BENARES SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE.

No. 161.

श्रीविश्वनाथो विजयते ।

वाक्यपदीयम् ।

साङ्गवैयाकरणसिद्धान्तनिरूपणं श्रीभर्तृहरिमहावैयाकरणविरचितं

श्रीहेलाराजकृतप्रकाशाख्यटीकायुतम् ।

VÂKYAPADÎYA,

A TREATISE ON THE PHILOSOPHY OF SANSKRIT GRAMMAR

BY

BHARTRIHARI,

With a Commentary by Helârâja.

EDITED BY

Sāhityāchārya, Tarkaratna, Nyāyaratna,

Gosvāmī Dāmodara S'āstrī of Brindaban.

Volume II–Fasciculus V.

BENARES

PUBLISHED BY Krishna Das Gupta, Proprietor,

BRAJ BHUSHAN DAS & Co.,

C. K. 40|5, Thatheri Bazar, Near the Chauk.

Printed by Jai Krishna Das Gupta

at the Vidya Vilas Press,

Gopalmandir Lane, Benares.

1930.

प्रधाने व्यतिरेक आधिक्यं सम्बन्धो जायत इति भिन्नविषयौ गुणप्रधानभावलक्षणौ द्वौ धर्मौ प्रतिपद्येते। व्यपदिष्टस्येति भूतकालोपादानेन स्वसम्बन्धिद्वययोगे भिन्नकालगुणप्रधानभावो न विरुध्यत इत्याह ॥ ६ ॥

ततश्च।

प्राधान्यं स्वगुणे लब्ध्वा प्रधाने याति शेषताम्।
सहयोगे ततस्तस्य प्रधानत्वं न हीयते ॥ ७ ॥

अतो विषयभेदाद्धेतोः पुरुषस्य राजानं सम्बन्धिनं प्रति प्राधान्यं न निवर्त्तते। स्वस्मिन् हि तत्र गुणे अप्रधाने राजलक्षणे प्राधान्यं पूर्वमेव। तेन लब्धकम्बलादौ च परस्मिन् प्रधाने शेषभावं गुणत्वं यातीति, तत्र स्वस्य कम्बलादेर्योगे पूर्वं प्रतीतं प्राधान्यं नापगच्छति, विषयभेदात् गुणप्रधानभावस्यैकत्राविरोधादित्यर्थः। सहयोग इति। योग इति प्रसङ्गान्निदर्शनमिव योगक्षेममाह। सहयुक्तेऽप्रधान इत्यनेनाप्रधानात्तृतीया विधीयते। पुत्रेण सहागत इति। तत्र पुत्रो देवदत्तस्येति यथा विशेष्यमाणस्तदपेक्षया प्रधानमप्यागमने सहार्थसामर्थ्यादागतसम्बन्धादनुमीयमानागमनसम्बन्धेऽप्रधानमिति भवति ततोऽप्रधानलक्षणा तृतीया। तथा पुरुषो राजापेक्षयाऽप्रधानमपि स्वविशेष्यापेक्षया प्रधानत्वाद्राज्ञः पुरुषस्य धनमिति षष्ठीं प्रतिपद्यत इति सिद्धम् ॥ ७ ॥

इति श्रीभूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णप्रकाशे
साधनसमुद्देशे शेषाधिकारः ॥

एवं तावत्कारकाणां विभक्त्यर्थो विचारितः। प्रथमा त्वभिहिते प्रथमेत्येवं कैश्चिद्विहिता। तिङादिभिरभिहिते कर्मादौ कारके प्रथमा, पच्यते ओदनः, मांसपचनो वह्निः, गोघ्नोऽतिथिः, प्रस्कन्दनः स्तम्भः, निश्रानी शाखा, पचति देवदत्त इति यथाक्रमं कर्मादिकर्तृपर्यन्तकारकाभिधानं तिङादिनोदाहृतं। कृतः इति कृता कर्माभिधानं, औपगव इति तद्धितेन सम्बन्धाभिधानं, द्विगुरिति समासेन तत्। राज्ञः पुरुष इत्यत्र परस्परापेक्षयोः सम्बन्धमात्रे वाक्यपर्यवसाने सतीतरनिबन्धनया षष्ठ्या द्विष्ठसम्बन्धाभिधाने परस्मादभिहितलक्षणैव प्रथमा। अत्र तु लक्षणे चोदितं ह्यभिहितलक्षणमनभिहिते प्रथमाविधिरिति, वृक्षः पचते इत्यादौ तिङादिभिरनभिहिते कस्मिंश्चित्कारके प्रथमा प्राप्नोतीति विधेयस्यार्थः। अत्र परिहारोऽस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानो ऽप्यास्त इत्युक्तः। क्रियानुषङ्गमन्तरेण ह्यार्थः पदार्थ इति सामान्यरूपाव्यभिचरितसम्बन्धा सर्वत्रा ऽस्तिक्रिया संविधीयत इति वृक्षो ऽस्तीति वाक्यप्रयोगादभिहिते तिङा कर्त्तरीयं प्रथमा। तदुक्तं भाष्ये। न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति। अवष्टतपदार्थाधिकरणत्वात्प्रयोगस्यावधारणस्य च सत्तापेक्षत्वादुपचारसत्तासमाविष्टः सर्वः पदवाच्यो ऽर्थः शब्दार्थ इत्यर्थः। तथा च प्रागुक्तम्। प्रवृत्तिहेतुः सर्वेषां शब्दानामनपायिनीम्। एतां सत्तां पदार्थो हि न कश्चिदतिवर्त्तत इति, नास्ति वध्यते नीयत इत्याद्यनुषङ्गो ऽपि निरूपितस्य सती भवतीत्यौत्सर्गिकीयं सर्वत्रैवेयं सत्ता। तथा चाभाव इति चोदितम्। प्रासाद आस्त इत्यादावासिक्रियापेक्षयाधिकरणशक्तिर्नाभिहिता। सा च क्रियापेक्षा त्वभिहिता। ततश्चाभिहितलक्षणा प्रथमा प्राप्नोति। तथा फलिता वनस्य तरवः स्वराः परभृता इत्यादौ समानाधिकरणसम्बन्धप्रातिपदिकार्थव्यतिरेकाभावात् न किञ्चिदभिहितमिति अनभिहितलक्षणा प्रथमा न

स्यात्। नीचैरुच्चैरिति चास्तिपदाध्याहारेणाधिकरणशक्तिप्रधानस्याव्ययस्यासम्बन्धान्न केन चिदभिधानमिति कथं प्रथमा। तिङ्समानाधिकरणा प्रथमेत्येतदप्यास्ताम्। न च दृष्टान्तेन लक्षणमलक्षणम्। अपरमप्यत्र दूषणमुक्तं शतृभावस्तयोरपवादत्वादिति। पदविभज्यान्वाख्यानपक्षे देवदत्तः पचत इति स्थिते यावत्तिङ् उत्पत्तिर्नास्ति तावत्तिङ्समानाधिकरणत्वाभावात् प्रथमा न प्राप्नोति। तथा च देवदत्तशब्दादविशेषे विहिताः सर्वे स्वादयः स्थिता इति लटः स्थाने द्वितीयाद्यन्तपदसमानाधिकरणौ विधीयमानौ शतृशानचौ प्राप्नुतोऽपवादभूतौ नतु तिङः। तेषां तु तिङादिरवकाशो भवेत् स एव च प्रथमाया अप्यस्तीति पचति देवदत्त इत्यादौ तिङ्समानाधिकरणः प्रयोगः प्रथमान्तो न स्यात्। तदेवं लक्षणन्तस्य च प्रत्याख्याने प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणेत्याचार्योक्तमेव लक्षणं न्याय्यं अवस्थापितम्। तत्र विचार्यते। ङ्याप्प्रातिपदिकस्य स्वादिप्रकृतित्वेन विज्ञातत्वात् प्रातिपदिकस्यैवार्थे इति प्रकृतेर्विशेषणं प्रातिपदिकग्रहणं नोपयुज्यते। तथा च तदसंयुक्तमेवार्थशब्देनानर्थकात् प्रथमां विधातुम्। अध्यागच्छति पर्यागच्छतीति अनर्थकस्यापि निपातस्य प्रातिपदिकसंज्ञोपसंख्याता। यद्येवमसम्भवात्सामर्थ्यात् प्रथमा भविष्यति। न. हि विभक्तिविधानादन्यप्रातिपदिककार्यस्यात्र सम्भवः। किं च अधिपरी अनर्थकाविति गतिसंज्ञाबाधनार्थात् कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानलिङ्गादर्थवत्त्वमेषां भवतीत्यनुमीयते। अन्यथा क्रियाविशेषद्योतकत्वाभावे गतिसंज्ञाप्राप्तिरेव न स्यात्। स्वादिविधाने च भिन्नवाक्यतापक्षे अविशेषेणोत्पद्यमानाः स्वादयः सिद्धा एवात्र। एकवाक्यतापक्षे ऽपि प्रत्ययाविषमे प्रकृत्यपेक्षत्वान्नियमस्य कर्मण्येव द्वितीया न तु करण इत्यर्थः। स्वादिव्यावृत्तेरेव अर्थनियमो नाश्रयणीयः कर्मणि द्वितीयेत्यादि। एवं च तत्त्वव्ययेभ्यो ऽपि निःसंख्येभ्यो विधीयत एव

इत्युक्ते रित्यत्र नोदाहृतम् । अन्यथा लुग्वचनमप्यत्र ज्ञापकमस्ति । क्रम-व्यतिक्रमे च प्रयोजनाभावात् पाठक्रमायाता प्रथमैवात्र । तस्मादर्थ-विशेषणमेव प्रातिपदिकग्रहणं सामर्थ्यलक्षणमपि अर्थपदं प्राति-दिकमात्रार्थेऽवधत्ते नाव्ययादेव । तत्र प्रातिपदिकसामान्येन विशे-ष्यमाणो ऽर्थः सत्तेति के चिदाहुः । सा हि सर्वार्थैः व्यभिचरितसम्बन्धा पृथक् प्रतीयमाना विभक्त्या विसम्बन्धनिरपेक्षस्य प्रातिपदिकमात्र-स्यार्थं इति व्यवस्थाप्यते । कल्पितान्वयव्यतिरेके च शास्त्रीयार्थानिर्ण-यः । तत्र शुद्धस्य प्रातिपदिकस्य वृक्षं वृक्षेणेत्यादौ विभक्त्यर्थाननुगमे ऽपि सत्तामात्रानुगमात्तदर्थेव निश्चयः । निरधिकरणा च सत्ता न सं-भवतीति द्रव्याधिकरणैव तदर्थः । भवति हि निरपेक्षः शब्दलिङ्गादौ प्रत्ययापेक्षणात् मात्रग्रहणापेक्षयाऽर्थो व्यवस्थाप्यते ततश्च पक्षकपक्षे नास्याविशेषः । येनाप्युक्तं प्रातिदिकार्थः सिद्धतेति नापि नामपदा-नामाख्यातपदावैलक्षण्येन सिद्धस्वार्थाभिधायित्वमुक्तं न तु सा-धनसंपातीति सिद्धता ऽस्याभिप्रेता । येन शब्दान्तरप्रयोगसमधि-गम्यत्वात्तस्याः प्रातिपदिकमत्रार्थत्वान्न भवेदिति । चोद्ये च धर्ममात्रे शब्दस्य विश्रान्त्यभावान्निमित्तेनात्मरूपतामापादितो निमित्तं प्रा-तिपदिकार्थं इति केचित् स्फुटमेव पश्यते । निमित्तं जातिगुणक्रि-यानिमित्ता सत्ता तदाश्रयं समाविष्टः समयवशात्तिरोहितरूप एव । अत एव निमित्तेनात्मरूपतामिवापादित इत्युच्यते न तु भावना-रूपान्तरापत्तिर्विवक्षिता । तदा स्फुरणमात्रे तु तया तथैवाध्यव-सायात् । न चात्र विरम्य व्यापारः । उपाध्यपरिमितशुद्धस्यैव द्रव्यस्य शब्दात्प्रतीतेः । ननु प्रतिपाद्यप्रातिपदिकाच्छुद्धं द्रव्यं पक्षकेऽपि प्रत्यया-दुद्भूतलिङ्गादिविशेषं प्रतीयते इत्येकपदोपात्तेनापि तेन मानादिपदे-नैव प्रातिपदिकार्थो व्यतिरिच्येत । न चैवम् तस्माद्विशिष्टस्यैवास्य प्रा-तिपदिकवाच्यत्वे लिङ्गोपरक्तस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वान्मात्रग्रहणाद-

धिकव्युदासेन कुमारी वृक्षः कुण्डमिति लिङ्गग्रहणस्योदाहरणं दत्तम्। यथा हि कर्माद्यधिकप्रातिपदिकार्थे प्रथमा न भवति मात्रग्रहणात् सम्बोधने प्रथमाविधानलिङ्गाच्च तथा लिङ्गाधिक्ये ऽपि न स्यादिति लिङ्गग्रहणं क्रियते। परिमाणग्रहणं प्रस्थादीनां परिच्छेदनिमित्तस्तद्वत्वभेदेन प्रयोगः साधुर्यथा स्यादिति प्रस्थः परिमाणमेषां व्रीहीणां प्रस्थो व्रीहयः, खारी आढकमिति औपश्लेषिकाभेदे पदकार्यमात्रे इयं सम्बन्धनिमित्ताभेदोपचाराभिव्यक्त्यर्थं प्रथमा विधीयते। असति तु प्रथमाविधाने ऽस्मिन् तदस्य परिमाणमिति योगविभागात्तद्धितः पक्षे वाक्यं स्यात्। इदानीं वचनसामर्थ्याद्द्वयमपि न भवति। तदेतदव्यक्तं (मानमेयादिसम्बन्धविशेषैर्गोत्वने थ तथा प्रसादो नधुलम्। तद्धितेन विनाभावेन तद्धिते घोरङ्गभेदेन वाक्यं वा स्याद्विभाषितम्। परिमाणाधिके तत्र प्रथमा शेतुमलुब्धोपात्तहृति)? वृत्तावभेदविवक्षायामेव प्रातिपदिकार्थग्रहणादेव प्रथमासिद्धिः। एवं विंशत्यादीनां गुणिवृत्तौ वचनशब्दे चार्थप्रतिसिध्या संख्या। तेन संख्यायामभिहितायामपि प्रथमाऽनेन विधीयते। तद्यथा एको द्वौ बहवः। द्वितीयादयस्तु यथायथं कर्मादिभ्य एव। सिद्धकर्मादिविशिष्टानामेकत्वादीनामेकैरप्राप्यमाणो मात्रशब्दोऽवधारणार्थमिति कर्मादिषु प्रथमा न भवति। तत्र तावद्द्वितीयादयो बाधिकाः सम्बोधनविशिष्टप्रथमाविधानाद्वा लिङ्गात् कर्माद्यधिके तदभावसिद्धिर्नं व्यतिरेकवति प्रातिपदिकार्थे प्रथमाया भावे सम्बोधने विधिरुपपद्यते, अनेनैव सिद्धत्वादिति मात्रग्रहणं व्याख्यातम्। मीयते ऽनयेति मात्रा संख्या तस्याः समाहारद्वन्द्वेन निर्देशः। तत्र संख्यायामभिहितायामेकार्थिभ्यो यथा स्यादिति मात्रग्रहणस्य प्रयोजनं वचनग्रहणेनैव सिद्धमित्यन्यतरच्छक्यमवक्तुमित्युक्तं भाष्ये। साकल्यार्थं तु मात्रग्रहणम्। परिमाणशब्दस्य रूढिलाशङ्का नोदेति तेनोन्मानादिग्रहणार्थमिति के

चित्। अवधारणार्थत्वेन तु स्थिते मात्रशब्दे पदसामानाधिकरण्यस्योपसंख्यानमधिकत्वादित्युक्तम्। न वा वाक्यार्थत्वादिति चात्र परिहारोऽभिहितः। अनपेक्षितेतरेतरपदार्थसमन्वयव्यतिरिक्त एव प्रातिपदिकार्थः प्रथमाविहितो वीरः पुरुष इत्यादावित्यर्थः ॥

तदेवं यथान्यासमेव प्रथमाविधिर्युक्तः। सम्बोधने ऽपि प्रथमोक्ता तत्र सम्बोधनं स्वयं व्याचष्टे ॥

सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः।
प्राप्ताभिमुख्यो ह्यर्थात्मा क्रियासु विनियुज्यते ॥ १ ॥

परिसमाप्तरूपस्य पदस्य क्रियायां विनियोगार्थं यदभिमुखीकरणं तावन्मात्रं सम्बोधनं प्रातिपदिकार्थाधिकरूपम्। मात्रग्रहणेन कर्मादिसाधनरूपतां सम्बोधनस्यापावर्त्तयति। य एव हि गमनादौ नियुज्यते कर्त्ता सर्वाभिमुखो जातः सम्बोधनाभिमुखाधिकः अभिमुखीनः तस्य च गमनोत्तरकालं क्रियासाधनं परम्परया क्रियोपकारतामनुभवति सम्बोधनं न तु साक्षात्कारकम् ॥ १ ॥

विशेषणे ऽपि च सम्बोधने विशेषणविशेष्यभावाद्वाक्यार्थता नास्ति अपि तु कर्मादिसाधनमेव तत्पदार्थत्वमित्याह ॥

सम्बोधनं न वाक्यार्थ इति वृद्धेभ्य आगमः।

निश्चायकं प्रमाणमागमः। इतरपदैरपेक्ष्येण सम्बोधनतावगतेः पदार्थ एव सम्बोधनं क्रिया काङ्क्षितोऽपि। तद्यथा कर्मादीनां नानपेक्षिता क्रिया साधनमवकल्पत इति समापयितव्या क्रिया। न वा नो वाक्यार्थत्वम्। एवं सम्बोधनस्यापि सम्बोध्यमानतावगतेः पदार्थ एव सम्बोधनम्। क्रियाकाङ्क्षितस्यापि गम्यमानक्रियात्व एकपदत्वमपि वाक्यम् इच इत्यादिवाक्यार्थो ऽपि सम्बोधनं भवत्येव ॥

इदानीं प्रवृत्तिं निगमयति ।

उद्देशेन विभक्त्यर्था वाक्यार्थात्समुपोद्धृताः ॥ २॥

संक्षेपवचनमुद्देशः तेन हेतुना विभक्त्यैवार्थाः कर्मादिकारकस्वभावाः पारमार्थिकादखण्डाद्वाक्यार्थात् अनेककारकविशेषणविशिष्टक्रियास्वभावात् पृथगपोद्धारबुध्या तदन्वयव्यतिरेकाभ्यामपोद्धृताः । यथा हि वाक्यार्थादखण्डात् पदापोद्धारः तथा वाक्यार्थात्पदापोद्धारः । विभक्त्यर्थश्चापि पदार्थ एव । तथापि अपोद्धारे पदार्थविभक्त्यर्थौ ऽपोद्धारो व्याख्येयः । वाक्यार्थ एव तु स्थितलक्षणो ऽसत्यस्तु पदार्थ इति वाक्यार्थादित्याह। अन्येत्वाहुः । उद्देशेन वाक्यार्थावयवेनोपलक्षिताद्वाक्यार्थादिति वाक्यार्थैकदेशात् पदार्थादेव विशिष्ट इत्ययमेकः स्पष्टोऽर्थ इति ॥ २ ॥

इदानीं विभक्त्यर्थस्य प्रातिपदिकार्थादभिन्नत्वे स्थीयं निगमयति ॥

विभक्त्यर्थे ऽव्ययीभाववचनादवसीयताम् ।
अन्यो द्रव्याद्विभक्त्यर्थः सो ऽव्ययेनाभिधीयते ॥३॥

अव्ययं विभक्तीति विभक्त्यर्थे वचनमव्ययं सामर्थ्येनोत्तरपदेन समस्यत इत्युक्तम् । अविस्त्रीति। तत्र यद्द्रव्यमेव विभक्त्यर्थोऽशब्देनैव तस्योक्तत्वादव्ययमप्रयोगार्हमेव। तदस्याप्रयुज्यमानस्य कुतः समासः। तस्माद्विभक्त्यर्थं ऽव्ययीभावशासनादवसीयते । प्रातिपदिकमेव कर्मादीनि साधनान्यभिधत्त इति। तथा हि अधिकरणशक्तिमबाधदितरपदेनानुभवति समास, इष्टो ऽस्य व्यतिरेके ऽपि व्यतिरेको ऽन्वये सतीत्यादिना पूर्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामयमर्थः साधितः। सम्प्रति लिङ्गदर्शनेनोपपादयितः। अपि च पक्षकप्रातिपदिकार्थपक्षे विशिष्टस्य निर्भागस्य द्रव्यस्य (सत्ताद्विशेषद्योतनम्) ?। सविभक्तिपदवाच्यमपि प्रयोगार्हं स्यात्। द्योतकानां नियमाभावादिति कथमेतल्लिङ्गं युज्यते।

सत्यमेतत् । किं तु विकल्पे लिङ्गमिदमुपन्यस्यते । तथा चाव्ययं विभक्त्यर्थं उपलक्षितः । पक्षात्मभूतस्य विशेषस्य विभक्तिभिः प्रकाशनात् पदेनैवार्थं उपलक्ष्यते समुदायवाच्यत्वात्तस्य न विभक्त्या । पक्षकल्पे पि वा निर्भागस्य शक्त्यात्मनो विशेषस्य प्रातिपदिकमात्रादप्रतीतेर्विभक्तीनामेवासौ विषयः । प्रातिपदिकवाच्यादनियतशक्तेर्द्रव्यादन्यो नियतशक्तिर्विभक्त्यर्थ इति युक्तमुच्यते । एवं च तत्वादन्वयव्यतिरेकोतेनैव यथायोगं पक्षद्वये व्याप्रियेते ॥ ३ ॥

ननु च समानकर्तृकयोः षष्ठी कर्त्तरीत्यस्य तत्त्वावगमात् द्रव्यादन्यो विभक्त्यर्थं इत्याशङ्क्य शक्तेः साधनत्वमुपपादयितुमाह ॥

द्रव्यं तु यद्यथाभूतं तदन्यन्न तथा भवेत् ।
क्रियाभेदे ऽपि तस्यासौ द्रव्यात्मा नापह्नीयते ॥४॥

सर्वावस्थास्वनपायादेकस्वभावं द्रव्यं सदैवाभिन्नमिति वृक्षं वृक्षेणेत्यादौ साधनवैचित्र्यं निर्निबन्धनं स्यात् । वृक्षं पश्य वृक्षेण फलितमित्यादिक्रियानानात्वनिमित्तो द्रव्यस्यैव भेद इत्यपि मिथ्याक्रियानानात्वमपि ध्रुवं द्रव्यस्वरूपान्न प्रच्यवते सम्बन्धिभेदमात्राद्वस्तुनो ऽन्यथात्वायोगात् ॥ ४ ॥

एवं ज्ञात्वा ।

तस्माद्यत् कारणं द्रव्यं न तत्कर्म पुनर्भवेत् ।
सर्वस्यैवान्यथाभावः तस्य द्रव्यात्मनो भवेत् ॥ ५ ॥

कारणभावेन धृतं द्रव्यं कर्मतया न प्रख्याप्यते । तदुपलक्षणं चेत्कारकान्तरेषु कर्मतया चावगतं शेषतया न विज्ञायेत एकत्वात्साधनस्य । प्रासादे आस्ते शेते इति ल्युटाभिधानादधिकरणसप्तमी स्यात् । शक्तेस्तु कारकत्वे क्रियाभेदेन तद्भेदात्सादिक्रियापेक्षयाऽधिकरणशक्तावभिहितायामपि आसिक्रियापेक्षया सानभिहिता इति

पर्युदासाश्रयणा सप्तमी सिध्यति । तथा च वार्त्तिकमनभिहिते ह्रि विधानमिति । अथ क्रियान्तरयोगी करणस्य कर्मात्मतया परिणामः । तदा सकलस्यैवं द्रव्यस्वभावस्य वस्त्वन्तरापत्तिः स्यात् । न करणांशवत्वात् । शक्तेस्तु साधनत्वे क्रियाभेदेन तद्भेदे ऽपि तदाधारस्य द्रव्यस्यान्वयितावस्थानाच्छक्त्यन्तरत्यागोपादानयोगी युक्तः करणादिरूपतया सम्भवः । असमर्थस्य च द्रव्यस्य क्रियासिद्ध्यनन्तरगस्यत्वात् सामर्थ्यमेव तदाधारम् । साधकवती द्रव्यस्यापि साधनाधारत्वात् साधनाभावः कल्पयितुं न्याय्यः । न हि देवदत्तस्य भवत्याधारत्वे तदाधारस्य पटस्यापि तत्कल्प्यत इति शक्तिरेव साधनं न तु शक्तिमद्द्रव्यम् । समानकर्तृकयोरिति तु शक्त्याधारद्रव्यगतैकत्वाध्यारोपनिमित्तं समानत्वं कर्तृशक्त्या । षष्ठी कर्त्तरि, हस्तिसूचकयोः कर्त्रोरिति षष्ठी द्रव्ये यः कर्त्ता, हस्तिसूचकयोर्यौ कर्त्ताराविति व्याख्येयम् । अथ वा कर्तृशक्त्याश्रयः पशुरेव कर्त्तेति सामानाधिकरण्यम् । कर्मणि द्वितीयेत्यादावपि शक्तीनां सङ्ख्यायोगात्तदाधारं द्रव्यमेव दृश्यते । तेन कर्मैकार्थसमवेतायां सङ्ख्यायां विभक्तय इत्यर्थः । निराधारायाश्च शक्तेरनुपपत्तेः द्रव्यमेव शक्त्याविष्टं साधनं लकारवाच्यम् । तत्तु विशेषात्मकमेव क्रियाकारि नियतेन त्वात्मना ऽनभिहितं पदान्तरेऽभिव्यज्यत इति देवदत्तः पचतीत्यादिसामानाधिकरण्येन प्रयोगोपपत्तिरिति सर्वं सुस्थम् ॥ ५ ॥

इति श्रीभूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णप्रकाशे
साधनसमुद्देशः सप्तमः ।

इदानीं साध्यापेचत्वात् साधनस्य साधनानन्तरमादिष्टायाः क्रियायाः शास्त्रीयं लक्षणमाह ॥

यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते ।
आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेति प्रतीयते ॥१॥

इह क्रियावचनो धातुरिति पूर्वाचार्यलक्षणे ऽस्तिभवतिविद्यतीनां धातुत्वं वक्तव्यमिति चोदितम्। तथा हि । किं करोति पचतीति पचादीनां करोतिना सामानाधिकरण्यात् क्रियाविशेषवाचकत्वाध्यवसायो न तथा भवत्यादीनाम् । न हि भवति किं करोति भवतीत्यादीति न ते क्रियावचनाः स्युः । किं च परिस्पन्दस्वभावा लोके क्रिया प्रसिद्धा । अस्तिभवतिविद्यतीनां च न परिस्पन्दस्वभावो ऽर्थ इति सकलधातुव्यापकं क्रियालक्षणं भाष्ये प्रणीतम् । कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रियते । तत्र विचार्यते । सर्वेषां कारकाणामेकः प्रवृत्तिविशेषः प्रतिकारकं भिन्ना वा प्रवृत्तिरिति । आद्ये पक्षे कारकाणां फलभूता भूतिः संपद्या पचादिरेका वा प्रवृत्तिः स्यात्, अन्या वेति द्वैतम् । तत्र न तावत्सर्वेषामेकः प्रवृत्तिविशेषो ऽसम्भवात्। न हि यैव करणस्य प्रवृत्तिः सैव कर्तुः, यैवाधिकरणस्य सैव कर्तुः सम्प्रदानस्येत्यादि । अनेकाश्रयाया एकस्याः क्रियाया अदर्शनात्तस्मात् प्रतिकारकं भिन्ना प्रवृत्तिः क्रिया । इत्थं च क्रियावाची धातुरिति सकलकारकव्यापाराभिधायी धातुः (प्राप्तविमतः इवमतः)? सर्वकारकाभिधायी (लकाराभिधायी)? लकारः। स च धातूक्तव्यापारेण (भने दिनो)? धातोः परः प्रयुज्यमानो न्याय्यः। नैतदस्ति कर्तृकर्मणोः यस्यानुशासनं तद्व्यापार एव लान्ताप्रतीयते। न तु शब्दनिमित्तेन नामार्थेन भवितव्यम् । अपि त्वर्थनिमित्तेन शब्देनेति साधनमात्रे (तो शुमिष्यतां भवेत्वेवेतद्यदि)?

साधनमात्रव्यापारो लान्तादवगम्येत। कर्तृकर्मव्यापार एव तु प्रतीयत इति शब्दशक्त्यनुसारेणानुशासनं युक्तम्। तर्हि साधनमात्रव्यापाराभिधायी धातुः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यस्तदनवगमादुपायान्तराभावाच्च प्रकृतिप्रत्ययार्थानुसरणस्य। सत्यमेतत्। किं तु देवदत्तः काष्ठैः स्थाल्याओदनं पचतीत्यादावविशेषेण पचतेर्धातोः सर्वकारकव्यापारस्वीकारोपपत्तेरखिलकारकव्यापाराभिधायी धातुरित्युपगमात्। प्राधान्येन तु कर्तृकर्मणोरर्थे लकारोत्पत्तेः, तद्व्यापार एव लात्प्रतीयत इत्येकीयं मतम्। अन्ये मन्यन्ते। सम्प्रदानादिव्यापारे धातोर्न वृत्तिः। करणादिव्यापारे एव तु वृत्तिः। तथा च करणादावपि स्वातन्त्र्यविवक्षायामपादानादौ। इत्थं चाधिश्रयणोदकासेचनमित्यादि कर्त्रादीनामेव व्यापारः पचिक्रियेति वा (किरण)? दर्शितम्। अतश्च कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रियास्वरूपमात्रं कथितं न तु धातुवाच्यत्वे यस्य कारकस्य यो प्रवृत्तिः सा क्रिया। ततो बहुकारकविषयत्वेन सर्व एव पाकक्रिया. का चिदेव तु धातुनाभिधीयते कर्मगता कर्तृगता व पच्यते पचतीति। अत एव कर्तृकर्मणोरेवोत्पद्यते लकारस्तद्व्यापारस्यैव धातुना ऽभिधानात्। अन्ये तु विशेषपदे ऽन्तरङ्गत्वात्प्रवृत्तीनां विशेषः प्रवृत्तिविशेष इति सकलकारकजन्या विक्लृत्यादिरूपा भूतिः फलभूता कारकप्रवृत्तेः क्रियेति व्याचक्षते। अपरे पुनः कारकमत्र प्रधानं विवक्षितं कर्तृकर्मरूपं न पुनरप्रधानं करणादि। बहुवचनं त्वनेकक्रियाभेदकर्तृकर्मभेदात्। कर्तृग्रहणमेव तु तत्र न कर्मणि लकारदर्शनात् तस्य व्युदासो मा भूदिति। तेन यत्र सम्भवति कर्म तत्र तद्व्यापारो ऽपि क्रिया। यद्येवं तत्तदपेक्षयैव बहुवचनं व्याख्येयम्। (कर्मायत्वाच्च प्रदात्तस्यदपि प्रधानम्।)? नैतदस्ति कर्मणो ऽसर्वविषयत्वात्। स एवात्र प्रधानं कारकं विवक्षितम्। अत्र च अन्यथा शुष्कौदने कारकाणि प्रव-

दंन्ते, अन्यथा मांसौदन इति भाष्यमेव लिङ्गमाह । तथा हि मांसौदने संरम्भेण प्रवर्त्तते कर्त्ता, शुष्कौदने च मन्दतया प्रवृत्तिं दर्शयत्यतो ऽवसीयते कर्त्तैवात्र कारकशब्देनाभीप्सित इति । तथापि हि चेतनत्वात् स एव तथा प्रवर्त्तते । तदेवंप्रकारा ससंरम्भा तद्विपरीभूता प्रवृत्तिविशेषरूपा क्रियेति भाष्यकारेण स्वयमेवोदाहृतम् । अत्र केचिच्चोदयन्ति । चेतनस्यैव प्रवृत्तिसम्भवादचेतनो न गृहीतः स्यादिति तत्प्रवृत्तिः क्रियेति नोक्तं स्यात् । मांसौदनादौ च करणादीनामपि सम्भवात् कथं कर्त्तैवात्र निर्दिष्ट इति । अत्रोच्यते । सामान्येन संरम्भासंरम्भाभ्यां यस्य च कर्त्तुरेव सम्भवेन (हिकंस्तथा)? आदिकमधिकरणमन्यद्वा कारकसंरम्भेण मन्दतया वा प्रवर्त्तते । सामान्येन च कर्तृकर्मणोर्ग्रहणादचेतनप्रवृत्तिरपि गृहीतैव । अन्यथा मांसौदन इत्यादीनि तु संरम्भेण मन्दतया च प्रवृत्तिविशेष उपलक्षितो न पुनः पूर्वोक्ता कर्तृकर्मप्रवृत्तिर्निश्चीयते ऽतः कर्त्तुर्या विशिष्टा-प्रवृत्तिः सा क्रियेत्यर्थः । एवं च प्रवृत्तिरेव विशेष इति समासः । कर्मणो ऽपि च सूचितत्वात् कारकशब्देन तद्व्यापारो ऽपि क्रियेति प्रतीयते । अन्यथा कर्तृपदमेवाकरिष्यदित्युक्तम् । अस्मिन् (मथकः)? एव प्रधानार्थौ यासौ तण्डुलानां विक्लृत्तिरिति भाष्यं कथं व्यापारोऽपि क्रिया धातुवाच्या सा च विक्लेदना न तु विक्लृत्तिः । नास्ति विरोधः । नात्र शब्दार्थो निरूप्यते अपि तु वस्त्वर्थं इत्यार्थेन रूपेण विक्लृत्तेः प्राधान्यादेव युक्तम् । शाब्देन तु रूपेण विक्लृत्त्युपसर्जनं विक्लेदनमर्थः । कर्मणि लकारोत्पत्तौ तु विक्लृत्तिरेवार्थ इति केचिद्विक्लेदनोपसर्जना विक्लृत्तिरित्यत्र तेन कर्तृकर्मव्यापार एव सर्वत्र धात्वर्थ इतीदं दर्शनम् । अन्ये तु सामान्यभूता क्रिया वर्त्तत इत्येतद्व्यानुसारेण प्रवृत्तिः नात्र गृहीतविशेषसकलकारकानुयायिनी क्रियेति मन्यन्ते । तथा हि फलजननेनैव साधारणा

त्मिका क्रिया प्रवृत्तिविशेष इत्युच्यते। प्रवृत्तिस्वार्थविशेषयेति विशेषोऽस्याः फलजनकत्वादिरूपेण न पुनरधिश्रयणादिरूपेणैव। तेन जनकत्वरूपा विशेषप्रकृतीनां क्रिया। सर्वेषां हि कारकाणामेका प्रवृत्तिः फलजननालक्षणा। सर्वाणि हि फलजननाय प्रवर्त्तन्ते। एवं च, फलजननारूपं तत्सर्वकारकेष्वविशिष्टम्। किञ्चित् खलु कारकं केन चिदेव रूपेण जनयतीति फलजनना सर्वसाधारणरूपैव। स्वगतभेदेन तु जनकत्वात् कर्तृकरणादिव्यपदेशः। करणादिदर्शनेनैका क्रिया एकत्र भवतीति व्यतिरेकदर्शनं चेह नाश्रीयते। अत एव परिस्पन्दलक्षण एव व्यापारो न क्रिया। प्रवृत्तिरित्येतावत्युच्यमाने हि लोकप्रसिध्या परिस्पन्दलक्षण एव व्यापारः प्रतीयेत। विशेषग्रहणात्तु प्रवृत्तिमात्रमवगम्यत इति केचिद्व्याचक्षते। तथा हि सर्वा प्रवृत्तिः प्रवृत्त्यन्तराद्भिद्यमाना विशेषरूपतामापद्यत इति सकलक्रियायां तल्लक्षणम्। विशेषश्च सजातीयाद्विजातीयाच्च। तत्र सजातीयाद्भेदो ऽन्यथा कारकाणि शुष्कौदने प्रवर्त्तन्ते ऽन्यथा मांसौदन इति प्रतिपादितः। भुजिक्रिया हि कारकभेदाद्भिद्यमाना ऽत्रोक्तौदासीन्येन तु शुष्कौदने कारकाणां प्रवृत्तिः संरम्भरूपेण मांसौदन इति विशिष्यते। यदि च संरम्भरूपेणैव साधनं क्रिया स्यात् तदा शुष्कौदने भुजिः क्रियारूपतां न प्रतिपद्येतेति प्रवृत्तिविशेष इति क्रियासामान्यलक्षणम्। विजातीयाद्भेदस्तु गच्छति पठतीत्यादिः स्पष्ट एव। नष्टद्रव्यादन्यत्वमेव तावत् कथं क्रियायाः भवति। तच्च वक्तव्यम्। तत्राप्युक्तम्। इह सर्वेषु साधनेषु सन्निहितेषु कदा चित्पचतीत्येतद्भवति कदाचिन्नेत्यादि अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पचत्यादिशब्दवाच्या क्रिया। (द्रव्यात्कारकशक्तियुक्तां दन्वा)? । तथा हि। औदासीन्यावस्थायां सत्स्वपि साधनेषु

पचतीत्यादिप्रख्योपाख्ययोरभावादर्थान्तरविषयत्वं तयोः। तद्यथा घटसन्निधाने तूत्पद्यमानानां त्वागजानामग्निसंयोगापेक्षत्वम्। अथवा यथा देवदत्त इह भूत्वा पाटलिपुत्रे भवति। साधनं क्रियेत्यपरमाचोक्तं पूर्वेण अंशेन कदाचित्तस्य चिन्नचाख्याविशेषो हेतुः क्रियायाः प्रवृत्तावेकैरभिहितः। स च सत्यपि विषये (मरीकानंतायसवथ)? न स्यादितीदमपरं लिङ्गमुपन्यस्तम्। नव्या हि प्रीतिलक्षणं फलं द्रव्यमात्रादभवद्व्यापारं ततो ऽन्यमावेदयते। मिथ्याप्रत्यये विषयस्याभावात् फलानुत्पत्तिप्रसङ्गात्। न च साधनादेव शक्त्यात्मनः फलोपजनः। शक्तित्वे ऽपि व्यापाराभावे फलादर्शनादिति नास्ति कश्चित्सो ऽर्थो यः क्रमविशेषापेक्षः कार्यमभिनिर्वर्त्तयति। सा च क्रिया न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुमित्यनुमानगम्योक्ता। ननु च पचतीति प्रख्याया निरालम्बनत्वे नित्यस्य द्रव्यस्य कथं स्वाभाविकी सिद्धिः स्यात। शब्देन रूपेण वस्तु भाव्यमानात्मकरूतस्तस्य यातत्वादनुमापकत्वमयुक्तम्। निरालम्बनत्वे तु प्रत्यक्षैव क्रिया प्रख्याविशेषा या नानुमाने ऽपि प्रतीता ऽसौ शब्देना ऽभिधीयते फलमुपजनयतीति न तस्या वर्त्तमानाभिधानं विरुध्यते। अत्रोच्यते इह व्याकरणे न वस्त्वर्थो ऽर्थः, अपि तु शब्दार्थोऽर्थः। तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां धातुभागस्य योऽर्थोऽवस्थाप्यते नासौ साक्षादुपलब्धुं शक्यते। समाश्रितक्रमो ह्यर्थोऽऽख्यातात् प्राधान्येन प्रतीयमानः क्रियेति धातुभ्योऽशब्देन रूपेण क्रिया चे व हि भाष्यते। (स्वाभान्)? सिद्धं तु द्रव्यमित्युक्तम्। वास्तवेन रूपेण साधनाधीनसाधनमपि प्रातिपदिकैः सिद्धरूपमुच्यते। तथा हि द्रव्यशब्दमानाः प्रवर्त्तना घटः क्रियत इत्यादि साध्यमानावस्थेष्वपि सत्त्वाचाकारावलम्बनं प्रत्ययं जनयन्ति। क्रियाशब्दप्रयोगो घटस्य हि भाव्यमानाव-

ख्यावाचकोऽत एव एकादीनामवस्थानां क्रमेण प्रादुर्भावः । यद्वासौ घटशब्दात् प्रतीयते क्रियत इति क्रियाशब्दप्रयोगादेव तदवगमे ऽन्वयः। यदान्ते निरपेक्षाच्छब्दादन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थोऽवगम्यते। स तस्यार्थ इति क्रियाशब्दप्रयोगादेव घट इत्यस्मात्केवलात् सतः कारकस्येतरार्थस्यावगमात् प्रातिपदिकार्थः सत्तेति निर्णीतम्। क्रियापदप्रयोगात्त्वाश्रितक्रमरूपतावगमात्तिङन्तानां भाव्यमानो ऽर्थो व्यवस्थाप्यते। घटः क्रियत इति च घट इत्येवं बुद्ध्या गृह्यमाणो यो ऽर्थः स निर्वर्त्यत इत्येवं पदसमन्वयः। घटो भूतः, भविष्यतीत्यादौ अपि सदाकारप्रत्ययादभिधेयात्मना नित्यत्वमर्थात्मनामनित्येष्वपि नित्यत्वमभिधेयात्मना स्थितमित्युक्तम्। तस्माच्छाब्देन रूपेण भाव्यमाना क्रियेति ध्वनतीत्यादावपि क्रियात्वमिति वक्ष्यते । एवं पूर्वापरीभूतस्य सक्रमस्यार्थस्यागमापायित्वाद्भागानामवर्त्तमानत्वात् प्रत्यक्षत्वाभाव इत्यपि वक्ष्यते । तदेवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्रव्यानुमिता क्रिया । नन्वेवमप्यस्त्यादीनां क्रियात्वं न स्यात् । न हि सर्वेषु साधनेषु सन्निहितेषु कदा चिदस्ति भवति विद्यते चेति भवन्ति। सर्वदा भावात्। पचतितरामित्यादाविव चास्तितरामित्यादौ प्रकर्षाभावात् किं करोति पचतीतित्यादिवच्च किं करोत्यस्तीत्यादिप्रश्नप्रतिवचनाभावात् सत्तायाश्च निर्विशेषत्वात् भेदाभावः । अत्र ब्रूमः । इच्छान्यथा साधनान्यसौ प्रवर्त्तन्तेऽन्यथा च करोताविति प्रवृत्तिरूपत्वं तावदस्ति । असौ ह्यात्मीयग्रहरूपेण साधनानां प्रवृत्तिः। एवं च भवतो विद्यतौ च। म्रियतौ त्वात्मपरित्यागरूपेण व्यवसिता तद्विजातीयाद्भेदः । संरब्धसाधनसाध्या च ससत्ता नियतमेव साधनानां सन्निहितेति प्रख्याव्याख्ययोः कादाचित्कभावः प्रकर्षप्रत्ययाश्चापि दृश्यन्ते। तरतमपोरिह विधा-

नात्। अनियतसन्निहिताद्धि नित्यसन्निहितस्य सत्तादिः शिष्यते तेन साधनान्यत्वादभिगामानाह । नापि प्रकर्षेण राज्यते । किं करोतीति च किं गतित्वविशेषप्रश्नेऽस्ति का चित् पचत्यादिका क्रिया तामनुतिष्ठतीत्यस्ति प्रतिवचनम् । सामान्येन त्ववगतायामस्य प्रश्नस्योपपत्तेर्नास्ति क्रियाविषय एवायम् । प्रत्यासन्नविनाशे च किं करोति देवदत्तः अस्ति तावद्विद्यते तावदिति भवत एव प्रतिवचने। किं च सर्वासां क्रियाणामनन्तरफलजनकत्वमिहाप्येतदस्ति। किमत्र फलमिति चेदात्मनोऽत्ररूपेणेति ब्रूमः। षडङ्गविकारा इति निरुक्तवचनात् भावशब्दाभिधेयायाः समग्रक्रियाया नित्यत्वे मूलभूतायाः क्रियात्वप्रत्याख्याने भवितादः। यद्यपि च भावविकारेषु तिष्ठतिर्नोपसंख्यातः तथाप्यस्यैव क्रियाधर्मानुयः । तथा हि क्रियायाः क्रिया निर्वर्त्तिका भवति, द्रव्यं द्रव्यस्य, तत्र चावध्यपेक्षयां निवृत्तिः प्रतीयत इति क्रियेषां कारकाणां वृत्तिरूपा । असंरब्धनिवृत्तानपक्षये चात्र कारकाण्यौदासीन्येनावतिष्ठन्ते । तथा हि यावत्कारकाणि प्रवर्त्तन्ते तावत्पूर्वापरीभूतावयवः साध्यमानस्वभावः प्रवृत्तिविशेषस्तेषामवधार्यते । तदधीना फलनिष्पत्तिः शब्दार्थं इति चेत्तल्लक्षणमिति वस्तुनः सिद्धेः सापि साध्यत्वेनाभिधीयमाना क्रिया । तद्यथा ध्वनतीति एवं सत्तादीनामपि साध्यत्वेनाख्यातेनाभिधानात् क्रियानुमितमस्त्यादीनां साधुत्वं सिद्धं न व्यवतिष्ठते। (परिक्रियां)? चरमविनिवृत्तिवचनादेतदेव क्रियालक्षणमनुगामि। तथा हि। तिष्ठतीत्युक्ते ऽनबाधितपदायते चेति गम्यते। तथा च क्रियान्तरपारक्येण कारकप्रवृत्तिविशेषत्वात् क्रियात्वे साधनसंसर्गदर्शनाद्भूमौ तिष्ठन्ति बलेन (निजलेनं)? तिष्ठति । एवमुपवसतीति भोजननिवृत्त्या कारकप्रवृत्तिः क्रिया विनश्यत्यप-

चीयत इत्यसदवस्था सर्वभावा कारकप्रवृत्तिविशेषः समाश्रित क्रमः क्रियेति भावविकारेषु प्रपञ्चयिष्यते । तदेवं साधनेभ्यो भिन्ना क्रिया साधनेभ्यश्चान्य एव धातुरिति किमन्यत्साध्यात्मान्तादिति साध्यस्वभावा क्रिया धातुवाच्या। न हि संयोगविभागात्मकः सिद्ध-स्वभावोऽर्थो धातुवाच्यः साध्यमानतया पूर्वापरीभूतत्वेनावगमात् । समग्रधात्वर्थसामान्यरूपश्च करोत्यर्थ इति पचत्यादिसामानाधिक-रण्यं प्रतीयते । पाकः पचतीति च कृदाख्यातानां हि द्वयोर्भावयोः सिद्धसाध्यतो रूपभेदात् बुद्धिभेदः। पाकं करोति पचतीति च धात्वर्थे एव (विभक्तेदमाख्याः)? शब्दात्प्रतीयमाना वस्तुतश्च कर्मगतविक्लि-त्तिनिष्ठतया व्याक्रियन्ते । विक्लियेस्तण्डुलान्विक्लेदयेत्यर्थः । अत एव विक्लिद्यन्ति पचतीति च कर्मकर्तृमत् व्यापाराभिधानात् प्रतीति-भेदः। द्व्यर्थः पचिरिति कर्मकर्तृमत् व्यापारस्य धात्वर्थतायामुपपद्यते। तस्मान्न भावना का चिदितियागेन भावयेत्स्वर्गमिति तत्र वाक्यार्थो यजेतेति। अपि तु यजिः साध्यमानशरीरे विधीयते पदानुष्ठा-नात् । फलतस्तु सामर्थ्याद्भवति क्रियाविवेके क्रियैव प्रधानभूता वाक्यार्थ इति निर्णीतं तत एवावधार्यम् । अलमिह विस्तरेण ॥

इदानीमेतदेव क्रियालक्षणमुदाहरणेन स्फुटीकरोति ॥

कार्यकारणभावेन ध्वनतीत्याश्रितक्रमः ।
ध्वनिः क्रमनिवृत्तौ तु ध्वनिरित्येव कथ्यते ॥२

घण्टा ध्वनतीति ध्वनिराख्यातेनोपात्तः पौर्वापर्यात्तथात्व-मनुप्राप्तो विधीयते । तथा हि घण्टा ध्वनेः कारणं, कार्यं ध्वनिः, तयोः सम्बन्धेन हेतुना कार्ये व्यापारा घण्टा ध्वनतीत्यत एवमुच्यते। ध्वनेरेव वा प्रबन्धनतया तस्यापि विसन्तानवद्वृद्धिप्रसृतावयवत्वात् सर्वभागः कारणमुत्तरस्तु कार्यम् । यद्वा रूपान्तरं (तव्यापाराद्यं)?

वा तदा पूर्वापरभावस्य निवृत्तौ घण्टाया ध्वनिरित्येवं सिद्धतया-व्यवसायो न स्वशब्दादिति क्रियात्वभावः। प्रातिपदिकं न हि सिद्ध-स्वभावजं यतोऽर्थो ऽभिधीयते तत्र करोत्याख्या । ज्ञानसाध्यरूप-तावसायः शब्दान्तरसम्बन्धात् प्रतीयमानो वाक्यार्थो न पदार्थः। एवं पाकं करोतीत्यादावपि द्रष्टव्यम्। (आख्यात्येनेके)? साध्यस्वभावः क्रियारूपो ऽर्थाप्रत्यायनेन नामपदेन। शब्दस्य स्वार्थे यथाभिधानं प्रमाणमिति निश्चितमेतत् । तथा हि शब्दार्थयोर्न वस्त्वर्थ इत्यस-कृदुक्तः ॥

अत्रैवोदाहरणान्तरमाह ॥

श्वेते श्वेतत इत्येतत् श्वेतत्वेन प्रकाशते ।
आश्रितक्रमरूपत्वादभिधानं प्रवर्त्तते ॥ ३

श्वेते गुणे श्वेतत इत्येतत्तिङन्तमभिधानं क्रमरूपाश्रयेण वर्त्त-मानं क्रियारूपतामावेदयते। तत्रैव च श्वेतशब्देन सिद्धवद्रूढो गुणः कर्तृत्वेनोच्यते। श्वेतः श्वेतत इति। तदाह श्वेतत्वेन प्रकाशत इति। शौक्ल्येन गुणेनोपलक्षितः प्रतिभास इति श्वेत इत्यस्यार्थः कारिकायामेव व्याख्यातः।

तदेवं शब्देन साध्यतया ऽभिधीयमानः समाश्रितक्रमः पौर्वापर्यवानर्थः क्रियेति लक्षितम्। पूर्वापरीभूतस्य लक्षणप्रवाहस्य युगपदसन्निधानादेकक्रियालक्षणानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह ॥

गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् ।
बुध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥ ५

क्रमवतां क्षणानामेकफलोद्देशेन प्रवृत्तानां सङ्कलनाबुध्या समा-पादितैक्यानां क्रियात्वव्यवहारः। तत्रावयवानां समुदायगुण-

त्तानापत्तेः । शब्दभेदप्रयोजकत्वाभावादेकधातूपादाना क्रियैका समुदायस्वभावाऽवतिष्ठते । तस्याश्चावयवाश्रयः क्रमः पौर्वापर्यं च व्यवह्रियते । समुदाश्रयं चैकत्वमध्यारोपितम् । उत्पत्तिः समनन्तरनिरुद्धानामवयवानां वाच्या । समुदायादेव च फलं निष्पद्यते नावयवमात्रात् । अधिश्रयणादिवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति व्यवहिते ऽधिश्रयणादिभिः समाहितफलानुगुणैः (पचास्त्वविशेषः)? । (आधातयप्रत्यनेकापेक्षं)? । कार्येणानन्तर्येण मात्रेण कस्य चिद्विशेष इति फलविशेषसम्पादकत्वेन पच्यादीनामर्थः प्रतीयमानः फलैक्यादेकत्वेनाध्यवसीयमानः क्रिया ॥

यदि तर्हि समुदायः क्रिया अधिश्रयणादीनां पचिक्रियात्वं न स्यात् । तथा च सर्वास्वधिश्रयणावस्थासु पचतीति प्रत्ययो न प्राप्नोतीति केषु चित्कणेष्वतीतेतताङ्गतेषु तावन्मात्रस्य पचिरूपत्वाभावात् भूतभविष्यद्व्यवहारो न स्यादित्याशङ्क्याह ॥

समूहः स तथाभूतः प्रतिभेदं समूहिषु ।
समाप्यते ततो भेदे कालभेदस्य सम्भवः ॥ ८

अधिश्रयणारम्भ एव फलाभिसन्धेः समस्तः क्रियाकलापस्तत्रैवाध्यस्यते । तथा च पचतीति वर्त्तमानकालतायां प्रयोगः । तावन्मात्रस्य फलोपयोगिनो रूपस्यातीतत्वादपाक्षीदित्यपि प्रयुज्यते । लक्षणान्तरस्य भाविनो ऽध्यारोपितभाविरूपस्याभिसन्धाने पक्ष्यतीति । तथाभूत इति गुणभूतक्रमजन्मावयवः । तथाभूतस्य हि समुसुदायस्य प्रत्येकमवयवे ऽध्यासात्तत्प्रत्ययोपपत्तिः । अध्यासश्च सर्वत्र पचतीति प्रत्ययस्यानुपपत्तेरेव ज्ञायते । प्रत्यवयवपरिसमाप्तत्वात् समुदायस्यावयवानां तस्याध्यारोप उपपद्यत एवमध्येकत्वस्यैत्र समुदायरूपतारोपात्साध्यताप्रत्ययः । कथं एकत्रैव ह्यङ्गीकृते समुदायेऽ

वयवान्तराभावात् किमपि इदमवशिष्टं यत्साध्यं प्रतीयेत । अत्रोच्यते समुदायबुद्ध्यैकत्वेनाप्यवयवबुद्ध्या अयं चायं चेति समुच्चयेन प्रत्येकं समुदायस्य व्यपगमादपाक्षीदिति भूतकालना भाविनी च पक्ष्यतीति भविष्यत्कालना वर्त्तमाने तु पचतीति तत्कालना ॥

यदि तर्हि प्रत्यवयवं समुदायाध्यारोपात् क्रियात्वं तदा तस्यावयवस्य वर्त्तमानस्य प्रत्यक्षात्कथमिदमुक्तं भाष्ये क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुं (तद्यथाङ्गर्भो निर्लुठितः सम्भावनमानगस्येत्याशङ्क्याह) ? ॥

क्रमात्सम्भविनां तेषां आत्मानो न समूहिनाम् ।
सद्वस्तुविषयैर्यान्ति सम्बन्धं चक्षुरादिभिः ॥ ६

समसमूहिनां क्रियाक्षणानां क्रमेण भवतां सदसद्रूपत्वात् तदेकवस्तुविषयैरिन्द्रियैः सम्बन्धाभावादिन्द्रियार्थसन्निकर्षज्ञानविषयभावादप्रतीयमाना अत्यन्तापरिदृष्टा साधनेभ्योऽन्या ऽनुमानगम्या क्रिया भाष्ये ऽभिहिता । एकस्मिन्नपि हिते क्षणे समूहोऽध्यस्यमानः समाश्रितपौर्वापर्य एवावस्यते । (तव्याकृपस्यैवाच) ? क्रियात्वात् (यदन्त) ? रूपेणेन्द्रियाविषयत्वात् ॥

एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति ॥

यथा गौरिति सङ्घातः सर्वो नेन्द्रियगोचरः ।
भागशस्तूपलब्धस्य बुद्धौ रूपं निरूप्यते ॥ ७
इन्द्रियैरन्यथा प्राप्तौ भेदांशोपनिपातिभिः ।
अलातचक्रवद्रूपं क्रियाणां परिकल्प्यते ॥ ८

न गौरश्व इत्यादि वर्णसमुदायो युगपज्ज्ञानावयवो ऽपव्यावर्त्तमानावयवद्वारेण श्रोत्रेन्द्रियपरिच्छेद्यो ऽपि संस्कारे क्रमायातान्त्य-

बुद्धिनिर्ग्राह्यः । तथा क्षणसमयात्मिका ऽपि वर्त्तमानक्षणगतेन्द्रियसम्बन्धाध्यारोपेण प्रत्यक्षा वा समुदायरूपतया फलानुमेया । तत्र स्फुटः प्रत्ययो वेति गोदृष्टान्तो क्रमो भिन्नश्च । समुदायस्तु वर्णानामुच्चरितप्रध्वंसिनामयुगपत्कालाभावादप्रत्यक्षो बुध्या निरूपितैवात्मो दृष्टान्तो वर्णसमाहारमात्रदर्शनाश्रयेणात्र क्रियाया अवयवपरत्वादवयवसमुदायात्मकत्वात् । अत एव अलातचक्रवदित्याह । भ्राम्यमाणोल्मुकराजीनां चक्राकारतया भ्रान्त्याध्यवसायवत् क्रियाक्षणानामेकत्वकल्पना प्रत्यक्षेणाभिमानश्च । क्रियाप्रत्यक्षत्वमध्यवसायतया सह गृहीतसम्बन्धमाख्यातं पदं प्रयुज्यते । एकपदोपात्ताङ्गात्मकता एकमेदावधारणानि ज्ञानमेदा धातुभिरभेदेन प्रत्याय्यन्त इति शब्दार्थत्वमाश्रित्योच्यते एका क्रियेति । तथा च साधनस्येति लकारेणानभिधाने क्रियैकत्वेन व्यवच्छियते । आस्यते भवद्भिरिति ॥

ननु त्वेवमधिश्रयणाद्यवयवानां पचादिक्रियाणाम् । अधिश्रयणादीनां तत्र च क्रियाणां प्रत्यक्षतैव कथमित्याशङ्क्याह ।

> यथा च भागाः पचतेरुदकासेचनादयः ।
> उदकासेचनादीनां ज्ञेया भागास्तथा परे ॥

अधिश्रयणादीनामपि संस्कारकाः स्वावयवा विद्यन्त इति ते ऽपि पूर्वापरीभूताः क्रमवन्त एव क्रियाविशेषाः प्रत्यक्षभावमतिवर्त्तन्त एव । तथा हि स्वावयवपरिकल्पनया पूर्वापरीभूतसमुदायात्मका एवैते (इतदद्यथा)? हस्तप्रसारणस्थालिविन्यासेष्टकावियोजनादयोऽध्यारोपे ऽपि न समुदायरूपाः । का तत्र क्रिया या भिधायिनामप्यध्यश्रिश्रयदधिश्रयतीति शब्देन प्रत्याय्यते

इत्यवयवसमुदायात्मकत्वात् पचिक्रियावदप्रत्यक्षा एवान्तपर्यन्तवन्तो भागाः ॥

तर्हि निरंशा प्रत्यक्षा स्यादित्याशङ्क्याह ॥

यस्यापकर्षपर्यन्तमनुप्राप्तः प्रतीयते ।
तत्रैकस्मिन् क्रियाशब्दः केवले न प्रयुज्यते ॥१०

अन्यापसारपरमाणुप्रख्यस्यांशाद्यवयवविभागस्य क्रियाक्षणस्य क्रियात्वं नास्ति आश्रितक्रमरूपत्वात्क्रियाया इति न तैः क्रियाया अप्रत्यक्षताव्यभिचार उद्भावनीय इत्यर्थः । क्रियात्वाभावादेव च क्रियाशब्दः क्रियाशब्दस्याप्रयोगे शब्दार्थो ऽर्थ इति च न्यायात् क्रियात्वाभावमाह । साध्यमानरूपतया हि तिङन्तेनाभिधीयमानो ऽर्थः क्रिया । केवलो वा निरंशः क्षणमात्रे क्रियाशब्दाप्रयोग क्षपमात्रार्थः । नेह वास्तवो भागो विद्यते ऽपि तु शब्दात् प्रतीयमानः । शब्दाच्च लक्षणमात्रस्वभावा ऽपि प्रकीर्णावयवा समूहात्मनैव सर्वा क्रिया प्रतीयत इति सिद्धान्तशब्दवाच्यतया क्रियायाः सक्रमत्वमतीन्द्रियत्वं च । क्रमरूपताध्यासे तु प्रत्यक्षः क्रमः तिङन्ताख्याताभिधेयः ॥

यदा तु प्रयोगः तदा ।

पूर्वोत्तरैस्तथा भागैः समवस्थापितक्रमः ।
एकः सो ऽप्यसदध्यासादाख्यातैरभिधीयते ॥११

सो ऽप्यपकर्षपर्यन्तमनुप्राप्तो भागः समूहान्तरं प्राप्तः पूर्वोत्तरभागगतपौर्वापर्याध्यारोपितक्रमः क्रियालक्षणमुपयात्येवेति क्रमात्मसदसतां तेषां समूहिनां प्रत्यक्षतैवेति सर्वथात्यन्तापरिदृष्टा क्रियेति सिद्धम् । अनेनैवाशयेन निरुक्तकारः प्राह । पूर्वापरीभूतं

भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तमिति-लक्षणानां पूर्वापरीभूतोऽत्यन्तभेदात् । स हि यः सर्वलक्षणः स एव परः सम्पद्यते । नचैकस्यार्थस्य रूपान्तरेणापरिणामे प्रत्यय उपपद्यते । अवयवेषु तु समुदायस्याध्यासात् तस्य चाभेदात् पूर्वापरीभावो युज्यते । पूर्वावयवानुस्यूतत्वरूपान्तरेणा-वस्थास्वध्यवसायात् अर्थो ऽपि च सङ्गच्छते । भागशः प्रत्यक्षत्वाच्चैव न शक्या पिण्डीभूता क्रिया निदर्शयितुमित्युक्तम् ॥

एवं साध्यस्वभावः सक्रमो ऽर्थः क्रियेति लक्षणे सत्ताया नित्यत्वा-दसाध्यत्वादक्रमत्वात् कथमस्तीति क्रिया तिङन्तवाच्येत्याशङ्क्याह ॥

कालानुपाति यद्रूपं तदस्तीत्यनुगम्यते ।
परैस्तु परिच्छिन्नं भाव इत्येव कथ्यते ॥ १२

इह साध्यत्वेनाभिधीयमानापि सिद्धा ऽपि क्रियेति लक्षणे सत्ताया नित्यत्वादसाध्यत्वादक्रमत्वात्कथमस्तीति क्रिया । क्रिया चैव हि भाष्यते । स्वभावसिद्धं तु द्रव्यमिति शाब्देन रूपेण क्रियालक्षणा-ख्यानात् सत्ताव्याख्यानात् साध्यतया प्रतीयमाना क्रिया । तथा चा काला क्रिया ऽभिव्यज्यत इति सिद्धान्तानुपातिनां यथावयवमुपप-द्यते । आसीदस्ति भविष्यतीति क्रियाधर्मत्वस्य कालाभिव्यङ्ग्यत्वस्य दर्शनादस्त्यादीनां क्रियात्वसिद्धस्य कालेनायोगात् । न हि घट इत्युक्ते काले विशेषावगतिरस्ति । भिन्नायां च सत्तायां किं करोतीति प्रश्न-संभवादस्तीति प्रतिवचनाभावेन तु क्रियात्वाभावात् । विनाशाश-ङ्कायां किं करोति देवदत्त इति प्रश्नेऽस्ति तावदिति प्रतिवचनो पपत्तेः । कृभ्वस्तयो हि क्रियासामान्यवचनाः पचत्यादयः क्रिया विशेषवचनाः । करोतिभवतिपचत्यादीनां सामानाधिकरण्यात्त्ववि-शेषाध्यवसायः । ब्राह्मणो गार्ग्य इति यथा । यथा हि ब्राह्मणं सामान्यं

तद्विशेषो गार्ग्यः। तथा करणं सामान्यं पाकादयः तद्विशेषा इति किं करोति पचतीत्यादिसामानाधिकरण्योपपत्तिः। इत्थं च करोत्यर्थः प्रश्नः पचत्याभिव्यक्तीभवति । अर्थभेदे तु न प्रश्नसामानाधिकरण्य-निर्णयो भवेत् । अत एव च विशेषसामानाधिकरण्यम् । विशेषवचना अपि कल्पस्तय इत्युक्तम्। अभिन्नां चैव भिन्नां च आहुः कल्पस्तयः क्रियाम्। एकानेकविशेषस्था प्रवृत्तिः सार्वनामिका इति। अनेकव्यक्तिसमवेता सामान्यात्मिका ऽभिन्ना नियतव्यक्तिनिष्ठा भिन्ना । सामान्यस्य प्रत्येकपरिसमाप्तत्वात् प्रतिनियतविशेषपरे ऽभिधाने सामान्यशब्दो ऽपि योगार्ह एव। तद्यथा सर्वनामशब्दाः सर्वार्थविमर्शयोग्या एव नियते ऽर्थे प्रयुज्यन्ते तं ब्राह्मणमानयेति। अत एव सर्वस्मिन् प्रातिपदिकार्थे प्रवृत्तिः सार्वनामिका, इत्युक्तम्। ननु च करोत्यर्थाविशेषादसर्वधात्वर्थानामसत्यमपि करणमिति किं करोतीति प्रश्ने न करोत्यास्त इति करोत्यर्थनिषेधेनोत्तरं कथं सङ्गच्छते । उच्यते । नाय क्रियासामान्यं पृच्छति। अपि तु लोकप्रसिद्ध एव गमनादिविशेषः। तत्रैव लौकिकानां क्रियात्वाभिमानादिति युक्त एव गमनादिष्वुपरमे करोतिप्रतिषेधो यदा तु यां कां चित्क्रियां कुर्वन्नास्ते तदा आस्ते ऽचेत्युत्तरमपि प्रतिवचनं भवत्येव। नन्वासनादेरपि क्रियात्वं कथमपरिस्पन्दरूपस्य तस्य तथात्वमिति चेत्। नन्वेवं न कारकव्यापार एव क्रियालक्षणं अपि तु साधनानां प्रवृत्तिविषय इति प्रक्रान्तसर्वप्रवृत्तिविशेषः सर्वचैवानुभवसिद्धः प्रवर्त्तते । तिष्ठतीत्यादावव्याश्रितक्रमरूपस्यार्थस्यावगमात् । न हि सर्वेषां साधनानामेकरूपो व्यापारः केनचिदुपपादयितुं शक्यते। तस्मात्पर्वतादेरप्येकदेशापरित्यागलक्षणस्तिष्ठतौ व्यापारोऽस्त्येव। न चैवमाख्याताान्नियतकालास्तिक्रिया प्रतीयते। तत्रैव च धनादीनामुपादानात् सिद्धतया प्रतीयते

भाव इति। अत्रापि च धातुभागेन साध्यमानावस्थैव क्रिया ऽभिधीयते। एतावांस्तु विशेषः। आख्याते प्राधान्येनोच्यते पूर्वापरीभूता क्रिया कृत्सु प्रत्ययार्थगुणभूतेति। तथा चौदनस्य पाक इति प्रकृत्यर्थद्वारकः साधनयोग उपपद्यते। साधने च प्रत्ययः। अन्यथा कस्य साधनं प्रत्ययार्थः स्यात् कस्य च सिद्धताख्यो धर्मो घञादिभिरुच्येत। तत्प्रत्ययार्थस्य च (सिद्धताख्यारः)?। स च भूतस्य प्राधान्यात्तस्याख्यातयोगात्। पक्ष्यकृतः पाक इति प्रयोगायोगात्। क्रियोपपदाश्रयस्तु प्रत्ययः प्रकृत्यर्थाश्रयो भोक्तुं पाक इति भवतीत्यनन्तरकाण्डे निर्णीतम्। इहा ऽप्यग्रे निर्णीयते॥

तदेवं पूर्वोत्तरभागानां क्रमाश्रयेणाख्याताभिधेया सर्वैव क्रिया ऽध्यारोपितक्रमेति न सत्ताया अपि काचित् क्रियात्वे विचिकित्सा। यद्येवं क्रमस्यासतो ऽध्यारोपादमुख्यत्वं क्रियायाः प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह॥

व्यवहारस्य सिद्धत्वान्न चेयं गुणकल्पना।
उपचारो हि मुख्यस्य सम्भवादवतिष्ठते॥१३॥

गोशब्दस्य सास्नादिमति मुख्यत्वात् तत्समानगुणे वाहीकादावुपचरितार्थवृत्तिरित्युच्यते। क्रियायास्तु समानकालाश्रिते पौर्वापर्यविप्रवाया अभावान्न मुख्यता क्वचित्। सर्वत्र पूर्वोत्तरसमयावयवानां प्रक्रमरूपाध्यारोपादिति नोपचारार्थः कश्चित् एवंविध एव क्रियाव्यवहारः प्रसिद्धस्तथा चैको ऽपि क्षणः समाश्रितक्रमः क्रियेत्युक्तम्॥

अत्र पूर्वं प्रतिभेदं समूहः समूहिषु समाप्यत इति क्रमकल्पनोक्ता अधुना प्रकारान्तरेणाह॥

आहितोत्तरशक्तित्वात् प्रत्येकं वा समूहिनः।
अनेकरूपा लक्ष्यन्ते क्रमवन्त इवाऽक्रमाः ॥१४

आहितेन समूहगतभेदक्रमाध्यारोपादने(कर्तृत्वक्रमत्वेन)? चाध्यवसीयत इति प्रत्येकं ते क्रियालक्षणमनुपतन्ति यथा च च सर्वत्राधिश्रयणादौ पचतिशब्दप्रवृत्तिः अतीतानागतवर्त्तमानताश्चिदिव पचत्यपाक्षीत् पक्ष्यतीति। पूर्वं समूहस्यैव प्रत्येकमध्यास उक्तः। इह (कतरूपस्य सर्वे पूनतपूर्वस्य परेषु)? तस्यानुभववासनावशेनैव एतद्विशिष्टोत्तरप्रति(यत्ते स्यात्)? सिद्धत्वादिति विशेषः॥

अथवा प्रधानभूतैव पचत्यादिक्रिया फलं प्रत्यनन्तरा। अधिश्रयणादीनां तु तादर्थ्यात्तथात्वमित्याह।

अनन्तरं फलं यस्याः कल्पते तां क्रियां विदुः।
प्रधानभूतां तादर्थ्यादन्यासां तु तदाख्यता ॥१५

यस्यामनन्तरमोदनादिफलनिष्पत्तिः सा क्रिया फलोपायत्वेनानुष्ठीयमाना तथाहि यद्विचटनं तण्डुलानामवयवान्तरेभ्यो विभागस्तदनन्तरमोदनादयो निष्पद्यन्ते तदस्याधिश्रयणादिषु प्रत्ययस्तत्रयं भवति तदा पचतीत्याख्यातशब्दाभिधेयं क्रियारूपमिति यतो ह्यनन्तरं फलनिष्पत्तिः सा क्रिया विचटनानन्तरमेव चौदननिष्पत्तिः। विचटनमेव पाकः पूर्वे तु व्यापारास्तदुपकारिणो न कार्यजन्मनि साक्षादुपयुज्यन्ते न हि साक्षादजनयत्किंचित् कारकं नाम। यस्त्वधिश्रयणकाले पचतीति प्रत्ययः स विचटनोपकारत्वादधिश्रयणादीनां प्रधानभूतविचटनक्रियाध्यासवशात्। नन्वेवमपि विचटनस्य सिद्धस्योपकारकत्वाभावत् तत्र पचिरूपाध्यासवेदप्रत्ययः पाकः प्राप्तः। नैतदेवं सिद्धस्वभावस्यार्थस्य

धातुवाच्यत्वाभावादधिश्रयणं सिद्धेन रूपेण न पचिः अपि तु साध्येन विचटनरूपेण धातुवाच्यं तदध्यासात् पचिः सिद्धसाध्यौ हि निष्पन्नानिष्पन्नयोरधिश्रयणविचटनयोरेकात्मापत्तौ पचत्यादिशब्दप्रयोगः। विचटनस्य तर्हि नियतकालत्वात् पूर्वापरीभावः कथमुच्यते विचटनं पाकशब्दवाच्यमेदाभावादपि न पूर्वं न परं तथापि गुणक्रियाश्रितक्रमारोपप्रयुक्तक्रियाणां पौर्वापर्यात् पूर्वापरीभूतमित्युच्यते अन्ये तु विचटनस्यैव पूर्वं रूपाध्यासादधिश्रयणादिरूपं न रूपशून्यानधिश्रयणादीन् प्रत्यस्तरूपानिति सर्वत्र गतेऽधिश्रयणादिषु विचटनरूपाध्यासात् परिप्रत्यय उक्तः संप्रति तु विचटनस्यैवानेकरूपत्वादिति मतिविकल्पः। अत्र चायमाशयः। शब्दप्रमाणा वयं शब्दाश्चाधिश्रयणादयः पाकात्मना ऽवगम्यन्ते न च पचतिप्रत्ययस्य सर्वावस्थासु विशेषमुपलभामहे येनाधिश्रयणादिषु पचिरूपाध्यासाद्गौणमाश्रियेत तस्मादनेकरूपविचटनमेव शब्दार्थ इति केचित् यथा तु कारिकार्थः तथा विचटनमेव मुख्यं पचिरूपं पूर्वापररूपानुसन्धाने समाश्रितक्रमं साध्यमानावस्थम्। तत्समर्थानां तु व्यापारामुचरितं न क्रियार्थत्वं तथा चाथकः पचेः प्रधानार्थः याऽसौ तण्डुलानां विक्लित्तिरित्युक्तं तत्रैव च कर्मकर्तृविषये धातुर्वर्त्तते पच्यते ओदनः स्वयमेवेति। तादर्थ्याद्धि गुणक्रियाणां प्रधानक्रियाद्युपचारि इत्यर्थः पचिर्भवति अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणक्रियाः प्रधानक्रियस्य कर्तुः पाक इति चोच्यते ततस्तदभिसन्धिपूर्वकं (येषंत्रायुक्तमव्यर्थ)? स्यादिति च भाष्ये कर्तृव्यापारस्य पचेरुपलक्षणार्थत्वात् सर्वधात्वर्थविषयस्याभिधानं तादर्थ्यादवधातुरित्यस्मिन् दर्शने युज्यते सर्वत्रैव हि कर्तृभावतोपसर्जनमर्थमभिदधति धातवः तथा च कर्तृस्थक्रियायामपि बुध्यते द्वेष्टि इच्छतीत्यादौ

बोधनं (तिनिवर्त्तपीनीत्याद्यर्थः)? कर्तृव्यापाराश्रयथा करणप्रणि- धानादयः । अस्तीत्यत्राप्यात्मानं बिभर्तीत्यर्थः तथा चात्मभरणा- र्था व्यापारास्तादर्थ्यादभिधीयन्त एव । एवं च कृत्वा इत्यर्थः पचिरिति पचिग्रहणं सर्वधातूपलक्षणार्थं वेदितव्यम् । उदाहरणमात्रार्थत्वाद्धा- त्वस्य तदेवं प्रत्येकं व्यापारभेदाः समारोपितसमूहरूपाः समारोपि- तानन्तरक्षणभेदा वा क्रमिकाः क्रियारूढत्वाच्च व्यवहारस्य समा- नसङ्केताः समारोपं प्रतिपद्यन्ते एवं फलप्रत्ययोग्यो वा भागः क्रिया तदर्थास्त्वन्ये व्यापारा इति दर्शनभेदेनोपपादितम् ॥

क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुस्तदर्थं यद्विचेष्टितम् ।
अनपेक्ष्य प्रयुञ्जीत गच्छतीत्यवधारयन् ॥१८

इदानीं क्रियायाः क्रमरूपाख्याने ऽपि साध्यता कथमित्याह ।

सत्सु प्रत्ययरूपी ऽसौ भावो यावन्न जायते ।
तावत् परेषां रूपेण साध्यः सन्नभिधीयते ॥१९

सत्सु हेतुषु प्रत्ययरूपी हेतुस्वभावो ऽसौ पदार्थः कारणात्मना सत्ता वाच जायते कार्यात्मना सत्वेन प्रतिपद्यते प्रत्यय आवि- र्भूतस्वभावो वा यावन्न सम्पद्यते ताव(दग्रनारात्ते)? परेषां हेतूनां रूपेणोपलक्षित सिद्धत्वात् कर्तृभावमनुभवन् (स्वःमना)? साध्यो भ- वन् व्याख्यानेन पूर्वापरीभूतः साध्यमानावस्थो ऽभिधीयते समुद्युक्तका- रकव्यापारः प्रतिष्ठामासादयति तिङन्तगोचरः पदार्थ इत्यर्थः त- त्पूर्वभागो जायतेशब्दगोचरः । यथा वक्ष्यति पूर्वभागस्तु यतस्तज्ज- न्मेत्यपदिश्यत इति । उत्तरस्तु भागो ऽस्तिशब्दगोचरः सत्ताप्रतिलम्भा- त्मुख्यं हि जन्म तत्र च व्यावृत्तवस्तु व्यापारो वसाने सत्तामासा- द्यास्तीति पूर्वव्यापाराध्यारोपेणाभिधीयते । अस्ति आत्मानं बिभर्ति

सत्तां भावयतीति यावत्। एवं समाश्रिते साधनव्यापारे साध्यतां तदभावे पुनः ॥

सिद्धे तु साधनाकाङ्क्षा कृतार्थत्वान्निवर्तते ।
न क्रियावाचिनां तस्मात् प्रयोगस्तत्र विद्यते ॥ १८

परिसमाप्तरूपे भावे (फलभावां)? निरपेक्षकारकाणां व्यापारे परीत्गृहीतक्रमार्थवचनानि तिङन्तपदानि प्रयोगे नासादयन्तीत्यर्थः ॥

तथा च तत्र भात इति सिद्धयर्थवाचकं नामपदं प्रवर्त्तत इत्युक्तं तदेवं सर्वस्यैव क्रिया क्रमवतीति निगमयितुमाह ॥

स च पूर्वापरीभूत एकत्वादक्रियात्मकः ।
पूर्वापराणां धर्मेण तदर्थेनानुगम्यते ॥ १९

सोऽनन्तरप्रतिपादितः क्रियाख्यार्थं एकत्वात् पूर्वापरीभावरहितो ऽतएव स पूर्वापरीभावगतानुपूर्वीरहितोऽपि तद्व्यतिरिक्त तदर्थपूर्वापरक्षणगतानुपूर्वीसमारोपादाश्रितक्रमं क्रियारूपं पुष्णातीत्यर्थः ॥

तदर्थेनेति तादर्थ्याद्गुणक्रियागतो धर्मः प्रधानक्रियायामुपचर्यत इत्याह यतः फलैक्यादभेदाध्यवसायो ऽत्रेत्याह ॥

असन्निवर्तते यस्माद्यस्मात उपलभ्यते ।
तयोः सदसतोस्तादात्म्यैक इव गृह्यते ॥ २०

एकफलोद्देशेन प्रवृत्तानां क्रमवतां क्षणानां पूर्वो व्यपगतः सन् वर्तमानश्चोपलभ्यते क्षणसन्निहितयोर्भिन्नयोरप्यैक्यमध्यवसाय पूर्वापरीभूता क्रमवती क्रियैका व्यवस्थाप्यते (स्वंनीवत्)? पदार्थाना-

मपोद्धरे (जातिर्भाव्यक्तिमेभूवेति)? व्यक्तिवादिमतेन क्रियालक्षणं पोद्धारपदार्थं निर्णीतम् ॥

इदानीं जातिवादिमतेनाह ॥

जातिमन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्त्तिनीम् ।
असाध्या व्यक्तिरूपेण ससाध्येवोपलभ्यते ॥ २१

सर्वत्र प्रत्ययानुवृत्तिप्रमाणसाधिता जातिरिति पचतीति-प्रत्ययस्य कर्तृकर्मादिभेदेऽप्यनुवृत्तक्रियासमवेता जातिरवश्याभ्युपगन्तव्या। असौ पचधातुवाच्या स्फोटवाच्या वा (असमपराविरत्वपि? क्रियाचयैरभिव्यनक्ति अत एवानेकव्यक्तिवर्त्तिनीमित्याह। जातित्वा-देवानेकव्यक्तिवृत्तित्वे लब्धे सदसद्व्यक्तिव्यङ्ग्यत्वमावेदयितुमिदमुक्तं भ्रमणत्वादिजातिवद्व्यव्यञ्जनावृत्तिच तेन क्रियाजातिरभिव्यक्तिमासादयति तथा च स्वतो नित्यत्वेऽप्यस्याः स्वाश्रयमुखेन साध्यत्वं सक्र-मत्वं च क्रियालक्षणमवतिष्ठते अतश्च स्वाश्रयद्वारेणैवास्याः साधनाकाङ्क्षा यथा व्यक्तिदर्शनेऽनन्तरं फलं यस्या इति मतान्तरमुपदर्शितं तथा जातिदर्शनेऽप्याह ॥

अन्ते यस्याः क्रिया भागे जातिः सैव क्रिया स्मृता ।
सा व्यक्तेरनुनिष्पादे जायमानेव गम्यते ॥ २२

यस्याः क्रियाव्यक्तेरनन्तरं फलं निर्वर्तते तत्समवेता या जातिः सैव क्रिया पूर्वास्तु तादर्थ्यात् क्रियेति पूर्वानुसारेण गम्यमा-नत्वात् पुनरिह नोक्तम्। आश्रयनिष्पादनद्वारेण वास्या अपि साधनयोगः साध्यत्वं च ॥

एवमपराजातिदर्शनभेदेन क्रियेत्युक्तमिदानीं परा सत्ताख्या महासामान्यरूपा जातिः क्रियेत्युपपादयति ॥

सव्यापारविशिष्टानां सत्ता वा कर्तृकर्मणाम् ।
क्रिया व्यापारभेदेषु सत्ता वा समवायिनी ॥ २३

सम्बन्धिभेदात् सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु । जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिता इत्युक्तत्वात् क्रियाजातित्वं सम्बन्धिभेदावधानेन सत्तायाः समर्थयितुं कर्तृकर्मसमवेतव्यापारावच्छिन्नाच क्रिया जातिरित्याह । व्यतिरेकिणोऽपि हि भावः सत्ताया भेदोपाधय इत्युक्तं कर्तृकर्मणामिति । तत्रैव क्रियासमवायात् तत्समवेतक्रियोचितव्यापारसमवेता वा सत्ता स्वाश्रयोपहिताभेदस्तु क्रिया किमनेन कर्तृकर्मगता सत्तेति ॥

अत्रैव सत्ताजातिदर्शने मतान्तरमाह ॥

अन्तरात्मनि या सत्ता सा क्रिया कैश्चिदिष्यते ।
भाव एव हि धात्वर्थ इत्यवच्छिन्न आगमः ॥ २४

यदनन्तरं फलं तत्र व्यापारभागी या सत्ता सा क्रिया पूर्वास्तु तादर्थ्यात् । व्यापारविशिष्टा चेत्सत्ता क्रिया अलमनया व्यापार एवास्तु क्रियेत्यशङ्क्यागमेनैव तदभ्युपगमयति भाव एव इत्यादिना । षड् भावविकारा भवन्तीति स्माह वार्ष्यायणिरिति भाष्यकारेणैवागमोऽनुसृतः । तथाच तां प्रतिपादिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते सत्तैव भावशब्दवाच्या (गुरवः क्रियेनमत्यंते)? सैव द्विविसम्बन्धोपधानमात्रेण विद्यमाना शब्दार्थवैचित्र्यमुपपादयति तथाहि सम्बन्धिनोऽप्यस्याः तत्त्वतः स्वशक्तिविसारा एवेति सत्ताद्वैतमताभिप्रायेणेति गमयति सत्ता शक्तियोगिनेत्यादि ॥

इदानीं बुद्धिः शब्दार्थ इति बोधपक्षे क्रियाव्यवस्थामाह ॥

बुद्धितज्जातिमन्ये तु बुद्धिसत्ता तथा परे ।
प्रत्यस्तरूपां भावेषु क्रियेति प्रतिजानते ॥

बुद्धिरिह भाव्याकारोऽत्र विवक्षितः तस्यैव हि भावेष्वध्यारोपः दृश्यविकल्पयोरभेदाध्यवसायात् मतभेदेन चात्र जातिव्यक्ती क्रिये महासामान्यं वा सत्ता बुद्ध्याकारसमवायिनी क्रिया भावेष्वध्यारोपितावसेयामिति तद्वाश्रयणे साधनाकाङ्क्षा साध्यत्वं च सर्वमुपपद्यते एव तदुपचारसत्ताशब्दार्थ इति नये कथ्यते सत्तायाः क्रियात्वे ये एव भावविकारेषु षडवस्थाः प्रत्यय इत्युक्तम् । तत्र भावस्य सत्ताया विकारा विकारविशेषाः षडेव क्रियाणां योनयः षट् तमपि नात्यन्ता(यंनेदवालिनयन)? ॥

आविर्भावतिरोभावौ जन्मनाशौ तथा परे ।
षट्सु भावविकारेषु कल्पितौ व्यावहारिकौ ॥

सत्कार्यनये पदार्थानामाविर्भावोऽभिव्यक्तिरेवोत्पत्तिः । तिरोभावश्च नाशः । असत्कार्यनये तु जन्म अपूर्वोत्पत्तिः विनाशश्च प्रध्वंस इत्येतौ दर्शनभेदेन भिन्नौ द्वौ भावविकारौ षट्सु मध्ये कल्पितौ व्यवहारप्रसिध्याऽऽरोपितौ । तथाहि सत्तालक्षणस्य भावस्य नित्यत्वादुत्पत्तिप्रध्वंसायोगः सदैकरूपभावाच्चाविर्भावतिरोभावावपि न स्तः । धर्मान्तरस्वव्यगतत्वेन व्यवहृतो ऽसतो विनाशविरोधी सतश्च जन्मायोगो धर्मान्तरस्यापि एवं जन्मनाशाविव कल्पितौ क्रियाव्यवहारः सर्वत्रापृत इत्याह ॥

ताभ्यां सर्वप्रवृत्तीनामभेदेनोपसंग्रहः ।
जन्मैवाश्रितसारूप्यं स्थितिरित्यभिधीयते ॥

सर्वक्रियाकलापोऽयं (चायोगं) जन्मनाशभिन्नावुपचयापचयः

रूपौ हि विकारावजस्रवृत्तिषु भावेषु तौ च ताव्यर्थतो धर्मान्तराविर्भावतिरोभावलक्षणौ ॥

तथाहि जन्म केनचिद्धर्मेणाविर्भवतत्त्वं सव्यापारं पूर्वोत्तरावस्थाविशेषयोरन्तराले वर्त्तमानं जायत इत्यभिधीयते यस्त्वात्मलाभोन्मुखमासादितरूपं तु सव्यापारमिवास्तीत्याख्यातपदेनाभिधीयत इत्यस्तित्वमात्मलाभपर्य्यायमाविर्भावरूपस्य जन्मन एवाभिव्यक्त्यन्तरावस्थाविशेषः । तथाच निरुक्तकारः । जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्ट इति उत्पन्नस्य भावः पूर्वं एवास्य विपरिणामादेव व्यावहारिकात् प्रथमस्यास्तित्वस्यादिजन्मेत्यर्थः । तथास्तीत्युत्पन्नस्य सत्वस्यावधारणमाचष्ट इति उत्पन्नस्य सत्वस्येति जन्मानन्तरकालतामेवाभिव्यनक्ति अवधारणं निश्चयः । अस्त्यात्मानं भावयति अस्य च भाव्यांशः सत्तायां सन्तानेन वृत्तिः पूर्वोत्तरक्षणनिरोधोपजननानां संग्रहः यत्र सदृशसन्तानप्रवहनादलक्षितभेदेको भावोऽस्तीत्यवधारणार्थमभिधत्ते अस्त्यात्मानं बिभर्ति न ध्वंसत इत्यर्थः । विसदृशसन्तानोपजनने तु भेदेन विपरिणमत इति व्यपदिश्यते तत्वादप्रच्युतम् । यदाह निरुक्तकारः । विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्वाद्विकारमाचष्ट इति । अत्रैवोपचयविवक्षायां वर्द्धन्त इति । यदाह निरुक्तकारः । वर्द्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं सांयोगिकानां वार्थानां वर्द्धत इति पूर्वभावोऽस्तित्वमुक्तं तदेवं द्वाभ्यां (पञ्चाप्राप्तेः)? तत्राव्याप्तिर्भाव्यक्ततोद्भाविता सर्वथास्ति इत्यत्र धातुसंज्ञा न प्राप्नोति वाह्यार्थैतैरस्तिगतिरित्याशङ्क्य तिष्ठतेरपि क्रियात्वं वक्तुं जन्मैवाश्रितसारूप्यं स्थितिरित्यभिधीयत इति सदृशप्रवाहरूपतया निर्धार्य्यमाण(विनातंपजने)? रेवमभिधीयतेत्तीत्यपि सिद्धं क्रियान्तरनिवर्त्तकत्वेन चैवमभिधानात् व्यापारविशेषसाध्यस्वभावो धातूनामभिधीयते ॥

४०॥

एवं हि किं बहुना जन्मनाशावपि नार्थान्तरभूतावपि तु सत्तैव धात्वर्थः सर्वत्रेत्याह ॥

जायमानाच्च जन्मान्यद्विनाशेऽप्यपदार्थता ।
अतो भावविकारेषु सत्तैका व्यवतिष्ठते ॥२५

धर्माणां धर्मिपारतन्त्र्येणावभासात्ततो व्यतिरेको न सिद्धः अतो धर्म्येवानुगतो व्यावहारिकैः सर्वावस्थायां व्यवहर्त्तुं सकृदशक्य एवमभिधीयते जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धत इति अत आविर्भावविरोधादसतोऽपि निरीक्षस्याप्रसादनादनासयीत्वात् जन्मार्थोऽपि वस्तुतो न कश्चित्ततो निरन्वयध्वंसविरोधात् विनाशोऽपि न व्यतिरिक्तः पदार्थ एव कश्चित् तस्योपजने भावस्य प्रागिवोपलम्भप्रसङ्गात् तेन तस्य विनाशे तस्यापि व्यतिरिक्तस्योदये पूर्ववत्प्रसङ्गात् उत्पद्यमानस्य च भावानाशप्रसङ्गादित्यादिदूषणमन्येरेवाभिहितमनुसन्धयन्नेव षड्भावविकारेषु सत्यभूता सत्तैव महासामान्यस्वभावा तस्याश्च नित्यताया आख्यातवाच्यत्वं न क्रमरूपो महवंशनसाध्यस्वभावलक्षणं क्रियात्वमुक्तं नामपदप्रत्याय्यत्वे न तु साधनमसत्यपि च वस्तुतो जन्मादिभेदव्यवहारस्तत्तद्रूपतया प्रसिद्धः तथाहि। पूर्वभावस्तु तज्जातस्तज्जन्मेत्यपदिश्यते। आश्रितक्रमरूपेण निमित्तत्वे विवक्षिते। परिनिष्ठितरूपो भावो जात इति व्यपदिश्यते ऽस्मात्तु पूर्वोऽवस्थाविशेषो जन्म यद्वशादसौ जात इति व्यपदेशमासादयते तज्जन्म निमित्तत्वे साधनानां सव्यापारत्वे विवक्षिते पूर्वापरीभूतस्त्वायते शब्दगोचरः क्रिया भवति यतः ॥

आख्यातशब्दैरर्थोऽसावेवं भूतोऽभिधीयते ।
नामशब्दाः प्रवर्त्तन्ते संहरन्त इव क्रमाः ॥२६

असौ (जातादि) लक्षणः पूर्वो भागः कारणादनाश्रयानल-

न्तणो वस्तुतो विद्यमान क्रमोपाख्यानशब्दा जायत इत्यस्मादेवंभूतः समाश्रितक्रमः प्रतीयत इति क्रियालक्षणमनुपतत्येव तथा हि सर्वस्मात्प्रभाधर्मादिप्रागुत्तरं यदन्तराले भेदानामाश्रयाज्जन्म कथ्यत इति पूर्वोक्त एवमवभेदानुपूर्वासमाश्रयेणो (चजन्यर्थो) ? व्याख्यातः स एव च पूर्वभागो जन्मनामपदेन सद्भूतरूपक्रमः तया द्रव्यायमाणः सिद्धरूपोऽभिधीयते आख्यातवाच्येन चाभोनष्टवसायाच्च तत्र दृष्टस्यात्र क्रमस्योपसंहरणाभिमान इति संहरन्त इवेतीत्रशब्दः वदेवं सर्वत्र नामाख्यातयोः सिद्धसाध्यरूपार्थाभिधानमनुसरणीयम् ॥

यथा च जन्म पूर्वभागस्वभावस्तथा विनाशोऽप्युत्तरभागस्वभाव इति केषांचिन्मतमित्याह ॥

फलं फलापदेशो वा वस्तु वा तद्विरोधि यत् ।
तदन्यदेव पूर्वेषां नाश इत्यभिधीयते ॥ २८

फलं कार्यरूपं कारणस्थितं विनाशाख्यां लभते तद्यथा संयोगः कर्मणो ज्ञानान्तरस्य धर्माधर्मयोः सुखदुःखसंवेदनमित्यादिवाच्यं फलापदेशो यः फलमिति भाव्यापरमपदिश्यते वस्तुतो ऽफलमपि तद्यथा घटस्य कपालादयो मुद्गराभिघाताज्जायमानः घटस्य तन्तनोऽस्यानन्वयात् फलत्वेनाभिधीयमाना विनाशव्यपदेशमासादयन्ति तदिति बुद्धिस्थविनाशरूपप्रत्ययमर्शः तस्य यौ विरोधोऽभावो ऽकार्यभूतो सोऽपि विनाश इति व्यवह्रियते तद्यथा संयोगस्य विभागः सुखदुःखमित्यादीति तदेवमन्यदेव वस्तु विनाशो न पदार्थो भावरूपस्तु तस्यावस्तुत्वादभाव्यत्वं भाव्यत्वे प्रागुत्पत्तावयोग इति चिरन्तनवैशेषिकाणां मतं स चाख्यातेन क्रि-

यारूपतयाऽभिधीयते स क्रमो विनश्यतीति नामपदेन तु सद्भूतक्रमो विनाश इति ॥

ननु न च वस्त्वन्तरं कथं वस्तुनो विनाश इत्याशङ्क्योपपादयति॥

नैवास्ति नैव नास्तीति वस्तुनो ग्रहणाद्विना ।
कल्पते पररूपेण वस्त्वन्यदनुगम्यते ॥ १-२

यथा कस्यचिद्रूपस्यानुभवं विनाऽस्तीति व्यवहारो न कल्पते तथा नास्तीत्यपीति दृष्टान्तगर्भमभिधानम्। तदयमत्रार्थः संसर्गिरूपाविवेकेन न कश्चिदपि वस्तुनो व्यवहार इति यथा सत्वाभिसन्धानान्नास्तीति व्यवह्रियते तथा फलाद्युपजने नास्तिताव्यवहारोऽपि युज्यते भावप्रतियोगी ह्यभावः स च शून्यतारूपो न युज्यते अकिञ्चिद्रूपस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् नहि प्रत्ययश्च जायते प्रत्येतव्यं च नास्तीति युज्यते तस्माद्वस्त्वन्तरं फलादेर्न विनाश इति सुव्यक्तमुच्यते पररूपेणैव हि वस्तुनो वस्तुकल्पस्यान्यरूपतया व्यवहारावतरणात्॥ ननु च वस्तुनो ग्रहणं विनाऽन्धतमसे स्पर्शनेन्द्रियेण शून्यतारूपानुभवोऽवसीयत इत्याशङ्क्याह ॥

भावाभावौ घटादीनामस्पृशन्नपि पाणिना ।
कश्चिद्देशप्रकाशेऽपि प्रकाशेत स एव वा ॥ २६

पाणिना संस्पर्शमन्तरेणाऽप्यप्रकाशे तत एव वस्तुनो ग्रहणात् प्रकाश एवं वस्तूनां भावाभावौ वेत्त्येव कश्चित् प्रतिपत्ता तथाहि सत्यप्यालोके तदभावे वा प्रमाणान्तरात् पुरोऽवस्थितं वस्तु सम्भावयत् भावमवैति तद्विरोधिनं चार्थं निश्चित्याभावमिति वस्तुग्रहणायत्तावेव भावाभावव्यवहारौ सर्वस्यामपि दशायां अन्धकारेऽपि पूर्वग्रहणवस्तुग्रहणानुस्मरणनिमित्तत्वात् पाणिसंचारेणापि वा भावाभा(सां?)श्योश्चां)?वस्तु ग्रहणादेव हस्तव्यापारेणानुभवात्तु हस्तगतं दिसंस्पृ

रूपमर्थान्तरं विविक्तमनुभूय स्पर्शनदर्शनेन्द्रियाणां तदृतस्याभावो निश्चीयते तदेवं स्थितमेतत् वस्त्वन्तरं फलाद्यन्यभाव इति ॥

इदानीं दर्शनान्तराश्रयेण जन्मनाशौ विभजति ॥

व्यापि सौक्ष्म्यात् क्वचिद्याति क्वचित् संहन्यते पुनः ।
अकुर्वाणो ऽथवा किंचित् स्वशक्त्यैवं प्रकाशते ॥ 30

व्यापकं प्रधानं क्वचिद्देशे काले वा सौक्ष्म्यात्तनुतामापद्यत इति साऽवस्था तिरोभावात्मिका नाशो नास्तीति च नामाख्याताभ्यां सिद्धसाध्यरूपतयाऽभिधीयते । तदुक्तम् ॥

तिरोभावाभ्युपगमो भावानां सैव नास्तिता ।
लब्धक्रमे तिरोभावे नश्यतीति प्रतीयते ॥ इति ।

क्वचित् पुनस्तदेव व्यापि वस्तु स्वनिमित्तवशात् संहन्यते संघातरूपतामाप्नोति इति सावस्थाऽऽविर्भावात्मिका । जन्म जायत इति च पुनर्व्यवह्रियते एतच्च प्रधानस्यावस्थाद्वयमेकतरप्रवृत्तिशीलरजोगुणवशात्तु भवतीति क्रियारूपमनुपतति । तदेवं निरुक्तकारमताश्रयेण च भावविकारः क्रिया सामान्यभूता व्याख्याता । यद्वा निष्क्रिय एवैको व्यापकः परब्रह्माभिधानोऽभिभावी ऽचिन्त्यप्रभावशक्तियुक् यतो जन्मनाशव्यवहारमविद्यादशायां विवर्तप्रतीतिमनुभावतो जन्मनाशकौचित् तथापि ॥

सर्वरूपस्य न त्वस्य यत्क्रमेणात्र दर्शनम् ।
भागैरिव प्रक्लृप्तैस्तां क्रियामपरे विदुः ॥ 31

सर्वरूपविकल्पातीतत्वमपि ब्रह्म समाविष्टसर्वशक्तित्वात् सर्वरूपेण च भासमानं कालाख्यस्वातन्त्र्यशक्तिप्रवृत्तदात्मिका क्रिया प्रतीतिमुपजनयति साध्यस्वभावविषयां सिद्धस्वभावविषयेत्यादिकां क्रिया प्रकल्पितभागाभेदप्रकल्पनां मूर्तिप्रविभागमारचयति । त-

थाचाप्रविभागमपि देशकालाभ्यां प्रविभक्तमिव चकास्तीति तत्प्रवि-भागानुसारेण जन्मनाशौ समस्तक्रियाभेदानुयायिनौ व्यावहारिकौ प्रसिद्धौ तदेवमियं विवर्त्तदर्शनेन क्रियाऽऽख्याता पूर्वं तु परि-माणादर्शनेनोक्ता अत एव क्रमेणेवेतीवशब्दः एकस्य हि तत्वा-दप्रच्युतस्य निष्क्रियस्य समक्रमस्येव प्रकाशनं विवर्त्तो ज्योतितः॥

इदानीं सत्ताद्वैतदर्शनेन षड् भावविकारा भवन्तीति निरुक्त-कारमतमेव निगमयितुमाह ॥

सत्ता स्वशक्तियोगेन सर्वरूपा व्यवस्थिता ।
साध्या च साधनं चैव फलं भोक्ता फलस्य च ॥ 32

तां प्रातिपदिकार्थञ्च धात्वर्थञ्च प्रचक्षते सैव भावविकारेषु षड-वस्थाः प्रपद्यत इति जातिसमुद्देशे सर्वभावानुपातिनी सत्ता इति प्रत्ययहेतुः सन्मात्ररूपस्य सर्वत्रानुगमः स्यात् महासामान्यस्वभावा सत्ता सर्वशब्दानां विषय इति प्रतिपादितम् । तथाच स्वशक्तिरूपो-पाधिनियमितसत्ता सर्वात्मकमनुभवदपि सिद्धसाध्यरूपतया नामा-ख्यातपदवाच्यतामनुभवति तद्व्यतिरेकेण पदार्थान्तराभावात् । सैव विचित्रशक्तित्वात् भोग्यभोक्तृत्वात् साधनरूपतया विवर्तयाचासुद्ध-इति सर्वत्र भोक्त्रादिषु सत्तात्वस्यानुगमात्तस्यैव सत्यता विकल्प-(परिच्छत) ? वस्तुतात्वव्यवहार इति सर्वाद्वैतवादिषु समानमेतत् ॥

अधुना यत्साधनसमुद्देशे "प्रवृत्तिरेव प्रथमं क्वचिदप्यनपाश्रिता । शक्तिरेकाधिकरणे स्रोतोवदपकर्षतीति" क्रियालक्षणमुक्तं तदनु-स्मारयति ॥

क्रियामन्ये तु मन्यन्ते क्वचिदप्यनपाश्रिताम् ।
साधनैकार्थकारित्वे प्रवृत्तिमनपायिनीम् ॥ 33

प्रवृत्तिलक्षणेयं क्रिया नित्या आश्रिता ऽपूर्वकालशक्तिर्नित्या-

दिना पूर्वमेव व्याख्याता। साधनशक्तिभिः सह साध्यमेकं फलं साधयतीति सा शक्तिर्द्रव्याणां प्रवहद्रूपा सती समाकर्षति॥

कथमस्या नित्यायाः साध्यत्वमिति चेदाह॥

सामान्यभूता सा पूर्वं भागशः प्रविभज्यते।
ततो व्यापाररूपेण साध्ये च व्यवतिष्ठते॥ ३४

प्रथमावस्थायामपूर्वादिरूपतया क्रियेति व्यवह्रियत इति तथा च (तुभिन)? निर्विशेषरूपे दशायां कारकशक्तीनां प्रवर्तिका ततो निष्क्रियत्वादिव्यवहारं प्रवर्तयति अत एव कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रियेति लक्षणमुपदिष्टम्॥

प्रवृत्तिः साधनानां सा प्रथमं तत्र कारकम्।
व्यापाराणां ततोऽन्यत्वमपरे उपचर्यते॥ ३५

अपूर्वादिस्वभावाऽसौ सामान्यभूतप्रवृत्तिर्द्रव्याणां कारकशक्तिराद्धाना प्रकृतिरिति भण्यते अत एव प्रवर्तकत्वात् स्रोतसा तुल्या कथिता। एवंभूताऽपि च नित्यत्वादन्यसाधनसाध्या न भवतीति तदेव प्रथममाद्यं कारकं कारकाणामपि साधकमित्यर्थः। तदेव च प्रवृत्तिरूपसाधनभेदेषु प्रविभक्तशरीरं विशिष्टक्रियास्वभावमित्येकेषां मतम्। अन्ये तु ततः सामान्यभूतात् प्रवृत्तिलक्षणात् साधनभेदसमवेतानां विशिष्टक्रियास्वभावानां व्यापाराणां अन्यत्वं भेदमभ्युपयन्तीति दर्शनविकल्पः सामान्यविशेषयोर्व्यतिरेकाभावनाङ्गः॥

तदेवं चित्शक्तिलक्षणा क्रिया ऽऽख्यातशब्देरभिधीयते इत्युक्तं तत्रोच्यते साधनं संख्या च (कालपुरुषोपगृहीता)? ख्यातपदात् प्रतीयन्त इति कथं क्रिया च विनियमेन तदित्याशङ्क्योपपादयति॥

बहूनां सम्भवेऽर्थानां केचिदेवोपकारिणः ।
संसर्गे कश्चिदेवन्तु प्राधान्येन प्रतीयते ॥३८

बहूनामर्थानां सम्भवे ऽपि सम्भवोवश्यम्भावात्तत्र च सम्बन्धनातः केचिदेवोपकारिणोऽङ्गभूता ततोऽन्यः कश्चिदुपकार्यङ्गीति प्रतीयते तथाच प्रधानोपसर्जनभावे सति सम्बन्धप्रतिष्ठामासादयति ॥

ततः किमित्याह ॥

साध्यत्वात्तेन चाख्यातैर्व्यापाराः सिद्धसाधनाः ।
प्राधान्येनाभिधीयन्ते फलेनापि प्रवर्तिताः ॥३९

व्यापाराः क्रियारूपाः साध्यभावाऽस्तित्वभावास्तिङन्तेनैव प्रधानभावेनाभिधीयन्त इति साधनादभिधाने आख्यातस्य क्रियावाचित्वमुपपद्यते क्रियाप्रधानं ह्याख्यातं प्रधानेन च व्यपदेशो भवति सिद्धसाधना इति सिद्धं निर्वृत्तं साधनं कारकमेवानिति कारकापेक्षायां व्यापाराणां प्राधान्यं द्योतयति भाव्यं हि निर्वर्त्यं प्रधानं भूतापेक्षया यद्येवं क्रियापेक्षयाऽपि फलं प्रधानं तदर्थं प्रवृत्तेरित्याशङ्क्याह फलेनापि प्रवर्त्तिता इति । वस्तुवृत्तेन भवतु फलं प्रधानं आख्यातात्तु क्रियार्थ एव प्राधान्यमाह । पचतीति न फलं शब्देनोपादीयते अपि तु पदान्तरनिबन्धनं तत् एकपदनिबन्धनेषु चार्थेषु गुणप्रधानभावो विद्यते पचते इत्यपि (यंमपि) ? प्रयोगीशब्दात् पाकस्यैव साध्यतया प्राधान्यं प्रतीयते पाको निवर्त्यत इतिह्यस्यार्थः स तु पाकफलसाधनायेति सामर्थ्यात् प्रतीयते फलंप्रत्यङ्गभावः क्रियायाः साक्षात् शब्दाव्यापारेण प्राधान्यमेवाक्रियाख्याः क्रियैव हि प्रधानभूता चोदिता (सव्यमुष्टीयते)? फलप्रत्यङ्गता च

क्रिया वस्तुसामर्थ्यात्तु फलं भवति न तु फलाय क्रिया चोदिता प्राधान्येन चोदनाप्युज्झितेत्यादिश्च । अत एव प्राधान्याद्वाक्यार्थो वैयाकरणानामिति क्रियाविवेकेऽस्माभिर्विवेचितं तत एवावधार्यम् । साधनानां सिद्धानां परमनुपकुर्वतामभिधाने प्रयोजनाभावा(न्निन्द्रं)? तेन गुणभूतान्येव क्रियाणां नाभिधीयन्ते कर्मणोऽपि साधनसाधारणत्वस्य कारकत्वस्य भावात् क्रियां प्रति गुणता एव यत्र तु तत्र फलरूपानुप्रवेशात् अस्य वास्तवं प्राधान्ये तु शाब्दं एतच्च क्रियाविवेकादेव विस्तरतोऽवगन्तव्यम् । संख्यापुरुषौ साधनाश्रयद्रव्यधर्मत्वात् साधनद्वारेण क्रियामुपकुर्वन्तौ गुणभूतौ तत्र कालोपग्रहं साक्षादेव क्रियोपकारितया गुणभूतौ । यत्र च भावे लकारस्तत्र संख्याद्यपेक्षमेव प्राधान्यं क्रियाया एव (दांपाचस्य)? साधनत्वाभावात् संख्यायाः साक्षात्संबन्धाप्राधान्यादेव न भवतिक्रियायाः साध्यत्वाद्यसौ प्रधानं हि निर्वृत्तपरस्याङ्गभावमुपगन्तुमर्हति । तथाचास्या(मसत्याचा)?भेदाभाव इत्येका क्रियेति भाष्यम् । एकशब्दस्याभेदप्रदर्शनपरो न संख्यावचनो सत्वभूतत्वेन निःसंख्यत्वात् क्रियायाः यद्येवं संख्यावाचिभ्यः क्रियागणनादौ कृत्वसुजादयः कथं पञ्चकृत्वः पचतीत्याशङ्कोपपादयति ॥

एकत्वावृत्तिभावाभ्यां भेदाभेदसमन्वये ।
संख्यास्तत्रोपलभ्यन्ते संख्येयावयवक्रिया ॥ 38

या सा एकफलत्वादेककर्तृकत्वाच्च क्रियैका पुनः पुनः प्रवृत्तिलक्षणां चावृत्तिमनुभवति तत्राख्यातेन सकलः क्रियाप्रवाहो भेदो नाभिधीयते प्रवृत्तिनिबन्धनं तु भेदमवयवाधिकरणं संख्यापदमनुचरति तथाच कृत्वासुजाद्युत्पत्तिः न ह्यत्यन्ताभेदे वाऽऽवृत्तिः सम्भवति अपि तु भेदाभेदाभ्यां स एव तावत् क्रियायाः स्वतः संख्यायोगो नास्ति

४१॥

पचति पचतः पचन्तीति साधनगतसंख्यासंप्रत्ययः । इह तर्हि कथं संख्याभेदावगमः पाकः पाकौ पाका इति तथाच साधनमस्ति कृदन्तैः सिद्धतयाभिधीयमानत्वात् क्रियायाः संख्यायोगो न विरुध्यते यत्र यदि तर्हि सिद्धतयाऽभिधानं तदा ॥

सिद्धस्यार्थस्य पाकादेः कथं साधनयोगिता ।
साध्यत्वे वा तिङन्तेन कृतां भेदो न कश्चन ॥३८

परिनिष्ठितरूपः पदार्थः साधनसम्बन्धाननुभवति । तथा च पाकादिभिरिति तत्रापि साधनयोगाभावात् प्रयोगी कर्तृकर्मणोः षष्ठीविधानेऽपि (ष्ठेतद्धव्य ?कृदभिहिते पाकादौ साध्यत्वे च तदा भाष्य(कामिनिमः कृत्व)?तिङन्तेन न विरुध्येत तत्रापि हि पचकृत्वः पचतीति च न पचकृत्वः पाक इति प्रयोगं नेच्छति अथ पाकादेः सिद्धत्वेऽपि षष्ठ्या साध्यतया (नियानम्पभ्राख्याततेस्त)?विषय इत्याशङ्क्य व्युदस्यति ॥

तत्र कारकयोगाया यद्याख्यातं निबन्धनम् ।
षष्ठ्याः सा त्वेन सम्बधे व्युदस्ता कर्तृकर्मणोः ॥४०

कर्तृकर्मणोः कृतीति वचनादारावानमविषय एवास्याः षष्ठ्याः अभ्युपगम्याऽपि तूच्यते न लोकाव्ययेति लकारप्रयोगे प्रतिषिद्धा षष्ठीति नायमस्यापि विषयः अत एव नद्ग्रहणस्थेनद्यावर्त्तते तुपयोगात्तदनादरेणैतदुक्तं अर्ताऽनादिव्यावृत्यर्थन्तु तत्र सूद्ग्रहणं एवं तर्हि पाकादौ साधनसम्बन्धकर्तृकाले साध्यत्वं संख्याभेदप्रतिवेलायान्तु सिद्धत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥

एकाभिधान एकार्थौ युगपच्च द्विधर्मभाक् ।
न सम्भवति सिद्धत्वे स साध्यः स्यात् कथं पुनः ॥

एकोऽर्थौ युगपद्विरुद्धधर्मद्वययोगी न सम्भवतीति सिद्धसाध्य

तोभयरूपता पाकादेरेकपदे पादोनस्तु धर्मद्वययोगी भवत्येव पचति पाचकः पाक इत्यादि ॥

इदानीमेकाभिधानत्वमिति पाकादौ शब्दद्वयेन धातुप्रत्ययरूपेण सिद्धसाध्यरूपोभयार्थप्रतिपादनमविरुद्धमित्येतदुपादर्शयितुमुपक्रमते ॥

एतावत् साधनं साध्यमेतावदिति कल्पना ।
शास्त्र एव न वाक्येऽस्ति विभागः परमार्थतः ॥ ४२

एकशब्दोपादाने ह्यर्थेऽन्वयव्यतिरेकवशेन शास्त्रेऽपोद्धारकल्पनायां प्रकृतिप्रत्ययविभागेनार्थविभागः शक्यक्रियः लोके ऽत्र खण्ड एव शब्दोऽखण्डस्यार्थस्य वाचक इति न तत्रार्थप्रविभागो नापि शब्दप्रविभागः सत्यरूपं वाक्ये तत्तच व्यवहाराच्च वाक्य इत्याह तत्रेति कियत्साध्यं कथं कल्प्यते शास्त्र इत्याह ॥

आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता ।
प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः ॥ ४३

पचतीत्याद्यन्वयव्यतिरेकवशेन धातुभागः क्रियायां प्रत्ययभागस्तु कारकादौ वर्तते इति शास्त्रे पचिः कल्प्यते (पवाक्यकार)? प्रत्ययार्थस्याद्व्यतिरेकात् प्रकृत्यन्तरे च धातोश्चार्थभेदात् प्रत्ययान्तरेष्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति एव पाकादावपि तथाहि ॥

साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ।
सत्वभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः ॥ ४४

प्रकृतिप्रत्ययानां शास्त्रे सकृदुपदेशादभेदाध्यवसायेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रक्रियासिध्यर्थमर्थवत्ता इति ज्ञानाद्य एव धातु(र्व्वीरोते)? स एवात्र कृदन्त इति सन्निबन्धनोप्यभिन्नसाध्यस्वभावः तथा चात्र

धातुभागवाच्यसाध्यार्थापेक्षितानि साधनानि स्वनिमित्तं संस्कारं विभक्तिलक्षणं प्रयुज्यत एव धातोः परस्तु प्रत्ययो घञादिः तस्य प्रकृत्यर्थस्य सत्त्वभाव दर्शयति येन लिङ्गकारकाभ्यां योगः अतश्च तिङन्तेन कृता भेदोऽप्युपपद्यते एकाभिधानत्वे धर्मद्वययोगे निदर्शनमाह ॥

वन्धुता भेदरूपेण बन्धुशब्दे व्यवस्थिता ।
समूहो बन्धवस्था तु प्रत्ययेनाभिधीयते ॥ ४५

बन्धुशब्दे बन्धुतारूपे भेदेन व्यवस्थिता बन्धूनां समूहः बन्धुतेति समूहप्रत्ययो भेदेन बन्धवस्था वाच्या नहि समूहो बन्धुभ्योऽन्यः कश्चित् एवं च यथा प्रकृतिप्रत्ययावर्थभेदाभेदाभ्यामर्थमभिन्नः तथा सिद्धसाध्यताभ्यां पाकादौ धातुप्रत्ययाभ्यामर्थाभिधानशब्दभेदाच्चात्र विषयभेदेनाविरोध इत्याह ॥

तत्र यं प्रति साध्यत्वमसिद्धा तं प्रति क्रिया ।
सिद्धा तु यस्मिन् साध्यत्वं न तमेव पुनः प्रति ॥ ४

साधनान्यपेक्ष्य साध्यत्वादनिवृत्ता क्रिया धातुना भानात्प्रत्ययापेक्षया तु सिद्धेति अतः साध्यत्वं तं प्रति तथा च तत्र न साधनयोग इत्यर्थः अपेक्ष्यते तदा तु स्वभावद्वयवियोगे दृष्टान्तमाह ॥

राज्ञः पुत्रस्य नप्तेति न राज्ञो व्यतिरिच्यते ।
पुत्रस्यार्थः प्रधानत्वं न चास्य विनिवर्त्तते ॥ ४६

राज्ञः पुत्रस्य नप्ता विजयतामित्यत्र न (प्रयत्नया)?पुत्रस्याप्राधान्ये व्यतिरेकोऽपि राजापेक्षया व्यतिरेको न भवति तथाप्तदपेक्षयां प्राधान्यं न निवर्त्तते यथा एवं पाकार्थस्यापि शब्दद्वयापेक्षे सिद्धसाध्यते ते इत्यर्थः ॥

सदृशतरं दृष्टान्तमाह ॥

मृगो धावति पश्येति साध्यसाधनरूपता ।
तथा विषयभेदेन सरणस्योपपद्यते ॥ ४८

धावतीति उपात्तकर्त्रपेक्षया सरणक्रिया साध्या दर्शनापेक्षया साध्यत्वं कर्मतामनुभवति न ह्यत्र मृगः कर्म द्वितीयाप्रसङ्गादिति सरणक्रियैव कर्म तस्याश्च साधनप्रत्यक्षतायां प्रत्यक्षताभिमानात् खे यदि दर्शनक्रियाकर्मतोपपत्तिः साध्यत्वं च साध्यावस्थायामेव अनिष्पन्नस्य परमनुपकुर्वतः साधनः साधनत्वायोगात् उत्तरकालन्तु साधनत्वं निर्वृत्तक्रियायाः क्रियान्तरं प्रत्युपपद्यते । एवं घञादिविषयेऽपि धातुना साध्यत्वेनाभिहितायां क्रियायां प्रत्ययेन सिद्धताभिधानम् । प्रकृतिप्रत्ययौ च प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति सिद्धतायाः प्राधान्यात् साध्यतागतावस्थाभावात् कृत्यक्तजादयो न भवन्ति । कृदादयस्तु लकारवत् साध्यावस्थं भावादि विद्यते केवलं तु शब्दान्तरोपादानमेषां साधनमिति कृत्वोर्थप्रत्ययसंबन्धो भवत्येषां हि: शयितव्यं भवता चिर्भुक्तं देवदत्तेन द्विर्भुक्ता गता द्विर्दत्तवान् तदेव ॥

लकृत्यक्तखलर्थानां तथाऽव्ययकृतामपि ।
रूढिनिष्ठाघञादीनां धातुः साध्यस्य वाचकः ॥ ४९

सर्वत्रैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां साध्यस्वभावार्थाभिधायित्वं धातोः संज्ञानामपि व्युत्पत्तिकर्मणि क्रियाया उपयोगः तत्र लकारे क्रिया प्राधान्येनाभिधीयते कृत्यार्थे खलर्थेष्वपि तथैव निष्ठातो भेदेन क्तो नपुंसकविषय उक्तः एवं साध्यताभिधानात् साधनविरूध्यते साधनसम्बन्धादेव (नखसायोतु)?प्रातिपदिकाभ्यां हि स्वार्थस्य

सिसाध्यते न विद्येते अपि तु साधनसम्बन्धाय(त्वात्वर्थस्य)? साध्य-
ताप्रतीतिः साधनविभक्तयश्च प्रातिपदिकादुत्पद्यमानास्तदर्थस्य
सिद्धतामावेदयन्ते ॥

गतमेतत् परिदेवने श्वश्वनीभविष्यत्यर्थं इत्युपसंख्यानं का-
लविप्रकर्षात्तूपमानमिति प्रत्याख्यातं तत्र भाष्ये उक्तं न तिङ-
न्तेनोपमानमस्तीति तत्कथं तिङन्तेनोपमानं भवतीत्येतदुपपा-
दयति ॥

साध्यस्यापरिनिष्पत्तेः सोऽयमित्यनुपग्रहः ।
तिङन्तैरन्तरेणावमुपमानं ततो न तैः ॥ ५०

इह तिङन्तार्थस्वभावो परिनिष्पन्नरूपः सोपमेत्युपमेयेन
सहायेनेदंकत्वेनोपगृहीतुं न पार्यते तिङन्तपदैः सिद्धरू-
पस्यैव प्रत्यायनासम्भवात् । अतश्चेयन्तु 'कदा' गन्तेत्यादी
क्रिया क्रियायां नोपमीयते तद्यथा सिंहो माणवक इति सोऽय-
मित्यभेदेनाध्यवसायादिवार्थैगर्भः सम्बन्धो नैवमत्र असिद्धत्वादेः
सोऽयमिति सम्बन्धस्यैवाभावात् ततश्च इवशब्दमन्तरेण सिंहो
माणवक इतिवदत्राभेदेनोपमानोपमेयभावो नास्ति इवशब्दप्रयो-
तु भेदेनोपमानोपमेयभावः प्रतीयते । क्रन्दतीव गायतीति तत्र
साध्यत्वादेव न क्रियातः साधनगतस्तु यो गायति स क्रन्दतीवेति
न क्रिययोः सारूप्यमपि तु सर्वनाम्ना व्यापारेण गुणभू-
तमपि साधनं प्राधान्येन प्रत्यवमृश्य संबध्यते तद्यथा यः पच-
ति तस्यापत्यमिति न तिङन्तार्थस्यापत्यम् । लिम्पतीव तमोऽङ्गानि
वर्षतीवाञ्जनं नभ इति तूत्प्रेक्षा नोपमा उपमेयानिर्देशात् ॥

ननु स्वतोऽसिद्धत्वात् मा भूत् क्रियाया उपमानोपमेयभावः
साधनद्वारेण तु भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥

साधनत्वं प्रसिद्धं च भिन्नसम्बन्धिनां यतः ।
तेनाध्यारोप एव स्यादुपमा तु न विद्यते ॥ ५१

तिङन्तवाच्ये विषये ये सम्बन्धिन उपादीयन्ते तेषां साध्यर्थापेक्षया कारकत्वं निश्चितम् । अन्यथा सम्बन्धाभावात् । अतः पर्वतश्चलति नभश्चलतीत्यादौ पर्वतादीनां श्रुत्वा तावत् साधनभावः प्रत्यायते स तु यदि साधनाय कल्पत इत्यध्यारोपितसामर्थ्याच्चलनि साधनभावमुपयन्त्यगादयो न तत्वतो वाक्याच्चलतीवेत्युपमानोपमेयभावः प्रतीयते तद्यथा शक्त्यभिधायस्यायनाय कश्चिदभिधत्ते पर्वतं भिनत्ति महोदधिं प्रतरतीति न तस्माद्भिनत्तीवेत्यादिप्रतिपत्तिः अपि तु संभावि सामर्थ्यं साधनमपि सम्बध्यते क्रियया । एवं बिभेत्यत्यश्रुताद्दिइत्यादावध्यारोपेणैव समन्वयो नोपमेति कारकमुखेनापि क्रियायामुपमानोपमेयभावाभावः । (इत्थंवेयतु) ? न कदा गन्तेत्यादावध्यारोपेणैवोपपत्तिर्व्याख्येया भविष्यत्सामान्ये भविष्यदनद्यनतत्वेन दीर्घकालतया गमनस्य विवक्षिते तत्र गन्तृत्वाध्यारोप इति ॥

इतश्च क्रिययोरुपमानोपमेयभावो नास्तीत्याह ॥

न्यूनेषु च समानार्थमुपमानं विधीयते ।
क्रिया चैवाश्रये सर्वा तत्र तत्र समाप्यते ॥ ५२

चन्द्र इव दृश्यते मुखमस्या इत्यादावुपमानं परिपूर्णगुणप्रसिद्धः उपमेयं तु न्यूनगुणमिति क्रिया तु साधनसाध्या स्वाधारे परिसमाप्ता सर्वा च समेति नोपमाविषयः ॥

अत्रोदाहरणार्थमाह ॥

येनैव हेतुना हंसः पततीत्यभिधीयते ।
आतौ तस्य समाप्तत्वादुपमार्थो न विद्यते ॥ ५३

गमिक्रियां साधयन् पक्षाभ्यां हंसः पततीत्युच्यते आतिरपि पक्षिविशेषा ताभ्यामेव स्वपक्षाभ्यां तथैव गमिक्रियां निष्पादयन्ती पततीत्यभिधीयत इति प्रत्याश्रयपरिसमाप्तत्वात् क्रियात्मनाधिकभावाभावात् सजातीयत्वे(मतिगवय)? इति उपमानोपमेयभावो नास्तीत्यर्थः। आतिः पतति हंस इवेति तु साधनयोरुपमानोपमेयभावो न तिङन्तवाच्ययोः क्रिययोः॥

मा भूदेवमुपमानोपमेयभावो विजातीययोस्तु स्यादपीत्याशङ्क्य तत्रापि निषेधति ॥

क्रियाणां जातिभिन्नानां सादृश्यं नावधार्यते ।
सिद्धेश्च प्रक्रमे साध्यमुपमातुं न शक्यते ॥ ५४

भिन्नजातीयाः पचतिगच्छतीत्यादयः क्रियाः परस्परमतीव व्यावर्त्तमानाः सादृश्यमुपमानोपमेयभावं नासादयन्ति (नदिविव)?सिद्धतया परामृष्टमुपमानं रूपमन्यच साध्यस्वभावे क्रियारूपं सम्बन्धमुपमातुमशक्यम्। आख्यातात् प्रतीयमानायाः क्रियायाः सिद्धत्वेनायोगात्। तदेवं तिङर्थस्योपमानोपमेयभावाभावात् क्रिया कालविप्रकर्षात्तूपमानमित्यस्य वार्त्तिकस्यायमर्थः गमनाध्ययनयोरत्र सविषयतया संभावनायां भविष्यत्सामान्यमपि दीर्घकालतयोपमाया नद्यतनकालविवक्षायां प्रत्ययः सिद्धः अनद्यतन इवायं भविष्यत्काल इत्यर्थः। लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति तुल्यस्य लक्षणभावस्य शतृशानप्रत्यययोगेन प्रतीतेर्भवतिक्रियायाः स्वयोगः। हेतुहेतुमद्भावस्य लिङ्गप्रत्ययादप्यवगतेः इतिशब्द

योगादपि हन्तीति पलायते वर्षतीति धावतीति विशेषण-विशेष्यभावोऽपि न तिङन्तवाच्यावस्थायामपि तु स्वातन्त्र्येण परामर्शे सति क्रियाया उपपद्यते तथैवोपमानोपमेयभावस्तु न सम्भवति न्यूनाधिकभावाभावात् । पचतिकल्पं पचतितरामिति क्रियासम्बन्धिना न्यूनाधिकभाव इत्याहुः ॥

गतमेतद्दिदमिदानीं विचार्यते इह धातुवाच्योऽर्थः साध्यस्वभावो घञादिवाच्यस्तु सिद्धस्वभाव इति भाष्ये तयोर्भावयोर्बाह्याभ्यन्तरयोर्भेदोऽभिहितस्तमेव दृष्टान्तप्रदर्शनेन व्युत्पादयितुमाह ॥

वनं वृक्षा इति यथा भेदाभेदव्यपाश्रयात् ।
सर्वात्मा भिद्यते भावे स बाह्याभ्यन्तरे क्रमः ॥ ५५

वृक्षसमुदाये वनमित्यभेदेन कथ्यते वृक्षा इति तु भेदेन नानात्वेन तथा च भिद्यते ह्यर्थभावो न शब्दशक्तिमात्रकृतोऽत्र भेदइत्यात्मग्रहणम् । भेदाभेदयोरन्यत्वात् समुदायावयवौ भिन्नावेव धात्वर्थौ भावोऽभ्यन्तरे प्रकृतिरूपे च वाच्यतया भावः (प्राप्यन)?कल्पिकत्वात् अभ्यन्तरः साध्यमानावस्थतया घञादिप्रत्ययवाच्याद्बाह्यात् सिद्धरूपाद्भावात् भिद्यते प्रकृतिवाच्यो हि भावो भेदेन प्रतीयते । साध्यमानावस्थस्य सिद्धधर्मसंख्यायोगाभावात् । साधनभेदप्रतीत्यैव चाख्याते भेदप्रतीतिर्धातुरभेदेनैव क्रियामाचष्टे । घञादिप्रत्ययवाच्यस्तु भावः सिद्धतयाऽभिधानाल्लिङ्गतथासंख्याकारकयोगेनैव प्रत्याख्यायते पाकः पाकौ पाका इति । आख्याते च साध्यमानावस्थस्य भावस्य प्राधान्यात् स्वधर्मेण कालेन साधनधर्मेण च (प्रत्यस्तादिना)? प्ररूपेण योगः फलत्वाच्च क्रियाया कर्तृभिश्रयांदिनात्वान्मेपदादिद्योत्येन फलधर्मेणोपग्रहेण योगः पदादिविषये तु सिद्धत्वा (द्रव्यामामात्वीनेवं)? कालादियोगः केवलं

द्रव्यधर्मेण लिङ्गेन संख्यया तदेवमनयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः भावयोर्बाह्याभ्यन्तरयोर्भेदः । यस्तु कारकत्वाचोमभावः इष्यते स्त्रीयत इत्यादौ असौ धात्वभिधयामेव साध्यतामनुवर्त्तते न तु घञादाविव सिद्धस्वरूपं स्वात्मावस्थो हि भावः साधनात्मना सिद्धतया चासंसृष्टो लकारवाच्यः । धातुवाच्यस्तु साध्यतया शुक्ल इति नायं लकारः स्वार्थिकः । तद्यथा स्वात्मप्रतिष्ठे प्रातिपदिकार्थे विधीयमाना प्रथमा न स्वार्थिकत्वेन व्यवह्रियते धात्वभिधेयसाध्यतया वर्त्तनाच्चास्य कालादिना योगः भाव्यत्वाच्च कर्त्रादिनापि युज्यते ऽयमिति द्विविधो बाह्योऽपि भावो व्यवह्रियते तिङभिहित एकः कृदभिहितोऽपर इति । तुमुनादिविधौ च क्रियासामान्येन सिद्धसाध्यरूपोभयधर्मानाश्रयेणोपपदमुपादीयते तेन भोक्तुं पाकः कारको व्रजतीत्यादिसिद्धिः । साध्यमानावस्थमन्यतेपलक्षित (न्नत्वात्वर्थं)?माश्रित्य तुमुनादिर्विधिरित्यदोषः। अथावृत्तिस्तु साध्यमानधर्म इति सिद्धताविषये तदभावात् कृत्यार्थप्रत्ययाः पाकादिप्रयोगे न भवन्ति। तदेवं घञादिवाच्ये विलक्षणं भावः तत्र कर्त्तरि कृदिति वचनात् कर्त्तरि घञादीनां प्राप्ते भाव इत्यर्थो निर्दिश्यते स च प्रत्ययविधेः प्राधान्यात् गुणभूतोऽन्येति गुणसंख्याविवक्षायां यथास्तु तस्य च त्रिलिङ्गस्य विवक्षायां वचनान्तरे लिङ्गान्तरे च प्रत्यया न स्युरिति वार्त्तिककारेण भावे सर्वलिङ्गनिर्देशः कर्त्तव्यतया चोदितः लिङ्गग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् संख्याऽपि गृह्यते तेन भूतौ भावेन भावे भावयोरित्यादिनिर्देशः कर्तव्यः तथा च पक्तिः पचनं पाचकः पाकादित्यादिसिद्धिरित्यर्थः । अत्र भाष्यकारेण निर्देशेनान्तरीयकत्वात् लिङ्गसंख्यमतन्त्रमिति सर्वत्र सिद्धिरुपपादिता॥

तत्र कथं नान्तरीयकत्वेनातन्त्रत्वमित्युपसम्पादयति ॥

सामान्यं भाव इत्यत्र यल्लिङ्गमुपलभ्यते ।
भेदानामुपमेयत्वं न तत्वेषु प्रतीयते ॥ ५६

(विवक्षितो)? क्रियासामान्यवचना: कृभ्वस्तय इति भवतिनार्थनिर्देश: क्रियमाण: सर्वधात्वर्थविषय: कृतो भवति भाव इति भाव:। सामान्यचोदनायां भावशब्दार्थे सामान्यरूपेभिनार्थप्रकृतीनां प्रत्ययान्यथानुपपत्या प्रधानस्य प्रत्ययार्थभावानुग्रहानुरोधान्नियतव्यक्तिगतलिङ्गसंख्योपादानमतन्त्रम विवक्षितमित्यर्थ: । सर्वव्यक्त्यनुपादानमिव भवत्यर्थसामान्यमत्र निर्दिष्टम् । तच निराश्रयं निर्देष्टुमशक्यमिति नान्तरीयकव्यक्त्युपादानमन्येषां तु व्यक्तिविशेषाणां सामर्थ्यात् संनिधानात् यथाविशेषं सर्वलिङ्गसंख्यपरिग्रह: सकलविशेषपरिग्रहाय सामान्यचोदनाया नान्तरीयकनियतोपात्तविशेषनिष्ठतायोगात्। तद्यथा ऽयं गौ: पदा न स्प्रष्टव्य इति सामान्यचोदनायां नेदं नानिर्दिष्टनियतव्यक्तिनिष्ठतीव न तु च सामान्यचोदनायां विशेषपर्यवसानात्॥
ननु चतु पाकादौ बहुप्रकारेऽपि प्रत्यय: प्रातिपदिकात्तु पाक इति पुंस्त्वं कथं श्रुतं युज्यत इत्याशङ्क्याह ॥

निर्देशे चरितार्थत्वाल्लिङ्गं भावे विवक्षितम् ।
उपमाने विधित्वाच्च भावादन्यत् पचादिषु ॥ ५७

प्रातिपदिकार्थस्य सत्वभूतस्य लिङ्गरहितस्यासम्भवान्निर्देशेनान्तरीयकं लिङ्गोपादानं न तस्य तन्नैर्देशिकमपि विवक्षितं कार्ये निरूपाधिभावार्थे एवं विधावङ्गं सं चान्योपमानसदृश: धातुसामान्यविधि: यथा भवतेर्भाव: तथा पचते: पाचक: त्वजतेस्त्याय: धात्वर्थ प्रत्ययार्थत्वेन बोधव्य इत्यर्थ: । अतश्च भावाद्वत्यर्याद-

न्यदर्थरूपविशिष्टे पचादिधातुविषये पाकादिरूपप्रत्ययार्थः तथा भावादपरः पक्तिरित्यादौ यद्यपि लिङ्गं भिन्नं तथापि भिन्नलिङ्गयोरुपमानोपमेयभावो न विरुध्यत इत्यर्थः। पचेर्भवतीयत निर्दिश्यत इत्यत्रैव परिहारान्तरमभिहितं व्याचष्टे॥

भवतौ यत्पचादीनां तावत्तन्नोपदिश्यते ।
न च लिङ्गं पचादीनां भवतौ समवस्थितम् ॥ ५२

सर्वसामान्यचोदनायाः सर्वव्यक्तितात्पर्यादतन्त्रे लिङ्गसंख्ये (इत्युक्तरदानीये)? एते पुंस्त्वैकत्वे तु पचिते विवक्षितैव सामान्यगते सामान्यं हि प्रत्येकव्यक्तिभेदेऽप्यनुवर्तमानमेकत्वं न जहात्येव अन्यथा सामान्यमेव न भवेत् अतश्च व्यक्तिविशेषाणां लिङ्गसंख्यान्तरयोगेऽपि पचादीनां भवतौ वर्तमानानां यद्रूपं सन्मात्रं पुंस्त्वैकत्वानुगततावन्मात्रं सामान्यमत्र निर्दिश्यते न च विशिष्टं लिङ्गं संख्या वा सन्मात्रे रूपेऽस्तीति पक्तिः पचनं पाकौ पाका इत्यादौ सन्मात्रस्य रूपस्याजलस्वलिङ्गसंख्यायामनुवृत्तौ तदाश्रयो विधिः सर्वत्रोपपद्यत इत्यर्थः॥

ननु च सामान्यस्य विशेषात्मकत्वाद्विशेषगतलिङ्गं सामान्यसम्बन्धिवेति नियतलिङ्गोपादानेऽन्यत्र कथं विधिरित्याशङ्क्याह॥

एकस्य सोऽर्थः सत्तारव्यः कथंचित् कैश्चिदुच्यते ।
लिङ्गानि चास्य भिद्यन्ते पचिरूपादिभेदवत् ॥ ५३

स एकोऽर्थो भावशब्दाभिधेयः सकलधात्वर्थविषयसिद्धत्वात् तत्समवेतसामान्यरूपो घञादिप्रत्ययवाच्यः सत्ताख्यः सा सत्ता कैश्चिच्छब्दैः केनचित् प्रकारेणाभिधीयते भावः सत्तैवमादिभिः सामान्यशब्दैः सामान्यरूपः। पाकस्त्याग इत्यादिविशेषशब्दैर्विशे-

स्वरूपः तच्च च यथा पचेरूपं पठेरूपं स्वभाव इति व्यक्तिविशेषो वाश्रयवशात् सत्ताख्योऽर्थो भिद्यते तथा शब्दभेदेन पक्तिः पचनमित्यादिना लिङ्गानि स्त्रीत्वादीन्यस्य विशिष्यन्ते ते एवमपि च विशेषे सर्वव्यक्त्यनुपातिना पाकरूपमखण्डितमिति तदाश्रयेण सर्वत्र स्वकार्यं संपादयति न तु नियतव्यक्तिगतेन लिङ्गसंख्यादिना धर्मेण नियम्यते महाविषयत्वात् सामान्यस्य विशेषस्वाकारसामर्थ्यात्स्वलिङ्गेन भिन्ने लिङ्गान्तरे विधिप्राययित्वमशक्तिः । तथा च भाष्यम् । यच्चात्र पचतेर्भवति न तद्भवतेः पचतिर्भवति । यच्चात्र भवतेः पचतिर्भवति न तत् पचतेर्भवतिर्भवति । किञ्च पचतेर्भवतिर्भवतिसामान्यम् । किञ्च भवतेः पचतिर्भवतिविशेषः । सामान्यविशेषभावेनान्योन्यस्वीकारसामर्थ्यमुक्तं भवतिर्हि सामान्यं भावः स्वक्रियानिमित्ते पचिर्विशेषो भवतिरित्यर्थः ॥

सम्बन्धिभेदेनैक एवार्थो ऽनेकरूपत्वेन प्रतिभासत इत्यत्र भाष्ये निदर्शनमुपन्यस्तं व्याचष्टे ॥

आचार्यो मातुलश्चेति यथैको व्यपदिश्यते ।
सम्बन्धिभेदादर्थात्मा स विधिः पक्तिभावयोः ॥ ६०

उक्तमिदं भाष्ये उपाध्यायस्य शिष्यो मातुलस्य भागिनेयं गत्वाह उपाध्यायं भवानभिवादयतामिति । स गत्वा मातुलमभिवादयते । तथा मातुलस्य भागिनेयः उपाध्यायस्य शिष्यं गत्वाह मातुलं भवानभिवादयतामिति स गत्वोपाध्यायमभिवादयत इति। अत्र च यथैकोऽर्थः कञ्चित्प्रत्युपाध्यायः कञ्चित्प्रति मातुलो भवति तथा स प्रकारः पक्तिभावयोर्बोधे च । स्वगतविशेषापेक्षया सामान्यस्वभावोऽपि पचिर्भावं प्रति विशेषः भावः पुनः पचिं प्रति सामान्यमेव ततश्च यथोपाध्यायशब्देन मातुलरूपतयानभिधीयमानोऽपि मातुलो

वस्तुवृत्तेन सत्वात् स्वकार्यं प्रतिपद्यते तथा भावशब्देन सा-
मान्यवाचिना साक्षादनभिधीयमानोऽपि विशेषः सामर्थ्यादनु-
मीयमानसंनिधिरिति सामान्यप्रयुक्तं कार्यं प्रतिपद्यते यथा
हि नोपाध्यायरूपादन्यत् मातुलत्वं तथा न भावादन्यत् पचिरूपं
सामान्यविशेषयोरत्यन्तभेदाभावादतः सकलविशेषपरिहारेण सा-
मान्यरूपानुपपत्तेरिति सर्वं च सिद्धिः ॥

इति श्रीभूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णप्रकाशेऽष्टमः ॥

क्रियानन्तरं कालमुद्दिशति क्रियायाः परिच्छेदकस्तत्र सदर्श-
नान्तरलक्षितं कालस्वरूपमाह ॥

व्यापारव्यतिरेकेण कालमेके प्रचक्षते ।
नित्यमेकं विभु द्रव्यं परिमाणं क्रियावताम् ॥ १

परापरादिप्रत्ययलिङ्गो व्यापको मूर्त्तोऽतएवाकृतकत्वान्नित्यः
कालः क्रियाव्यतिरिक्तः जन्मादिक्रियाद्वारेण भावपरिच्छेदको(वैशेषि-
काद्द्यामः)? सविस्तरस्तु तत एवावगन्तव्यः । कालस्य परिच्छेद-
कान्तरेभ्यः परिच्छेदे भेदेवदेदाह ॥

दिष्टिप्रस्थसुवर्णादि मूर्त्तभेदाय कल्पते ।
क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका ॥ २

मूर्त्तारसद्रव्यगतद्रव्यपरिमाणतत्परिच्छिद्यते दिष्ट्या आयाम-
त्वेन तथा च मूर्तिमद्वस्तु गंतमेवदितिदिष्टिरित्यादिप्रकरदिग्वि-
भागावच्छेदेन वस्तुपरिच्छेद एतच्च प्रमाणं प्रस्थादिना तु सर्वतोऽ-
वच्छेदनमारोहपरिणाहाभ्यां व्रीह्यादेः परिच्छेदः प्रस्थः द्रोणः आढ-
कमिति एतच्च परिमाणं परिः सर्वतो भावे सुवर्णादि तन्मानङ्गु-

त्वविशेषेण वस्तु परिच्छिनत्ति सुवर्णं कृष्णलमित्यादि एभ्यो व्यतिरिक्तः कालः मूर्त्तिक्रियापरिच्छेदहेतुः सूर्यादिसंचारो हि विनानुमीयते मासः संवत्सर इत्यादि संख्या तु (स्तवकमूकस्य)? परिच्छेद(नादवतिप्रमादेश्य)? द्वौ घटौ वाहश्चामानः द्वे क्रिये एकापि तत्र द्वौ हस्तौ चत्वारः प्रस्था पञ्चविंधासंख्यायामीयते । द्वाविंशतिः पञ्चाशद्विति ॥

कालेन कथं क्रिया परिच्छिद्यत इत्याह ॥

उत्पत्तौ च स्थितौ चापि विनाशे चापि तद्वताम् ।
निमित्तं कालमेवाहुर्विभक्तेनात्मना स्थितम् ॥ ३

जन्मस्थितिविनाशीसमक्रियाकलापातभागत इति जन्मनादितां (पदार्थांना)? निमित्तकारणं कालमाहुः तदपेचोऽपि पदार्थानामुत्पादधविष्टतेप्रविभक्तशरीरत्तया हि केचिन्मतेसूच्यते अपरिशनूप्राकृणालइत्यादि वाच्यं एवस्थिवनाशवीरष्टयादिभेदाच्च भिद्यमानः कालः कालसङ्गिषु भेदावालंवतश्चोत्पत्यभावो कालो निमित्त मतः ॥

तमस्य लोकयन्त्रस्य सूत्रधारं प्रचक्षते ।
प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां तेन विश्वं विभज्यते ॥ ४

यत्र पुरुषप्रख्यविश्वसूत्रधारगुरूपकालक्षाप्रवधवेष्टकालेन हि स्वशक्त्या भावानां स्वतानीमजनिनाशपर्याये विभजता सूत्रधारेण वयश्च पुरुषस्य यन्त्रसारवशेनोन्मेषादिक्रियाकारिणा विश्वव्याप्तपौर्वापर्यप्रतिभासं विभागलक्षणा चेष्टा कार्यते तथाहि ॥

यदि न प्रतिबध्नीयात् प्रतिबद्धं च नोत्सृजेत् ।
अवस्था व्यतिकीर्येरन् पौर्वापर्यं विना कृताः ॥ ५

कालकृत; प्रतिबन्धापूर्वाण्युपरान्त ह्भावानामुत्पत्तिः स्या-

दिति बीजांकुरनालकाण्डादिनाम(सुनुवो)?नियमाभावात् स
स्यादिति कारणादुदयतामपि भावानामेवाकाले परिवासदर्शन
दवश्यमपेक्षणीयः कालो निमित्तकारणमेष्टव्यः ॥

इदानीमेकत्वेऽपि विभाजिते नानात्वमुपाधिभेदनिहितमाह ॥

तस्यात्मा बहुधा भिन्नो भेदैर्धर्मान्तराश्रयैः ।
न हि भिन्नमभिन्नं वा वस्तु किञ्चन विद्यते ॥ ६

धर्मान्तराणि वक्ष्यमाणानि संसर्गीणि क्रियारूपाणि त
पहितैर्भेदैरेकोऽपि कालो नार्थेन व्यवक्रियते । तथावननापि का
जनकं सर्वत्रैव च न पदार्थानां परोपाधिक एव भेदः स
भेदाभेदाख्यात्मनिर्वाच्यत्वात्तथाचोक्तं भिन्न इति परोपाधिरि
वदिति वा पुनर्भावात्मरूप चोयंसष्टेष्ववजायत इति न भि
भिन्नश्चेत्येतदुदाहरणेनेहाख्यायते ॥

नैको न चाप्यनेकोऽस्ति न शुक्लो नापि चासितः ।
इत्यात्मा स तु संसर्गादेवंरूपः प्रकाशते ॥ ७

तेत्सुसूर्यादिक्रियासम्बन्धिवशादुत्पत्तिकालस्थितिकालविनाश
काल इत्यादिव्यवहार इत्यर्थः अतश्च ॥

संसर्गिणां तु यो भेदो विशेषास्तस्य ते मताः ।
संभिन्नस्तैरवस्थानां कालो भेदाय कल्पते ॥ ८

संसर्गिणः कालस्य सम्बन्धिनः सूर्यादिग्रहप्रचारादिरूपा क्रि
विशेषास्तेषां भेदोपहितात्मातिशयोऽसावहोरात्रपक्षमासर्तुसं
त्सरमन्वन्तरादिव्यवस्थामासादयति । यथा हि दिवसकरोदय
स्तमयावधिपरिछिन्नः कालोऽहरिति व्यपदेश्यं तदुदयविछेदो
हितभेदस्तु निशा आवर्तमानश्चाहोरात्राभ्यां पक्षादिव्यपदे

यथायोगमासादयति, अक्षिपक्ष्मगतनिमेषोन्मेषादिक्रियोपहितभेदस्तु क्षणलवकाष्ठाऽऽदिव्यवहारं प्रवर्त्तयति, तदेवमुपाधिभेदाहितविशेषासङ्करणे निमित्तभावमुपजननादिक्रियाव्यवच्छेदेन भावेषु कालः प्रतिपद्यते ॥ ८ ॥

तथा हि—

विशिष्टकालसम्बन्धो वृत्तिलाभाय कल्पते ॥
शक्तीनां संप्रयोगस्य हेतुत्वेनावतिष्ठते ॥ ९ ॥

वसन्तादिकाले सकलशक्तीनां प्रवृत्तिदर्शनात्तासां प्रयोजको-हेतुर्निमित्तकारणं काल उन्नीयते, येन कालेन प्रेरिता हि शक्तयो जन्मादिक्रिया भावानां साधयन्ति ॥ ९ ॥

तथा च—

जन्माभिव्यक्तिनियमाः प्रयोगोपनिबन्धनाः ॥
निराधीनां स्थितिस्तत्वा च स्थितिर्नियमपूर्विका ॥ १० ॥

कालेन प्रयुक्ताः कारणशक्तयो ह्यनुज्ञाताः सत्यो जनयन्ति कार्यम्; अभिव्यञ्जन्ति च, तत्कार्यदर्शने नियमो जातस्याभिव्यक्तस्य च नियतकालमवस्थानम्, अत एव स्थितिर्नियमपूर्विकेत्याह, साऽपि च शाश्वतरूपकालायत्ता विनाशोऽपि च विनाशकानां कालकृतशक्तिप्रयोगाणां सामर्थ्याद् भावानां कालायत्त इत्युत्पत्तौ च स्थितौ चेत्यादि पूर्वोक्तमेवानेन प्रपञ्चितम् ॥ १० ॥

अन्यदपि कालकृतमाह—

स्थितस्यानुग्रहस्तैस्तैर्धर्मैः संसर्गिभिस्ततः ॥
प्रतिबन्धस्तिरोभावः प्रहाणमिति चात्मनः ॥ ११ ॥

ततः=कालाद् अवस्थितस्यापि वस्तुनो वर्धकैर्विनाशकैश्चापरैः सम्बन्धिभिर्भावैः क्रमेणानुग्रहो वृद्धिलक्षणो भावात्मनश्च प्रतिबन्धः स्वकार्यासामर्थ्यं तिरोभावोऽदर्शनं प्रहाणं विनश्यत्तेत्यादयः सर्व एव विकाराः कालाधीनाः नियतसमयत्वात् ॥ ११ ॥

एवं च कृत्वा ये क्रमवन्तः क्रियाविशेषा भावानां ते कालाधीनत्वा-

त्पृथगवभासमानाः काल एवेति व्यवह्रियन्त इत्याह—

प्रत्यवस्थं तु कालस्य व्यवहारो व्यवस्थितः ॥
काल एव च विश्वात्मा व्यापार इति कथ्यते ॥१२॥

अनुग्राहकत्वादिभेदेन नियतस्थितिप्रसवनिरोधावस्थासु का-
लस्य व्यवहारोऽविनाभावीति विश्वस्यैव तदायत्तत्वादात्मा सूत्रस्था-
नीयश्चेष्टाहेतुत्वाद्व्यापार एवाभेदेनासौ व्यवह्रियते ॥ १२ ॥

विश्वात्मत्वमेवास्य प्रतिपादयितुमाह—

मूर्तीनां तेन भिन्नानामाचयापचयाः पृथक् ॥
लक्ष्यन्ते परिणामेन सर्वासां भेदयोगिना ॥ १३ ॥

प्राण्यप्राणिरूपाणां भावानां तेन कालेन परिणामकरणादानुपूर्व्या
वृद्धिह्रासा विवेकेन लक्ष्यन्ते यौवनस्थाविरावस्थासु भेदयोगिने-
संसर्गिक्रियाविशेषोपहितनानात्वेनेत्यर्थः, मूर्त्तिग्रहणेन नित्येषु कृतो-
काराभावमाह प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां हि जन्मविनाशवत्यो मात्र
काले समायतन्ते ॥ १३ ॥

अन्वर्थेन नाम्नैव कालो विश्ववैचित्र्यहेतुरित्याह—

जलयन्त्रभ्रमावेशसदृशीभिः प्रवृत्तिभिः ॥
सकलाः कलयन् सर्वाः कालाख्यां लभते विभुः ॥१४॥

जलस्योद्धरणार्थं यन्त्रमरघट्टप्रायं तस्य भ्रमः आवर्त्तनं तेनावेश-
स्तस्यैव क्षोभः तत्तुल्याः परावर्त्तमानस्य कालस्य पुनः पुनर्वसन्तादि-
भावेनावृत्तयस्ताभिरयं विभुर्व्यापको नित्यो विकलयति विक्षिपति का-
लभावपर्यायं समुत्सृजति स्वकारणेभ्यः प्रवर्त्तयतीति कालाख्याम-
न्वर्थां लभते, अनेनैतत्सूचयति-विश्वात्मैक एव परं ब्रह्माभिधानं स-
त्या भावः स एव नानाविधकार्यकारितयाऽनन्तशक्तित्वेन व्यवह्रियते
तथा च क्रमिकांश्चक्रभ्रमिवत् परावर्त्तमानान् भावान् प्रकाशयन् काल-
यति भूतानीति काल इत्युच्यते स विभुः स्वतन्त्रः अत एव स्वातन्त्र्य-
शक्तिः काल इतिवाक्यपदीये सिद्धान्तितम्—

अभ्याहितकलां यस्य कालशक्तिमुपाश्रिताः ।

इत्यत्र, इहापि च सिद्धान्तयिष्यति--

शक्त्यात्मदेवतापक्षैर्भिन्नं कालस्य दर्शनमिति,

यथा हि भ्रमको बाहुना जलयन्त्रं परिवर्त्तयति तथा कालशक्त्या विभुर्भावानिति प्रतिबन्धलक्षणाऽपि कालप्रवृत्तिरभ्यनुज्ञयैवाक्षिप्तेति ॥ १४ ॥

सर्वथा कालपारतन्त्र्यं निदर्शनोपन्यासेनाह—

प्रतिबद्धाश्च यास्तेन चित्रा विश्वस्य वृत्तयः ॥
ताः स एवानुजानाति यथा तन्तुः शकुन्तिनः ॥१५॥

हेमन्तादिकालभेदापन्नेन कालेन साधनशक्तयः .प्रतिबद्धास्ता एव वसन्तादिभावमनुप्राप्ताः स एवानुजानाति सृजति कलयतीत्युच्यते यथा वृहत्पक्षिग्रहणोपायभूतान् सूक्ष्मपक्षिणस्तन्तुर्बन्धनसूत्रमेव प्रसारितं प्रवर्त्तयत्युत्सृजति पुनस्तदेव सङ्कोचितं प्रतिबध्नाति; धीवरा हि पक्ष्यन्तराणां ग्रहणाय सूत्रप्रतिबद्धान् पक्षिणः चेष्टयन्ते तथा च ते सूत्रप्रतिबन्धादस्वतन्त्रा भवन्ति, न तूच्छृङ्खला इव गन्तुं प्रभवन्ति, तथेच्छायां तन्तुनाऽऽकर्षणाद्, एवं कालसूत्रप्रतिबन्धात् पदार्थाः संकोचविकासलक्षणावुत्पत्तिध्वंसावनवरतमनुभवन्तीत्यर्थः, अतश्च कालसूत्रान्तर्गतं विश्वं प्राप्तकालं प्रसूयते; प्रसूतमवतिष्ठते; अवस्थितं कृतकरणीयं विनश्यति ॥ १५ ॥

कथमित्यत्रैव क्रममाह—

विशिष्टकालसम्बन्धाल्लब्धपाकासु शक्तिषु ॥
क्रियाऽभिव्यज्यते नित्या प्रयोगाख्येन कर्मणा ॥ १६ ॥

इह प्राणिनामुपभोगाय विश्वरचनाप्रपञ्च इति प्रलयपर्यवसानसमयेऽदृष्टवशात् परमाणुषु यथास्वं कार्यजनिकाः शक्तयोऽभिमुखीभवन्ति, दर्शनान्तरे-प्रधाने वा मूलकारणे कार्योन्मुखशक्तिषु च नित्येषु मूलकारणेषु परस्परसंश्लेषाय प्रयोगः प्रेरणाख्यः कर्मविशेषो जायते येन सामान्यभूता प्रकृतिरिति पूर्वव्याख्याततत्वा सर्वभावगता नित्या क्रिया प्रकटीक्रियते तया च सव्यापाराणि कारणानि परस्परं संयुज्यन्ते ॥ १६ ॥

ततश्च—

जातिप्रयुक्ता तस्यां तु फलव्यक्तिः प्रजायते ॥
कुतोऽप्यद्भुतया वृत्त्या शक्तिभिः सा नियम्यते ॥ १७ ॥

तस्यां नित्यायां क्रियायामभिव्यक्तायां सत्यां कारणेषु फलव्यक्तिः कार्यव्यक्तिः प्रजायते,

स्वाश्रयस्याभिनिष्पत्त्यै सा क्रियायाः प्रयोजिकेति

जातेः प्रयोजकत्वमुक्तम्,

नियतजातीयाभिसंधानेन कारकाणां व्यापारोत्पत्तेः जातिः प्रयोजककर्त्री, सदसत्पक्षभेदेन दर्शनद्वयस्य पूर्वं प्रत्याख्यानादाह—कुतोऽप्यद्भुतया वृत्त्येति,

"अत्युद्भूता त्वियं वृत्तिः यदभावं यदक्रमम् ।
भावानां प्रागभूतानामात्मतत्त्वं प्रकाशते" ॥

इत्यत्र निर्णीतमेतत्, सा च जाता कार्यव्यक्तिः कारणशक्तिभिर्नियम्यते येन तत्रैव तिष्ठति तत्सम्बन्धितया च व्यवह्रियते, सदसत्पक्षयोरपि च कारणानां व्यापाराणां पराकरणात् स्वात्मनि कार्यस्य प्रतिष्ठापननियमेऽत्यद्भुताऽऽश्चर्यरूपा वृत्तिः ॥ १७ ॥

अनन्तरं किं भवतीत्याह—

ततस्तु समवायाख्या शक्तिभेदस्य साधिका ॥
एकत्वमिव ता व्यक्तीरापादयति कारणैः ॥ १८ ॥

इह तन्तुषु पट इत्यादीह प्रत्ययहेतुः समवायः पारतन्त्र्यसाम्यात् पूर्वं शक्तित्वेन व्यवस्थापितः स नियमानन्तरं कार्यकारणयोर्भेदं तिरोधापयति यत एकत्वमिवावभासते, तथा च केचित् कारणव्यतिरिक्तं कार्यं नेच्छन्ति भेदप्रत्ययविषयेभ्योऽभेदप्रत्ययविषयस्यावयविनोऽवयवेभ्यो वस्तुतो भेदाभेदवत्त्वमिवेतीवशब्दः ॥ १८ ॥

एवं प्रतिष्ठितायां कार्यव्यक्तौ—

अथास्मान्नियमादूर्ध्वं जातयो याः प्रयोजिकाः ॥
ताः सर्वा व्यक्तिमायान्ति स्वच्छे छाया इवाम्भसि ॥ १९ ॥

अथेति समुच्चये, ऊर्ध्वशब्देनानन्तर्यस्योक्तत्वात् कारणशक्तिभिर्यद व्यक्तिः स्वात्मनि नियमिता तदनन्तरं निष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वात् कार्यव्यक्तिः जातैव स्वजात्या सम्बध्यते प्रयोजिकया; निष्ठोत्तरकालं क्षणान्तरे तु रूपादिगुणोपजननादिन्द्रियार्थसंनिकर्षात् संयुक्तसमवायेन रूपिद्रव्यसमवायाज्जातयः प्रकाशन्ते तद्यथा निर्मले जले वृक्षादीनां छाया प्रतिबिम्बं जलाभेदेन, एवं व्यक्तेरैकात्म्यमिव प्राप्ता जातयोऽपि गृह्यन्त इति दृष्टान्तसाम्यं, सर्वा इति सत्ताद्रव्यत्वपृथिवीत्वादयः ॥ १९ ॥

अतोऽनन्तरं गुणानामुत्पत्तिमाह—

कारणानुविधायित्वादथ कारणपूर्वकाः ॥
गुणास्तत्रोपलभ्यन्ते स्वजातिव्यक्तिहेतवः ॥ २० ॥

कारणानुविधायित्वेन पूर्वं कारणोत्पत्तेः पश्चात् कार्योत्पत्तिमाह—तेनैकस्मिन् क्षणे निर्गुणैव कार्यव्यक्तिः ततोऽवयवगुणेभ्योऽसमवायिकारणेभ्यः स्वावयविसमवायिकारणसहितेभ्योऽवयविनि रूपाद्युत्पत्तिः, उत्पन्नाश्च रूपादयः स्वा जातीः रूपत्वादिकाः समभिव्यञ्जन्ति अदृष्टवशात् परमाणुषु क्रियोत्पन्ना पूर्वदेशसंयोगविभागविनाशपूर्वकं परस्परोपश्लेषेण द्व्यणुकादिप्रक्रमेण भोगसाधनान् पदार्थानुत्पादयतीति पिण्डितार्थः । अत्र सर्वत्र क्रमाख्या कालशक्तिः सव्यापारेत्यभ्यनुज्ञेयम् ॥ २० ॥

कालकृता जन्मपर्याया भावानां व्याख्याता, इदानीं स्थितिं व्याचष्टे—

आश्रयाणां त्वनित्यत्वमाश्रितानां च नित्यता ॥
ता व्यक्तीरनुगृह्णाति स्थितिस्तेन प्रकल्पते ॥ २१ ॥

यासां तावत्कार्यव्यक्तीनां नित्या ह्याश्रयाः कारणानि तासां कारणविनाशपूर्वकस्य विनाशस्याभावादवस्थितत्वं; परमाणूनां कारणानां नित्यत्वं कर्त्तृ ताः कार्यव्यक्तीरुपकरोति स्थापकत्वेनावस्थापनाद् अन्यथाऽऽधारविनाशान्नावतिष्ठेरन् , अनित्याश्रयाणामपि कार्यव्यक्तीनामाश्रितानां नित्यत्वादविनाशकारणमवस्थानं स्वजातिभिरेवानुगृह्यते तावन्तं कालं नियतजातीयतयाऽवस्थानसम्भवादन्यथाऽऽधेयानां सामान्यानामाश्रयद्रव्याभावेऽवस्थितिर्न स्याद् ॥ २१ ॥

इदानीं कार्य्याणामुत्पत्तिरिवानित्यानामवस्थितिरपि पराधी-नेत्याह—

अनित्यस्य यथोत्पादे पारन्तत्र्यं तथा स्थितौ ॥
विनाशायैव तत् सृष्टमर्थाभावादिदं स्थितम् ॥ २२ ॥

कारणं विनोत्पत्त्यभावाद् यथाऽसौ परतन्त्रा तथा कारणाव-ष्टम्भमन्तरेणावस्थित्यभावात् कृतकमुत्पन्नमेव प्रध्वंसमियादिति वि-नाशायैव तत्सृष्टं स्याद् नार्थक्रियाऽर्थमित्यर्थः, तन्मा भूत्तस्यापार्थक-जन्मेति कारणावस्थितिं मन्यन्ते वैशेषिकाः ॥ २२ ॥

ननु क्रमयौगपद्याभ्यामर्थाक्रियाऽनुपपत्तेरेतेषां विनाशदर्शनात् तत्रापेक्षाऽभावात् कृतकः सन्नेव विनश्यतीति स्थित्यभाव इत्या-शङ्क्याह—

स्थितः संसर्गिभिर्भावैः स क्रियास्वनुगृह्यते ॥
नैषां सतामनुग्राह्या वृत्तिर्जन्मवतां स्मृता ॥ २३ ॥

संसर्गिभिः सहकारिभिरनुगृहीतो भावोऽर्थक्रियासु योग्यो न ह्येवं किञ्चन जनकं सामग्रीतः क्रियासिद्धिरित्येषां संसार्गाणां सहकारिणां सत्त्वमस्वीकृत्य कारणवृत्तिव्यापारो नास्ति जातानां भावानां, तदेवं क्रमभाव्यनेककार्यकर्तृत्वं तत्सहकारिप्राप्तौ स्थितिलक्षणमुपपद्यते, तथ च स्थितिपर्यन्ताभ्यनुज्ञोपपत्तिः । यत्तु—सहकारिणः किं कुर्वन्तीति चोद्यते ? तत्र सहकरणमेव सहकारार्थोऽतिशयादेरन्यत्र विचारितत्वा यथाप्रतीति स्थिरत्वं समर्थितं तद्वादिभिः ॥ २३ ॥

इदानीं प्रतिबन्धलक्षणां कालवृत्तिं व्याचष्टे—

जराख्या कालशक्तिर्या शक्त्यन्तराविरोधिनी ॥
सा शक्तीः प्रतिबध्नाति जायन्ते च विरोधिनः ॥ २४ ॥

जीर्यते भावोऽनयेति जराऽऽख्या कालशक्तिः प्राण्यप्राणिसाधार-ण्येवानादिः यौवनादिशक्त्यन्तरप्रतिद्वन्द्विनी कार्यव्यक्तीनां कालान्त-रपरिपाकावधृतार्थक्रियासु सामर्थ्यं विघ्नयति ततश्च सामर्थ्यविरो-धिनोऽवस्थाविशेषाः प्राण्यप्राणिषु प्रज्ञामान्द्यशोषादयः, यतः प्रध्वंस-प्रत्यासन्न इति लक्ष्यते ॥ २४ ॥

एवं जरसाऽधिष्ठिते भावे—

प्रयोजकास्तु ये भावा स्थितिभागस्य हेतवः ॥
तिरोभवन्ति ते सर्वे यतआत्मा प्रहीयते ॥ २५ ॥

यैः प्रवर्त्तिताः स्वकार्ये भावाः संसर्गिभिः सहकारिभिः स्थित्यंशस्य हेतवस्ते सर्वेऽस्य जरसाऽधिष्ठितस्यैककल्पना इव सहोषिता-अपि निवर्त्तन्ते तेषु निवृत्तेषु कृतकरणीयस्यास्य भावस्य स्वरूपं-च्यवते ॥ २५ ॥

न त्वस्य विनाशकारणैः किञ्चित् क्रियत इत्याह—

यथैवाद्भुतया वृत्त्या निष्क्रमं निर्निबन्धनम् ॥
अपदं जायते सर्वं तथाऽस्यात्मा प्रहीयते ॥ २६ ॥

जन्मनि सदसत्पक्षभेदेन पूर्वं कारणव्यापारस्य व्युदासादविभावितत्त्वमविद्यमानकारणं भूतनिबन्धनमत एव कारणव्यापाराभावात् पौर्वापर्येणांशांशितया निष्पत्तेरक्रमं विश्वमजायमानमुपलक्ष्यत-इति पूर्वमेव विवर्तचिन्तायां निर्णीतमेतद्, एवं विनाशेऽपि क्रियमाणतायां भावताऽऽपत्तेर्निर्निबन्धनमेव प्रहाणं कालपरिपाकाधीनं भावानामित्यर्थः।

एवं सर्गस्थितिप्रलयानां कालकृतप्रतिबन्धाभ्यनुज्ञावशेन संभव-इति विश्वात्मनः कालस्य व्यापारोऽत्र सर्वत्रेति निर्णीतम्। तदुक्तं—
प्रत्यवस्थं तु कालस्य व्यापारोऽत्र व्यवस्थित इति ॥ २६ ॥

इदानीमपरमपि कालानुमानहेतुमाह—

क्रिययोरपवर्गिण्योर्नानाऽर्थसमवेतयोः ॥
सम्बन्धिना विनैकेन परिच्छेदः कथं भवेत् ॥ २७ ॥

इह क्रिया तावदनेकक्षणसमाश्रयात्मिका युगपत् क्षणानामभावात् सक्रमेति कालशक्त्यनुगृहीतैव सर्वा, क्रमो हि कालधर्मः, द्वयोश्च क्रिययोरुदयानन्तरं ध्वंसित्वे हि समानेऽपि; चिरेण कृतं क्षिप्रं कृतमिति विलक्षणः परिच्छेदो विनैकं सम्बन्धिनमुपाधिभूतं नावकल्पते, नानाऽर्थसमवेतयोरित्यनेनाश्रययोर्भेदमाह, ततश्च नैव क्रियाप्रयुक्तो-व्यपदेशः, पटश्चिरेण कृतो घटश्चिरेण कृत इत्याद्यनुवृत्तेः क्रियाया भि-

न्नाश्रयसमवेताया भेदे सति तदनुपपत्तेः, अत एव न कार्यद्रव्यनिमित्तो ऽयं व्यपदेशः कार्यद्रव्यस्य भेदादभिन्नव्यपदेशहेतुत्वानुपपत्तेः,

न च कारणद्रव्यप्रयुक्तोऽयं; तस्यापि भेदस्यानुवृत्तेः, तस्माद्यः निमित्तं स कालः सोऽपि चेद्भिन्नो नासावनुवृत्तः प्रत्ययः स्यादित्युक्तम्—एकेनेति, एको हि साधारण्यात् कालोऽनुवृत्तं प्रत्ययं जनयति ॥ २७ ॥

यद्येवं विलक्षणचिरक्षिप्रादिव्यपदेशः कुत इत्याशङ्क्याह—

यथा तुलायां हस्ते वा नाना द्रव्यं व्यवस्थितम् ॥
गुरुत्वं परिमीयेत कालादेवं क्रियागतिः ॥ २८ ॥

सुवर्णरजतादिद्रव्यसमवेतं गुरुत्वमेक एव तुलादण्डो रेखासम्बन्धोपहितभेदो यथा पलादिभावेन परिच्छिनत्ति; तथा कालोऽपि स्वशक्तियोगाद्वैश्वरूप्यमनुभवन् निमेषादिक्रियोपहितनानाक्रियासंतानं चिराचिरादिभावेन परिमिमीते, अभ्यासातिशयवतां प्राणिजां हस्तो द्रव्याणां गुरुत्वविशेषं परिच्छिनत्तीति, एवं निरुपाधिरेक एव कालः स्वसामर्थ्यात् क्रियागतभेदं परिच्छिनत्ति ॥ २८ ॥

एवञ्चैकः स कालः—

जहाति सहवृत्ताश्च क्रियाः स समवस्थितः ॥
व्रीहिर्यथोदकं तेन हायनाख्यां प्रपद्यते ॥ २९ ॥

अवस्थिते चैकस्मिन्नेव काले नानाविधाः क्रियास्तत्सहचारिण्यो जायन्ते अतः स कालो हायनाख्यां संवत्सरपर्यायां प्रतिपद्यते, जहाति क्रिया इति हायनः, तद्यथा व्रीहिबीजं सहावस्थितमुदकमवजहद् हायन इति व्यपदिश्यते अत एव "हश्च व्रीहिकालयोरि"ति सूत्रकारेणोपमागर्भं सहैव व्युत्पत्तिरनुशिष्टा, यथा जलैर्व्रीहिः सहावस्थितैरुपक्रियते तथा कालोऽपि क्रियाभिः सहचारिणीभिर्भावानामुपकरोतीति ॥ २९ ॥

औपाधिकोऽस्य भेदो मुख्यस्त्वभेदो यदि; तर्ह्यवस्थित एकः कालः कथमस्य क्रमरूपतेत्याह—

प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां वृत्तिर्या तस्य शाश्वती ॥
तया विभज्यमानोऽसौ भजते क्रमरूपताम् ॥ ३० ॥

कस्याश्चित् क्रियायाः साधनशक्तीनां व्यापारविघाते प्रतिबन्धस्तद्विपर्ययोऽभ्यनुज्ञा ताभ्यामुपलक्षिता कालस्य नित्या प्रवृत्तिर्भावेषु सततपरिणामिषु हि किञ्चित् प्रजायते किंचिदपक्षीयत इति नियतमेतत्, तथा च कार्यनिवेशिक्रमः काले समारोप्यते न त्वसौ तत्र भाविक इत्यर्थः, क्रियाधर्मो हि मुख्यतः क्रमः सोऽन्यत्रोपचरितः पौर्वापर्यं हि पूर्वापरेषु वस्तुषूपाधिभूतं लक्ष्यते न तु स्वतन्त्रम्. एवं यौगपद्यमपि क्रमविक्रमविरोधो धर्मः कार्यगतः काले समारोप्यते ॥३०॥

समविषमरूपताऽपि कालस्योपचरितेत्याह—

कर्तृभेदात्तदर्थेषु प्रचयापचयौ गतः ॥
समत्वं विषमत्वं वा स एकः प्रतिपद्यते ॥ ३१ ॥

इह यदाऽनुष्ठातारः श्रुतिस्मृतिनिबन्धनमाचारमनुतिष्ठन्ति तदा प्रकर्षमासादयन् कालः सम एवैकः कृतादिर्व्यपदिश्यते शुभसमाचाराधिकारिबाहुल्यादिभिरित्यर्थः, तदर्थः=कर्तृसाध्यः समाचारः, यदा तु कर्त्तारो विश्रृङ्खला यथावत्समाचारमुल्लङ्घयन्ति तस्मादाचारादपकर्षादपचयप्राप्तेः कलिप्रभृतिर्विषमः कालोऽभिधीयते, तदेवमेकोऽप्यनुष्ठानभेदाद्विभागमासादयति कालः ॥ ३१ ॥

अन्यमप्यध्यारोपितं कालस्य विभागमाह—

क्रियाभेदाद्यथैकस्मिन् तक्षाद्याख्या प्रवर्त्तते ॥
क्रियाभेदात्तथैकस्मिन्नृत्वाद्याख्योपजायते ॥ ३२ ॥

तक्षणादयोविकरणात् क्रियाविशेषादुपकल्पिता तक्षायस्कारादिसंज्ञा यथैकस्यैव कर्त्तुर्वर्त्तते; तथा विशिष्टपुष्पादिप्रसवलक्षणक्रियाभेदादेकस्यापि कालस्य वसन्तादिसमाख्या भेदेन जायते, आदिग्रहणात् सितासितादिपक्षव्यपदेशोऽहोरात्रव्यपदेशः प्रदोषप्रत्यूषव्यपदेशो यथायथं क्रियाभेदोपहितो गृह्यते ॥ ३२ ॥

अन्योऽपि कालभेदोऽध्यारोपितो भवतीत्याह—

आरम्भश्च क्रिया चैव निष्ठा चेत्यभिधीयते ॥
धर्मान्तराणामध्यासभेदात् सदसदात्मनः ॥ ३३ ॥

उत्पत्तेः पूर्वमसदात्मा पदार्थ उत्पन्नस्तु सदात्मा तस्य बुद्ध्येकत्वेन

वस्तुरूपतया स्वीकारे सति विलक्षणधर्मभेदवशादारम्भादिकालो भे- देन व्यवह्रियते, तथा हि–बुद्धिरभिसन्धानं, पदार्था रूपाश्रयः, तेषां यावत्साधनोपार्जनमारम्भः कालः, कर्त्तव्यस्य समाप्तिनिष्ठाकालः, तदेवं यथाकालं धर्मभेदकल्पनयाऽऽरम्भादिकालप्रविभागः ॥ ३३ ॥

स च सर्वत्र समान इत्याह—

याव‍ाँश्च द्व्यणुकादीनां तावान् हिमवतोऽप्यसौ ॥
न ह्यात्मा कस्य चिद्धर्त्तुं प्रचेतुं वाऽपि शक्यते ॥ ३४ ॥

अवयविनां निरंशत्वादारम्भादिकालः सर्वेषां समानोऽवयवास्तु ततोऽर्थान्तरंपरिमाणादिगुणा अन्य एवावयविन इति तदर्थं तत्स्वरूपं हर्त्तुं प्रचेतुं वा न शक्यते; तस्मादवयविमात्रस्य कार्यद्रव्यस्य समानत्वान्न तद्वशेनाल्पपरिमाणानां महापरिमाणानां चारम्भादिकालो विशिष्यतेऽवयवव्यतिरिक्तधर्मान्तरवशेनेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तदाह—

अन्यैस्तु भावैरन्येषां प्रचयः परिकल्प्यते ॥
शनैरिदमिदं क्षिप्रमिति तेन प्रतीयते ॥ ३५ ॥

अल्पपरिमाणमहापरिमाणानामवयविनामन्यैर्व्यतिरिक्तैरेवावयवैर्बहुभिः प्रचयोऽल्पैरपचयः परिकल्प्यतेऽध्यारोप्यते, तथा च बहववोऽवयवी शनैर्निष्पाद्यतेऽल्पावयवस्तु क्षिप्रमित्यारम्भादिः कालस्तुविलक्षणोऽवधार्यते समवायतिरोहितभेदत्वादवयवधर्मैरवयविनो व्यपदेशः; न तु भावतः कालो भिद्यतेऽवयविनाम् ॥ ३५ ॥

यतः—

असतश्च क्रमो नास्ति स हि भेत्तुं न शक्यते ॥
सतोऽपि चात्मतत्त्वं यत्तत्तथैवात्रतिष्ठते ॥ ३६ ॥

उत्पत्तेः पूर्वमसन् भावस्तस्य निःस्वभावत्वात् पौर्वापर्येण विभागाभावात् क्रमो नास्ति, उत्पन्नस्यापि विद्यमानस्य तेनैव प्रकारेणाशक्यभेदत्वेन स्वरूपस्य व्यवस्थानादविद्यमानः क्रम इति बुद्ध्याऽभिसन्धानेन क्रमव्यवहारः सदसतोरित्यर्थादभिहितो भवति। भेदाश्रयो हि क्रमः, स च भेदः पदार्थस्यैवोत्पद्यमानावस्थस्य तत्त्वतः सदसद-

स्थाद्वयरूपस्य प्रत्यवस्थमसम्भवीति तस्य कल्पनया पूर्वापररूपताऽध्यारोपः ॥ ३६ ॥

एवं प्रथम एव क्रमः काल्पनिक इति सर्वस्तथारूपो न मुख्यः। न केवलं क्रियाभेदनिमित्ताः काल एकस्मिन्नृत्वाद्याख्याः प्रवर्त्तन्ते यावद्भूतादिव्यपदेशा अपीत्याह—

क्रियोपाधिश्च सन् भूतभविष्यद्वर्त्तमानताम् ।
एकादशभिराकारैर्विभक्तां प्रतिपद्यते ॥ ३७ ॥

उत्पन्नप्रध्वस्ता यदा क्रिया भवन्ति तदा तदुपाधिकालो भूत इति व्यपदिश्यते, यदा तु संनिहितसाधनाः संभाव्यमानोदयाः क्रियास्तदा तदुपाधिः कालो भविष्यत्तां प्रतिपद्यते, प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियोपाधिस्तु वर्त्तमानसंज्ञः कालः, ते च भूतादयः कालविभागाः पुनरवान्तरविभागेनैकादशधा भवन्ति ॥ ३७ ॥

कथमित्याह—

भूतः पञ्चविधस्तेषां भविष्यंस्तु चतुर्विधः ।
वर्तमानो द्विधा ख्यात इत्येकादशकल्पना ॥ ३८ ॥

भूतसामान्यं विशेषेभ्यो व्यावृत्तेरेको भूतभेद इति गण्यते, तथा चोक्तं–"सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वदि"ति, अद्यतनो द्वितीयो भूतभेदः, अनद्यतनस्तृतीयः, अद्यतनानद्यतनसमुदायस्ताभ्यामन्यत्वाच्चतुर्थः, परोक्षस्त्वनद्यतनभेदो न भूतभेद इति न पृथग्गण्यते, यस्तु भविष्यन्नप्यतिदेशाद् भूतकार्याणि लभते स पञ्चमो भूतभेदोऽध्यारोपितभूतभावो गौणः, भविष्यत्सामान्यमद्यतनोऽनद्यतनस्तत्समुदायश्चेति चत्वारो भविष्यद्भेदाः,

यस्त्वनद्यतनवत्प्रतिषेधाद् भविष्यत्सामान्यकार्य्याणि प्रतिपद्यते सोऽनद्यतनोऽपि शास्त्रस्य व्यवहारे भविष्यत्सामान्यमेव, मुख्यो वर्तमान एकः, तत्समीपभूतस्त्वतिदिष्टवर्तमानभावो वर्तमानसामीप्य इति भूतो भविष्यंश्च स द्वितीयः, तदेते शास्त्रकार्यप्रविभागार्थं कालस्य भेदाः कल्पिता न तु भाविकेयत्संख्याः, एवमनन्तरभेदत्वात् क्रियाभेदाः क्रियाभेदाद् भूतादिभेद उक्तः ॥ ३८ ॥

क्रिया चातीताऽविद्यमाना कथं भूतव्यपदेशं काले समर्पयेदित्या-शङ्क्याह—

काले निधाय स्वं रूपं प्रज्ञया यन्निगृह्यते ॥
भावास्ततो निवर्तन्ते तत्र सङ्क्रान्तशक्तयः ॥ ३९ ॥

क्रियया निर्वर्त्तिताः पदार्था अतीता इति भण्यन्ते, अतीतस्वरूपा-स्ते वर्त्तमानावस्थायां बुद्ध्या यत् स्वरूपं गृहीतं तत्स्थायिनि काले स्वाधारे समर्प्य व्ययन्ते, यतोऽनुभूताः स्मर्यमाणावस्थास्तस्य भूत-व्यपदेशं कल्पयन्ति, तेन चातीतेऽध्वनि संक्रान्तशक्तयो व्यवहारं स्मा-र्त्तमनुपतन्ति, एतदुक्तं भवति भावोपाधितया कालतत्त्वं प्रख्यायते भावाश्च स्वोपाधितया तद्व्यपदेशं कल्पयन्ति, तथा चाभूद् घट इत्या-दिर्व्यवहारः, अतश्चतदेव कालसद्भावावेदकं लिङ्गम्, यदसत्यर्थे त-द्व्यवहारः स्मार्त्तमनुपतति, कालसंक्रान्तरूपत्वादभूदिति व्यवहा-रात् कालसिद्धिः ॥ ३९ ॥

तर्हि तद्व्यपदेशोऽपि कथमित्याह—

भाविनां चैव यद्रूपं तस्य च प्रतिबिम्बकम् ॥
सुनिर्मृष्ट इवादर्शे काल एवोपपद्यते ॥ ४० ॥

समर्थहेतुसन्निधानसमये संभावितोत्पत्तीनां पदार्थानां यद्रूपं बाह्यं, यच्च तस्य बाह्यस्वरूपस्य बुद्धौ निश्चितं प्रतिबिम्बरूपं तदाकार-स्तयोर्द्वयोर्दृश्यविकल्पयोरेकत्वाध्यवसायात् स्थायिनि काले समारो-हतस्तत्र संक्रान्तशक्तित्वमिति तदध्यारोपात्काले भविष्यत्त्वमध्यव-साय बाह्येषु भावेषु तदुपाधिषु तद्व्यवह्रियते; यथा निर्मलतले दर्पणे रूपप्रतिबिम्बवत् सर्वनियतरूपनिश्चय इत्यर्थः, कालप्रसेवकान्तर्गता हि पदार्थाश्चकासतीत्यादर्शसाम्यम् ॥ ४० ॥

एवं च कालसङ्क्रान्तरूपत्वाद् भावानामजस्रपरिणाम इत्याह—

तृणपर्णलताऽऽदीनि यथा स्रोतोऽनुकर्षति ॥
प्रवर्तयति कालोऽपि मात्रा मात्रावतां तथा ॥ ४१ ॥

नदीप्रवाहो यथा तृणादीनि कानि चित्प्रेरयति स्वस्थानात्प्रच्या-वयति कानि चित्पुनराक्षिप्य तत्स्थाने निवेशयति; एवमजस्रवृत्ति

कालो भावानाक्षिप्याक्षिप्योत्सृजति; उत्सृष्टानां च धर्मपरिणाम-मावर्तयति'॥ ४१ ॥

दृष्टान्तान्तरेण तदेव द्रढयति—

आविश्येवानुसन्धत्ते यथा गतिमतां गतिः ॥
वायुस्तथैव कालात्मा विधत्ते क्रमरूपताम् ॥ ४२ ॥

यथा प्राणाख्यो वायुः शरीरिणामन्तरवयवसन्धिष्ववस्थितो गमनागमनादिचेष्टास्साधयति तथा कालात्माऽपि भावानामात्मानमनुप्रविश्य प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां निमज्जनोन्मज्जने कुर्वन् क्रमं पौर्वापर्यलक्षणं प्रकल्पयति ॥ ४२ ॥

ततश्चेदं सिध्यतीत्याह—

अयनप्रविभागश्च गतिश्च ज्योतिषां ध्रुवा ॥
निवृत्तिप्रभवाश्चैव भूतानां तन्निबन्धनाः ॥ ४३ ॥

दक्षिणायनमुत्तरायणमिति कालकृतमर्यादायत्तः प्रविभागः, नक्षत्राणां च नियता गतिरुदयास्तादिरूपा कालमनुपतति, महाभूतानां च सर्गप्रलयसमये जन्मविनाशावाविर्भावतिरोभावलक्षणौ कालायत्ताविति सर्वोपकारी कालो विश्वात्मेत्युच्यते ॥ ४३ ॥

ज्योतींषि नक्षत्रपर्यायाणि कालप्रविभागरूपाणि नान्यत्तत्त्वमित्याह—

मात्राणां परिणामा ये कालवृत्त्यनुपातिनः ॥
नक्षत्राख्याः पृथक्तेषु चिह्नमात्रं तु तारकाः ॥ ४४ ॥

विशिष्टकालसम्बन्धवशेन ये भावानां विशिष्टाः परिणामाः पृथक् पृथक् प्रविसक्ताः, कृत्तिकाऽऽदिनक्षत्रसंज्ञाः प्रतिपद्यन्ते; तथाऽपि चन्द्रमसा योगे पुष्यादीनां यो भावो जातः स तद्व्यपदेशं लभते, तिष्यः पुनर्वसुर्वा माणवक इति, अत एवात्र जातप्रत्ययस्यादर्शनमन्वाख्यायते स्वाभाविकं ह्यर्थाभिधानं शब्दानां व्युत्पाद्यते तेन विशिष्टकालोपजातः पदार्थस्तिष्यादिव्यपदेश्य इति भावतो मात्रापरिणाम एव नक्षत्रोपाधिः कालः, पृथग्ग्रहणात् कालस्यापि नक्षत्रसमाख्या गम्यन्त इति, कालो रोहिणीत्यादिः स हि कालभागो भावेषूपाधि-

जंनिक्रियामुखेन; तस्यैव तु ज्ञापकानि ज्योतींषि न तु तावदेव नक्ष-
त्रस्य रूपं चन्द्रमसा योगात्तदुपपत्तेः ॥ ४४ ॥

यथा च नियतः कालविशेषो ज्योतीरूपोऽश्विन्यदिनक्षत्ररूपैर्ज्ञा-
प्यते तथाऽन्यैरपीत्याह—

रुतैर्मृगशकुन्तानां स्थावराणां च वृत्तिभिः ॥
छायादिपरिणामैश्च ऋतुधामा निरूप्यते ॥ ४५ ॥

ऋतवो धाम स्थानं यस्य तदात्मकस्तेन प्रतिभासात्, काला-
ख्या हि स्वातन्त्र्यशक्तिः ब्रह्मणो वसन्तादिभेदेन प्रविभक्ता चकास्ति
तथा चासौ नियतर्त्तुभेदपुंस्कोकिलकूजितनवनवकिसलययोग-
सूर्यादिसञ्चारविशेषोपलक्ष्यमाणच्छायाऽऽतपादिभेदेन तरुलताप्रसूनादि-
विशेषेण चावधार्यते,

तथा हि—

सुगन्धिकुसुमामोदमत्तषट्पदनिर्भरः
पुंस्कोकिलरवाकीर्णो वनोद्देशो विभाव्यते ॥
मधुर्मधुकरामोदी सुखमारुतसङ्गमः ।
प्रबोधितप्रियाबाहुमञ्जरीसक्तवल्लभः ॥
मल्लिकामोदरुचिरो घर्मार्त्तगजकम्पितः ।
प्रकम्पितवनः शुष्कलताकुसुमसञ्चयः ॥
शुष्यदास्यपिपासाऽऽर्त्तप्राणिसङ्कुलगह्वरः ।
प्रतप्तपांसुनिचयो ग्रीष्मस्सोष्मा विभाव्यते ॥
प्रशान्तातपसञ्चारा नीरदाच्छादिताम्बराः ।
जलाप्लावितभूभागास्सञ्चारविषमाः क्व चित् ॥
मयूरकेकारवपूरिताशा-
लतागृहान्तस्स्थितकामिसङ्घाः ।
उत्कण्ठितप्रोषितदत्तकम्पा-
वर्षा विभाव्यन्त इह क्रमेण ॥
हंसानां निनदेन पद्मनिचयैर्लाक्षाद्रवोद्भासिभि-
र्नैर्मल्येन दिशां विशुद्धधवलैरभ्रैर्नभोलाञ्छनैः ।
शालीनां परिपाकशोभिवपुषा हृद्यैर्मृगाणां गतैः
संभाव्या शरदभ्रमुक्तविमलैर्व्योमस्फुरत्तारका ॥

प्रसूनैस्तत्रत्यैर्दिशि दिशि चकासद्भिरमलै-
र्जडिम्ना सन्नाङ्गैः पशुभिरथ काकैर्वनगतैः ।
निशाना विस्तारैरभिमततमैः कान्तमनसां-
हिमैर्हेमन्ताख्यस्समय इव लक्ष्यस्फुटवपुः ॥
हिमप्रपातस्थगितोरुमार्गो-
विशीर्णपर्णश्शिरोऽपि लक्ष्यः ।
शीतार्तसीदच्छकुनिप्रकाण्डो-
नीहारधारावृतभूमिपृष्ठः ॥
प्रफुल्लकुन्दप्रकरप्रचार-
स्तुषारसङ्घातविभेददक्षा ।
वहत्यजस्रं शिशिरा नभस्वा-
न्यत्राहितस्फीततरुप्रकम्पः ॥ इति ॥ ४५ ॥

इदानीमद्वैतवादेऽपि कालोपयोगं भावानामाह—

निर्भासोपगमो योऽयं क्रमवानिव दृश्यते ।
अक्रमस्यापि विश्वस्य तत्कालस्य विचेष्टितम् ॥ ४६ ॥

सम्बन्धसमुद्देशप्रदर्शितदिशाऽक्रमं ब्रह्मविवर्तरूपं विश्वं; तस्य यदिदं क्रमेणैवावभासनं तत्कालशक्तिकृतप्रतिबन्धाभ्यनुज्ञासामर्थ्यं,-कालाख्या हि ब्रह्मशक्तिरविद्यैव क्रमावभासकारितया जीवात्मसु सफलेति ब्रह्मकाण्ड एव निर्णीतम् , एष तावत्प्रथमः कालव्यापारोऽत्र क्रमावभासः ॥ ४६ ॥

तदनन्तरोऽपि कालभेद औपाधिक इत्याह—

दूरान्तिकव्यवस्थानमध्वाधिकरणं यथा ॥
चिरक्षिप्रव्यवस्थानं कालाधिकरणं तथा ॥ ४७ ॥

दूरोऽयमध्वा निकटोऽयमिति कर्तृगतिभेदेनाध्वनि व्यवस्था, न तु मार्गभेदोऽत्र कश्चिद्, य एव हि मन्दगतीनां दूरः स एव चतुरचेष्टानामासन्नोऽध्वा, एवमेव स्थायिन्यपि काले प्रचितसन्तानक्रियोपाधिश्चिरमिति व्यवस्थानम् , अपचितसन्तानक्रियोपाधिः क्षिप्रमिति॥४७॥

इदानीं पूर्वमुक्तोऽपि भूतादिभेदः कालस्य क्रियोपाधिविशेषमा
वक्तुं पुनः प्रतिपाद्यते--

तस्याभिन्नस्य कालस्य व्यवहारे क्रियाकृताः ॥
भेदा इव त्रयस्सिद्धा यान् लोको नातिवर्तते ॥ ४८ ॥

अभिन्नेन कालेन व्यवहर्त्तुमशक्यत्वाल् लोके त्रयो भेदा इव परम
र्थत एकत्वात् क्रियोपाधयः प्रसिद्धाः, तस्य भूतभविष्यद्वर्तमानाख्या
क्रियाव्युपरमे भूतः, संभावितायां क्रियायां भविष्यन्, क्षणप्रवाहरू
वर्तमानरूपायां तस्यां मुख्य एवायम् ॥ ४८ ॥

कथमस्य भेदो न भवतीत्याह—

एकस्य शक्तयस्तिस्रः कालस्य समवस्थिताः ॥
यत्संबन्धेन भावानां दर्शनादर्शने सताम् ॥ ४९ ॥

कार्यभेदेन कारणभेदानुमानं, शक्तिभेदादेव च कार्यभेदोपप
कालाख्यस्य जगत्कारणस्य न मुख्यो भेदोऽस्ति, तथा हि—वर्तमानश
क्तिसंबन्धेन भावानां सतामेवाभिव्यक्तिर्जन्म, अतीतानागतकाल
क्तिसंबन्धेन तु सतामेव तिरोभावोऽदर्शनमनभिव्यक्तिर्विनाशः प्राक
ध्वंसाभावरूप इति शक्तिभेदात्कार्यभेदोपपत्तौ कालभेदकल्पना नि
मित्ता ॥४९ ॥

दर्शनादर्शने एव शक्तिप्रविभागेन विभजति—

द्वाभ्यां स किल शक्तिभ्यां भावानां वरणात्मकः ॥
शक्तिस्तु वर्तमानाख्या भावरूपप्रकाशिनी ॥ ५० ॥

अतीतानागतशक्तिभ्यां वरणं तिरोधानं भावानां सतां काल
करोति, वर्तमानशक्त्या दर्शनं भावरूपप्रकाशनम् ॥ ५० ॥

ननु यथाऽनागतशक्तिकृतावरणानां पुनरभिव्यक्तिर्वर्तमानशक्ति
संवन्धो दृश्यते तथाऽतीतशक्तिकृतावरणानामपि कथं न भवतीत्याह

अनागता जन्मशक्तेः शक्तिरप्रतिबन्धिका ॥
अतीताख्या तु या शक्तिस्तया जन्म निरुध्यते ॥ ५१ ॥

जन्मसहचरिताया वर्तमानशक्तेरनागतशक्तिरविरोधिनी प्रतिबन्ध

न करोति; उदये स्वकाले हि तथा सा प्रतिबद्धा, समर्थहेतुसम्पाते तु वर्त्तमानशक्तेरुदयानुकूल्यमनागतशक्तिर्भजते, यस्य हि कालान्तरे वर्तमानता स एवानागतः कथ्यते, अतीतशक्त्या तु जन्मशक्तिर्वर्त्तमानाख्या निरुध्यत एव, न हि मृतस्य पुनर्जन्मेति नातीतेऽध्वनि पतितमाविर्भवति वस्तु ॥ ५१ ॥

ननु शक्तिमदाश्रयाः शक्तयः शक्तिमानिव सदा संनिहिता इति सदैव तद्योगे भावानां युगपद्विरुद्धरूपदर्शनादर्शनप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह–

तमःप्रकाशवच्चैते त्रयोऽध्वानो व्यवस्थिताः ॥
अक्रमास्तेषु भावानां क्रमस्समुपलभ्यते ॥ ५२ ॥

भूतभविष्यद्वर्तमानाख्यास्त्रयः कालविभागा अध्वान इवाध्वानो-यथा ह्यध्वसु गन्तारो गमनागमनादिप्रबन्धं वर्तयन्ति तथैतेषु भावाः परिणाममनुभवन्तो गतागतप्रपञ्चमुपरचयन्ति, भविष्यदध्वनि हि य-एव स्थितः स एव वर्तमानाध्वनि पतितोऽतीतेऽध्वनि पुनः पतति, तथा च त्रैयध्विकाः पदार्थाः परिणामवादिभिरभ्युपगम्यन्ते, यदुक्तं–"पातञ्जले धर्मास्त्र्यध्वान" इति, यद्यपि चैते त्रयः शक्तिविशेषाः कालात्मन्यक्रमा एवावस्थिताः तथाऽपि तमःप्रकाशरूपत्वादाधेयेषु भावेषु प्रवृत्तिं वर्तयन्तो दर्शनादर्शनाभ्यां सदसद्रूपोपकल्पनया पौर्वापर्यं विदधति, तद्यथा त्रयः सत्त्वरजस्तमोलक्षणा गुणा नित्यत्वाद्युगपदवस्थाना अपि अङ्गाङ्गिभावोपगमनेन यथायथं स्ववृत्त्युल्लासे विचित्रपरिणामान् भावानामुपरचयन्ति; तथेमे कालभेदाः स्वशक्तिमाहात्म्याद्भावभेदेषु क्रमोपरचनचतुरा इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

तमःप्रकाशरूपमेव विभजति—

द्वौ तु तत्र तमोरूपावेकस्यानेकवत् स्थितिः ॥
अतीतमपि केषां चित्पुनर्विपरिवर्तते ॥ ५३॥

अतीतानागतावध्वानौ भावावरणहेतुत्वात् तमस्स्वभावौ वरणं-हि तमोधर्मो "गुरु वरणकमेव तम" इत्युक्तं, वर्तमानोऽध्वा प्रकाशतुल्यः सत्त्वसदृशः "सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमि"ति, रजस्तु प्रवृत्तिसामान्यं-कालस्वरूपं सर्वत्रान्वयि प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां प्रवर्त्तमानं प्रेरणारूपं-रजःकालात्मकमेव, त्रैगुण्यपरिणामात्मकत्वं च ब्रह्मदर्शनेऽपि काल-

स्योपपन्नमेव, शक्तिरूपस्यापि ज्ञानक्रियाशक्तिर्हि जीवात्मनि गुणत्रयं,-तत्रैव च कालशक्तिस्तद्रूपातीतशक्तिर्जन्मशक्तेः प्रतिबन्धिकेति पूर्व-मुक्तम्।

केचित्तु मन्यन्ते—अतीताध्वपतितमपि पुनः कालान्तरे जगत्परि-वर्तेपून्मज्जति कृतपरिनिष्ठिता हि भावाः प्रधानसेवकान्तर्गता यथा-कालमुद्दर्शयन्त्यात्मानं पुनः प्रलये तत्रैव तिरो भवन्तीति पञ्चाधिकर-णदर्शनस्थानां साङ्ख्यानामागमः, इत्थं चात्र दर्शने सुतरां त्रैयध्वि-कत्वमुपपद्यते, सर्वेषामपि त्रिष्वप्यध्वसु सञ्चारप्रबन्धप्रवृत्ते .जगति पूर्वमतीतानां वर्तमानता नास्ति; जगत्परिवर्तेऽपि न तदेवावर्ततेऽपि तु तत्सदृशमित्यतीतशक्तेर्वर्तमानशक्तिविरोधः पूर्वमुक्तः, इह तु "ना-भावो विद्यते सत" इति तिरो भूतं पुनस्तदेवावर्तत इति दर्शनान्तरं-कथ्यते ॥ ५३ ॥

तदेवं धर्मधर्मिणोः कथं चिद्व्यतिरेकमभ्युपगम्य स्थायी धर्मी वर्त-मानो धर्मास्तु त्र्यध्वान इतीदं दर्शनमुक्तम्, इदानीं धर्मधर्मिणोरव्यति-रेकं भाविकमाश्रित्य धर्मिणो युगपदपि व्यपदेशत्रयं धर्मद्वारकं प्रवर्तत-इति मतान्तरमाह—

युगपद्वर्तमानत्वं तद्धर्मा प्रतिपद्यते ।
केषां चिद्वर्तमानत्वाच्चैति तद्वदतीतताम् ॥ ५४ ॥

ते=अतीतवर्तमानानागततारूपा धर्मा यस्यासौ तद्धर्मा धर्मी युगप-देकवारमेव वर्तमानत्वं सांप्रतिकत्त्वं प्रतिपद्यते धर्मस्य वर्तमानत्वात्तदव्य-तिरिक्तो धर्मी तथा वर्तमानत्वाच्चानन्तरमप्यतीतत्वं तद्वद्वर्तमानत्ववदेवे-ति युगपदेवातीततामप्यासादयति कस्य चिद्धर्मस्यातीतत्वात्तदव्यति-रिक्तो धर्मीत्यर्थः, एवं कस्य चिद्धर्मस्यानागतत्वादनागततामप्येति,

तदेवं धर्मी स्थायी तावत् सदैव वर्तमानोऽपि धर्मत्रैविध्यात्सक-दपि त्र्यध्वा व्यवह्रियते। अव्यतिरिक्ताश्च सन्निवेशवद्धर्मा इत्यन्यत्र स्थापितम् ॥ ५४ ॥

नन्वतीतवर्तमानयोर्विरोधात् कथमेकत्र समावेश इत्याशङ्क्याह—

हेतूपकारादाक्षिप्तो वर्तमानत्वमागतः ।
शान्तहेतूपकारस्सन्पुनर्नोपैति दर्शनम् ॥ ५५ ॥

यदा संरब्धा हेतवः कार्योपकारमारभन्ते तदा तत्सामर्थ्याज्जा-

यमानो भावो दर्शनपथमवतरन्नर्थक्रियास्सम्पादयन् वर्तमान इति व्यपदिश्यते, उपकृतपरिसमाप्तकरणीयो दर्शनमननुपतन्नतीतः, यदा तु हेतवो नोपकाराय संरब्धास्तदाऽनागत इत्येकस्यापि परोपाधिप्रकल्पितो व्यपदेशभेदोऽविरुद्ध इत्यर्थः, अर्थक्रियासदसत्त्वनिमित्तो व्यपदेशभेदः ।

ननु यदेवार्थक्रियाकारि तदेव परमार्थसदित्यतीतेऽध्वनि तदभावात्कथं सत्त्वं? न वयमर्थक्रियानिमित्तं सत्त्वं ब्रूमोऽपि तु स्वरूपेण सन्तः पदार्थाः, स्वरूपं चैषां गुणत्रयमयं, तस्य च सत्यस्य नास्ति विनाशः सर्वत्र सर्वदाऽनुगमाद् वीतपञ्चकेन साधितत्वात्, तदुक्तं–"तदेतत् त्रैलोक्यं न व्यक्तेरपैति सत्त्वादि"ति ॥ ५५ ॥

अतीतानागतयोरध्वनोर्भावस्यादर्शनं समानमभिप्रेत्य केचित्संक्षेपरुचयः कालस्य शक्तिद्वयमेव प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञापर्यायमभ्युपयन्तीत्याह—

द्वे एव कालस्य विभोः केषांचिच्छक्तिवर्त्मनी ।
करोति याभ्यां भावानामुन्मीलननिमीलने ॥ ५६ ॥

प्राक्प्रध्वंसाभावतो भावस्यादर्शनमविशिष्टमिति; एकैव तत्कारिणी कालस्य सर्वभावसहिष्णुरूपस्य शक्तिः प्रतिबन्धलक्षणा, द्वितीया त्वभ्यनुज्ञालक्षणा भावाभासविधायिनी सर्वभावप्रभविष्णुरूपस्य, तदेव–कालतत्त्वं व्याख्यातम्॥ ५६ ॥

अत्र केचिद्विप्रतिपद्यन्ते–अभिन्नेन कालेन व्यवहर्त्तुमशक्यत्वाद् य एव तद्भेदोपाधिः क्रियाऽऽदिः परिकल्प्यते; स एवास्तु व्यवहारनिमित्तं किमदृश्यमानेनानुपपन्नेन कालात्मना कृत्यमित्यादि वदन्तः स्वमतिपरिकल्पितरूपेण कालेन विना व्यवहारदौस्थ्यं तदीदृशमस्तु कालतत्त्वमिति दर्शनेनाह—

कलाभिः पृथगर्थाभिः प्रविभक्तं स्वभावतः ।
केचिद् बुद्ध्यनुसंहारलक्षणं तं प्रचक्षते ॥ ५७ ॥

भिन्नाः क्रियास्सङ्कलनाबुद्ध्याऽनुसंह्रियमाणाः सङ्कल्यमानाश्चिरक्षिप्रादिव्यपदेशस्य निमित्तं भवन्ति; एवमहोरात्रादिव्यपदेशस्य, तया च बुद्ध्या सङ्कलनं क्रमो वा बहिस्तत्त्वं चिरादिकालरूपं विलक्षणमेव व्यवतिष्ठते, तथा हि चिरकालस्यावान्तरप्रविभागेन भिन्ना एव

कालास्स्वांशाः परिकल्प्यन्ते, एवं क्षिप्रकालस्याहरादिकालस्य च, त
तु क्रियोपाधिवशादयं चिरादिभेदः, पूर्वोक्तनयेन बुद्धेः स्वयं भेदात्स
एव च स्वविषये सङ्कल्यमाने क्रियासन्ताने समारोप्यते, बुद्धिधर्मो हि
विषयस्वरूपानुपातीति दृष्टमेतद् विषयभूतक्षणगताल्पमहत्त्ववशेन
चिरादिभावो बुद्धिसङ्कलनस्य कालरूपस्य व्यवह्रियत इत्येतावत्
कालतत्त्वं, नास्त्यन्यो बाह्यः कश्चित्काल इति बौद्धप्रायाः ॥ ५७ ॥

भवत्वेवं नास्माकं विप्रतिपत्तिरत्रेत्याह—

ज्ञानानुगतशक्तिं वा बाह्यं वा सत्यतः स्थितम् ।
कालात्मानमनाश्रित्य व्यवहर्तुं न शक्यते ॥ ५८ ॥

ज्ञाने बुद्धावनुगताः तथाऽऽकाराः शक्तयश्चिरक्षिप्रवर्तमानादिभेद-
रूपा यस्यासावेवंविधो बुद्ध्यनुसंहारमात्रस्वभावो वस्तुकालो बाह्यो
वा कश्चित्प्रविभक्तवर्तमानादिशक्तिः पारमार्थिको द्रव्यपदार्थो, ना-
स्माभिर्दर्शनविवेकः प्रारब्धः किन्तु शाब्दे व्यवहारे यदङ्गं तत्परीक्ष्यम्,
अस्ति च भिन्नकालश्शाब्दो व्यवहारोऽभूदस्ति भविष्यतीति, तत्र
यथायोगमविचारितरमणीयः कालोऽभ्युपगन्तव्य इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

तथा हि कैश्चिद् भावेभ्यो व्यतिरिक्त एव कालोऽभ्युपगत इत्याह—

तिस्रोऽभावस्य भावस्य केषांचिद्भावशक्तयः ।
ताभिस्स्वशक्तिभिस्सर्वं सदैवास्ति च नास्ति च ॥ ५९ ॥

पारमर्षनये सततपरिणामिषु सत्त्वरजस्तमसां शक्तिमात्रमतीता-
दिकालभेदसमाख्यं, तथा च सर्वेषां भावानां गुणत्रयरूपत्वाच्छक्तित्र-
ययोगित्वे यथायथं शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्यां सदसत्त्वेन व्यवहारः ॥५९

तथा हि—

सत्त्वादिव्यतिरेकेण तास्तिस्रोऽपि व्यवस्थिताः ।
क्रमस्तास्तदभेदाच्च सदसत्त्वं न भिद्यते ॥ ६० ॥

भावादव्यतिरिक्तास्ता एव शक्तयः क्रम इत्युच्यते,आविर्भावतिरोभावौ
हि वर्तमानादिशक्तिसमन्वयवशाद्भावाः प्रतिपद्यमानाः क्रमरूपमात्मनि
दर्शयन्तीति शक्तय एव तात्पर्यतः क्रमः, अव्यतिरेकेऽपि च भावाच्छ-
क्तीनां सहभावाभावरूपवृत्तिवैचित्र्यात्सङ्करो न भवति, दर्शनादर्शने हि
तत्रासां व्यापारः, स च विलक्षणः तद्वशादेव च सदसत्त्वव्यवहार इति

सोऽपि भावतो न भिद्यते. अतीतानागतावस्थस्य हि दर्शनमप्रवृत्तं न सत्त्वमिति दर्शनाभाव एवासत्त्वव्यवहारात्सत्त्वस्य च तदानीमपि विद्यमानत्वात्सदसत्त्वं न भिद्यते ॥ ६० ॥

यतः—

दर्शनादर्शने नैकं दृष्टादृष्टं तदेव तु।
अध्वनामेकता नास्ति न च किञ्चिन्निवर्तते ॥ ६१ ॥

वर्तमानशक्त्या प्रकाशनं दर्शनं संवेदनमतीतानागतशक्तिभ्यां तु तिरोधानमदर्शनमसंवेदनं तयोः परस्परपरिहारेणावस्थानान्नैकत्वमिति कार्यभेदादध्वभेद एव न सङ्करः, यत्पुनस्तद्वस्तु दृष्टमदृष्टमतीतं च तदेकरूपमेव धर्माणामागमापायाभ्यामपि धर्मिणस्तत्त्वादप्रच्युतेः, अतश्चात्र भावादभिन्नानामप्यध्वनां वर्तमानादिरूपाणां कार्यसाङ्कर्याभावादेकत्वसङ्करो नास्ति यतश्च तद्रूपमत्यन्तं निरन्वयध्वंसि नोपपद्यते तिरोभावमात्रात्तु ततः सदसत्त्वं न भिद्यते सत्त्वादसत्त्वस्य भेदो नास्ति सत्त्वमेव तिरोभूतमसत्त्वमिति व्यवह्रियते न त्वभावो नाम कश्चिन्निरूप्य इत्यर्थः, तदुक्तं पातञ्जले धर्मी त्र्यध्वा धर्मास्त्र्यध्वानस्ते तल्लक्षितास्तां तामवस्थां प्राप्नुवन्तोऽन्यत्वेन प्रतिनिर्दिश्यन्तेऽवस्थान्तरतो न द्रव्यान्तरत इति तथा चानागतं लक्षणं हित्वा वर्तमानलक्षणं प्रतिपन्नो न चातीतानागताभ्यां वियुक्त इति ॥ ६१ ॥

इदानीं यथासंभवं कालतत्त्वे मतान्तराण्युपसंहरति—

शक्त्यात्मदेवतापक्षैर्भिन्नं कालस्य दर्शनम्।
प्रथमं तदविद्यायां यद्विद्यायां न विद्यते ॥ ६२ ॥

कालाख्या स्वातन्त्र्यशक्तिर्ब्रह्मण इति; तत्र भर्तृहरेरभिप्रायव्याख्यातारस्तु कारणशक्तिरेव काल इति व्याचक्षते, तथा हि बीजशक्तिरङ्कुरोपजननमभ्यनुजानाति; काण्डप्रसवं च तदानीं प्रतिबध्नाति कार्यकरणाद्, एवमङ्कुरादिशक्तावपि यथोत्तरमनन्तरकार्यजननाद्व्यवहितकार्यप्रतिबन्धाच्च कालत्वं बोद्धव्यम्, एतच्चायुक्तमिव लक्ष्यते नियतकारणाहि भावाः स्वकारणसन्निधाने भवन्ति नान्यथेति कारणसामर्थ्यमेवेदं तत्र तु नियतकालत्वात् सहकारिकालस्तदन्य एव युक्तः, कारणपरम्परया भावानामुत्पद्यमानानां च क्रमदर्शनात्क्रमाख्या कालशक्तिर्भावोपाधिरूपाऽवगन्तव्या, ततश्च य एव भावभेदाभासने प्रभुः स एव तु

तदनुयोयिक्रमावभासनेऽपीति स्वतन्त्रस्य चिदात्मन एव जीवात्मगतेयं शक्तिः कालाख्या युक्ता; तथा प्रागुक्तं वाक्यपदीयेऽस्माभिः, अतएवैतद्दर्शनानुगुणं दर्शनान्तरमाह—आत्मा पुरुषो जीव एव कालस्तस्यैव क्रमावभासात् स हि यथातत्त्वमर्थान्प्रत्येतुमसमर्थः स्वाभासकालानुसारेण तत्र क्रममध्यवस्यति ततश्च ततः कालभेदप्रक्लृप्तेः स एवोपचारेण कालाख्यां प्रतिपद्यते स एव च कालशक्तेरविद्याशक्तिसहचारिण्याः फलभूमिः तददृष्टादिवशेनैव भावेषु प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञे।

अन्ये तु विग्रहवतीं महाप्रभावां देवतां कालत्वेन प्रतिपन्नाः, अत्रापि चिद्रूपस्य ब्रह्मणः शक्तिर्देवतैव सकलजगद्ग्रासघस्मरेत्येतदानुगुण्यमेवेति; इदमेवात्र सिद्धान्तरूपं दर्शनम्, अत एवैतत् कालदर्शनमविद्यायां संसारहेतुभूतायां प्रथमं, भेदावभासमयो हि संसारः भेदश्च देशकालाभ्यां तत्र च कालभेदो जगत्सृष्टेराद्यः, अक्रमा हि पश्यन्तीरूपा संवित्प्राणप्रवृत्तिमुपारूढा कालात्मना परिगृहीतक्रमेव चकास्तीति कृतनिर्णयं वाक्यपदीये शाब्दप्रमायामस्माभिस्तत एवावगमनीयम्, निष्क्रमं हि ब्रह्मतत्त्वं विद्यामयं कालकलितमविद्यावशात्क्रमरूपोपग्रहेण यथायथं विवर्तत इति कालानुवेधात् पदार्थानां क्रमेण प्रत्ययभासोऽनादिसिद्धजीवात्मगतः सर्वस्य च भेदजातस्याविद्यामयत्वात् कालेऽपि दर्शनभेदेन योऽयं विभागः सोऽप्यविद्याविजृम्भित एव, आविर्भूतायां तु विद्यायां सर्वस्य भेदप्रपञ्चस्यानवगमादयमप्यपैति, अतश्चात्र युक्तायुक्ततया विचारणं प्रयासमात्रफलमेव व्यवहारे सर्वस्यैव सत्यतया तत्त्वव्यवस्थाऽनुपपत्तेरित्यत्र तात्पर्यार्थः ॥ ६२ ॥

तदेवं जन्मवतां पदार्थानां व्यवहारे काल उपयोगीति स्थितं, कथं तर्हि नित्यानां शब्दानां कालकृतो ह्रस्वत्वादिभेदः कल्पित ? इति ब्रूमः तद्यथा चिरमिदं कृतं क्षिप्रमिदं कृतमिति ज्ञानयोः स्वतस्समानकालत्वेऽपि विषयगतप्रचयापचयाभ्यां काललेदप्रतिभास इव स्वात्मनि लक्ष्यते तथा ह्रस्वादावपि शब्दतत्त्वस्य पक्षेऽपि समुत्पादितः कालभेदः, यद्येवम्—

अभेदे यदि कालस्य ह्रस्वदीर्घप्लुतादिषु।
दृश्यते भेदनिर्भासस्स चिरक्षिप्रबुद्धिवत् ॥ ६३ ॥

ह्रस्वदीर्घप्लुतावृत्त्या नालिकासलिलादिषु ।
कथं प्रचययोगः स्यात्कल्पनामात्रहेतुकः ॥ ६४ ॥

वास्तवे ह्रस्वादौ कालस्य विभेदेऽपि चिरक्षिप्रज्ञानवदुपचरिते कालभेदे समाश्रीयमाणे ह्रस्वस्य पुनःपुनरुच्चारणे नालिकायाः- पानीयस्रुतिरल्पा ततस्त्रिभागाधिका दीर्घस्योच्चारणावृत्त्या ततोऽपि प्लुतस्य त्रिभागाधिकेति योऽयं प्रकर्षसंबन्धः सलिलस्रुतेः स- कथं कल्पनामात्रकृतकालभेदात् स्वतः कालविभागशून्याद्ध्रस्वादिभेदात् भवेद्, ह्रस्वादीनां तद्भिन्नकालता पारमार्थिकी कल्पिता तु भिन्नकालता न च कल्पनाऽर्पितोऽर्थः क्रियास्वन्वयीति ह्रस्वादिसमुच्चारणे सलिलस्रुतिरेकरूपैव स्याद्, आदिग्रहणादन्येषां भावानां- निष्पत्तिभावो ह्रस्वादिसमुच्चारणे दृश्यमान उदाहार्यः, तस्मात्तत्त्वत- एव भिन्नकाला ह्रस्वादयः शब्दा इति कालवृत्त्यनुरोधान्नित्यत्वव्याघात इत्यर्थः ॥ ६३-६४ ॥

अत्र समाधिः—

अभिव्यक्तिनिमित्तस्य प्रचयेन प्रचीयते ।
अभिन्नमपि शब्दस्य तत्त्वमप्रचयात्मकम् ॥ ६५ ॥

शब्दस्य ह्रस्वादिभेदभिन्नस्यापि नित्यत्वात्कालावच्छेदाभावेऽपि तदभिव्यञ्जकध्वनिग्रामस्योपचयापचयाभ्यां कालभेदाद्व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोर्भेदानवधारणाच्छब्देऽपि कालभेदावधारणं, प्राकृता हि ध्वनयः शब्दस्वरूपसंभेदेनेव श्रूयमाणाः स्वगतं कालभेदं तत्रावभासयन्ति न हि व्यञ्जकध्वनिविवेकेन शब्दतत्त्वग्रहणम्, अन्त्येन ध्वनिना सह बुद्धौ शब्दोऽवभासत इत्युक्तं, ततश्च व्यञ्जकाधीनत्वाच्छब्दतत्त्वोपलम्भस्य यथाव्यञ्जकं तद्धर्मः स्वरूपनिवेश्येति भिद्यते नालिकासलिलस्रुतिः, अत एव च "तपरस्तत्कालस्ये"ति ध्वनिगतकालाध्यासादुपपद्यते विकृतध्वनिजनितस्तु वृत्तिभेदक इति निर्णीतमेव पूर्वकाण्डे, वक्ष्यते चाग्रे, सर्वश्च ह्रस्वदीर्घानुनासिकत्वादिधर्मव्रातः शब्दात्मनि व्यञ्जकाधीन- इति ब्रह्मकाण्ड एव विस्तरेणोक्तम्,

नादस्य क्रमजन्मत्वान्न पूर्वो नापरश्च सः ।
अक्रमः क्रमरूपेण भेदवानिव जायते ॥

इत्यादि, तदत्र, चिरक्षिप्रज्ञानवन्नायमस्वरूपसमवायिकालभेदो-

येनाभेदस्य भाविकस्य भावात् कार्यभेदो न स्यादित्युच्येत, अनुव्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः शब्दनादयोरविवेकेन श्रोतृभिरभेदो व्यवसायाद्व्यञ्जकमन्तरेण शब्दस्वरूपाव्यवस्थानादन्तरङ्गध्वनिनिहितः कालभेदो व्यवहाराङ्गमेवेत्यर्थः, न हि यथा ज्ञानस्य विषयस्तथा शब्दस्य ध्वनयः विषयाकारस्य शब्दाद्यात्मकस्य ज्ञानाकाराद्विवेकेन संवेदनाच्छब्दध्वनीनां त्वविवेकात्, पूर्वपक्षे तु स्वरूपानिवेशी गजनिमीलितेन स्वरूपभेदावभासः शङ्कितः तथा च कार्यभेदानुपपत्तिश्चोदिता ॥ ६५ ॥

न केवलं ह्रस्वदीर्घादावेव शब्दतत्त्वमभिन्नं यावत्सर्वत्रैव पदवाक्यविषय इत्याह—

एवं मात्रा तुरीयस्य भेदे दाशतयस्य वा ।

परिमाणविकल्पेन शब्दात्मनि न विद्यते ॥ ६६ ॥

मात्रायाश्चतुर्थस्य भागस्यापचिततरध्वनिव्यङ्ग्यस्य दशावयवा येषां ते दशतया ऋगात्मानस्तेषां समूहस्य दाशतयस्य चतुष्षष्ट्यात्मकस्य वेदराशेः प्रचिततरध्वनिव्यङ्ग्यस्य कालपरिमाणभेदेन विशेषो नास्ति द्वयोरपि शब्दयोर्नित्यत्वेन समानत्वाद्व्यञ्जकगतः केवलं कालभेद इत्यर्थः, तद्यथा हस्तिमशकज्ञाने स्वरूपेणैकरूपेऽप्याकारोपप्लवाद्विलक्षणे इवानुभूयेते, एवं शब्दात्मा स्फोटस्वभावः सर्वत्र पदवाक्यविषये विलक्षणोऽभिव्यञ्जकभेदाद्विलक्षण इव चकास्ति ॥ ६६ ॥

यदि तर्हि ध्वनिभेदाद्ध्रस्वादिभेदः कार्यभेदाधायी वृत्तिभेदोऽपि तथा स्यात् ततश्च द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यं स्यादित्याशङ्क्याह—

अनुनिष्पादितत्वेन येऽन्तराल इव स्थिताः ।

शब्दास्ते प्रतिपत्तॄणामुपायाः प्रतिपत्तये ॥ ६७ ॥

प्राकृतध्वनिभिरभिव्यक्ते शब्दतत्त्वेऽनुरणनरूपा ये पश्चात्कालभाविनो ध्वनयः सन्तानेन वर्तन्ते श्रोत्रान्तराल इव स्थित्वा शीघ्रसन्तानवर्तनात्ते श्रोत्रदेशमनुसृतास्ताः शब्दप्रचयग्रहणहेतुतां श्रोत्रदेशं प्रतिपद्यमाना द्रुतादिप्रतीतिभेदं रचयन्ति, ततश्च ते शब्दतत्त्वाद्बहुभूनान्न भिन्दन्ति तं, तदुक्तं—

शब्दस्यार्धमभिव्यक्तेर्वृत्तिभेदात्तु वै कुतः ।

ध्वनयस्समुपोहन्ते स्फोटात्मा तैर्न भिद्यत, इति ।

वार्त्तिकेऽप्युक्तं "सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यन्त" इति, तदेवं जन्मवतां कालेनानवच्छेदान्नित्यानां शब्दानां तदनुपपत्तिं चोदयित्वा व्यञ्जकगतत्वेन समर्थितम् ॥६७॥

इदानीं प्रकृतमेव कालस्य परोपाधिकं भेदव्यवहारं दर्शयति—

विशिष्टमवधिं तं तमुपादाय प्रकल्पते ।

कालः कलावतामेकः क्षणमासर्तुभेदभाक् ॥ ६८ ॥

कलावतां सावयवानामनित्यानां भावानामवच्छेदकः कालो नियतपदार्थोदयाद्यवधिपरिग्रहेण क्षणलवमुहूर्त्तादिविभागव्यवस्थामासादयति ॥ ६८ ॥

तथाऽपि नैषा व्यवस्था भाविकीत्याह--

बुद्ध्यवग्रहभेदाच्च व्यवहारात्मनि स्थितेः ।

तावानेव क्षणः कालो युगमन्वन्तराणि वा ॥ ६९ ॥

क्षणसन्तानो यावान् सङ्कलनाबुद्ध्यैकत्वेन गृह्यते तावानेकः कालो मासादिरूपो व्यवस्थाप्यते, अपचयकाष्ठागतस्तु क्षण-इत्युपचयकाष्ठाप्राप्तो मन्वन्तरमित्यादि भावतो द्रव्यभूतस्यैकत्वेऽपि कालस्य कल्पनेयं बौद्धी बुद्ध्यनुसंहारकालपक्षे तु मुख्यैवेयम् ॥ ६९ ॥

ननु च नालिकास्रुत्या क्षणाहोरात्रादिकालव्यवहार इति सैवास्ति कालः किमपरेण तेन कल्पितेनेत्याशङ्क्याह—

प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां नालिकाविवराश्रिते ।

यदम्भसि प्रक्षरणं तत्कालस्यैव चेष्टितम् ॥ ७० ॥

घटिकोदरवर्तिनः पयसश्छिद्रान्निस्सरतो यत्कस्य चिद्भागस्य पूर्वंनिस्सरणमपरस्य तदैवानिस्सरणं तत्कालकृतशक्तिप्रतिबन्धाभ्यनुज्ञासामर्थ्यम् ,अन्यथा गुरुत्वादम्भोऽवयवि समस्तावयवव्यापि युगपन्निर्गच्छेत्,क्रमेण तु निस्सरणात् कालोऽत्र सव्यापारो व्यतिरिक्त इति नाम्भस्स्रुतिरेव कालः; तत्परिच्छेदिका त्वसौ,सा हि निमेषक्रियया प्राणप्रवाहेण बुद्धिक्षणसन्तानेन वाऽपरिच्छिन्नतदपरकालपरिच्छेदायालं, निमेषादिरपि सूक्ष्मेण रूपेण कालेन परिच्छिन्न इति क्रमाख्या कालशक्तिः सूक्ष्मरूपानुस्यूता सर्वभावेष्वशक्यप्रतिक्षेपा; अनुभूयमानत्वात्सर्वा हि संवित्क्रमरूपाच्छुरितेति, अक्रमं परं तत्त्वमग्नीषोमस्वभावं सोम-

सूर्यादिरूपविवर्तदशालम्बनेनाविरतपरिवर्त्तं प्राणिनामनुग्रहोपघाताया-जगदन्तमावृत्तिमातनुते, एतच्च वाक्यपदीये विस्तरेणास्माभिर्नि-र्णीतम् ॥ ७० ॥

कालस्य तद्वेकरूपत्वाच्छिद्रापचयोपचयाभ्यामम्भस्स्रुतेस्तद्भेदः कथमवधार्यत इत्याशङ्क्याह—

> अल्पे महति वा च्छिद्रे तत्सम्बन्धं न भिद्यते
>
> कालस्य वृत्तिरात्माऽपि तमेवास्यानुवर्तते ॥७१॥

अल्पेन नालिकाच्छिद्रेणाम्भस्सम्बन्धे सति कालस्य व्यापारः प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञालक्षणो न भिद्यते नापि महता छिद्रेणाम्भस्सम्बन्धे सति कालस्य व्यापारः प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाने कालस्य वृत्तिरात्मापि तमेवास्यानुवर्तते, अल्पेन छिद्रेण न भिद्यते नापि महता च्छिद्रेणाम्भस्सम्बन्धे, एवमपि च कालात्माऽभिन्नरूपोऽपि तमेवोपच्छिद्रसम्बन्धमनुवर्तते तदनुवर्तनाच्चायमल्पच्छिद्रे प्रतिबन्धबाहुल्याद्दीर्घकालोऽवधार्यते, अयमर्थः—अभेदेऽप्यत्र कालस्य छिद्रविशेषसम्बन्धादवधीयमानो भेदोऽवधार्यत इति, अत एव घटिकाऽवरुद्धमम्भो न पतति च्छिद्रमुक्तं तु पततीति किं कालेन कार्यमिति न वाच्यम्? मूलभूतस्य कालव्यापारस्याप्रत्याख्येयत्वात्, ये एव हि प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञे कालकृते ते एव घटिकाऽवयवच्छिद्राभ्यामनुविधीयेते, यथा बीजस्याङ्कुरजनने प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञे कुसूलक्षेत्राभ्यांपोष्येते, अत एवात्माऽपि तमेवास्यानुवर्तत इत्युक्तं, दृष्टस्य हि कारणस्य काण्डशकेश्च परस्परमानुगुण्यात् सहभावादेकतरावलम्बनेन नेतरप्रतिक्षेपो न्याय्यः ॥ ७१ ॥

किं बहुना स्वशक्तिवैचित्र्यादभिन्नोऽपि कालात्मा सर्वत्र भावेषु भेदमादर्शयतीत्याह—

> आक्रीड इव कालस्य दृश्यते यः स्वशक्तिभिः ।
>
> बहुरूपस्य भावेषु बहुधा तेन भिद्यते ॥ ७२ ॥

कालमुखप्रेरितत्वाद्भावानामसौ प्रभुरेतैराक्रीडैरुन्मज्जननिमज्जनभेदादिक्रीडाः सम्पादयन् वर्तमानादिरूपवैचित्र्येण स्वसामर्थ्याध्यासितमात्मभेदमुपदर्शयति ॥ ७२ ॥

तथा हि—

त्वचि सारस्य वा वृद्धिं तृणराजस्य वा दधत् ।
तावत्तद्वृद्धियोगेन कालतत्त्वं विकल्पते ॥ ७३ ॥

तावदेव तत्परिमाणमेव कालतत्त्वं प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञामात्रहेत्वभिन्नं वंशस्य वेणोः फलप्रसवपर्यन्तां वृद्धिमुपचयं सम्पादयत् ततोऽधिकतरां कालस्य वृद्धिं जनयत्तेन वृद्धिसम्बन्धभेदेन भावेष्वाक्रीडभूतेन भिद्यते, तथा च वंशस्य वृद्धिपर्यन्तः कालोऽल्पकालस्य तु भूयानवतिष्ठते, एवमन्यत्रापि भावेषु जन्मस्थितिविनाशावस्थाभेदे सम्बन्धेन कालविभाग उदाहार्यः ॥ ७३ ॥

यद्यवस्थाभेदात् कालभेदस्तर्ह्यवस्थानाशादपि तस्य विनाशे नित्यत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह—

व्यतिक्रमेऽपि मात्राणां तस्य नास्ति व्यतिक्रमः ।
न गन्तृगतिभेदेन मार्गभेदोऽस्ति कश्चन ॥ ७४ ॥

कालाधिकरणत्वाद्भावानां तदवस्थानां चापगमेऽपि नाधारापगमः, यथा गन्तॄणां तद्गमनानां चोपरमेऽपि मार्गोऽध्वा नापैति क्रियाव्युपरमादेव वसन्तादिकालोपरमो व्यवह्रियते परं; न तु वस्तुतः कालोऽपैति नित्यत्वात् ॥ ७४ ॥

तथा हि—

उदयास्तमयावृत्त्या ज्योतिषां लोकसिद्धया ।
कालस्य व्यतिपातेऽपि तद्धर्म्यमिव लक्ष्यते ॥ ७५ ॥

सूर्यादिसञ्चारोपनीतविभागः कालात्मेति तदपगमादेवानपयन्नपि ह्यपगत इत्यवधार्यते, गतमहो; व्युष्टा रजनी; निर्गतश्शिशिर इति ॥ ७५ ॥

यतश्च ज्योतिर्गत्या कालनानात्वव्यवहारः ततस्सैव काल इत्यर्वाग्दर्शिनः केचिन्मन्यन्त इत्याह—

आदित्यग्रहनक्षत्रपरिस्पन्दमथापरे ।
भिन्नमावृत्तिभेदेन कालं कालविदो विदुः ॥ ७६ ॥

उदयावधिरस्तमयावसानः सूर्यसञ्चारो दिवसः, अस्तमयादिरुदयपर्यवसानो रात्रिः कालः, स पञ्चदशावृत्तिः पक्षः, त्रिंशत्कृत्वो-

मासः, चन्द्रमसस्सकलनक्षत्रातिक्रमो मास इत्येवं वा कल्पना, बृह-स्पतेरेकराशिसञ्चरणं संवत्सरः, एवमन्येषामपि ग्रहनक्षत्राणां ज्यो-तिषशास्त्रप्रसिद्धेन गतिप्रचारभेदेन युगमन्वन्तरकल्पमहाकल्पादि-प्रविभागः कालोऽनुसर्तव्यः ॥ ७६ ॥

तदेवमेषां क्रिया कालप्रसिद्धा सती क्रियाऽन्तरमप्रसिद्धं परि-मापयतीत्याह—

क्रियाऽन्तरपरिच्छेदप्रवृत्ता या क्रियां प्रति ।
निर्ज्ञातपरिमाणा सा काल इत्यभिधीयते ॥ ७७ ॥

सूर्यादीनां गतिप्रचारो दिवसादिशब्दवाच्यो गोदोहादिक्रिया-विशेषश्च परिच्छिन्नपरिमाणत्वात् तदपराप्रसिद्धपरिमाणा स्यादिति क्रिया विशेषपरिच्छेदहेतुत्वात् कालाख्यामासादयति दिवसमधीते रात्रिमधीते गोदोहमास्ते, क्रियान्तरपरिच्छेदप्रवृत्तेत्यनेनैव गतत्वात् क्रियां प्रतीति पुनर्वचनमपेक्षाभेदेन क्रियायाः कालत्वानियमख्या-पनार्थं, तथा चान्यतः प्रसिद्धपरिमाणो गोदोहादिरपि देवदत्तादिगता-स्त्यादिक्रियाः परिच्छिन्दन्भवत्येव कालः ॥ ७७ ॥

अन्तर्मुखोऽपवरकान्तर्गतः सूर्यादिसञ्चारनालिकास्रुतिं चानवधा-रयन् कथं कालप्रविभागमवैतीत्याह—

ज्ञाने रूपस्य संक्रान्तिर्ज्ञानेनैवानुसंहृतिः ।
अतः क्रियाऽन्तराभावे सा क्रिया काल इष्यते ॥ ७८ ॥

अन्तर्मुखोऽपि तत्कृतां कां चिदेव प्राणप्रवाहादिरूपां क्रियां बुद्धौ संक्रान्ताकारामवैति बुद्ध्यन्तरैश्च तां बुद्धिनिवेशिनः क्रियाक्षणान् सङ्क-लयति तया च बाह्यक्रियाऽभावेऽपि बुद्धिनिवेशिनीयं क्रिया बाह्य-परक्रिया परक्रियापरिच्छेदकत्वात् काल इत्युच्यते, तथा हि—भूय-सीनां बुद्धीनामुदये बाह्ये चिरकालत्वमवैति; अल्पीयसीनामुदये क्षिप्रकालत्वमिति प्राणप्रचारेण च कलयन्त्येवार्थान्योगिनः ।

अन्येऽपि प्राणनक्षणगणनयेति प्रसिद्धमेतत्, तथा हि—षट्युत्त-रशतत्रयावधि प्राणप्रचारनालिकाकलनया सहस्राण्येकविंशतिः षट्-छतानि चाहोरात्रगणनामाहुः ॥ ७८ ॥

क्रियाऽतिरिक्तो नास्ति कालो यदा सत्ताऽऽख्यायाः क्रियायाः सत्ताऽन्तरेण क्रियाभूतेन योगाभावाद् भूता सत्तेति कथमुच्यते

इत्याशङ्क्याह—

भूतो घट इतीयं च सत्ताया एव भूतता ।
भूता सत्तेति सत्तायाः सत्ता भूताऽभिधीयते ॥ ७९ ॥

भूतो घट इत्यत्र भूतत्वं न तावद् घटस्य; तस्य द्रव्यत्वात् कालेनासंस्पर्शात् क्रियाणां साध्यस्वभावानामधिकरणभूतेन कालेन संबन्धाद्, धातुवाच्या तु सत्ताऽऽख्या क्रिया भूतेति निष्ठाप्रत्ययेनाचेद्यते धातुसत्ता तु घटसमवायिनीति पारम्पर्येण घटेन संबन्धो न तु साक्षाद् द्रव्यकालयोः, व्यतिरिक्तकालदर्शनेऽप्यस्ति संबन्धः क्रियामुखस्तु सः, एवं च भूता सत्तेत्यत्रापि भूशब्देन धातुवाच्याऽत्रान्या सत्ता; क्रियारूपा चान्या प्रातिपदिकवाच्या द्रव्यायमाणेति सत्ताऽन्तरयोगे धातुवाच्यसत्ताभूतत्वद्वारेणैव द्रव्यायमाणसत्ताभूतत्वलम्भप्रत्यय इति न काचिदनुपपत्तिरित्यर्थः, नित्याया अपि च सत्तायाः स्वाश्रयोपधानेन भेदे सति तद्द्वारेणाऽस्तिकालयोगोऽविरुद्धः, गतमेतत् । इदानीं कालस्वरूपे निर्णीते तदाश्रयः शास्त्रे व्यवहारो निर्धार्यते—"वर्तमाने लड्" इत्यत्रोक्तं "नित्यप्रवृत्ते च कालाविभागाद्" इति, नित्येष्वर्थेषु कालविभागाभावाद्वर्तमानानुपपत्तेः शासितव्या भवन्ती ।

ननु च सम्प्रतितनत्वं वर्तमानत्वं भूतभविष्यत्प्रतियोगिनित्येषु चाविच्छेदेन प्रवर्तमानेषु भूतभविष्यतोरभावात्सुतरां तदुपपत्तिः ? तत्रोच्यते—इहेमे कालनिमित्ता व्यपदेशाः परस्परव्यावृत्तशरीराः कालकृतोपकाराणामेव भावानां युक्ताः, ते च जन्मवन्तः; तत्र हि नियतावधिजन्मपरिग्रहे नैतदुपपत्तिः, तथा हि—साधनसंनिधानेऽभिमुखोत्पत्तयो भाविनः साधनादवाप्तजन्मानो यावदवस्थानं वर्तमानाः व्यपगतशरीरा भूताः, तदयं वर्तमानव्यपदेशो भूतभविष्यदवधिमध्यवर्ती यत्र भूतभविष्यन्तौ न स्तः तत्र नैव सम्भवति, तदुक्तं-भाष्ये "भूतभविष्यत्प्रतिद्वन्द्वी वर्तमानः काल" इति, यत्र हि भूतभविष्यन्तौ तत्र तत्प्रतियोगी वर्तमान इत्यर्थः, नित्येषु च भूतभविष्यतोरभावात् तदभावः, क्रमापेक्षया च भवन्ती शिष्येत्युक्तं,—सर्व एव तु कालप्रत्यया शिष्या अत एव कालाविभागादिति, एवं च कृत्वाऽत्र कालावच्छेदाभावात्कालोपाधिरूपा क्रियैव नास्ति; सा हि कालोपाधिः सक्रमा साध्यमानस्वभावा तदभावश्चात्रेति क्रियाकार-

कोपाधिनिबन्धना सर्वैव व्यवस्था वक्तव्येत्युक्तं भवति, अत्र परिहार उक्तः—"सन्ति च कालविभागा" इति, स्थास्यन्ति पर्वतास्तिष्ठन्त्यस्थुरिति, पुनश्चोदितं-"किं शक्यन्त एते शब्दाः प्रयोक्तुमिति सन्ति कालविभागा" इति, अयमभिप्रायः—कालविभागादेवैषां शब्दानां प्रयोगोऽसिद्ध इति चोद्ये; कथमेष एव निश्चायकः कथ्यत इति, तत उक्तं "नावश्यं प्रयोगादेवे"ति, पूर्वापरीभूतस्यार्थस्याप्रतीतेः शब्दप्रमाणकानां तत एवार्थव्यवस्थानाद् भवेदपि शब्दप्रयोगः कालविभागे प्रमाणं; किन्त्ववधीर्यापि तमत्रार्थ एव कालप्रविभागः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः, तदाह—"भूतभविष्यद्वर्तमानानां राज्ञां याः क्रियास्तास्तिष्ठतेरधिकरणमि"ति ॥ ७९ ॥

एतद्भाष्यं व्याचष्टे—

परतो भिद्यते सर्वमात्मा तु न विकल्पते ।
पर्वतादिस्थितिस्तस्मात्पररूपेण भिद्यते ॥ ८० ॥

पर्वतनद्यादीनामपि नित्यानामपरतत्सहचरितपदार्थगतसत्तोपाश्रयेण सत्ताभेदात् कालभेदोपपत्तिः, सर्वमेव हि भावजातमेवमुपाधिसंसर्गवशेन भिद्यते न तु स्वरूपेणेति ॥ ८० ॥

भिन्न इति परोपाधिरित्युक्तमेव, राज्ञां विक्रिया पर्वतादिस्थितेर्भेदकत्वादाश्रयत्वेन व्यवह्रियते राजक्रियाणां त्रैकाल्यं क्रमिकत्वं साध्यमानता च तथा तत्सहचरितानामपि पर्वतानां स्थितेस्तदध्यारोपादिति गौणस्त्रिकालविषयः प्रयोगोऽत्रोपपन्न इति न्याय्या भवन्ती, अथ वा राजक्रियासाहचर्येण वर्तमाना स्थितिः प्रत्यवस्थमाश्रयोपकारमनुभवन्ती पर्वतादीनां तत्सहचरितानां भेदेन तु सत्यास्तस्यास्सारूप्यादनधिगतं ज्ञाप्यत इत्याशङ्क्याह—

प्रसिद्धभेदा व्यापारा विरूपावयवक्रियाः ।
साहचर्येण भिद्यन्ते सरूपावयवक्रियाः ॥ ८१ ॥

विसदृशस्वभावा अवयवक्रिया येषां व्यापाराणां ते पचिभिदिक्रियारूपाः प्रसिद्धभेदाः कालविलक्षणा एव प्रतीताः, अधिश्रयणादयो हि पच्यवयवा विलक्षणाः, एवमुद्यमनादयो भिद्यवयवाः, ये तु सदृशावयवक्रियाव्यापाराः पर्वतादेरारमभरणलक्षणस्थितिरूपास्ते सादृश्यादेव दुरवधारभेदा राजक्रियाविसदृशसन्तानाभिरवधृतवि-

भागाभिस्सहचरिताभिः कालभिन्ना ज्ञाप्यन्ते, अतश्च ता राजक्रियाः परिच्छेदकत्वादाधारभूतपर्वतादिस्थितेः कालत्वेन व्यह्रियन्ते, सूर्यादिसञ्चारविशेषोपलक्ष्यमाणभेदाश्चापि पर्वतादिस्थितयः; राजक्रियाणामुपलक्षणत्वात्, प्रसिद्धतरा हि राज्ञां क्रिया भाष्ये उक्ताः, आधारावष्टम्भेन स्थितेः प्रतिक्षणमुपजननात् समाश्रितक्रमत्वे क्रियात्वमविरुद्धं,–तथा हि "जन्मैवाश्रितसारूप्यं स्थितिरि"त्युक्तं, नित्यानामपि चाधारेण प्रतिक्षणं ध्रियमाणत्वमवकल्पितपौर्वापर्यमेव जन्मसमाख्यां प्रतिपद्यते, शाब्दे च व्यवहारे शब्दार्थोऽर्थ इत्याख्यातात् सक्रमः प्रतीयमानोऽर्थः क्रियालक्षणमनुपतत्येव, गतमेतद्, उक्तमिदं वार्त्तिके–"प्रवृत्तस्याविरामे शिष्या भवन्त्यवर्तमानत्वादि"ति, प्रवृत्तफलानवाप्तेर्यदाऽविरामो भवति, अथ च क्रियाऽन्तराभावात्सा प्रवृत्ता क्रियाऽतीता; तदा वर्तमानप्रत्ययो वक्तव्यः, इह वसामः; इह पुष्यमित्रं याजयाम इतिः क्रियाऽन्तरे प्रवृत्तो याजयन्नप्येवं प्रयुङ्क्ते दक्षिणाऽऽदिमुख्यफलानवाप्तेश्च याजनादिसम्बन्धादविरतः, अत्र समाधिरुक्तो "न्याय्या त्वारम्भानपवर्गादि"ति, मुख्यफलस्यान्तपर्यन्तत्वाच्च क्रियायाः क्रियाऽन्तरव्यवधानेऽप्यनपवृक्तैव क्रियेति वर्तमाने प्रत्ययो भवन्ती न्याय्या, अथान्तरा क्रियान्तरैर्विच्छेदादवर्तमानत्वमभिमतमत्र, नास्ति; तदाऽस्ति च मुक्तसंशयो विराम इत्युक्तं, भुङ्क्त इत्यादावपि हि वर्तमाने निस्संशयोऽस्त्येवावान्तरक्रियाव्यवधिः, तथा हि सोऽप्यवश्यं भुञ्जानो हसति जल्पति पानीयं वा पिबतीति भाष्य उक्तम् ॥ ८१ ॥

तदेतद्याचष्टे—

> व्यवधानमिवोपैति निवृत्त इव दृश्यते ।
> क्रियासमूहो भुज्यादिरन्तरालप्रवृत्तिभिः ॥ ८२ ॥

न च विच्छिन्नरूपोऽपि सोऽविरामान्निवर्तते सर्वैव हि क्रियाऽन्येन सङ्कीर्णैवोपलभ्यते पूर्वापरीभूतसमावयवसमाहारात्मको भुज्यादिक्रियासमूहोऽन्तरालपतिताभिर्हाससङ्कथनादिक्रियाभिरतीतानागतलक्षणानां व्यवधानमिव प्राप्नोति तृप्तिफलत्वाच्च भुजेरेकसन्तानोऽवस्थित एवेति, इवशब्दो न हि समूहस्य व्यवधानेऽपि तु क्षणानां, न च तावन्मात्रं क्रियारूपमनागतावयवाभावं चाभिप्रेत्य; अतीतावयव-

कल्पनया निवृत्त इव स क्रियासमूहो दृश्यते, एवमपि चान्तरालक्रिया-भिरवयवद्वारेण विच्छिन्नस्वभावोऽसावाफलप्राप्तेरनुवर्तनादविरतोप-स्थित एव वर्तमानस्वभावः, न केवलं भुज्यादिरेव, यावद्धाससङ्कथ-नादिरपि क्रियाऽन्तरैर्व्यवधीयत एव, अक्षिनिमेषादेरपि व्यवधानाद्, अन्ततः प्रश्वासोच्छ्वासादेरपि भावाद् विश्रम्य विश्रम्य क्रियाऽन्तरा-त्सङ्कीर्णेव; न तु सर्वथा सङ्कीर्णा, आफलप्राप्तेर्विरामाभावाद्, अन्तरा-लक्रियाणामवश्यं भाविनीनां सङ्करकारित्वस्यायोगात् सन्दर्शनादिहि फलपर्यन्तः क्षणसमूहः क्रिया, तत्र च भौतिकव्यापारोपरमेऽप्यन्त-रालदर्शनप्रार्थनादेर्मानसस्य व्यापारस्य यावत्फलावगमस्तावदवि-राम एव, एवं भोजनादेरप्यविरतत्वाद् वर्तमानता सिद्धा ॥ ८२ ॥

एवं तावत्फलावसानस्समूहः क्रियेति फलान्तहेतुक्रियाऽन्तरव्यव-धानमुपेत्यापि वर्तमानत्वं समर्थितं, यद्वाऽन्तरालप्रवृत्तं क्रियाऽन्तरं भिन्नजातीयमेव न भवतीत्याह—

तदन्तरालदृष्टा वा सर्वैवावयवक्रिया ।
सादृश्यात्सति भेदे तु तदङ्गत्वेन गृह्यते ॥ ८३ ॥

तस्या भुज्यादिक्रियाया मध्यवर्तिनो ये क्रियाभेदा हसिताद-यस्ते भुज्यादेरवयवा एव गुणव्यापाररूपा आचमनादिवदुपकारक-त्वात्, ततश्चाचमनादिभिः सादृश्यात्सत्यपि हासादीनां क्व चिद-संनिधानेऽपि भुजिनिवृत्तेः प्रसिद्धतरैर्दध्युपसेचनादिभिरङ्गैर्भेदे भुज्य-ङ्गत्वेन ग्रहणं, यथा द्विपुरुषवाह्ये भा अस्योपनिपतति, तुशब्दोऽप्यर्थे, सुहृदो हि निर्वृतचेतसः परस्परं हाससङ्कथनादि कुर्वाणा एव भुजिं प्रतिपद्यन्ते, तदेवमत्र प्रत्यवयवं क्रियासमाप्तिराचमनादिकर्मणि "न्या-य्या त्वारम्भानपवर्गादि"ति, निष्ठासमर्थनेन न्याय्येत्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षः प्रवृत्तः, फलपर्यन्तक्रियासमूहाश्रयेण तु सिद्धान्त इति स्थितम् ॥ ८३ ॥

इदानीं सर्वत्रैव वर्तमानत्वं क्रियाया अनुपपन्नमित्याक्षिपति—

सदसद्वाऽपि वस्तु स्यात्तृतीयं नास्ति किञ्चन ।
तेन भूतभविष्यन्तौ मुक्त्वा मध्यं न विद्यते ॥ ८४ ॥

साध्यमानावस्था क्रिया भण्यते, तत्र च यः क्षणोऽतीतः स च सिद्धस्वभाव इति क्रिया तत्रातीता, यश्चायासाध्यः स भावी क्षण इति तत्र भविष्यदुपाधिका क्रियाऽतो नान्योऽस्ति क्षणः सदसदुभय-

रूपो; विरुद्धस्वभावस्यैकत्वविरोधात्, ततश्च वर्तमानता धात्वर्थविशेषणं नोपपद्यते, तदुक्तं भाष्ये—

अनागते न पतसि अतिक्रान्ते च का कथा ।
यदि सम्प्रति पतसि सर्वो लोकः पतत्ययम् ॥

हिमवानपि चलतीति परोक्षा क्रिया फलेनानुमीयमानाऽतीतत्वात् कथं वर्तमानप्रत्ययेनोच्यते, एवं हिमवानपारद्रूष्टसंयोगविभागक्रियाकार्यः तस्मान्न चलतीति वर्तमानप्रत्ययेन व्यपदिश्येतेत्यर्थः ॥ ८४ ॥

साध्यमानावस्थत्वमेव क्रियायाः स्वेन रूपेण सत्त्वं वर्तमानत्वमिति चेदाह—

निर्वृत्तिरूपमेकस्य भेदाभावान्न कल्पते ।
सदसद्वाऽपि तेनैकं कर्मरूपं कथं भवेत् ॥ ८५ ॥

एकस्यार्थात्मनो विभागाभावान्निष्पत्तिरूपं क्रमरूपत्वं क्रियालक्षणं नास्ति, तथा हि सद्वा वस्तु स्यादसद्वा तत्र सद्विद्यमानत्वादेवानिर्वर्त्यमानाश्रितक्रमरूपं, असदप्यसत्त्वादेव तदवस्थायामनाश्रितनिर्वृत्तिरूपं कथं क्रमिकं स्याद्, न ह्यसतः सर्वधर्मशून्यस्य कश्चित्क्रमः, तृतीयराश्यभावाच्च निवर्त्यमानं क्रमिकं क्रियारूपं नास्तीति कथं तद्वर्तमानं स्याद् ॥ ८५ ॥

अथोच्यते बहवः क्षणाः समाश्रितपौर्वापर्याः क्रियेति सा फलोपजनात्प्राग्वर्तमानतामासादयेदिति तदपि न, यतः—

बहूनां चानवस्थानादेकमेवोपलभ्यते ।
यथोपलब्धि स्मरणं तत्र चाप्युपपद्यते ॥ ८६ ॥

क्रमजन्मानोऽवयवा विप्रकीर्यमाणस्वभावा न युगपत्कालभाविनः, ततश्च संनिहित एक एव क्षणस्समुपलभ्यत इति तस्य भेदाभावात् क्रमाभावः, अथ बहवः क्रमिका युगपत्स्मर्यन्त इत्युच्यते; तदपि न, यस्मादनुभवपूर्वकं स्मरणमेकस्य च क्रमानुभवो न वृत्त इति कथं स्मरणमपि तत्र क्रमावेदकं स्याद् ॥ ८६ ॥

न चापि बहूनामेकक्रियाऽऽत्मत्वं युज्यत इत्याह—

सदसद्रूपमेकं स्यात्सर्वत्रैकत्वकल्पने ।
निर्वृत्तिरूपं निर्वृत्तेस्सामान्यमथ वा भवेत् ॥ ८७ ॥

अतीतानागतानां सदसद्रूपाणां क्षणानामेकक्रियाऽऽत्मत्वाभ्युपगमे सर्वस्य वस्तुनः सदसद्रूपमयं विरुद्धमेकत्वं प्रसज्येत, न चैतद्युक्तं विरुद्धानामनुभवेनैकत्वबाधाद्, यद्वा बहूनां भिन्नानामेकत्वविरोधात् कश्चिदन्वयी स्वभाव एकः कल्पयितव्यः, तथा च निर्वृत्तेर्निष्पद्यमानायाः साध्यस्वभावायाः क्रियाया निर्वृत्तिरूपं निष्पत्तियोग्यत्वं-प्रत्येकक्षणानामेकक्रियाऽऽत्मकत्वरूपं सामान्यं भवेत् तथा चैका क्रिया न सिध्येदित्यभिप्रायः, बहूनां ह्यन्वयी कश्चित्स्वभावोऽङ्गीकृतः क्रियाऽऽत्मा न तु बहव एका क्रियेति क्रियाव्यक्तेर्भाव एव, भिन्नानामेव हि क्षणानां निर्वृत्तिरूपान्वयो न तु प्रत्येकं क्रियाव्यक्तिस्वभावता तेषां-सिध्यति, ततश्च कथं वर्तमानाः क्रियाः!? ॥ ८७ ॥

अत्र समाधिमाह—

कार्योत्पत्तौ समर्थं वा स्वेन धर्मेण तत्तथा ।
आत्मतत्त्वेन गृह्येत सा चास्मिन्वर्तमानता ॥ ८८ ॥

इहैकत्वं क्रियायाः क्षणसमुदायरूपायाः कल्पितं, तथा हि-एकफलोद्देशेन प्रवर्त्तमाना नियतपौर्वापर्यक्षणा क्रियेति फलाभेदादसावेकैव यथायथं फलभेदेन भिद्यते क्रिया, अत्र च सदसत्त्वेऽपि क्षणानां वर्तमानतोपपद्यत एव, न हि सत्त्वं वर्तमानलक्षणं किन्तु प्रारब्धापरिसमाप्तार्थत्वं, तच्च यावतः क्षणसमूहस्य फलावधिप्रवृत्तिकालतः कालोपजननादभेदेनाध्यवसितस्यास्त्येव, कार्योत्पत्तौ च स एव समर्थः, स च मनोव्यापारपूर्वभावी कायव्यापारपर्यन्तः साधनसंरम्भफलानुमेयः तत्र च स्वेन क्रमात्मकेन धर्मेण युक्तं तत्समूहरूपं यदात्मकेनात्मीयेन विद्यमानेन स्वभावेन गृह्येत; ज्ञातस्यैवंविधस्य येयं विद्यमानता सा वर्त्तमानता, वाशद्बो वक्ष्यमाणापेक्षया विकल्पद्योतकः, अयमर्थः—नियतपौर्वापर्यसमूहः क्रमिकस्तावत् सर्वस्य सदसद्रूपत्वेऽपि फलावधि परस्परमध्यस्तक्रमः स्वकाले संनिहित एकैकोऽपि क्षणो वर्त्तमानतामनुभवति, यद्यपि च नासावेकक्रमिक इति न क्रिया, तथा-

ऽप्यपरक्षणगतः क्रमः तदनुभववासनया निश्चीयत एवेति न कश्चि-द्दोषः, तदुक्तं भाष्ये—

"क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुस्तदर्थं यद्विचेष्टितम् ।
तदपेक्ष्य प्रयुञ्जीत गच्छतीत्यभिलापयन्" इति,

फलकामना मानसव्यापारो भौतिकक्रियाप्रवृत्तौ हेतुः, क्रियात्वं-विचेष्टितं साधनानां सामान्यविशेषभावः, न च तदर्थता, एवं च मनो-व्यापारपूर्वकः कायव्यापारः फलावसानो भेदेनाध्यवसितो वर्तमान-क्रियास्वभावः स्वभावकशब्दप्रतिपाद्य इति स्फुटमुक्तम् ॥ ८८ ॥

वाशब्दसूचितं पक्षान्तरमाह—

क्रियाप्रबन्धरूपं यदध्यात्मं विनिगृह्यते ।
संक्रान्तविम्बमेकत्र तामाहुर्वर्तमानताम् ॥ ८९ ॥

पूर्वं क्षणसमूहस्यैकत्वमेकफलोद्देशेन समर्थितम्, इदानीं तु सङ्कल-नाबुद्ध्युपारूढस्य बुद्ध्याकाररूपत्वेन भाविकमेकत्वमुच्यते, तथा हि विप्रसृतावयवः क्रियाकलापो ज्ञानस्वभावे सङ्क्रान्ताकारक एक-स्मिन्यदाऽवधार्यते तदा तस्मादेकज्ञानादभेदात्तद्वर्तमान एकश्च निश्ची-यते, क्रमेणानुभूतानामपि च सङ्कलना भवत्येव, अनुभववासनायाः प्रत्यासन्नत्वाद्, अन्यथा समुच्चयादिज्ञानाभावः, अनुभवपूर्वकत्वं हि स्मरणस्य नियतं, न तु क्रमेणोपलब्धं युगपन्न स्मर्यते; शतादिप्रत्यया-भावप्रसङ्गाद्, बुद्ध्याकारस्य च बुद्धिरूपतयाऽध्यवसायाद् बाह्यमेकं-वर्तमानक्रियारूपं व्यवह्रियते तत्सिद्धौ च तदपेक्षयाऽतीतानागतसि-द्धिर्नान्यथेति सिद्धं क्रियायां कालत्रयमपि विशेषणं, गतमदः ॥ ८९ ॥

इह क्रियाऽतिपत्तौ लृङ्विधाने भूतभविष्यन्तावुपादीयेते तयोरनुप-पत्तिं चोदयति—

क्रियाऽतिपत्तिरत्यन्तं क्रियाऽनुत्पत्तिलक्षणा ।
न चाभूतमनुत्पन्नं न भविष्यत्तथाविधम् ॥ ९० ॥

यदि कमलकमाह्वास्यन्न शकटं पर्याभविष्यदिति कमलकाह्वानश-कटापरिभावनलक्षणायाः क्रियाया अतिपत्तिः साधनशक्तिवैकल्या-न्नियतानुत्पत्तिः, न चानुत्पन्नं क्रियास्वरूपं भूतं भविष्यद्वा शक्यते व्यवस्थापयितुम्, उत्पन्नस्य हि सत्ताऽतिक्रमो भूतः, समर्थसाधनसंनि-

धाने संभावितोत्पत्तिश्च भविष्यन्, अत्र च साधनाभावात् संभाविताऽपि नोत्पत्तिरत एवात्यन्तग्रहणेनानुत्पत्तिर्विशेषिता ॥ ९० ॥

अत्र भूतभविष्यद्व्यवहारं समर्थयते—

प्राग्विरुद्धक्रियोत्पादान्निवृत्ते वा विरोधिनि ।
व्यापारे विधिभेदेन विषयस्तत्र भिद्यते ॥ ९१ ॥

यदि कमलकमाह्वास्यन्न शकटं पर्याभविष्यदित्यत्र परिभवस्य निमित्तं समर्थसाधनाह्वानं भविष्यदसंभावयन्नेवमभिधत्ते, एवं चाह्वानविरोधिनः शकटगुरुतरभारारोपाः पूर्वमप्रतिद्वन्द्विनो भविष्यत्त्वे कालस्यापेक्ष्यस्य भेदात् क्रियाऽतिपत्तेरपि भविष्यद्विषयो विभज्यते शकटापरिभवस्य क्रियारूपस्य निष्पत्तिः कमलकाह्वानाभावात् तदाह्वानं च देशान्तरगमनान्न संपत्स्यत इति तस्य भविष्यतोऽसंभवान्नायमत्यन्तानुत्पत्तिलक्षणस्य क्रियाऽतिपत्तिरूपस्यापि भविष्यत्ता, यदि हि समर्थसाधनाह्वानं भविष्यति तदा क्रिया संपत्स्यत इति तस्या भविष्यत्त्वे तदत्यन्ताभावोऽपि भविष्यन्' तथा यदि स तेन ब्राह्मणार्थिना दृष्टोऽभविष्यत्तदाऽभोक्ष्यत न तु भुक्तवानित्यत्राभोजनस्य भोजनप्रतिद्वन्द्विनो व्यापारस्यातीतत्वात्क्रियाऽतिपत्तेरप्यवधिभेदादतीतविषयतया भूतत्वेन व्यवहारः, गतमेतत् ॥ ९१ ॥

इदानीं कालप्रसङ्गेनायथाकालप्रत्ययविधानार्थं "धातुसंबन्धे प्रत्ययाः" इति सूत्रं विचारयति—

व्यभिचारो निमित्तस्य साधुत्वे न प्रकल्पते ।
भाव्यासीदिति सूत्रेण तत्कालेऽन्यत्र शिष्यते ॥ ९२ ॥

इह यथास्वं नियत एव काले प्रत्यया विहिता इति स्वकालव्यभिचारे कालान्तरे तेषां साधुत्वं न स्यात्, तद्यथा भाव्यासीदग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनितेत्यादौ भावीति भविष्यत्काले प्रत्ययोऽन्वाख्यातस्त्वासीदिति भूतकालेन संबद्धो न स्यात् तथेष्टवानिति भूते प्रत्ययेऽन्वाख्याते जनितेति भविष्यत्कालेन संबन्धो न स्यादिति सूत्रारम्भः, धातूनां स्वतः संबन्धाभावात् तदर्थोऽत्र धातुरित्युक्तः भेदाधिष्ठानत्वाच्च संबन्धस्य वृत्तावनेकसङ्ख्याऽन्तर्भावः साधनद्वारेण च धात्वर्थानां विशेषणविशेष्यलक्षणः संबन्धः प्रत्ययस्य ततः प्रत्ययाधिकाराच्च

प्रत्ययपरिग्रहसिद्धेः धात्वधिकारविहितस्यापि वर्त्तमानकालसत्तोपाधिपरित्यागे कालान्तरेऽपि सति धातुसंबन्धे साधुत्वं यथा स्यादिति पुनः प्रत्ययग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तं भाष्ये, गोमानासीद्गोमान् भवितेति, तदेतत्सूत्रं वार्त्तिके प्रत्याख्यातं "धातुसंबन्धप्रत्ययस्य यथाकालविधानात्सिद्धमि"ति यथास्वं कालेषु प्रत्ययाः पदसंस्कारदर्शने विहिता इत्यन्तरेणाप्येतत्सूत्रं सिद्धमिष्टमित्यर्थः ॥ ९२ ॥

अत्रोच्यते—

स्वकाल एव साधुश्चेत्कालभेदे गतिः कथम् ।

भाव्यादिशब्दस्य स्वकाले संस्कारेऽङ्गीक्रियमाणे सत्यासीदिति प्रयोगसंबन्धे कालान्तरप्रतीतिः कुतस्त्या, अत्राप्युक्तं वार्त्तिके "पदस्य विशेषणस्य विशेष्यसंबन्धात् तत्कालत्वं वाक्यादवसीयत" इति वाक्यार्थोऽसौ पदसंस्कारवेलायामसंनिहितो नाङ्गमेतद्व्याचष्टे—

वाक्यार्थादतदर्थेषु विशिष्टत्वं न सिध्यति ॥ ९३ ॥

सोऽर्थो वाक्यार्थपर्यालोचनागम्यो येषां पदानां न भवति तेष्वेतदर्थेषु वाक्यार्थयोगार्थेषु सत्सु वाक्यार्थस्य तैरवच्छेदाद्विशिष्टत्वं न भवति तथा च भावीत्यस्य भूतकालानुपादानादासीदित्यनेन संबन्धाभावाद्वाक्यार्थो विशिष्टो नावतिष्ठेत तस्मादेकवाक्यतावशाद्विशेष्यकालानुवृत्तौ विशेषणस्य सिद्धायां नार्थः सूत्रेणेति तदर्थः ॥९३॥

प्रत्युत सूत्रारम्भे विवक्षितोऽर्थो न प्रतीयेतेत्याह—

तदर्थश्चेदवयवो भाविनो भूतवागतिः ।
न स्यादत्यन्तभूतत्वमेवैकं तत्र संभवेत् ॥ ९४ ॥

यद्यस्माद्वचनाद्भावि कृत्यमासीदित्यादौ वाक्येऽवयवो भावीत्यादि विशेषणभूतं प्रधानभूताख्यातविषयभूताभिधायी व्यवस्थाप्यते तदा भविष्यतः कृत्यस्य या भूतकालता प्रतिपिपादयिषिता सा न विज्ञायेत केवलमासीदित्यनेन भूततायाः गमितायाः अपि भावीत्यनेन पुनः श्रुतितुल्येनावधारणं प्रतीयते तथा च यदिदं कृत्यं कर्तव्यरूपं वस्तु तदासीदेव भूतमेवेति वाक्यार्थोऽवतिष्ठेत. न चैष विवक्षितः, तस्मात् स्वकाल एवान्वाख्यानाद्वाक्यार्थपर्यालोचनाद्भ भाविनो भूततागतिः सिध्यति, विवक्षिता भाव्यवस्था ह्यस्य कृत्यस्यातीता सम्प्रति सा

वर्तमाना जाता, त्रैयध्विका हि पदार्थाः पूर्वमुपपादिताः, तथा भविष्यदध्वनोऽतीताध्वप्रवेशो न्याय्यः, यथोक्तं भगवता व्यासमुनिना-

"अवश्यं भाविनो नाशं भावित्वाद्विध्युपस्थितम् ।
अयमेव हि ते कालः पूर्वमासीदनागत" इति ॥ ९४ ॥

नन्वेवं स्वकालेऽन्वाख्यातस्य वाक्यार्थात्कालान्तरगतावप्युपात्तकालत्यागप्रसङ्गः; न प्रसङ्ग इत्याह—

विशिष्टकालता पूर्वं तथाऽपि न विशेषणे ।
आश्रयात्सोऽन्तरङ्गत्वात्तत्र साधुर्भविष्यति ॥ ९५ ॥

पदान्तरसम्बन्धात् पूर्वं भाव्यादिशब्दस्य विशिष्ट एव स्वकाले व्युत्पादितत्वात् साधुत्वं विशेषणेऽपि च तस्य पदान्तरसम्बन्धे तथैव विशिष्टकालता यस्मादजहदेव स्वकालयोगं तत्र विशेष्यकालमनुवर्तते, भाविनो हि भूतता, अतश्च योऽसावाश्रितः स्वकालः संस्कारनिमित्तत्वे तस्य पूर्वमाश्रयणादन्तरङ्गत्वे सति तत्रैव साधुशब्दो भाव्यादिः पदान्तरयोगेऽपि न तु स्वकालत्यागः तद्गतत्वेनैव वाक्यार्थाद् विशिष्टतागतेः, एवमग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनितेत्यत्र भूतस्यैव भाविता वाक्यार्थात्, सूत्रारम्भे त्वत्यन्तं भविष्यत्त्वैव गम्यत इति प्रत्याख्यातं सूत्रं वार्त्तिकाभिप्रायेण ॥ ९५ ॥

केचित्तु समर्थयन्ते कथमित्याह—

आमिश्र एव मक्रान्तः स पदार्थस्तथाविधः ।
केवलस्य विमिश्रत्वं नित्यत्वे नोपपद्यते ॥ ९६ ॥

इह प्रयुक्तानां शब्दानामन्वाख्यानाद्व्यवहाराय शब्दप्रयोगाद् वाक्यमेव तदङ्गमन्वाख्येयं; तथा च पदान्तरार्थसमन्वययोग्यपदार्थोद्धारपूर्वकपदानामनुशासनाद्वाक्यावधिकेऽन्वाख्याने प्रथमत एव सर्वः पदार्थो विशिष्ट आमिश्र एवोपात्तः यादृशो वा तत्प्रयोगादवसीयते इतरपदार्थसमन्वयं निरपेक्ष्य तु पदानुशासने पूर्वमवस्थितस्य पश्चादितरपदसमन्वये विशिष्टतायां नित्यः शब्दसम्बन्धो विरुध्येत,

"सामान्यार्थस्तिरोभूतो न विशेषेऽवतिष्ठते ।
उपात्तस्य कुतस्त्यागो निवृत्तेः क्वावतिष्ठताम्" ॥

इत्यादि चात्र दूषणमुक्तम् ॥ ९६ ॥

एवं सामान्येनाभिधायैतदेव प्रकृते योजयति—

शुद्धे च काले व्याख्यातमामिश्रे न प्रसिध्यति ।
साधुत्वमयथाकालस्तत्सूत्रेणोपदिश्यते ॥ ९७ ॥

भावीति भविष्यति; तेन संसृष्टे प्रत्ययः साधूक्तः स भूतसंसृष्टे न प्राप्नोति, तस्मात् सूत्रेण व्यामिश्रे काले प्रत्ययविधानमुपपद्यते ॥९७॥

विशेषाभावात्तर्हि भूतकालोऽप्यासीदिति भावीत्येतद्भविष्यत्कालसंमिश्रस्तस्मात्साधुर्न भवतीत्यत आह—

आख्यातपदवाच्येऽर्थे निर्वर्त्यत्वात् प्रधानता ।
विशेषणं तदाक्षेपात्तत्काले व्यवतिष्ठते ॥ ९८ ॥

"भूतं भव्यायोपदिश्यत" इत्याख्यातवाच्या क्रिया साध्यमानस्वभावा सर्वत्रैव वाक्यार्थभूता प्रधानं, नामपदवाच्यं तु सिद्धस्वभावं कारकं गुणभूतं, प्रधानानुयायिनश्च गुणाः न तु गुणानुयायि प्रधानमित्याख्यातवाच्येनार्थेन स्वोपकारायाक्षिप्तो नामपदवाच्योऽर्थो गुणभूतस्तत्कालमनुविधत्ते ॥ ९८ ॥

एवं च न्यायेनैव समन्वयान्यथाऽनुपपत्त्या गुणप्रधानसंनिधावेकस्मिन्वाक्ये प्रधानानुयायित्वाद् गुणानां प्रधानानुग्रहाय तत्कालस्यापि स्वकालपरित्यागेनैवानुवर्तनाद् भाव्यासीदिति प्रयोगे सिद्धे नार्थः सूत्रेणेत्येतदुक्तं भवति, आमिश्रत्वं हि सर्वत्र सम्बन्धे सति पदार्थानां यथायोगं विशिष्टमस्त्येव; केवलं पदान्तरप्रयोगं विना न निश्चीयते तदित्येतावता सामान्येऽर्थे पदं वर्तते विशेषार्थे वाक्यमित्युच्यते; न तु त्यागग्रहौ कौ चित्, तथाविधे चार्थे पदसंस्कारादामिश्रेऽपि प्रक्रम एव वृत्तः संस्कारो, न हि कालान्तरभिन्ने स्वकाले निषेधोऽस्ति प्रत्ययस्य तस्मान्नार्थोऽत्र यत्नेनेत्याह—

सम्प्रत्ययानुकारो वा शब्दव्यापार एव वा ।
अध्यस्यते विरुद्धेऽर्थे न च तेन विरुध्यते ॥ ९९ ॥

इह वचनानां स्वभावातिक्रमाभावात् कालान्तरे साधुशंसनमात्राच्चत्र प्रतीतिर्नोपपद्यत इत्यकिञ्चित्करं सूत्रं, संगतिस्तु गुणप्रधान-

भावेन समन्वयोपपत्तेः, प्रधानकालानुरोधेनैकवाक्यतावशेनादर्शि, अथ वा यथास्वं कालेष्वेव सम्बन्धेऽप्येते प्रत्ययाः, अध्यारोपेण तु समन्वयः, तथा हि—अग्निष्टोमयाजीत्यनेन भूतविशिष्ट एवार्थः प्रत्याय्यते जनितेत्येतत्सम्बन्धे तु स भूतकालावच्छिन्नो ज्ञानाकारोऽनुपपद्यमानो विरुद्धे तस्मिन् भविष्यति कालेऽध्यस्यते समारोप्यते, योऽयं भविष्यन् कालो जनितुः तत्र जन्मोत्तरकालमग्निष्टोमकरणयागसमाप्तिमाश्रित्याधुनैव भूतकालोऽयमुपात्तः, तेनायमर्थः—सोऽस्य पुत्रो जनिता योऽग्निष्टोमेव यष्टेति, यद्वा शब्दस्याग्निष्टोमयाजीत्यस्य स्वार्थाभिधानलक्षणो व्यापारो भविष्यति कालेऽध्यस्यते; उत्पत्स्यमानस्यार्थस्यानेन प्रतिपादनानुपपत्तेर्भावी व्यापारोऽस्य; सोऽस्य पुत्रो जनिता यो जातोऽभिवृद्धोऽग्निष्टोमयाजीति; इमं व्यपदेशं लप्स्यत इत्यर्थः, तदेतदुक्तं भाष्ये—कदा चैवं व्यपदेक्ष्यते यदाऽनेनेष्टं भवतीति, तदित्थं तेन संप्रत्ययानुकारेण शब्दव्यापारेण वाऽध्यस्यमानेन सोऽर्थो विरुद्धत्वाभिमतो न विरुध्यते नास्त्यत्र समन्वयविरोध इत्यर्थः ॥९९

एतदेव निदर्शनेन व्युत्पादयति—

भूतं भविष्यदित्येतौ प्रत्ययौ वर्तमानताम् ।
अत्यजन्तौ प्रपद्येते विरुद्धाश्रयरूपताम् ॥ १०० ॥

तद्वस्तु भूतं; भविष्यदन्यदित्येतौ प्रत्ययौ ज्ञानेन समुत्पाद्यमानं स्वतो वर्तमानकालावपि विषययोः स्वकालविरुद्धयोर्भूतभविष्यताकारं धारयतो यथा, एवं स्वकाले विषयापरित्यागेन कालान्तरेऽध्यारोपोऽत्र युक्त इत्यर्थः, स्वगृहीतसाध्यान्वयिभूतभविष्यदाकारौ हि प्रत्ययौ भूतभविष्यद्रूपतया स्वाकारमध्यवस्यतोऽपरित्यक्तवर्तमानस्वसंवेदनरूपेण, एवमग्निष्टोमयाजीति सम्प्रत्ययानुकारोऽपि स्वकालमजहदध्यारोपविषयस्य विरुद्धस्य भविष्यत आश्रीयमाणस्य रूपं प्रतिपद्यते, न ह्यध्यवस्यमानं स्वरूपं जहाति गोत्वमिव वाहीके॥१००

इदानीं कालप्रसङ्गवशेन वर्तमानसामीप्यं विचारयति—

अध्वनो वर्तमानस्य यः शेषो य उपक्रमः ।
तद्वर्तमानसामीप्यं शास्त्रे भेदेन दर्शितम् ॥ १०१ ॥

आफलसमाप्तेः क्रियाप्रबन्धोऽनुपरतो वर्तमानः काल इत्युक्तं, तत्र

च यश्शेषः समाप्तत्वेऽपि संस्कारानुवृत्तिलक्षणः तद् भूतविषयं वर्तमानसामीप्यं, यश्च प्रारम्भो मानससङ्कल्पो द्वितीयं तद् भविष्यद्विषयं वर्तमानसामीप्यं, तत्र कायव्यापारदर्शनाद्वर्तमानताऽनवसाये भूतभविष्यत्स्वभावे वर्तमानमेव सद् भेदेनोपादीयते, अत्रापि स्वकाल एव गच्छामीत्यादिपदस्य संस्कारः, अतो हि वर्तमानस्यैव प्रतीतिः पदान्तरप्रयोगे तु तत्कालेऽध्यारोपः, "वा"वचनात्पक्षेऽनध्यारोपितरूपाश्रयाद् भूतभविष्यत्प्रत्यया भवन्तीति नार्थो यत्नेन ॥ १०१ ॥

प्रार्थनास्वभावाऽऽशंसा प्रतीतिविशेषत्वाद्वर्तमाना प्रत्युपस्थिता; तत्कथं "भविष्यत्काले"ति भाष्येऽभिहितेत्यत आह—

आशंसा वर्तमानाऽपि विषयेण भविष्यता ।
भाष्ये भविष्यत्कालेति कार्यार्थं व्यपदिश्यते ॥ १०२ ॥

ज्ञानस्वभावत्वाद्वर्तमानकालाऽपि प्रार्थ्यमानस्य विषयस्यानागतत्वाद्विषयधर्मेण भविष्यत्कालाऽऽशंसा व्यपदिष्टा, तथा च भूतप्रत्ययलक्षणं कार्यं भविष्यति विषयेऽतिदिष्टयति यद्विषयधर्मेण व्यपदेशो भवति तस्येष्यमाणस्यानागतत्वादिच्छाऽपि भविष्यत्काला स्यादिति ॥ १०२ ॥

तत्र चिकीर्षतीति वर्तमानकालप्रत्ययोऽतिदेष्टव्य इत्याशङ्क्याह—

इच्छा चिकीर्षतीत्यत्र स्वकालमनुरुध्यते ।
भविष्यति प्रकृत्यर्थे तत्कालं नानुरुध्यते ॥ १०३ ॥

चिकीर्षतीत्यत्र येयमिच्छा सन्नन्तधातुवाच्या सा प्रधानं, तदुपसर्जनभूता करोतिक्रिया तद्विषयः, तस्योपसर्जनस्य भविष्यत्कालत्वेऽपि सनः प्रकृतिभूतधातुवाच्यस्य; प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति सन्नन्तधातुवाच्याया इच्छाया वर्तमानत्वात् स एव कालोऽनुपाल्य इति सिद्धो वर्तमानप्रत्ययः, न हि प्रधानं गुणाननुविधत्त इति गुणभूतकरोतिक्रियाकालानुवृत्तिरत्र नास्ति ॥ १०३ ॥

आशंसायामपि स्वकालानुवृत्तिः कथं न भवतीत्याह—

आशंस्यमानतन्त्रत्वादाशंसायां विपर्ययः ।
प्रयोक्तृधर्मश्शब्दार्थे शब्दैरेवानुषज्यते ॥ १०४ ॥

यथेच्छा प्रत्ययार्थत्वात् प्रधानं नैवमाशंसा, न हि सा प्रत्यय-वाच्या; अपि तु तद्विषय एवाशंस्यमानः प्रत्ययाभिधेयः, प्रयोक्तृधर्मो ह्याशंसा न शब्दार्थः, तथा हि–उपाध्यायश्चेदागतो व्याकरणमधीत-मेवेत्याशंस्यमानमुपाध्यायागमनं व्याकरणाध्ययनं च प्रत्ययवाच्यं तत्र प्रधानमिति तत्कालानुवृत्तिरेवात्र न्याय्या, एतदाशंसिना तु प्रयोक्त्रा वाक्यमिदं प्रयुक्तमिति गम्यमानत्वमाशंसायाः, कथं तर्हि प्रयोक्तृधर्म आशंसा शब्दसंस्कारनिमित्तं ? शब्दार्थो हि संस्कार-निमित्तं न्याय्य इत्याशङ्क्योक्तम्—

प्रयोक्तृधर्मश्शब्दार्थे शब्दैरेवानुपज्यत इति,

अध्यारोप्यते प्रयोक्तृधर्मः प्रयोज्यस्य शब्दस्याभिधेये शब्दैनैव, तस्मिन् हि प्रयुक्ते गम्यते स धर्मः प्रयोक्तरीति गम्यमानत्वादाधारादि-वद्युक्तं शब्दसंस्कारनिमित्तत्वमस्य, पुरुषधर्मेष्वपि हि शास्त्रमधिकृत-मिति विचारितं वाक्यपदीये, गतमेतत् ॥ १०४ ॥

इह वार्तिककारः पपाठ "अनिष्पन्ने निष्पन्नशब्दः शिष्योऽनिष्प-न्नत्वादि"ति, अनिर्वृत्ते च कार्ये भूतप्रत्यया वक्तव्या इत्यर्थः, तद्यथा देवश्चेद्वृष्टः सम्पन्नाः शालय इति निष्पन्नसदृशोऽर्थो निष्पन्न इति पर्जु-दासेन योग्यहेतूपनिपाते सम्भाव्यमाना निष्पत्तिरुच्यते, तेनानागत-मात्रे भूतप्रत्यया न भवन्ति, अनिष्पन्न इत्युक्तेऽपि चानिष्पन्नत्वादिति हेतूपदर्शनमुपचारेणायं प्रयोगो न वेदितव्य इत्यर्थः, अनागतरूपेण-वानुपचरितातीतावस्थेन कार्यमत्र प्रतीयत इत्युपसंख्येयो भूतप्रत्यय इत्यर्थः, अत एव भाष्यं–"तत्र भवितव्यं निष्पत्स्यन्ते शालय इति" भविष्यत्प्रत्ययस्यैव युक्ततामाह, अस्य प्रत्याख्यानं "सिद्धं तु भविष्य-त्प्रतिषेधादि"ति, "देवश्चेद्वृष्टः सम्पत्स्यन्ते शालय इति" केन चिदुक्ते "मैवं वोचः सम्पन्नाः शालय इत्येवं ब्रूही"ति भविष्यद्वाचिनश्शब्दस्य लोके प्रतिषेधो दृश्यते भूतवाचिन एव त्वभ्यनुज्ञानमिति वार्त्तिकार्थः तदेतत् कथं भवतीति वार्त्तिकाभिप्रायं व्याचष्टे—

अप्छालिबीजसंयोगे वर्तते निष्पदिर्यदा ।
तत्रावयववृत्तित्वाद् भविष्यत्प्रतिषेधनम् ॥ १०५ ॥

इह निष्पत्तिर्धात्वर्थः समग्रसाधनसम्पत्तौ फलोपधानेन मुख्येना-वयवमात्रे जलशालिसम्बन्धमात्रेऽध्यारोप्यते; तदा तावन्मात्रस्य वर्त-

मात्रेण सम्पत्तेरतीतो धात्वर्थः; सिद्धे धात्वर्थे त्वर्थसिद्धा भूतता भविष्यत्प्रत्ययानामयमविषय एव जलशालिसंयोगस्य निष्पत्तेरिति भविष्यत्त्वप्रतिषेधो युक्तः ॥ १०५ ॥

यदा तु मुख्य एव निष्पत्त्यर्थस्तदाऽत्र कथं भूतकालतेत्याह--

फलप्रसवरूपे तु निष्पदो भूतकालता ।
धर्मान्तरेषु तद्रूपमध्यस्य परिकल्प्यते ॥ १०६ ॥

समग्रसाधनसंनिधानसाध्ये यदा निष्पत्तिलक्षणे धात्वर्थे फलजन्मपर्यन्ते निषेधोऽनुवर्त्तते तदा पूर्वेषु कार्यनिष्पत्तेरन्येषु कारणाश्रितेषु बीजोदकसंयोगाहितातिशयेषु धर्मेषु तत्कार्यनिष्पत्तिरूपमध्यस्य तेषामतीतत्वात् फलप्रसवस्याप्यतीतता परिकल्प्यत इति सिद्धा भूतप्रत्ययाः ॥ १०६ ॥

प्रकारान्तरेणोपचारमाह—

उपयुक्ते निमित्तानां व्यापारे फलसिद्धये ।
तत्र रूपं यदध्यस्तं तत्कालं तत्प्रतीयते ॥ १०७ ॥

सामग्रीसाध्यत्वात् कार्यस्य बहूनि निमित्तानि सापेक्षाणि जनकानि तेषां फलजन्मनि यो व्यापार उपकारस्तस्योपयुक्तत्वात् फलस्य यद्रूपं भाव्यपि तत्र तस्मिन् हेतूपकाररूपं तदध्यस्तं तस्य हेतुव्यापारस्यातीतत्वादतीतकालत्वे तदभेदापन्नं तस्याः फलमपि तत्कालमतीतकालमवसीयते, पूर्वं कारणधर्मेषु फलत्वस्यारोपः, इह तु फले कारणधर्माणामिति विशेषः, उपचारप्रयोजनं तु कारणानामत्र समर्थतरत्वप्रतिपादनम्, एतेन च "हेतुभूतकालसम्प्रेक्षितत्वाद्वे"ति द्वितीयं प्रत्याख्यानवार्त्तिकं विवृतम्; निमित्तस्य वर्षस्य योऽतीतः कालः स कार्येऽध्यस्यते कारणान्तराभावप्रतिपादनाय प्रतीयत इत्यर्थः ॥१०७॥

निष्पन्नत्वे; निष्पन्नकार्याणि शालयः कथं तदानीमेव न कुर्वन्तीति चोदयित्वोक्तम्,—"अन्यदिदानीमुच्यत"इत्यादि, यद्यर्थक्रियाकारणं शालीनां निष्पत्तिस्तदा कोष्ठस्था अपि न निष्पन्नाः स्युः; अर्थक्रियायाम्भुजिलक्षणायामवहननाद्यपेक्षणाद्; अथ हेतूपकारसमाप्तिमात्राधीना निष्पत्तिः; तदा यथायथं हेतूपयोगनिष्पत्तौ भूतप्रयोगनिष्पत्तिव्य-

वहारः सिद्ध इत्याह—

निष्पत्ताववधिः कश्चित् कश्चित् प्रतिविवक्षितः ।
हेतुजन्मव्यपेक्षातः फलजन्मेति चोच्यते ॥ १०८ ॥

इह कश्चिद्बीजसलिलसंयोगमात्राधीनां निष्पत्तिं शालीनां मन्यते, कश्चिदुत्तरकालभवातपादिसंयोगजनितोपकारपरम्पराऽधीनामिति निष्पत्तिहेतुरनवस्थितः 'कारणस्य ह्युपकारविशेषख्यापनायैवमुच्यते तत्र च प्रथमतरनिमित्तगतोपकाराधिक्यकल्पनायां निमित्तान्तरव्यापारापह्नवेन तावत एव हेतोर्जन्मनः फलजन्मव्यवहारः आतपादिसंयोगलक्षणहेतुजन्मनो वेति तस्यातीतत्वात् फलमप्यतीतताव्यवहारयोग्यम् , एष चोपचाराश्रय एव व्यवहारो हेतुभूतकालसम्प्रेक्षाया इति नर्तेऽध्यासाद्भवत्यसौ, जलबीजसंयोगमात्रं तु निष्पदिपरिहारमाश्रित्य पूर्वः परिहारः, अत्र निष्पत्त्यर्थो गौणः, उत्तरत्र तु परिहारे निष्पत्त्यर्थो मुख्यः, कारणकार्ययोरभेदाध्यास इति विकल्पउपपन्नः ॥ १०८ ॥

सामग्रीसाध्यत्वात् कार्यस्य कथमेकसाधनसंपत्तिमात्रे संपत्तिः स्यादेतच्चोद्यं निवारयितुमाह--

अन्यान्यसाधनाधीना सिद्धिर्यत्र विवक्षिता ।
तत्साधनान्तराभावनिमित्ता व्यपादिश्यते ॥ १०९ ॥

अन्तरङ्गे कस्मिंश्चित्साधने संनिहिते ततोऽन्यस्य बहिर्भूतस्य साधनस्यापेक्षातिरस्कारेण विवक्षितं साध्यं सङ्कल्पसिद्धमेवेति लोके व्यवहारः प्ररूढः, तदनुसारेणैव च शास्त्रे व्यवस्थोपपत्तिः ॥ १०९ ॥

लोकप्रसिद्धस्यैव शब्दार्थव्यवहारस्य शास्त्रेणानुगमात्तथा च यथाविवक्षं कालत्रययोगेन व्यवहारः सिद्ध इति निगमयति--

तस्मादवधिभेदेन सिद्धा मुख्यैव भूतता ।
अनागतत्वमस्तित्वं हेतुधर्मव्यपेक्षणे ॥ ११० ॥

निष्पत्तौ योऽवधिः कारणं तस्य भेदेन यथा भेदस्तत्र कार्यस्याध्यासात् तद्वदतीतता मुख्या, कारणे हि कार्यस्यैवोपचारः; न तु भूतस्य कालस्य, यदा हेत्वन्तरस्य भाविकार्यजननव्यापारोऽपे-

क्ष्यते तदा मुख्येनैव रूपेणानागतत्वं भविष्यत्वं कार्यस्य, यदा तु तस्य हेत्वन्तरस्य प्रत्यासन्नकार्यजननव्यापारो विवक्ष्यते तदा व्यापारप्रबन्धस्य फलावधेरेकत्वेन पूर्वोक्तसदसदवयवात्मकस्यापि सत्त्वाद्वर्तमानत्वमिति प्रयोगत्रयं सिद्धं, निष्पन्ना निष्पत्स्यन्ते निष्पद्यन्ते शालय इति, गतमेतत् ॥ ११० ॥

अपरमपि वार्त्तिककारः पपाठ "अस्त्यर्थानां भवन्त्यर्थे सर्वा विभक्तयः कर्तुर्विद्यमानत्वादिति" भवन्त्या लड्विभक्तेरर्थे वर्तमाने काले भूतभविष्यदर्थास्तिङ्विभक्तयो वक्तव्याः, वर्तमाने हि लडेव स्यात् तत्र भवन्त्यर्थे त्यक्तेऽपि कर्तुर्विद्यमानत्वादिति हेतूपादाने प्रयोगकालावधृतं सत्त्वं शब्दनिबन्धनं; न तु वास्तवमेवेत्येतत्प्रतिपादनार्थम् , कूपोऽभूद् अभवद् बभूव भविष्यति भवितेति प्रयोगकालेऽपि कूपस्य कर्तुरवगतस्यैवोपलम्भादित्यर्थः, एतद्व्याख्यानं भाष्यं-"कूपोऽनेन कदा चिदवधृतो न चास्य किंचिदप्यपायं पश्यति, स तु तत्र बुद्ध्या सत्तामध्यवस्यति," भ्रिया भ्रियमाणत्वमेव व्याचष्टेऽत्र प्रत्याख्यानेन "सिद्धं तु यथास्वकालं समुच्चारणादि"ति, आत्मीयेष्वेव कारणेषु यथायोगं तिङ्विभक्तीनां प्रयोगोऽयं न तु वर्तमान एवेति नार्थ उपसंख्यानेनेत्यर्थः, एतदेव साधयितुमुक्तम् , "अवात्वादि"ति निर्विकल्पत्वादेषां प्रयोगाणामात्मीय एव काले समुच्चारणं वर्तमाने ह्येषां साधुत्वोपसङ्ख्याने; अत्रैव सर्वास्तिङ्विभक्तयः पर्यायेण दृश्येरन् न च दृश्यन्त इत्युक्तम् , "असिद्धविपर्यासश्च" असिद्धं च वैपरीत्यमित्यनेन हि कश्चित्कूपोऽभूदिति प्रयुयुक्षिते कूपो भविष्यतीति प्रयुङ्क्ते तस्मादविकल्पितात् प्रयोगादसङ्करेण च प्रयोगाद्यथास्वंकाले तिङ्विभक्तीनामुच्चारणं सिद्धं तदेतत्कथमुपपद्यत इति वार्त्तिकाभप्रायं व्याचष्टे—

सत्तामिन्द्रियसम्बन्धात् सैव सत्ता विशिष्यते ।
भेदेन व्यवहारो हि वस्त्वन्तरानिबन्धनः ॥ १११ ॥

इह पदार्थानां सर्वो व्यवहारः संसर्गिधर्मान्तराच्छुरणेनेत्युक्तमेव; ततश्चात्र येयं कूपसत्ता सा गृहीता सती शब्दप्रयोगस्य निमित्तभावमापद्यते, अगृहीताया असत्कल्पत्वादिति ग्रहणोपाधिर्व्यवहारमवतरति, ग्रहणं चेन्द्रियार्थसन्निकर्षनिमित्तमिति पथि कूपस्येन्द्रि-

येण सन्निकर्षो यत्र भावी तत्र भविष्यन्ती सत्ता व्यवह्रियते, यत्र तु भूतः स तत्र भूता, यत्र सम्प्रतितनस्तत्र वर्तमानेति त्रिकाल विषयाः प्रयोगाः सामान्यविशेषभूता अपि सिद्धाः, विप्रकृष्टे ह्यी न्द्रियसम्बन्धेऽतीते भूतविशेषविषया लङादयः, विप्रकृष्टे चागामि भविष्यद्विशेषविषया लुडादयः ॥ १११ ॥

ननु च यथा भूतभविष्यद्विभक्त्यो वर्तमानविभक्तेर्विषयं नाव गाहन्ते तथा साऽपि तद्विषयं नावगाहेतेति कूपोऽस्तीति प्रयोगा भू भविष्यति चेन्द्रियसम्बन्धे न स्यादित्याशङ्क्याह—

अस्तित्वं वस्तुमात्रस्य बुद्ध्या तु परिगृह्यते ।

यस्समासदनाद्भेदस्स तत्र न विवक्षितः ॥ ११२ ॥

इन्द्रियसंबन्धासंबन्धनिमित्तस्य भूतभविष्यल्लक्षणस्य भेदस्या विवक्षायामाभासमात्रं कूपमभिसन्धायास्तीति प्रयोगः सामान्येनो पद्यत इत्यर्थः ॥ ११२ ॥

विशेषास्तु परस्परविरोधिनो न सङ्कीर्यन्ते; किं वाऽत्रौपाधि सत्तया भेदे तु न तात्त्विक एव सत्ताया भेदः प्रत्यवस्थमित्याह—

योगाद्वा स्त्रीत्वपुंस्त्वाभ्यां न किञ्चिदवतिष्ठते ।

स्वस्मिन्नात्मनि तत्रान्यद् भूतं भावि च तन्यते ॥ ११३ ॥

"न कश्चित्स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते वर्धते वा यावद्व वर्धितव्यमपायेन वा युज्यते" इति "स्त्रियाम्" इति सूत्रे भाष्यं, तद पचयः पुंस्त्वमपचयः स्त्रीत्वमिति लिङ्गसमुद्देशे वक्ष्यति—

उत्पत्तिः प्रसवोऽन्येषां नाशः संस्त्यानमिष्यत इति

एवं च स्त्रीत्वपुंस्त्वाभ्यामपचयोपचयाभ्यामजस्रवृत्तिभ्यां सर्व भावानां सम्बन्ध इति प्रतिकलमन्योन्यरूपसदृशप्रबन्धरूपभावम ऽवस्थाभेदगतस्त्रिकालयोग उपपद्यत एव तात्त्विकः, अतश्चान्यदेव तिक्रान्तेन्द्रियसंबन्धं भूतम्, अन्यदेव च भविष्यदिन्द्रियसम्बन्ध भावि, अन्यदेव च वर्तमानेन्द्रियसम्बन्धम् अभेदेन तु बुद्ध्या समी रूपसामान्यमस्तीति वर्तमानं प्रत्ययवाच्यं सिद्धम् ॥ ११३ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णकप्रकाशे कालसमुद्देशो नवमः

दशमः पुरुषसमुद्देशः

तिङभिहितेन भावेन कालपुरुषोपग्रहसङ्ख्या अभिव्यज्यन्त इति स्थिते कालं परीक्ष्य पुरुषं परीक्षते—

प्रत्यक्ता परभावश्चाप्युपाधी कर्तृकर्मणोः ।
तयोः श्रुतिविशेषेण वाचकौ मध्यमोत्तमौ ॥ १ ॥

पुरुषं प्रतिनियतं वाऽञ्चति चेष्टत इति प्रत्यङ् अन्तर्यामी जीवात्मा, स हि प्रतिदेहं नियतो वर्तते, तद्भावादुत्तमपुरुषवाच्येऽर्थेऽहङ्कारसमानाश्रयत्वं यदाख्यातात्प्रतीयते क्रियायाः स उत्तमपुरुषविषय इत्यर्थः, तथा चाहङ्काराश्रयस्य कर्तुस्तिङन्तवाच्यकर्मणश्च स उपाधिभूतः प्रज्ञायते तद्वाचकादात्मनेपदपरस्मैपदरूपात्तु भिन्नः, तद्यथा-पचामीति कर्तृरूपोपाधिः, कर्मोपाधिस्त्वात्मनेपदादेव प्रतीयते कर्मण्यात्मनेपदस्यैव भावात् पच्यत इति, तदयं कर्त्ताऽपि साधनविशेषणं पुरुष इत्युच्यते; स तु मध्यमः पुरुषः परस्तु मध्यमे वाच्यः, स हि कर्तृकर्मविशेषणभूतः प्रश्नादिविषयभावोपगमनयोग्यः स्वात्मनः परस्य वचनात् पूर्वतो भिन्नः प्रतीयत इति, तदेवं श्रुतिविशेषेण शब्दविशेषेणोपलक्षितौ मध्यमोत्तमौ यथायोगं स्वार्थमाचक्षाते, अतः कर्तृकर्मविशेषणभूतः पुरुष इति पूर्वाचार्याः प्राहुः, अत एव कर्तृकर्मविशेषणत्वात्पुरुषस्य भावविषयता नास्तीति तत्र लकारे मध्यमोत्तमयोरप्रयोगः प्रथम एव शेषत्वात्तत्र प्रयुज्यते, प्रतीयमानभावौ तु शब्दान्तरप्रयोगावसेयौ, आस्यते मया शप्यते त्वयेति ॥ १ ॥

यदि प्रत्यक्ताऽहङ्कारेण समानाधिकरणता ततोऽन्या परभावेन समानाधिकरणता चानयोः पुरुषयोर्यथायोगं वाच्या तदा चेतने चाहङ्कारपरभावयोरुपपत्तेरचेतनविषये शृणोत ग्रावाण इत्यादावनयोः प्रयोगो न प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह—

सदसद्वाऽपि चैतन्यमेताभ्यामवगम्यते ।
चैतन्यभागे प्रथमः पुरुषो न तु वर्तते ॥ २ ॥

स्वपराधिष्ठानं चैतन्यं भावितमध्यारोपितमाभ्यामध्यवसीयते कर्तृकर्मोपाधिभूतं शब्दादवगम्यमानस्येहार्थस्यान्वाख्याननिमित्तत्वे शाब्दं चैतन्यं सर्वत्रास्ति पदान्तरसंबन्धादनवधृतचैतन्यस्य समारोपकल्पना, यदि समारोपितचैतन्योऽप्यनयोर्विषयस्तदा प्रथम पुरुषस्य को विषय इत्याह–चैतन्यभाग इति, अध्यारोपितचैतन्योऽपि प्रथमपुरुषस्य न विषयः तस्य शेषे विधानात् ततश्चानध्यारोपितचैतन्योऽचेतनोऽस्य विषयः पतति कूलं शुष्यन्ति व्रीहय इत्यादि भाव ग्रहणंसमानाधिकरणाभ्यां स्थानित्वोपाधिकाभ्यां युष्मदस्मद्भ्यां योऽन्यश्चेतनो विषयस्तत्र प्रथमस्य प्रवृत्तेः, भवान् पचति, आस्यते त्वया, शय्यते मयेति, अत्रापि पदान्तरगम्यं चैतन्यमिति चैतन्यांशासंस्पर्शे साध्यसाधनभावमात्रमवगमयति प्रथमः पुरुष इति युक्तं चैतन्यमात्मपरवर्त्ति द्वौ पुरुषावुत्तममध्यमौ चैतन्यरहितत्वं प्रथमपुरुष इत्यत्र तात्पर्यार्थः ॥ २ ॥

बुध्यते जानाति चेतयत इत्यादौ चैतन्योपाधेः कर्तुरवगमात् कथं चैतन्यभागे प्रथमः पुरुषो न प्रवर्तत इत्यत आह—

बुद्धिज्ञातिचितिभिः प्रथमे पुरुषे सति ।
संज्ञानार्थैर्न चैतन्यस्योपयोगः प्रकाश्यते ॥ ३ ॥

संवेदनार्थैर्बुद्ध्यादिधातुभिर्ज्ञानलक्षणेन वाऽर्थेन वाच्येन करण भूतेन प्रथमपुरुषोत्पत्तौ सत्यामपि न चैतन्यस्य व्यापारो व्यज्यते धात्वर्थोऽत्र चैतन्यलक्षणः स च कर्तृकर्मणोश्चावच्छेदक इति तद्वशाच्चैतन्यप्रकाशो न तु प्रथमपुरुषप्रयोगाद्; अन्यत्राज्ञानार्थधातु विषये प्रथमपुरुषान्नियमेन चैतन्यानभिव्यक्तेः यथा मध्यमोत्तमाभ्यां युष्मदस्मदर्थविषययोर्विधानाच्चैतन्योपाधिकयोः कर्तृकर्मणोरवगतिस्तथा प्रथमाच्छेषो विधीयमानत्वेन चैतन्योपाधिनियमाभावात् युष्मदिति विधीयमानो मध्यमो नियमेन चैतन्यमभिद्योतयति युष्मदश्चेतनेष्वेव प्रयोगात् ॥ ३ ॥

परभावे मध्यमे विधीयमाने मतान्तरेण विशेषमाह—

सम्बोधनार्थस्सर्वत्र मध्यमे कैश्चिदिष्यते ।
तथा सम्बोधने सर्वां प्रथमां युष्मदो विदुः ॥ ४ ॥

यत्र प्रैषो विवक्षितस्तत्र क्रियासु विनियोगावस्थापनार्थं सम्बोधनमस्त्येव सर्वेषामपि मते; तद्यथा—गच्छ भुङ्क्ष्वेत्येवमादौ, त्वं पचसीत्यादावपि तु प्रैषाभावे केचित्संबोधनमिच्छन्ति य आभिमुख्यकरणमात्रलक्षणं संबोधनमुपयन्ति, अतश्च युष्मदो विधीयमाना प्रथमाऽपि सर्वैव वचनत्रयरूपाऽपि सम्बोधनविभक्तिरेतेषां मते ॥ ४ ॥

यद्येवं मध्यमप्रथमयोः सम्बोधनार्थत्वाद् यथा स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्व तथा राजा भव युध्यस्वेत्यादावपि मध्यमसमानाधिकरणं प्रथमाऽन्तं पदं सम्बुद्ध्यन्तं स्याद् ? नैवं दृश्यत इति कथमेतदित्याशङ्क्याह—

सम्बोधनं न लोकेऽस्ति विधातव्येन वस्तुना ।
स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्व यथा राजा भवेति च ॥ ५ ॥

"सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रे सम्बोधनं विदुरि"ति; साध्यस्य विधीयमानस्य सम्बोधनं नास्ति, न ह्यपूर्वोऽर्थ उपदिश्यमानोऽनवाप्तसत्त्वोऽप्रतीयमाननियतरूपोऽभिमुखीभावमर्हत्युपगन्तुम्, इह चेन्द्रशत्रुत्वं विधीयमानमिति सत्यपि प्रैषे सम्बोधनाभावः, तथा च गुणनलोपप्रतिषेधौ न भवतः, तदत्र मध्यमे सम्बोधनं नास्तीति कैश्चिदत्रैतदिष्यत इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

यदा च युष्मदः प्रथमा सम्बोधनविभक्तिस्तदा शास्त्रकार्यं सिद्धमित्याह—

युष्मदः प्रथमाऽन्तस्य परश्चेन्न पदादसौ ।
युष्मदर्थस्य सिद्धत्वान्नियतां चाद्युदात्तता ॥ ६ ॥

सिद्धत्वादिति सम्बोधनविषयत्वं पुष्णाति, तथा चामन्त्रितस्यादिरुदात्तो भवतीति प्रथमाऽन्तस्य युष्मदो नियमेनाद्युदात्तत्वं भवति यदा पदादुत्तरोऽसौ न भवति, तद्यथा—"त्वमग्ने! प्रयाजानुयाजानां पुरस्तात् त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणि" रित्यादौ, पदात्परत्वे त्वामन्त्रितमनुदात्तं भवति तत्र हि निघातविधानाद्, यथा—"देवीरापः शुद्धा यूयमि"ति ॥ ६ ॥

यदि च पुरुषप्रत्ययानामर्थनियमस्तदा "तेन दीव्यती"त्यादौ प्रथमपुरुषेणार्थे निर्दिश्यमाने शालाकिकोऽस्याक्षिकोऽसि; शालाकिकोऽस्म्याक्षिकोऽस्मीत्यादौ मध्यमोत्तमविषये तद्धितो न स्यादित्या-

शङ्क्याह—

गुणप्रधानताभेदः पुरुषादिविपर्ययः ।
निर्दिष्टस्यान्यथा शास्त्रे नित्यत्वान्न विरुध्यते ॥ ७ ॥

नित्याश्शब्दाः शास्त्रेणानुविधीयन्ते तत्र चापोद्धारार्थोऽन्वाख्या नेऽङ्गभावेनोपादीयमानो नान्तरीयकपुरुषादिनियमानादरेण निमित्त वमुपैति, ततश्च लक्षणे क्रियाप्रधानाख्यातपदोपादानेऽपि लक्ष्ये तद्धि तान्तं सत्त्वं प्रधानं भवति, येन लिङ्गादिना तद्धर्मेण युज्यते, एवमन्य त्राऽपि लक्षणे पुरुषसङ्ख्याकालोपादाने सर्वत्र नित्यशब्दानुगमः कृतो भवति ॥ ७ ॥

एतदेवोपोद्बलयितुमाह—

यथानिर्देशमर्थास्स्युस्तेषां शास्त्रं विधायकम् ।
किञ्चित्सामान्यमाश्रित्य स्थिते तु प्रतिपादनम् ॥ ८ ॥

यदि शास्त्रं शब्दानां जनकं स्यात्तदा यथाशास्त्रं शब्दानामर्थो ऽवतिष्ठेत, न चैवं "कार्ये युगपदन्वाचययोर्द्वयोऽप्रतिपत्तेरि" त्युक्त त्वाद्, नित्याः शब्दाः शास्त्रेण ज्ञाप्यन्ते तथा चार्थानां देशनात् कि श्चिदर्थरूपमदूरविप्रकर्षेण समानत्वमंशभावेनाश्रित्यावस्थितमेव श ब्दरूपं नियतार्थमन्वाख्यायत इति सिद्धमिष्टम् ॥ ८ ॥

तत्रैव भाष्यकारीयं निदर्शनमाह—

योऽश्वे यः पीठ इत्यत्र भूतयोरश्वपीठयोः ।
यथोपलक्षणार्थत्वं तथाऽर्थेष्वनुशासनम् ॥ ९ ॥

बहुष्ववस्थितेषु क इह देवदत्त ? इति प्रश्ने; कथ्यते योऽश्वे पी वा तिष्ठतीति, अत्र यथाऽश्वपीठयोः सिद्धयोरेव देवदत्तज्ञापनाय भूत त्वेनोपादीयमानयोर्यथाऽवस्थितयोरेवोपयोगो भवति; एवमर्थानाम पि यथास्वभावं शब्देषूपयोगः, यथा चात्राश्वपीठयोर्विधीयमाने देवदत्तसंज्ञारूपेण योगः; तथाऽर्थानामपि प्रत्ययादिना विधीयमानेनेति न ते तत्र वाक्यभेदेन विधीयन्ते; अपि तु तेषु सप्तम्या भूतविभक्त्या निर्दिश्यमानेषु सिद्धेषु निमित्तेषु प्रत्ययादेरेव कार्यस्य विधिरिति यथायोगं सर्वत्रेष्टसिद्धिः ॥ ९ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णकप्रकाशे पुरुषसमुद्देशो दशमः ।

एकादशः संख्यासमुद्देशः

इदानीं सङ्ख्यां विचारयति—

सङ्ख्यावान् सत्त्वभूतोऽर्थः सर्व एवाभिधीयते ।
भेदाभेदविभागो हि लोके सङ्ख्यानिबन्धनः ॥ १ ॥

भेदापोद्धारलक्षणा सङ्ख्या=एकादिका परार्धपर्यवसाना, भेदश्चेदं तदिति सर्वनामप्रत्यवमर्शयोग्यवस्तुगतः, तथा च सर्व एव द्रव्यात्माऽर्थो भिन्न एको द्वौ बहव इत्यादिसंख्यायुक्तो व्यवह्रियते, द्वित्वादिकया सङ्ख्यया भेदम्; एकत्वसंख्यया चाभेदमाश्रये व्यवहारयति, तथा च कार्यादस्माद् द्रव्ये सङ्ख्या निश्चीयते, पृथक्त्ववशाद्धि द्रव्याणां पृथक्त्वेन व्यवहारः, एकादिव्यवहारस्तु सङ्ख्यावशात् संसर्गवादिभिरभ्युपगम्यते, वृत्तावपि च सत्त्वभूत उपसर्जनार्थः सङ्ख्यावानेवावधार्यते निस्सङ्ख्याव्ययार्थभेदेन सैव संख्याऽप्युपन्यस्यते विशेषप्रतीतिनिबन्धनाभावाच्च संख्याभेदो नावधार्यते, यत्र त्वस्ति निबन्धनं स्वार्थिकादौ तत्र भवत्येव विशेषावसाय इति वक्ष्यत एवेति सर्व एव सत्त्वभूतोऽर्थः सङ्ख्यावानभिधीयत इति तद्व्याप्तिसिद्धिः, यत्रापि तद्धितार्थनिर्देशादावनङ्गं सङ्ख्या तत्रापि नान्तरीयकतया सत्त्वभूतस्यार्थस्य सङ्ख्योपादानं भवत्येवेत्यस्ति व्याप्तिः, तदित्थं सत्त्वभूतस्यार्थस्य एकत्वानेकत्वभेदः सङ्ख्यानिबन्धन इति । वैशेषिकाणां द्रव्याश्रिता गुणात्मिका सङ्ख्या, न च पदार्थ एवासहाय एकत्वं; ससहायश्च यथायोगं द्वित्वादीति सहायविरहतद्योगयोर्धर्मान्तरत्वाभावान्न कश्चिदन्यो द्रव्यात्सङ्ख्यालक्षणो गुण इति व्यतिरिक्तसंख्याऽभाव इति वाच्यम् ? प्रत्ययभेदाद्, अन्यो हि ससहायताप्रत्ययः; अन्यश्च द्वौ त्रय इत्यादिप्रत्ययः, ससहायेष्वपि चैकत्वप्रत्ययोऽस्तीति न तद्विरह एवैकत्वसङ्ख्या; अबाध्यमानविलक्षणप्रत्ययावेदितसद्भावा हि पदार्था यथायथं भिन्नस्वभावा एव न्याय्याः, अनेकसङ्ख्या च शतादिकाऽनेकस्मिन् द्रव्ये समवेताऽपेक्षाबुद्धिभाविताऽवधार्यत एव व्यासज्यवृत्तिः संयोगविभागादिवद्, न ह्यने-

कद्रव्यं नास्ति तत्र चानेकप्रतीतिः शतादिका केवलमनेकाश्रयत्वेऽ सामान्याद्द्रियते सङ्ख्या, सामान्यस्य प्रत्याश्रयपरिसमाप्तत्वाद् अ र्थान्तरापेक्षत्वात्तु सङ्ख्याया इत्यादिवैशेषिकोक्तयुक्तयोऽनुसरणीयाः।

अव्यतिरिक्तधर्मवादिनस्तु—अव्यतिरिक्तामाश्रयात्सङ्ख्यां मन्यन्ते समवायेन तिरोहितभेदत्वाद्, व्यतिरेकानवधारणाच्चेदं मतम्, अत्रापि तद्दर्शिता युक्तयो वाच्याः, तथा ह्यत्यन्तभेदे तद्विशिष्टप्र त्ययानुदय इति काल्पनिक एव भेद इति मन्यन्ते ॥ १ ॥

अस्माकं तु शब्दप्रमाणकानां पदार्थविचारानादराद्यथायथं पदा र्थकल्पना तैर्थिकैः कृता, तामाश्रित्य लक्षणाङ्गाः पदार्था व्यवस्थाप्या इत्याह—

स धर्मो व्यतिरिक्तो वा तेषामात्मैव वा तथा ।
भेदहेतुत्वमाश्रित्य सङ्ख्येति व्यपदिश्यते ॥ २ ॥

सङ्ख्यालक्षणो धर्मस्तेषां सत्त्वभूतानां सङ्ख्येयानामात्मैवाभिन्न एव वाऽस्तु तेभ्यो व्यतिरिक्तो वाऽस्तु किमनेन निष्प्रयोजनेनास्माभि र्विचारेण, शब्दार्थस्येह विचारयितुं प्रक्रमात् शब्दाच्चैको द्वौ बहव इत्यादिभेदे व्यवहारहेतुः कश्चिद्धर्मोऽवधार्यते, न हि पदार्थमात्राद्नु पाधेरेष व्यवहारो घटते, स च धर्मः सञ्ज्ञ इति सङ्ख्येत्यन्वर्थेन नाम्ना व्यवह्रियते ॥ २ ॥

यदि द्रव्याश्रया सङ्ख्या कथं गुणादीनां तन्निमित्तो व्यवहार इत्याशङ्क्याह—

समवेता परिच्छेद्ये क्व चिदन्यत्र सा स्थिता ।
प्रकल्पयति भावानां सङ्ख्याभेदं तथाऽऽत्मनः ॥ ३ ॥

या द्रव्ये परिच्छेद्ये भेदहेतुः सङ्ख्या सा तत्रैव समवेता गुण त्वाद्, या तु गुणादीनां परिच्छेदिका सा तेभ्योऽन्यत्र द्रव्येऽपि स्थिता तत्रैव तस्य समवायात् स्वनिमित्तं व्यवहारं प्रवर्तयति, आत्म नोऽपि च सङ्ख्या द्रव्येऽपि स्थिता भेदं व्यवहारयति, तद्यथा-शतं शते शतानीत्यादि, न हि शतसङ्ख्यायामेकत्वद्वित्वबहुत्वानि सम वेतानि, विरोधादद्रव्यत्वान्निर्गुणत्वाच्च, एवं द्रव्यगता सङ्ख्या रूपादिषु समारोप्यत इति चतुर्विंशतिर्गुणा इति व्यवहारः

तथैव पञ्च कर्मजातयो द्वे सामान्ये तथा चत्वारोऽभावा इत्यादि, निरुपाख्यस्याभावस्य वस्तुधर्मायोगादौपाधिको भेदव्यवहारः, एवं च गौणमुख्यभेदेन व्यवहारोपपत्तेस्तावन्मात्रस्य चेहोपयोगात् तैर्थिकपरिकल्पितप्रक्रियाऽनादरेण भेदगणनमात्रलक्षणा सङ्ख्या सर्वत्र विशेषणं वर्ण्यते ॥ ३ ॥

द्रव्यसमवायेऽपि गुणादिषु सङ्ख्याया भेदव्यवहारनिमित्तत्वे दृष्टान्तमाह—

परत्वे चापरत्वे च भेदे तुल्या श्रुतिर्यथा ।
सङ्ख्याशब्दाभिधेयत्वं भेदहेतोस्तथा गुणे ॥ ४ ॥

इह देशसम्बद्धपरत्वापरत्वलक्षणौ गुणावपेक्षाबुद्धिप्रभावितौ द्रव्ये समवेतावुत्पाद्येते; ताभ्यां च द्रव्यं परमपरमिति व्यवह्रियते, तद्वदेव गुणादयोऽपि परापरशब्दाभ्यामभिधीयन्ते, ततश्च यथाऽत्र गुणविषये भेदव्यवहारे तावेव द्रव्यगुणव्यापाराविति परोऽपर इत्यभिन्नमभिधानं तथा भेदहेतोर्द्रव्यसमवेताया एव सङ्ख्याया गुणादिविषयेऽपि तथैवैकादिशब्देन व्यवहारो न त्वपरा गुणादावेकत्वादिसङ्ख्या विद्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

देशेन सम्बन्धः साक्षाद् द्रव्यस्यैवेति तन्निमित्तयोः परत्वापरत्वयोर्द्रव्य एव समवायो निश्चित इति दृष्टान्ततोपपत्तिः, किं बहुना स्वाश्रयधर्मेणाश्रितानां व्यवहारस्सर्वत्र दृष्ट इत्याह—

अस्वतन्त्रे स्वतन्त्रत्वं परधर्मो यथा गुणे ।
अभेद्ये भेद्यभावोऽपि द्रव्यधर्मस्तथा गुणे ॥ ५ ॥

द्रव्याश्रये नित्यपरतन्त्रे गुणे पटस्य रूपमिति द्रव्यधर्मस्वातन्त्र्यं यथा व्यपदिश्यते; तथा सङ्ख्यया व्यवच्छेत्तुमनर्हेऽपि तदवच्छेद्यत्वं स्वातन्त्र्याविनाभावी द्रव्यधर्मो योज्यते, पटस्य रूपमेकं द्वे त्रीणीत्यादि, अयमत्र भावः—इह यदा शुक्लः पट इत्यादि द्रव्योपसर्जनभावमापन्नो गुणोऽभिधीयते तदाऽसौ द्रव्यसामानाधिकरण्याद्धर्मेण समन्वयं सहत एव; द्रव्यान्निष्कृष्य तु पटस्य शुक्लइत्याद्यभिधाने स्वातन्त्र्यमात्मीयं द्रव्यरूपेऽसम्भवीति स्वाश्रयायात्तं तद्व्यवस्थापनीयं, तदेव च शब्दशक्त्याऽनुवर्तते ॥ ५ ॥

तथा हि—

स्वबुद्ध्या तमपोद्धृत्य लोकोऽप्यागममाश्रितः ।
स्वधर्मादन्यधर्मेण व्याचष्टे प्रतिपत्तये ॥ ६ ॥

न केवलं वैशेषिको गुणस्य द्रव्यधर्मेण व्यवहारं वर्णयति, यावद्
द्रव्यादन्यो द्रव्ये समवेतो गुण इत्येवंभूतं वैशेषिकागममनुवर्तमानो-
लोकोऽपि, तस्मात् द्रव्यादपोद्धारबुद्ध्या तं गुणं भिन्नं स्वतन्त्रं निश्चि-
त्य द्रव्यधर्मेण सङ्ख्यावत्त्वादिना गुणविलक्षणेन परं प्रतिपादयति
शब्दशक्तिमनुसृत्य, तद्यथा–पटस्येदमेकं चित्रं रूपं, तदभावपक्षे तु
प्रत्यवयवमनेकं भिन्नरूपमेव रूपमित्यवयविनि बहूनि रूपाणि ॥६॥

यदि वा शब्देन संसर्गिधर्माच्छुरितस्य वस्तुनोऽभिधाने द्रव्य-
गुणादयस्तत्र समाना इत्याह—

परोपकारतत्त्वानां स्वातन्त्र्येणाभिधायकः ।
शब्दस्सर्वपदार्थानां स्वधर्माद्विप्रकृष्यते ॥ ७ ॥

परेणान्येन धर्मेणोपक्रियमाणमवच्छिद्यमानं तत्त्वं स्वरूपं येषां
ते परोपहितोपकाराः पदार्थाः शब्देनाभिधीयन्त इति व्यवहारे सर्वा-
र्थानां द्रव्यगुणादीनामनुपाधिस्वरूपं शब्देन स्पृश्यते, न हि संस-
र्गिधर्मविविक्ता निजेन शुद्धेन वास्तवेन रूपेण व्यवहारमवतरन्त्य-
र्थाः, तथा च द्रव्यवद् गुणोऽपि घटस्य रूपमिति स्वातन्त्र्येणाभि-
धीयमानः सङ्ख्याऽऽदिकृतोपकार एवाभिधीयते, शब्दो हि न गुणा-
नामेवापि तु द्रव्याणामप्यपरोपाधिकेन रूपेणोपलक्षितानां स्वधर्मा-
द्वाचकत्वाद्विप्रकृष्यते दूरीभवति सामान्याद्यसंस्पृष्टे तस्य सम्बन्धव्यु-
त्पत्तेः कर्तुमशक्यत्वादिति ॥ ७ ॥

सर्वत्र शब्दः परोपदर्शितविषय एवमर्थोऽपि परोपकाराहितवि-
षय एवेत्यत्र दृष्टान्तमाह—

यथैवाविषयं ज्ञानं न किञ्चिदवभासते ।
तथा भावोऽप्यसंस्पृष्टो न कश्चिदुपलभ्यते ॥ ८ ॥

ज्ञानं बोधमात्रस्वभावं नियमेन व्यवहारयोग्यं विषयपारतन्त्र्या-
त्तत्कृतोपरागविवेकेन शक्यव्यवहारं यथा, एवं ज्ञेयमपि संस्पृष्ट-

धर्मोपरागरहितं वस्तुमात्ररूपतयाऽपि ज्ञेयतामभिधेयतां च नासाद-यतीत्यत्र परोपकारतन्त्रमेवैतत् ॥ ८ ॥

यद्येवमिदं सामान्यं भिन्नेष्वभिन्नाभिधायिप्रत्ययनिमित्तम्, अयं विशेषो व्यावृत्तिप्रत्ययहेतुरित्येवं द्रव्यसंसर्गविविक्तः कथं व्यवहारस्सामान्यादिष्वपरोपाधेस्तस्याभावादित्याशङ्क्याह—

भेदेन तु समाख्यानं यल्लोकोऽप्यनुवर्तते ।
आगमाच्छास्त्रसदृशो व्यवहारः स वर्ण्यते ॥ ९ ॥

सामान्यविशेषाभ्यां द्रव्येष्वभिन्नभिन्नप्रत्ययाविति विप्रकृष्टस्वभावानामुपाधीनां नित्यपरतन्त्राणामपि भेदेन स्वतन्त्रतया प्रतिपादनं शास्त्रे तावदपोद्धाराश्रयेण युक्तं; लोकोऽपि शास्त्रवासनया तदनुगच्छतीति वैशेषिकागमानुसारेणायं व्यवहारो लौकिकैः प्रतन्यते ॥ ९ ॥

तथा च प्रसिद्धेरत्रापि संसर्गिधर्मपरिकल्पना न्याय्येत्याह—

बुद्धौ स्थितेषु तेष्वेवमध्यारोपो न दुर्लभः ।
परधर्मस्य न ह्यत्र सदसत्त्वं प्रयोजकम् ॥ १० ॥

द्रव्यान्निष्कृष्यापोद्धारबुद्ध्यैवं भेदेन सामान्यादिषु समाख्यानिबन्धनधर्मस्य स्वातन्त्र्यविषयस्योपाधिमत्त्वस्याध्यारोपो न दुर्लभः, बुद्ध्या सर्वनामप्रत्यवमर्शयोग्यताऽऽपादनादुपाधिमद्रूपतायामुपाधिसंसर्गस्य न्याय्यत्वात्, अध्यारोपे च वास्तवे सत्त्वासत्त्वे न प्रयोजके येनोपाधिभूते वस्तुनि सति सामान्ये विशेषे च स्वातन्त्र्याभावात्कथमुपाधियोगोऽयं कल्प्यत इति चोद्येत, अत्यन्ताविद्यमानेऽपि हि बहिरर्थे बुद्ध्या समावेशो दृश्यते—समुद्रः कुण्डिकेति, यथा कथं चिद्बहिस्सत्त्वे धर्ममात्रारोपो न विरुध्यते, अत एवात्रासत्त्वमपि यावन्नाध्यारोप उपयुज्यते सत्त्वेऽप्यसत्त्वारोपादपुत्रोऽयमित्यतिशयख्यापनार्थमत्र सत्त्वमप्यप्रयोजकमित्युक्तम् ॥ १० ॥

यतश्च स्वातन्त्र्येणाध्यारोपस्ततः—

सामान्येष्वपि सामान्यं विशेषेषु विशिष्टता ।
सङ्ख्यासु सङ्ख्या लिङ्गेषु लिङ्गमेवं प्रकल्पते ॥ ११ ॥

गोत्वादिसामान्यभेदेषु बुद्ध्यवसितेष्वन्वयिरूपपरिकल्पनायां सा-

मान्यान्तरयोगोऽत्रापि कल्प्यते द्रव्यायमाणाया बुद्ध्या निरूपणाद्, एवं विशेषेषु तथैव बुद्ध्या वा द्रव्यायमाणेष्ववसितेषु विशेषो विशेष इत्यभिन्नाभिधानप्रत्ययहेतुः सामान्यं परस्परव्यावृत्तप्रत्ययहेतुश्च विशेषो युज्यते द्रव्यवदुपाधिमत्त्वेनावसायात्, शतादिसङ्ख्यायां च शतं शते शतानीत्यादिप्रातिपदिकेन द्रव्यायमाणायामभिधीयमानायामन्या सङ्ख्या द्रव्यधर्म एवारोप्यते, स्त्रीत्वादिषु च लिङ्गेषु तथैव द्रव्यायमाणेषु शब्देनाभिहितेषु द्रव्यधर्मलिङ्गान्तरयोगः पुमान् पौंस्नं पुंस्त्वमिति गार्ग्यायणी कारीषगन्ध्येति च स्त्रीत्वेऽपि स्त्रीत्वाश्रयो द्वितीयः स्त्रीप्रत्ययः, तथा च भाष्यकारः—"भावोऽपि भावेन युज्यते स्त्रीत्वं स्त्रीत्वेने"त्याह ॥ ११ ॥

तदेवं प्रासङ्गिकमभिधाय प्रकृतं निगमयति—

अतो द्रव्याश्रितां सङ्ख्यामाहुस्संसर्गवादिनः ।
भेदाभेदव्यतीतेषु भेदाभेदविधायिनाम् ॥ १२ ॥

यतो द्रव्यगतयैव सङ्ख्ययोक्तेन न्यायेन गुणादीनामपि तन्निमित्तो व्यवहारः सिध्यत्यतो धर्माणां संसर्गमेकत्र द्रव्येऽभ्युपयन्ति ये काणादास्ते द्रव्यसमवेतामेव सङ्ख्यां ब्रुवते, निरूपाधिषु भेदाभेदव्यतिक्रान्तेषु द्रव्येषु गुणादिषु च भेदाभेदप्रत्ययनिमित्तभूतामेकत्वसंख्याममभेदप्रत्ययनिमित्तं द्वित्वादिकां भेदप्रत्ययनिमित्तमित्यर्थः ॥१३॥

यदि स्वयं भेदाभेदव्यतीताः पदार्थाः कथं तेभ्योऽन्या सङ्ख्या तांस्तथा व्यवहारयेदित्यत आह—

आत्मान्तराणां येनात्मा तद्रूपं तूपलक्ष्यते ।
अतद्रूपेण संसर्गात्सा निमित्तस्वरूपता ॥ १३ ॥

इह परस्परविविक्ताः पदार्था द्रव्यादयो यथालक्षणं प्रमाणेन प्रतीतास्तत्र चान्येषामपि द्रव्याणामतद्रूपेण गुणादिना येन संसर्गात् समवायाख्यात् संबन्धाद् रूप इव गुणादिरूप इवात्मा लक्ष्यते समवायेन भेदतिरोधानात् स्वाभासमात्रं परनिमित्तस्य गुणादेस्सरूपता तस्येव रूपं स्वभावोऽस्येति तत्स्वभावता न तु परमार्थतया तत्स्वभावत्वमेव यथायथं स्वप्रमाणतो भिन्नत्वावेदनादिति परोपधानेन व्यवहारेऽपि न पदार्थास्सङ्कीर्यन्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

कथं न सङ्कीर्यन्ते ? यावता तथैव सर्वदैषामाभास इत्याशङ्क्य; कार्यभेदाद् भेदमाह—

संसृष्टेष्वपि निर्भागभूतेष्वर्थक्रिया यथा ।
सत्त्वादिषु च मात्रासु सर्वास्वेवं प्रतीयते ॥ १४ ॥

पृथिव्यादिषु भूतेष्वपृथग्भावेन संसर्गं प्राप्तेषु प्रतिष्ठासङ्ग्रहपक्तिव्यूहावकाशदानलक्षणाऽर्थक्रिया यथा प्रत्येकं भिन्ना, सत्त्वरजस्तमोलक्षणेषु च सर्वभावेष्वपि निर्भक्तेषु प्रकाशप्रवृत्तिनियमलक्षणाऽर्थक्रिया विलक्षणा; तथा द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषलक्षणास्वपि मात्रास्वन्योन्यसाहचर्येणापि निर्भक्तासु वस्तुभागरूपास्ववस्थितासु भिन्नैवार्थक्रियाः, तथा हि-द्रव्यं गुणानामाश्रयभावेनार्थक्रियाकारि, गुणास्तु द्रव्यस्य स्वरूपसमर्पणेन यथायथमुपयोगिनः, एवं शेषेष्वपि यथायोगं वाच्यमिति निमित्तिनोरर्थक्रियाभेदाद् भेदसिद्धिः स्वरूपसंदेहेऽपि, गतमेतद् ॥ १४ ॥

इदानीं संख्या स्वरूपेण परीक्ष्यते-तत्र द्वित्वादिका संख्या; एकत्वादन्याऽनन्या वा; अन्यत्वे द्वित्वादीनामेकत्वापेक्षोत्पत्तिर्न स्याद्, अनन्यत्वेऽपि तु भेदो निर्निबन्धन इत्यत आह—

द्वित्वादियोनिरेकत्वं भेदास्तत्पूर्वका यतः ।
विना तेन न सङ्ख्यानामन्यासामस्ति सम्भवः ॥ १५ ॥

तेनैकत्वेन विनाऽन्यासां द्वित्वादीनां सङ्ख्यानां यतस्सम्भव-उत्पत्तिर्नास्ति ततो द्वित्वादीनामेकत्वं योनिः कारणमिति तदपेक्ष्य द्वित्वाद्युत्पत्तिर्न तु तदभिन्ना द्वित्वादिकास्सङ्ख्याः, कथं तेन विनाऽन्यासामसम्भव इत्यत्र युक्तिः-'भेदास्तत्पूर्वका यत' इति अभेदपूर्वका भेदा इति सहजमेकत्वं भावानामाद्यं, द्वित्वादयस्तु तत्पूर्वकाः पदार्थान्तरसन्निधौ जायन्त इति द्रष्टम् ॥ १५ ॥

तथा हि—

एकत्वे बुद्धिसहिते निमित्तं द्वित्वजन्मनि ।
एकत्वाभ्यां समुत्पन्नमेवं वा तत्प्रतीयते ॥ १६ ॥

प्रथममिन्द्रियसंयुक्तयोर्द्वयोर्द्रव्ययोरेकत्वे समवेते तदाश्रितं यत्सा-

मान्यं तत्संयुक्तसमवेतसमवायादिन्द्रियार्थसन्निकर्षात्प्रतीयते ततस्तद्विशेषणावच्छिन्नयोरेकत्वगुणयोर्ज्ञानं तदपेक्षे ते एकत्वे स्वाश्रयद्रव्यसमवेते द्वित्वं जनयतो द्रव्ये, तथा हि–द्रव्यं समवायि, एकत्वगुणावसमवायिकारणं कार्यैकार्थसमवायलक्षणया लब्ध्या प्रत्यासत्त्या, अपेक्षाबुद्धिर्निमित्तकारणं, न ह्यपश्यत एकत्वे द्वित्वबुद्धिरित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां बुद्धेः कारणत्वनिश्चयः, समवायित्वं च द्रव्यस्यैव प्रत्यासत्त्यभावाच्चासमवायित्वमपि नास्तीति निमित्तकारणं बुद्धिरवस्थाप्यते, समवाय्यसमवायिव्यतिरिक्तं हि कारणं सामान्यसमाख्यया निमित्तमित्युच्यते, तदेवं कारणत्रितयाज्जाते द्वित्वे प्रथमं तत्सामान्यज्ञानं ततस्तद्गुणज्ञानं ततस्तद्विशिष्टे द्वे द्रव्ये इति ज्ञानमिति काणादादयः, नागृहीतविशेषणा हि विशेष्यबुद्धिरिति तेषामाम्नायः।

अन्ये त्वेकत्वबुद्ध्या द्वित्वपरिच्छेद एवान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यापारावधारणादेकत्वे बुद्धिनिरपेक्षे एव द्वित्वं जनयतः, तथा च ज्ञानमेकत्वबुद्धिपूर्वकं गृह्यत इति मन्यन्ते, प्रक्रियाभेदोऽत्र ग्रन्थगौरवभयान्न प्रदर्श्यते प्रथमकाण्ड एव तु कथितः ॥ १६ ॥

द्वित्वस्वरूपेऽपि मतभेद इत्याह—

एकत्वसमुदायो वा सापेक्षे वा पृथक्पृथक्।
एकत्वे द्वित्वमित्येवं तयोर्द्विवचनं भवेत् ॥ १७ ॥

एकत्वाभ्यां नापूर्वं द्वित्वं जन्यते; अपि तु तयोस्समुदायो वनयूथवदवयवाभिन्नो द्वित्वं; तथाऽवयवाश्रयस्तत्र भिन्नाकारावभासः सङ्घाश्रयश्चैकाकारावभासः प्रत्यय उपपद्यते, वृक्षसमुदायश्च यथा वनमित्यनेन विलक्षणेन शब्देनोच्यते तथैकत्वसमुदायोऽपि द्वित्वमिति, एवं समुदायप्राधान्यं, यदा त्ववयवप्राधान्यविवक्षा तदैकत्वे एव परस्परापेक्षे द्वित्वमिति व्यवह्रियते नातोऽन्यः कश्चिद् गुण इति दर्शनद्वयमव्यतिरेकपक्षे, अत्र च पक्षे तयोरेकत्वयोर्द्विवचनं भवेद् अवयवप्राधान्याद्, एकवचनं त्वेकाकारावभासपूर्वकं द्वित्वमिति दृश्यतइति नैष पक्षो न्याय्य इत्यर्थः, तथा हि–द्व्येकयोरिति द्वित्वं द्वित्वे विधीयमानं द्वित्वस्यैकत्वाभ्यामव्यतिरेकादेकत्वयोरेव तत्स्यात् तथा च द्व्येकयोरित्यत्रैकत्वत्रयस्य द्वन्द्वविषयत्वाद् बहुवचनं स्यादिति भावः, तस्मादेकाकारावभासप्रत्ययविषयमेकत्वाभ्यां जनितमन्यदेव द्वित्व-

मित्येव न्याय्यम् , एवं त्रित्वादयोऽपि दशसङ्ख्यापर्यवसाना वेदितव्याः, विंशत्यादिसङ्ख्यायां तु विचारो भविष्यति ॥ १७ ॥

नन्वेवं द्वित्वबहुत्वादेः सङ्ख्याभेदस्यैकत्वात् कथं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनमिति व्यवहार इत्यत आह—

एकोऽपि गुणभेदेन सङ्गो भेदं प्रकल्पयेत् ।
आश्रयाश्रयिभेदो हि तदाश्रयनिबन्धनः ॥ १८ ॥

द्वित्वबहुत्वादिलक्षणस्सङ्गः समुदायो व्यतिरिक्तः कल्पितो वेति द्वैतं, तत्रोत्पत्तिपक्षे जन्यपरवशत्वाज्जनका गुणाः, कल्पितपक्षे स्ववयवाः समुदायपारतन्त्र्याद् गुणाः, तेषां भेदेन द्वित्वबहुत्वादेर्भेदः स्वात्मनएकस्यापि, तथा च द्वयोर्बहुष्विति च व्यवहारोपपत्तिः, तस्मादाधाराधेययोर्यो भेदो भेदव्यवहारस्स तदाश्रयाश्रयेण संबन्धेन हेतुना भवति, तथा ह्याश्रितस्य भेदेन क्वचिदाश्रयस्य भेदो व्यवह्रियते, तद्यथा—पाटवस्य भेदेनैकोऽप्यर्थात्मा भवान् पटुरासीत् पटुतरश्चैषमोऽन्य एवास्ति संवृत्त इति भिन्नो व्यवह्रियते; तथेहैकत्वानां तज्जनकत्वेनाश्रीयमाणत्वादाश्रयाणां भेदे तदाश्रितं यज्जन्यं-बहुत्वादि भेदेन व्यवह्रियत इत्यर्थः, द्व्येकयोरित्यत्र तु द्वित्वं स्वगतेनैवाभेदेन निर्दिश्यते ।

तदेवं दशसङ्ख्यापर्यवसाना सङ्ख्या विचारिता, इदानीं विंशत्यादिः सङ्ख्याभेदो विचार्यते—

तत्र चोत्पत्तिरेकत्वैरपेक्षाबुद्धिसहितैरिति समानं पूर्वेण, किन्तु तदभिधायी शब्दः सङ्ख्यासङ्ख्येयोभयवचनो दृश्यते–गवां विंशतिर्त्रिंशतिर्गाव इत्यादि, तत्र यदि प्रकृतमर्थनिर्देशमनपेक्ष्य द्वौ दशतौ विंशतिरिति स्वार्थे निपातनं वर्ण्यते तदा विंशतिगवं-त्रिंशत्पूलीति समासो न स्याद्, द्वौ हि दशद्वर्गौ विंशतिः त्रयोदशद्वर्गास्त्रिंशदिति सङ्ख्येयेन सामानाधिकरण्याभाव एकवचनं च न स्याद्, विंशतिस्त्रिंशदिति यथायथं वर्गभेदनिबन्धनस्य वचनभेदस्य प्रसङ्गात् , तदुक्तं वार्त्तिके–"विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्समासवचनानुपपत्तिरि"ति दशवर्गाभिधायिनो द्विशब्दात् स्वार्थे शतिप्रत्ययो द्विशब्दस्य च विन्भाव इतीष्टः समासो वचनं च न स्याद्, गवां विंशतिरिति समासो भवत्येव, "क्रोशशतयोजनशतयोरि"-

त्यादिज्ञापकाच्चात्र "गुणेन ने"ति निषेधो न भवति, यदि गुणात्मन्य-वस्थितत्वाद्विंशत्यादीनां तत्स्थैर्गुणैरिति प्रतिप्रसवस्समासस्य गुणेनेति निषिद्धस्य; अथ सङ्घ इत्यनुवृत्तेः परिमाणोपाधित्वाद् न परिमाणिनि सङ्घे प्रत्ययो द्वौ दशतौ परिमाणमस्य सङ्घस्य विंशतिस्सङ्घ इति, तदा सङ्घस्यैकत्वादेकवचनं सिध्यति समासानुपपत्तिस्तु तदवस्था विंशतिर्गोसङ्घ इति चानिष्टः स्याद् विंशको गोसङ्घ इति हीष्यते, तथा च वार्त्तिकम्-"परिमाणिनि चेत्पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधान"मिति द्वौ दशतौ परिमाणं यस्य स गोसङ्घो विंशतिरित्यभिधीयते तत्र विंशतिः परिमाणमस्य सङ्घस्येति सङ्घान्तरस्य परिमाणिनोऽसम्भवाद्विंशकस्सङ्घ इति सिद्धये "विंशतित्रिंशद्भ्यां-ड्वुनसंज्ञायामि"ति ड्वुनप्रत्ययः स्वार्थे वक्तव्य इत्यर्थः, तथा "षष्ठीवचनविधिश्चे"त्युक्तम् , इह सङ्घे परिमाणिनि विंशत्यादीनां केवलानां प्रयोगो नेष्यते; भिन्नेषु तु द्रव्येषु परिमाणिषु प्रत्ययोत्पत्ता-वाश्रीयमाणायां विंशतिशब्देन द्रव्याणामभिधानाद् व्यतिरेकाभा-वाद् गवां विंशतिरिति षष्ठी न प्राप्नोति द्रव्यसामानाधिकरण्याद् बहुवचनप्रसङ्गश्च ।

तदेवं व्युत्पत्तिपक्षे दूषणान्यभिधायाव्युत्पत्तिपक्षं निर्दोषमा-श्रित्यारम्भं प्रत्याख्यातुमाह-"अनारम्भो वा प्रातिपादिकविज्ञानाद्यथा सहस्रादिष्वि"ति वाशब्दस्तदर्थे सहस्रादिवदव्युत्पन्ना एव विंशत्या-दयोऽर्थवदधातुरितिलब्धप्रातिपदिकसंज्ञा अर्थवत्सूत्रेणानुज्ञातसाधि-मानस्सङ्ख्यायां सङ्ख्येये च प्रयोगभेदेनाक्षादिपदवदनेकार्थतया स्वभावतो वर्तमाना निरूढशब्दत्वाच्च नियतलिङ्गसङ्ख्याः, यथाऽऽपो-दारा इत्यर्थः ॥ १८ ॥

एवं वार्त्तिककारेणाभिहिते भाष्यकारो व्युत्पत्तिपक्षं समर्थयते-सङ्घे परिमाणिनि प्रत्ययो निपात्यते सङ्घश्च समुदायोऽत्र सामा-न्येन गृह्यते न तु प्राणिसमूह एव तेन वृक्षाणां विंशतिरित्यपि भवति तत्र स्वार्थे प्रत्ययविधानस्य परिहारभाष्यं "संहनने वृत्तः संहनने वर्त्तिष्यत" इति, एतद् व्याचष्टे—

सङ्ख्येयसङ्घसङ्ख्यानसङ्घस्सङ्ख्येति कथ्यते ।
विंशत्यादिषु साऽन्यस्य द्रव्यसङ्ख्येय भेदिका ॥ १९ ॥

अयमर्थः—गवादीनां सङ्ख्येयानामेकस्सङ्घो द्रव्यसङ्घ उच्यते तयोर्द्वयोर्द्रव्यसङ्घयोर्विंशतिशब्दो निपात्यते, स च सङ्ख्यानसङ्घ उच्यते, दशद्वर्गयोः सङ्ख्यानयोः समुदायस्स च विंशतिशब्दवाच्य इति सा विंशतिशब्दवाच्याऽन्या सङ्ख्याऽन्यस्य गवादिद्रव्यसङ्घस्य भेदिका परिमाणोपाधिर्विशेषणमिति तस्मात्संख्यानसङ्घवचनाद्विंशतिशब्दाद्व गवादिसङ्घपरिमाणिनि ड्वुन्प्रत्ययो भवति विंशको गोसङ्घ इत्यादि, तथा च दशतोस्संहनने सङ्घे वृत्तो विंशतिशब्दो गवादिद्रव्यसङ्घे परिमाणिनि वर्त्तिष्यते परार्थाभिधानं वृत्तिरिति प्रत्ययमुत्पादयिष्यतीति भाष्यार्थः, द्रव्याणां द्रव्यसङ्घस्य दशतां दशसङ्घस्य च पारमार्थिको भेदो नास्ति बुद्ध्याऽसौ परिकल्प्यते, व्यवस्थापितार्थनिबन्धनाश्च शब्दा बुद्धिमेवार्थाकारामुपजनयन्तोऽसत्यपि वास्तवे भेदे भेदमवगमयन्ति, निपातनसामर्थ्याच्च विशिष्टे दाशते सङ्घे वर्तन्तेऽमी शब्दाः, तथा चोक्तं गुरुभिः—

"द्वेर्विनः परिमाणाख्याद्व दशदर्थाच्चदित्यतः ।
शतिरस्येति सङ्घाते दाशते तु निपातनाद्व" ॥ इति

अस्यार्थः—द्वेरिति द्विशब्दाद्व विनइति विभाविनो विशब्दादेशादित्यर्थः, स्थान्यादेशयोर्ह्यभेदविवक्षया द्विशब्द एव विन्शब्द उक्तः, परिमाणाख्यादिति परिमाणोपाधिकात् सङ्ख्याशब्दो हि सङ्ख्येयाभिधायी न परिमाणाभिधायी परिमाणोपाधिस्तु भवत्येव, यद्वा द्वौ दशतौ परिमाणमस्येति दशदर्थाद्व दशद्वर्गसंख्येयवृत्तेरित्यर्थः, तदिति प्रथमासमर्थाच्छतिप्रत्ययो भवति, अस्येति परिमाणवत्यर्थः, तदित्यभिधेये सङ्घे गवां सङ्घस्य दाशतस्य च परिमाणित्वाविशेषाद्व दाशत एव सङ्घे प्रत्ययो निपातनसामर्थ्यात्, तथा च धर्ममात्रवचनाः शुक्लादिवद्व गुणसामानाधिकरण्येनापि कदा चित्प्रयुज्यन्ते भेदोपचाराद्व विंशतिर्गावः कुण्डानि ब्राह्म गा इति आविष्टलिङ्गसङ्ख्यत्वाच्चान्यलिङ्गसंख्ये च, सङ्ख्येये सामानाधिकरण्याभावविरोधः समासश्चोपपन्नः, अत एव विंशतिगवं त्रिंशत्पूलीति, विंशतिसङ्ख्या हि समुदितद्रव्यसमवायिनी न तु प्रत्येकं शुक्लादिवत्परिसमाप्तेति द्रव्यगतलिङ्गसङ्ख्ये नानुवर्तते, पञ्चादयस्तु नित्यं संख्येयवचना इति तत्र लिङ्गसंख्याऽभिधायिनो युक्ताः, यदा तु गुणगुणिनोर्भेदेन व्यवहारस्तदा षष्ठी सिद्धा गवां विंशतिरिति ।

ननु दाशतसङ्घो विंशतिशब्दवाच्यस्तस्य च संख्यायां गुणीभावादिर्न भवति दशतौ हि तस्य गुणिनौ तत्कथं गोभिस्स विशेष्यते ? उच्यते—गवां दशतोश्च तात्त्विकभेदाभावाद् गावोऽपि गुणिनस्तत्र दशतोर्व्यभिचाराभावाद्विंशतिर्न विशेष्यते दशतोर्विंशतिरिति न हि भवति कृष्णस्य कार्ष्ण्यमिति; अपि तु काकस्य कार्ष्ण्यमिति एवमव्यभिचाराद्गौर्विशेष्यतेऽश्वव्यावृत्तये विंशतिसङ्ख्यया गवां विंशतिरिति, दाशतसङ्घरूपायाश्च विंशतेः पारम्पर्येण गावः सम्बन्धिनो भवन्त्येव भारानयने द्रव्यानयनाय गोविंशतिमानयेत्युक्ते गावआनीयन्ते ॥ १९ ॥

तदेवं व्युत्पत्तिपक्षस्समर्थितः सहस्रादयस्तु पृषोदरादित्वादनुज्ञातसाधिमानोऽनयैव दिशा तेऽपि व्युत्पाद्याः; उपलक्षणत्वाद् विंशत्यादीनामेकविंशतिरेकत्रिंशदित्यादयोऽपि संख्याशब्दा एव न ह्यत्रावयवौ संख्यावचनौ न समुदायो यतः—

> एकविंशतिसङ्ख्यायां सङ्ख्यान्तरसरूपयोः ।
> एकस्यां बुद्ध्यनावृत्त्या भागयोरिव कल्पना ॥ २० ॥

एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनप्रसङ्ग इति चोदयित्वा "सिद्धन्त्वधिकान्ता संख्या संख्यया समानाधिकरणाधिकारेऽधिकलोपश्चे"त्येकेनाधिका विंशतिरेकविंशतिरिति वार्त्तिके तत्पुरुषवृत्तिमुक्त्वा स्वरदोषमुपेक्ष्यैकं च विंशतिश्चेत्येकविंशतिरित्येव भाष्ये व्याख्यानमङ्गीकृतं, तथा चावयवौ संख्या सा न समुदाय इति वचनप्रसङ्गपरिहाराय कथ्यते, अवयवार्थपरिकल्पनया व्युत्पत्तिमात्रमिदं क्रियते न त्वत्रावयव एकसंख्या विंशतिसंख्या वा परमार्थतः नरसिंहवन्निरस्तावयवभागा ह्यन्यैवेयं संख्या भिन्नबुद्धिग्राह्या, न हि प्रत्यवयवमावर्तते तत्र बुद्धिः, संख्यान्तरस्यैवाभेदेन परिच्छेदाद् उपायपरिकल्पना तु विलक्षणा कश्चित् किल नव द्वादश चेति सङ्कलय्य एकविंशतिरित्यवैति, अन्यो दश चैकादश चेत्यादि, अन्यः पुनरेकश्च विंशतिश्चेति, अन्वाख्यानाय भागयोरिव परमार्थत एकस्यामस्यां संख्यायामियं कल्पना यथा जातिविशेषप्रतिपत्त्यर्थं नर इति सिंह इति चांशापोद्धारः, न ह्यंशयोरत्र बुद्धिरावर्ततेऽखण्डत्वात् ॥ २० ॥

भवतु संख्याद्वयारब्धेयं संख्या किं निरस्तावयवविभागया-

ऽन्यया संख्ययेत्यांशङ्क्य शास्त्रकार्यानुपपत्तिप्रसङ्गेनैतन्निवारयितुमाह—

असङ्ख्यासमुदायत्वात्सङ्ख्याकार्यं विधीयते ।
समूहत्वे तु तन्न स्यात् स्वाङ्गादिसमुदायवत् ॥ २१ ॥

किं निरस्तावयवविभागा सरूपावयवाऽखण्डश्रुतिगोचरा दशादिवदन्यैव यतो भवतीयं संख्या ततस्संख्यायां विहितं कार्यं प्रवर्तते एकविंशतिरधिकाऽस्मिञ्छते एकविंशं शतम्, एवमेकत्रिंशं "शदन्तविंशतेश्चे"ति डः, तत्र हि शद्ग्रहणेऽन्तग्रहणम् प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेरधिकार्थमित्युक्त्वा; अतिप्रसङ्गनिवारणाय "संख्याग्रहणं चे"त्युक्तम्, तथा च शदन्तो विंशत्यन्तश्च संख्यावाची गृह्यते न तु गोत्रिंशद् गोविंशतिरित्यादि, एकविंशतितयमिति संख्याकार्यमवयविनि तयप्, एकविंशतितममेकविंशमिति च पूरणे डट्, तत्र च "विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्यामि"ति तमड्, एकविंशतिकृत्व इति "संख्यायाः क्रियाऽभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्" एकविंशतिरुदश्विद्यवानामिति "संख्याया गुणस्य निमाने मयट्" इति निमाने विद्यमानात् संख्याशब्दान्निमेये मयट्, एकविंशतिक इति परिमाणिनि "संख्याया अतिशदन्तायाः" इति कन्; त्यन्तशदन्तप्रतिषेध इति च, "संख्ययाऽव्ययासन्ने"ति बहुव्रीहिरपि संख्याकार्यम्, अवयवसंख्यायान्त्वस्यां समूहरूपायामेकविंशतिसंख्याकार्यं न स्यात्, तद्यथा पाणिपादेन स्वाङ्गसमुदायेन भिन्नकार्यस्य स्वाङ्गान्तरस्यानारम्भात् स्वाङ्गसमुदायोऽस्वाङ्गमिति कल्याणपाणिपादेति स्वाङ्गादिति ङीष् न भवति, तथा जनपदाभ्यां जनपदान्तरस्यानारम्भाज्जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन न गृह्यत इति जनपदलक्षणोऽञ् न भवति, काशिकोसलीया इति भवार्थे "वृद्धाच्छ" एव भवति, एवमत्र संख्याभ्यां संख्यान्तरस्य भिन्नप्रदेशस्य विलक्षणस्यानारम्भात् समूहमात्ररूपत्वे संख्याकार्याभाव इति संख्यान्तरमेकविंशतिसंख्या यथा कथं चिदवयवपरिकल्पनया व्युत्पाद्येति द्विवचनप्रसङ्गाभावः ॥ २१ ॥

इह कथं संख्यया समासः द्विदशा त्रिदशा इत्यादौ दशसंख्यया हि द्व्यादिसंख्या सम्बध्यमाना किं सङ्ख्येत्याह—

सङ्ख्येयान्तरतन्त्रासु या सङ्ख्यासु प्रवर्तते ।
आवृत्तिवर्गसङ्ख्येयां तां सङ्ख्यां तादृशीं विदुः ॥२२॥

द्विदशास्त्रिदशा इति सङ्ख्ययाऽव्ययासन्नेत्यादिना बहुव्रीहिरयं समासः, तत्र संख्येयाद् द्व्यादिसंख्याविषयात् संख्येयादन्यत्संख्येयं परिच्छेद्यं तन्त्रं यासां दशादिसङ्ख्यानां तासु सङ्ख्येयप्रधानासु दशादिसङ्ख्यासु याऽन्या द्वित्वादिका सङ्ख्या प्रवर्तते संबन्धमनुभवति समासार्थं तस्या दशादिसङ्ख्याया आवृत्तिः पुनः पुनः प्रवृत्तिः दशादिसङ्ख्यापरिच्छेद्यो वा वर्गो दशावयवः सङ्ख्येयः परिच्छेद्य इति तां द्वित्वादिकां सङ्ख्यां तादृशीमावृत्तिवर्गसङ्ख्येयप्रधानां विदुः जानन्ति शाब्दिकाः किल, सङ्ख्या न परिच्छेद्या सा हि दशसु सङ्ख्येयेषु गुणभूतेति न द्वित्वेन योगं भजते; अत एव सङ्ख्येयान्तरतन्त्रास्वित्यनेनासंबन्धे हेतुरुक्तः, दशसङ्ख्या सङ्ख्येयेनापि विरोधाद् द्वित्वेन न संबध्यते, न हि दश द्वाविति युज्यते, तस्माद्दशसङ्ख्याया आवृत्तिर्द्वित्वपरिच्छेद्या द्विवारा हीयं दशसङ्ख्या द्विर्दशेति अत एवाभ्यां वृत्तिविषयः सुच्प्रत्ययो वाक्ये दशावयवो वर्गः परिच्छेद्यो द्वौ दशताविस्यस्ति समन्वयः ॥ २२ ॥

इत्येवं दशसङ्ख्या तत्सङ्ख्येया वा दश कथं द्विसङ्ख्यया न परिच्छेद्या इत्याशङ्क्य; व्याख्यातामेव युक्तिमुपन्यस्यति—

न सङ्ख्यायां न सङ्ख्येये द्वौ दशेत्यस्ति सम्भवः ।
भेदाभावान्न सङ्ख्याया विरोधान्न तदाश्रये ॥ २३ ॥

दशसङ्ख्या तावत्सङ्ख्येयोपसर्जत्वान्नार्हति द्वित्वसङ्ख्यासंबन्धमत्रेत्युक्तम् , उपसर्जनत्वेऽपि च बुद्ध्या प्रत्यवमृश्य संबन्धे प्रधानेन सङ्ख्येयेन योगो भवेद् यद्युपसर्जनमर्हेत् संबन्धं; यावता दशसङ्ख्याया एकत्वाद् द्वित्वेनासम्बन्धः, तत्सं[illegible] अपि दश विरोधाद् द्वित्वेन नावच्छिद्यन्ते, न हि दश द्वौ भवन्तीत्युक्तमेव ॥ २३ ॥

उत्तरा हि सङ्ख्या पूर्वसङ्ख्याकृतं व्यपदेशं बाधते, तस्मात्—

सङ्ख्यायेते दशद्वर्गौ द्विदशाइति सङ्ख्यया ।
तद्रूपे वाऽपि सङ्ख्येय आवृत्तिः परिभण्यते ॥ २४ ॥

दशसङ्ख्यापरिच्छिन्न एको वर्गस्तादृशमपरमाख्यातुं द्वित्वमुपादीयते न द्वयोर्दशद्वर्गयो द्वित्वमत्रावेद्यते, द्वौ दशतौ द्विदशाः संबन्धान्यथाऽनुपपत्त्या दशशब्दोऽत्र वृत्तिविषये दशद्वर्गे वर्तते,वर्गश्च वर्ग्यभेदापन्नो-

विवक्ष्यत इत्यवयवगतभेदाश्रयं बहुवचनम्, वर्गवाची चात्र डतिप्रत्ययो वृत्तावत एव दशदिति न प्रयुज्यते वर्गप्राधान्यात्, तद्रूपे दशसङ्ख्य एव सङ्ख्येये सति दशसङ्ख्याया आवृत्तिः पुनः प्रवृत्तिर्वा भण्यते द्वित्वेन, द्वौ वारौ द्विः; द्विर्दश द्विदश, दशशब्दोऽत्र सङ्ख्येयमेवाचष्टे, गुणभूतसङ्ख्याद्वारेण तु द्वित्वेन युज्यते; दशसङ्ख्येया दशसङ्ख्या तु गुणभूता वृत्तिद्वारेण द्वित्वसङ्ख्यायोगमनुभवति, दशसङ्ख्येयेषु दशत्वमावर्तमानं द्वित्वेन परिच्छिद्यते, तथा च संबन्धसम्बन्धात् सङ्ख्येयेषु दशस्वपि द्वित्वमन्वयीति तदाश्रयं बहुवचनं भवति, आवृत्तिगणनविषयस्य च सुचस्समासेन गतार्थत्वात्प्रयोगो न भवति,

तदुक्तं वार्त्तिके–'सुजभावोऽभिहितार्थत्वात् समास' इति, गतमेतत् ॥ २४ ॥

"सङ्ख्याया अवयवे तयवि'तिः अत्र कस्मान्न भवति, बहवोऽवयवा अस्यास्सङ्ख्याया इति" भाष्ये चोदितेऽभिहितम्–'अवयवे या सङ्ख्येत्युच्यते; न च काचित्सङ्ख्याऽस्ति यस्या बहुशब्दोऽवयवः स्यादि'ति,

अयमर्थः—'अवयवविधानेऽवयविनि प्रत्यय' इत्युक्तं, न च सा शब्दवाच्या काचिद्विशिष्टावयविनि सङ्ख्याऽस्ति,

ननु कथं नास्ति यावता प्रयुज्यत एव वाक्ये बहवोऽवयवा अस्यास्सङ्ख्याया इत्याह—

'ननु चेयमस्ति सङ्ख्येत्येवे'ति भाष्यम्, अस्योत्तरं–'नैषा सङ्ख्या किन्तर्हि संज्ञैवेति, एकत्वादिसङ्ख्याविशेषाणामविशिष्टा संख्या नामधेयमेतत्संज्ञेति; न त्वस्य वाच्यः कश्चिदवयवी, ततश्च सङ्ख्यासामान्यनिवेशिनीयं प्रतिभेदमनुवर्तते संज्ञा, न च सामान्यविशेषयोरवयवावयविभावः, कल्पितत्वेऽपि चावयविनः कार्यभेदो रूपभेदः समाख्याभेदश्च भिद्यते, तद्यथा–वनादेर्विविक्तवृक्षकार्याद्धि समुदितवनकार्यमन्यद्, अत एव रूपभेदः, समाख्या च वृक्षा वनमिति भिन्ना, इह तु परिच्छेदलक्षणं कार्यमेकत्वादिव्यतिरिक्तं सङ्ख्याया नास्ति किञ्चित्, रूपमपि विविक्तमेकादिव्यतिरिक्तमवधार्यते; शुक्लादिव्यतिरेकेणेव रूपस्य, समाख्या त्वर्थाभावादेव न भिन्ना, अपि तु सामान्यविशेषविषयगोचरेयं संज्ञा सङ्ख्येति, बहुत्वमपि चैवं त्रित्वादीनां सामान्यमिति बहवोऽवयवा अस्यां त्रिंशतो त्रिंशतिर्वे-

त्यप्यवयवावयविभावेन योगो न भवति; अपि तु सामान्यविशेष-भावेनैव, तथा च यथा बहुतयं रूपमिति शुक्लादिव्यतिरेकेण रूपा-वयविनोऽभावान्न भवति; तथा बहुतयी विंशतिस्त्रिंशदित्यपि न भवति, न हि परिच्छिन्नरूपाया विंशत्यादिसङ्ख्यायाः सामान्य-रूपमनवधारितविशेषं बहुत्वमुपपद्यते विशेषणं, तदेतद्भाष्योपक्षिप्तम-नुवदति—

सङ्ख्या नाम न सङ्ख्याऽस्ति संज्ञैषेति यथोच्यते ।
रूपं न रूपमित्येवं संज्ञा सा हि सितादिषु ॥ २५ ॥

सितपीतनीलादिवर्णव्यतिरेकेण यथा विलक्षणकार्यस्वभावं रूपं-नाम वर्णान्तरं नास्ति सितादिना रूपसामान्यनिमित्ता तु संज्ञा रूप-मित्येषा; तथैकत्वादिसंज्ञाभेदव्यवहारेण सङ्ख्यायामवयवी न विद्य-तेऽन्या, समाख्यामात्रमेषा सर्वेषां सामान्यभूतमित्युक्तोऽर्थः ॥ २५ ॥

सामान्यसमाख्यात्वमेवोपपादयति--

सङ्ख्यात्वजातियोगात्तु सङ्ख्या सङ्ख्येति कथ्यते ।
रूपत्वजातियोगाच्च रूपे रूपमिति स्मृतम् ॥ २६ ॥

जातिनिमित्तोऽयमुभयरूपोऽपि व्यपदेशो भाष्यकारेण स्मृतो न व्यतिरिक्तार्थनिबन्धन इति बहुतयी सङ्ख्या बहुतयं रूपमिति प्रयोगा-भावः, न तर्हि भवति बहुतयं चित्रं रूपमिति ? भवति; चित्ररूपस्या-वयविन एकत्वान्नीलाद्यवयवयोगोपपत्तेः, एकं चित्रं चेति चित्रतर-मिति चेति भेदसंविदावेदिततत्त्वाः पदार्थाः प्रत्याख्यातुमशक्या एवा-वयविसामान्याद् , इत्यद्वयसिद्धावस्माभिर्विचारिता ग्रन्थगौरव-भयान्नेह प्रतन्यन्ते तत एवावधार्यम् , तथा च चित्रमपि रूपमे-कमवयविसमवेतमित्यवयवबहुत्वेनावच्छेदमर्हत्येव, किञ्चिच्च चित्रं-पीतनीलाख्यं द्व्यवयवं किञ्चित्पुनः सितरक्तपीतादिबहुविधावय वारब्धमित्यस्ति साफल्यं विशेषणस्य, गतमदः ॥ २५ ॥

सङ्ख्याविषयमन्यद्विचार्यते—इह 'बहुषु बहुवचनमि'त्यादिना सङ्ख्या विभक्तिवाच्या विहिता, तत्र स्वशब्देनाभिहितायामस्यामेका-दिभ्यो वचनग्रहणात् प्रथमा तु भवति; द्वितीयादयस्तु कथं ? तथा हि—कर्मादिष्वपि विभक्त्यर्थेष्ववश्यमेकत्वादयो निमित्तत्वेनोपादेया-

इत्युक्तत्वात् कर्मणि यदेकत्वमेकत्वावच्छिन्ने वा कर्मणीत्याश्रयणादनभिहितकर्माद्याश्रयेष्वेकत्वादिषु विभक्तय इत्यभिहितविषये तदभावादेकं द्वौ बहूनीत्यादि कथमित्याशङ्क्याह—

निमित्तमेकमित्यत्र विभक्त्या नाभिधीयते ।
तद्गतस्तु यदेकत्वं विभक्तिस्तत्र वर्तते ॥ २६ ॥

प्रथमासाधारणमिदं प्रतिसमाधानं, तथा हि—प्रातिपदिकार्थसमवेतायां सङ्ख्यायां प्रातिपदिकार्थे वा सङ्ख्यासम्बन्धिनि पक्षान्तराश्रयेण प्रथमायां विधीयमानायामेकादिशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमेकत्वादि न तयाऽभिधीयते, प्रातिपदिकेनैकादिशब्देन तदभिधानात्, तद्गतत्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतैकत्वाद्यवच्छिन्नस्य प्रातिपदिकार्थस्य यदन्यदेकत्वादि तत्र वाच्ये प्राधान्येन प्रकृत्यर्थविशेषणत्वेन वा विभक्तिः प्रथमा विधीयत इति प्रातिपदिकेन स्वनिमित्तभूतैकत्वाद्यभिधानेऽपि तदपरैकत्वाद्यभिधानाय प्रवर्तत एव एको द्वौ बहव इति; एकशब्दस्योदाहरणार्थत्वात्, 'तद्गतस्तु यदेकत्वमि'त्याह—द्वित्वाद्यपि गृह्यत इत्यादिशब्दविषयः, तथा विभक्तिग्रहणस्य द्वितीयाऽऽदिसाधारणस्योपादानाद्द्वितीयाऽऽद्यपि प्रातिपदिकेनानुक्तमेकत्वादि कथयतीत्युक्तं भवति; एवं द्वौ बहून्पश्येत्यादौ, न ह्यत्र प्रातिपदिकेन कर्मादिगतमेकत्वादि स्पृष्टमिति तद्विषया द्वितीयाऽऽद्या विभक्तयः ॥ २६ ॥

ननु चात्र प्रकृतिप्रत्ययवाच्यं सङ्ख्याद्वयमवधार्यत इत्याह—

एकस्य प्रचयो दृष्टः समूहश्च द्वयोस्तथा ।
निमित्तव्यतिरेकेण सङ्ख्याऽन्या भेदिका ततः ॥ २७ ॥

इहैकस्य तदपरेण समुच्चीयमानस्य प्रचयो दृष्टः, तथा हि—सति प्रचयेऽन्यसाहभाव्ये द्वित्वादिसङ्ख्या जायन्ते; द्वयोश्च समूहः समुदायो दृष्टः, तद्यथा द्विपुत्र इत्यादौ निवृत्तेऽपि द्विवचने वृत्तावसाववगम्यतेऽन्तरङ्गः; ततः प्रचयसमूहदर्शनाद्धेतोः प्रातिपदिकार्थस्य यन्निमित्तमेकत्वाद्येकादिशब्दविषयं तद्व्यतिरिक्ताऽन्या विभक्तिवाच्यैकत्वादिसङ्ख्या विद्यते, बहूनामपि समूहो दृष्ट इति योजनीयम्, बहुपुत्र इत्यादौ तदीयविशेषावस्थापनेन प्रातिपदिकार्थस्य भेदिकाऽवच्छेदिका सङ्ख्या विभक्तिवाच्याऽनवधार्यैव, तथा

हि प्रातिपदिकात् प्रचिताप्रचितसाधारणमेकत्वमवगम्यते, विभक्तेस्तु विशेषनिश्चयोऽर्थस्य परिसमाप्तेरेक इत्यप्रचितमेकत्वमिति, एको द्वौ बहव इत्यसमूहरूपता, यद्येवं प्रचितविषय एकत्वे विभक्तिर्न स्याद्, एकश्च एकश्चेति नैतन्न्याय्यम्, साधारण एकत्वे प्रातिपदिकवाच्ये विभक्तिर्विशेषं द्योतयतीत्युच्यते, तथा च विभक्त्याऽत्र द्वित्वाद्युपजनहेतुतामप्रतिपद्यमानं प्रचितमेवैकत्वमावेद्यते पश्चात्तु पदार्थे पर्यवसिते चशब्दः प्रचयं द्योतयति पदार्थपृष्ठपातिनं; न तु प्रातिपदिकार्थगतम्, प्रातिपदिकार्थप्रचयविवक्षायां हि सहविवक्षाविषय एकशब्दप्रयोग इति सङ्ख्याया अन्यपदार्थत्वादित्यादिनैकशेषप्रत्याख्याने तत्समानार्थद्व्यादिशब्दप्रयोगो द्वित्वाद्युपजनात् प्रातिपदिकार्थप्रचयविषये समयाद्विभक्तिर्भविष्यति, यदि सामयिकनियोगतोऽन्या अपि कस्मान्न भवन्ति कर्मादीनामभावादित्यपरमत्र प्रतिविधानं भाष्य उक्तं, तथा हि—न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या नो विभक्तिरित्युपगतं भवति, स्वाभाविकत्वादर्थाभिधानस्य विभक्त्या सह प्रकृतिः स्वार्थमभिधत्त इत्ययमेव नियमपरवचनेन प्रतिपादयति ॥ २७ ॥

तदेतद्व्याचष्टे—

तदेकमपि चैकत्वं विभक्तिश्रवणादृते।
नोच्यते तेन शब्देन विभक्त्या तु सहोच्यते ॥ २८ ॥

स्वाभाविकं सहाभिधानं यथायथं सर्वत्रैव विभक्तिरभिधाने प्रतिपाद्यते, वृत्तौ तु लुका केवलेनाभिधानं ज्ञाप्यते; शक्तिविशेषो हि शब्दानां वृत्तावुपजायत इति केवलस्याप्यभिधानं न विरुध्यते, एवं सम्बुद्धिलोपेऽपि केवलप्रयोगः स्वाभाविकः, अन्योऽप्यत्र परिहारोऽभिहितो भाष्ये—'सङ्ख्या नामेयं परप्रधाना सङ्ख्येयमनया विशेष्यं यदि चात्र प्रथमा न स्यात् सङ्ख्येयमविशेषितं स्यादि'ति ॥२८॥

एतद्व्याचष्टे—

अन्वयव्यतिरेकौ न यदि स्याद्वचनान्तरम्।
स्यातामसति तस्मिंश्च प्रकृत्यर्थो न कल्पते ॥ २९ ॥

वृक्षः वृक्षौ वृक्षा इत्यादौ प्रकृतिप्रत्यययोरन्वयव्यतिरेकौ स्तः

तथा चोक्तं—

'दृष्टो ह्यव्यतिरेकेऽपि व्यतिरेकोऽन्वये सति'

इत्यादि, ततश्च

'तत्र योऽन्वेति यं शब्दमर्थस्तस्य भवत्यसौ'

इति भेदेनापोद्धारार्थकल्पना युक्ता, इह त्वेकशब्दादेकवचनमेव द्विशब्दाद् द्विवचनमेव बहुशब्दाद्बहुवचनमेव न वचनान्तरमित्यसति व्यतिरेकेऽन्वयस्यानिश्चयात् प्रकृत्यर्थो विवेकेन नावधार्यते; असति हि वचनान्तरेऽन्वयव्यतिरेकौ न स्त इत्येकादिशब्दलक्षणायाः प्रकृतेरभिधेयं प्रत्ययार्थव्यतिरिक्तं न सम्भवत्यत्र येन संख्येयमवच्छिन्द्यात्प्रकृतिः केवला, तथा च वृक्षादावेकवचनादीनामन्वयव्यतिरेकोक्तार्थनिर्धारणादिह तदभावे प्रकृतिप्रत्ययसमुदायवाच्योऽयमर्थः; तेन सङ्ख्येयो विशेष्यते संख्यालक्षणेन, तथा चानुक्तार्थत्वादेव विभक्तिरत्रेत्युक्तं भवति, वृत्तौ त्वेकस्या एव प्रकृतेरेका जात्याद्युपसर्जनार्थोऽवगम्यते, यथाऽन्यार्थे संभेदमापन्न इति विभक्तिश्चरितार्थत्वान्निवर्तते, यथा हि वृत्तौ विना विभक्तिप्रत्ययं तदर्थावगतिनिराकुलस्तिष्ठति सघोरसुवाचेत्यादौ; एवमत्र विभक्तिमन्तरेणापि तत्सन्निधानदृष्ट एकत्वाद्युपसर्जनार्थोऽवगम्यत एव, तदेवं पूर्वत्र परिहारे प्रकृत्यर्थानुवादकत्वमभिमतम्, सत्यपि प्रकृत्यर्थे यथायथं तदर्थानुवादकत्वेन वचनानामुक्तत्वाद्, इह तु साधारणार्थत्वमभिमतम् प्रकृतिप्रत्ययसमुदायवाच्येनार्थेन संख्येयविशेषणस्योक्तत्वादिति परिहारयोर्भाष्यकारोक्तयोर्विशेषः, अन्योऽप्यत्र भाष्ये परिहार उक्तः उभयवचना एवैते द्रव्यं चैवाहुर्गुणं च यस्थोऽसौ गुणस्तस्यानुक्ता एकत्वादय इति प्रथमा भविष्यतीति ॥ २९ ॥

एतद्व्याचष्टे—

एकत्वमेक इत्यत्र शुद्धद्रव्यविशेषणम् ।

सगुणस्तु प्रकृत्यर्थो विभक्त्यर्थेन भिद्यते ॥ ३० ॥

शुद्धस्य द्रव्यस्य पूर्वं विशेषणं बुद्ध्या निर्ज्ञातस्य विशेषणभावमापन्नमेक इति प्रातिपदिकेनाभिधीयते, एकशब्दो ह्येकत्वविशिष्टं द्रव्यमाह न सङ्ख्यानमात्रमपि विंशत्यादिवद्; अत एवोभयवचनत्वं विशिष्टवचनत्वं विवक्षितं भाष्ये न तु केवलगुणाभिधानं शुक्लादिव-

देषामुपपद्यते, यदि वा द्व्येकयोरिति निर्देशात् संख्यानमात्रवचनत्वम-पीत्युभयवचनत्वं स्पष्टं, द्रव्यस्यैकशब्दवाच्यस्य एकत्वविशिष्टस्य द्रव्यस्य विभक्तिवाच्येनैकत्वेन विशेषणात्सगुणः प्रातिपदिकार्थो विभक्त्यर्थे विशिष्टेऽवतिष्ठते; एकत्वविशिष्टोऽयमेकोऽर्थो न तु गुणान्तरविशिष्ट इति प्रकृतिवाच्यमन्तरङ्गं विभक्तिवाच्यं तु बरिङ्गमिति,

'द्व्यादीनां च द्विपुत्रादौ वाह्यो भेदो निवर्त्तते',

विभक्तिवाच्यो वाह्य इति वक्ष्यति ।

अन्ये तु-शुद्धं च द्रव्यविशेषणं चेति समाहारद्वन्द्वं मत्वा सङ्ख्यानमात्रप्रधानं सङ्ख्येयोपसर्जनं चैकं सङ्ख्यासङ्ख्येयसामान्यरूपं प्रातिपदिकेनोच्यते सह गुणेन सङ्ख्यानेन यो वर्तते प्रातिपदिकार्थः स विभक्तिवाच्येन भिद्यतेऽवच्छिन्नं प्रकाश्यत इति विभक्त्यन्तवाच्यं सङ्ख्येयं प्रतीयत इति व्याचक्षते ।

यस्मिन्द्रव्ये स्थितो गुणः सङ्ख्यानं तस्यानुक्ता एकत्वादयो-द्रव्यावच्छेदकतया नोक्ता इति चात्र भाष्यार्थः ॥ ३० ॥

ननु विभक्त्यन्तेन सङ्ख्येयप्रतिपादनात् केवलस्य च प्रयोगाभावाद् गुणमात्रवृत्तित्वं कथमेकादीनामवधार्यत इत्याह—

द्व्येकयोरिति निर्देशात्संख्यामात्रेऽपि सम्भवः ।
एकादीनां प्रसिद्ध्या तु संख्येयार्थत्वमुच्यते ॥ ३१ ॥

द्व्येकयोरिति द्विवचनेन निर्देशाद् द्वित्वाद्युपपद्यते सङ्ख्येयाच्च निष्कृष्टयोर्द्वित्वैकत्वयोरभिधाने युक्तमिदम् अन्यथा नित्यसङ्ख्येयप्राधान्ये द्वावेकश्च त्रय इति बहुवचनं स्याद् आदशभ्यः सङ्ख्याः संख्येये वर्तन्त इति लौकिकीं प्रसिद्धिमाश्रित्य भाष्यादेतद्यत्र नियोगतस्सङ्ख्या संख्येये वर्तत इति संख्येयाख्यायित्वमुच्यते, अयमत्रार्थः संख्यानमात्रे लौकिके प्रयोगे नैषां वृत्तिः, तथा हि-पदं प्रयुज्यते, विभक्त्यन्तं च पदं, विभक्तिश्च सङ्ख्यां प्रातिपदिकार्थसमवेतामाहेति नियतं तत्र सङ्ख्येयावधारणं, शास्त्रे त्वपोद्धारबुद्ध्या सङ्ख्यानमात्रवृत्तित्वाद् वृत्तावसति विभक्तिप्रत्यये कथमुपपद्यत इति ॥ ३१ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णप्रकाशे सङ्ख्यासमुद्देश एकादशः ॥

द्वादश उपग्रहसमुद्देशः ।

इदानीमाख्यातार्थमुपग्रहं विचारयितुं स्वरूपमस्यालौकिकत्वात् प्रदर्शयति--

य आत्मनेपदाद्भेदः क्व चिदर्थस्य गम्यते ।
अन्यतश्चापि लादेशाद् मन्यते तमुपग्रहम् ॥ १ ॥

आत्मनेपदपरस्मैपदव्यङ्ग्यः कर्त्रभिप्रायतदितरादिरूपो विशेषोऽयः क्रियायास्साधनस्य वा स उपग्रह इति पूर्वाचार्य्यैरभ्युपगतः, पूर्वाचार्यप्रसिद्धोपग्रहशब्दवाच्योऽयमर्थो व्यवह्रियते ॥ १ ॥

अत्र शास्त्रे कस्यार्थस्यासौ भेद इति सामान्येनोक्तमेव विभजति—

क्व चित् साधनमेवासौ क्व चित्तस्य विशेषणम् ।
साधनं तत्र कर्मादि व्यक्तिवाचां विशेषणम् ॥ २ ॥

साधनं कर्मोपग्रह आत्मनेपदादिव्यङ्ग्यः पच्यते गम्यत इति, आदिशब्दात् कर्त्ता भावश्च, तत्र कर्ता लादेशद्वयव्यङ्ग्य पचते यातीति, भाव आस्यते शय्यते इत्यादावात्मनेपदाभिव्यङ्ग्य एव, स च बाह्योभावो लकारवाच्य आभ्यन्तरस्य धात्वर्थरूपस्य भावस्य क्रियायाः स्वात्मन्यवस्थितमेकपदवाच्यसाधनावेद्यमावेदयद् भवति साधनं; व्यक्ता वाग्येषां व्यक्तं वाचि वा येषां ते व्यक्तवाचो धात्वर्थसमुच्चारणात्मकं विशिंषन्तोऽपि साधनस्य कर्तुर्विशेषणं सामर्थ्याद्भवन्तोभवन्त्युपग्रहशब्दवाच्याः, तद्यथा संप्रवदन्ते ब्राह्मणा इति ॥ २ ॥

क्व चित्क्रियाविशेषणमुपग्रह इत्याह—

क्रियाविषयभेदेन जीवितादिषु भिद्यते ।
लादेशैस्स क्रियाभेदो वाक्येष्वपि नियम्यते ॥ ३ ॥

विषयविशेषाश्रयेण भिद्यते क्रिया, स च तस्या भेदो लादेशैः परस्मैपदात्मनेपदलक्षणैरभिव्यज्यते, तद्यथा–जीवनोपायत्वेन पाकादिर-

नुष्ठीयमानः परस्मैपदेनाभिव्यज्यते पचति यजतीति, प्रधानं ह्यत्र क्रियाफलं न कर्तृगामि भृतिमात्रफलत्वाद् भृत्यानां, यजमानादीनां तु प्रधानफलोद्देशेन प्रवर्त्तमानत्वात् क्रियाऽऽत्मनेपदात्प्रतीयते यजते पचत इति, क्व चित्पुनः स एव क्रियाभेदो वाक्येष्वपि सत्स्ववधार्यत इति वाक्यगम्यः, तद्यथा-स्वं यज्ञं यजते, स्वं यज्ञं यजतीति, 'विभाषोपपदेन प्रतीयमाने' इति लादेशद्वयानुशासनात् स्वमिति पदान्तरसंसर्गरचितवाक्यावसेयं क्रियायाः प्रधानफलस्य कर्तृगामित्वमिति ॥ ३ ॥

विषयभेदं विनाऽपि क्व चित्साक्षात् क्रियाविशेष उपग्रह इत्याह—

धात्वर्थस्तद्विशेषश्चाप्युक्तः क्व चिदुपग्रहः ।
धात्वर्थो गन्धनादिस्स्याद्व्यतिहारो विशेषणम् ॥ ४ ॥

गन्धनावक्षेपणादयः क्रियाविशेषा धातुवाच्यास्सन्तोऽपि विनाऽऽत्मनेपदमनभिव्यक्ता इत्यात्मनेपदाभिव्यङ्ग्यत्वादुपग्रहशब्दवाच्या भवन्ति, उत्कुरुतेऽवकुरुत इत्यादि, व्यतिहारस्तु क्रियाया विशेषणमात्मनेपदाभिव्यङ्ग्यमुपग्रहः-व्यतिपुनत इति ॥ ४ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति विशिष्यः कथमुच्यते ? यावता सर्वमेव फलं क्रियायाः कर्तारमभिप्रैतीत्यत आह—

क्रिया प्रवृत्ता व्याख्याता कैश्चित्स्वार्था परार्थता ।
असती वा सती वाऽपि विवक्षितनिबन्धना ॥ ५ ॥

सर्व इमे स्वभूत्यर्थं यतन्त इति सर्वस्य स्वार्थं प्रवृत्तेः स्वार्थता पारमार्थिकी; परार्थता त्वसत्येव; सती तु लौकिकी वाचोयुक्तिः, तथा हि-विवक्षा विवक्षितं निबन्धनं हेतुरस्याः परार्थतायाः, स्वार्था तु मुख्यैवेति न तस्या विवक्षानिबन्धनत्वं, तदित्थं परार्थविवक्षायां मा भूदात्मनेपदमिति कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति फलं विशेष्यते,

अन्ये तु-प्रधानफलाभिप्रायेण तत एव स्वार्थपरार्थता मा भूदिति कैश्चिदिति वचनान्मतान्तरमुपक्षिप्तं भवति—तथा हि-यः स्वर्गौदनादिमुख्यफलार्थी स तत्रान्यान् व्यापारयति निर्वेशेन, प्रतिनिधानं चारभते ततश्च तस्य प्रतिनिधा न मुख्यफलार्थो; न स्वार्थं

आरम्भ इति तत्रात्मनेपदं यजमानादौ, यस्तु तत् प्रयुङ्क्ते निर्वेशमात्रफलः स स्वामिचित्तानुवर्तनादेव कृतार्थतां मन्यत इति तस्यासौ परार्थ आरम्भ इति न भवति तत्रात्मनेपदम् ॥ ५ ॥

इत्थं च संविधान आत्मनेपदं तत्रैव णिजित्यनयोः सामानाधिकरण्यं विषय इत्याह—

केषां चित्कर्त्रभिप्राये णिचा सह विकल्प्यते ।
आत्मनेपदमन्येषां तदर्था प्रकृतिर्यथा ॥ ६ ॥

णिचस्संविधानमात्रमर्थं मन्यन्ते केचित्, सर्व इमे स्वभूत्यर्थं यतन्त इति स्वार्थं ऽवर्तमानस्य प्रयोज्यस्य प्रयोजकस्तदनुकूलाचरणात् संविधाता भण्यते; न ह्यननुविधेयवचनान् स्वार्थाय सम्भावयते प्रकृतिरिति न प्रैषो णिजर्थोऽपि तु संविधानमात्रं तत्रैवात्मनेपदमिति तुल्यविषयत्वादनयोः पर्यायेण प्रयोगः; यजते याजयति पचते पाचयतीति, आत्मनेपदाभिधेयो हि नार्थसंविधानमपेक्षत इति णिचस्तुल्यविषयमात्मनेपदमिति विकल्प्यते तेन सह, यथा तदर्थो णिज् उत्पादनार्था प्रकृतिर्णिचा सह विकल्प्यते, ये धात्वर्थविशेषणतां हेतुमतीत्यस्य मन्यन्ते तेषामन्येषां मते हेतुमति व्यापारे वर्तमानाद्धातोर्द्योतको णिजिति कुतश्चिदर्थसामर्थ्याद्धेतुमतः संविधानविशिष्टस्य व्यापारस्य कृणीष्वेत्यादिवदवगमाद्ध णिज्रहिता शुद्धा प्रकृतिः प्रयोगमर्हत्येवेति मन्यन्ते,

यत्तूभयथा णिचमन्तरेण प्रैषस्याप्रतीतेर्हेतुमतीत्यस्य प्रत्ययार्थत्वं मन्यन्ते तेषां यथा णिच्प्रकृतिर्णिचा सह न विकल्प्यते तथाऽऽत्मनेपदमपीति "केषां चिदिति"वदन्पक्षान्तरं सूचयति, तथा ह्यात्मनेपदविषयस्य कर्तुरसंविधानं क्रियागतो धर्मो धातुवाच्यो भवेद्ध, आत्मनेपदेन हि क्रियाफलं कर्तृगामि द्योतयता सामर्थ्यात् प्रधानफलयुक्तः कर्ताऽभिधीयते; न तु प्रैषः स्पृश्यते, न हि प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारो ण्यन्तपदात्मनेपदान्तधातुविषयः प्रतीयते, अत एव शाब्दी प्रतीतिर्भिद्यते यजत इति फलार्थी स्वतन्त्रो यागं भावयतीत्यर्थः, तत्र चानन्यप्रयोज्यस्य स्वतन्त्रस्य भावनायामौचित्यात् संविधानं व्यापारः प्रतीयते; न त्वस्माच्छब्दव्यापारात्परं प्रयुङ्क्त इत्यवगतिः, याजयतीति तु यागे परं प्रयुङ्क्त इति शाब्द एवावगमः; तात्पर्यदृशा तु

वास्तवव्यापाराश्रये विषयसाम्यं भवेत् तस्माद्भिन्नविषयत्वान्नात्र विकल्प इत्येष सिद्धान्तोऽभिमतः, अन्यथैकविषयत्वाद्धातुसामान्यविहितस्य णिचो धातुविशेषात् स्वरितञितो विधीयमानमात्मनेपदं बाधकं स्यादिति न विकल्पो भवेत्, तस्य 'तिप्तसि'त्यनेन विधानात्, 'स्वरितञित' इत्यादिर्न विधिरिति चेद्द ? नियमस्तर्हि भविष्यति, स चैकवाक्यतया विधिशेष एव, अन्यथा परस्मैपदबाधकत्वमपि कथमात्मनेपदस्य स्यादिति, तदेवं भिन्नविषये णिजात्मनेपदे; संविधाने आत्मनेपदं तद्विशेषे तु प्रैषे णिजिति, यत्र तु पारार्थ्यं धात्वर्थस्यान्यतोऽवगम्यते तत्र न भवत्यात्मनेपदं, तद्यथा—उक्तः करोति प्रेषितः करोतीति प्रैषेण कर्तुः पारार्थ्यावगतेः स्वार्थतासम्प्रत्ययादात्मनेपदाभावोऽत्र, एवमोदनं पचतीति करणादिकारकान्तरप्रैषेऽपि प्रयोज्यकर्तुः प्रधानफलार्थत्वाभावादात्मनेपदाभावः, तथाऽजां नयति ग्राममित्यत्र धात्वर्थप्रैषमात्रविवक्षायां भृत्ये कर्तर्यात्मनेपदं न भवति; धात्वर्थाविषयपरप्रैषविवक्षायां तु स्वामिनि कर्तरि भवत्यात्मनेपदम् अजां नयते ग्राममिति ॥ ६ ॥

इदानीं ये णिचा सहात्मनेपदस्य विकल्पमिच्छन्ति तेषां विषयसाम्यावगमभ्रान्तिबीजमुपदर्शयति—

क्रीणीष्व वपते धत्ते चिनोति चिनुतेऽपि च ।
आप्तप्रयोगा दृश्यन्ते येषु ण्यर्थोऽभिधीयते ॥ ७ ॥

स्वात्मानं क्रीणीष्वेति विनताऽभिहिता पुत्रानाह-'क्रीणीत मामि'ति शिष्टप्रयोगोऽस्ति, अत्र क्रीणीष्वेत्यात्मनेपदान्तस्य प्रयोगस्य ण्यर्थः प्रैषोऽवधार्यते, दास्यप्राप्ता हि विनता नागमात्राऽऽत्मानं क्रीणीष्व दास्यान्मोचयेति कद्रुवा क्रापणे स्वातन्त्र्ये नियुज्यत इति परप्रयोज्यत्वावगमाद्द ण्यर्थतायामात्मनेपदमिदमिति समानपदत्वं णिजात्मनेपदयोरेकस्माद्द प्रयोगाद्द भ्रान्तिबीजं मन्यन्ते, तथा हि—सामर्थ्यादन्यत्र ण्यर्थोऽवगम्यते नात्मनेपदात्, क्रयणे हि नियुज्यते विनता क्रयणस्य चात्र विनिवृत्तिलक्षणं फलं क्रेतुरात्मगामीति कर्त्रभिप्रायक्रियाफलगतमात्मनेपदं विहितम्, इयत्येव शब्दार्थे पर्यवसिते परतोऽर्थं सामर्थ्यात् क्रापयेति ण्यर्थोऽवधार्यते, तथा हि—सा विनताऽऽत्मानं कथं क्रीणाति= दास्यान्मोचयति ? यदि प्रत्युपकारं काद्रवेयाणामा-

चरति, न च सा स्वयं प्रत्युपकर्तुं शक्नोति पुत्रानाह 'क्रीणीष्व मामि'ति तथा च पुत्रैरात्मानं दास्यान् मोचयति क्रापयतीत्ययमर्थोऽस्य क्रीणीष्वेति पदस्य प्रकरणसामर्थ्यपर्यालोचनया लभ्यत इति न पदार्थविषयेणात्मनेपदेनात्र णिच् समानविषय इति, एवं केशश्मश्रु वपत इति प्रयोगो भ्रान्तिबीजं दृश्यते, तथा हि—वपत वपनं मुण्डनमन्येन कारयतीत्यर्थ इति णिजात्मनेपदे समानविषयेइति मन्यन्ते, अत्र च तिङन्तात् कर्तृगामि क्रियाफलं प्रतीयत इत्यात्मनेपदं सामर्थ्याचु स्वयमशक्तोऽन्यं प्रयुङ्क्त इत्यवगम्यते, तथा 'भर्त्रैषा पत्नी रेतो धत्त' इति प्रयोगो दृश्यते शिष्टानां; रेतो धापयतीत्यत्र चार्थः सामर्थ्यादवगम्यते न हि पत्न्याः पौंस्नं रेतः संभवति; ततो धारणयोग्यं पुत्रं येन तं धारयति, पत्न्या रेतोधारणयोग्यपुमिन्द्रियाभावादिति सामर्थ्यलभ्योऽत्र ण्यर्थो न तिङन्तवाच्यो येनात्मनेपदेन समानविषयको णिच् स्याद् आत्मनेपदाद्धि धारणस्वातन्त्र्यमात्रमत्र गम्यते तत्र पत्नीसम्बन्धाद्वाक्यार्थपर्यालोचनया प्रयोजककर्तृविषयत्वमत्रावगम्यते, पदं हि पदान्तरनिरपेक्षं स्वार्थमात्रमावेदयते वाक्यसामर्थ्याचु विशिष्टार्थावगतिः, सैषाऽत्र यज्ञस्य समृद्धिर्योऽग्निं चिनुत इत्यत्रापि चिनुत इति विशिष्टप्रयोगाङ्गसंविधानता चयने प्रतीयते, सामर्थ्याचु प्रेषणशब्दार्थोऽपि णिज्विषयः प्रतीयते, यो हि स्वयं चयनमनुतिष्ठति परप्रयुक्तः स चिनोतीत्येतस्मादेवावगम्यत इति प्रयोजकव्यापारविषयोऽर्थाच्चिनुत इत्यर्थः प्रतीयते, तदेतेषु प्रयोगेष्वर्थसामर्थ्यादिनाऽवसितमपि ण्यर्थमात्मनेपदान्तशब्दार्थ इति मत्वा कैश्चिद् णिजात्मनेपदयोर्विषयौ सर्वत्राश्रित्य विकल्पः प्रतिपादितः ॥ ७ ॥

इह संविधान आत्मनेपदमित्युक्तम्, पचादीनां तु प्रधानभूतविक्लित्त्यादिवचनत्वात् कथं संविधानोपादानं येन तद्विशिष्टवचनाद्धातोस्तत्रात्मनेपदं स्यादित्याशङ्क्याह—

संविधानं पचादीनां क्व चिदर्थः प्रतीयते ।

तन्निमित्ता यथाऽन्याऽपि क्रियाऽधिश्रयणादिका ॥ ८ ॥

'कः पचेः प्रधानार्थः योऽसौ तण्डुलानां विक्लित्तिः, अथेदानीं प्रेषणमध्येषणं वा युक्तं यदि सर्वं पच्यर्थः स्याद्? बाढं युक्तमि'ति भाष्ये प्रयोजकव्यापारस्यापि धात्वर्थतोपन्यस्ता तथा चोदासीनोऽपि प्रयो·

जकः सामग्रीं परिपोषयन् संविधाता कारक इति तद्व्यापारो धातुवाच्यः पचत इति विक्लित्त्यर्थत्वाद्यथाऽधिश्रयणोदकासेचनादिः प्रयोज्यकर्तृव्यापारः पचति देवदत्त इति; अधिश्रयति=उदकमासेचयतीत्यर्थः पचते देवदत्त इति संभारं ढौकयतीत्यर्थः, तस्यैव तु प्रयोज्यप्रेषणे विवक्षिते णिज्भवति पाचयतीति, न हि संविधानमेव प्रैषोऽपि तु तत्पूर्वकप्रेरणं, यत्कुर्वन् प्रयोजक इत्युच्यते तथाविधानि कुर्वन्नपि यावत्प्रेषणं नाचरति न तावत्प्रयोजकः कथ्यते ॥ ८ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफले विधीयमानमात्मनेपदं कथं धातोस्संविधानार्थमाक्षिपतीत्याह—

कर्त्रभिप्रायता सूत्रे क्रियाभेदोपलक्षणम् ।
तथाभूता क्रिया या हि तत्कर्ता फलभाग्यतः ॥ ९ ॥

कर्त्रभिप्रायक्रियाफलग्रहणेन संविधानविशिष्टा क्रिया निर्दिश्यते यस्मादेवंभूता क्रिया विशिष्टरूपा तस्याः कर्ता फलेन युज्यते न ह्यसंविदधद्याजकादिः क्रियाफलं स्वर्गादि लभते ततश्च कार्यभूतेन फलसम्बन्धेन कारणभूतक्रियोपलक्षितेति तत्रात्मनेपदमित्युक्तं भवति ॥ ९ ॥

उपलक्षणे दृष्टान्तमाह--

यथोपलक्ष्यते कालस्तारकादर्शनादिभिः ।
तथा फलविशेषेण क्रियाभेदो निदर्श्यते ॥ १० ॥

'नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेदि'ति नक्षत्रदर्शनस्य सन्ध्याविगमकालविशेषोपलक्षणार्थत्वाद् घनाघनैर्गगने तदभावेऽपि नाडिकादिभिस्तथाविधकालावधारणाद् वाग्विसर्गो भवत्येव यथा; तथा प्रधानफलसंबन्धस्य संविधानोपलक्षणार्थत्वादनाद्वृत्त्यापि फलविशेषद्योतनमात्मनेपदं संविधानमात्रे भवति ॥ १० ॥

भाष्ये स्वरितञिद्ग्रहणं प्रत्याख्यातमिति यातिप्रभृतिभ्योऽपि तस्मादात्मनेपदं न भवतीत्याह—

क्रियाविशेषवचने सामर्थ्यमुपरुध्यते ।
केषां चिदन्ये तु कृताः स्वरितेतो ञितस्तथा ॥ ११ ॥

कर्त्रभिप्रायक्रियोपलक्षितसंविधानलक्षणे क्रियाविशेषे प्रत्याख्य या-

तिप्रभृतीनां धातूनां शक्तिः प्रतिहन्यते नियता हि शब्दशक्तिः ये तु संविधानाभिधानसमर्थाः स्वरितेत्संज्ञका ञकारेत्संज्ञकाश्च पठिता धातुपाठे संविधानविशिष्टक्रियावचनसामर्थ्यमवद्योतयितुमित्यर्थः, स्वाभाविकी हि धातूनां शक्तिर्नियतविषया दुरवसानेति ञकाराद्यनुबन्धस्तदवगमाय कृतो गणकारेण ॥ ११ ॥

यद्येवं कथं स्वरितञिद्ग्रहणंप्रत्याख्यायते, असति हि तस्मिस्तदनुबन्धाः कथं पठ्यन्ते तद्धि तेषां कार्यम् असति हि तस्मिस्तदभावः, तथा च संविधानविशिष्टक्रियाऽभिधानशक्तिर्धातूनां कथमवगम्यत इत्यत आह—

अनुबन्धश्च सिद्धेऽर्थे स्मृत्यर्थमनुषज्यते ।
तुल्यार्थेष्वपि चावश्यं न सर्वेष्वेकधर्मता ॥ १२ ॥

इह क्रियावचनत्वेन समानाभिधेयत्वेऽपि धातुषु न सर्वेषु क्रियामात्रवचनत्वस्वभावः, अपि तु शब्दव्यापारविशेषविशिष्टवचनत्वं, तथा हि–या प्रापणे णीञ् प्रापण इति तुल्येऽप्यर्थनिर्देशे यातेः प्राप्तिः प्रापणमर्थः; नयतेस्तु प्रापणा प्रापणमिति संविधानमर्थोऽवगम्यते एवमन्येषामपि संविधानार्थता स्वाभाविकी बोद्धव्या, इदमेव सूचयितुं ञकाराद्यनुबन्धः स्मरणार्थं निवेश्यते, यो हि प्रयोगादेव स्वभावविशेषमवधारयितुं शक्तस्तं स्मृत्यर्थानुबन्धासङ्गप्रयोगज्ञं प्रति नार्थस्तेन, तथा च प्रयोगदर्शिनं प्रति स्वरितञिद्ग्रहणं शक्यमकर्त्तुमिति प्रत्याख्यायते, एतद्भाष्यवचनानुसारिणा तु प्रक्रियत एवैतत्, तथा च भाष्यं वृत्तज्ञो ह्याचार्य्यस्तुल्यमर्थमनेनानुबन्धिनाऽऽसञ्जयतीति, वर्त्तन्तेऽस्मिन् कार्याणीति वृत्तं प्रयोगो, वर्त्तनं वृत्तमिति शब्दव्यापारो वा तज्ज्ञः सूत्रकारो वचनानुसारिणमज्ञं प्रति ञकाराद्यासञ्जयतीत्यर्थः॥१२॥

तुल्यार्थेष्वपि नैकधर्मितेत्यत्र दृष्टान्तमाह—

दृशीक्ष्योस्सदृशेऽप्यर्थे नाभेदः प्रतिपूर्वयोः ।
ण्यर्थोपादायिनस्तस्मान्न तुल्यार्थाः पचादिभिः ॥ १३ ॥

गणपरिपठितत्वे समानेऽपीक्षतेपश्यतीत्यनयोः प्रतिपूर्वयोः नाभेदोनं समानार्थता; अपि तु प्रतीक्षत इत्यन्य एवार्थः प्रतिपालनं नाम;प्रतिपश्यतीति प्रतीपदर्शनमर्थः, दृशीक्षीउपलक्षणम्; रक्षतिपालयत्योरपि, प्रतिरक्षति प्रतिपालयतीत्यन्य एवार्थः, एवं हरतिनयत्योः संपूर्वयोः सं-

हरति संनयतीत्याद्यप्युदाहार्यम्, एवं ण्यर्थमपि भिन्नं संबन्धितया स्वी-कुर्वन्ति ते संविधानाभिधायिभिः पचादिभिर्न समानवाच्याः, न हि सर्वे धातवो ह्यर्थेन सङ्गच्छन्त इत्येतावता संविधानाभिधायिनः स्युः; शक्तिभेदात् प्रैषादिर्ण्यर्थः संविधानं तु ततोऽन्यत् तद्धेतुरपी-त्युक्तमेव; अत एव संविधानमेव ण्यर्थोऽत्र नाभिमतः, एवं हि पचा-दिभिस्तदभिधायिनां भिन्नार्थता न भवेदिति पचादीनामपि संविधा-नाभिधानात् सामान्येन पचादिभिरित्युक्तवान्न परस्मैपदान्तैरात्म-नेपदान्तानां भिन्नार्थतेति च लभ्यते ॥ १३ ॥

संविधानेन स्वरितञिद्व्यतिरिक्तानां न सर्वथैवोपयोगोऽपि तु योगविकृते तदभिधानशक्तिर्विकलेत्याह—

उम्भ्यर्थे वर्तमानस्य करोतेर्भिन्नधर्मणः ।
ण्यर्थोपादायिता तस्मान्नियताः शब्दशक्तयः ॥ १४ ॥

उम्भाञ्चकारेत्यामन्तस्यानभिव्यक्तपदार्थस्याभिव्यक्त्यर्थं करोति-रनुप्रयुज्यते, स च क्रियासामान्यवाचीत्यत्रोम्भ्यर्थे वर्तते ततश्च तस्य विशिष्टक्रियोपनिपाते भिन्नधर्मणो नानास्वभावस्य ण्यर्थ इव संविधानं तदभिधायित्वं दृष्टं, तथा च ञिदयं पठितो यतएवं तस्मा-च्छब्दानां शक्तयो नियता एकस्मिन्नपि ह्यर्थेऽतोऽत्रोम्भेः संविधाना-भिधाने शक्तिर्नास्ति, इत्थं चासितसंविधानेनोम्भेः संबन्धेन तदर्थप्रवृत्तेः करोतेस्तदभिधानशक्तिस्सत्यपि च तस्मिंस्तदभिधानसामर्थ्यमस्य नास्ति वस्तुत एव तु संविधानेनोम्भेः संबन्धाभावे करोत्यर्थोऽपि संविधाने विशेष्येत ॥ १४ ॥

कथमवसीयते करोत्यर्थोऽत्र संविधानविशिष्ट इति तदर्थसम्प्र-त्यायकस्यात्मनेपदस्यादर्शनादित्याशङ्क्य भाष्यकाराभ्युपगममत्रार्थे संवादकमाह—

तथा ह्यनुप्रयोगस्य करोतेरात्मनेपदे ।
पूर्ववद्ग्रहणं प्राप्ते स्वरितं सदुपस्थितम् ॥ १५ ॥

"इहाम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्ये"त्यात्मनेपदविधानमकर्त्रभिप्राये चरितार्थं, कर्त्रभिप्राये तु कृञोऽनुप्रयोगस्यात्मनेपदे "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल" इत्यनेन प्रसक्ते "पूर्ववत्सन" इत्यतस्सूत्रात्

स्वरितत्वलिङ्गयुक्तं पूर्ववद्ग्रहणमधिकृतमिति भाष्यकारेणोपगतं, तथा चानुप्रयोगस्य कृञो यदाऽऽम्प्रत्ययात्पूर्वस्य धातोरात्मनेपदं तदा कर्त्रभिप्रायेऽपि तद्भवति नान्यथेति नियमार्थात्पूर्वग्रहणादत्रात्मनेपदाभावः, एतच्च कथमुपपद्यते यद्यनुप्रयोगस्य करोतेस्संविधानाभिधानसामर्थ्यं स्याद्, अन्यथाऽऽत्मनेपदाप्रसङ्गात् किं पूर्ववद्ग्रहणेन? णिज्योग्यार्थाभिधानेऽपि न सर्वेषां धातूनां संविधानप्रत्यायनसामर्थ्यमप्यनुमेयमित्येतन्निदर्शनोपन्यासेन स्थिरयति—

एकत्वेऽपि क्रियाऽऽख्याते साधनाश्रयसङ्ख्यया।
भिद्यते न तु लिङ्गाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रितः॥ १६॥

साध्यस्वभावत्वात्क्रियायाः स्वतो नास्ति भेदः तिङन्तपदविषये त्वेकपदोपात्तकर्तृकर्मलक्षणसाधनाधारगतद्वित्वबहुत्वाभ्यां पचतः पचन्ति पच्येते पच्यन्त इति विशिष्यते द्विबहुसाधनसाध्यत्वं ह्यत्रावगम्यते क्रियायाः, यथा साधनाधारद्रव्यसङ्ख्यायोगात् तथा तद्गतलिङ्गविशेषयोगोऽपि कस्मान्न भवतीति शक्यते वक्तुम्? आख्याताल्लिङ्गविशेषस्याप्रतीतेः, एकपदोपादानसाधनाश्रयस्य द्वित्वादेरेवावगमो न तु स्त्रीत्वपुंस्त्वविशिष्टेऽर्थे समवेतेयं क्रियेत्याख्यातादवगम्यते, स्वाभाविकं हि शब्दानामर्थप्रत्यायनं न युक्तिगम्यं, साधनसङ्ख्ययेत्येव वक्तव्ये व्यापारविशिष्टद्रव्यात्मकमेव सङ्ख्याताभिधेयं न शक्तिमात्रमित्याश्रयग्रहणेन सूचयति, तथा च देवदत्तः पचतीति द्रव्येण सामानाधिकरण्यं दृश्यते, अत एव द्रव्यादीनामाख्यातार्थोऽपि द्रव्यमित्यभ्युपगमः॥ १६॥

तदयं निदर्शनार्थः साध्येन योज्यते—

तस्मादवस्थितेऽप्यर्थे कस्य चित्प्रतिबध्यते।
शब्दस्य शक्तिर्न त्वेष शास्त्रेऽन्वाख्यायते विधिः॥ १७॥

यत एवं शब्दशक्तिभेदापेक्षमभिधानमन्यत्रापि तस्मात्संविधानसंबन्धे सत्यपि धातूनां कस्य चिद्धात्वादेस्तु प्रत्यायनसामर्थ्यं प्रतिहन्यत इत्युक्तम्, उम्भ्यादिसमानार्थस्य करोतेस्संविधानाभिधानसामर्थ्यं नोम्भेरिति स चैष शब्दशक्तिनियमार्थप्रकारः स्वरितञिद्ग्रहणेन शास्त्रेऽन्वाख्याते प्रकटीक्रियते, गतमेतत्॥ १७॥

इह यजति याजकः पचति कर्मकर इत्येतत् कर्त्रभिप्रायक्रियाफलग्रहणस्य व्यावर्त्यमुदाहृत्य याजकानपि दक्षिणाफलमभिप्रैति कर्मकरानपि भृतिरित्याक्षिप्य सर्वत्रैव क्रियाफलं कर्तारमभिप्रैति तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञायते साधीयो यत्क्रियाफलमभिप्रैति; किञ्च साधीयो यदर्था क्रियाऽऽरभ्यत इति भाष्ये समर्थितमित्येतद्व्याचष्टे—

यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः ।
तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभादि प्रयोजकम् ॥ १८ ॥

इह कर्त्रभिप्रायक्रियाफलस्य विधानोपलक्षणत्वात्संविधानक्रियावचनाद्धातोरात्मनेपदमित्युक्तं भवति, तत्र च संविधाने यत्फलं तदेवोपलक्षणं युक्तम्, तच्च यदर्थं संविधानारम्भो यदुद्देशेन हि संविधानं साधनोपसर्जनयोग्यताऽनुसारेण च प्रवर्तनमारभते तत्स्वर्गादिप्रधानं फलं वेदितव्यं, संविधात्रा नियुक्तानि कारकाणि तदिच्छया प्रवर्तन्त इति तेषां दक्षिणा भृतिर्वाऽपि फलमप्रधानम्, तादर्थ्येन पूर्वमेव क्रियाप्रवृत्त्ययोगात्, संविधाता पुनः प्रधानक्रियार्थेऽमुदासीनोऽपि बहुमुखमाचेष्टत इति मुख्यफलाभिसन्धानेन स एव क्रियाः पच्यादिकाः प्रवर्तयति, तदयं फलस्य प्रकर्षः तादर्थ्यादपूर्वमेव प्रधानक्रियाऽऽरम्भाद्व्याख्यातः ॥ १८ ॥

संविधानमात्मनेपदमित्यस्मिन् सिद्धान्ते चोदितं भाष्ये–'इदं कथं भवितव्यं स्वामिदासौ पचेते ? इत्येतद्व्याचष्टे—

यदोभौ स्वामिदासौ तु प्रारभेते सह क्रियाम् ।
युगपद्धर्मभेदेन धातुस्तत्र न वर्तते ॥ १९ ॥

प्रभुभृत्ययोः सम्भूय द्वन्द्वनिर्देशेनाभिधीयमानयोः क्रियाऽऽरम्भे तत्साध्यस्य व्यापारस्य भेदाद्युगपदेककाले धातुवाचकत्वं नासादयति, तथा हि—प्रभुसाध्यं संविधानं संभारघटनं; भृत्यसाध्यं तु प्रधानक्रियारूपमिति विलक्षणत्वाद्व्यापारस्यैकधातुवाच्यता नोपपद्यते तथा च किमात्मनेपदं संविधात्रपेक्षं क्रियतां; किं वा दासापेक्षं परस्मैपदमिति ? संशयो न व्यावर्तते ॥ १९ ॥

अथापि कथं चित्क्रियाद्वयं विलक्षणमप्यनेकार्थत्वाद्धातुभिरभिधीयते; तथा हि—

यत्र प्रतिविधानार्थैः पचिस्तत्रात्मनेपदम् ।
परस्मैपदमन्यत्र संस्काराद्यभिधायिनि ॥ २० ॥

प्रतिविधानं संविधानं तद्वचनात् पचेरात्मनेपदमाम्नातं, वाक्यगतविक्लित्तिपर्यन्तसाधनविनियोगादिलक्षणसंस्कारादिवचनाच्च परस्मैपदमिति धातुनाऽर्थद्वयस्वीकारेऽप्येकस्मिन् प्रयोगे सिद्धे विरुद्धलादेशद्वयानुपपत्तिः ॥ २० ॥

अत्र समाधिः—

संविधातुश्च सांनिध्याभावे धर्मोऽनुषज्यते ।
प्लक्षशब्दस्य सांनिध्यान्न्यग्रोधे प्लक्षता यथा ॥ २१ ॥

अयमर्थः—अतुल्यकक्षयोरप्यनयोर्यद्येकशब्दवाच्यताऽभ्युपगम्यते तदा युगपदधिकरणवचनानां द्वन्द्वविधानाद् द्वन्द्वनिर्दिष्टौ स्वामिदासावेकस्मिन्पच्यर्थे सह विवक्ष्येते तत्र चेतरेतरधर्माध्यासात् साहचर्यमिति स्वामिसाहचर्यात् दासे संविधानं तद्व्यापारोऽध्यारोप्यते तथा च स्वामिना तुल्यो दास इति स्वामिद्वयस्य कर्तृत्वे संविधानवचनाद्धातोरात्मनेपदं क्रियते स्वामिदासौ पचेते इति; तद्यथा प्लक्षन्यग्रोधाविति सहचरिते न्यग्रोधे प्लक्षत्वारोपः प्लक्षाणां न्यग्रोधः प्लक्ष इति, तथा चानुस्यूतभेदस्य समुदायस्याभिधानादितरेतरापेक्षायां द्वन्द्ववचनं भवति, एतदग्रे द्वन्द्वविचारे निर्णेष्यामः ॥ २१ ॥

कथमतद्रूपसंविधानमात्रादन्यरूपारोप इति दृष्टान्तेन व्युत्पादयति—

पुरोडाशाभिधानं च धानादिषु यथा स्थितम् ।
छत्रिणा चाभिसम्बन्धाच्छत्रिशब्दाभिधेयता ॥ २२ ॥

प्रातस्सवने पुरोडाशैः प्रचरन्तीत्युच्यते तत्र चैकस्य पुरोडाशस्य बहुत्वसङ्ख्याऽनुपपत्तेस्तत्सहचरितेष्वध्यारोपितपुरोडाशभावेषु सत्स्वयं प्रयोगः, तत्र पुरोडाशः धानाः करम्भः परिवापः पयश्चेति पञ्च पुरोडाशाः कथ्यन्ते, छत्रिणो यान्तीतिवद्बहुवचनान्यथाऽनुपपत्त्या परमकृतच्छत्रसंबोधा अपि च्छत्रिसाहचर्याच्छत्त्रिशब्देनाभिधीयन्ते, एवं दासोऽपि स्वामिसाहचर्याद् द्वन्द्वनिर्देशान्यथाऽनुपपत्त्या स्वामिधर्मासङ्ग इत्यात्मनेपदं भवति स्वामित्वं दासस्याध्यस्य व्यापारस्य

भेदोऽत्र न विवक्ष्यत इत्यभिन्नधातुवाच्यक्रियारूपाश्रयप्रधानगतधर्मोपपत्तिः ॥ २२ ॥

यद्वा मतान्तरमत्रेत्याह—

अर्थात्प्रतीतमन्योन्यं पारार्थ्यमविवक्षितम् ।
इत्ययं शेषविषयः काश्चिदत्रानुवर्ण्यते ॥ २३ ॥

स्वामिदासयोः क्रियोपकारित्वं विलक्षणमेकस्य मुख्यफलाभिसन्धानादितरस्य तदनभिसंधानादित्येतदविवक्षित्वा सामान्येन मातापितरौ पुत्रं जनयत इतिवत् क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षया शेषात्कर्तरि परस्मैपदं भवति स्वामिपदसंनिधानादेव हि संविधानमवगतं दासपदार्थसामर्थ्याच्च तस्यान्यगामिनि क्रियाफले चरितार्थत्वादाख्यातस्य नात्र व्यापार इति क्रियासामान्यवचनाद्ध धातोरात्मनेपदविधावनुपयोगाच्छेषात्कर्त्तरि परस्मैपदं स्वामिदासौ पचत इति, पञ्चभिर्हलैः कृषतीति स्वामिनः प्रतिविधातुस्तथा संभवाण्णिचः प्राप्तिमावेदयितुं भाष्यकारेणोपन्यस्तम् ॥ २३ ॥

तत्र चोद्यते—

अथ प्रतिविधानाय हलैः कृषति पञ्चभिः ।
भाष्ये नोदाहृतं कस्मात्प्राप्तं तत्रात्मनेपदम् ॥ २४ ॥

युगपत्पञ्चभिर्हलैः कर्षणं स्वामिन उपपद्यते न कर्षकस्येति प्रतिविधानायात्मनेपदं प्रतिविधानवचनाद्धातोः कुतः कारणाल्लक्षणेन प्राप्तं न कृतं भाष्यकारेण ? ॥ २४ ॥

अत्र परिहारं शङ्कित्वा प्रतिक्षिपति—

प्रतीतत्वात्तदर्थस्य शेषत्वं यदि कथ्यते ।
न स्यात्प्राप्तविभाषाऽसौ स्वरिते तन्निवार्त्तिका ॥ २५ ॥

भृत्यस्य पञ्चभिर्हलैर्युगपद्विलेखनासंभवात् स्वाम्येव तथेति गतार्थत्वात् संविधानस्यात्मनेपदविधावनुपयोगात् शेषत्वं परस्मैपदनिमित्तं यद्यत्रावस्थाप्यते तदा प्रदेशान्तरविरोधः प्राप्नोति, तथा हि "न वेति विभाषे"त्यत्र "विभाषोपपदेन प्रतीयमाने" इति यत् प्राप्तविभाषा गणिता कर्त्रभिप्राये क्रियाफले स्वरितेत्संज्ञकानां नित्य आत्मनेपदे

प्राप्ते प्रक्षे तन्निवृत्त्यर्था, यदि चात्रोपपदेन द्योतितेन स्यादात्मनेपदं तदा स्वयं यज्ञं यजतीत्यादावपि तद्प्राप्तेर्विभाषोपपदेनेत्यप्राप्तविभाषा भवेद् विधिमुखेन प्रवृत्तेरिति विरोधः; तस्माद् द्वाभ्यामुपपदात्मनेपदाभ्यां संविधानं द्योत्यत इति प्राप्तविभाषावचनाल्लभ्यत इति कथमन्नात्मनेपदं न भवेत् ? ॥ २५ ॥

अत्र केचिदाहुः—

शुद्धे तु संविधानार्थे कैश्चिदत्रेष्यते कृषिः ।
तद्धर्मा याजिरित्येवं न स्यात्तत्रात्मनेपदम् ॥ २६ ॥

ये णिचा समानविषयतामात्मनेपदस्य मन्यन्ते; त एवमिच्छन्ति संविधानमात्रेऽर्थे कृषिर्वर्तत इति न भवत्यात्मनेपदं णिज्वदिति, तथा हि णिच्परिहारायात्रोक्तं कृष्यादिषु चानुपपत्तिः नानाक्रियाणां कृष्यर्थत्वान्नावश्यं कृषिर्विलेखन एव वर्तते किं तर्हि प्रतिविधानेऽपीति, एवशुद्धे विलेखनाद्यवच्छिन्ने संविधानार्थे कृषिर्वर्त्तत इति विलेखनस्य प्रयोज्यव्यापारस्यासंभवाद् यथा णिज् नोत्पद्यते तथाऽऽत्मनेपदमिति संविधानेन विशेष्यमाणस्यान्यस्य धात्वर्थस्याभावात् संविधानविशिष्टार्थवाचिनो हि धातोरात्मनेपदं न शुद्धसंविधानवचनाद्, यद्यपि च विलेखनमत्र धात्वर्थस्तथाऽपि तद्विषयं प्रतिविधानं विशिष्टमेव शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् कृषिरभिधत्ते;तद्यथा फले लुग्वचनानर्थक्यं प्रकृत्यन्तरादिति प्रत्याख्याते लुकि रूढिशब्दत्वेऽपि शब्दशक्तिस्वाभाव्यादामलकादिभिर्वनस्पतिविशेषप्रभव एव फलविशेषोऽभिधीयते तदेतन्निवारयति तथा ह्येवमत्रोच्यमाने यजिरपि तस्य कृषेरिव धर्मोऽस्येति तद्धर्मा कृषिधर्मा स्यादिति ततोऽपि न भवेदात्मनेपदं, तथा हि कृषिः शुद्धे प्रतिविधाने वर्तते तथा यजिरपि वर्तते तथा च भाष्ये प्रतिविधाने यजेर्वृत्तिरुक्ता,

इदं हि चोद्यते–इह याजका यजन्तीतीष्यते हविः प्रक्षेपमात्रवचने तु याजका हविः प्रक्षिपन्ति तान् यजमानः प्रयोज्यान् याजयतीति विपरीताभिधानं स्यादिति,

अत्र परिहार उक्तः–यज्यादिष्वविपर्यासो नानाक्रियाणां यज्यर्थत्वान्नावश्यं यजिर्हविःप्रक्षेपमात्रे वर्तते किन्तर्हि त्यागेऽपि; यजमानः करोति याजकाः कारयन्तीति,

एवंच द्रव्यत्यागमात्ररूपो यजेरर्थ इति कृषिवत्ततोऽपि न स्यादात्मनेपदम् अथ त्यागविशिष्टः प्रतिविधानं यज्यर्थ इति भवत्यात्मनेपदं कृषेरपि विलेखनविशिष्टं संविधानमर्थ इति प्रसज्यत एवात्मनेपदम् , णिच् तु प्रैषस्य संप्रत्ययायात्र भवति; न हि संविधानमेव ण्यर्थ इति पूर्वमेव निर्णीतम् ॥ २७ ॥

कथं तर्ह्यत्रात्मनेपदं न भवतीति सिद्धान्तमाह--

अत्र तूपपदेनायमर्थभेदः प्रतीयते ।
प्राप्ते विभाषा क्रियते तस्मान्नास्त्यात्मनेपदम् ॥ २८ ॥

समीपे श्रूयमाणेन पञ्चभिर्हलैरिति पदेनायं संविधानलक्षणोऽर्थविशेषो गम्यते यतस्ततोऽत्रे विभाषोपपदेन प्रतीयमान इति प्राप्ते एवात्मनेपदे विभाषाकरणात्पक्षे न भवतीति कृषतीति साधुः प्रयोगो भाष्ये व्यवस्थित इति सिद्धमिष्टम् ॥ २८ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णप्रकाश उपग्रहसमुद्देशो द्वादशः समाप्तः ।

श्रीः ।

अथ लिङ्गसमुद्देशः

त्रयोदशः

तदेवं तिङन्तार्थो विचारितः; तत्र सङ्ख्यासाधने सुबन्तसाधारणे क्रियाकालपुरुषोपग्रहास्तिङन्तैकनियताः लिङ्गं तु नामपदानामधिकं वाच्यमिति तदिदानीं विचारयितुं यथासम्भवं दर्शनभेदेन तल्लक्षणमाह—

स्तनकेशादिसम्बन्धो विशिष्टा वा स्तनादयः ।
तदुपव्यञ्जना जातिर्गुणावस्था गुणास्तथा ॥ १ ॥
शब्दोपजनितोऽर्थात्मा शब्दसंस्कार इत्यपि ।
लिङ्गानां लिङ्गतत्त्वज्ञैर्विकल्पा सप्त दर्शिताः ॥ २ ॥

लोके यल्लिङ्गं दृष्ट्वा; अयं पुमान्, इयं स्त्री इदं नपुंसकमिति प्रतीयते तदिह पक्षद्वयेन निर्दिष्टं प्रस्तावयोग्यं स्तनकेशकलापप्रजननादिरूपव्यञ्जनैरवयविनः सम्बन्धः संयोगसमवायलक्षणो लिङ्गं; वा तेन विशिष्टाः स्तनादय इति पक्षद्वयम्,

तदुक्तं—

स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषस्स्मृतः ।
उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ॥

इत्युभयव्यञ्जनाभावात्तदभावे व्यञ्जनवत्त्वसाम्याच्चानेनैव नपुंसकत्वमपि लक्षितं, तदभावे नपुंसकमित्येवोक्तेऽव्ययानां तिङन्तानांच तत्प्रसङ्गः, उभयोरन्तरमित्युक्ते कुक्कुटमयूर्याविति लिङ्गसमुदायविषये नपुंसकत्वं स्यादित्युभयमुपात्तं, यत्र यत्र लिङ्गान्तराभावे तुल्यजातीयं स्त्रीपुंसव्यतिरेकेण लिङ्गान्तरं सोऽर्थो नपुंसकलिङ्गयुक्त इत्यर्थः, अत्र च मत्वर्थीयेन य एव सम्बन्धविशेष उक्तः स एवेहानूद्यते, स्तनकेशसम्बन्धस्य चोपलक्षणत्वात् प्रसवयोनिविशेषादि यथा-

स्वं दृष्टो विशेष इहादिग्रहणाद् गृह्यते, एवं लोमसम्बन्धोऽपि विशिष्टो-ऽन्यस्याप्युपलक्षणमिति प्रसवादयोऽपि गृह्यन्ते, तेन

"लिङ्गात् स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने भ्रूकंसे टाप् प्रसज्यते;"

"तत्वं खरकुटीः पश्ये"ति चोद्यं नावतरति, विशिष्टस्य सम्बन्ध्याश्रयणात्, लोके हि यो दृष्टः सम्बन्धः तमनूद्य लक्षणे क्रियमाणे नातिप्रसङ्गो भवति; अत एवादिग्रहणाद्यथास्वं स्त्र्यादिनियतस्य भेदस्य ग्रहणम्, एतत्तु दर्शनद्वयमचेतनानां स्तनादिरहितत्वा-दव्यापकमित्युक्तं;"खट्वावृक्षौ न सिध्यत" इत्यतः पक्षान्तराश्रयणम्, अत्र च तैर्थिकमतभेदेन पक्षभेदः--

वैशेषिकाः सर्वत्राभिन्नाभिधानप्रत्ययोन्नीतसद्भावां जातिं मन्यन्त इति स्तनाद्युपव्यञ्जनाभिव्यक्तविशेषां स्त्रीत्वपुंस्त्वनपुंसकत्वरूपां लिङ्गं जातिरित्याहुः,

सा चाचेतनस्थाऽपि यथास्वमुपव्यञ्जनाभिव्यक्ता विद्यत एवेति वक्ष्यते,

ननु स्तनाद्युपव्यञ्जना जातिः कथमचेतने ? न हि तत्र स्तनादयस्सन्ति; अथादिग्रहणाद् यथायथं विशिष्टमेवोपव्यञ्जनमेवं सति पूर्वोक्तमपि पक्षद्वयं नाव्यापकम् अचेतनेष्वपि यथास्वमुपव्यञ्जनविशेषविशेषणस्य ग्रहणाद्, अस्ति हि खट्वाऽऽदीनामपि किञ्चिन्निमित्तं-यद्वशात् स्त्र्याद्याकारप्रत्ययप्रसवः, सत्यमेतद्; अर्थव्यक्तिवस्तुशब्दानां-तु त्रिलिङ्गानां सर्वभावेष्वव्याहतप्रसरस्त्वास्त्रिलिङ्गयोगस्तदाकारप्रत्ययान्यथाऽनुपपत्त्याऽनुमीयते; तत्र च परस्परविरोधि नियतव्यञ्जनसंबन्धरूपं लिङ्गत्रयं लौकिकं कथं स्यादिति ? तदवधीरणेन जातिपक्षावलम्बनं जातीनां हि सर्वगतत्वादेकाश्रयसमवायित्वं बह्वीनामप्युपपद्यते, एवं गुणावस्थादीनामपि लिङ्गानां सर्वत्र विरोधः,

तथा हि साङ्ख्याः सत्त्वरजस्तमसां गुणानां सततपरिणामिनामुपचयापचयमाध्यस्थ्यलक्षणा अवस्थाविशेषा यथायोगं पुंस्त्वादिलिङ्गमातिष्ठन्ते, तदेतद् भाष्यकाराऽभिमतं दर्शनं संस्त्यानप्रसवस्थितयोऽपि हि तस्य लिङ्गं —

तथा चाह-"संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गं "सर्वाश्च पुनर्मूर्त्तय एवमात्मिकाः संस्त्यानप्रसवगुणा" इति वदता वृक्षादावपि लिङ्गयोग उपपादितः, त्रिलिङ्गता च समर्थिता, नियमे तु कारणं वक्ष्यते, तत्र

संस्त्यानं संहननं प्रतिबन्धस्तिरोधानमित्यवस्था स्त्रीत्वं, प्रसवः प्रवृत्तिराविर्भाव इति पुंस्त्वम्, न स्त्रीपुंसौ नपुंसकमिति स्थितिर्नपुंसकमर्थाल्लक्षितं,—

तथा हि संग्रहकारः पठति—संस्त्यानं संहननं लयशक्तिवृत्तिरूपाप्रवृत्तिप्रतिबन्धतिरोभावः स्त्रीत्वं, प्रसवोऽप्युद्भवशक्तिवृत्तिलाभः प्रवृत्तिराविर्भाव इति पुंस्त्वं, साम्यं स्थितिरौत्सुक्यनिवृत्तिरपरार्थत्वमङ्गाङ्गिभावनिवृत्तिः कैवल्यमिति नपुंसकत्वमिति,

अवस्थाविशिष्टा वा गुणा एव लिङ्गमत्रैव दर्शने पक्षान्तरम्, ते हि कार्यान्तरवत् स्त्र्याद्यवभासमपि प्रत्ययमुपजनयन्तो भवन्ति लिङ्गव्यपदेश्याः, एकस्यापि वस्तुनः शब्दभेदादर्थो व्यक्तिर्वस्त्विति लिङ्गभेदस्य दर्शनाद्,

बहिरसन्नेव शब्दैरुत्पादित इव बाह्ये वस्तुनि लिङ्गयोग इति शब्दाभिधेयस्वभावं लिङ्गमिति केचित्,

तटस्तटी तटमित्यभिन्नेनापि शब्देनाभिन्नं वस्तु त्रिलिङ्गं प्रत्याय्यत इति शब्दसंस्कारमात्रं लिङ्गमाश्रितं कश्चिद्,

एवमपि च बाह्यत्वेनावसायान्नोदात्तादिधर्मवच्छब्दधर्मत्वं लिङ्गस्य किन्तु स्त्रियां पुंसि नपुंसक इति शब्दान्वाख्याननिमित्तभावदर्शनाच्छब्दसंस्कारत्वमस्य, "तयोस्तु तत्कृतं दृष्ट्वा" "यथाऽऽकाशेन ज्योतिष" इति भाष्ये वर्णितम्,

तदेते मतभेदाश्रयाः सप्त पक्षा यथायथमुत्तरत्र विचारयिष्यन्ते ॥१-२॥

सम्प्रति शब्दशक्तिस्वभावानुसारेणापरं विकल्पसप्तकमाह—

उपादानविकल्पाश्च लिङ्गानां सप्त वर्णिताः ।
विकल्पसंनियोगाभ्यां ये शब्देषु व्यवस्थिताः ॥ ३ ॥

उपादानं शब्दैर्विशिष्टशक्तिभिरर्थोपाधित्वेन ग्रहणं लिङ्गानां तस्य सप्त भेदाः; लिङ्गाभिव्यञ्जकशब्दशक्तिप्रतिनियताध्यासकार्यलिङ्गानां गुणावस्थादिरूपाणां सर्वत्र सम्भविनामपि, तथा विकल्पे स्त्रीपुंनपुंसकानां शब्दैः प्रत्यायने चत्वारो भेदाः—केचित् पुंनपुंसकविषयाः शङ्खः पद्मः शङ्खं पद्ममित्यादयः "पद्मशङ्खौ निधौ पुंसि; स्थितौ पुंसि च तोयज" इति, केचित् स्त्रीनपुंसकनियता भागधेयं भागधेयी भेषजं भेषजी अर्चिरित्यादयः, अन्ये स्त्रीपुंससाधारणाः यथेष्वशनिति-

ध्यादयः, अपरे त्रिलिङ्गाः तटस्तटीतटमित्यादयः, सांनियोगो = नियमः तेन त्रयो विकल्पाः तद्यथा वृक्षादयः पुंस्येव नियताः, खट्वाऽऽदयः स्त्रियामेव, दध्यादयो नपुंसक एवेति सप्त विकल्पाः ॥ ३ ॥

इदानीं जातिपक्षोऽत्र विचार्यते—लौकिकस्य लिङ्गलक्षणस्योपेक्षणात्; तत्र गोत्वादीनामिव स्त्रीत्वादीनामेकत्र कथं न विरोध इत्याशङ्क्याह—

तिस्रो जातय एवैताः केषांचित्समवस्थिताः ।
अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गोमहिष्यादिजातिभिः ॥ ४ ॥

स्त्रीत्वाद्यनुरक्तप्रत्ययजननात्सर्वत्राविरुद्धसमवायाः स्त्रीत्वादिजातयो विरुद्धैकार्थसमवायाभिर्गोत्वमहिषत्वादिजातिभिः सहैकस्मिन्नाश्रये वर्तन्ते प्रत्ययभेदो जातीनां लिङ्गं, स च गोत्वाश्वत्वादिनिमित्त एकस्मिन्नाश्रये न जायते; स्त्रीत्वादिनिमित्तस्तु गोत्वाद्याश्रये जायत इति कथमासां जातीनां गोत्वादिभिरविरुद्धत्वं न स्यात् ॥४॥

तथा हि—

हस्तिन्यां वडवायां च स्त्रीतिबुद्धेस्समन्वयः ।
अतस्तां जातिमिच्छन्ति द्रव्यादिसमवायिनीम् ॥ ५ ॥

भिन्नजातीयेष्वपि स्त्र्याद्याकारबुद्धेरनुगमाज्जात्यन्तरैः स्त्रीत्वादिजातीनामविरुद्ध एकार्थसमवायः, अयमत्र परमार्थः—इह शब्दालिङ्गोपाधेः प्रत्ययस्य भिन्नजातीयेष्वप्यनुगमस्य दर्शनात् शब्दप्रमाणकानां शब्दार्थोऽर्थ इति सर्वत्र द्रव्यगुणकर्मसामान्यादावपि लिङ्गजातियोगः कल्प्यते, तथा च स एवार्थः केन चिच्छब्देन नियतलिङ्गोऽभिधीयमानस्तल्लिङ्गजातियोगी; शब्दान्तरेण तु लिङ्गजात्यन्तरयोगी प्रत्याय्यत इति न का चित् क्षतिः, तद्यथा भावशब्देन पुंस्त्वोपाधिस्सत्तोच्यते सत्ताशब्देन स्त्रीत्वोपाधिः साम्यशब्देन नपुंसकत्वोपाधिः, एवं तटादौ वाच्यगोत्वादयोऽपि भावजातिसाम्यशब्दैस्त्रिलिङ्गोपाधयोऽभिधीयन्त इति शब्दशक्त्यनुसारेणैव सर्वत्र लिङ्गोपाधिव्यवस्थिताः शब्दा द्रव्यायमाणं वस्त्वाचक्षाणास्तद्धर्मलिङ्गोपाधितयैव तत्र तत्र प्रवर्तन्ते, तथा च स्त्रीत्वं स्त्रीता स्त्रीभाव इति लिङ्गेष्वपरो लिङ्गयोग इति वक्ष्यते ॥ ५ ॥

एतदेवोपपादयितुमाह—

परतन्त्रस्य यल्लिङ्गमपोद्धारे विवक्ष्यते।
तत्रादौ शब्दसंस्कारः शब्दैरेव व्यवस्थितः॥ ६॥

नामपदेन सत्त्वभूतस्यार्थस्याभिधीयमानत्वात्तस्य वृत्तावुपसर्जनभूतस्यापि प्रक्रियायामपोद्धारवाक्येऽभिधित्सिते प्रत्ययेन यल्लिङ्गमुपादीयते नान्तरीयकं तत्केवलं शब्दान्वाख्याननिमित्तमिति शब्दैरेवाङ्गीकृतं, प्रयोगे तु लौकिके तदविवक्षितमित्यर्थः,

तथा हि "कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्वचनं" प्रत्याख्याने "चास्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वादि"ति कुक्कुटाण्डं मृगक्षीरमिति, कुक्कुटादेरण्डादिविशेषणस्य जातिमात्रविवक्षायां स्त्रीत्वस्याविवक्षितत्वाद्,

अतिदिष्टेऽपि हि पुंशब्दे पूर्वपदवाच्यं स्त्रीत्वमत्र नावगम्यत इति किमतिदेशेन, यत्र हि गम्यते स्त्रीत्वं तत्र पुंशब्दोऽतिदिश्यतां, यथा दर्शनीयभार्याऽऽदौ, अत्र ह्युत्तरपदेन स्त्रीलिङ्गेन सामानाधिकरण्यात् पूर्वपदस्य स्त्र्यर्थताऽवगम्यत इति पुंशब्दातिदेशो युक्तः,

कुक्कुटाण्डादौ स्त्रीलिङ्गताऽभावात् पूर्वपदस्य स्त्र्यर्थता नियमेन नावधार्यते; प्रक्रियावाक्ये तु शास्त्रीयापोद्धारे कुक्कुटस्याण्डं मृगस्य क्षीरमित्येवं पुंलिगेन प्रदर्शनं सत्त्वभूतस्यार्थस्य लिङ्गनान्तरीयकत्वात्, ततश्चासौ सत्त्वाभिधायिनः शब्दस्य संस्कारः, अण्डक्षीरादीनां तु पुंसः संबन्धाभावादर्थात्प्रयोगे लौकिके स्त्रीत्वावगतिः, तदुक्तं "सर्वत्र जातयः समवस्थिता" इति॥ ६॥

तामिदानीं व्याप्तिमुपपादयति—

बुद्ध्या कल्पितरूपेषु लिङ्गेष्वपि च सम्भवः।
स्त्रीत्वादीनां व्यवस्था हि सा लिङ्गैर्व्यपदिश्यते॥ ७॥

बहिर्वस्तूनां बुद्ध्या ज्ञानेन कल्पिताकारेषु समारोपितरूपेषूपाधित्वेन वस्तुविषयेष्वभिधीयमानेषु स्त्रीत्वादिष्वपि लिङ्गेष्वपरलिङ्गयोगो यथास्वं शब्दप्रतिपाद्येष्विति सर्वशब्दविषयाणां लिङ्गानां व्याप्तिः सा व्यवस्था नियमः, स्त्रीत्वादीनां लिङ्गे लिङ्गीयाध्यासः शब्दैः प्रतिपाद्यते, तथा हि-भावप्रत्ययान्तैर्लिङ्गाभिधायिभिः शब्दैरर्थानां स्त्र्यादीनां लिङ्गानियमेन प्रत्यायने स्त्रीत्वं स्त्रीता स्त्रीभाव इति स्त्रीत्ववि-

शिग्रस्य द्रव्यस्य स्त्रीशब्देनाभिहितस्य भावप्रत्ययेन प्रवृत्तिनिमित्त-नपुंसकत्वादियोगित्वं स्वभावात्प्रकाश्यते भावशब्देन च पुंस्त्वविशिष्ट-मिति शब्दजेन प्रत्ययेन लिङ्गेष्वपरलिङ्गयोगो लक्ष्यते, तदुक्तं—"प्राग्लिङ्गे लिङ्गमेव व्यवस्थितमि"ति ॥ ७ ॥

"असत्तु मृगतृष्णावदि"ति अचेतनानां लिङ्गमवस्थापयितुं भाष्येऽभिहितं व्याचष्टे—

यथा सलिलनिर्भासो मृगतृष्णासु जायते ।
जलोपलब्ध्यनुगुणाद्बीजाद्बुद्धिर्जलेऽसति ॥ ८ ॥

तथैवाव्यपदेश्येभ्यो हेतुभ्यस्तारकाऽऽदिषु ।
मुख्येभ्य इव लिङ्गेभ्यो भेदा लोके व्यवस्थिताः ॥ ९ ॥

मृगतृष्णा मरुमरीचिकाः प्रसिद्धाः, ता हि तरङ्गायमाणाः मृगाणां—तत्तुल्यानां मुग्धानां च पिपासामुपजनयन्ति, दिनकरकरनिकराः प्रसर्पन्तो देशमूर्ध्वाधरभावेन समाक्रामन्तस्तरङ्गाकारप्रत्ययमुपजनयन्ति पिपासूनाम्, अत एव तृष्णाकृताद् भावनावेशादुदकत्वेन प्रतिभासमानास्तृष्णाशब्देनोच्यन्ते,यथा ह्युदकवासनालक्षणाद् बीजादसत्यपि तत्र जले सन्तापसन्धुक्षितानां पिपासूनां जलाकाराचगाहिनी बुद्धिरुपजायते, एवमेव तारका पुष्यो नक्षत्रमित्येवमादिष्वचेतनेषु बहिरविद्यमानेभ्य एव लिङ्गेभ्योऽत एवाविद्यमानत्वादेवाव्यपदेश्येभ्यो लोके तारकाऽऽदिशब्दैर्भेदाः प्रतिनियतलिङ्गानुगताः प्रकाश्यन्ते, तथा बहिर्विद्यमानलिङ्गनिमित्तमन्यत्राध्यस्तोदकभाववदिहाप्यन्यत्राध्यस्तस्त्रीत्वाद्यसदध्यारोपितं प्रतीयत-इति दृष्टान्तेन साम्यं, व्यञ्जकाभावश्चात्र बाधकं प्रमाणम् , अयमर्थः—शब्दानां शक्तिनियमादसदपि बाह्यं रूपमभिधातुं न व्याघातः सदृशश्च सदसतोस्ततः प्रत्ययः प्ररूढः, शब्दो हि सत्यमिथ्याज्ञानावेदितमर्थविशेषमभिधत्ते, मरुमरीचिपूदकं सादृश्यादध्यारोप्यते, न चाचेतनत्वेन खट्वावृक्षयोः स्त्रीपुंसाभिव्यञ्जकसदृशं किञ्चिद् दृश्यत इत्याशङ्क्य; विषयसादृश्यमनपेक्ष्याप्यनादिमिथ्यावासनावशाद् भ्रान्तयो भवन्तीति दर्शनान्तरमुक्तं भाष्ये, "गन्धर्वनगरं यथे"ति ॥ ८–९ ॥

अतोऽनन्तरमिदमुक्तं भाष्ये—"आदित्यगतिवत्सन्न" "वस्त्रान्तर्हि-

तदत्र तदि"त्येत्येतद्व्याचष्टे—

व्यक्तेषु व्यक्तरूपाणां स्तनादीनां तु दर्शनात्।
अव्यक्तव्यञ्जना व्यक्तेर्जातिर्न परिकल्प्यते ॥ १० ॥

व्यक्तेषु चेतनगतेषु लिङ्गेषु स्तनकेशादीनां तदुपव्यञ्जनानां स्पष्टरूपाणामुपलम्भादचेतनेषु खट्वाऽऽदिष्वनभिव्यक्तव्यञ्जना लिङ्गजातिर्न परिकल्प्यते न व्यवस्थाप्यते, सर्वथैव व्यक्तेरप्रतीतेः किन्तु प्रमाणेन प्रतीतौ तु तदवस्थापनमर्हति; यथाऽऽदित्यगतिर्देशान्तरप्राप्त्याऽनुमीयते; वस्त्रान्तर्हितं च वस्तु वस्त्रापाये व्यवधाने निवृत्ते साक्षाद् गृह्यते, नैवं लिङ्गजातिर्वृक्षादिषु न कदाऽप्युपलक्ष्यत इत्यसती शब्देन पुंशक्तिवशात्प्रत्याय्यते, तथा च भाष्यं-"येऽप्येते रथकारा-वासीवृक्षादनहस्ता" इत्यादि,

प्रमाणसिद्धस्य ह्यनुपलब्धिहेतवोऽतिदूरात्सामीप्यादिन्द्रियघाताद् मनोऽनवस्थानादित्यादयो, न चेदं लिङ्गं प्रमाणसिद्धं किञ्चनास्ति वस्तु सत्यभूतो धर्मः, एवं च तदुपगमः प्रत्यक्षेण विरुध्यत-इत्युक्तं भाष्ये ॥ १० ॥

तद्व्याचष्टे—

अस्तित्वं च प्रतिज्ञाय यदा दर्शनमिच्छतः।
अत्यन्तादर्शनेन स्यादसत्त्वं प्रति निश्चयः ॥ ११ ॥

खट्वावृक्षादौ लिङ्गस्य सत्त्वमभ्युपगम्य व्यञ्जनानुपलब्धेर्नित्यमनुपलब्धिमभ्युपगच्छतो वादिनो दृश्यानुपलब्धिरप्रमाणभूताऽभावं प्रति स्यादित्यभावे शशविषाणादौ संदेहप्रसङ्गः, तत्रादर्शने सत्यपि निश्चयो न स्याद् यतस्तत्राप्येतच्छक्यते वक्तुम् अस्ति तदिन्द्रियदौर्बल्यात्तु न दृश्यत इति, तदयं प्रत्यक्षविरोधाऽयं दृश्यस्वभावस्य प्रत्यक्षेण कदा चिदप्यगृह्यमाणस्य सत्ताऽभ्युपगमः लिङ्गकार्यस्य खट्वावृक्षादौ टावादेर्दर्शनाल्लिङ्गानुमानमित्युक्तं, "ययोस्तु तत्कृतं दृष्ट्वा" "यथाऽऽकाशेन ज्योतिष" इति, आकाशनमाकाशः प्रकाशः तेन यथा तत्कारणस्य ज्योतिषोऽनुमानं; तथा लिङ्गकार्येण लिङ्गस्येति, एतद् दूषितम्—"अन्योन्यसंश्रयं त्वेतदि"ति ॥ ११ ॥

तद्व्याचष्टे—

न चालमनुमानाय शब्दो दर्शनपूर्वकः ।
सिद्धे हि दर्शने किं स्यादनुमानप्रयोजनम् ॥ १२ ॥

इह सिद्धस्यार्थस्य स्त्रियां पुंसि नपुंसक इत्यनुवादः शब्दसंस्कारार्थः, तथा च यदि प्रत्यक्षादौ लिङ्गस्यास्ति प्रमाणसिद्धिः तदा शब्दात्तदनुमानं व्यर्थम्; अथ नास्ति तदा प्रत्ययादेकार्थस्य विधीयमानस्य निमित्तत्वेनोपादानमप्रमाणमनुपपन्नमित्यर्थः, अन्यतोऽवगतस्य शब्दादेव प्रतीत्यभ्युपगमेऽन्योन्यसंश्रयमेतदितरेतराश्रयदूषणदुष्टमित्यर्थः, लिङ्गसिद्धौ निमित्तत्वेनोपादानमेतन्निबन्धनस्य शब्दस्य; प्रयोगाभावात्तेन तत्सिद्ध्ययोगात्तदेवं लौकिकं लिङ्गमचेतनेष्वव्याप्तमुपेक्ष्य "संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयावि"ति परिभाषितं भाष्ये लिङ्गमुक्तं, तथा चाह—

"संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूतेस्सप्प्रसवे पुमान्" इति,

स्त्यानं संहननं, प्रसव उपचयो; रूपादीनां सत्त्वादिगुणानां, स्त्यायति संहननमापद्यतेऽस्यां गर्भ इत्यधिकरणं स्त्री, सूतेर्धातोर्भावे प्रसव-उपचये डुम्सुन्प्रत्यये परतस्सकारस्य पकारादेशे कृते पुमानिति, यदाह—सबिति । सकारस्य पकारादेश इत्यर्थः, अनेन च प्रकारेण विषये सूत्यर्थे वृत्तिं सूचयति, अत एव प्रत्ययं नोपन्यस्यति पातेर्डुम्सुन्नित्येवं तस्य प्रसिद्धेः, अर्थानां प्रसिद्धानामेव शास्त्रेऽनुवादाद् रूढ्यर्थबाधो विज्ञायते तेन प्रसवः प्रवृत्तिराविर्भावो गुणानां शास्त्रे पुमान्;लोके तु पाति सन्ततिमिति पुमान्, यद्यपि चाविर्भावतिरोभावावपि लौकिकावेव लोकसिद्धस्यैव शास्त्रेऽनुवादस्योपपत्तेः, तथाऽपि प्रसिद्धतरस्तनादिसंबन्धो-लौकिकस्त्यज्यते, अव्याप्तेः "सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्य" इति संस्त्यानप्रसवयोर्लिङ्गयोर्व्याप्तिरुपपादिता, तथा चाचेतनेष्वपि सिद्धिः, मूर्त्तिशब्देन हि वस्तुमात्रं लक्षितम् आकाशादीनामपि चास्मिन्दर्शने सत्त्वादिगुणत्रयमयत्वादाविर्भावतिरोभावयोरपि प्रतिपत्तिः चैतन्यमात्मा चिदिति नित्यभूतेऽप्यात्मनि देहाश्रयत्वेन गुणमध्यव्यवस्थितत्वात् तद्धर्माविर्भावतिरोभावोपपत्तिः, तदेवं वैयाकरणैर्लौकिकं लिङ्गमाश्रयितुं न शक्यम् अवश्यं च कश्चित् स्वकृतान्त आस्थेयइति, संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गं स्त्रीपुंसलक्षणमुक्तम्,

उभयधर्मसाम्यरूपा स्थितिर्नपुंसकमर्थादुक्तं भवति ॥ १२ ॥

तथा हि भाष्यतात्पर्यं व्याचष्टे—

आविर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चेत्यनपायिनः ।
धर्मा मूर्त्तिषु सर्वासु लिङ्गत्वेनानुदर्शिताः ॥ १३ ॥

वर्धते यावदनेन वर्धितव्यम् अपायेन वा युज्यत इति भावानां सततपरिणामित्वाद्धर्मत्रयस्यानपायित्वम् ॥ १३ ॥

तथा हि—

सर्वमूर्त्यात्मभूतानां शब्दादीनां गुणे गुणे ।
त्रयः शब्दादिधर्मास्ते सर्वत्र समवस्थिताः ॥ १४ ॥

सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यो यत्राल्पीयांसो गुणास्तत्रावरतस्त्रयः; रसगन्धौ न सर्वत्रेति भाष्यकारेणैव सर्वभूतात्मकत्वं शब्दादीनामुक्तम् , शब्दादिगुणसमुदायात्मका हि मूर्ताः शब्दः स्पर्शो रूपमिति पदार्थाः, एकैकगुणोत्कर्षेणाकाशादिषु पृथिव्यन्तेषु शब्दादयः पञ्चगुणाः समुदायभावमापद्यन्त इति शब्दादिगुणा मूर्त्तयो, व्यतिरेकेऽपि द्रव्यस्य समवायवशात्तदात्मकत्वमिव, तत्र शब्दः स्पर्शो रूपमिति गुणत्रयमव्यभिचारि रसगन्धौ तु तेजस्यभावाद्व्यभिचारिणौ, ते च शब्दादयः सत्त्वरजस्तमोलक्षणगुणमया इति गुणे गुणे शब्दादौ सत्त्वादिगुणत्रयधर्मा व्यवस्थिताः, सर्वस्य सत्त्वादिसंनिवेशमात्ररूपस्यानाद्यविद्याया गुणधर्माविनाभाव उक्तः, तत्र प्रकाशः प्रसव आविर्भावः सत्त्वधर्मः, प्रवृत्तिः क्रिया रजोधर्मः, आवरणं तिरोभावः स्थितिस्तमोधर्मः, एत एव धर्मा लिङ्गं; तथाऽप्याविर्भावप्रकाशनियमरूपसत्त्वतमोधर्मानुगतः प्रवृत्तेः क्रियाया रजोधर्मलक्षणाया विशेषः पुंस्त्वम् , एवं तिरोभावः स्त्रीत्वं, सामान्यरूपा तु प्रवृत्तिस्तमोबहुला स्थितिर्नपुंसकत्वमिति ॥ १४ ॥

लिङ्गत्रयं सार्वत्रिकं भवतु रूपादिसमुदायात्मनो वस्तुनो धर्मिणो यद्द गन्धः स्पर्शो रूपं रसः शब्द इत्यादि तु कथं ? न हि रूपादीनां केवलानां रूपाद्यन्तराभावात् कस्य चिदाविर्भावादयः

सन्ति येन लिङ्गयोगः स्यादित्याशङ्क्याह—

रूपस्य चात्ममात्राणां शुक्लादीनां प्रतिक्षणम् ।
का चित्प्रचीयते का चित्कथं चिदपचीयते ॥ १५ ॥

रूपस्यावस्थाविशेषादात्ममात्राः साधनक्रमेण परिणमन्ते तस्यापि सत्त्वादिगुणात्मत्वाद्, यथोक्तं "शब्दादीनां गुणत्रयस्सत्त्वादिधर्मा"-इति, तथा च क्षणव्यतिरेकिणामात्ममात्राणामवस्थाविशेषाणां नव-नवानामासादनात् का चिदवस्थाऽऽविर्भवति का चित्केन चित् प्रकारेण बाह्यनिमित्तोपधानवशेनापचीयते प्रलीयत इत्याविर्भावति-रोभावानुयायिनः पुरुषार्थां हि परिणामिनां गुणानां प्रतिकलमवस्था-विशेषा भावतत्त्वद्रुशाऽवसेयाः सौक्ष्म्यात्, स्थूलदृष्ट्या नावधार्यन्ते, यथोक्तम्—

"कलानां पृथगर्थानां प्रतिभेदः क्षणे क्षणे ।
विद्यते सर्वभावेषु सौक्ष्म्यात्तद्व न विभाव्यते" ॥ इति,

प्रतिकलमन्तरा परिणामाभावे सूर्यादिगतिस्थलविशेषासादना-नुपपत्तिरत्यन्तविशेषदर्शनादनुमीयत एव सूक्ष्मः परिणामः, तथा हि फलादीनां पूर्वपूर्वश्यामादिरूपापगमेऽभिनवरक्तादिरूपोत्पत्तौ पाण्डु-रूपावसानसमयप्रभवपरिपाकाविर्भावः,

एवं रसादीनामपि प्रतिकलमवस्थाविशेषः परिणामपरम्परासा-दनेन स्वादिष्ठादिपरिणामावसायः ॥ १५ ॥

अत्रैवार्थे भाष्यकारीयं संवादमाह—

क्वथितोदकवत्तेषामनवस्थितवृत्तिता ।
अजस्रं सर्वभावानां भाष्य एवोपवर्णिता ॥ १६ ॥

परिणामं विनेह न कश्चित्स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते, वर्धते यावदनेन वर्धितव्यमपायेन वा युज्यत इति भाष्ये पच्यमानजलस-दृक्षा चञ्चलता मूर्तीनामाख्याता; तथा चाविर्भावतिरोभावयोः व्या-पकत्वात्सर्वत्र स्त्रीपुंसलिङ्गयोगः ॥ १६ ॥

यद्येवं; स्थितेः कोऽवसरो यत्र नपुंसकं स्यादित्यत आह—

प्रवृत्तेरेकरूपत्वं साम्यं वा स्थितिरुच्यते।
आविर्भावतिरोभावप्रवृत्त्या व्यवतिष्ठते॥ १७॥

उपचयापचयलक्षणे द्वे अवस्थे पदार्थानां, तत्रोपचयप्रवाहे या वृद्ध्याख्या प्रवृत्तिस्तस्या अभेदेनाध्यवसायात् स्थितिर्व्यवस्थाप्यते, एवमपचयप्रवाहे याऽपायलक्षणा प्रवृत्तिस्तस्या अभेदेनाध्यवसायात् स्थितिः कल्प्यते प्रतिकलं प्रवाहयोर्भेदे वा प्रवृत्तिरूपसाम्यात् स्थितिः वृद्धिपरिणामेऽपायपरिणामे च प्रवृत्तिरूपं तुल्यमिति तदेव साम्यं स्थितिः;

यद्वाऽऽविर्भावतिरोभावयोर्या निरन्तरा प्रवृत्तिस्तया हेतुभूतया स्थितिरवकल्पते,

तथा हि कस्याश्चित् कलायास्तिरोधानानन्तरमेव यदा कलाऽन्तराविर्भावस्तदा तिरोधानस्यानिश्चितत्वात् स्थितिरेवावसीयते,

तदेवं सततपरिणामिनां गुणानामध्यवसायवशेन स्वभावैक्यं साम्यं तिरोभावपपर्यवसानं वेति प्रकारत्रयेण स्थितिरिह निरूपिता॥१७॥

यद्वा किमध्यवसायापेक्षया वस्तुरूपेऽत्र स्थितिः? इत्याह—

गुणइत्येव बुद्धेर्वा निमित्तत्वं स्थितिर्मता।
स्थितेश्च सर्वलिङ्गानां सर्वनामत्वमुच्यते॥ १८॥

इह सत्त्वादयो गुणा वैश्वरूप्यमापद्यमानाः स्वजात्यनतिक्रमेणैव वर्तन्ते, तथाऽपि प्रतिकलं प्रकाशप्रवृत्तिनियमानां सत्त्वादिधर्माणामनुवृत्तिः, इत्थं च गुणसामान्यानुगमादन्वयिप्रत्ययस्य सर्वावस्थास्वेते गुणा इत्यस्य हेतवो भवन्तः स्थितिलिङ्गतामासादयन्ति;सामान्यं हि गुणरूपं स्थितिः तत्र च सामान्ये सर्वविशेषान्तर्भावादाविर्भावतिरोभावयोरपि तदनुगमात् स्त्रीत्वादिलिङ्गभेदस्य नपुंसकलिङ्गं-स्थितिशब्दवाच्यं सर्वनामेव सर्वनाम व्यवह्रियते, तथा हि तदादिसर्वनाम वस्तुमात्रप्रत्यवमर्शजनकमविहतप्रवृत्ति सर्वत्र; तथा नपुंसकमपि विशेषाविवक्षायां भेदेन सर्वलिङ्गपरामर्शकं ज्ञानमित्यादावव्यक्ते गुणसन्देहे प्रयोगार्हमिति॥ १८॥

तदेवं गुणावस्था लिङ्गमिति निर्णीते सर्वत्र तस्यासम्भवात्

ततो व्यवस्थेति भाष्ये चोदयित्वा; विवक्षातो व्यवस्थेति व्यक्तं— तद्व्यवस्थापयितुमाह—

स्थितेषु त्रिषु लिङ्गेषु विवक्षानियमाश्रयः ।
कस्य चिच्छब्दसंस्कारे व्यापारः क्व चिदिष्यते ॥ १९ ॥

सत्त्वादिगुणत्रयमयेषु सर्वेष्वाविर्भावादिरूपसम्भवेऽपि योग्यश-ब्दनिबन्धनविवक्षानियमाशयेन कस्य चिदेव लिङ्गभेदस्य कस्मि-श्चिच्छब्दे संस्कारार्थं व्यापारः स्त्रियां पुंसि नपुंसके चेत्येवमुपा-त्तशब्दशक्तिनियमाद्धि नियतलिङ्गोपायैरर्थस्याभिधानं, प्रयुक्तानां-चेदमन्वाख्यानमिति व्यवस्था सिद्धा ॥ १९ ॥

दृष्टान्तेनैतदेव साधयति--

संनिधाने निमित्तानां किञ्चिदेव प्रवर्तकम् ।
यथा तक्षादिशब्दानां लिङ्गेषु नियमस्तथा ॥ २० ॥

वस्तुन्यनेकनिमित्तसंनिधानेऽपि शब्दानां स्वशक्तिवैचित्र्यात् किञ्चिदेव तत्र प्रवर्तकं, तद्यथा तक्षणच्छेदनाद्यनेकक्रियासंनिधानेऽपि तक्षणमाश्रित्य तक्षाऽयमित्यभिधानमर्थस्य, शरावादिकरणावियुक्त-भ्रमणनिमित्तः कुम्भकारशब्दः ॥ २० ॥

एवं स्त्रीत्वादिविशिष्टेष्वर्थेषु शब्दानां लिङ्गनियमे प्रवृत्तिरभिधान-वैचित्र्यात्, तथा हि "तस्योक्तौ लोकतो नामे"ति लोकप्रसिद्धिर्नियतलि-ङ्गाद्विद्योतनोपायः शब्दानामुक्तः, स यः कश्चित् लोकोऽत्र ग्राह्य इत्याह-

भावतत्त्वदृशः शिष्टाः शब्दार्थेषु व्यवस्थितम् ।
यद्यद्धर्मेऽङ्गतामेति लिङ्गं तत्तत्प्रचक्षते ॥ २१ ॥

इह लोकशब्देन शिष्टा विवक्षिताः, तेषां च वस्तुपरमार्थसाक्षा-त्कारित्वं लक्षणं, ते हि निरावरणख्यातयोऽभिधेयेषु समवेतं स्त्रीत्वा-दिलिङ्गमभ्युदये यद्यद् यस्य शब्दस्य साधनतामेति तत्तदेव तस्याच-क्षते, ततश्च यल्लिङ्गस्य शब्दस्य धर्मसाधनत्वं शिष्टैरुपलब्धं तस्य तथाभूतस्यैव प्रसिद्धस्य सतः साधुत्वमभ्युपगन्तव्यं, तथा च प्रयो-क्तृविवक्षाऽत्र न लौकिकी स्वेच्छारूपेत्युक्तम् भवति; अत एव शिष्ट समाचारादेव सिद्धौ; शब्दानां लिङ्गविशेषाभिधानशक्तिप्रतिपादकं-

नपुंसकमित्येवमादि शास्त्रं प्रत्याख्यातम्; "लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वा-लिङ्गस्ये"ति शिष्टप्रसिद्धेश्चापि प्रमाणभावतः शब्देषु लिङ्गव्यवस्था न सङ्कीर्यते; यथायथं विषयभेदेन व्यवस्थापनात् ॥ २१ ॥

एतदेव निदर्शनोपक्रमं साधयति--

स्वरभेदाद्यथा शब्दाः साधवो विषयान्तरे ।
लिङ्गभेदात्तथा सिद्धात्साधुत्वमनुगम्यते ॥ २२ ॥

सूक्ष्मरूपस्योदात्तादेः स्वरस्य विशेषाद्यथा जातिरूपाभेदेऽपि शब्दा विषयविशेषाश्रयणेन प्रतिनियतसाधिमावलम्बिनः; तथा "ह्यक्ष-स्यादेवनस्ये"ति देवनाक्षव्यतिरेकिणोऽक्षशब्दस्याद्युदात्तत्वं देवना-क्षस्य त्वन्तोदात्तत्वमिति, आद्युदात्तः शकटाक्षादावेव साधुर्न देवनाक्षे, अन्तोदात्तश्च तत्रैव न शकटाक्षादाविति विषयान्तरगामि-तया प्रतिनियतं साधुत्वं शब्दशक्तिनियमाच्छिष्टपरिदृष्टाद्,

एवं शिष्टप्रयोगादेव सिद्धान्निश्चिताल्लिङ्गनानात्वात् साधुत्वमन-पभ्रंशत्वं विषयविभागेन शब्दानामवस्थितमनुगम्यते व्यवहारे,

तथा हि समप्रविभागेऽर्धशब्दो नपुंसकलिङ्गे पिप्पल्या अर्धमर्धपि-प्पली; एकदेशमात्रे तु पुंल्लिङ्गः, सारशब्दो न्यायादनपेते नपुंसकलिङ्गं-नैतत्सारमिति; उत्कर्षे पुंल्लिङ्गः चन्दनसारः खदिरसारः, "पद्मशङ्खौ निधौ पुंसि स्थितौ पुंसि च तोयज" इत्युदाहार्यम् ॥ २२ ॥

यद्येवं स्वरसंस्कारनियमाद्यथाऽर्थः शिष्टप्रसिद्धः शास्त्रेऽनुगम्यते तथा लिङ्गनियमोऽपि कस्मान्नानुविधीयते येन प्रत्याख्यायते ? इत्यत आह—

प्रयोगो विप्रयोगश्च लोके यत्रोपलभ्यते ।
शास्त्रमारभ्यते तत्र न प्रयोगो विपर्यये ॥ २३ ॥

अक्षीणि मे दर्शनीयानि; पादा मे सुकुमातरा इति विपरीतस्यापि प्रयोगस्य लोके दर्शनाद् "बहुषु बहुवचनमि"त्यादि शास्त्रमारभ्यते विप्रयोगनिवृत्त्यर्थम्, यत्र तु विपरीतप्रयोगो न दृश्यत इति; अत्र शास्त्रेण नियमार्थत्वाच्छास्त्रस्यानियमेनाप्रवृत्तेर्व्यवच्छेद्याभावे तदप्रव-र्त्तनात् तथा च "ते प्राग्धातोः" "उपसर्जनं पूर्वम्" अत्रानिष्टादर्शना-दिति प्रत्याख्यानम्, एवं लिङ्गशास्त्रमित्यपि,

तदेवं शब्दशक्त्यनुसारेण शिष्टप्रयोगा नियतलिङ्गास्सिद्धा इति शब्दधर्मस्तात्पर्यदृशा लिङ्गमवतिष्ठते वस्तुधर्मस्य नियतस्य शब्दै-रावेदनात् तथा च वार्तिकम्—एकार्थे शब्दान्यत्वाद् दृष्टलिङ्गान्यत्वम-वयवान्यत्वाच्चेति ॥ २३ ॥

तदेतद् गुणावस्था लिङ्गमित्यस्मिन्मते कथमुपपद्यते ? इति व्याचष्टे—

उपाधिभेदादर्थेषु गुणधर्मस्य कस्य चित् ।
निमित्तभावस्साधुत्वे विवक्षा च व्यवस्थिता ॥ २४ ॥

गुणानां सत्त्वादिमयानां शब्दादीनां धर्मो लिङ्गं, सत्त्वादयो हि प्रधानशब्दवाच्याः सूक्ष्मतरा गुणा व्यवहारं न साक्षादवतरन्तीति तत्परिणामरूपाणां रूपादीनामाविर्भावाद्यवस्थारूपं लिङ्गमाख्यातं भाष्ये, तस्य लिङ्गस्य वस्तुन्यवस्थितत्वात् तस्यावच्छेदकत्वेन कस्य चिदेवान्वाख्यानहेतुत्वं व्यवस्थितं प्रतिनियतस्य शब्दस्य, तत्र नियतदुपाधेरवच्छेदकस्य वस्तुगतस्य वक्ष्यमाणस्य महत्त्वादेर्भेदादन्यत्वात् त्रिष्वपि लिङ्गेषु गुणावस्थारूपेषु कस्य चित्प्रतिनियतस्य समाश्रयणमिति वाक्यकारेणाप्युक्तम् ॥ २४ ॥

तत्रैव निदर्शनमाह—

हिमारण्ये महत्त्वेन युक्ते स्त्रीत्वमवस्थितम् ।
ह्रस्वोपाधिविशिष्टायाः कुट्याः प्रसवयोग्यता ॥ २५ ॥

महत्वलक्षणेनोपाधिना सम्बद्धयोर्हिमारण्ययोः स्त्रीत्वमवस्थितं-महद्धिमं हिमानी महदरण्यमरण्यानीति, तथा ह्रस्वत्वलक्षणेनोपाधिनाऽवच्छिन्नायाः कुट्याः प्रसवेन पुंस्त्वेन सम्बन्धः, कुटी चोपलक्षणमेकयोगनिर्दिष्टयोः शमीशुण्डयोरपि, ह्रस्वा कुटी कुटीरः, एवं ह्रस्वा शुण्डा शुण्डारः, स्वार्थिकश्चायं प्रत्यय इति स एव शब्दोऽवयवान्यत्वाद्भिन्नलिङ्गः, एवं दुष्टो यवो यवानीत्यादिरुदाहार्यः ॥ २५ ॥

ननु चोपाधिभेदमात्रात्कथं स एव शब्दो लिङ्गान्तरयोगी स्यादित्याशङ्क्याह—

शब्दान्तराणां भिन्नेऽर्थे उपायाः प्रतिपत्तये ।
एकतामिव निश्चित्य लघ्वर्थमुपदर्शिताः ॥ २६ ॥

इह लघुनोपायेन शब्दानामनुशासनं, तत्र यावदयं सामान्येन शक्नोत्युपदेष्टुं तत्तावदुपदिशतीत्युक्तत्वाद्, हिमादिशब्दसामान्यमाश्रित्यार्थान्तरविषयं शब्दानुशासनं क्रियते हिमानी कुटीर इत्यादि, एवं हि लाघवं सम्पद्यते; अन्यथा प्रतिविशेषं विशेषेऽनुशासने महद् गौरवं स्याद्, एवमपि चानुशासनेन भेदेऽर्थभेदादन्यत्वमेव शब्दानां भाविकमिति प्रतिनियतलिङ्गा विलक्षणा एव शब्दाः यथास्वमर्थविशेषनियता न त्ववयवापचयः, लघ्वर्थमिति। लाघवार्थमित्यर्थः, वृत्तिविषये भावप्रधानो लघुशब्दो, तदिदमनेनैकार्थे शब्दान्यत्वमित्यादिना लिङ्गमिति सूचितं भवति वाक्यकारस्यापि तदेव दर्शनमिति वार्तिकोन्मेषे कथितमस्माभिः ॥ २६ ॥

मतान्तरेण संस्त्यानप्रसवादि लक्षयति—

उत्पत्तिः प्रसवोऽन्येषां नाशस्संस्त्यानमित्यपि ।
आत्मरूपं तु भावानां स्थितिरित्युपदिश्यते ॥ २७ ॥

पूर्वं साङ्ख्यदर्शनाश्रयेण संस्त्यानादि विभक्तम्, इदानीं वैशेषिकादिनयेनोच्यते—उत्पत्तिरपूर्वावयवोपजनः प्रसवः पुंस्त्वं, पूर्वदर्शने तु स एवाविर्भाव इति विशेषः, संस्त्यानं संहननमवयवानामपचयो निरन्वयो विनाशः स्त्रीत्वं, पूर्वं तु तिरोभावमात्रमुक्तं, नित्यानामनित्यानां च भावानामनौपाधिकं निजतत्त्वं स्थितिर्नपुंसकं, तत्र नित्यानां चैतन्यमाकाशमिति, शरीराद्युपाधिसंसर्गे तु यथापूर्वमाविर्भावतिरोभावानुकौ, तथाऽत्रापि पक्षे चैतन्यस्योत्पत्तिविनाशौ व्याख्येयाविति, एवमाकाशस्यापि संयोगधर्मोपचारात् प्रसवयोगः, अनित्यानामपि सर्वावस्थास्वनुवर्तमानेनैकत्वेन प्रत्यभिज्ञायमानं स्वरूपं स्थितिर्नपुंसकत्वमिति व्यवहारात्, प्रसवः प्रसूतिः प्रसवनं; संस्त्यायः संस्त्यानमित्यत्र प्रसवादीनामन्येषामभावान्मृगतृष्णावत् कल्पितं लिङ्गं कल्पितरूपेषु लिङ्गेष्वपि च सम्भवः स्त्रीत्वादीनामिति वा निर्णीतमेतत्,

तथा हि प्रकृतिः स्वरूपेणाभिधत्ते वस्तु प्रत्ययस्तु यथायथं स्त्रीत्वादिलिङ्गयुक्तमाहेति, वास्तवत्वेऽपि शब्दप्रकल्पितोऽत्र भेदः प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां लिङ्गस्य स्वरूपेण विशेषणत्वेन च प्रतिपादनाद् अत एव "भावस्य भावयुक्तत्वादि"त्युक्तं भाष्यमपि स्त्रीत्वेन युज्यत इति,

एवं जातिविनाश इति विनाशोपजनायोगेऽपि अर्थस्य लिङ्गयोगः शाब्दः तथाऽभिव्यक्तदर्शनोऽप्यभिव्यङ्गोऽभिव्यक्तिरभिव्यञ्जनमिति श-ब्दप्रमाणको लिङ्गभेदो भावयुक्तत्वादित्यत्र वार्तिकोन्मेषे विस्त-रेण यथातत्त्वमस्माभिर्व्याख्यातमिति तत एवावधार्यम्, गतमे-तत् ॥ २७ ॥

इदानीं शब्दोपजनितोऽर्थात्मा लिङ्गमित्येतद् दर्शनं मतान्तरेणा-वस्थापयितुमाह—

दृष्टं निमित्तं केषां चिज्जात्यादिवदवस्थितम् ।
दृष्टवच्छब्दसंस्कारमात्रं तु परिकल्पितम् ॥ २८ ॥

केषां चिच्चेतनानामर्थानां समवेतमुपलब्धमेव स्तनकेशादि निमित्तं स्त्र्याद्याकारस्य प्रत्ययास्स्युः, तथा हि तत्र प्रयोगात् किला-वसितलिङ्गस्य चेतनविषयादन्यत्र समारोपाच्छब्दसंस्कारहेतुत्वमात्रं न तु वास्तवरूपतेत्यनेनापि नयेन व्याप्तिसिद्धिरित्यर्थः ॥ २८ ॥

अत्रैव निदर्शनमाह—

यथा प्रसिद्धेऽप्येकत्वे नानात्वाभिनिवेशिनः ।
नानात्वं जनयन्तीव शब्दा लिङ्गेऽपि स क्रमः ॥ २९ ॥

निश्चितेऽपि वस्तुन एकत्वे दाराः, आपः, गृहाः, सिकता इत्यादयः शब्दाः धर्मभेदाश्रयबहुत्ववृत्तयस्तत्र बहुत्वं जनयन्तीव; तथा व्यव-सायजननान्न तु परमार्थतः, तथा लिङ्गेऽपि स्त्रीत्वादौ स क्रमः परि-पाटी, बहिरसतोऽपि तस्य तारकाऽऽदौ प्रकाशनात् ॥ २९ ॥

एवं च कृत्वा शब्दसंस्कारो लिङ्गमित्यन्तिममेव दर्शनं प्रमाण-भूतमभ्युपगच्छन्ति—

इदमियमयं चेति शब्दसंस्कारमात्रकम् ।
निमित्तदर्शनादर्थः कैश्चित्सर्वत्र वर्ण्यते ॥ ३० ॥

इदं वस्तु, इयं व्यक्तिः, अयमर्थ इति त्रिलिङ्गानां शब्दानां सर्वत्र वस्तुमात्रे निमित्तापेक्षा प्रवृत्तिर्न व्याहन्यत इत्यस्मान्निमित्तदर्शना-च्छब्दान्वाख्यानमात्रं लिङ्गमभ्युपगन्तव्यम्, बाह्येऽर्थे तस्य लौकिकै-रूपानवधारणात् शास्त्रसमयान्तःपातिनः परमुपकल्पयन्ति शब्दार्था-

निति बहीरूपत्वेनाध्यवसायानुपपत्त्याऽर्थविशेषसम्प्रत्ययो न विरुध्यते; बहिस्सत्त्वाऽनपेक्षणाच्च शब्दार्थस्यानुशासनाङ्गस्य स्त्रियामित्यादेरविशेषेण लिङ्गप्रत्ययमात्रेऽनुगमः युवतिः खट्वेत्यादौ स्त्रीप्रत्ययस्यासदाकारस्य वा विशेषाद्, वास्तवे तु शब्दान्वाख्याने निमित्तेऽङ्गीक्रियमाणे राहोः शिरः स्वस्य स्वभाव इत्यादौ व्यतिरेकविभक्तिः कथं; तस्मादसतोऽपि बाह्यत्वेनावसितस्य लिङ्गस्यान्वाख्याननिमित्तत्वम्, अत एव "टावृचो"ति ऋचोऽभिधेयत्वेनोपादानं युक्तं,- तदत्र शब्दोपजनितोऽर्थात्मेत्यस्माद्दर्शनात् सर्वत्रैव शब्दावधृतस्य शब्दसाधुत्वनिमित्तभाव इत्ययं विशेषः, तत्र तु दर्शने विषयान्तरे भूयसा दृष्टस्यान्यत्र समारोपोऽभिमत इति दर्शनभेदः, कैश्चिदिति वचनाद् ये गुणावस्थारूपं लिङ्गं वस्तूनां विवेकेन परिज्ञातुमशक्तास्तेषामिदं दर्शनमिति प्रतिपादयति, सति तु विवेककौशले यथाप्रविभक्तमेव लिङ्गं न्याय्यमिति ध्वनति ॥ ३० ॥

बहिरगृह्यमाणस्य कथं शब्दसंस्कारनिमित्तत्वमिति चेदाह—

नावश्यं विषयत्वेन निमित्तं व्यवतिष्ठते ।
इन्द्रियादि यथा दृष्टं भेदहेतुस्तदिष्यते ॥ ३१ ॥

यदन्यस्यावच्छेदनिबन्धनं तन्नियोगतो ज्ञानगोचरतया नावतिष्ठते यस्मात्तद्भेदहेतुरिष्यतेऽवच्छेदकमभ्युपगम्यते, अवच्छेदकश्च नियमेन ग्रहणगोचरतां न भजते, तथा हि चक्षुरादीन्द्रियमगृह्यमाणमपि स्वज्ञानस्य यथायथं नियतविषयस्य विषयान्तरावच्छेदकत्वं विदधात्येव,

एवं कारणं कार्यावच्छेदकमदृष्टमपीति लिङ्गस्यापि शब्दसंस्कारकार्यकारणस्यागृह्यमाणस्य स्वकार्यशब्दसंस्कारनिमित्तमन्वाख्यानंसमुपादीयमानं युक्तमेव, इन्द्रियादीत्यादिग्रहणाद् राजपुरुषइत्यादौ वृत्तेः शब्दसंबन्धस्यागृह्यमाणस्यापि भेदहेतुत्वं गृह्यते, तथा हि राजपुरुषः नीलोत्पलमित्यादिशब्दाः सम्बन्धनिमित्ततयाऽन्वाख्याताः, समासे संबन्धस्याप्रतीतावपि तदपरेभ्यो भिद्यमानं स्वार्थविशेषमर्पयन्ति, तथा व्यक्तौ पदार्थे जातेरप्रतीतावपि स्वाश्रयावच्छेदकत्वं येन गवादिशब्दैः प्रतिनियतमेव द्रव्यमभिधीयते, तथा चेदं बाह्यं निमित्तमगृह्यमाणमत्र सदृशं निदर्शनम्, इन्द्रियन्त्वबाह्यमगृह्यमाणत्वमात्र

साम्याद् दृष्टान्तः, तदेवं यथासम्भवं लिङ्गं विचारितम्,

सिद्धान्तस्तु यथाभाष्यं गुणावस्थारूपं लिङ्गमित्यस्माभिः वार्ति-कोन्मेषे यथाऽऽगमं व्याख्यातं तत एवावधार्यम्; गुणधर्मरूपे हि लिङ्गे धर्मशून्यस्य सर्वथैवाव्यवहार्यत्वादवस्तुष्वपि वस्तुत्वाभिमानो लौ-किकानां लौकिकसम्प्रत्ययसमारूढस्यैव शब्दार्थत्वादात्मादीनां रूपा-दीनां तमश्छायाप्रभृतीनां च सर्वेषां लिङ्गयोग उपपन्नः, अभावे शशविषाणादीनामपि वस्तुभूतोत्तरपदाश्रयं लिङ्गं, न चान्यथाभावो-व्यवह्रियत इति व्यापकमिदं संस्त्यानप्रसवौ स्थितिश्चेति लिङ्गत्रयं-सिद्धान्तितमवगन्तव्यमित्यसमस्तपदसंस्कारनिमित्तभूताः पदार्थाः पर्यवसितविचाराः ॥ ३१ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णप्रकाशे

लिङ्गसमुद्देशस्त्रयोदशः ।

॥ श्रीः ॥

अथ चतुर्दशो वृत्तिसमुद्देशः ।

असमस्तपदगतानर्थान् विचार्य समस्तपदविषयान् विचारयितुं पञ्चप्रकारवृत्तिपदविचारः प्रस्ताव्यते—

तत्र प्रथमं समानाधिकरणतद्धितवृत्तिपदविचारः, तथा हि—"कुत्सितादीनामर्थे चेल्लिङ्गवचनानुपपत्तिः" "कुत्सितादिसमानाधिकरणादिति चेदतिप्रसङ्गो यथा टावादिष्वि"ति प्रत्ययार्थपक्षं च दोषवन्तमुद्भाव्य "सिद्धं तु येन कुत्सितादिवचनं तद्युक्तात्स्वार्थे प्रत्ययविधानादि"ति प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षोऽवस्थापितः, येन धर्मेण कुत्साऽऽदयः प्रतिपाद्यन्ते तद्धर्मयुक्तार्थाभिधायिनः प्रातिपदिकात्तेनैव कुत्साऽऽदेरुपादानात् तद्द्योतनाय स्वार्थे कनादयः प्रत्यया विधेया इति वार्तिकार्थः,

एवं च प्रकृत्यर्थविशिष्टः प्रत्ययार्थो न तु कुत्साऽऽदिधर्ममात्रमिति लिङ्गवचनोपपत्तिः, उपात्तकुत्साऽऽदेरेव च शब्दात् प्रत्यय इति तत्समानाधिकरणादित्यादेः स्वयमनुपात्तकुत्साऽऽदेस्तदभावः,

एवं स्थिते केन धर्मेण कुत्साऽऽदयः? इत्युक्तं—"स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्ष" इत्यादि, स्वार्थादिपञ्चकाभिधायिनः प्रातिपदिकात् स्वार्थादिनिमित्तकुत्सनादिद्योतनाय कनादयः प्रत्यया इति प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षः; "प्रियकुत्सनादिषु पुनः प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्त" इति च, न सुबन्तात् प्रत्ययविधानपरमेतद्वचनम्, अपि तु पञ्चकार्थनिमित्तत्वात् कुत्सनादेर्देवदत्त इत्यादौ कुत्साऽऽदिमात्रे प्रत्ययेन द्योतिते प्रकरणादेस्तद्धेतुलिङ्गादीनामन्यतमोऽवधार्यते स च सुबन्तेन द्योत्य इति विशिष्टकुत्साऽऽद्यर्थप्रतिपादनाय विभक्त्यन्तः प्रवर्तत इत्युच्यते,

तदेतद् व्याचष्टे—

कुत्साप्रशंसाऽतिशयैस्समासार्थः प्रयुज्यते ।
पदं स्वार्थादयस्सर्वे यस्मात्कुत्साऽऽदिहेतवः ॥ १ ॥

स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्याकर्मादिलक्षणेनार्थेन परिपूर्णाभिधेयं पदं-

स्वार्थादिनिमित्तेन विशिष्टेन कुत्साऽऽद्यर्थेन युक्तमवधार्यते, स्वार्थाद-यश्चान्यत्र व्याख्याताः नेह प्रपञ्च्यन्ते,

तदत्र प्रातिपदिकार्थनिमित्तत्वात् कुत्साऽऽदेस्तद्विशिष्टार्थाभिधायिनः प्रातिपदिकादेवाधिकारात्प्रत्ययः प्रत्ययान्ताद्विभक्तिपराच्च कुत्साऽऽदिहेतोर्विशिष्टस्याभिव्यक्तिरिति समासार्थः; तेन संबध्यत इत्युच्यते तत्र स्वार्थनिमित्ता कुत्सा यथा पटुकः पण्डितकः मृदुक इति पट्वादेरपरिपूर्णत्वाद् दुष्टत्वाद्वा कुत्स्यतेऽर्थः,

एवं पटुरूपः पटुतर इत्यादिप्रशंसाऽतिशययोः स्वार्थनिमित्तयोरुदाहार्यं द्रव्यस्य विशेष्यत्वेन प्राधान्याद्धर्मान्तरमुखेनैव तन्निमित्तं कुत्साऽऽदि बोद्धव्यम्,

लिङ्गनिमित्ता कुत्सा यथा पुरुषे क्लीवत्वप्रतिपादनार्थं स्त्रीत्वारोपेण कुत्सा, निर्लज्जत्वाख्यानाय वा स्त्रियां पुंस्त्वारोपेण पुरुषोऽयं-स्त्री; स्त्रीयं पुरुष इति च, परार्थे शब्दप्रयोगादेव कुत्साऽवगतेः कप्रत्ययस्यायमविषयः, एवमेकत्रैव दुर्भरत्वाद् बहुत्वसमारोपादिदमेव मे साहसमिति सङ्ख्यानिमित्तः कुत्साप्रत्ययोऽत्र पूर्ववन्न भवति, एवं-प्रशंसाऽऽदावपि यथायोगं प्रदर्शनीयम् ॥ १ ॥

तदत्र कुत्सितकोऽनुकम्पितक इति को न प्राप्नोति स्वशब्देनाभिहितत्वादिति भाष्येऽभिचोदितं ? परिहर्तुमाह––

देवदत्तादिकुत्सायां वर्तते कुत्सितश्रुतिः ।
कुत्सितस्था तु या कुत्सा तदर्थः को विधीयते ॥ २ ॥

कुत्सां प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रित्य देवदत्ते कुत्सितशब्दो वर्तते स च कुत्सासंबन्धोपलक्षितं लिङ्गसङ्ख्याकर्माद्युपाधिकं द्रव्यमभिधत्त इति स्वार्थमात्रे विश्रान्त्यभावादर्थान्तरे लिङ्गादावपि तात्पर्याद् बाह्यकुत्साप्रतिपादने सामर्थ्याभावात् तत्र प्रत्ययानुत्पत्तेः स्वार्थभूता हि प्रातिपदिकवाच्या देवदत्तादेः कुत्सा तद्व्यतिरिक्ता तु बाह्या स्वार्थादिनिमित्ता प्रत्ययवाच्या,

तद्यथा देवदत्तशब्दात् प्रियकुत्सनादिसाधारणार्थाभिधायिनः कप्रत्ययः कुत्सासंबन्धं प्रकाशयति तथा कुत्सितशब्दादर्थान्तरनिमित्तप्रवृत्तिनिमित्तभूतकुत्साऽभिधायिनः स्वार्थगतां बाह्यां कुत्सां प्रकाशयितुं कप्रत्यय इत्यर्थः ॥ २ ॥

एवमतिशायनेऽपि स्वशब्देनाभिहिते तत्प्रत्ययाप्रसङ्ग इति समानन्यायत्वाच्चोदितं भवतीति तदपि प्रकृतसमाधानाय प्रतिविधत्ते—

प्रकृष्ट इति शुक्लादिप्रकर्षस्याभिधायकः।
प्रकृष्टस्य प्रकर्षे तु तरबादिर्विधीयते ॥ ३ ॥

योऽतिशयेन शुक्लः शुक्लतरः स प्रकृष्टः शुक्ल इत्युच्यते, निरतिशयापेक्षया हि सातिशयः शुक्लः तरबन्तेन वा शुक्लशब्देनोच्यते केवलेन वा प्रकृष्टशब्देन, तथा च शुक्लादिगतस्य प्रकर्षस्य प्रकृष्टशब्दोऽभिधायक इति न तत्रैव ततस्तरप्प्रत्ययः,

यस्त्वपरः प्रकृष्टेभ्योऽपि तस्य प्रकर्षः स नाभिहित इति तदभिधानाय तरप् क्रियते प्रकृष्टतर इति यथा ज्येष्ठतमायेत्यतिशायने प्रत्ययान्तरम्, आदिग्रहणात् प्रशस्तरूपमिति प्रशंसोपाधेः प्रत्ययान्तरमुदाहार्यम् ॥ ३ ॥

एवं कुत्सितक इति कुत्सितस्थे कुत्साऽन्तरे कः, किं पुनः कुत्सितस्य कुत्साऽन्तरम्? इत्यत आह—

कुत्सितत्वेन कुत्स्ये वा न सम्यग्वाऽपि कुत्सितः।
स्वशब्दाभिहिते केन विशिष्टोऽर्थः प्रतीयते ॥ ४ ॥

स्वशब्देन कुत्सित इत्यनेन सामान्यशब्देनाभिहितेऽर्थे विशेषो-नावधार्यते किमस्याकार्यकरणान्निन्दाऽर्हत्वेनैव कुत्सितत्वमुत युक्तकार्येऽपि शत्रुणा दुष्टत्वारोपेण गर्ह्यत इति, उत्पन्ने तु प्रत्यये विशेषावधारणम्,

तथा हि—कुत्सितमस्य कुत्सितत्वं न सम्यगिदं कुत्सितत्वं शत्रुणा तु द्वेषेणाध्यारोपितमिति प्रत्ययात्तावदवगम्यते कुत्सितकशब्दात्, सा हि कुत्सितस्य कुत्सा या निर्दोषस्यैव क्रियते, यद्वा कुत्साया अपि निन्द्यतरत्वेन कुत्साया विशेषः, तथा चानिर्धारितधर्मविशेषनिबन्धनकुत्सा कुत्सितशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं ब्रह्महत्याऽऽदिविशेषनिबन्धना तु कप्रत्ययहेतुरिति विशेषः ॥ ४ ॥

तदेवं कुत्सितार्थसमवेतां द्वितीयां कुत्सामाश्रित्य समर्थितं, यद्वा नास्त्येवात्र द्वितीया कुत्सा, यैव तु प्रातिपदिकेनैवोपात्ता तत्रैव तु

प्रत्यय इत्याह—

न च साम्प्रतिकी कुत्सा भेदाभावात्प्रतीयते ।
पूज्यते कुत्सितत्वेन प्रशस्तत्वेन कुत्स्यते ॥ ५ ॥

कुत्सोपलक्षितस्य द्रव्यस्य कुत्सितशब्देन प्रियकुत्सनादिसाधारणस्याभिधानाद्वर्तमानकुत्साऽभिसम्बन्धो नावधार्यते, तस्मात् तथा हि तत्कुत्सयोपलक्षितं द्रव्यं कदा चित्पूज्यते प्रशस्यतेऽपि कुत्सित इति यथा वृषलरूपो दस्युरूप इति,

तद्यथा प्रशस्तत्वेनोपलक्षितं निन्द्यते प्रशस्तक इति, अपरिपूर्णप्रशंसोऽध्यारोपितप्रशंसो वा, कस्य चिद्धि प्रशंसा न परिसमाप्ता; अंशेन खण्डितत्वात् कस्य चित्तु प्रशंसा न विद्यतेऽरिणाऽध्यारोपितत्वात् कस्य चित्त्वरिणा प्रशस्तस्याप्रशस्तत्वमध्यारोप्यते,

एवं कुत्साव्यभिचारसंभवात् कुत्सितशब्दाद्वर्तमानं कुत्सासंबन्धमनवगतं द्योतयितुमुपपद्यते कप्रत्ययः,

एवमनुकम्पितक इत्यनेनैव न्यायेनानुकम्पायां कप्रत्ययः समर्थनीय इति समानाधिकरणतद्धितवृत्तौ किञ्चिद्विचारितम् यथा कुत्साऽऽदिभिस्समासार्थं पदं संबध्यते; तथाऽवच्छेद्यावच्छेदकभावेनापीति॥ ५ ॥

समानाधिकरणां सुब्वृत्तिं विचारयितुमाह—

विशेषणविशेष्यत्वं पदयोरुपजायते ।
न प्रातिपदिकार्थश्च तत्रैव ह्यतिरिच्यते ॥ ६ ॥

इह वीरपुरुष इति वीरादिशब्दोऽनपेक्षितेतरेतरपदसमन्वयो व्यतिरिक्तः स्वार्थमात्रवचनः, तथा च पदान्तरसंनिधानेऽपि तस्य तावत्येवाभिधा निश्चीयते,

तत्र च संबन्धे गुणप्रधानभावस्यावश्यंभावाद्विशेषणविशेष्यभावो वाक्यार्थः पदयोस्समन्वितयोरधिको जायते न प्रातिपदिकार्थयोः यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्र व्यधिकरणपदविषये राजप्रातिपदिकार्थस्यैव विशेषणत्वमिति ततः षष्ठी; न विशेष्याद्रुपकार्यत्वेन स्वनिष्ठात्, तथा च षष्ठीशेष इत्यत्रोक्तम्—"अर्थरूपमेवैवंजातीयकमिति", विशेष्यलक्षणमर्थरूपमव्यतिरिक्तं स्वार्थं स्वनिष्ठमित्यर्थः, यदा च समानाधिकरणविषये विशेषणविशेष्यभावे पदार्थपृष्ठपातित्वेन वा

ध्यार्थता तदा तत्र प्रातिपदिकार्थो न व्यतिरिच्यते रूपान्तरेण न विपरिणमत इति प्रथमा नोपसङ्ख्येया,

तथा चोक्तं "न वा वाक्यार्थत्वाद्" यदत्राधिक्यं वाक्यार्थस्स इति, व्यधिकरणविषये तु विशेषणस्वरूपान्तरापत्तिमवसाय भेदमबुद्ध्वा चोदितं "प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाविधाने सामानाधिकरण्यउपसङ्ख्यानमधिकत्वादि"ति, अवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य चानियमश्चोदितः "विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयविशेष्यत्वाच्चोपसर्जनाप्रसिद्धिरि"ति, विशेष्याभिमतेनापि विशेषणाभिमतस्य स्वात्मनि नियमनात्तस्यापि तं प्रति विशेषणत्वमिति द्वयोरपि विशेषणत्वमिति समासशास्त्रे प्रथमानिर्देशादुपसर्जनसंज्ञायां पूर्वनिपातः पर्यायेण स्यात्,

अत्र समाधिरुक्तो—"न वाऽन्यतरस्य प्रधानभावात्तद्विशेषकत्वाच्च परस्योपसर्जनप्रसिद्धिरि"ति ॥ ६ ॥

तत्र नियमेन गुणप्रधानभावः किंकृत इति व्याचष्टे—

विशेष्यं स्यादनिर्ज्ञातं निर्ज्ञातोऽर्थो विशेषणम् ।
परार्थत्वेन शेषत्वं सर्वेषामुपकारिणाम् ॥ ७ ॥

इह विशेषणविशेष्ययोर्लक्षणमन्वर्थेन नाम्नैवावेदितम्, भेद्यं विशेष्यम् भेदकं विशेषणमिति, इदं तु गुणप्रधानताज्ञापनार्थम्,

तत्रोच्यते—नात्मभूतानि विशेषणानि संबन्धान्यथानुपपत्त्या च सिद्धो गुणप्रधानभावः द्वयोः समयोः सम्बन्धयोगादिति कुतस्सङ्करः प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां व्यवस्थापनात्,

तथा हि सामान्यात्मना क्रियासंबन्धितायामुपक्रान्तं विशेष्यंज्ञातमपि स्वगतेनात्मभूतेन विशेषेणानिश्चितमिति तन्निश्चयाय ज्ञापकत्वादेव निश्चितोऽर्थो गुणादिः प्रवर्तमानो विशेषणं ततश्च ज्ञाप्यंप्रधानं विशेष्यं; ज्ञापकं परोपकारायोपादीयमानं शेषभूतमप्रधानं विशेषणम्, द्रव्यस्य च साक्षात्क्रियासंबन्धात् तदेव तत्र प्रधानं, गुणस्तु तद्द्वारेण क्रियासंबन्धमनुभवन् द्रव्यावच्छेदकोऽप्रधानीभूतः, सर्वत्रैव सगुणस्य द्रव्यस्य क्रियासंबन्धितया विधीयमानत्वम् आधारद्वारकोवा गुणानां क्रियासंबन्धः, न तु द्रव्यमनूद्य गुणस्य पृथक् क्रियायां विधानमिति व्यवस्थितो गुणप्रधानभावः, तेन कृष्णाजिनमुलूखलस्याधस्तादुपस्तृणाति, कृष्णाजिनेन दीक्षयति, कृष्णविषाणया कण्डूयती-

त्यादौ सर्वत्र गुणविशिष्टस्य द्रव्यस्य विधानात् तस्यैव प्राधान्ये सति विशेष्यत्वम् इतरस्य तु कृष्णगुणस्य विशेषणत्वमित्युपसर्जनप्रसिद्ध्यर्थमवस्थितो गुणप्रधानयोर्नियमः स च समानाधिकरणसमासे षष्ठीसमासे च ॥ ७ ॥

तथा हि—

विभक्तिभेदनियमाद् गुणगुण्यभिधायिनोः ।
सामानाधिकरण्यस्य प्रसिद्धिर्द्रव्यशब्दयोः ॥ ८ ॥

पटस्य शुक्ल इति द्रव्यगुणाभिधायिपदप्रयोगे शाब्दो गुणप्रधानभावः, तथा हि—अत्रोपसर्जनं प्रधानोपकारपरिणतं स्वार्थमाचष्ट इति गुणविभक्तिं षष्ठीमुपादत्ते, प्रधानन्तु स्वात्मन्यवस्थितमपरोपकारीति प्रथमया युज्यत इति नियतो विभक्तिभेदो व्यधिकरणे विषये, वीरः पुरुष इत्यादौ तु समानाधिकरणे विषये द्वावपि द्रव्यशब्दौ स्वनिष्ठं स्वार्थमाचक्षाते, तथा च तत्र प्रथमैव, सामर्थ्यनिबन्धनस्तु गुणप्रधानभाव उक्तो विशेष्यं स्यादनिर्ज्ञातमित्यादिना,

एवं च सत्यपि गुणप्रधानभावे शाब्दाशाब्दत्वकृतो विशेषः सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्ययोरिति षष्ठीसमानाधिकरणयोः समासयोर्भेदः ॥ ८ ॥

यदि तर्हि समानाधिकरणविषये द्वावपि द्रव्यशब्दौ परस्परानुपकारकप्रधानार्थवाचकौ विशेषणविशेष्यभावाभावात् तदा कथमनयोः परस्परं संबन्ध इत्यत आह—

द्रव्ये निर्ज्ञातजातीये कृष्णशब्दः प्रयुज्यते ।
अनिर्ज्ञातगुणे चैव तिलशब्दः प्रवर्तते ॥ ९ ॥

अभेदोपचारान्मतुब्लोपाद्वा कृष्णशब्दो द्रव्ये वर्तते, स च गुणनिमित्तक इति तत्र नियतजातीयतया निश्चयस्ततो नास्ति, अविनाभावात्तु जातिमात्रमवधार्यत एव,

एवं तिलशब्दोऽपि जातिनिमित्तो निश्चितनियतगुणसंबन्धे द्रव्ये वर्तते तथा च द्वयोरपि विशेषाकाङ्क्षित्वम् ॥ ९ ॥

एवमपि कथं परस्परेण संबन्ध इत्याह—

सामान्यानामसंबन्धात्तौ विशेषे व्यवस्थितौ ।
रूपाभेदाद्विशेषं तमभिव्यङ्क्तुं न शक्नुतः ॥ १० ॥

अनिश्चितनियतजातिगुणानि कृष्णतिलशब्दाभिधेयानि द्रव्याणि सामान्यान्यत्र विवक्षितानि तेषामत्र स्वात्मन्यवस्थितानां परस्परोपकाराभावात् संबन्धो न स्यादित्येकवाक्यतावशात् संबन्धान्यथाऽनुपपत्त्या प्रथममेवात्र विशेषे कृष्णतिलशब्दौ व्यवस्थितौ, कृष्णशब्देन ह्यत्र तिलजातीयमेवाभिधित्सितं तिलशब्देन च कृष्णगुणं द्रव्यं, स च विशेषः प्रतिपत्तृभिः परस्परसंबन्धात् प्रागवधारयितुं न शक्यते अन्यजातीयेऽपि कृष्णशब्दस्य प्रवृत्तेरन्यगुणेऽपि तिलशब्दस्यैवंविधस्येति प्रतिपत्रपेक्षया विशेषानभिव्यक्तिरुच्यते तदपेक्षयैव चान्विताभिधानपक्षे पदान्तरस्य विशिष्टार्थाभिव्यक्तिहेतुत्वं कथ्यते, वक्त्रभिप्रायात्तु विशिष्ट एवोपक्रान्तोऽर्थसंबन्धः ॥ १० ॥

स एव वाक्यैकवाक्यतावशादभिव्यज्यत इत्याह—

तावेवं संनिपतितौ भेदेन प्रतिपादने ।
अवच्छेदमिवाधाय संशयं व्यपकर्षतः ॥ ११ ॥

एवमिति । रूपाभेदाद्विवक्षितविशेषप्रतिपादने प्रतिपत्तारं प्रत्यशक्तत्वेन प्रवृत्तौ कृष्णतिलशब्दौ विशेषोपलक्षितस्य द्रव्यस्य प्रत्यायने प्रतिपत्तृगतं तिलातिलविषयं कृष्णाकृष्णविषयं च सन्देहं निवारयतः, कृष्णशब्दोऽन्यजातीयाद् व्यावृत्तिं तिलशब्देनान्यगुणावच्छेदमाधाय, कृष्णशब्दो हि तिलजातीयमेव तिलशब्दसंनिधानेऽर्थमाहेत्यन्यजातीयात्तस्या निवृत्तिः,

एवं तिलशब्दः कृष्णगुणमेवेत्यन्यगुणादस्यावच्छेदः, स चात्र पूर्वमेव स्वीकृत इति इवशब्दः, प्रतिपत्तौ हि सति संबन्धेऽवच्छेदमवेति, तदुक्तं—"भाष्ये कृष्णशब्दः तिलशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषणवचनः संपद्यते तथा तिलशब्दः कृष्णशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषणवचनः सम्पद्यते" इति, तदानीं विशेषणवचनत्वस्याभिव्यक्तिरित्यर्थः,

तदेवं संबन्धः समर्थितः, स चात्र सामानाधिकरण्यस्वभावः सामानाधिकरण्यं च शब्दयोर्भिन्ननिमित्तप्रयुक्तयोरेकस्मिन्नर्थे वृत्तिरिति,

यदि समानाभिधेयत्वलक्षणं तदा विशेषणविशेष्यभावोऽर्थद्वारकस्तयोर्नोपपन्नो भेदाश्रयत्वात् तस्यार्थैक्ये तदभावात् ,

अथार्थयोः समानाश्रयत्वं सामानाधिकरण्यं तदा गुणद्रव्ययोरधिकरणान्तराभावात् कथमत्र तदुपपत्तिः विशेषणविशेष्यभावस्तु स्याद् द्रव्यगुणयोः,

अथ गुणस्य द्रव्यजातेश्चैकाधिकरण्यमाश्रीयते तदा विशेषणविशेष्यभावो न स्यात् तयोर्द्रव्यावच्छेदप्रवृत्तयोरन्योन्येनानभिसंबन्धादिति ॥ ११ ॥

एतदाशङ्क्य समर्थयितुमाह—

द्रव्यात्मा गुणसंसर्गभेदादाश्रीयते पृथक् ।
जातिसंबन्धभेदाच्च द्वितीय इव गृह्यते ॥ १२ ॥

इह द्रव्यात्मा निरंशवस्तु तत्तदुपाधिभेदरूषितरूपं व्यवहारयोग्यमिति कृष्णगुणसमवायोपहितभेदमन्यदिव कृष्णशब्दाभिधेयभेदमाश्रीयते एकैकव्यावृत्तिनिष्ठत्वाच्छब्दानां तदभिधेयं भागशः खण्डरूपमेव नियतं प्रतीयते, ततश्च जातिसमवायोपलक्षितं तिलशब्देन द्वितीयमिव द्रव्यं प्रत्याय्यते, एकस्यैव जातिगुणावच्छिन्नस्य प्रतिपादनादेकैकशब्दव्यापारापेक्षया विच्छिद्येव सम्प्रत्ययादिवशब्दः ॥१२॥

एतदेव समर्थयितुमाह—

निमित्तैरभिसंबन्धाद्या निमित्तस्वरूपता ।
तयैकस्यापि नानात्वं रूपभेदात्प्रकल्पते ॥ १३ ॥

निमित्ताद्गुणजात्यादेर्निमित्तवत्यर्थे द्रव्ये निमित्तसरूपः प्रत्ययो जायमानः स्वप्रत्येयं विभक्तमेव दर्शयति तथा च जातिगुणोपरागाद्भिन्नं द्रव्यद्वयमाधेयम् ॥ १३ ॥

तस्य त्वाधारभूतं तृतीयं द्रव्यमभिसंबन्धकाले बुद्ध्या नियुज्यत इत्याह—

द्रव्यावस्था तृतीयं तु यस्यां संसृज्यते द्वयम् ।
तयोरवस्थयोर्भेदादाश्रयत्वे नियुज्यते ॥ १४ ॥

जातिगुणोपाधिसंसर्गप्रविभक्तशरीरद्वयमाधेयं यत्र संसृज्यते संभेदमापद्यते तत्तृतीयं द्रव्यरूपमाधारभूतमवच्छेद्यमवच्छेदकात् तस्माद् द्वयादन्यदाश्रयत्वे तयोर्द्वयोर्नियुज्यते कल्प्यते ॥ १४ ॥

कथमेकस्य वस्तुनो द्रव्यस्य भेदकल्पनेत्याह—

बुद्ध्यैकं भिद्यते भिन्नमेकत्वं चोपगच्छति ।
बुद्ध्याऽवस्था विभज्यन्ते सा ह्यर्थस्य विधायिका ॥ १५ ॥

इह प्रत्ययारूढार्थाभिधायिनश्शब्दाः यथाप्रत्ययं भेदाभेदाभ्यां व्यवहारं वर्तयन्ति, प्रत्ययश्च स्वनिमित्तानुविधानेनार्थाकारान् बहिर्निर्मिमीत इव; तथा च प्राक्समासादुपाधिभेदाच्छुरितस्य द्रव्यद्वयस्याभिधानं, समासे तु भेदस्तिरोहितोऽभिहितस्सोऽर्थोऽन्तर्भूत इति पदसमुदायात्मकमेकं पदमभेदेन कृष्णतिला इत्यर्थमभिधत्ते तथा च नीलमञ्जरी मत्तमधुकरीति पुंवद्भावः समानाधिकरणलक्षणस्सिद्धः॥१५॥

बुद्धिप्रकल्पितश्च भेदाभेदव्यवहारः कात्यायनाचार्यस्याप्यभिमत इत्याह—

व्यपदेशिवदेकस्मिन्बुद्ध्या नानात्वकल्पना ।
तथा कल्पितभेदस्सन्नर्थात्मा व्यपदिश्यते ॥ १६ ॥

"तत्र व्यपदेशिवद्वचनम्", "एकाचो द्वे प्रथमार्थमि"ति व्यपदेशिवद्भाववचनम् "अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धमि"ति प्रत्याचक्षाणो वार्तिककारो बुद्धिप्रतिभासिनं शब्दार्थमभ्युपगच्छति,

तथा हि बुद्धिसमारोपितभेदाश्रयेण मुख्यवदेवैकस्मिन्नपि द्विर्वचनादिकार्यं सिद्धं, शब्दप्रयोगाच्च प्रत्ययस्य गौणमुख्ययोरविशेषः बाधकानुदयाद् अत एव "प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतय" इत्यत्र विकल्पाद्विपर्ययो भेदेनोक्तः, विकल्पो हि पुरुषस्य चैतन्यं स्वरूपमित्यत्राभिन्नस्यापि भेदप्रदर्शनं राज्ञः पुरुष इतिवत् प्रतीतिसाम्यं शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यभेदेऽपि भेदो लौकिको व्यपदेशिवद्भावे दृष्टान्तितः ॥ १६ ॥

तं व्याचष्टे—

क्रियाभेदेन दृष्टानामश्मादीनां पुनः पुनः ।
किञ्चिद्दर्शनमन्येन दर्शनेनापि दृश्यते ॥ १७ ॥

अनेकशः पेषणादिक्रियाभेदेऽवधारितभेदानां शिलापुत्रकादीनां विवक्षितैकक्रियासंबन्धित्वेन ज्ञानमनेकक्रियागतेन ज्ञानेन संबन्धितयाऽवच्छिद्यते नानाक्रियासंबन्धिनः शिलापुत्रकस्येदमेकक्रियासंबन्धिप्रतिनियतं शरीरमिति ॥ १७ ॥

एवमिणादिधातुविषयेऽप्येकात्वं भेदकल्पनया भवतीत्याह—

प्रयोगभेदाद्धातूनां प्रकल्प्य बहुरूपताम् ।
भेदाभेदावुपादाय क्वचिदेकात्वमुच्यते ॥ १८ ॥

एकोऽज्यस्य सोऽयमेकाजिति बहुव्रीहावाश्रित एकवर्णेष्वन्यपदार्थस्य वर्तिपदार्थभिन्नस्याभावाद् द्विर्वचनाप्रसक्ता "चेकवर्णेषु च व्यपदेशिवद्वचनादि"त्युक्तं तत एव–अयनं इतः एता एतव्यम् आयनित्यादिबहुभेदभिन्नप्रयोगगतनानारूपाश्रयेणान्यपदार्थं प्रति नियतप्रयोगगताभेदाश्रयेण वर्तिपदार्थं च परिकल्प्येयायेत्यादौ द्विर्वचनसिद्धिरुक्ता ॥ १८ ॥

यद्वा—

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवान्परिकल्पितः ।
एको धात्वर्थविगमाद्वर्णत्वेनोपचर्यते ॥ १९ ॥

इणो धातोरेतीत्यादौ पदे प्रत्ययरूपभिन्नेऽप्यनुगमाद्योऽनुगतोऽर्थः स वाच्योऽन्यत्र तस्मिन्नेव प्रत्यये धात्वन्तरप्रयोगे तदप्रतीतेरित्यर्थवतोऽस्य निरर्थकमिदं वर्णरूपमेकोऽजितिकल्पनया व्यवह्रियते, धातुशब्दो हि क्रियावचनस्य संज्ञेति तेनार्थवानसावुच्यते, अजिति त्वनपेक्षितार्थसंबन्धवर्णविशेषात्मकं रूपमभिधत्ते तथा च कल्प्यते व्यपदेशः, एकः अज्यस्य सोऽयमेकाजिति प्रथमत्वमप्यसत्यप्रथमेऽपेक्षणीयेऽपूर्वत्वात्समारोपितं, यथा प्रथमगर्भेण हतेति निर्णीतम् ॥ १९ ॥

तदेवं यथाबुद्धि प्रकल्पितभेदाश्रयेणात्र व्यपदेशासमर्थनं तथा सामानाधिकरण्यमपि बौद्धभेदाश्रयमिति प्रकृते निगमयति—

द्रव्यात्मगास्त्रयस्तस्माद्बुद्धौ नाना व्यवस्थिताः ।
आश्रयाश्रयिधर्मेणेत्ययं पूर्वेभ्य आगमः ॥ २० ॥

जातिगुणाच्छुरितमाधेयं द्रव्यद्वयं तदाधारभूतं तु तृतीयं गुणजातिविशिष्टबुद्धिभेदाद्भिन्नमिति विभक्तमात्मग्रहणं सर्वत्र निरंशवस्तुवाचकमित्युपाधिभेदेनापि प्रतीतौ निरंशवस्तुविश्रान्तिस्सूचिता यथा सामानाधिकरण्यं वाक्येऽपि सिध्यति तथा च तत्तत्पुंवद्भावोपपत्तिः, एष च वृद्धानामाम्नाय आदरणीयः न स्वमनीषिकाश्चिंताः,

तदेवं "समानाधिकरणेषूपसङ्ख्यानमसमर्थत्वाद्" "द्रव्यं पदार्थ इति चेदि"ति द्रव्यपदार्थपक्षे वीरपुरुषशब्दाभ्यां द्वाभ्यामप्येकस्य द्रव्यस्य प्रतिपादनाद् भिन्नाभिधेयाभावे भेदाधिष्ठानस्य संसर्गस्याभावात् समासाभावो यश्चोदितः स द्रव्येऽपि पदार्थे प्रतीयमानवीरत्वादिगुणभेदकृतं द्रव्यस्य भेदमाश्रित्य समर्थितः, जातावपि हि पदार्थे

प्रतीयमानैकद्रव्याश्रयं सामानाधिकरण्यं वीरत्वपुरुषत्वयोराश्रयणीयमन्यथाऽनुपपत्तेः ॥ २० ॥

एवमर्थयोः सामानाधिकरण्यमधिकरणान्तरविभजनात्समर्थितम् अत एव विशेषणविशेष्यभावोऽपि सिद्धः, यो हि यमभेदेनोपश्लिष्यति स स्वरूपेण नियोगतस्तदुपरञ्जयतीति दृष्टं, तदित्थमर्थयोः सामानाधिकरण्यमुपपाद्य शब्दयोरप्युपपादयितुमाह—

सामानाधिकरण्यं च शब्दयोः कैश्चिदिष्यते ।
विशेषणविशेष्यत्वं संज्ञासंज्ञित्वमेव वा ॥ २१ ॥

कृष्णतिलशब्दयोर्भिन्ननिमित्तप्रयुक्तयोरेकस्मिन् जातिगुणविशिष्टे द्रव्ये प्रवर्तमानयोस्समानाभिधेयत्वं सामानाधिकरण्यम्मुख्यम्,

एवं विशेषणविशेष्यभावोऽपि तयोरेव, कृष्णशब्दो हि तिलशब्दस्वार्थविशिष्टेऽर्थेऽवस्थापयति तिलशब्दोऽप्यन्यविशेषप्रतिपादनादपावर्तमानोऽवच्छेद्यः, संज्ञासंज्ञिभावोऽपि तयोरेव, तथा हि-प्रदेशस्थो वृद्धिशब्दः संज्ञासंज्ञिवाक्यस्थेन वृद्धिशब्देन प्रत्यायितस्वरूपोपधानेन संज्ञिनं प्रतिपादयति आदैजित्यादैच्छब्दोपहितरूपम्, अतश्च स्वरूपोपधानेन प्रत्यायनात्सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् सामानाधिकरण्यमेकविभक्तित्वं च विशेषणविशेष्ययोः संज्ञासंज्ञिनोश्च वृद्धिवाक्ये वर्णितं, तदिह निदर्शनत्वमन्तर्भाव्य निर्दिष्टम् ॥ २१ ॥

प्रकारान्तरेणार्थयोः सामानाधिकरण्यमाह—

केषांचिज्जातिगुणयोरेकार्थसमवेतयोः ।
वृत्तिः कृष्णतिलेष्विष्टा शब्दे द्रव्याभिधायिनि ॥ २२ ॥

कृष्णतिलेषु प्रतिपाद्येषु वृत्तिरेकार्थीभाव इष्टा, तथा हि-सति विशेषणविशेष्यभावे सा भवति, अस्ति चात्र सा; जातिगुणयोरेकत्राश्रये वृत्तेः, यदेव द्रव्यं जातिविशिष्टं तिलशब्देन साकाङ्क्षमवगमितं तदेव कृष्णशब्देनावच्छिद्यते; अतस्तद्वाच्यो गुणो विशेषणं, गुणनिमित्तो हि कृष्णशब्दो द्रव्य इति तस्य तात्पर्यार्थो गुणः, द्रव्यस्य तिलशब्देनाप्याक्षेपात्, शब्दे द्रव्याभिधायिनीति सामानाधिकरण्यार्थमाह—कृष्णशब्देन हि गुणमात्राभिधाने तिलस्य कृष्ण इति वैयधिकरण्यं स्यात् तथा च वृत्तिर्न भवेत्, षष्ठीसमासस्यापि "गुणेन ने"ति निषेधाद्,

एवं तिलशब्देन जातिमात्राभिधान इति, जातिविशिष्टद्रव्याभिधानमत्रापि पक्षे, गुणप्रधानभावकृतस्तु पक्षभेदः, तथा च प्राधान्येन वाच्यस्य द्रव्यस्य वस्तुतोऽधिकरणान्तराभावाद्, द्रव्यपदार्थपक्षे पूर्वं बौद्धभेदाश्रयेण समर्थितम्, इदं तु जातिपदार्थपक्षे कथ्यते, न च जातिगुणौ निराश्रयावत्र तिलकृष्णशब्दाभ्यां प्रत्याय्यौ येन तयोरेकाधिकरणत्वं सामानाधिकरण्यं न स्याद्, नापि तयोः स्वतो विशेषणविशेष्यत्वं द्रव्यावच्छेदप्रवृत्तयोरन्योन्यसमन्वयाभावात्, तस्माद् द्रव्यद्वारेणैवात्र विशेषणविशेष्यभावो विवक्षितः तिलशब्देन जातिनिष्ठस्य द्रव्यस्याभिधानात् कृष्णशब्दः प्रवृत्तिनिमित्तद्वारेण तत्र विशेषणमित्येव युक्तम् ॥ २२ ॥

यत्र तु द्रव्याभिधानं नास्ति केवलगुणाभिधानं तत्र नान्तरीयकद्रव्याक्षेपेऽपि विशेषणविशेष्यभावाभावात् समानाधिकरणसमासाभाव इत्याह—

संस्तु रूपरसादीनामाश्रयो नाभिधीयते ।
द्रव्याभिधानेन विना ततस्ते द्वन्द्वभाविनः ॥ २३ ॥

रूपरसादिशब्दाः स्वभावत एव द्रव्यान्निष्कृष्टरूपं स्वार्थमाचक्षते निराश्रयस्य तु गुणस्याभावात् सामर्थ्याक्षिप्तमत्र द्रव्यं तथा चाभिधाद्वारेण द्रव्यस्याविषयीकरणाद्रूपरसयोः परस्परमसम्बन्धाद्विशेषणविशेष्यभावाभाव इति समानाधिकरणसमासो न भवत्यत्र; अपि तु द्वन्द्वं भावयन्ते प्राप्नुवन्ति द्वन्द्वो वा भावी एषामिति द्वन्द्वपदवाच्या रूपरसादयः ते वा रूपरसादिशब्दा द्वन्द्वभाजः,

तदेवं सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यभावश्चेत्युभयं विचारितम् ॥ २३ ॥

इदं तु वक्तव्यं कृष्णतिलशब्दयोर्द्वयोरपि द्रव्यशब्दत्वाद् गुणजातिनिमित्ताश्रयेण द्रव्ये प्रवृत्तेः समवायतिरोहितभेदस्वस्य समानत्वेन द्रव्याव्यवधिना क्रियायोगस्य तुल्यत्वाद्विशेषणविशेष्यत्वानियम इत्युपसर्जनाप्रसिद्धौ चोदितायां द्रव्यं प्रधानमिति परिहृतं भाष्ये तत्कथं जातिनिमित्तस्यैव द्रव्यशब्दत्वात्प्राधान्यं न गुणनिमित्तस्यापीत्याह—

द्रव्याभिधायी कृष्णादिराकाङ्क्षावान् प्रवर्तते ।
निमित्तानुविधायित्वात् तत्तिलादौ न विद्यते ॥ २४ ॥

इह गुणगुणिनोरभेदोपचारात् कृष्णशब्दो द्रव्यमभिधत्ते क्रियया गुणो न साक्षात्सम्बन्धमुपैति; अपि तु द्रव्यद्वारेण द्रव्यस्यैव शक्त्यधिकरणत्वादिति द्रव्याकाङ्क्षो गुणः क्रियायां प्रवर्तते द्रव्येण च नित्यमपि योगाभावात् ततो भिन्नः स्वयमनर्ह एव सम्बन्धे,

तथा हि–कदा चिद् द्रव्यान्निष्कृष्यापि गुणो व्यवह्रियते, उपजनापायौ हि गुणस्य द्रव्ये, अत एव मतुप् षष्ठी च भवति, "अव्यतिरेकात्सिद्धमिति चेद् दृष्टो व्यतिरेक" इति चोक्तं, जातिस्तूत्पत्तिप्रभृत्याविनाशाद् द्रव्येणाव्यभिचरितसम्बन्धा; अरूपकत्वाद् अतश्च निमित्तं जातिमुत्पत्तिकाल एव प्राप्तसम्बन्धामलक्षितविवेकामनुवर्तते योऽभिधेयमुखेन तिलादिशब्दः; तत्र तस्याकाङ्क्षप्रवृत्तित्वं नास्ति, यथा हि गुणो द्रव्याकाङ्क्षी भवन् क्रियया द्रव्यव्यवधिना समन्वयमेति नैवं जातिः; तद्रहितस्य द्रव्यस्याभावाद् आत्मकल्पेव हि सा तस्येति साक्षादेव जातिमद् द्रव्यं क्रियायोगि, अतश्च जातिमद् द्रव्यं विशेष्यं प्रधानमुक्तं गुणो विशेषणमिति तदभिधायिनोरपि शब्दयोः परस्परावच्छेदकत्वेऽपि नियतो विशेषणविशेष्यभाव इत्यर्थः ॥ २५ ॥

तदेतदाह—

एवं जातिमति द्रव्ये प्रत्यासन्ने क्रियां प्रति ।
गुणधर्मगुणाविष्टं द्रव्यं भेदाय कल्पते ॥ २६ ॥

एवमिति । यथोचितान्निमित्तानुविधानात् तिलशब्देन जात्याच्छुरितस्य द्रव्यस्य प्रतिपादनात् तस्यैव साक्षात् क्रियायोगः, कृष्णशब्देन तु गुणाच्छुरितं द्रव्यं न जात्याविष्टमिव; अपि तु गुणस्यैव स्वभावो यस्य तद्व्यवहितक्रियासम्बन्धं गुणभूतमुच्यत इति तद्विशेषणविशेष्यावच्छेदादत्रेत्यर्थः, नीलोत्पलं पश्यति स्वादुफलमास्वादयति सुरभि कुसुममाजिघ्रति कर्कशशिखामामृशतीति साक्षाद्योग्या अपि रूपादयो न दर्शनादिक्रियाभिस्सम्बध्यन्ते समुदायार्थस्य द्रव्यस्यैव विशेषणविशिष्टस्य श्रुत्यावेदितकर्मभावस्य क्रियासमन्वयावगमाद्, उत्पलस्य रूपं पश्यति इत्यादावपि वास्तवेन रूपेण गुणस्य द्रव्यद्वारेणैव क्रियायोगः संयुक्तसमवायात् श्रौतेन तु रूपेण रूपादिभिरिदं तदिति सर्वनामप्रत्यवमर्शयोग्यस्य द्रव्यस्यैव प्रतिपादनम्,

एवं पटस्य रूपं जायत इत्यादावपि शाब्देन रूपेण द्रव्यमेव

क्रियायोगीति गुणस्य द्रव्यव्यवधानेन क्रियासमन्वये नास्ति व्यभिचारः ॥ २५ ॥

एवं द्रव्याभिधायित्वेऽपि कृष्णादेर्गुणशब्दस्य विशेषणत्वमुपपादितं; सम्प्रति तदभावेऽपि तत्प्रतिपादयितुमाह—

गुणमात्राभिधायित्वं केचिदिच्छन्ति वृत्तिषु ।
अजाश्वादिषु सम्बन्धाद्रूढीनामिव रूढिभिः ॥ २६ ॥

वाक्ये कृष्णशब्दो गुणावच्छिन्नद्रव्यवचनो वृत्तौ तु तिलशब्देनैव द्रव्यस्याभिधानाद् गुणमात्रं तद्विशेषणभूतमाहेति युक्तं, गुणविशिष्टस्य द्रव्यस्य प्रतीतेर्गुणो विशेषकोऽवस्थाप्यते यथा राजपुरुष इत्यत्र षष्ठ्यभावेऽपि राजार्थः, दृष्टं च द्रव्यशब्दस्यापि वृत्तौ गुणमात्राभिधायित्वं, यथाऽजाश्वो देवदत्त इत्यत्राजाश्वशब्दयो रूढ्या नियतजातीयद्रव्याभिधायित्वे विरोधात् सम्बन्धो न स्यादित्यविद्यमानजन्मानोऽश्वा यस्येत्यजन्मलक्षणधर्ममात्रवचनत्वेऽजशब्दस्य संबन्धोपपत्तिः,

एवमिहापि भिन्नयोः कृष्णतिलद्रव्ययोः सम्बन्धाभावाज्जातिशब्देन च द्रव्यस्याख्यानात्तस्यैव पुनरभिधाने प्रयोजनाभावाद् गुणमात्रवचनः कृष्णशब्दः सामर्थ्याद्वृत्तौ व्यवतिष्ठते, एकार्थीभावकृतश्चायं वृत्तौ विशेष इति वृत्तिष्वित्याह, तथा च व्यतिरेकविभक्त्यभावेऽप्यव्यतिरिच्यमानशरीर एव गुणो द्रव्यमात्रं विशिनष्टि यथा राजपुरुष इत्यत्र पुरुषार्थैकीभावमापन्नो राजार्थः पुरुषम् ,

मीमांसकास्तु राजशब्दो वृत्तौ लक्षणया पुरुषार्थमभिदधातीत्याहुः,

तच्चायुक्तं-मुख्यस्यैव राजार्थस्यैकार्थीभावाद् , विशेषकत्वेन पुरुषार्थोपादानोपपत्तौ लक्षणाया अभावाद्,मुख्यासम्भवे हि साऽभ्युपगमनीया, लक्षणायां च राजानं पुरुषमुपास्त इत्यत्र वाक्येऽपि राजशब्दः पुरुषं लक्षयेत , स्वामिसंबन्धश्च नियोगतो न प्रतीयेत लक्षणायाः सामीप्यादिनिमित्ताया अपि भावात् पुरुषशब्देनैव च पुरुषार्थस्य प्रतीतत्वान्न लक्षणा कार्या, कृष्णोत्तरासङ्गमाकर्षतीति च श्रुत्यर्थासम्भवे लक्षणा, न चेदं नोपसर्जनमिति शक्यते वक्तुम् ? पूर्वपदप्रकृतिस्वरावधारणाद् बहुव्रीहित्वावसायात् ॥ २६ ॥

प्रकारान्तरेणापि गुणवचनस्य कृष्णादेर्विशेषकत्वे नियममाह—

तिले पूर्वमुपात्ते वा तत्रैव मतुविष्यते ।
स च धर्मस्समासेषु गुणस्तस्माद्विशेषणम् ॥ २७ ॥

तिलजात्यवच्छिन्ने प्रथममुपात्ते विशेष्ये सामान्यस्वभावेनावसिते विशिष्टगुणतयाऽवसायार्थं कृष्णशब्दः प्रवर्तमानो गुणवचनो मतुब्लोपात् तत्रैव वर्तते, अत्र हि कृष्णोऽस्यातीति मतुप् तिलद्रव्य एव हि संबन्धिनि सामर्थ्याद् गुणशब्दात्कृतः "गुणवचनेभ्यो लुगि"ति लुक्सामर्थ्यलभ्यो नोक्तः, स च संबन्धाख्यो धर्मः मतुपः प्रक्रमात् तदर्थत्वेन प्रत्यासत्तेरवगम्यमानः समासेष्वन्तर्भवति, अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थस्सम्पन्न इति तस्मात्समासविषयात् संबन्धाख्याद्धर्माद्धेतोर्गुण एवावच्छेदकः संबन्धेन द्रव्ये स्वरूपसमर्पणात्, जातिस्तु न गुणशब्देन पूर्वमुपात्तं द्रव्यमवच्छिनत्ति गुणापेक्षया जातेरत्यासन्नत्वात् पूर्वं तदात्मनैव द्रव्यस्य निरूपणौचित्याद्, गतमेतत् ॥ २७ ॥

एवं समानाधिकरणतद्धितवृत्तिं विचार्य द्वन्द्वैकशेषवृत्तिं विचारयितुमाह—

अनुस्यूतेव भेदाभ्यामेका प्रख्योपजायते ।
तदा सहविवक्षां तामाहुर्द्वन्द्वैकशेषयोः ॥ २८ ॥

इहैकक्रियागुणनिवेशार्थमर्था बुद्ध्या निरूप्यमाणाः क्रियागुणद्वारेणेतरेतरस्यापेक्षया समुदायभावमापद्यमानाः साहभाव्येन वक्तुमभिप्रेता द्वन्द्वैकशेषलक्षणसमासपदवाच्या भवन्ति, समुदायश्चात्र नावयवव्यतिरिक्तः; अपि तु त एवावयवाः संहन्यन्ते यथा चात्रावयव भेदावभासानुविद्धा प्रतीतिर्नैयमिकी, अवयवावभासाच्च द्विवचनबहुवचने न विरुध्येते, न हि यथा समासान्तरेष्वेक एवान्यावच्छिन्नोऽर्थः प्रधानं तथाऽत्र सर्वेषां पदार्थानां समकक्षत्वादवयवभेदानुगतैकप्रख्यावशाद्योद्भूतावयवभेदः समुदायो वृत्तिपदवाच्यः, स चावयवाव्यतिरिक्त इत्यवयवशब्दैरेव व्यपदिश्यते धवखदिरपलाशा इति,

यस्त्ववयवव्यतिरिक्तः स शब्दान्तरेणोच्यते समुदायो वनं यूथमित्यादि, एकप्रख्याऽन्यथाऽनुपपत्तेश्चायं समुदायः परस्परापेक्षैः प्रत्येकमेव पदैरुच्यते तत्रावधार्यमाणेन समुदायेन भेदरूपस्य तिरोधानादि-

वशब्दः, एकसमुदायाभिधायित्वेऽपि च द्वन्द्वस्य पट्वीमृद्व्याविति समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो न भवति वाक्ये व्यभिचारासम्भवात् तद्गतस्य समानाधिकरणत्वस्याश्रयणाद्, वृत्तौ त्वेकार्थीभावात् तदव्यभिचारः, पट्वी च मृद्वी चेति तु वाक्ये भेदप्रतीतिप्राधान्यम् , अत एव भेदाधिष्ठानेन समुच्चयेन योग इति समानाभिधेयत्वाभावः, ॥२८॥

भेदानुवेधस्य सह विवक्षायामविशेषात् समाहारेतरेतरयोः को भेद इत्यत आह—

इतरेतरयोगस्तु भिन्नसङ्घाभिधायिनाम् ।
प्रत्येकं च समूहोऽसौ समूहिषु समाप्यते ॥ २९ ॥

सह विवक्षायामनेकानुस्यूतैकप्रख्यारूपायां चैतदवयवप्राधान्यंसङ्घप्राधान्यं च, तत्रावयवप्राधान्यमितरेतरयोगस्य विषयः, तथा हि भिन्नमुद्भूतभेदं सङ्घं समूहं येऽभिदधति तेषामयं वाच्यो द्वन्द्वपदानां प्रतिभागं ह्यसौ समूहः पर्यवस्यति तत एकैकस्यापि वाच्यः प्रत्यवयवपरिसमाप्तो हि समुदाय एकावयवदृष्टावपि गृह्यते; एवमेकावयववाचकेनाप्यभिधीयते, यथा च भूयोऽवयवदृष्टौ स्फुटमवधार्यते तथा समुदायादपि स्पष्टार्थाभिधायिनः स्फुटा प्रतीतिः, तथा च प्रत्यवयवं प्रतिपत्तावपि न शब्दान्तरवैयर्थ्यं, सङ्घप्राधान्ये तु समाहार इत्यर्थादुक्तम् , इत्थमनुस्यूतभेदत्वे समानेऽप्ययं विशेषस्तु शब्दद्योत्योऽवयवप्राधान्यलक्षणः, अयमेव चैकशेषस्यापि द्वन्द्वापवादस्य विषयः ॥ २९ ॥

उद्भूतावयवभेदस्समुदायः प्रत्यवयवसमाप्तोऽभिधीयत इत्यत्र सदृशं निदर्शनमाह—

व्यापारसमुदायस्य यथाऽधिश्रयणादिषु ।
प्रत्येकं जातिवद्वृत्तिस्तथा द्वन्द्वपदेष्वपि ॥ ३० ॥

क्रमिकस्य पूर्वापरीभूतस्य क्रियाकलापस्य पच्यादेर्यथास्वमधिश्रयणादिव्यापाररूपे भागे जातेरिवाध्यासाद्व वृत्तेस्स एको दृश्यमानोवर्तमानः क्रियाऽवयवः पचतीति वर्तमानकालाभिधायी लट्प्रत्ययान्तपदवाच्यो यथा समर्थितः प्राक् ,

एवं द्वन्द्वपदवाच्योऽपि समुदायः प्रत्यवयववृत्तिरिति प्रतिपदमा-

भिधेयकमापद्यते, द्वन्द्वपदार्थेषु ह्येकैकस्यान्यापेक्षाप्रतीतिरवयवान्तराश्रयणे परिसमाप्यते, इयमेव चात्रावयवानुविद्धसमुदायप्रतीतिः, जातिरपि प्रतिव्यक्ति परिसमाप्तेत्येकैकव्यक्त्यभिधायिनाऽपि गवादिशब्देन प्रत्याय्यते; प्रथमव्यक्तिदर्शने यदि स्पष्टानवभासा; व्यक्त्यन्तरग्रहणे स्फुटीभवति, एवमन्योन्यापेक्षिणामधिश्रयणादीनां पचिप्रत्ययः स्फुटः ॥ ३० ॥

स्यादेतत्–तादर्थ्यादधिश्रयणादिरपि पचिरिति युक्तं तत्राभिधानं, जातावपि जातिशब्देन, इह पुनर्धवखदिरादिशब्दः पृथगर्थतया वाक्येषु ज्ञातः कथमेकार्थाभिधायी वृत्तौ स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन व्युत्पादयति—

शौण्डार्धर्चपुरोडाशच्छात्रिणोऽत्र हि दर्शनम् ।
ते विष्णुमित्रा इति च भिन्नेषु सहचारिषु ॥ ३१ ॥

"सप्तमी शौण्डैः," "अर्धर्चाः पुंसि च"इत्यत्र गणपठितधूर्तादिशब्दभेदाश्रयं बहुवचनं, तच्चैवमुपपद्यते यदि धूर्तादयोऽपि शौण्डादिशब्दवाच्याः कथं च ते तथा भवन्ति, यदि साहचर्यादध्यारोपितशौण्डादिभावाः, एवं पुरोडाशा इति बहुवचनान्यथाऽनुपपत्तेः सहचरिता अपि करम्भपरिवापधानापयस्या अभिधीयन्ते, तथा छत्रिणो यान्ति, ध्वजिनो यान्ति ते विष्णुमित्रा इति साहचर्यादध्यारोपितान्यथारूपाः तच्छब्दवाच्या दृष्टाः ॥ ३१ ॥

एवं द्वन्द्वैकशेषयोर्द्विवचनबहुवचनान्यथाऽनुपपत्त्या प्रतिपदमनेकार्थत्वमवस्थाप्यते, एकक्रियागुणविषयत्वेन साहचर्यात् परस्पररूपापत्तेस्तदाह—

अर्थान्तराभिधायित्वं तथाऽर्थान्तरवर्तिना ।
याभ्यां चैकमनेकार्थं ताभ्यामेवापरं पदम् ॥ ३२ ॥

यथा शौण्डादिषु साहचर्यादर्थान्तराभिधानं तथाऽत्रेति दार्ष्टान्तिके योजितं, सहचरितयोरेव परस्पररूपाध्यासेनाभिधानेऽन्यस्यासहचरितस्याभिधानाभावादुपात्ताभ्यामेव धवखदिरावित्यत्र प्रत्येकमनेकार्थता, तथा च बहुवचनाभाव इत्याशयः, क्रिया चार्थान्तरेऽध्यासहेतुरत्रोक्ता, यदि प्लक्षस्तीति प्लक्षो न्यग्रोधेऽप्येतत्तुल्यमिति, तदेवं वा-

तिककारोक्ता युगपदधिकरणता व्याख्याता, स हि चार्थे द्वन्द्ववचनेऽसमासेऽपि चार्थसम्प्रत्यय इति चोदयित्वा "सिद्धं तु युगपदधिकरणवचने द्वन्द्ववचनादि"ति न्यासान्तरं पपाठ, युगपदेकेन शब्देन यदाऽधिकरणमभिधेयं द्वन्द्वपदवाच्यमभिधीयते समुदायरूपं परस्परारोपितस्वार्थं तदा द्वन्द्वो वक्तव्य इत्यर्थः,

एवं सहविवक्षायां द्वन्द्व इत्युक्तं भवति, तत्रैव युगपदधिकरणवचनतायाः समर्थितत्वाद् ,

ननु चाभिधानक्रमादभिधेयक्रमोऽवश्यं भावीति कथं हि युगपदधिकरणवचनता ? नैतत्–प्लक्षन्यग्रोधौ धवखदिरपलाशा इत्यत्र यदि न्यग्रोधार्थप्रतिपत्तिकाले प्लक्षार्थस्य नावगतिः पलाशार्थप्रतिपत्तिकाले च यदि धवाद्यर्थस्य नावगतिः तदा न्यग्रोधपलाशशब्दयोरेकार्थत्वादेकवचनमेव स्याद्, न द्विवचनबहुवचने अतो द्विवचनबहुवचनान्यथाऽनुपपत्त्याऽत्रैकैकोऽपि शब्दोऽनेकार्थाभिधायीत्यनुमानाद्युगपद्वाचिता निश्चीयते, तदुक्तं–"शब्दपौर्वापर्यादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति चेद्दु द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिरि"ति उद्भूतावयवभेदश्च समुदाय इति समुदायाश्रयमेकवचनं न चोदनीयं, साहचर्यं चार्थान्तराभिधाने हेतुः लोकप्रसिद्ध्यर्थान्तरत्वात् कथ्यते, प्रक्षरणं तु विस्तारेणावस्थानं न्यग्रोधेऽप्यस्तीति तस्यासौ स्वार्थ एव, तदुक्तं "कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेशं इति चेत् तुल्यकारणत्वात्सिद्धमि"ति न चैवमतिप्रसङ्गो वाक्येऽपि न्यग्रोधशब्देन प्लक्षार्थस्य प्रतिपादनप्रसङ्गाद् यतस्तद्विषयश्चेत्युक्तं-वृत्तिविषये शब्दानां शक्तिवैचित्र्यादर्थान्तराभिधानं न तु सर्वत्रेत्यर्थः, अत एव तत्र साहचर्यादेतदिति इतरस्याप्रयोगे तदभाव उक्तः, एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेदनुक्तत्वात् प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोग इति,

एवं चेतरेतरसन्निधाने भारोद्यन्तृवत्परस्परशक्त्याविर्भावनान्नियतविषयमेव परस्परार्थाभिधानं शब्दानामित्युक्तम् अभिधानं पुनः स्वाभाविकमिति,

तदेवं समर्थिता युगपदधिकरणवचनता, भाष्यकारेण तु दुःखा दुरुपपादा चेयमित्युक्त्वा पाणिनीय एव सूत्रन्यासः समर्थितः किल, नेयं प्रतीतावुपारोहतीति दुःखा प्रमाणाभावाच्च दुरुपपादा ॥ ३२ ॥

तद् व्याचष्टे—

समुदायान्तरत्वाच्च तादृशोऽर्थो न लौकिकः ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शास्त्रार्थोऽपि न दृश्यते ॥ ३३ ॥

इह लोकाच्छब्दार्थावसायो, न चात्र स्थितलक्षणो लौकिकव्यवहारोपयोगी प्रत्येकं पदवाच्योऽर्थो येनैकोऽवधार्यते, न हि शब्दान्तरस्य शब्दान्तरार्थाभिधानं लोके दृश्यते; रूढत्वाच्च लौकिकस्यार्थस्य प्रक्षरणमात्राद् न्यग्रोधः प्लक्षो नोच्यते, न हि गमनाद् गौरिति पुरुषोऽपि गच्छन् गौरित्यभिधीयते, तस्माद् द्वन्द्वलक्षणेन समुदायेनायमन्यएवावयववाच्यात् समुदायादभिधीयमानस्समुदायो विज्ञेयो लौकिकः,

अथ प्रकृतिप्रत्ययार्थपदापोद्धारिकोऽयमन्वयव्यतिरेकलभ्यः शास्त्रीयोऽत्र प्रत्येकं द्वन्द्वपदवाच्योऽर्थः; तदपि न—यस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यामत्र स्वार्थ एव प्रसिद्धः प्रत्येकं पदानामवधार्यते; न त्वर्थान्तराभिधानशक्तिरवधारयितुं पार्यते, प्लक्षशब्दसन्निधाने हि न्यग्रोधस्य प्लक्षोऽप्यर्थ इत्युच्यते, सा च प्रतीतिः तस्य स्वशब्दादेव सिद्धेति न स्तोऽन्वयव्यतिरेकौ काममेकशेषे शब्दान्तरस्याप्रयोगाद् भारोद्यन्तृन्यायेन परस्परशक्त्याविर्भावनादेकस्यानेकार्थप्रत्यायनशक्तत्वमनेन न्यायेन व्युत्पाद्यते,

स्ववाचकस्यैवानुपहतशक्तेस्तु द्वन्द्वे सम्भवात् कुतोऽप्रतीता शब्दान्तरस्य तत्र शक्तिः कल्प्येत, उद्भूतावयवभेदस्य तु समुदायस्य समासवाच्यत्वाद् द्विवचनबहुवचनोपपत्तिः, समासाद्धि द्विवचनबहुवचने जायेते नोत्तरपदमात्राद् येन तदर्थस्य द्वित्वादियोगसमर्थने प्रयस्येत,

एकक्रियागुणनिवेशापेक्षया चानेकोऽर्थो प्रख्ययैकया विषयीक्रियमाणोऽशक्योऽभिधातुमेकेन शब्देनेति पदसमूहाख्येन समासेनाभिधीयते, स च समासशब्दोऽन्वाख्येयो निरंशोऽपि विभागकल्पनेन व्युत्पाद्यते,

ते च भागाः पृथक्पदान्तरसदृशा इति तदर्था एवानुगम्यन्ते, तथा च प्रविभागेनानुशासने साकाङ्क्षमपि पदं स्वार्थं एव पर्यवस्यति, अपेक्षामात्रप्रभावितश्चायं समुदायः क्रमवतामर्थानामात्मभूतः स कथं पदार्थमात्रप्रतीतौ प्रतिभासेत येनोत्तरपदार्थप्रतीतावेव वचनं शक्येत; सङ्कलनाप्रत्ययविषयत्वात् समुदायस्य भूयोऽवयवावधार-

णकालेऽवधारणाद्,

न च विशेषणविशेष्यभावायोगाद् द्वन्द्वपदार्था न संहन्यन्त इति शङ्कनीयम् ?

सर्वस्य नामपदार्थस्य क्रिययैव संसर्गात्, कस्य चित्तु साक्षात्क्रियया संबन्धोऽन्यस्य तु तद्विशेषणत्वेनेत्ययेशावान् समासान्तरेषु भेदः, द्वन्द्वेषु तु समुदायविभक्त्या समुदायार्थस्य क्रियासंबन्धद्योतनादवयवार्थाः क्रियाऽर्थिनः समुदायात्मतामापद्यन्ते,

एतच्च परस्यापि मतं, कथमन्यथैकैकोऽपि द्व्यर्थस्स्याद् द्वयोरेवार्थयोरपेक्षायतोः समुदायत्वाद्, अत एवान्योन्यापेक्षायाः समुदायादेवार्थानामवगतेश्चरितार्थत्वाच्च शब्दो निवर्तते, वाक्ये त्वर्थानां विच्छेदप्रतिभासात् समुच्चयावद्योतने चशब्दोऽपेक्ष्यते, तस्मात्समुदायादेवान्योन्यापेक्षाप्रभावितद्वित्वादियोगिनो द्विवचनबहुवचनयोरुपपत्तौ न काचिद्विप्रतिपत्तिः ॥ ३३ ॥

यत एवं—

दुःखा दुरुपपादा च तस्माद्भाष्येऽप्युदाहृता ।
युगपद् वाचिता सा तु व्यवहारार्थमाश्रिता ॥ ३४ ॥

दुःखयति न चेतः परितोषयतीति दुःखा प्रतीतावनुपारोहात् प्रयोजनस्य चान्यथासिद्धेः, अत एव प्रमाणाभावात् परस्य सुखेन प्रतिपादयितुं न पार्यत इति दुरुपपादा च, सङ्कलनाविषयाश्चार्थास्समासान्तरेऽपि समुदायभावमापद्यन्त इत्यस्ति सहविवक्षा, एकजातीयविषयाश्चार्था भवन्त्येकशब्दवाच्या एकशेष इति सहविवक्षायामियं व्याहृता युगपदधिकरणवचनता, दुरुपपादेति वदता भाष्यकारेण कृच्छ्रोपपादनाय युक्तिर्गर्भीकृता ततश्चेयमङ्गीकृतैवेति ॥ ३४ ॥

तत्संभावनाबीजमाह—

समुदायमुपक्रम्य पदं तस्यां प्रयुज्यते ।
विभागेन समाख्याने ततस्तद् द्व्यर्थमुच्यते ॥ ३५ ॥

इह प्लक्षन्यग्रोधौ धवखदिरपलाशा इत्यादिस्समुदायो लौकिकोऽन्वाख्येयः शब्दोऽवयवविभागकल्पनया व्युत्पाद्यते, तत्र च या-

वानर्थस्तावानेव हि विभज्यमानस्यावयवस्यावस्थाप्यते, अत्र हि विषये यः प्लक्षादिशब्दोऽवयवः स स्वार्थमात्रे न विश्रान्तोऽपि तु परिसमाप्तार्थवचनः, तथा च समुदायोपक्रमे परस्परसंबन्धादन्विताभिधाननयेन प्रत्येकं पदमितरपदार्थानुगतार्थाभिधानादनेकार्थमेव तस्यां युगपद्विवक्षायां समुदायमभिधेयमुद्दिश्य प्रयुज्यत इति तथैव प्रक्रियायां प्लक्षौ च न्यग्रोधौ चेति द्व्यर्थस्यैवापोद्धारवाक्यम्,

एवं धवखदिरपलाशा इत्यत्र बह्वर्थस्यापीति बोद्धव्यं, विवक्षोपारूढो ह्यर्थः शब्दानाम्, अत्र चैतावतो विवक्षा परमार्थतस्त्वभिन्न एव समासोऽर्थसमुदायार्थाभिधायीति न वाक्येऽनेकार्थत्वं लौकिकेऽस्ति; प्रक्रियावाक्ये त्ववयवधर्मेण समुदायाभिधानात् प्लक्षावयवत्वादुद्भूतावयवभेदोऽयं समुदायः प्लक्षौ न्यग्रोधावयवत्वाच्च न्यग्रोधावित्युच्यते, तद्यथा समावयवत्वात् समं चूर्णमिति,

वृत्तौ त्वेकार्थीभावाद् भेदस्य विगलनात् तदधिष्ठानसमुच्चयद्योतनं चशब्दासङ्गात् समुदाये समप्राधान्येनावयवशब्दो वर्तते; अन्यथा समप्राधान्याद् द्वन्द्वपदानां तदर्थस्य साक्षात् क्रियासंबन्धसंभवादितरेतरोपश्लेषाभावे वाक्य इव विभक्तार्थाभिधायित्वाद् द्विवचनाद्यनुपपत्तिरेव स्यात्,

समासान्तरेषु हि प्रधानमुखेनोपसर्जनं क्रियया युज्यत इति तेन संसृज्यते न तु द्वन्द्वे सर्वेषां समप्रधानत्वात्, तस्मात्तत्रैकैकेन पदेन समुदायार्थाभिधानमवश्याभ्युपगन्तव्यं येन परस्परार्थसमन्वयोपपत्तावुद्भूतभेदस्याभिधानाद् द्विवचनबहुवचनोपपत्तिः, आश्रयतो हि लिङ्गवचनान्यत्र प्रतिपादयिष्यति,

वृत्तिवाक्ययोश्च शब्दशक्तिवैचित्र्यं सुप्रसिद्धमिति वाक्ये लौकिके दृष्टार्थान्तराभिधानशक्तिरपि शब्दो वृत्तौ तदभिधायी युज्यते, अत एवोक्तं तद्विषयं चेति सिद्धा युगपदधिकरणवचनता द्वन्द्वैकशेषयोः॥३५॥

एकमेव शब्दशक्तिवैचित्र्यकृतं विशेषं वृत्तिवाक्ययोः प्रतिपादयति—

वाक्येऽपि नियता धर्माः केचिद् वृत्तौ द्वयोस्तथा।
ते त्वभेदेन सामर्थ्यमात्र एवोपवर्णिताः॥ ३६॥

वाक्ये व्यपेक्षायां केचिदर्थभेदान्नियताः केचिद् वृत्तावेकार्थीभावे

केचिद्वृत्तिवाक्ययोर्द्वयोस्साधारणा इति यद्यपि भेदस्तथाऽपि नासाविदन्तया विषयभेदेन शास्त्रे निर्दिष्टोऽपि तु "समर्थः पदविधिरि"ति सामर्थ्यसामान्य एव निरूपिता भिन्ना धर्माः, अनाश्रितविशेषे सामर्थ्य निर्दिष्टे सति यथायथं ते विभक्ताः, सामर्थ्यमात्रमेतान्नयतम् ॥ ३६ ॥

एवं सामान्येनाभिधाय विशेषेण निर्णेतुमाह—

वृत्तौ विशेषवृत्तित्वाद्भेदे सामान्यवाचिता ।
उपमानसमासादौ श्यामादीनामुदाहृता ॥ ३७ ॥

"उपमानानि सामान्यवचनैरि"त्यत्र शस्त्री श्यामेत्युदाहृतं, तत्र च श्यामाशब्दो विशिष्टायां शस्त्र्यामुपमानभूतायां तदुपमितायां वा देवदत्तायां वर्तत इति विशेषवृत्तित्वात् कथं सामान्यवचन इति चोद्ये; "प्रागभिसंबन्धाद्यः सामान्यवचन" इति भाष्ये समर्थितम्, आभिमुख्येनस्वभावसंबन्धेन भेदेन यत्र पदार्थाः संबध्यन्तेऽसौ समासोऽभिसंबन्धशब्देनात्रोक्तः, तस्मात्प्राग्भेदे वाक्ये पृथगर्थत्वात्सामान्यवचनाः श्यामादयः, शस्त्रीव श्यामेत्यत्र हि श्यामत्वसामान्यमुपमानोपमेयगतमाश्रित्य श्यामशब्दः प्रवृत्तः, वृत्तावेकार्थीभावादस्य विशेषावरोधः, एवमन्यत्रापि बोद्धव्यमुपमितसमासादौ ॥ ३७ ॥

उदाहरणान्तरमाह—

वृत्तिरन्यपदार्थे या तस्या वाक्येष्वसंभवः ।
चार्थे द्वन्द्वपदानां च भेदे वृत्तिर्न विद्यते ॥ ३८ ॥

स्निग्धानि किसलयान्यस्येति वाक्ये पदानामन्यपदार्थे स्निग्धकिसलयो वनस्पतिरिति वृत्तिवद्वृत्तिर्नास्ति; अस्येत्यन्यपदार्थस्य स्वशब्देनैव वाक्येऽवगमितत्वाद्, वृत्तौ तु मत्वर्थस्य संबन्धस्यान्तर्भावात् पदान्येकार्थीभूय संबन्धिनं प्रतिपादयन्ति, तथा द्वन्द्वपदानां भेदे वाक्ये चार्थे समाहारेतरेतरयोगलक्षणे वृत्तिर्नास्तीति तत्र चशब्दो वाचकः प्रयुज्यते, वृत्तौ त्वेकक्रियावशात् समुदितार्थाभिधायीनि पदानीति तत्र समुच्चितप्रधाने चो न प्रयुज्यते ॥ ३८ ॥

अन्यदप्याह—

भेदे सति निरादीनां क्रान्ताद्यर्थेष्वसंभवः।
प्राग्वृत्तेर्जातिवाचित्वं न च गौरखरादिषु ॥ ३९ ॥

भिद्यन्तेऽस्मिन्नर्था इति भेदो वाक्यं तत्र निरादीनां निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या इत्यादौ क्रान्ताद्यर्थवाचित्वं नास्तीति क्रान्तादेः साक्षात्तत्र प्रयोगः, वृत्तौ तु निष्कौशाम्बिरित्यादावस्ति क्रान्ताद्यर्थाभिधानं, वाक्ये हि निरादीनामसत्त्ववाचिनां क्रियायोगिनि क्रान्तादौ द्रव्ये वृत्तिर्न संभवति, समासे तु पूर्वपदार्थस्य प्राधान्यादनेकक्रियायोगी द्रव्यभूतः तदर्थोऽभिधीयते. सोऽयमेकार्थीभावकृतो विशेषः, तथा गौरखरः कृष्णसर्पो लोहितशालिरित्यादिवृत्तिपदात्प्राग्वाक्ये जातिविशेषप्रत्यायनसामर्थ्यं नास्ति, न हि गौरः खरः कृष्णस्सर्पः लोहितः शालिरित्यत्र जातिविशेषप्रतीतिः,

पदसमुदायाभिधेयत्वाज्जातेर्वर्णविशेषावच्छिन्नस्यार्थस्य प्रतीतेः, जातिविशेषे तु वर्णविशेषानादरः, ऐकार्थ्याच्चु समासेनैकपदत्वाद्विशिष्टजातिरुच्यते, तथा चात्र जात्यभिसंबन्धे विवक्षिते कर्मधारयान्मत्वर्थीयो भवति गौरखरवदरण्यं कृष्णसर्पवान्वल्मीकः लोहितशालिमान् ग्राम इति, तेनात्र "कर्मधारयमत्वर्थीयाभ्यां बहुव्रीहिर्लघुत्वात् प्रक्रमस्ये"त्येतन्नावतरति, लोहितशालिर्ग्राम इति ह्युक्ते विशिष्टजातीयशालिसंबन्धो विवक्षितो न गम्येत, एवमुदाहरणान्तरेऽपि योज्यं, तथा च भाष्यम्-"अस्त्यत्र विशेषो जात्याऽत्र संबन्धः क्रियत" इति ॥ ३८ ॥

तदेतस्मिन्वृत्तिवाक्ययोः स्वाभाविके विशेषे संवादकमाचार्यमतमाह—

क्रीडायां जीविकायां च वाक्येनावचनात्तथा।
न नित्यग्रहणं युक्तं कौटिल्ये यङ्विधौ यथा ॥ ४० ॥

वार्त्तिककारः पपाठ-"उत्तरयोर्विग्रहे विशेषासम्प्रत्ययान्नित्यग्रहणानर्थक्यमि"ति, "नित्यं कौटिल्ये गतौ" "लुपसदे"त्यनयोर्योगयोर्वाक्यनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं न कर्तव्यं; वाक्येन गतिकौटिल्यस्य भावगर्हायाश्चागमितत्वात्, कुटिलं क्रामतीति चेतःकौटिल्येनासदाचार-

स्यापि प्रतीतेः, चङ्क्रम्यत इति तु गतप्रत्यागतोपाधिः क्रियाविशेषः प्रतीयते,

एवं गर्हितं लुम्पतीति धात्वर्थगर्हा नियोगतो न प्रतीयते; साधनगर्हाया अपि प्रतीतेः, लोलुप्यत इति तु वृत्तौ भावगर्हाप्रतिपत्तिः, अनेनैव न्यायेन "नित्यं क्रीडाजीविकयोरि"त्यत्र नित्यग्रहणं प्रत्याख्येयमिति निदर्शनव्याजेन तदप्युदाहृतम् ,

यदि वा यथा नित्यं कौटिल्य इत्यत्र साक्षान्नित्यग्रहणस्य वार्तिके प्रत्याख्यानं न तथा "नित्यं क्रीडाजीविकयोरि"त्यस्येति साध्यतयोपन्यासः, तदितरस्य निदर्शनत्वेन, सिद्धस्य च निदर्शनत्वात् , तदेवाचार्यमतं संवादकमुपपद्यते, उद्दालपुष्पस्य भञ्जिका दन्तानां लेखक इति वाक्यात् क्रीडाजीविकयोरप्रतिपत्तिः क्रीडाऽनङ्गीभूतस्य जीवनानुपायरूपस्याप्यर्थस्य प्रतीतेः,

एवं क्रियासमभिहारस्यापि चङ्क्रम्यते लोलुप्यत इत्यतोऽप्रतीतेर्नैतेभ्यस्तत्र यङ् भवति, तथा चोक्तं "क्रियासमभिहारे च नैतेभ्य" इति,

एतदर्थं के चिन्नित्यग्रहणं व्याचक्षते—कुटिलायां गतौ नित्यं भावगर्हायां नित्यं न क्रियासमभिहारे विवक्षितार्थानवगमात्, क्रियासमभिहारस्यापि चङ्क्रम्यते लोलुप्यत इत्यतोऽप्रतीतेर्नैतेभ्यः समभिहारानवगमादेव तत्र प्रत्ययाभावाद् एतदर्थमपि न नित्यग्रहणम् ,

वचनानुसारिणं तु प्रति वाक्यनिवृत्त्यर्थमपि तद्भवितुमर्हति यथा चैते वृत्तिविषया विशेषाः तथा सङ्ख्याविशेष उपसर्जनविशेषणं च योगो व्यक्ताभिधानमिति वाक्यैकनियता विशेषाः प्रोक्ताः विशेषणविशेष्यभावादयस्तु द्वयोरप्यनुसर्तव्याः ॥ ४० ॥

एवं वृत्तिवाक्यवैधर्म्ये सति—

निर्धारणादिविषये व्यपेक्षैव यतः स्थिता ।
समासप्रतिषेधानां ततो नास्ति प्रयोजनम् ॥ ४१ ॥

व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यं वाक्यैकनियतं निर्धारणविषये व्यवस्थितंस्वभावतो नियतमिति गवां कृष्णा सम्पन्नक्षीरतमेति "न निर्धारण" इति समासप्रतिषेधो नारम्भणीयः, न ह्येकार्थीभावे समासे कृते

गोकृष्णा सम्पन्नक्षीरतमेति निर्धारणं प्रतीयते, निर्धारणहेतोर्बाह्यस्यापेक्षणीयस्य भावादसामर्थ्यादत्र समासाभाव इति तात्पर्यम् ॥ ४१ ॥

एवं पूरणेत्यादिरपि प्रतिषेधोऽशिष्य इत्यनुसरणीयं, ज्ञापकत्वात् तु शास्त्रस्य स्वभावसिद्धमेव शक्तिवैचित्र्यं शब्दानामनुगन्तुं शास्त्रारम्भ इत्याह—

विधिभिः प्रतिषेधैश्च भेदाभेदनिदर्शनम्।
कृतद्वन्द्वैकवद्भावे सङ्ख्यवत्स्युपदेशवत् ॥ ४२ ॥

समासविधिना भेदस्संसर्ग एकार्थीभावः स्वभावसिद्धो ज्ञाप्यते प्रतिषेधेनाभेदोऽसंसर्गो व्यपेक्षालक्षणो मन्दमतीन्प्रति, तद्यथा द्वन्द्वस्य प्राणितूर्याङ्गादौ स्वाभाविकी सङ्ख्ये समाहारे तिरोहितावयवभेदे वृत्तिः प्राणितूर्यसेनाऽङ्गानामित्येकवद्भावशास्त्रेण समाहार एवेति नियमेनान्वाख्यायते; दधिपयःप्रभृतीनां तु स्वाभाविकी प्रोद्भूतावयवभेद इतरेतरयोगे वृत्तिः प्रतिषेधेन, विभाषावचनेन वृक्षमृगादीनामुभयत्रेति शास्त्रमनुवादकम्, न ह्यसती शब्दानां शक्तिर्वचनशतेनापि कर्तुं पार्यते न वा समाहारैकत्वादित्येकवद्भावप्रत्याख्यानस्य साक्षादुक्तत्वात् सिद्धत्वे सति निदर्शनत्वेनात्रोपन्यासः, न्यायस्तु समानः ॥ ४२ ॥

तदेवं वृत्तिवाक्ययोः समर्थः पदविधिरित्यत्र सामान्येन यत्सामर्थ्यं निर्दिष्टं तदेव व्यपेक्षैकार्थीभावलक्षणभेदेन शब्दशक्त्यनुसारिभिर्विभक्तमित्याह—

सामर्थ्यमविशेषोक्तमपि लोकव्यवस्थया।
वृत्त्यवृत्त्योः प्रयोगज्ञैर्विभक्तं प्रतिपत्तृभिः ॥ ४३ ॥

समर्थपदेन सामान्यवाचिना सङ्गतार्थत्वं वृत्तिवाक्यगतमविशिष्टमुक्तं, लक्ष्यज्ञैस्तु लक्ष्यमूलत्वात्स्मृतेः सूत्रकाराशयमनुसृत्य वृत्तावेकार्थीभावो वाक्ये व्यपेक्षेति विभागः कृतः, तथा च परिभाषापक्षे षत्वादिविधावपि व्यपेक्षासामर्थ्यसंभवादस्यैव व्यापारः, नियतविषयत्वाच्च सामर्थ्यभेदस्य वावचनानर्थक्यं च स्वभावसिद्ध-

त्वादित्युक्तम् एकार्थीभावकृताश्च वृत्तौ कान्ताद्यर्थप्रतीत्यादयो विशेषा उक्ताः, वाक्ये त्वेकार्थीभावाभावकृताः सङ्ख्याविशेषादयः ॥४३॥

कथमविशेषोक्तावयं प्रविभागो विपर्ययोऽप्यत्र कस्मान्न संभाव्यते ? इत्याशङ्क्याह—

अर्थस्य विनिवृत्तत्वाल्लुगादि न विरुध्यते ।
एकार्थीभाव एवातस्समासाख्यो विधीयते ॥ ४४ ॥

इह द्विविधा वृत्तिः—जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्था च, जहति स्वार्थमुपसर्जनपदानि यस्यां सा जहत्स्वार्था, तद्विपरीताऽजहत्स्वार्थेति-मतभेदाश्रयो विकल्पः,

तत्र जहत्स्वार्थायामसन्नेवोपसर्जनार्थः, अजहत्स्वार्थायामपि प्रधानेन संभेदापत्तेः पृथगसन्निति भेदाधिष्ठानस्य संबन्धस्य निवृत्तत्वात् सङ्ख्याविशेषतिरोधानाच्च विभक्तेः स्वाभाविकमर्थाभावाददर्शनमन्वाख्यायमानमुपपद्यते तथा च समास एकार्थीभावो युक्तः, व्यपेक्षायां तु भेदस्य सङ्ख्याविशेषाणां च संभवाद्विभक्तिश्रवणे वाक्यमवतिष्ठते, लुगादीत्यादिग्रहणात् स्तोकान्मुक्त इत्यत्रालुग् एकवद्भाववचनो गृह्यते भेदतिरोधानाद्धि समासेऽभदेनैकत्वसङ्ख्याप्रादुर्भावात् स्वाभाविकमेवैकार्थाभिधानमनुगम्यते तथा चोक्त"मेकवचनग्रहणमनर्थकं द्विबहुष्वसमास" इति ॥ ४४ ॥

तदेवमेकार्थीभावे समासविधानस्य लुगाद्यन्वाख्यानं लिङ्गमुक्तं, तथा च वाक्यसमासयोर्नियतविषयत्वात् परस्परविषयावरोधासामर्थ्याद्विकल्पशासनमनुपपन्नम् ,
केचित्तु वाचनिकमेव विषयनियममाहुः, तद्दर्शयति—

व्यवस्थितविभाषा च सामान्ये कैश्चिदिष्यते ।
तथा वाक्यं व्यपेक्षायां समासोऽन्यत्र शिष्यते ॥ ४५ ॥

व्यपेक्षैकार्थीभावयोर्यत्सामान्यं संबन्धमात्रं सामर्थ्यमित्यविशेषेणोक्तं तत्र विभाषाया वाक्यसमासावभ्यनुज्ञायेते व्यवस्थितविभाषा-

विज्ञोनाच्च व्यपेक्षायां सामर्थ्यभेदे वाक्यमेव, एकार्थीभावे तु वृत्तिरेवेति शब्दशक्त्यनुसारी विषयनियमस्सूत्रकाराभिप्रायमनुसरद्भिरुक्तः ॥ ४५ ॥

वार्त्तिककारो वावचनं प्रत्याचख्याविति पूर्वोक्तनयेन व्यवस्थामाह, सूत्रकारस्य तु सामान्ये व्यवस्थितविभाषा स्थिता, तथा च सामान्यार्थाश्रये समानशब्दत्वेऽप्येकार्थीभावकृतोऽयमपरो विशेष इत्याह—

तुल्यश्रुतित्वात्तत्त्वेऽपि राजादीनामुपाश्रिते ।
वृत्तौ विशेषणाकाङ्क्षाऽगमकत्वान्निवर्तते ॥ ४६ ॥

य एव राजादिशब्दा वाक्ये त एव वृत्ताविति रूपसादृश्यादभेदे वृत्तिवाक्ययोस्समाश्रितेऽपि ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति वाक्यवद् ऋद्धस्य राजपुरुष इति वृत्तावपि विशेषणेनोपसर्जनार्थो न युज्यते गमकाभावात्, प्रधानसंसृष्टेन ह्यस्वतन्त्रेण राज्ञा ऋद्धादेरभिसंबन्धायोगादेकार्थीभावाद्धि सम्बन्धस्यात्यन्ताभावे सति कथमुद्भूतव्यतिरेकेण विशेषणेन योगः स्यादिति "सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं-ने"ति वक्तव्यं, कृते हि समासे विशेषणयोगो न प्रतीयत उपसर्जनार्थस्येत्यगमकत्वाद् प्रत्यायकत्वाभावात् तत्र विशेषणाकाङ्क्षा नास्ति, वाक्ये त्वस्ति गमकत्वाद् अतश्च शब्दशक्तिभेदादर्थभेदे वृत्तिवाक्ययोरत्यन्तमेव भेदः, सारूप्यनिमित्तं त्वभेदाध्यवसानं भ्रान्तम्,

येनापि वृत्तावेकार्थीभावादुपसर्जनार्थस्य विवेकाभावाद् वृत्तस्य विशेषणयोगो न भवतीत्यादिरत्र युक्तिरुपन्यस्यते; तेनाप्येकार्थीभावकृताद्विशेषणाद् भेद एव शब्दशक्तिनिमित्तो वृत्तिवाक्ययोरुक्तो नापूर्वः कश्चित् ॥ ४६ ॥

तथा हि—यत्रास्ति गमकत्वं तत्रैकार्थीभावेऽपि भवति विशेषणयोग इत्याह—

संबन्धिशब्दस्सापेक्षो नित्यं सर्वः प्रयुज्यते ।
स्वार्थवत्सा व्यपेक्षाऽस्य वृत्तावपि न हीयते ॥ ४७ ॥

इह केचिच्छब्दाः स्वार्थमितरापेक्षं नान्तरीयकमभिदधानास्संबन्धिशब्दाः कथ्यन्ते, तद्यथा–गुरुशिष्यपितृपुत्रमातृभ्रात्रादयः, अ-

तश्च ते वृत्तावपि स्वार्थमर्थान्तरापेक्षायोगिनमेव प्रतिपादयन्ति गमकत्वात्, तत्र सविशेषणानामपि वृत्तिर्भवतीति सविशेषणानां-वृत्तिर्नेत्यत्रापि गुरुपुत्रादीनामित्यपि न वक्तव्यं देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्र इत्यादि, अत्र हि प्रातिपदिकमात्रेणापेक्षितं विशेषणं नोद्भूतव्यतिरेकेणेत्येकार्थीभावाद्व्यतिरेकस्यान्तर्भावेऽप्युपसर्जनेन संबध्यते गुर्वादेर्हि वाच्यं शिष्याद्यपेक्षमित्येकार्थीभावेऽपि तदाकाङ्क्षा न निवर्तते स्वार्थस्य निवृत्त्यभावात् ॥ ४७ ॥

अत्रैव प्रकारान्तरमाह—

समुदायेन संबन्धो येषां गुरुकुलादिना ।
संस्पृश्यावयवास्ते च युज्यन्ते तद्वता सह ॥ ४८ ॥

दासीगृहवत्प्रसिद्धमेव गुरुकुलं देवदत्तेन प्रधानं विशेष्यते न त्वत्रोपसर्जनार्थस्य गुरोर्देवदत्तापेक्षेत्यपि समर्थने किं देवदत्तस्य समीपं गुरुकुलमुतान्यथेति सन्देहे; अवश्यमिदं वक्तव्यं देवदत्तस्य यो-गुरुस्तस्य कुलमित्येवमवयवान् गुर्वादीन् संबन्धेन स्वीकृत्य ते देवदत्तादयस्तद्वताऽवयविना समुदायेन संबध्यन्त इत्यवयवद्वारेणैव समुदायसंबन्धो द्विमयमुदश्विद्यवानामित्यादिवत्.

एवं च य एव देवदत्तेन साक्षात् गुरोर्योगेऽर्थः स एव सम्पन्न-इति नास्ति प्रकारान्तरत्वमित्यत्र तात्पर्यम् ॥ ४८ ॥

प्रक्रियायां वाक्योपमर्देन वृत्तेरन्वाख्यानात् कथमत्यन्तभेद इत्याशङ्क्याह—

अबुधान्प्रत्युपायाश्च विचित्राः प्रतिपत्तये ।
शब्दान्तरत्वादत्यन्तं भेदो वाक्यसमासयोः ॥ ४९ ॥

इह राजपुरुषादयो विशिष्टार्थवृत्तयः सङ्घाताः परमार्थतो निरंशा,-एवं परिकल्पितपूर्वोत्तरावयवप्रविभागेन व्युत्पाद्यन्त इति मन्दमतयोऽतिसारूप्यादुपायोपेययोरैक्यमध्यवस्यन्ति,

भावतस्तु यथा रेखागवयेन सत्यगवयप्रतिपत्तावन्य एव रेखागवयोऽन्यश्च सत्यगवयः; इतरथा धूलिप्रक्षेपमात्रं प्रक्रियावाक्यमन्यदेव समासात् प्रयोगसमवायि किल वाक्यमनेनोपायेन प्रदर्श्यते

तच्च व्यपेक्षैकनियतमेकार्थीभावविषयात् समासादन्यदेव, अर्थभेदेन शब्दानां भेदात् सङ्ख्याविशेषादिश्चार्थभेदः प्रदर्शितः,

क्व चित्समासान्तादेश्च सद्भावाद्रूपभेदोऽप्यस्ति भेदसंसर्गलक्षणस्य प्रधानस्यार्थस्याभेदाददूरविप्रकर्षेण वाक्यप्रकृतिर्वृत्तिर्व्युत्पाद्यते तथा क्व चिद्वाक्यार्थे पदवचनमित्येवं विचित्रा व्युत्पादनोपायाः प्रक्रियायां तत्र च वाक्ये विभक्तीनां दर्शनात् समासे लुगन्वाख्यानं न लोपादिप्रत्ययलक्षणकार्यसिद्ध्यर्थम् ॥ ४९ ॥

यद्येवं गोरथादिवृत्तिविषयेऽपि युक्तादीनां वाक्ये दृष्टानां कथं न लोपाख्यानमित्यत आह—

असमासे समासे च गोरथादिष्वदर्शनात्।
युक्तादीनां न शास्त्रेण निवृत्त्याऽनुगमः कृतः॥ ५० ॥

विभक्त्योऽसमासे वाक्ये समासे च दृष्टप्रयोगा इति प्रक्रियायां तदभेदेन वृत्त्यनुशासने तासां प्रसङ्गाद्युक्तं यदाचार्योऽर्थाभावात् स्वाभाविकीं निवृत्तिं प्रत्ययलक्षणां प्रार्थयमानोऽन्वाचक्षीत, गोरथो दधिघट इत्यादौ तु युक्तादयः प्रक्रियावाक्यगता न दृश्यन्ते नापि तल्लोपलभ्यम्,

किञ्च गवां रथो गोरथ इति द्रव्याणां क्रियामन्तरेणासामर्थ्यात् समासाभावे चोदिते "सिद्धं तु समानाधिकरणाधिकारे तृतीयापूर्वपद उत्तरपदलोपं च षष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णान्त" इत्युक्ते; दध्नोपसिक्तो दध्युपसिक्त ओदनो दध्योदनः, दध्नः पूर्णो दधिपूर्णो घटो दधिघटः गोभिर्युक्तो गोयुक्तः गोयुक्तो रथो गोरथ इत्येवं समास उत्तरपदलोपस्य वचने च चोदिते; "न वा समासो दर्शनाद्युक्तार्थसम्प्रत्ययाच्च तदर्थाध्यवसानमि"ति प्रत्याख्यातं लोपवचनम्, दध्योदनः गुडधाना इत्यन्तव्यञ्जनभावावगतेस्तद्धेतुभूतोपसेकमिश्रणक्रियासामर्थ्यात् प्रतीयते तेन दध्नौदन इत्याद्येव वाक्यं क्रियते नास्त्येवोपसिक्तादिरत्र शब्दः,

एवं गवां रथो दध्नो घट इत्येव वाक्यं, संबन्धिसामर्थ्याच्चु युक्ताद्यर्थप्रतीतिः, तथा हि गवां रथस्य वाह्यवाहकसंबन्धो युक्तार्थमन्तर्भावयति,

एवं दधिघटयोराधाराधेयसंबन्धः पूर्णार्थमिति यथायोगमनुसरणीयम् ॥ ५० ॥

ननु च गोयुक्तो रथो दध्युपसिक्त ओदनो दधिपूर्णो घट इति वाक्ये दृश्यन्त एव युक्तादयः, तथा प्रगतपर्णः प्रपतितपर्ण इत्यादौ च प्रपर्णादिवृत्तिविषये वाक्ये गतादिशब्दः श्रूयत इति लोपोऽन्वाख्यातएवेत्यत आह—

शब्दान्तरत्वाद्युक्तादिः क्व चिद्वाक्ये प्रयुज्यते ।
प्रपर्णप्रपलाशादौ गतशब्दश्च वृत्तिषु ॥ ५१ ॥

इह द्विविधं वाक्यं प्रयोगसमवायि लौकिकं नित्यं, प्रक्रियावाक्यंचानित्यमलौकिकं समासप्रकृतिरेखागवयस्थानीयं, तत्र च युक्तादिर्न दृश्यते लौकिके दृश्यते तच्चान्यदेव गोरथादेः समासस्य पर्यायरूपमिति न पर्यायाणां गजो मतङ्गजो वृषो वृषभ इत्यादीनां गुरुलाघवादरेण लोपान्वाख्यानमुपपद्यते प्रपर्णादिविषये वृत्तिष्वेकार्थीभावेषु सत्सु क्व चिल्लौकिके वाक्ये प्रगतपर्ण इत्यादौ गतशब्दः प्रयुज्यते शब्दान्तरभूत इति समन्वयः ॥ ५१ ॥

प्रयोगसमवायिना च लौकिकेन वाक्येन सत्यप्यवान्तरार्थभेदे प्रधानार्थापेक्षया वृत्तिरभिन्नार्थेत्याह—

विशेषणविशेष्यत्वं कैश्चिदेकस्तथाऽऽश्रयः ।
उपाये तत्त्वदर्शित्वादिष्यते वृत्तिवाक्ययोः ॥ ५२ ॥

निरंशस्य समासस्यान्वाख्यातुमशक्यत्वाल् लौकिकवाक्यसदृशंप्रक्रियावाक्यमुपायः कल्प्यते, तत्र चान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययवदर्थापोद्धारः, अबुधास्तूपायोपेययोरैक्यमध्यवस्यन्तोऽर्थान्तरभेदमत्रावयन्ति, तथा हि—य एव विशेषणविशेष्यभावो नीलमुत्पलमिति वाक्ये भेदनिष्ठं च सामानाधिकरण्यं तदविलक्षणमेव नीलोत्पलमित्यत्र वृत्तौ,

एवं व्यधिकरणविषयेऽपि राज्ञ इत्यादौ विशेषणविशेष्यभावः संसर्गात्मको राजपुरुष इति वृत्त्या समान इति वृत्तिवाक्येऽभिन्ने च परस्परव्यपेक्षासामर्थ्यमेक इत्येकीयं मतम्,

समासेऽव्यपेक्षैव सामर्थ्यं वाक्योपमर्देन कार्यदर्शने समासप्रादुर्भावादर्थभेदायोगात् प्रातिपदिकेनैव च पञ्चकदर्शनाश्रयेण विभक्त्यर्थाभिधानात् तल्लुगन्वाख्यानं न त्वर्थस्याभावात्; तथा च तावकीनादौ विशेषणप्रतिपत्तिनिबन्धने सति सङ्ख्याविशेषोऽवधार्यत एव यथा त्वेकार्थीभावादभावेन स्यादत्र प्रतीतिः, उपसर्जनविशेषणायोगस्तु सविशेषणानां वृत्तिर्नेति वाचनिकः द्वन्द्वे चशब्दस्याप्रयोगश्च तदर्थ एव तस्यानुशासनाद् न तु भेदविगमनात् तन्निष्ठसमुच्चयाभावाद्धिति कार्यशब्दवादिनो वृत्तिवाक्ययोः प्रधानार्थाभेदेन पर्याययोः सर्वथैक्यं भ्रान्त्याऽध्यवस्यन्ति नैकार्थीभावो नाम विशेषकरः कश्चिद्व्यपेक्षैव षत्वादिविषयेऽपि संभवात् सर्वत्र सामर्थ्यमिति प्रतिपन्नाः,

इत्थं च भिन्ननिमित्ताभ्यां शब्दाभ्यामेकस्यैवार्थस्य प्रत्यायनात् सामानाधिकरण्यमवच्छेद्यावच्छेदकभावश्च भेदाश्रयो वृत्तावपि युज्यत इति न तत्प्रयत्नसाध्यम्,

एषां च मते वावचनेन विकल्पो भिन्ने विषये क्रियत इति नानर्थकं तत्॥ ५२॥

एतदेव दर्शनं निराकर्तुमाह—

पदं यथैव वृक्षादिविशिष्टेऽर्थे व्यवस्थितम्।
नीलोत्पलाद्यपि तथा भागाभ्यां वर्तते विना॥ ५३॥

वर्णानामानर्थक्यस्य वृक्षादौ प्रतिपादितत्वान्निरंशमविभक्तार्थप्रत्यायकं स्फोटस्वभावं पदं स्वशक्त्या नियतार्थं यथा; एवं नीलोत्पलं राजपुरुष इत्याद्यपि समासपदमविभक्तावयवमभिन्नसंवित्सिद्धैकार्थप्रत्यायकं सदृशभागप्रकल्पनया प्रकृतिप्रत्ययादिवद् व्युत्पाद्यते अदूरविप्रकर्षेण वाक्येन, यथा वृक्षादावसन्नपि प्रकृतिप्रत्ययार्थविभागोऽन्वाख्यानार्थं कल्पितो वृत्तावप्यवयवार्थभेदः; वाक्ये हि भेदोऽर्थस्येति सम्बन्धविभक्तिः, वृत्तौ त्वविभागेन पांसूदकवदर्थस्याभेदापत्त्या संबन्धविगलनात् स्वाभाविकी निवृत्तिर्विभक्तेः,

सङ्ख्याविशेषोऽपि नास्ति पञ्चके प्रातिपदिकार्थे द्योतकाभावादप्रतीतेः, पयः पयो जरयतीत्यत्र क्रियासम्बन्धान्यथाऽनुपपत्त्या शक्तिप्रतीतिः, अभेदैकत्वसङ्ख्या च सर्वसङ्ख्याविशेषसामान्यभूता वृत्ता-

वप्युपसर्जनार्थस्य द्रव्यस्य निस्सङ्ख्यत्वाभावादिति यथायोगं सति विशेषद्योतके तदवगमो न विरुध्यते, प्रधानार्थसंभेदादेव च स्वविशेषणेन न युज्यते, उपसर्जनार्थवचनेन तु शब्दानां शक्त्याधानयोगाद्विषयविवेको दुरवसानः,

द्वन्द्वेऽपि समुच्चितप्राधान्याच्चशब्दनिवृत्तिः; न तु चार्थेऽनुशासनाद्, न ह्यर्था विधेयतया शब्देषु निर्दिश्यन्त आनन्त्येनाशक्यत्वात्, तदुक्तं–"अर्थानादेशनात् तच्च लक्ष्यर्थमिति" सिद्धस्य तु लौकिकस्यार्थस्यानुवादः, सर्वत्र परस्परव्यपेक्षा सामर्थ्यमिति त्वेकीयं मतम्, एकार्थीभावस्सामर्थ्ये परिभाषा चेत्येवं सूत्रमभिन्नतरकं भवतीति सिद्धान्तव्यवस्थापनात् ॥ ५३ ॥

तदेवमेकार्थीभावविशेषदर्शनादत्यन्तमेव वृत्तिवाक्ययोर्भेदः, केनचिदंशेन तु सादृश्यात् तत्त्वाध्यवसायो भ्रमः, न चापि सर्वत्र वृत्तिवाक्ययोः सादृश्यानुगम इत्याह—

श्रोत्रियक्षेत्रियादीनां न च वासिष्ठगार्ग्यवत् ।
भेदेन प्रत्ययो लोके तुल्यरूपासमन्वयात् ॥ ५४ ॥

वासिष्ठगार्ग्यादौ तद्धितवृत्तिविषये तु यथाऽन्वाख्यानाय प्रकृतिप्रत्ययविभागेन प्रतिपत्तिः; नैवं श्रोत्रियक्षेत्रियपारशवादेः, न ह्यत्र प्रकृतिरूपानुगमो दृश्यते, छन्दश्शब्दपरक्षेत्रशब्दपरस्त्रीशब्दानामननुगमात्,तथा च वाक्यादन्यदेव वृत्तिपदं, तथा सर्वत्रैव बोद्धव्यम्, एतदेव हि सामान्यतो दृष्टमत्र लिङ्गमुपोद्वलकमर्थभेदादेव सिद्धम् ॥५४॥

वृत्तिवाक्ययोः शब्दभेदेऽर्थानुगमोऽपि क्व चिन्नास्तीत्याह—

सप्तपर्णादिवद्भेदो न वृत्तौ विद्यते क चित् ।
रूढ्यरूढिविभागोऽपि क्रियते प्रतिपत्तये ॥ ५५ ॥

पर्वणि पर्वणि सप्त पर्णान्यस्येत्येवं सप्तपर्णशब्दो व्युत्पाद्यते, न च सर्व एवंविधो वृक्षः, अपि तु कश्चिदेव शीर्णपर्णोऽपि विशिष्टजातीयोऽभिधीयते, यद्येवं कथं सप्तपर्णादयो रूढिशब्दा इति प्रसिद्धाः न राजपुरुषादय इत्यत आह–रूढ्यरूढीति। प्रतिपत्तये न्यायसिद्धार्थाभेदे सम्प्रत्ययस्थिरीकरणार्थमयं विभागः प्रतिपादनोपायः प्रधानार्था-

नुगमाद् राजपुरुषादौ यौगिकत्वं सप्तपर्णादौ तु वाक्यगतार्थानुगमव्यभिचाराद्रूढित्वमिति विभागेन व्यवहारः; क्रमेण हि परोऽवबोध्यते न चार्थानुगममात्रं विना रूढित्वं. सप्तपर्णादावपि रूढिविषये क्वचित्तत्संभवात्, तथा हि रूढीनामपि क्वचित्सप्तपर्णादावर्थानुगमोऽस्ति न चैतावता यौगिकत्वमतिप्रसङ्गात् ॥ ५५ ॥

तदेवमनङ्गीकृतावयवार्था एव नीलोत्पलादयः समासाः प्रकल्पितावयवभेदेन व्युत्पाद्यमाना भिन्ना एव तत्त्वतो वाक्येभ्य इत्यत्यन्तभेदो वृत्तिवाक्ययोः सिद्धः, यद्येकार्थीभावकृतो भेदो वृत्तिवाक्ययोस्तदा बहुव्रीहावनेकवर्तिपदसंभवादन्यपदार्थे तेषामेकार्थीभावान्यथाऽनुपपत्त्या परस्परसमन्वये समासान्तरं कस्मान्न भवतीत्याह—

या सामन्याश्रया संज्ञा विशेषविषया च या ।
बहुलग्रहणान्नास्ति प्रवृत्तिरुभयोस्तयोः ॥ ५६ ॥
सुसूक्ष्मजटकेशादौ समासोऽवयवे यदि ।
स्यात्, स्यात्तत्रान्तरङ्गत्वाद्बाधकोऽवयवस्वरः ॥ ५७ ॥

अतिशयेन सूक्ष्मा जटारूपाः केशा यस्य सोऽयं सुसूक्ष्मजटकेशः, अत्र सुसूक्ष्मजटशब्दयोः सति संबन्धे विशेषणसमासे समासान्तोदात्तत्वं स्याद् बहुव्रीहिस्वरेण हि त्रिपदसमासगतं समासान्तोदात्तत्वं बाधकमेकविषयत्वाद् अवयवयोस्तु बहुव्रीह्यभावादप्रतिषिद्धं समासान्तोदात्तत्वमेव स्याद्,

न च परत्वाद्बहुव्रीहिस्वरोऽन्तरङ्गत्वादवयवस्वरश्च पूर्वशालाप्रिय इतिवत् तस्मादत्रावयवस्वरनिवृत्त्यर्थं विशेषणं विशेष्येणेति या कर्मधारयसमाससंज्ञा या च सुप्सुपेति योगविभागात् सामान्येन समाससंज्ञा सा बहुलग्रहणान्न प्रवर्तत इति वाच्यम् ॥ ५७ ॥

ननु च प्रकृतयैव महाविभाषयाऽत्रावयवयोः समाससंज्ञा द्विविधाऽपि न प्रवर्तत इति कस्माद् नोच्यते किं बहुलग्रहणात्तदभावः कथ्यते ? इत्याशङ्क्याह—

समुदायस्य वृत्तौ च नैकदेशो विभाष्यते ।
भेद एव विभाषायां नियतो विषयो यतः ॥ ५८ ॥

व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादेकार्थीभावप्रक्रमे विकल्पो नास्ति तस्य व्यपेक्षैकनियतत्वादित्यन्यपदार्थे वृत्तिमनुभवतामवयवानामन्योन्यसंसर्गस्याविनाभावादेकार्थीभाव एव न्याय्य इति प्राप्ता समाससंज्ञा बहुलग्रहणेन निवार्यते, यदाह वृत्तिस्तदाऽवयवयोर्वृत्तिरेव तद्यथा पञ्चगवधनः वाक्त्वचप्रिय इत्यन्तरा तत्पुरुषो द्वन्द्वश्च प्रवर्तत इति तदाश्रयटच्समासान्तसिद्धिः, तदेतद्भाष्ये "द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनमि"त्येतत् वार्तिककारवचनसमाधानार्थमुक्तं यदा वृत्तिस्सर्वेषां तदा वृत्तिरिति ॥ ५८ ॥

ननु चैकस्मिन्प्रयोगे बहुव्रीहिसंज्ञाया भावोऽवयवयोः तत्पुरुषसंज्ञायाश्चाभावो विभाषयाऽनया प्रतिपाद्यताम् अयमेव ह्यस्या मुख्यो विषय इत्यत्राप्रवृत्तावचरितार्थेयं स्यादित्याशङ्क्याह—

यतश्च विषयस्सोऽस्यास्तस्मान्नास्त्यकृतार्थता ।
अभेदप्रक्रमेऽत्यन्तं भेदानामपसारणात् ॥ ५९ ॥

एकार्थीभावविषये पृथगर्थताऽभावाद्विविधभाषणरूपाया व्यपेक्षानियताया विभाषाया नास्ति प्रवृत्तिरित्यविषये प्रवृत्तावस्याः कथमचरितार्थत्वमत्यन्तमिति न केवलं समुदायगतो भेदो नास्ति यावदवयवगतोऽपि प्रधानार्थपरवशत्वेन पांसूदकवदविभागापत्तेः अवयवार्थानां, तदेवमत्र प्राप्तस्समासो बहुलग्रहणेन निवार्यते अवयवयोरिष्टस्वरसिद्ध्यर्थं "सुसूक्ष्मजटकेशान्तस्सुलभाजिनवाससा" इत्येवमादौ बहुव्रीहिस्वर एवेष्यते ॥ ५९ ॥

क्व चित्त्ववयवस्वरेण समुदायस्वरो न भिद्यत इति भवत्येव तत्रावयवयोस्समास इत्याह—

महाकष्टश्रिते त्वेवं न स्याद्भेदः पदत्रये ।
वृत्तावत्रयवस्यात्वं यस्मान्न प्रतिषिध्यते ॥ ६० ॥

एवमिति समुदायस्य वृत्तावत्रयवयोरप्येकार्थीभावाभ्युपगमे सति महत्कष्टं श्रित इति त्रिपदसमासप्रक्रमेऽवयवयोस्सन्महदिति समासे विहिते भवत्यात्वमुत्तरपदे विधीयमाने त्रिपदे चात्र समासे न स्यादात्वमुत्तरपदे त्वस्य सर्वान्त्ये लोकविज्ञानान्मध्यमपदे तदभावा-

दित्यवयवसमास आश्रयितव्यः, स्वरे त्वत्र भेदो नास्ति त्रिपदे समासे समासान्तोदात्तत्वस्य बाधकस्थाथादिस्वरः तस्यापि बाधको"हीने द्वितीये"ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स एवावयवसमासान्तोदात्तः ॥ ६० ॥

क्व चित्तु स्वरेऽत्र भेद इत्याह—

महारण्यमतीते तु त्रिपदाद्भिद्यते स्वरः ।
यस्मात्तत्रान्तरङ्गत्वाद्बाधकोऽवयवस्वरः ॥ ६१ ॥

महदरण्यमतीत इति त्रिपदे द्वितीयातत्पुरुषे समासान्तोदात्तत्वस्य बाधकं थाथादिस्वरमवयवाश्रयोऽन्तरङ्गः समासान्तोदात्तो-बाधेतेत्यत्र त्रिपदाद्द्विपदे तत्पुरुषे भिद्यते स्वरः ॥ ६१ ॥

तथा हि—

सति शिष्टबलीयस्त्वात्थाथादिस्वर एव तु ।
द्विपदे तेन युगपत्त्रितयं न समस्यते ॥ ६२ ॥

महदरण्यं महारण्यमिति पूर्वं सन्महदिति समासे पश्चान्महारण्यशब्दस्यातीतशब्देन द्वितीयासमासे; सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वात् थाथादिस्वरोऽन्तोदात्तो भवति सत्यवयवान्तोदात्तत्वे शिष्टस्वाव् कक्षाऽन्तरप्राप्त्या उत्कृष्टबलत्वेन बाधकत्वात्, तदेवमत्र त्रिपदे समासे मध्योदात्तत्वं द्विपदे त्वन्तोदात्तत्वमिति भेदः, तथा च "सुप्सुपे"ति-सङ्ख्याविवक्षायां त्रिपदसमासो न भवति महाकष्टश्रिते तु स्वरभेदा-भावात् सत्यपि त्रिपदे समासे नास्ति कश्चिद्दोषः ॥ ६२ ॥

ननु च श्रितार्थे समन्वयात् परस्परसंसर्गाभावे महत्कष्टशब्दयोः कथं समासः? तथा चोत्तरपदे विधीयमानमात्वं न स्यादित्यत आह—

येषामपूज्यमानत्वं परार्थानुगमात्मके ।
विशेषणविशेष्यत्वमपि तेषां न कल्प्यते ॥ ६३ ॥

कष्टार्थस्य श्रितार्थानुगमे महता संबन्धाभावात्पूज्यमानत्वं नास्तीति वदतामवयवानां विशेषणविशेष्यभावोऽपि न स्याद् असंबन्धात्, तथा च पञ्चगवधन इत्यादाववयवयोस्समासाभावात् समा-

सान्तो न स्यात् पूर्वशालाप्रिय इत्यादौ चावयवाश्रयोऽन्तरङ्गस्वरो न स्यात् स च सिद्धान्निनः, न वावयवतत्पुरुषत्वात् तस्यान्तोदात्तत्वं-विप्रतिषेधादिति खादिरेतरशस्य इत्यत्र चावयवसमासाश्रयः पुम्व-द्भावाभावः प्रधानानुग्रहाय चावयवाः परस्परेण सम्बध्यन्ते,

एवं सगुणस्य हि द्रव्यस्य क्रियासमन्वयः श्रौतेऽपि समन्वये द्र-व्याश्रयत्वात् तद्विशेषणद्वारेणैव क्रियायोगाद्गुणस्य तस्मादस्त्येव समुदायप्रक्रमेऽप्यवयवयोः परस्परसमन्वय इति महाकष्टश्रिते रूप-स्वरविशेषाभावादभ्युपगम्यापि त्रिपदः समास उक्तः सुप्सुपेति, स-ङ्ख्याविशेषविवक्षैव तु सिद्धान्त इति त्रिपदो द्वितीयासमासो नास्ति तथा च महारण्यातीत इत्यत्र त्रिपदे समासे सिध्यतीष्टस्वरः, बहुव्रीहौ द्वन्द्वे चानेकग्रहणादविशेषेण समासस्सिद्धान्तितः, तत्र च दिक्सङ्-ख्यापूर्व एवावयवतत्पुरुषः तद्धितार्थोत्तरपद इति उत्तरपदे विहितो भ-वति, तथा च तत्रैव तदाश्रयोऽन्तरङ्गस्वरः सुसूक्ष्मजटकेशादौ तु ब-हुलग्रहणादवयवयोर्विशेषणसमासाभावः समुदायपारतन्त्र्ये चावय-वानां पृक्स्वकार्याप्रयोजकत्वात् समुदायसमासेनैकपद्यस्य सिद्ध-त्वात्, तद्यथा समुदायद्विर्वचने स्ववयवद्विर्वचनं न भवति पपाचेति, पूर्वशालाप्रिय इत्यादौ तूत्तरपदे स्वरसमासान्तसिद्ध्यर्थं द्विगुर्वा-चानको भवति खादिरेतरशम्य इति तु-इतरा शम्या; इतरशम्येति पूर्वं विशेषणसमासे कृते खादिरीतरशम्या यस्येति द्विपदो बहुव्रीहि-रित्युत्तरदेषु पुम्वद्भावः सिध्यतीति सर्वेष्टसिद्धिः ॥ ६३ ॥

प्रस्तुतमेव वृत्तिवाक्ययोर्वैधर्म्यं विचारान्तरार्थं प्रतिपादयति—

विशेषः श्रूयमाणोऽपि प्रधानेषु गुणेषु वा ।
शब्दान्तरत्वाद्वाक्ये तु वृत्तौ नित्यं न विद्यते ॥ ६४ ॥

ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति वाक्ये गुणस्य राज्ञो विशेषः श्रूयते स-मृद्धतालक्षणः; वृत्तौ तु राजपुरुष इत्यत्र ऋद्धस्येति विशेषणं राज्ञो ना-स्ति प्रधानेऽर्थे संभिन्नस्य स्वविशेषणायोगाद्, एतच्च वृत्तिवाक्य-योः शब्दान्तरत्वे सत्युपपद्यते वाक्यप्रकृतौ तु वृत्तौ वाक्यगतधर्मा-नुषङ्गः,

एवं चित्रा गावो यस्य देवदत्तस्येति प्रधानस्यान्यपदार्थस्य देवद-

त्वादेर्विशेषो वाक्ये श्रुतो विवक्षितोऽपि वृत्तौ चित्रगुरित्यत्र नान्तर्भवतीति पदार्थाभिधानादनुप्रयोगानुपपत्तौ चोदितायां "न वाऽनभिहितत्वादि"त्यनुप्रयोगस्समर्थितः, अन्यपदार्थसामान्यं ह्यन्तर्भवति न तु तद्विशेषः ॥ ६४ ॥

ननु च वृत्तौ गुणस्य स्वविशेषणेनाभिसम्बन्धात् कृतपूर्वी कटस्य सामानाधिकरण्याभावाद् असति क्रियासम्बन्धे कर्मता न स्यादित्याशङ्क्याह—

विशेषकर्मसम्बन्धे निर्भुक्तेऽपि कृतादिति ।
विशेषनिरपेक्षोऽन्यः कृतशब्दः प्रवर्तते ॥ ६५ ॥

कृतः पूर्वं कटोऽनेन भुक्तः पूर्वमोदनोऽनेनेति वाक्ये कटादीनां विशिष्टेन कर्मणा समन्वय इति निष्ठया तस्य विशिष्टस्य कर्मणो निर्भुक्तत्वादभिहितत्वाद् द्वितीया न भवति, वृत्तौ तु कृतपूर्वी कटमित्यत्र कृतार्थस्य प्रधानार्थानुगामित्वादसति स्वातन्त्र्ये स्वकर्मणा कटादिना सामानाधिकरण्यं न स्यात् तस्मादन्य एव वाक्यस्थात्सकर्मकात्कृतशब्दात् वृत्तौ कृतशब्दोऽयमकर्मक इति ॥ ६५ ॥

बाह्येन कर्मणा कटादिना सम्बध्यत इत्याह—

अकर्मकत्वे सत्येवं क्वान्तं भावाभिधायकम् ।
ततः क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणाम् ॥ ६६ ॥

वृत्तिवाक्ययोरत्यन्तभेदाद्वाक्ये विशिष्टकर्मसमन्वययोगेऽपि कृतशब्दो वृत्तौ विशेषस्याभिधानासम्भवात् सामान्यकर्मैव प्रतीयते तच्च नान्तरीयकत्वादविवक्षितमित्यकर्मकोऽयं कृतशब्दो भावाभिधायी सम्पद्यते, प्रसिद्धं हि नान्तरीयकं सामान्यकर्मेति यथा दीक्षितो न ददातीति प्रसिद्धेरकर्मिका क्रिया तथेयमपीति भावेऽत्र निष्ठा कथ्यते तथा च क्रियाऽवच्छिन्नस्तद्धितवाच्यः कर्ता कृतपूर्वी देवदत्त इति, तस्य च बाह्येन कटादिना सम्बन्धो दृश्यते कटमिति, कारकाणां च क्रियाव्यपेतः सम्बन्ध इत्यन्यस्या अत्र क्रियाया अभावात् तद्धितार्थविशेषभूतयैव क्रियया सम्बन्धो युक्त इति तदपेक्षमेव कटादेः कर्मत्वं कृतपूर्वी कटम्,

एवं भुक्तपूर्व्योदनमित्यादि, भावेऽत्र निष्ठेति क्रियैव तदन्तवाच्या, तदेतदुक्तं भाष्ये–"योऽसौ कृतकटयोरभिसम्बन्धः स उत्पन्ने प्रत्यये निवर्तते; अस्ति च करोतेः कटेन सामर्थ्यमिति द्वितीया भविष्यती"ति वाक्ये यो विशिष्टेन कटादिना कृतशब्दस्याभिसम्बन्धः स उत्पन्ने तद्धिते वृत्तौ निवर्तते शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्विशेषाभिधानं नास्ति वृत्तौ सामान्यकर्मणैव सम्बन्धप्रतीतेः तथा च प्रसिद्धेः कर्मणोऽकर्मिकेयं क्रियेति भावभिधायी क्त इति तत्रत्यया क्रियया्ऽऽप्यमानः कटादिः कर्म भवतीति समन्वयोपपत्तिरित्यर्थः ॥ ६६ ॥

ननु च तद्धितार्थे कर्तरि गुणीभूता क्रिया वृत्तावभेदेन प्रतीयते न तु कर्तृभेदेन स्वरूपप्राधान्येनेति कथं तथा कटादेः कर्मणो योग इत्याशङ्क्य निदर्शनेनैतद्व्युत्पादयति—

अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः ।
सम्बध्यते क्रिया तद्वत्कृतपूर्व्यादिषु स्थिता ॥ ६७ ॥

ग्रामं गतो देवदत्तो ग्रामं गच्छति चेत्यादौ गतादिशब्देन यदि गमिक्रियाकर्तुरभिधानाद्गमिक्रियायाः ततः कर्तुर्विविधं पृथक्त्वेन ग्रहणं नास्तीत्यविग्रहा सा, प्रत्ययार्थे हि सर्वत्र गुणभूतः प्रकृत्यर्थः व्यापाराविष्टस्य साधनस्याख्याततात्प्रतीतेः कारकमुखेनैव क्रिया प्राधान्यं भजते न तु स्वतः सर्वत्र प्रकृत्यर्थस्य गुणत्वाद्,

एवं च क्रिया सर्वत्र कारकाद्भेदेन नावगृह्यते, कारकाणां हि प्रवृत्तिविशेषरूपाऽसौ तत्समवेतैव तदभिधायिप्रत्ययानुगप्रकृतिवाच्या न्याय्या न च केवलस्य क्रियावाचिना धातोः प्रयोगोऽस्ति इकृश्तिबादिना च सिद्धतया प्रत्याय्यते न तु साध्यमानावस्थेन स्वरूपेण, तस्मात्कारकसंसृष्टैव सर्वा क्रिया कर्मणा सम्बध्यत इति कृतपूर्व्यादावपि तादृश्या एव समन्वयोपपत्तिः ॥ ६७ ॥

यदि कृतशब्दो वृत्तौ विशेषकर्मान्तर्भावयितुमसमर्थो; मुण्डं करोति मुण्डयति सूत्रयति मिश्रयतीत्यादावपि वृत्तौ माणवकादेर्विशेषस्यानभिव्यक्तिः स्याद्, न च कृतशब्दवन्मुण्डादिशब्दः क्रियावाचीति तस्य क्रियाविशेषेऽन्तर्भावाभावात्कथमत्र बाह्येन माणवकादिक-

र्मणा योग इत्याह—

मुण्डिसूत्र्यादयोऽसद्भिर्भागैरनुगता इव।
विभक्ताः कल्पितात्मानो धातवः कुट्टिचर्चिवत् ॥ ६८ ॥

मुण्डं करोतीत्यादि वाक्यं प्रकृतिप्रत्ययपरिकल्पनेनान्वाख्यानोपायमात्रमिति तद्गतभेदवासनया भागानुगम इवात्र सत्यतः पुनरस्तोद्देशविभागा विशिष्टवचना एव ते धातव इत्थं व्युत्पाद्यन्ते समुदायप्रतीत्या अवयप्रतीतेर्बाधनात्, ततश्च यथायथं स्वकर्मणा सम्बन्धो न विरुध्यते प्रकृतिवाच्यं हि मुण्डादिगुणकर्म प्रत्ययवाच्यस्तु करोत्यर्थ इत्यन्वाख्यानप्रविभागः कल्पितः, केशच्छेदनवचनो हि मुण्डयतिः; तस्य साक्षादेव माणवकः कर्म,

एवं सूत्रयत्यादौ व्याकरणादिर्गुणत्वेन, नित्यसापेक्षा वा मुण्डादयो वाह्येन गुणिना माणवकादिना युज्यन्ते केशच्छेदनं वा क्रियाविशेषरूपं करोतेः कर्म तद्विशिष्टस्य तु माणवकादि कर्म कुट्टिचर्चिवदिति। साक्षाद्धातुषु पाठादनयोः निरंशत्वस्य प्रसिद्धेर्निदर्शनत्वं न्याय्यम्॥६८॥

एवमन्यत्रापि प्रकृतिप्रत्ययभेदोऽन्वाख्यानोपाय इत्याह—

पुत्रीयतौ न पुत्रोऽस्ति विशेषेच्छा तु तादृशी।
विनैव पुत्रानुगमाद्या पुत्रे व्यवतिष्ठते ॥ ६९ ॥

पुत्रशब्दोऽत्रासत्यः कल्पितोऽवयवः तथा च पुत्रविशिष्टेच्छा पुत्रीयतिनाऽभिधीयते ॥ ६९ ॥

यदि तर्हि पुत्रे व्यवतिष्ठते तदा वाह्यैः पुत्रविशेषैः सम्बध्येतेयमिच्छेत्याशङ्क्याह—

प्राणैर्विना यथा धारिर्जीवतौ प्राणकर्मकः।
न चात्र धारिर्न प्राणा जीवतिस्तु क्रियान्तरम् ॥ ७० ॥

जीवतीत्यस्यार्थः प्राणान्धारयतीति, न चात्र जीवतौ प्राणशब्दोऽस्ति नापि धारयतिर्धातुः, अथ च विशिष्टकर्मिकैवंरूपा क्रिया प्रतीयते ॥ ७० ॥

एवमन्तर्भूतत्वात् कर्मणोऽकर्मव्यपदेशमासादयति यथा—

तथा विनैपिपुत्राभ्यां पुत्रीयायां क्रियान्तरम् ।
अन्वाख्यानाय भेदात्तु सदृशाः प्रतिपादिकाः ॥ ७१ ॥

इषिपुत्रानुगम उपायमात्रं परमार्थतस्तु पुत्रीयायां पुत्रीयाशब्दे क्रियान्तरमन्या विशिष्टा क्रिया प्रतीयते पुत्रीयायां वा क्रियायां क्रियान्तरमिति भावप्रधानो निर्देशः तेन क्रियान्तरत्वमित्यर्थः,

एवं च यथा जीवतेर्बाह्येन कर्मणा योगः तथा पुत्रीयतावित्यकर्मिकेयं क्रिया, तथा च भाष्यम्-"अथ क्यजन्तस्य कानि साधनानि भावः कर्ता अथ कर्म नास्ति कर्मेति सुबन्तात्कर्मण इच्छायां क्यजिति तु प्रतिपादनोपायोऽन्वाख्यानं भेदेनेति पृथग्भूतपुत्रादिशब्दसादृश्याद्विभागभ्रान्तिरत्र ॥ ७१ ॥

ननु मुण्डयति माणवकमितिवत् पुत्रीयति माणवकमिति बाह्येन कर्मणा क्रियान्तरत्वेऽपि योगः कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याह—

आक्षेपाच्च प्रयोगेण विषयान्तरवर्तिना ।
सदपीच्छा क्यचः कर्म वाक्य एव प्रयुज्यते ॥ ७२ ॥

पुत्रविशेषलक्षणं माणवकादिकर्म पुत्रैषणाया विद्यमानमपि वृत्तावर्थान्तरप्रतीतेर्न प्रयुज्यते, पुत्रीयति माणवकमिनि ह्युक्ते विषयान्तरमाचारलक्षणं तद्वाचिनोपमानक्यचः प्रयोगेणेच्छाविषयात् क्यजपहियत आचारार्थप्रतीतेः तस्मात्पुत्रमिच्छति माणवकमिति वाक्य एव विशेषकर्मप्रयोगः ॥ ७२ ॥

अनेन न्यायेनैतत्सदृशं प्रसङ्गेनान्यदप्युपपादयति—

प्रसिद्धेन कृतश्शब्दो भावगर्हाऽभिधायिना ।
अभ्यासे तुल्यरूपत्वान्न यङन्तः प्रयुज्यते ॥ ७३ ॥

लोलुप्यते चङ्क्रम्यते जङ्गम्यत इति यङि कृते गतिकौटिल्यस्य भावगर्हायाश्च प्रतीतेः क्रियासमभिहारे यङन्तोऽयं सदृशोऽपि न प्रयुज्यते यङन्तादतस्तदप्रतीतेः भावगर्हाऽभिधायिनेत्यस्योपलक्षणार्थत्वा-

त् कौटिल्याभिधायिनेत्यपि द्रष्टव्यम्, तदुक्तं "क्रियासमभिहारे च नेतेभ्य" इति, तदर्थं च नित्यग्रहणं केचिद्व्याचक्षते, अभ्यासः पौनःपुन्यं क्रियासमभिहारः, इत्थं च वाक्यवाच्य एव क्रियासमभिहारोऽत्र भृशं क्रामति पुनः पुनः क्रामतीत्यादि ॥ ७३ ॥

तदेवमन्वाख्यानोपायमात्रमवयवविभागपरिकल्पनं समुदायार्थप्रतीत्या त्ववयवार्थसंविदां बाधादसत्या अवयवाः, तथा हि—

शब्दा यथा विभज्यन्ते भागैरिव विकल्पितैः ।
अन्वाख्येयास्तथा शास्त्रमतिदूरे व्यवस्थितम् ॥ ७४ ॥

यथेति । वीप्साप्रधानं, यथा यथा विभज्यन्ते भागैरिव कल्पनाकल्पितैर्निरंशत्वात् सत्यत इत्यन्वाख्येयास्तथाऽन्वाख्यानोपायोभागप्रकल्पनेति यावत्, परमार्थतस्तु शास्त्रमवयवविभागप्रकल्पनारूपमतिदूरे नित्यादन्वाख्येयान्निरंशाच्छब्दतत्त्वादवस्थितं, प्रतिपादिकशब्दनिष्ठं ह्यन्वाख्यानं, तेन च रेखागवयस्थानीयेन सत्यगवयवदवस्थितशब्दप्रतिपत्तिः, अत एव चोपायानां प्रक्रियाभेदः, केचित्किल भवतिशब्दं भवात्तिरिति व्युत्पादयन्ति, केचिद्भूशब्दादंतिप्रत्ययेन, अन्ये मध्ये विकरणेन, एवमेकशब्दादैकागारिकट्, एकागारिशब्दाड् डिकञ्, छन्दसः श्रोत्रभावो घश्च, तदधीते वाक्यार्थे पदवचनमित्यादिप्रक्रियाभेद उक्तः ॥ ७४ ॥

एवं पुत्रीयादिशब्देऽपि प्रक्रियाभेदोऽभ्यूह्यः, पुतो रीयेण वा पोत्रीयेण वा पुत्ताड्रीयेण वा व्युत्पत्तिः, इत्थं च व्युत्पत्तावपि पुत्रीयशब्दोविशिष्टक्रियावचन इत्यकर्मकत्वं, यदा च व्युत्पत्तौ नियमाभावस्तदौणादिका अपि केचिदष्टाध्याय्यां व्युत्पाद्यन्ते, इत्थमवयवानामसत्यत्वं सार्वत्रिकं निगमयति—

अर्थस्यानुगमं कंचिद् दृष्ट्वैव परिकल्पितम् ।
पदे वाक्ये पदे धातुर्धातौ भागश्च मुण्डिवत् ॥ ७५ ॥

वाक्यार्थ एव स्थितलक्षणो वाक्यस्यैवाखण्डस्य वाचकत्वात् तथा चापोद्धार्य्यसामान्यं वाक्यार्थे विशेषेऽनुरूपमुद्धृत्य तावदर्थं-

पदं नाम पृथगन्वाख्यातुमपोद्ध्रियते, निरंशस्य वाक्यस्यानेकरूपस्यान्वाख्यातुमशक्यत्वात्, पदं हि सर्ववाक्येषु समानरूपमित्यर्थसामान्यवाचि शक्यते व्युत्पादयितुं, तच्च व्युत्पादितं यथायथं वाक्येषु सन्निपतितं तद्वाक्यगतविशेषस्वीकाराद्विशिष्टार्थव्यवहारावसानं जायते ॥ ७५ ॥

न च पूर्वं सामान्यार्थं भूत्वा विशेषं स्वीकर्तुं समर्थम्—

सामान्यार्थस्तिरोभूतो न विशेषेऽवतिष्ठते ।
उपात्तस्य कुतस्त्यागो निवृत्तः क्वावतिष्ठताम् ॥ ७६ ॥

इत्यादिदोषापातादिति सामान्यभूतमर्थरूपं परिकल्पितमुच्यते यथैव हि पदेन व्यवहाराभावात् परिकल्पितरूपं तद्; एवं तदर्थोऽपि, तदपि च पदं प्रकृतिप्रत्ययपरिकल्पनया व्युत्पाद्यत इति तत्राप्यपोद्धाराश्रयेण परिकल्पितान्वयव्यतिरेकवशेनार्थमात्रं प्रविभज्यते प्रकृतिप्रत्यययोः, धातुरित्युपलक्षणं प्रकृतिरूपस्य प्रत्ययोऽपि च गृह्यते, तत्रापि च प्रकृतिरूपमुण्डिसुत्रिपुत्रीयाद्यवयवविभागेन प्रकृतिप्रत्ययकल्पनया व्युत्पाद्यते, एवमस्ति सकारमातिष्ठन्ते; अकारस्त्वागमोऽत्रेति केचित्, तथाऽतिप्रत्ययस्तिप्रत्ययो विकरणश्चेति वा, एवं स्यति स्यतः स्यन्ति प्रत्ययाः स्यो वा विकरण इत्येवमन्यदप्यूह्यम्,

एवं च भागपरिकल्पने वर्णेष्ववस्थानं तेषां तुरीयादिभागानामव्यवहारार्थत्वात् तत्रापि वा परमाणुपर्यन्तभागपरिकल्पनेन कश्चिच्छब्दः स्यादित्यवश्यं भेदवादिना वर्णेष्वभिन्नत्वमभ्युपगन्तव्यम् अभिन्नप्रतीतेः, इत्थं च प्रथममेव वाक्यगतयाऽभिन्नसंविदा भेदस्य बाधनाद्वितथत्वं कस्मान्नोच्यते व्यवहारेऽपि हि वाक्यमेव प्रथमप्रतीतं तथा च तदेवाभिन्नबुद्धिप्रत्यायितमस्तु सत्यम्, एतच्च वाक्यकाण्डान्निश्चेतव्यम् ॥ ७६ ॥

तदेवं प्रक्रियाभेदेऽपि—

अविप्रयोगः साधुत्वे व्युत्पत्तिरनवस्थिता ।
उपायात्प्रतिपत्तॄणां नाभिमन्येत तत्त्वतः ॥ ७७ ॥

साधुत्वे विषये विविधः प्रयोगो नानाविधं प्रतिपादनं नास्ति स्थितलक्षणस्य शब्दस्योपेयस्योपायभेदेऽप्येकरूपत्वाद्, उपाया हि प्रतिपादनाङ्गभूताः प्राप्तावुपेयस्य चरितार्थत्वात्तिरोभवन्तीति नैतेषु सत्यताऽभिमानः कार्यः, विचित्रत्वाच्च प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्यथारुचि प्रवृत्तौ व्युत्पत्तिः परं भिद्यते, सर्वत्र चायमेव क्रमः, अविद्यैव हि विद्योपायः प्रतिपत्तिकाले गत्यन्तराभावाद्यथा कथं चित्प्रतिपादनसंभवात् ॥ ७७ ॥

उपेयप्राप्तिश्च तथाऽऽविर्भवन्ती दृश्यते तदुक्तं—

शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते ।
अनागमविकल्पा तु स्वयं विद्योपवर्ण्यते ॥ ७८ ॥

इति स 'त्रैव चोपायानामसत्यत्वे यदृच्छाशब्दैर्नैमित्तिकोऽपि शब्दो निरस्तावयवविभाग इति ॥ ७८ ॥

नास्ति तत्त्वतो भेदः शब्दानामित्याह—

यथैव डित्थे डयतिः पाचके पचतिस्तथा ।
डयतिश्च पचिश्चैव द्वावप्येतावलौकिकौ ॥ ७९ ॥

यथैवेत्यस्यैव स्पष्टीकरणं—द्वावप्येतावलौकिकौ लोकव्यवहारेऽप्रसिद्धौ, प्रसिद्ध्यादिविभागस्य लोकेऽसम्प्रत्ययाद् निरंशस्य डित्थपचतिरूपस्य समुदायस्य लोके प्रयोगादुपपत्तावपि समानैवार्थगतिरभिन्ना समुदायास्कल्पनया तु डयतिधातुरसंभवदर्थो डित्थस्यान्वाख्यानायापोद्ध्रियते पचतिस्तु सम्भवदर्थः पचतिशब्दस्यैतावान्भेदः, तथा च चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरुद्घोष्यते साधुत्वस्य सञ्यक्त्वे ॥ ७९ ॥

तस्मादभिन्नाद्भेदपूर्वकाः भेदाः कल्पिताश्शिष्टैरबुधान्प्रति व्युत्पत्त्यर्थमित्याह—

प्रकृतिप्रत्ययावूह्यौ पदात्ताभ्यां पदं तथा ।
अनुबन्धस्वरादिभ्यश्शिष्टैः शास्त्रं न तान्प्रति ॥ ८० ॥

शब्दानां शिष्टाः प्रमाणं, ते हि भावतत्त्वदृशो यद्यद्धर्मेऽङ्गतामेति तत्तत्साधुत्वेनाभ्युपयन्तः प्रकृतिप्रत्ययावनुगुणावूहित्वा लौकिकं पदं-तावद्वाक्यादपोद्धृतं व्युत्पादयन्ति, तथा च ताभ्यां प्रतिपाद्यपद-मूहितमवयन्ति डित्थादि वा पदं प्रत्यक्षकल्पनोपदिष्टमित्यनुगुण-प्रकृतिप्रत्ययोहे कारणं; पचत्यादौ तु प्रकृतिप्रत्ययोपदेशेनानुमान-कल्पने शब्दानुशासने सङ्घातस्योहाद्. द्विविधं हि शिष्टैरनुशास-नं प्रारब्धं साक्षादुपेयनिर्देशेन यथा निपातनम्; उपायनिर्देशानुसारे-ण वा यथा विधिः, तत्र च प्रकृतीनामनुबन्धो अकारादिरूपग्रहदर्शनाद् नियतः कल्पितः, प्रत्ययानां तु स्वरवृध्द्यादिदर्शनात् तथैवानुबन्धप्र-क्लृप्तिः शिष्टानां तु निरावरणख्यातित्वात् प्रतिभाऽऽत्मनि निवृत्ताना-मेव यथावत्सर्वभावगतत्वप्रख्यानात् सम्प्रत्युपदेशेन न कृत्यमनादि-शास्त्राभ्यासादेव सिद्धेः. तथा च क्व चिदुपायानपेक्षाऽपीत्यसत्या एव ते, अत एवोद्घुष्यते शिष्टपरिज्ञानार्थाऽष्टाध्यायीति ॥ ८० ॥

यस्तु शिष्टस्मरणमनादृत्य शास्त्रमात्रशरणः सः—

शास्त्रदृष्टिस्तु शास्त्रस्य प्राप्तिमात्रेऽप्यनिश्चिते ।
युज्यते प्रत्यवायेन शास्त्रं चक्षुरपश्यताम् ॥ ८१ ॥

बहुलमन्यतरस्यामेकेषामित्यादिसामान्यलक्षणात् प्राप्तिमात्रे क-स्य चिद्विधेर्विषयविभागेनानिश्चिते शिष्टप्रयोगमननुसृत्य स्वेच्छयैव शब्दान्प्रयुञ्जानोऽसाधुशब्दप्रयोगादधर्मेण संबध्यते, प्रयोगमूलौ हि धर्माधर्मौ तस्माच्छिष्टप्रयोगानुसारेण लक्षणं विषयविभागेनावस्था-पयितव्यम्,

यद्येवमस्तु शिष्टप्रयोग एव किमनर्थकेण शास्त्रेणेत्याह—अपश्यतां-शिष्टप्रयोगं साक्षादकुर्वतां शास्त्रमेव चक्षुरिव चक्षुः शब्दतत्त्वदर्शन-निबन्धनत्वाद्,

एवं च शास्त्रेण लक्षितान् शब्दान् ज्ञात्वा लक्षणनिरपेक्षमेव सा-धून् शिष्टान्प्रयुञ्जानाननुमिमते तेभ्यश्च सामान्यलक्षणे भ्रान्तिमपन-यन्तीति शास्त्रमपि सुफलं, तथा च; लक्ष्यलक्षणे व्याकरणमित्युक्तं-सैषा शिष्टपरिज्ञानार्थाऽष्टाध्यायीति च ॥ ८१ ॥

यदि तर्हि शास्त्रं चक्षुः किमिति तत् एव चिन्नवानिष्टादर्शना-

च्छास्त्रमत्र प्रत्याख्यायत इत्याशङ्क्याह—

अर्थान्तराभिधानाच्च पौर्वापर्यं न भिद्यते ।
राजदन्ताहिताग्न्यादिराजाश्वादिषु सर्वथा ॥ ८२ ॥

राजदन्तादौ लौकिकं यन्नियतं पौर्वापर्यं तन्न भिद्यते नान्यथा कदा चिदपि भवतीति विप्रयोगादर्शनाच्छास्त्रमत्र प्रत्याख्यायते, प्रयोगः विप्रयोगश्च द्वयं यत्रैकस्मिन्नर्थे दृश्यते तत्र शास्त्रारम्भो विप्रयोगनिवारणेन सफलः, इह तु दन्तराजोऽश्वराज इति प्रयोगविपर्यासे विवक्षितविपरीतोऽर्थो गम्येत न तु य एव राजदन्त इत्यादौ समाने चार्थे शास्त्रान्विताऽशास्त्रान्वितस्य निवर्तकः, आहिताग्न्यादौ तु प्रयोगानियमेऽप्यर्थाभेदो दृश्यत इति प्रत्याख्यानमेव युक्तम्, क्व चित्तु पाठः-पौर्वापर्यं न विद्यत इति पौर्वापर्यमुपदेश्यत्वेन नास्तीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

यदि तर्हि विप्रयोगदर्शनाच्छास्त्रमत्र प्रत्याख्यायते तदा गर्गा इत्यादावपि लुक्शास्त्रेण किं कार्यमित्यत आह—

विनैव प्रत्ययैर्वृत्तौ ये भिन्नार्थाभिधायिनः ।
गर्गादयो लुका तेषां साधुत्वमनुगम्यते ॥ ८३ ॥

शब्दानां स्वाभाविकमर्थाभिधानमिति वृत्तावेकार्थीभावे गर्गा-वत्सा इत्यादयोऽपत्यप्रत्ययमन्तरेण प्रकृत्यर्थभिन्नं प्रत्ययार्थमपत्यलक्षणमाचक्षते, गार्ग्य इत्यादि च प्रत्ययसहितं तदभिधानं दृष्टं न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति परश्चेति नियमेनावेदितम्, अतश्चात्र शास्त्रप्रक्रियाऽनुसारेण केवलस्य प्रकृतिरूपस्यासाधुत्वे प्राप्ते लुगन्वाख्यानमुपपद्यते ॥ ८३ ॥

नन्वेवमपि सोऽयमित्यभिसंबन्धादपत्ये गर्गादीनां प्रयोगस्सिध्यति तद्यथा भृगुश्चरति; अङ्गिराश्चरति; इत्यपत्यवतोऽपत्ये प्रयोग इति कि लुगन्वाख्यानेनेत्यत आह—

सोऽयमित्यभिसंबन्धात्प्रत्ययेन विना यदि ।
बभ्र्वादयः प्रयुज्येरन्नापत्ये नियमो भवेत् ॥ ८४ ॥

अपत्यापत्यवत्सम्बन्धपूर्वकः सोऽयमित्यभेदेनापचारादपत्यमित्युच्यते गर्गा इति सोऽयमित्यभेदसंबन्धः कथ्यते बहुवचनानुपपत्त्या हि गर्गापत्यान्युच्यन्ते मूलप्रकृतेरेकत्वाद् बहुवचनानुपपत्तेः, तत्र चाभेदेन संबन्धे भेदसंबन्धस्याविवक्षितत्वादपत्यप्रत्ययो नास्तीति शक्यते लुग्वक्तुं, किन्त्वभेदसंबन्धस्योपचरितस्य नियतभेदपूर्वकत्वाभावादन्तेवासिनोऽपि गर्गस्य समारोपितगर्गरूपा बहुवचनेन प्रत्याय्यन्त इत्यपि शक्यते वक्तुमिति नियमेनापत्यादीनामभिधानं न प्रतीयेत तस्मादपत्ये नियमार्थमपत्यप्रत्ययस्य लुगुच्यते स्वभावादेव तु प्रत्ययरहिता प्रकृतिस्तदर्थं ब्रूते; अन्यत्र प्रत्ययलक्षणार्थं लुग्; इह त्वर्थनियमार्थं प्रष्ठस्येयमितीदमर्थं प्रत्ययस्य ॥ ८४ ॥

तर्हि लुगारम्भणीयोऽन्यथा नियमेन भार्या न प्रतीयेतेत्याशङ्क्याह—

सोऽयमित्यभिसंबन्धे लिङ्गोपव्यञ्जनादृते ।
प्रष्ठादिषु न जायैव नियमेन प्रतीयते ॥ ८५ ॥

सत्यमत्रापि यत्नं विना भार्यायामभेदोपचारान्नियमो न स्याद् अतस्तर्ह्यत्रापि यत्नः "पुंयोगादाख्यायामि"ति स्त्रीप्रत्ययो लिङ्गोपव्यञ्जनोऽस्ति, यत आख्याग्रहणाद्धि यादृशः पुंसि दृष्टप्रयोगश्शब्दः प्रयोगतद्रूपादेव स्त्रीवृत्तेरयं प्रत्ययोऽन्वाख्यायत इति, तद्धितान्तस्याख्यारूपत्वाभावात् तदनुपपत्त्यावनुमितायां सत्यप्यभेदसंबन्धे स्त्रीप्रत्ययसहायात् प्रष्ठादिशब्दाद्भार्याऽवगतिः ॥ ८५ ॥

ननु भगिन्यादावपि कथं न सम्प्रत्ययः ? मैवं—प्रस्थानकर्तृत्वासङ्गाद्धि स्त्रियामपि प्रस्थाने संविधानं सम्पादयन्त्यां पुंशब्दः प्रवर्तते संविधातृत्वं च भार्याया एवोपपद्यते नान्यस्याः, प्रस्थो व्रीहिरित्यादौ प्रस्थेन प्रमित इति नियमप्रतिपत्त्यर्थं प्रत्ययस्य लुगन्वाख्येय इत्याशङ्क्याह—

मानमेयादिसंबन्धविशेषेऽङ्गीकृते तथा ।
प्रस्थादीनामसाधुत्वं तद्धितेन विना भवेत् ॥ ८६ ॥
तद्धितो योगभेदेन वाक्यं वा स्याद्विभाषितम् ।
परिमाणाधिके तत्र प्रथमा शिष्यते पुनः ॥ ८७ ॥

अत्राप्यध्यारोपेणाभेदसंबन्धे मानमेययोगो नियमेन न प्रतीयेत सामीप्यादेरपि सम्भवादिति "तदस्य परिमाणमि"ति योगविभागेन तद्धितस्स्याद्; वाक्यं वा महाविभाषया–प्रस्थः परिमाणमेषां व्रीहीणामिति यत्नान्तरं परिमाणाधिके प्रातिपदिकार्थे प्रथमालक्षणमारब्धं- निमित्तरूपेण निमित्तिनः प्रस्थप्रमितस्य व्रीह्यादेर्गौणस्याभिधाने प्रातिपदिकार्थग्रहणादेव सोऽयमिति संबन्धे सिद्धा प्रथमा, प्रस्थः परिमाणमेषां व्रीहीणामिति परिमाणातिरिक्ते प्रमेये भूयः परिमाणग्रहणेनोपदिश्यते तेन प्रथमाऽन्तात् परिमाणशब्दान् मुख्यतयैव प्रथमं मेयं प्रतीयते तद्धितोऽपि विभाषितो वचनसामर्थ्यान्न बाध्यते प्रास्थिक इति वाक्यमपि भवति ॥ ८६–८७ ॥

ननु च परिमाणवाचि प्रातिपदिकं कथं परिमेये वर्तते ? इत्याह—

व्यतिरिक्तस्य साधुत्वे तदेव च निदर्शनम् ।
युज्यतेऽङ्गीकृताधिक्यं तत्सर्वाभिर्विभक्तिभिः ॥ ८८ ॥

तदेवं परिमाणात्पुनः प्रथमाविधानं ज्ञापकं मानमेयसंबन्धोपहितव्यतिरेकार्थाभिधाने प्रस्थादेः स्वाभाविकं ह्यर्थाभिधानं प्राप्यते तथा च ताद्धतेनेव भिन्नं प्रमेयं प्रथमयाऽभिधीयते तत्र चान्तरङ्गे मानमेयसंबन्धे चरितार्था प्रथमा बाह्यक्रियाविभाविते कर्मादिके भेद आधिक्येऽपेक्षिते संबन्धे विभक्त्यन्तरैर्द्वितीयाऽऽदिभिर्बाध्यते, अतो बाह्यक्रियाविभावितकर्मादिशक्तिभेदलक्षणं प्रातिपदिकार्थाधिक्यमङ्गीकृतं स्वीकृतं येन तत् परिमेयवाचि पदं यथायथं सकलाभिर्द्वितीयाऽऽदिभिर्विभक्तिभिर्युज्यते संबध्यते प्रस्थं पचति प्रस्थेन क्रीतमित्यादि ॥ ८८ ॥

एवमभेदोपचारादभिधानेऽपि नियमार्थं लुगादियत्नारम्भः गुणगुणितास्तु स्वभावादेव नियतो योग इति किमर्थं गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगन्वाख्यानमित्याह—

शुक्लादिषु मतुब्लोपो व्यतिरेकस्य दर्शनात् ।
असाधुत्वनिवृत्त्यर्थं साधवस्ते विदादिवत् ॥ ८९ ॥

पटस्य शुक्ल इति व्यतिरेको दृष्टः, तथा च शुक्लः पट इत्यव्यति-

रेके मतुप्स्यादिति केवलायाः प्रकृतेरसाधुत्वशङ्का स्यादिति व्यतिरेकनिबन्धनस्योत्पन्नस्य मतुप्प्रत्ययस्य युक्तं लुगन्वाख्यानं, तथा हि– "अव्यतिरेकात्सिद्धमि"त्युक्त्वा दृष्टो व्यतिरेक इति पुनर्लुगेव समर्थितं· लुगन्वाख्यानद्वारेण च विदाः गर्गा इत्यादिशब्दवद्‌ गुणिनि संबन्धाद्‌ वृत्तिराख्यायते, तथा हि—स्वार्थविशिष्टापत्यार्थाभिधानाद्‌ विदा इत्यादयः प्रयोगाः, तथा शुक्लादयोऽपि न तु सोऽयमित्यभिसंबन्धाद्वेत्यर्थः ॥ ८९ ॥

तदेवं समानाधिकरणवृत्तेः प्रस्तावेन विशेषणविशेष्यभावसमर्थनपूर्वकं प्रसक्तानुप्रसक्त्यायातं विचारं परिसमाप्य प्रकृतमेव विशेषणविशेष्यभावं वृत्तावभेदप्रतीतेरनुपपद्यमानमाशङ्क्यैकीयमतेन तावदुपपादयितुमाह—

विशेषणाद्विशेष्येऽर्थे तद्भावाभ्युच्चये सति ।
पुनश्च प्रतिसंहारे वृत्तिमेके प्रचक्षते ॥ ९० ॥

इहैकया प्रख्यया द्वयोर्विशेषणविशेष्ययोर्ग्रहणे परस्परोपकाराग्रहणात्‌ किंभूतो विशेषणविशेष्यभावः स्याद्‌ ? न हि वस्तुतो नियतजातीयं विशेषणं नाम किञ्चिदस्ति, न चाप्यत्र शाब्दी प्रतीतिरेका युज्यते, अभिधानक्रमाद्धयभिधेये क्रमिकैव प्रतीतिर्न्याय्या ततश्च नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति पूर्वं विशेषणग्रहणं ततो विशेषणाद्भेतोरवच्छेदकत्वेन गृहीताद्विशेष्ये तद्भेदस्य विशेषणरूपस्याभ्युच्चयेऽतिरेके सति पुनः प्रतिसंहारेऽसन्निधेस्तथा चाभ्युच्चयस्यैवापेक्षणे वृत्तिरेकार्थीभावः, विशेष्ये ह्यतिशयमाधाय कृतार्थं विशेषणं न स्वरूपेण विशेष्यमतिरेचयति मा भूद्‌ व्यर्थावसाय इति, तथा च विशिष्टस्यैवार्थस्य वृत्तावदवधारणमुपपद्यते ॥ ९० ॥

तदेतन्मतं दूषयति—

निमित्ते प्रत्ययः पूर्वो नानुमाप्तो निमित्तिना ।
निमित्तवति बुद्धेश्च न निमित्तसरूपता ॥ ९१ ॥
संस्कारसहिताज्ज्ञानान्नोपश्लेषः स्मृतेरपि ।
व्यापारे तन्निमित्तानां न ग्राह्यं स्यात्तथाविधम्‌ ॥ ९२ ॥

भिन्नज्ञानालम्बनवादे दूषणमिदं न निमित्तेऽवच्छेदकाभिमते विशेषणे प्रथमः प्रत्ययो निमित्तिना विशेष्याभिमतेनानासादितः, न हि विशेषणग्रहणकाले विशेष्यग्रहणमत्र पक्षे तस्य तदानीमस्तमयाद्. निमित्तवति च विशेष्याभिमते या बुद्धिः ज्ञानं तत्र निमित्तस्य विशेषणस्याप्रतिभासनान्न तदाच्छुरितत्वम् ,

एवं च वस्तुस्वरूपमात्रग्रहणं ज्ञानं कथं तत्र विशेषणतां विशेष्यतां च गृह्णीयाद् विशेष्यापेक्षं हि विशेषणत्वं विशेषणापेक्षं च विशेष्यत्वमिनि परस्परज्ञाने परस्परस्वरूपानाभासनादापेक्षिकं विशेषणविशेष्यत्वं न गृहीतं स्याद्,

अथ पूर्वज्ञानाहितवासनासव्यपेक्षमुत्तरं ज्ञानमिति तस्मात् क्रमेण तयोरनुभवेऽपि पश्चात्संस्कारक्रमेणायाता स्मृतिस्तत्रावच्छेद्यावच्छेदकभावमावेदयत इत्युच्यते ? तदपि न–यस्माद्यथाऽनुभवं स्मृतिरुपजायत इत्यनुभवगृहीतार्थरूपाधिक्यमुपश्लेषं परस्परयोजनमवच्छेद्यावच्छेदकत्वेन सङ्घटनं कथं साऽवकल्पयेद् एवं ह्यनुभूतार्थविषयत्वं तस्या विघटेतेत्यप्रकीर्णं स्याद्,

अथ यथा स्मृतिर्बाह्यविषयानुसन्धानात् तद्विषया कथ्यते तथा चाबाह्यस्य तदानीमभावादान्तरस्यानुसन्धातुः प्रमातुर्या विचित्राः शक्तयः ता अपि तस्य निमित्तमिति तेषां तन्निमित्तानां व्यापारेऽत्रावच्छेद्यावच्छेदकभावं प्रत्युपयोगे कथ्यमानेऽनुभवग्राह्यं बाह्यं वस्तु विशेषणविशेष्यरूपं न स्यात् प्रमातृशक्त्यैवासत्यपि संश्लेषेऽर्थानां घटनादिति न भाविको विशेषणविशेष्यभावस्समर्थितः ॥ ९१–९२ ॥

मा भूद्भाविक इति चेदाह—

अन्तःकरणवृत्तौ च व्यर्था बाह्यार्थकल्पना ।
तस्मादनुपकारो वा ग्राह्यं वा न तथा स्थितम् ॥ ९३ ॥

अन्तः करणं क्रिया यस्यासावनुसन्धाता प्रमातैवं कथ्यते; सर्वार्थग्राहकं वा मनोऽन्तःकरणं तस्य वृत्तौ व्यापारेऽत्र विशेषणविशेष्यभावविषयेऽभ्युपगम्यमाने सर्वत्रान्तःकरणस्याभासो बहीरूपतयाऽध्यस्तो भवत्यर्थः, तावतैव लोकयात्रासिद्धेरिति किमनुपपद्यमानेन बाह्येन कल्पितेन प्रयोजनमिति बाह्यार्थवादिनं प्रतीदमुच्यते, तस्य हि

विशेषणविशेष्यभावादिसंबन्धो वस्तुसमवाय्यभिमतः; तथा च कल्पनानामनुभवमूलत्वमिति तदनुभवायातोऽयं विशेषणविशेष्यविकल्पः, तत्र यथास्वं विषयोपक्षयत्वात् प्रत्ययस्य तटस्थस्यार्थस्य विशेष्यावच्छेदकत्वलक्षणो नास्त्युपकारः, अनुसन्धातृप्रमातृवशेन मानसे विकल्पेऽभ्युपगते ग्राह्यस्य तद्रूपशून्यत्वमित्युक्तार्थनिगमनम् ॥ ९३ ॥

एवं परमते भिन्नज्ञानावलम्बनपक्षेऽनुपपत्तिमुद्भाव्य स्वमतेनैकज्ञानावलम्बनवादेन वास्तवं विशेषणविशेष्यभावमवस्थापयितुमाह—

अनुस्यूतेन संसृष्टैरर्थे बुद्धिः प्रवर्तते ।
व्याख्यातारो विभज्यार्थं तां भेदेन प्रचक्षते ॥ ९४ ॥
तदात्मन्यविभक्ते च बुद्ध्यन्तरमुपाश्रिताः ।
विभागमिव मन्यन्ते विशेषणविशेष्ययोः ॥ ९५ ॥

इह यथावस्तु प्रत्यया भवन्ति, वस्तु च जातिगुणोपाधिविशिष्टमभिन्नमित्यभिन्न एव प्रत्ययः, समवायतिरोहितभेदा हि जात्यादयो वस्तूनामारूपकाः, तत्र समवायिनः श्वैत्याच्छुक्ले बुद्धेः श्वेतबुद्धिः ते कार्यकारणभूते इति पारमार्थिकपदार्थभेदावलम्बनेनौचित्यात् क्रमस्योच्यते, प्रतिभासवेलायां तु क्रमो नास्ति विशिष्टस्यैव वस्तुनो झटित्येकप्रख्योपारोहाद्, अत एव केचिज्जात्यादीन् संसर्गिणोऽपह्नुवते,

एवं च भेदावभासपूर्वकस्य संसर्गस्याभावादनुस्यूतैवेयं बुद्धिर्जात्यादिभिः संसर्गिभिः कथ्यते; परमार्थतो भेदपूर्वकस्य संसर्गस्यार्थानामभावाद् वस्तुस्थित्या त्वेवमुच्यते, एवमभिन्नबुद्धिप्रतिभासिनोर्नीलोत्पलादौ गुणद्रव्ययोर्भेदपूर्वकस्यावच्छेद्यावच्छेदकभावस्याभावः किन्तु निरंशस्य वस्तुनः परेभ्यः प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् प्रतिपादनकाले प्रतिपादकास्तान् जात्यादीनर्थानपोद्धारबुद्ध्या पृथक्कृत्यायं गुणो जातिर्वा विशेषणमिदं द्रव्यं विशेष्यमिति बुद्ध्यन्तरविभागेन पूर्वप्रतिपादितरीत्या प्रतिपादयन्ति तथैव च प्रतिपद्यन्ते प्रतिपत्तारः,

एवं च वस्तुबीजमनुसृत्य प्रतिपादनाद्ग्राह्योऽस्ति सद्भावो विशेष-

णविशेष्यत्वस्य तस्मादेव हि वाह्यं संस्थं व्याख्यानाय विभज्यते तत्र चास्ति गुणवत्त्वादिभिर्विशेषणं द्रव्योपरञ्जकं जात्यादिरहितस्य द्रव्यस्यायोगाच्च तदवच्छेद्यं; संवन्धश्च समवाय इति सर्वं वास्तवं, तथा च विभागकल्पनोपायेन तदात्मा विभक्त एवार्थः प्रतिपादितो भवति तथैव च विभागवुद्ध्याहितविशेषणविशेष्यरूपतया प्रतिपद्यन्ते व्यवहर्तारः,

यद्यपि विभागावस्था वाक्यदशा तथाऽपि वाक्यगतज्ञानवासनया वृत्तावपि विशेषणविशेष्यप्रतीतिरस्त्येव, परमार्थतस्तु वृत्तौ निरंश एवार्थ इति साऽपि निरंशा वाचिका सिद्धा ॥ ९५ ॥

तदेवं धर्मभेदेन वृत्तिवाक्ययोरत्यन्तभेदः प्रतिपादितः मतान्तरमप्युपक्षिप्तं भाष्ये "अथ ये वृत्तिं तर्कयन्ति किन्त आहुः परार्थाभिधानं वृत्तिरि"ति तद् व्याचष्टे—

अबुधान् प्रति वृत्तिं च वर्तयन्तः प्रकल्पिताम् ।
आहुः परार्थवचने साङ्गाभ्युच्चयधर्मताम् ॥ ९६ ॥

निर्विभागं वृत्तिपदार्थरूपमवगन्तुमशक्ताः प्रतिपत्तारोऽवुधाः; ते हि यथाश्रुतग्राहिणो यथावद्वचनं वाचनिकं मन्यन्ते, ततश्च प्राक्प्रति वाक्योपमर्देन प्रक्रियायां वृत्तिर्व्युत्पाद्यमाना वाक्यप्रकृतिकैवावतिष्ठते ततश्च वाक्यमपि नित्यं स्वविषय इति तस्यानुच्छेद्यत्वात् तत्प्रकृतिकत्वेन समारोपिता कल्पिता वृत्तिर्निर्वर्त्यते, तत्र कारणात्कार्यमधिकार्थक्रियाकारि दृष्टं पटादि; एवमिहापि वृत्तिलक्षणस्य कार्यस्य वाक्यगतपदार्थाधिक्यं न्याय्यमिति परार्थाभिधानं वृत्तिलक्षणमारभ्यते; परस्यान्यस्य प्रधानस्य पदस्य योऽर्थः तस्योपसर्जनपदेन प्रत्यायनं, तत्र "एकमाहुरनेकार्थं शब्दमन्ये परीक्षकाः" इति नये वाक्यावस्थायामुपसर्जनपदस्य परार्थाभिधानशक्तिप्रतिघातापेक्षया वृत्तौ परार्थाभिधानमुच्यते, अनेकार्थप्रत्यायनसामर्थ्याद्धि स्वार्थ एव तत्र भवति परार्थः; यदा "त्वन्यायश्चानेकार्थत्वमि"ति नयः; तदवृत्तावन्यदेवोपसर्जनपदमित्यर्थात् परमुपादत्ते,

एवं परार्थवचने सति द्वैतं भवति वाक्यावस्थागतमर्थं परित्यज्योपसर्जनं वृत्तौ परार्थमभिदधाति, तद्यथा कलशे दधि स्थितमप-

नीय क्षीरं निधीयते नावस्थित एव दधनि विधातुं शक्यते तत्सेयं जहत्स्वार्था वृत्तिः,

अपौरुषेये शब्दार्थसंबन्धे कथं त्याग इति चेद् ?

न-अनुपादान एवात्र त्यागोपचाराद् यथा ह्यग्निसंयोगः पाकजान्विशेषानुत्पाद्य परमाणुषु निवर्तते तथोपसर्जनार्थः प्रधाने विशेषमाधाय तावन्मात्रप्रयोजनत्वान्निवर्तते,

अत्र निदर्शनं भाष्येऽभिहितं तद्यथा-"तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं कर्म जहाती"ति, कोशसमाहरणसन्निधानादौ राजकर्मणि व्याप्रियमाणस्तक्षा स्वं दारुच्छेदचतुरश्रीकरणादिव्यापारं जहाति स्वव्यापारापरित्यागे राजकर्मणोऽनुष्ठातुमशक्यत्वाद्, एवं स्वार्थानुपादानेन पदान्तरार्थोपादानमुपसर्जनानां वृत्तौ न्याय्यमनेन निदर्शनेन,

अन्ये तु मन्यन्ते-अवस्थित एव प्राच्येऽर्थेऽर्थान्तराभ्युच्चयोऽसावुपसर्जनपदानामाधिक्यं, तथा हि सिकताकलशे जलं निहितमवतिष्ठते लाक्षादिहेतुजनितश्च रागातिशयस्तन्तूनां कार्येऽप्यनुवर्तते; एवमुपसर्जनपदस्य स्वार्थोऽर्थान्तरोपादानेऽपि,

युक्तं चैतद्-दृष्टस्यार्थस्य स्वरूपवच्छब्दैस्त्यागायोगाद् अत्रापि निदर्शनं भाष्येऽभिहितं-"भिक्षुको द्वितीयां भिक्षामासाद्य पूर्वां न जहाति सञ्चयायैव यतत" इति, तदियमजहत्स्वार्था वृत्तिः, भेदवत्त्वात्समुदायस्य युक्तं द्विवचनम्, इह तु विशेषणविशेष्यभावावच्छिन्नमर्थान्तरमेवानभिधेयमवयवैः समुदायेनोपादीयते; यथा बहुव्रीहौ लोहितवसनः चित्रगुरित्यादि,

ततश्चावयवार्थाहितभेदस्य परार्थसमुदायेनाभिधीयमानत्वात्, ततः परा विभक्तिः समुदायनिवेशिनीं सङ्ख्यामुपादत्ते, तथा चार्थवत्त्वे समुदायस्यानेकवचनस्य परिहार उक्तः, सङ्घातस्यैकार्थ्यान्नावयवसङ्ख्यातस्सुबुत्पत्तिरिति,

तदेवं त्यागश्चाभ्युच्चयश्च तौ धर्मः स्वभावोऽस्या वृत्तेः; तद्भावस्तत्ता तामाहुः, परार्थाभिधानलक्षणायां तस्यां वृत्तौ चोदितं-राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति; औपगवमानयेत्युक्तेऽपत्यमात्रस्येति,

ननु चोपसर्जनपदानामर्थत्यागे संयोगः किमर्थ इति कथं न चोद्यते ? नास्त्येतद् यावो यावक इतिवत्पर्यायरूपेण राजपुरुष इति प्रयो-

गोपपत्तेः; तथैकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यनिबन्धना समाससंज्ञाऽपि यथा स्यादिति, अविशेषे तु समाधिरुक्तः—"जहदप्यसौ स्वार्थं नात्यन्ताय जहाति; अथ वाऽन्वयाद्विशेषणं भविष्यती"ति ॥ ९६ ॥

एतद्विवृणोति—

अन्वयाद्गम्यते सोऽर्थो विरोधी वा निवर्तते ।
द्व्यर्थमर्थान्तरे वाऽपि तत्राहुरुपसर्जनम् ॥ ९७ ॥

उक्तमेतदग्निसंयोगाहिता विशेषाः परमाणूनां निवृत्तेऽप्यग्निसंयोगेऽनुवर्तन्त इत्येवमुपसर्जनपदार्थः प्रधानार्थं विशेष्यमनुवर्त्तत इति तदाहितविशेषानुगमाद्विशिष्टः पुरुषः प्रतीयते न पुरुषमात्रम्,

अत्र भाष्ये मल्लिकापुटो दृष्टान्तोऽभिहितः कुसुमसम्पर्कोपहितगन्धविशेषानुवृत्तेरपनीतकुसुमोऽपि पुटस्तद्व्यपदेश्यः, एवमर्थस्य त्यागे कथं नात्यन्ताय जहातीत्युच्यते न ह्यंशेनार्थो निवर्ततेंऽशेनावतिष्ठत इत्याशङ्क्य पक्षान्तरमाह—"विरोधी वा निवर्तत" इति; प्रधानार्थावच्छेदप्रतिद्वन्द्वी स्वभावो वेत्युपसर्जनार्थस्य; कश्च तस्य प्रतिद्वन्द्वी यः प्रधानभूतः, द्वयोर्हि प्राधान्ये परस्परसंबन्धाभावाद्विशिष्टोऽवच्छिन्नः प्रधानार्थो न प्रतीयेतेति स्वप्राधान्यमुपसर्जनार्थस्य निवर्तते; अत एव स्वविशेषणेन समृद्धादिना न युज्यते प्रधानोपकाराय तु यद्रूपं विशेषणताऽऽत्मकं नापैत्यविरोधादिति नात्यन्ताय जहातीत्युक्तिः, सर्वथा हि स्वार्थपरित्यागे स्वपदार्थेन प्रधानोपकाराभावादुपसर्जनपदं स्वरूपमेव जह्यात् परोपकारप्रभावितं ह्युपसर्जनत्वम्, असति च परोपकारे प्रयोगवैयर्थ्यम्, उत्तरपदादेव प्रधानार्थप्रतीतेः, अनर्थकस्य चापरेण संबन्धाभावात् सामर्थ्यनिबन्धना समाससंज्ञा न स्याद् इति न सकलार्थपरित्यागः, तक्षाऽपि हि क्षुतहसितादीनि प्राणित्वाव्यभिचारीणि राजकर्मण्यनुगुणानि न जहाति स्वप्राधान्यमेव त्वस्य हीयत इति जहत्स्वार्था वृत्तिः, अजहत्स्वार्थायां तु वृत्तौ सर्वथैव सन्नुपसर्जनपदार्थः स्वविशेषणविशिष्टं प्रधानार्थं हि तत्रोपसर्जनपदमभिदधातीति द्व्यर्थमुच्यते, प्रधाने च पांसूदकवदभेदापत्तेर्विवेकाभावात् स्वविशेषणेन न युज्यते गुणपदार्थः, विषयभेदेन च शब्दानामर्थवैचित्र्याद् वृ-

त्तौ गुणप्रधानभूतार्थद्वयाभिधानमुपसर्जनपदानां युक्तं, द्विवचनं तु न भवतीति पूर्वमेवोक्तम् ॥ ९७ ॥

केचित्तु जहत्स्वार्थायां वृत्तावुपसर्जनपदस्य सर्वथैवार्थत्यागः प्रधानार्थवृत्तित्वं च मन्यन्ते. वर्णवदनर्थकं ह्युपसर्जनपदं वृत्तिपदस्यावयवभूतं पर्यायश्चायं पुरुषशब्दस्य राजपुरुषशब्दः, अत्र पुरुषविशेषप्रतिपत्तिर्न स्यादिति चोद्यं यदि ? तर्हि वाक्य इव वृत्तावपि विशिष्टार्थप्रतीतेर्नात्यन्ताय हानं तदा जहत्स्वार्थत्वं वाङ्मात्रेण स्यादित्याशङ्क्याह—

उपायमात्रं नानात्वं समूहस्त्वेक एव सः ।
विकल्पाभ्युच्चयाभ्यां वा भेदसंसर्गकल्पना ॥ ९८ ॥

वाक्ये विच्छेदोपक्रमार्थाभिधानं, वृत्तौ तु विशिष्टोऽर्थोऽभेदेन प्रतीयत इति निरंशमेव परमार्थतो वृत्तिपदमुपायमात्रं तु वाक्यगतपदार्थाभेदेन व्युपादनमिति प्राधान्यस्य त्यागात् जहत्स्वार्थताभणितिः, अतोऽनन्तरं भाष्ये पठितम्—"अथ वा वृत्तौ समर्थाधिकारः क्रियते, सामर्थ्यं नाम भेदः संसर्गो वा भेदसंसर्गो वे"ति, तद्व्याचष्टे–विकल्पेत्यादिना, वाक्यप्रकृतित्वं वृत्तिपदस्य मन्यमाना वाक्यगतभेदसंसर्गकल्पनामत्र कुर्वन्ति, तथा हि–भेदो वा वाक्यार्थः संसर्गो वेति विकल्पो द्वावपीत्यभ्युच्चयः समुच्चयः, तत्र पुरुषशब्दस्य भृत्यवाचित्वे स्वामिनः सामान्येनावगतौ राजशब्दः स्वामिविशेषेभ्यो व्यावृत्तिं प्रतिपादयतीति भेदो वाक्यार्थः, अनुमीयमानश्चात्र संसर्गः, यदा तु जातिवाची पुरुषशब्दस्तदा राजशब्दाद्विशिष्टेनार्थेनैतदर्थस्य समन्वयोऽवगम्यत इति संसर्गो वाक्यार्थः, विशिष्टत्वाच्च संसर्गस्यार्थान्तराद् भेदोऽनुमीयमानः, एवं गुणप्रधानभेदेन विकल्पः; उभयस्य वा शब्दात्प्रतीतेरविशेषेणोभयं सामर्थ्यम् ॥ ९८ ॥

तदेवं विशिष्टार्थवृत्ति वृत्तिपदमिति न पुरुषमात्रस्यानयनमवयवार्थस्यानर्थक्येऽपि, अत एव चोपायत्वाद्विभागस्य मतभेदो विरुद्धोऽनवस्थितत्वाद्रुचिवैचित्र्येणोपायानामित्याह—

वृत्तिं वर्तयतामेवमबुधप्रतिपत्तये ।
भिन्नाः संबोधनोपायाः पुरुषेष्वनवस्थिताः ॥ ९९ ॥

वृत्तिवाक्ययोरभेददर्शिनां प्रकृतिविकारभावेन व्युत्पादयतां व्युत्पादकानां पुरुषेषु प्रतिपत्तृषु संबोधनोपाया व्युत्पादने हेतवो रुचिवैचित्र्याद्भिन्ना विलक्षणाः, ये हि वृत्तिवाक्ययोः समानमर्थमध्यवस्यन्ति तद्दर्शनेनाजहत्स्वार्थत्वमुच्यते, ये तु स्वाभाविकमर्थभेदमनयोः पश्यन्ति तद्दर्शने न जहत्स्वार्थत्वमित्यसत्यभूतभेदसंसर्गाश्रयेण व्यवस्था भिद्यते,

तदेवं परमार्थतोऽत्यन्तभेदो वृत्तिवाक्ययोरिति सङ्ख्याविशेषतिरोधानादयो वृत्तौ विशेषाः प्रोक्ताः, तत्र च विभक्त्यभावादेव सङ्ख्याविशेषतिरोधानमिति चोदितेन शब्दनिमित्तकेन नामार्थेन भवितव्यमर्थनिमित्तकेन नामशब्देन भवितव्यं तदेतदेवंजातीयकमित्युक्तम् ॥ ९९ ॥

तदेतद्व्याचष्टे—

वाचिका द्योतिका वाऽपि सङ्ख्यानां या विभक्तयः ।
तद्रूपेऽवयवे वृत्तौ सङ्ख्याभेदो निवर्तते ॥ १०० ॥

त्रिके प्रातिपदिकार्थे सङ्ख्याया वाचिका विभक्तयः पञ्चके तु द्योतिकाः, ताश्च राज्ञः पुरुषो राज्ञो राज्ञां पुरुष इति वाक्ये दृश्यन्ते स्वार्थप्रयुक्ताः, वृत्तावपि राजपुरुष इत्यत्र वाक्यसदृश एव पूर्वपदविभागः, तथा च तत्रापि सङ्ख्याविशेषप्रयुक्ता विभक्तयः श्रूयेरन् सति ह्यर्थे तद्वचनश्शब्दः प्राप्नोति न तु शब्दाभावे वाचनिके वृत्तावर्थाभावाभिधानं युज्यते सङ्ख्याशब्दाभावाद् वृत्तौ सङ्ख्याविशेषो नास्तीत्यनुमीयते, तथा हि प्रधानार्थसंभेदादुपसर्जनार्थस्य भेदाभावान्निवर्तते सङ्ख्याविशेष इति तदभावात्स्वाभाविक्येवानुत्पत्तिर्विभक्तीनां; प्रत्ययलक्षणार्थं लुगन्वाख्यायते, इत्थं च सादृश्यमात्रं भ्रान्तेवृत्तिवाक्ययोर्न तु तत्त्वत ऐक्यं वाक्ये सङ्ख्याभेदसद्भावाद् वृत्तौ तदभावादित्यत्र तात्पर्यार्थः ॥ १०० ॥

एवं तावदुपसर्जनार्थो निवृत्तसङ्ख्याभेद इत्येकीयं मतम् अन्ये तु मन्यन्ते—

अभेदैकत्वसङ्ख्या वा तत्रान्यैवोपजायते ।
संसर्गरूपं सङ्ख्यानामविभक्तं तदुच्यते ॥ १०१ ॥

वृत्तावुपसर्जनपदार्थानां सत्यभूतत्वादावश्यकस्सङ्ख्यायोगः, न ह्यव्ययवन्निस्सङ्ख्य एवोपसर्जनपदार्थों युक्तः; सत्त्वमात्रस्य सम्प्रत्ययाद्, न च विशेषोऽवधार्यतेऽतः सामान्यसङ्ख्यारूपं सर्वसङ्ख्याविशेषणं संसर्गरूपं क्रोडीकारकं विद्यत इत्यनुमीयते, द्वित्वादिप्रतिपक्षं ह्येकत्वं द्वित्वाद्यपावर्तनान्न समस्तसङ्ख्याभेदस्वीकारसमर्थम्, इदं त्वभेदैकत्वं सर्वानुयायि; अत्र सङ्ख्याभेदास्संसर्गमविभागमनुप्राप्ता विद्यन्ते; तथा च–सति निमित्ते ते तत आविर्भवन्तो दृश्यन्ते प्रसेकादिव शाणादिविशेषाः, अतश्च शौर्पिकतावकीनमासजातादौ भवति विशेषनिश्चय इति वक्ष्यते, अविभक्तमेकस्वभावत्वात् किञ्चिद्भवति न तु संसृष्टं; संसर्गेऽपि च भेदस्स्यादित्युभयमुपात्तं संसर्गरूपमविभक्तं चेति ॥ १०१ ॥

एतदेव निदर्शनेन व्युत्पादयति—

यथौषधिरसास्सर्वे मधुन्याहितशक्तयः ।
अविभागेन वर्तन्ते तां सङ्ख्यां तादृशीं विदुः ॥ १०२ ॥

मधुनि माक्षिके बहुपुष्परसाः प्रसर्पितस्वरूपाः तत्कार्यत्वादिति नानाजातीयौषधिरससंभेदेन मधुरससम्पादने विचित्रास्ते रसा विवेकेन न लक्ष्यन्तेऽथ च कारणभूतौषधिरसानुगुण्येन मधुनो रसवीर्यविपाका अवधार्यमाणा यथास्वं कार्यदर्शनादनुमीयमानसामर्थ्यास्सन्निहितास्त इत्यवसीयन्ते; तथैव यथानिमित्तं सर्वसङ्ख्याभेदावसायादुपसर्जनपदार्थे सर्वसङ्ख्याविशेषाणामविभागेनावस्थानादभेदैकत्वसङ्ख्याऽपि तथाभूतैव बोद्धव्या, सङ्ख्याभेदानां हि ततोऽपोद्धारात्सङ्ख्येति कथ्यते; न तु तया यत्किञ्चिद् गण्यते द्वित्वादिकयेव, सङ्ख्यासंसर्गस्य च संसृष्टविवेकेन रूपानवधारणात् सङ्ख्याविशेषसामान्यरूपेयम् ॥ १०२ ॥

प्रकारान्तरमत्रैवाह—

भेदानां वा परित्यागात्सङ्ख्याऽऽत्मा स तथाविधः ।
व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्तते ॥ १०३ ॥

परित्यक्तभेदास्तान् भेदान् व्यापारयन्ती व्यावर्तयन्ती सङ्ख्याव्यपदेशमियमप्यासादयति, तथा च तथाविधोऽभेदैकत्वस्वभावोऽसौ सङ्ख्याऽऽत्मा व्यक्तिभेदतिरोधानेन जातिरूपाश्रयेण वर्तते, अभेदापोहलक्षणं हि सर्वसङ्ख्यानां जातिरूपमनुगतं, पूर्वत्र समस्तभेदसंसर्गमात्रं समस्तभेदात्मकमभेदैकत्वमुक्तम्, इदानीं तु समस्तभेदानुगतरूपमन्यापोहरूपमिति विशेषः, यथा ह्येकत्वं द्वित्वाद्यपावर्तयति द्वित्वं च त्रित्वादीति; एवमिदमभेदैकत्वं सर्वमेकत्वाद्यपावर्तयतीत्यस्ति सङ्ख्यात्वं, सति च निबन्धने द्वित्वैकत्वादि प्रतीयत इति सामान्यात्मकताऽभ्युपगताऽत्र ॥ १०३ ॥

ननु चाभिन्नप्रत्ययावेद्यं सामान्यं गोत्वादि, अत्र चाभेदैकत्वस्य न किञ्चित्कार्यम् , भेदा एव हि शास्त्रकार्ययोगिन इति किं तत्सद्भावे लिङ्गमित्याशङ्क्याह—

अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् ।
प्रख्यायते न शुक्लादिभेदरूपस्तु गृह्यते ॥ १०४ ॥
भेदरूपसमावेशे तथा सत्यविवक्षिते ।
भागः प्रकाशितः कश्चिच्छास्त्रेऽङ्गत्वेन गृह्यते ॥ १०५ ॥

गुणैरविनाभावाद् द्रव्यमप्रतीतनीलादिगुणरूपमपि सामान्येन रूपवदिति प्रतीतते यथा तथा सङ्ख्याविशेषसमवाये प्रतिपाद्यत्वेनाविष्टे सङ्ख्यावानित्येतावताऽवगते सत्त्वभूतत्वादुपसर्जनार्थे योऽशस्तत्संस्पृष्टो निमित्तविशेषाभावकाद्यादेशलक्षणादाविर्भूतस्सताचकीनादिशब्दान्वाख्यानाय शास्त्रे निमित्ततयोपादीयते; तथा च सङ्ख्यावत्त्वसम्प्रत्यय एवात्रोपसर्जनार्थस्य ॥ १०४-१०५ ॥

अभेदैकत्वे सङ्ख्याकार्यं यदि । तर्हि सर्वसङ्ख्यासंसर्गरूपमभेदैकत्वं न तद्व्यतिरिक्तं तदोपसर्जनपदैर्विशेषात्मकमेव कथं न प्रतिपाद्यत इत्याह—

सङ्ख्यासामान्यरूपेण तदा सोंऽशः प्रतीयते ।
अर्थस्यानेकशक्तित्वे शब्दैर्नियतशक्तिभिः ॥ १०६ ॥

सोंऽशः पूर्वपदार्थभाग उपसर्जनार्थः सत्त्वरूपत्वादनेकसङ्ख्यासमाहारयोगयोग्योऽपि सङ्ख्यावानित्येवमभेदेनैवोपसर्जनपदेन प्रतिपाद्यते न तु विशेषरूपप्रतिपादने तस्य शक्तिरस्ति वाक्यवद् वृत्तौ, अनेकशक्तिरपि ह्यर्थो न शब्दैस्साकल्येन स्पृश्यते नियतविषयत्वाच्छब्दशक्तीनामित्यर्थः ॥ १०६ ॥

ननु च यद्युपसर्जनार्थे संख्याया अभेदः कथं भेदानुगमः; अथ भेदः कथमभेदात्मकत्वमित्याशङ्क्याह—

अव्ययानां च यो धर्मो यश्च भेदवतां क्रमः।
अभिन्नव्यपदेशार्हमन्तरालं तदेतयोः ॥ १०७ ॥

अलिङ्गसंख्यमव्ययमित्यसङ्ख्यार्थत्वमव्ययानां स्वभावः, एतादृशी हि शब्दशक्तिर्यदव्ययं सत्त्वभावादतिवृत्तम्; अतश्च निस्सङ्ख्यमर्थमाहुर्भेदवन्तो विभक्तिविशेषावच्छिन्नाश्शब्दाः तेषामेकत्वादिसङ्ख्याविशेषावच्छिन्नार्थप्रत्यायनं स्वभाव इति तदर्थो विशिष्टसङ्ख्यायुक्तः, तदेनामुभयीमवस्थामतीत्योपसर्जनपदानामर्था वर्तन्ते ॥ १०७ ॥

तदेवं वृत्तावभेदैकत्वसङ्ख्याऽवगमो विशेषो वाक्यादित्यत्यन्तभेदः, अत्र वार्त्तिककारो संवादकमाह—

अलुकश्चैकवद्भावस्तस्मिन्सति न शिष्यते।
स च गोषुचरादीनां धर्मोऽस्ति वचनान्तरे ॥ १०८ ॥

इह स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इत्यपि वाक्ये स्तोकान्मुक्त इत्येवेष्यते वृत्तिः, तथा चैकवद्भावो वक्तव्य इति चोदिते परिहृतं वाक्यकारेण "एकवद्वचनमनर्थकं द्विबहुसमास" इति, तदेतत्कथमुपपद्यते यदि वृत्तावभेदैकत्वसङ्ख्याप्रादुर्भावाद् द्वित्वबहुत्वावगत्यभावः तथा च तस्मिन्नभेदैकत्वे सति द्विवचनबहुवचनयोरभावात् समासाभाव इति द्वित्वाद्युपक्रमेऽप्येकवचनानामेव समास इति नार्थ एकवद्भावानुशासनेनैकवचनं तूत्सर्गतः करिष्यत इति भवत्यभेदैकत्वेऽपि वा तदविरोधः सामान्येनैकत्वविधानात्, कथं तर्हि

गोषुचरो वर्षासुजोऽप्सुयोनिरिति बहुवचनान्तानां समास इति चेदाह—सचेति । सोऽभेदैकत्वाख्यो धर्मो वचनान्तर एकवचनादन्यस्मिन् बहुवचनेऽप्यत्रास्ति, अत्र हि नेदं व्यक्तिबहुत्वे बहुवचनम् अपि तु "जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमि"ति, तथा चैकस्यामपि यो गवि चरति प्राणी सोऽपि गोषुचर इन्द्रगोपोऽभिधीयते, एकोऽपि चाप्प्रमाणुरप्छब्देन बहुवचनान्तेनाभिधीयते वर्षारात्रोऽपि चाभिन्नो वर्षाशब्देन बहुवचनान्तेन शब्दशक्तिस्वाभाव्यादित्यत्राभेदैकत्वसङ्ख्या वचनभेदप्रतिबन्धं न करोति तथाऽप्यभेदैकत्वस्यैव प्रतीतेरित्यर्थः ॥ १०८ ॥

द्विवचनं तु नान्वाख्यात जाताविति तत्सर्वथा वृत्तिषु सङ्ख्याभेदतिरोधानान्न भवतीत्याह—

जातौ द्विवचनाभावात्तद्वृत्तिषु न विद्यते ।
प्रत्याख्याने तु योगस्य द्रव्ये गोषुचरादयः ॥ १०९ ॥

तद् द्विवचनं जातावनुपदेशाद्व्यक्तिगतभेदतिरोधानाच्च वृत्तिषु नास्ति बहुवचनं तु जात्याख्यायामित्युपदेशादस्ति तथा च वृत्तावेकवचनबहुवचनयोर्भावेऽपि द्विवचनाभावोऽभेदैकत्वफलमवतिष्ठते यदा तु जातेराश्रयोपाधिक एव बहुत्वे बहुवचनोपपत्तेर्जात्याख्यायामिति सूत्रं प्रत्याख्यायते तदा गोषुचर इत्यत्र गोद्रव्यगतभेदाश्रयमेव बहुवचनं वृत्तावप्यनवयवेन हि व्यक्तिं परामृशति गोषुचरशब्दः अप्सुयोनिः वर्षासुज इत्यत्राप्यवयवप्रचयाद्धर्मबहुत्वाद्वा व्यक्तेरेकत्वेऽपि बहुवचनम् ॥ १०९ ॥

शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्धि किञ्चिद्बहुवचनमवयवबहुत्वमाह किञ्चिद् द्रव्यमबहुत्वं तदेतदनुपपन्नमित्याह—

आश्रयाद्भेदवत्तायास्सर्वभेदसमन्वयः ।
द्रव्याभिधानमपि जात्याख्यायां न विद्यते ॥ ११० ॥
सर्वद्रव्यगतिश्चैवमेकशेषश्च नोच्यते ।
प्रत्याख्यातेऽन्यथा सूत्रे भिन्नद्रव्यगतिर्भवेत् ॥ १११ ॥

द्रव्यबहुत्वाश्रयेण गोषुचरादौ बहुवचनेऽङ्गीक्रियमाणे वृत्तौ सङ्ख्याविशेषयोगः स्फुटोऽभ्युपगतः स्यात् तथा च भेदवत्ताया आश्रयणात् सर्वैरेकत्वद्वित्वबहुत्वैरपि संबन्धः प्राप्त इति, काऽसावभेदैकत्वसङ्ख्या यस्या एकस्यां द्वयोर्वाऽपि चरतश्च भवत्यभिधानं गोषुचर इति, तथा च नेदं व्यक्तिभेदायत्तं बहुवचनम् अपि तु जात्याख्यायामेवेति तत्र द्रव्याभिधानपक्षस्याभावात् कथं द्रव्यभेदाश्रमिदं बहुवचनं वर्ण्यते? एवमप्सुयोनिरित्यादावपि वाच्यं; तस्माज्जात्याख्यायामेवेदं बहुवचनं न्याय्यं, न च द्रव्यविवक्षाऽऽश्रयेण योगस्य प्रत्याख्यानमुचितम्; एवं ह्येकशेष आरम्भणीयस्स्यात् प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकार्थाभिधानमिति कृत्वा जात्यभिधाने तु तत्रैव बहुवचने सर्वद्रव्यगतिर्बहुवचनान्तादेकस्मादपि शब्दाद्भवतीति प्रत्याख्यातमेकशेषसूत्रम् "आकृत्यभिधानाद्वैकविभक्तौ वाजप्यायन" इति जात्याख्यायामिति सूत्रं समर्थितम्, एवं जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्यमिति,

ननु च कोऽतिशयो जात्याख्यायामित्यस्य येनैतदारम्भस्समर्थ्यत इत्याह—

प्रत्याख्यात इत्यादि। जात्याख्यामित्यस्मिन्योगेऽनारभ्यमाणे जातिपरायां चोदनायां बहुवचनाभावाद् गोषुचर इत्यादौ द्रव्यस्य बहुत्वे बहुवचनमिति व्यक्तिबहुत्वप्रतीतिर्भवेद् न चैवमिष्यते एकस्यां गवि द्वयोर्वाऽपि गवोश्च गोषुचर इति, गोषुचर इत्यभिधानस्य गोष्ठकुक्कुटाख्ये पक्षिविशेषे रूढेरित्यर्थः, तस्मात् जात्याख्यायामेव तदुपपद्यत इति सत्यप्यभेदैकत्वे तत्रैवेदं वाचनिकं बहुवचनं विज्ञेयम् ॥ ११०—१११ ॥

इदानीमभेदैकत्वसङ्ख्यायाः सर्वसङ्ख्याविशेषात्मकत्वाद् भेदेन वृत्तौ स्वरूपोपदर्शनमित्येतदभिधातुं चोद्यपूर्वकमुपक्रमते—

वृत्तौ यो युक्तवद्भावो वारणादिषु शिष्यते।
अभेदैकत्वसङ्ख्यायां गोदौ तत्र न सिध्यति ॥ ११२ ॥

"लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने" इत्यत्र पक्षद्वयं संभाव्यते, तथा हि-यदा व्यक्तिवचने लिङ्गसङ्ख्ये कथ्येते तदा लुबन्तलक्षणायां तद्धितविभक्तौ

विभक्तिनिवृत्तावप्यर्थनिवृत्तेरभावाद् वृत्तस्य ये व्यक्तिवचने तयोरतिदेश इत्ययं पक्षः

यदा पुनर्व्यक्तिद्योतनः शब्दो व्यक्तिवचनमप्येकदेशे लोपादेकवचनादिविवक्षितं तदा तस्य वृत्तावदर्शनात् प्राग्वृत्तेर्व्यपेक्षाऽवस्थायां ये व्यक्तिवचने तयोर्लुबर्थेऽयमतिदेश इत्ययं पक्षः,

तत्र पूर्वस्मिन्पक्षे गोदयोरदूरभवो ग्रामो गोदौ ग्राम इति न सिध्यति; यस्माद् वृत्तावुपसर्जनार्थस्याभेदैकत्वसङ्ख्या प्रादुर्भवतीत्युक्तं, तद्गतस्यैव च सङ्ख्यालक्षणस्यार्थस्यातिदेश इति द्वित्वस्यात्रातिदेशाभावाद् द्विवचनं न स्याद् बहुवचनं तु पञ्चाला इत्यादौ जात्याश्रयं सिध्यति ॥ ११२ ॥

अथ द्वितीयः पक्षस्तत्राप्याह—

प्राग्वृत्तेर्युक्तवद्भावे षष्ठी भेदाश्रया भवेत् ।
वृत्तौ सङ्ख्याविशेषाणां त्यागाद्भेदो निवर्तते ॥ ११३ ॥

गोदयोरदूरभवो ग्राम इत्यत्र वाक्ये दृष्टा व्यतिरेकनिबन्धना षष्ठीति सा वृत्तावपि स्याद् अतिदेशाद् भेदस्याभेदैकत्वेऽपि गोदाविस्यत्र षष्ठ्याऽपि हि वचनमित्युक्तं भाष्ये, अत्र परिहारः पक्षान्तराश्रयेणोक्तो-वृत्तस्य ये लिङ्गसङ्ख्ये ते अतिदेक्ष्येते इति, तद्याचष्टे—वृत्तौ सङ्ख्येत्यादिना, युक्तस्य प्रत्ययार्थेन संबन्धस्य प्रकृत्यर्थस्योपसर्जनस्य सङ्ख्याभेदानां हानाद् वृत्तावयं विभागो नास्तीत्यभेदैकत्वसङ्ख्यामात्राश्रयं कार्यमतिदिश्यते न षष्ठी व्यतिरेकनिबन्धनेत्यर्थः, एतदनन्तरं क्वचिद्भाष्यमस्ति प्रागपि वृत्तेर्ये लिङ्गसङ्ख्ये ते अतिदिश्येते षष्ठी न भवति सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशादिति, इदं प्रकृत्यर्थसंबन्धि यदेकवचनत्वादिसामान्यानुगतं वचनं तदतिदिश्यते न लुबर्थे सङ्ख्याऽन्तरयोगिन्यप्राप्ते तत्र यद्यपि विशेषद्वारेणव प्रवर्तते तथाऽप्यव्यभिचाराद् एकवचनादयो विशेषा अतिदेशात् प्राप्नुवन्ति न तु षष्ठी; सा व्यतिरेक निबन्धनेत्यसति तस्मिन् न भवतीत्यव्यभिचारिणी वचनसामान्यस्य यथा वसिष्ठादयो ब्राह्मणस्य, एवं चात्र वृत्तस्य ये लिङ्गसङ्ख्ये ते अतिदिश्येते इत्यस्मिन्पक्षेऽभेदैकत्वसङ्ख्यायां गोदौ न सिध्यतीतीदमेव चोद्यमवशिष्यते ॥ ११३ ॥

तत्समाधातुं पूर्वोक्तमेवाभेदकत्वं सङ्ख्यालक्षणं तावदनुवदति—

विद्यमानास्तु सङ्ख्यास्तु केचित्सङ्ख्याऽन्तरं विदुः।
अभेदाख्यमुपग्राहि वृत्तौ तच्चोपजायते ॥ ११४ ॥

केचिदिति। ये सर्वसङ्ख्यानां संसर्गरूपमभेदैकत्वं मन्यन्ते; अत्र हि दर्शनेऽभेदैकत्वं सर्वसङ्ख्याभेदात् स्वात्मनि स्वीकरोति येषां तु तद्रूपेऽवयवे सङ्ख्याभेदो वृत्तौ निवर्तत इति भेदापोहलक्षणमभेदैकत्वं न तन्मते संख्याभेदस्वीकारो युज्यत इति सूचयति॥ ११४॥

यतश्च विद्यमानासु संख्यास्वभेदैकत्वसङ्ख्या वृत्तौ प्रादुर्भवति तदा गोदाविति सिध्यतीत्याह—

व्यापारं याति भेदाख्यैस्तत्त्वैरवयवैः क्वचित्।
आत्माभेदानपेक्षोऽस्य क्वचिदेति निमित्तताम् ॥ ११५ ॥

तदित्यनुगताभेदमभेदैकत्वं क्वचिदन्तर्भूतद्वित्वादिमुखेनोपयुज्यते यत्र भावानामाविर्भावहेतुरस्ति, क्वचित्तु व्यपगतभेदमभिन्नेन स्वरूपेणोपयुज्यते यत्र भेदहेतुर्नास्ति ॥ ११५ ॥

तत्रैवोदाहरणमाह—

दास्याः पतिरिति व्यक्तो गोदाविति च दृश्यते।
व्यापारभेदसङ्ख्यायास्तस्मादेवं व्यवस्थिताः ॥ ११६ ॥

पत्युराक्रोशप्रतिपादनाय दासी संबन्धितयोपात्तेति तावन्मात्रस्य विवक्षितत्वाद् द्वित्वबहुत्वानादर इत्यभेदैकत्वसङ्ख्यायाः स्वरूपेणात्र व्यापारो व्यक्तो निश्चितः, गोदाविति तु गोद्वयसामीप्यं विवक्षितं ग्रामस्यैकवचनत्वाद् गोदौ ग्राम इति न प्रतीयत इत्यन्तर्गतद्वित्वाश्रयेणाभेदैकत्वसङ्ख्याया व्यापारोऽत्र निश्चितः, तथा च वृत्त्यवस्थागतलिङ्गसङ्ख्याऽतिदेशेऽपि संभवन्ती द्वित्वादिका सङ्ख्या लुबर्थे युज्यतेऽतिदेष्टुम्, अन्यत्रापि चायं सङ्ख्याधर्मो दृष्टः, तद्यथा-विंशतिसङ्ख्या दशद्वर्गद्वयारब्धाऽपि न द्वित्वेन सव्यापारा; अपि त्वभेदेनैव स्वधर्मेण विंशतिर्गाव इति, विंशती इति तु विंशतिप्रचये विवक्षित एक

शेषः, द्वौ त्रय इति तु द्व्यादिका सङ्ख्या स्वरूपाभेदेऽपि सङ्ख्येयाश्रयभेदोपादानेन,

एवमभेदैकत्वसङ्ख्यायामपि को विरोधो विषयभेदे भेदाभेदोपादाने,

न च सङ्ख्यासु सङ्ख्याऽन्तराभावादभेदैकत्वसङ्ख्यायां सङ्ख्याऽन्तरासंभव इति वाच्यम् ? असत्यपि सङ्ख्याऽन्तरयोगे सङ्ख्यानां सङ्ख्याऽन्तर्भावस्य दर्शनात्, तद्यथा कति भवतः पुत्रा इति अत्रोत्तरसङ्ख्यायां पूर्वसङ्ख्याऽनुप्रवेशादेकत्वद्वित्वादावविशेषेण प्रश्नो भवति तथा च प्रतिवचनं दृश्यते—एको द्वौ बहव इति, एवमभेदैकत्वसङ्ख्यायामपि सङ्ख्याऽन्तराण्यन्तर्भवन्ति; तथा च निमित्तवशादुद्भवन्ति; अन्यथाऽत्यन्तमसत्त्वे कथमुद्भवः ? सा चेयं सर्वसङ्ख्यासामान्यभूता राजपुरुष इत्यादावुपसर्जनपदोपादानेनैव समवेतसङ्ख्यासामान्यं हि स्वार्थमुपसर्जनपदान्याहुः स्वभावात् ॥ ११६ ॥

यद्येवं द्विपुत्र इत्यत्र कथं द्वित्वावगम उपसर्जनार्थस्येत्यत आह—

द्व्यादीनां च द्विपुत्रादौ बाह्यो भेदो निवर्तते ।
विभक्तिवाच्यस्स्वार्थत्वान्निमित्तं स्वत्रातिष्ठते ॥ ११७ ॥

द्वयोः पुत्र इति विभक्तिवाच्यं द्वित्वं पूर्वमन्यदेव प्रातिपदिकार्थात् समर्थितं, तदेव च वृत्तावभेदैकत्वप्रादुर्भावाद् निवर्तते प्रातिपदिकार्थभूतं तु नावगच्छति; अन्यथा निरर्थकत्वे प्रयोग एव न स्याद् द्विशब्दस्य, अस्ति च जहत्स्वार्थायामपि वृत्तावुपसर्जनार्थ इत्युक्तम् ॥ ११७ ॥

एवं त्रिपुत्र इत्यादौ वाच्यं यदि तर्हि स्वार्थो द्वित्वं न निवर्तते तदाऽभेदैकत्वसङ्ख्याऽत्र नास्तीत्याशङ्क्याह—

द्वित्वोपसर्जने सङ्ख्ये द्विशब्दस्तत्र वर्तते ।
सोऽयमित्यभिसंबन्धादुभशब्देन तत्तथा ॥ ११८ ॥

वाक्येऽवयवप्राधान्यादुद्भूतभेदौ द्वावुच्येते, वृत्तौ तु समुदायसमुदायिनोरभेदाध्यारोपाद् द्वित्वगुणावच्छिन्नस्समुदाय एक इत्युपसर्जनार्थस्यात्रापि भेदो व्यावर्ततेऽभेदैकत्वप्रादुर्भावात्,

तदेतत्समुदायवृत्तित्वमुभशब्दविषये केन प्रकारेण । द्वित्वोपसर्ज-

नत्वेन न संभवतीत्युभपुत्र इति न कदा चिदपि भवति समासः, तथा हि "उभयस्तस्य तुल्यार्थौ वृत्तौ नित्यं प्रयुज्यते" इत्यनन्तरमेव वक्ष्यति, उभा बाहुरित्यादिस्तु प्रयोगो द्विदण्ड्यादित्वात्साधुः, कथमुभशब्दो द्वि-पर्यायोऽपि तद्वद्वृत्तौ सङ्घं नाभिधत्त इति चेत्? शब्दशक्तिस्वाभाव्या-दिति ब्रूमः, तथा च वार्त्तिकं "अन्याभावे द्विवचनटाब्विषयत्वादुभयो-ऽन्यत्रेति" ॥११८॥

तदेतदाह—

उभयस्तस्य तुल्यार्थौ वृत्तौ नित्यं प्रयुज्यते ।
सूत्रेऽपि नित्यग्रहणं तदर्थमभिधीयते ॥ ११९ ॥

उभयपुत्र उभयथोभयत इत्यादौ वृत्तिपद उभशब्दसमा-नार्थ उभयशब्दः प्रयुज्यते, स हि द्वित्वोपसर्जनं सङ्घमभिधातुं समर्थो-नोभशब्दः, तथा च वस्त्वभेदाश्रयेण तुल्यार्थत्वं नाभिधाव्यापाराश्र-येण; उभाविति भेदरूपेण प्रतिपादनाद्, उभयइत्यवयविरूपेण "उ-भादुदात्तो नित्यमि"त्यत्र च सूत्रे नित्यग्रहणमेतदर्थं द्वित्वोपसर्जनसमु-दायाभिधानशक्तिविरहमुभशब्दस्य ज्ञापयितुमित्यर्थः,

उभशब्दो ह्यसङ्ख्यावाची प्रत्ययान्तरं चायजित्यत्र पक्षे तयवो-ऽप्राप्तौ तेन सह विकल्पनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं नोपयुज्यते, उभशब्दः सङ्ख्यावाची तयबादेशाश्चायजित्यत्रापि पक्षेऽस्वरितत्वादेव विक-ल्पनिवृत्तौ नित्यग्रहणं वृत्तिविषये नित्यमयजेवेत्युक्तप्रयोजनमेव,

न चोभयशब्देन ह्यवयवः सङ्घोऽभिधीयते नोभशब्देनापि; तथे-हापि तुल्यार्थतायां विकल्पः स्यादिति नित्यग्रहणं शब्दशक्तिस्वा-भाव्यात् समुदायस्याभिधानं ह्युभयशब्देनेति न्यायानुवादः सूत्रे नित्यग्रहणम् ॥ ११९ ॥

असत्यां त्वभिधानशक्तौ द्विवचनटाब्विषये प्रयुज्यत एवोभशब्द-इत्याह—

अपि के चापरार्थत्वान्नाभेद उपजायते ।
उभे इति ततस्स्वार्थे भेदवृत्तिः प्रयुज्यते ॥ १२० ॥

स्त्रीवृत्ते प्रातिपदिकात् स्वार्थे टाप्, एवं कुत्सितादिद्योतने स्वार्थे क इति, तत्र प्रत्ययार्थे गुणभावानापत्तेरभेदेऽनुपजाते स्वतन्त्रे स्वार्थे भेदे वर्तमानः प्रयोगार्होऽयमुभशब्दः, उभे उभके इति, अस्वार्थिके तु प्रत्यये उत्तरपदे च पाराथ्यात् प्रधानार्थैकार्थीभावादुद्भूतभेदता स्वार्थोऽस्य हीयेतेति तत्रास्य प्रयोगो न्याय्यः ॥ १२० ॥

यदा तर्हि स्त्रियामित्यत्र प्रत्ययार्थविशेषणपक्षः तदा तत्र प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तेऽर्थे विशेषणायोपादीयमानो न स्वार्थे प्रयुक्तः स्यादिति कथं तत्रोभशब्दप्रयोग इत्याशङ्क्याह—

स्त्रीत्वाभिधानपक्षेऽपि गुणभावविपर्ययः ।
स्वभावादपरार्थत्वात्तत्र भेदो न हीयते ॥ १२१ ॥

गार्ग्यादौ प्रकृत्यर्थो गुणभूतः प्रत्ययार्थः प्रधानं प्रतीयते, स्त्रीप्रत्ययान्तेषु तु प्रत्ययार्थपक्षेऽपि स्त्रीत्वविशिष्टं द्रव्यमत्राभिधीयते शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्, न हि शब्दानामर्थादेशनं शक्यते कर्तुम्, शास्त्रप्रक्रियाभेदेऽपि लौकिकस्य स्थितलक्षणस्यार्थस्याभेदात्; तस्मादुभे इत्यत्र भेदो न निवर्तते परार्थत्वाभावात् ॥ १२१ ॥

यत एवं—

तस्माद् द्विवचनाट्टापश्चोभयोऽन्यत्र दृश्यते ।
प्रत्ययं तयपं हित्वा नास्त्युत्तरपदे पुनः ॥ १२२ ॥

द्विवचनटाब्विषय उभशब्द उक्तः, टापि च नान्यत्र द्विवचनाद् अतोऽन्यत्र तु प्रत्यय उत्तरपदे चोभशब्दो नास्ति; अपि तु तत्समानार्थ उभयशब्दः, तयपि तु प्रकृतित्वेनोभादित्युपादानसामर्थ्यात् तत्रकार्थीभावविषयेऽप्युभशब्दः प्रयुज्यते, उभा हस्त्यादयस्तु द्विदण्ड्यादयः तत्र च शब्दशक्तिस्वाभाव्यादेवोभशब्दः समुदायरूपेणार्थमाचष्टे द्विशब्दवत्, तदेवमभेदैकत्वसङ्ख्यायाः प्रसङ्गायत्तं किञ्चिन्निर्णीतम्॥१२२॥

इदं त्वत्र चोद्यते—"ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यमि"त्यत्र वार्तिकेऽभिहितम्, "ईदाद्यन्तं द्विवचनान्तमिति चेल् लुकि प्रतिषेध" इति कुमार्योरगारं कुमार्यगारमिति श्रुत्येदाद्यन्तं प्रत्ययलक्षणेन च द्विवचनान्तमिति प्रगृ

ह्यसंज्ञाप्रसङ्गश्चोदितः स नोपपद्यते वृत्तावभेदैकत्वसङ्ख्याऽभ्युपगमे द्विवचनान्तस्य समासाभावादित्याशङ्क्याह—

प्राप्तिः प्रगृह्यसंज्ञाया न स्यात् प्रत्ययलक्षणात्।
कुमार्यगारे न ह्यस्ति समासो वचनान्तरे ॥ १२३ ॥

व्याख्यातार्थः श्लोकः ॥ १२३ ॥

अन्यदपि चोदयितुमाह—

एकं द्वयोर्यञादीनां विभाषा लुङ् न कल्पते।
यौष्माकस्तावकश्चेति भेदाभावान्न सिध्यति ॥ १२४ ॥

यञादीनामेकस्य द्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसङ्ख्यानमिति पक्षे लुगुक्तो वाक्यकारेण गार्ग्यस्य कुलं गार्ग्यकुलं, गर्गकुलमिति वा गार्ग्ययोः कुलं गार्ग्यकुलं गर्गकुलमिति वेति प्रयोगसिद्ध्यर्थः, स चाभेदैकत्वाभ्युपगमे द्विवचनान्तानां समासाभावादेकवचनस्यापि द्व्यादिप्रतिपक्षस्याभावाद्विरुध्यते।

तथा सूत्रस्वारस्येनाप्यभेदकत्वं विरुध्यते, तथा हि "तवकममकावेकवचने" इति युष्माकास्माकबाधकावेकवचने विद्धात्यादेशौ, ततश्च यौष्माक इति वृत्तौ द्वित्वादि मन्यते तावक इत्येकत्वं द्वितीयादिप्रतिपक्षमिति कथमभेदैकत्वं स्यात् ॥ १२४ ॥

किञ्च—

दृष्टो गार्ग्यतरे भेदस्तथा गर्गतरा इति।
युष्मत्पिताऽस्मत्पितेति तथाऽऽदेशा व्यवस्थिताः ॥ १२५ ॥

बहुषु "यञञोश्चे"ति लुग्विधानाद्गार्ग्यतर इति प्रत्ययश्रुते नियतं द्वित्वैकत्वे प्रतीयेते गर्गतरा इति च बहुत्वमिति कथं वृत्तावभेदैकत्वप्रादुर्भावः तथा प्रत्ययोत्तरपदयोः "त्वमावेकवचने" इति वचनात् त्वत्पिता मत्पितेत्येकत्वं प्रतीयते, युष्मत्पिताऽस्मत्पितेति तु द्वित्वबहुत्वावगतिरिति सर्वमेतद् वृत्तावभेदैकत्वाभ्युपगमे विरुध्यते ॥१२५॥

अत्र प्रतिविधीयते—

उपाधिभूता या सङ्ख्या प्रकृतौ समवस्थिता।
आदेशैस्संज्ञया वाऽपि विभक्त्या व्यज्यते विना ॥१२६॥

विद्यमानासु सङ्ख्यासु तत्संसर्गमप्यभेदैकत्वसङ्ख्या प्रादुर्भवतीत्युक्तं, तथा च यत्र सङ्ख्याविशेषनिबन्धनमस्ति तत्रासौ प्रतीयत एवेत्युपसर्जनपदे विषये या प्रकृतिः प्रातिपदिकं तद्विषये तदर्थस्यावच्छेदकत्वेन या भेदसङ्ख्या समवेता प्रगृह्यसंज्ञाप्रवृत्त्या कुमार्यगारमित्यत्र प्रतीयते, एवं यदि ह्यत्र प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् तदा प्रकृतिभावे सति द्वित्वमुपसर्जनार्थस्यावगम्यते द्विवचनान्तस्य प्रगृह्यसंज्ञाविधानाद्,

एवं तावकस्त्वत्पितेत्यादावप्यादेशादेकवचने विहिताद्विशेषावगतिः, उपसर्जनस्य हि प्रातिपदिकस्यापि चैकत्वसङ्ख्यास्वीकारसामर्थ्येऽपि विशेषाभिव्यक्तौ नास्ति सामर्थ्यमिति तत्र विभक्तिं सहायमपेक्षत एवमादेशाद्यपीति,

अत एव केचित्प्रकृतिरिव प्रकृतिविशेषसङ्ख्याया अभेदैकत्वसङ्ख्या ततोऽस्या उद्भवादिति, तत्रैकात्म्येनावस्थिता सोपसर्जनपदेन शक्तिप्रतिघाताद्प्रकाशिता विभक्त्यैवादेशैः प्रकाश्यत इति व्याचक्षते,

गर्गकुलादौ चैकद्वयोरपि लुगादेशे प्रकरणाद्विशेषावसायो भविष्यति, अनारम्भे तुको बहुष्वेव लुग्विधानाद्गर्गकुलमित्येकत्वद्वित्वप्रतीतिर्नैव स्याद् बहुषु तु लुगपत्ये नियमार्थमवश्यारम्भणीयः,

एवं युष्मत्पितेत्यादौ प्रकरणाद् द्वित्वबहुत्वनियमावधारणं गार्ग्यकुलमित्यादौ च,

इत्थं च कृत्वा "द्विवचनबहुवचनान्तानामसमास" इति नेदं वचनं संभवति, विशेषावगमे समासप्रवृत्तेः, राजपुरुषादौ तु विशेषावगमनिबन्धनाभावाद् वृत्तिमत्पदमन्वाख्यातुं प्रक्रियायां सदृशस्थवाक्यस्य कल्पनादेकवचनान्तानामेव तद्युक्तमिति न्यायसिद्धार्थानुवादोऽयमत्र,

यत्र तु द्वित्वाद्यभिव्यक्तिसम्भवः तत्र समासप्रकृतौ प्रक्रिया-

वाक्ये कुमार्योरगारमित्यादावुपादीयत एव द्विवचनादीति न कश्चिद्विरोधः ॥ १२६ ॥

अनेनैव च न्यायेनेदमपि सिद्धमित्याह—

शौर्पिके मासजाते च परिमाणं स्वभावतः ।
उपाधिभूतामाश्रित्य सङ्ख्यां भेदेन वर्तते ॥ १२७ ॥

शूर्पेण क्रीतो मासो जातस्य शौर्पिको मासजात इत्यत्र यद्यभेदैकत्वसङ्ख्या स्वात्मान्तर्गतसङ्ख्याविशेषानुपादानेन वर्तते तदा नियतसङ्ख्यत्वे विशेषणस्य क्रीतजातयोर्नियतमूल्यावगमो वयोविशेषावगतिश्च न स्यात्, परिच्छेदार्थं च शौर्पिकादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते, तत्र च मूलबाधाया अन्याय्यत्वात् प्रयोगस्वभावादर्थानामात्मभूतं प्राथमकल्पिकं चैकत्वं सङ्ख्याभेदं प्रातिपदिकार्थावच्छेदकमुपादाय परिमाणं वृत्तिमनुभवति ॥ १२७ ॥

एतदेवाह—

पयस्विनि परिच्छेदः क्रीते चापि न गम्यते ।
इष्टो भेदादृते तत्र परिमाणमनर्थकम् ॥ १२८ ॥

इष्टोऽभिमतः परिच्छेदो भेदमेकत्वसङ्ख्यालक्षणमन्तरेण क्रीतजातयोर्न गम्यत इति तत्रैकत्वानुपादाने शूर्पमासयोः प्रयोगो निष्फलः स्यात् ॥ १२८ ॥

ननु चात्र शूर्पव्यावृत्तये सप्तरात्रादिव्यवच्छेदाय च प्रयोगस्य साफल्यं स्याद्, नैतदस्ति-अनियतसङ्ख्यत्वे परिमाणस्य परिमेयविशेषो नावधार्यते तद्विशेषावधारणायैव च प्रयोगः परिमाणशब्दानां, ते च स्वभावादेव परिच्छिन्नरूपार्थाभिधायिनः ततश्च प्रयोगप्रामाण्यादुपसर्जनार्थस्यैकत्वविशिष्टस्यात्रावगतिः परिमाणशब्दैरुक्तपरिमाणस्यार्थस्याभिधानाद्, अत एव—

भिन्नस्याभेदवचनात्प्रस्थादिभ्यश्शसो विधिः ।
तद्धर्मत्वादिभेदात्तु घटादिभ्यो न दृश्यते ॥ १२९ ॥

सङ्ख्यैकवचनाद्वीप्सायां शसो विधानेऽन्वर्थत्वाद् एकवचनशब्दस्य प्रातिपदिकादेकत्वसङ्ख्यावच्छिन्नार्थाभिधायिनः शस्, न त्वेकवचनान्ताद्,

एवं च वृत्तौ भिन्नस्य द्रव्यस्य न तु जातेरभेदो यदेकत्वं तस्याभिधानात् परिमाणशब्देभ्यः प्रस्थादिभ्यः शस्प्रत्ययो भवति, ते हि शब्दशक्तिस्वाभाव्यादेकत्वसङ्ख्यापरिच्छिन्नं स्वार्थमाचक्षत इति तद्धर्मत्वादुक्तपरिमाणार्थाभिधायित्वाद् वृत्तावभेदकत्वप्रादुर्भावेऽप्येकत्वावगमाच्छसुत्पत्तिः प्रस्थशो ददाति खारीशो ददातीति, घटादिशब्देभ्यस्तु न भवति शस्, ते हि जातिशब्दाः, तथा च जात्यभेदादभेदैकत्वसङ्ख्यायोग इति न ते भिन्नस्य द्रव्यस्याभेदमभिदधति; अपि तु जातेः, सा च व्यक्तिभेदेऽपि स्थितेत्यनियतसङ्ख्याऽऽश्रयजातिवाचित्वे घटादिशब्दानां वृत्तौ नियमेन व्यक्त्यैकत्वान्तर्भावनाशक्तत्वान्नैकार्थाभिधाननिमित्तः प्रत्ययः, दृशिग्रहणं चात्र प्रयोगानुसरणार्थं घटशो ददातीति प्रयोगो न दृश्यते,

यत्र तु जातिशब्दानामपि व्यक्तिविशेषप्रत्यायनपरतया प्रयोगस्तत्रैकत्वाद्यवगमदर्शनाद्भवत्येव शस्, तद्यथा "यो वा इमां वाचं वर्णशः पदशोऽक्षरशो वा विदधाति स आर्त्विजीनो भवती"ति, अत्र हि वर्णसमुदायरूपत्वात् पदस्य वर्णेभ्यो भेदेन निर्देशसामर्थ्यादेकव्यक्तिविवक्षा निश्चीयते,

तदेवमभेदैकत्वसङ्ख्याऽभ्युपगमे यो विरोध उद्भावितः स निवारितः, सर्वसङ्ख्याभेदसंसर्गस्वभावायां तस्यां यथानिबन्धनं विशेषाविर्भावनस्योपपत्तेरिति युक्तिसिद्धत्वादेतदनुसारेण सूत्रवार्तिकवचनानि गमयितव्यानि ॥ १२९ ॥

इदानीं तद्भूतेऽवयवे वृत्तौ सङ्ख्याभेदो निवर्तत इति ये भेदापोहलक्षणामभेदैकत्वसङ्ख्यां मन्यन्ते तन्मतेऽपि विरोधपरिहारायोपक्रमते—

श्रूयते वचनं यत्र भावस्तत्र विशिष्यते ।
निवर्तते यद्वचनं तस्य भावो न विद्यते ॥ १३० ॥

यत्र वाक्य एकवचनादि श्रूयते तत्र भावः सङ्ख्यालक्षणो धर्मो विशिष्यते=अन्यस्माद् व्यावृत्तो विशिष्टोऽवसीयते, यत्तु वृत्तावेकवचनादि निवर्ततेऽपैति तस्य भावः स एव सङ्ख्यालक्षणो धर्मः प्रत्याय्यो न विद्यते नास्ति तदाभावादेव हि तत्र तद्वचनस्य निवृत्तिः ॥ १३० ॥

सैव हि स्वाभाविकी लुकाऽन्वाख्यायते प्रत्ययलक्षणप्रसिद्धय इत्याह—

कार्यं सत्ताऽऽश्रयं शास्त्रादप्रवृत्तिरदर्शनम् ।
वाक्ये दृष्टं यदत्यन्तमभावस्तस्य वृत्तिषु ॥ १३१ ॥

इह वृत्तौ विभक्तीनामर्थाभावादेवाप्रवृत्तिरनुत्पत्तिः प्रागभाव एवादर्शनं तदाश्रित्य प्रत्ययसत्ताऽऽश्रयं कार्यं शास्तात् प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमि"त्यस्मात् प्रत्यावर्तयितुं लुक्छास्त्रमारभ्यते तवकादिरादेशः प्रगृह्यसंज्ञा च सति प्रत्ययेऽनुशिष्टेः वृत्तौ सङ्ख्याविशेषाभावाद् असति प्रत्यये न स्यादिति प्रक्रियायां प्रत्यय उत्पद्यते तस्य च प्रसक्तस्यादर्शनं लुगिति प्रत्ययलक्षणेन तत्सिद्धिः,

कथमप्रवृत्तिः प्रागभावोऽदर्शनमिति चेद् ? वाक्ये दृष्टस्य वृत्तावदर्शनाद्वचनस्य, वृत्तिवाक्ययोर्हि शब्दान्तरत्वेनात्यन्तं भेदादर्थाभावादेवाप्रवर्त्तनं वृत्तौ वचनस्य न तु प्रध्वंसाभाव इत्यर्थः ॥ १३१ ॥

यद्येवं सुपामनुत्पादनाद्वचनविशेषाश्रया विधयः प्रत्ययलक्षणेनापि कथं लभ्यन्त इत्यत आह—

संज्ञाविषयभेदार्थं प्रसक्तादर्शनं स्मृतम् ।
श्रूयमाणं तु वचनं विशिष्टमुपलभ्यते ॥ १३२ ॥

सर्वस्य प्रत्ययस्य स्वविषयादन्यत्रात्यन्तादर्शनमित्यतिप्रसङ्गनिवारणाय लोपसंज्ञायां विषयनियमार्थं "सिद्धं तु प्रसक्तादर्शनस्य लोपसंज्ञित्वादि"त्युक्तम् ,

यद्यपि चात्रार्थाभावाच्छास्त्रीयाऽपि नास्ति प्राप्तिः तथाऽपि स्वाभाविक एवाप्रयोगो लुका ज्ञाप्यते,

न हि सम्भवदर्थः शब्दः शक्यते वचनेन निवर्त्तयितुम्, अप्राप्त्यनुमानमेव हि बाधा, एवं च लुक्छास्त्रेणैवात्र प्रसक्तेराख्यानात् प्रक्रियायां सुप उत्पन्ना निवर्त्यन्ते, प्रयोगसमवायिनि हि वाक्ये श्रूयन्ते नियतास्सुपः तत्त्रान्यदेव वृत्तेस्तत्सदृशं तु प्रक्रियावाक्यं वृत्तिप्रकृतिभूतं कल्प्यते, तत्र च सुपः प्रयोगसमवायिवाक्यानुसारेणैव कल्प्यन्ते तथा च तत्र प्रक्रियावाक्ये विशिष्टमेव वचनं श्रूयते तत्र हि तदुपलभ्यते वचनं तच्छ्रुतत्वादेव विशिष्टं विज्ञायते ततश्च कारणानुरूपत्वात्कार्यस्य वृत्तावपि लुका ज्ञायमानं विशिष्टमेव वचनं प्रत्ययलक्षणेन स्वीकार्यं प्रयुङ्क्त इति राजपुरुषादौ वचनविशेषकार्यस्याभावाद्वचनमात्राश्रयं न लोपादिकार्यं प्रवर्तते, तथा च तत्र भूतपूर्वो वचनभेदो नावगम्यत इति सङ्ख्याविशेषावगमाभावः, तवकादयस्त्वादेशा प्रगृह्यसंज्ञा च प्रत्ययलक्षणकार्यं वचनविशेषप्रतिबद्धमिति तत्र वचनभेदस्य भूतपूर्वस्यावगमाद्भवति तन्निबन्धनसङ्ख्याविशेषावसायः "श्रूयते वचनं यत्र भावस्तत्र विशिष्यत" इति वचनभेदनिबन्धनो हि सङ्ख्याभेदावगमः, स चात्रादेशादिनाऽनुमितसन्निधान इति कथं स्ववाच्यं न प्रत्याययेदित्यर्थः,

तदेवं पूर्वमादेशादेरेवाभेदैकत्वसङ्ख्याऽन्तर्भूतस्य सङ्ख्याविशेषस्यावगम इति समर्थितम्, इह त्वसत्यपि सङ्ख्याविशेषान्तर्भावेऽभेदकत्वसङ्ख्यायामादेशादिना विशिष्टप्रकृत्यनुमाने स्ववाचकद्वारेणैव सङ्ख्याभेदप्रतिपत्तिरिति भेदः ॥ १३२ ॥

अत्र तु दर्शने दोषमाह—

अभावो वा लुको यत्र रूपमन्यद्विधीयते ।
व्यभिचारान्निमित्तस्य तत्रासाधुः प्रसज्यते ॥ १३३ ॥

प्रक्रियावाक्ये यादृशं विशिष्टं वचनं तादृश एव प्रसक्तस्य वृत्तौ लुगित्युच्यते, तथा च यत्र लुकोऽभावः "पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य" इत्यादौ तत्र द्वित्वबहुत्वयोः स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इति प्राप्नोति, इष्यते च स्तोकान्मुक्त इत्येवेत्यलुक् एकवद्भावो वक्तव्य एव स्यात् स चाशिष्य इत्युक्त इति विरोधः, एकत्वं हि वृत्तौ प्रतीयते स्तोकाभ्यां-

मुक इत्यादौ चकत्वादन्यस्य वृत्तिनिमित्तस्य वचनान्तरश्रुतौ परित्यागाद् द्वित्वादावपशब्दोऽयं स्तोकान्मुक इति प्राप्नोति तथा रूपवान् भावात्मकः तवकाद्यादेशोऽप्येकार्थत्वे विधीयते, अन्वर्थो हि तत्रैकवचनशब्दः तत्र यदि वृत्तौ भेदापोहलक्षणाभेदैकत्वसङ्ख्याऽभ्युपगम्यते तदा द्व्यादिप्रतिपक्षभूतस्यैकत्वलक्षणस्यादेशनिबन्धनस्य वृत्तौ परित्यागात्तवकादिस्तत्रासाधुः प्रयोगानर्ह एव स्यात् ॥ १३३ ॥

तस्मादयमत्र मतत्रयेऽपि परमार्थरूपः सिद्धान्त इत्याह—

भेदसङ्ख्याविशेषो वा व्याख्यातो वृत्तिवाक्ययोः।
सर्वत्रैव विशेषस्तु नावश्यं तादृशो भवेत् ॥ १३४ ॥

किमनेन दुस्समर्थेनाभेदैकत्वेनाभ्युपगतेन शब्दानामभिधानशक्तयो हि विचित्राः; ता विशेषेणानुसर्तुमशक्याः किञ्चित्सामान्यमाश्रित्य ज्ञाप्यन्ते, तथा च वृत्तावेकार्थीभावकृतं वाक्याद्विशेषं दर्शयता भाष्यकारेण यः सङ्ख्याभेदावगमलक्षणो विशेषो वृत्तौ व्याख्यातो वाक्ये च भेदः सङ्ख्याविशेष इति सोऽभेदेन वृत्तिपदानि प्रातिस्विकभेदानाश्रयेणोपादाय बोद्धव्यः, तथा हि न सर्वत्र वृत्तिपदे सङ्ख्याविशेषाप्रतीतिः; शौर्पिकमासजाततावकीनादौ विशेषप्रतीतेः, अस्ति तु राजपुरुषादावविशेष इत्येतावता वाक्याद् भिन्ना वृत्तिर्लक्षिता भवति, तद्यथा क्रियावद् गुणवत् समवायिकारणं द्रव्यमित्युक्ते गगनादीनां क्रियावत्त्वाभावेऽपि गुणादिभ्यो द्रव्यस्य भेदस्सिध्यत्येव; तेषां कदा चिदपि क्रियावत्त्वाभावाद् द्रव्यस्य तु कस्य चित् कदा चित्तथाभूतत्वाद् ,

एवं वाक्ये सर्वत्रैव सङ्ख्याभेदप्रतीतेः क्व चित्तद्रूपा वृत्तिस्ततोऽन्या भवत्येव ज्ञापिता, सर्वं हि लक्षणं सामान्येनैव प्रवर्तते प्रतिव्यक्त्यशक्यत्वात् तत्प्रणयनस्य देशकालस्वभावभेदेन विचित्रत्वान्मात्राणां विशेषतश्शब्दानामभिधानशक्तिनियमस्यायोगादिति सति निबन्धने तावकीनादौ सङ्ख्याविशेषप्रतिपत्तिर्भवन्ती लक्षणव्यभिचाराय न प्रभवति; सामान्ये लक्षणस्य प्रवृत्तेः सकृत्प्रवृत्तावपि चरितार्थत्वादित्यर्थः,

यथा च वृत्तौ सङ्ख्याविशेषः क्व चिन्न प्रतीयते तथा लिङ्गविशेषोऽपि ततश्च कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्भावो "न वाऽस्त्रीपूर्वपदस्य विवक्षितत्वादि"ति प्रत्याख्यातः ॥ १३४ ॥

तद्व्याचष्टे—

जातेश्च भेदहेतुत्वान्न लिङ्गेन विशेष्यते ।
प्रधानमृगदुग्धादौ गार्गीपुत्रे न सङ्क्रमः ॥ १३५ ॥

मृगदुग्धं कुक्कुटाण्डं छागमांसमित्यादौ दुग्धादेरुत्तरपदार्थस्य प्रधानस्यावच्छेदाय मृगादिपूर्वपदार्थो विशेषणमुपादीयत इति जातिपरायां चोदनायां लिङ्गविशेषस्याविवक्षेति मृगस्य दुग्धमित्यादिरेव विग्रहः, जात्यन्तरनिवृत्तिपरायां चोदनायां मृगादयः शब्दा नियतजातिवाचका निरस्तलिङ्गभेदा एव प्रभवन्ति विवक्षितेनार्थेन प्रधामवच्छेत्तुं, तदेतदुच्यते, "अस्त्रीपूर्वपदस्य विवक्षितत्वादि"ति, अस्त्यर्थत्वेहि पूर्वपदस्य किमन्यज्जातिविवक्षायाः स्यात् तत्राण्डादीनां स्त्रीपुंससाधारण्यात् कुक्कुटस्याण्डं छागस्य मांसमिति कुक्कुटादिना विशेषणमनर्थकमव्यभिचाराद्, यदा त्वन्यजातिनिवृत्तिरेव विशेषणादवगम्यते यदा तु मांसादेर्लघुतरत्वेनोपयोगविशेषार्थं स्त्रीलिङ्गेन पूर्वपदेन विशेषणमभिसंहितं तदा वाक्यमेव भवति न समासः, ततो विशेषस्यानिश्चयाद् निवृत्तेऽपि स्त्रीप्रत्यये स्त्रीत्वस्यानभिव्यक्तेः, सैव सामान्यविवक्षा पुंवद्वचनेन सूच्यते, क्व चित्तु सर्वथैव लिङ्गविशेषयोगो भवत्युपसर्जनार्थस्य, तद्यथा गार्गीपुत्रच्छगलीमूत्रमहिषीमूत्रादिषु पुत्रस्य हि निन्दा प्रशंसापरतया मूत्रविशेषस्य चार्थक्रियाभेदकारित्वात् स्त्रियैव विशेषणं युज्यते, तथा चैवमादौ न साऽनुपूर्वी या कुक्कुट्यादिषु, तत्र हि लिङ्गसामान्ययुक्तः पूर्वपदार्थः अत एवादिशब्देनैवंभूता जातिपरा एव कुक्कुटीप्रकारा अभिमताः न तु यत्र व्यक्तिविवक्षा प्रयोजनवती गार्गीपुत्रादौ तेऽपि गार्गीप्रभृतयोऽत्र गृह्यन्त इति प्रत्युदाहरणमत्रैते भवन्ति, इत्थं च कृत्वा सङ्ख्याया इव लिङ्गस्यापि विषयनियमेन विवक्षाविवक्षे विज्ञेये यतश्च जातिपरत्वे लिङ्गसङ्ख्याभेदस्तिरोधीयते ॥ १३५ ॥

अत एव—

अभेदे लिङ्गसङ्ख्याभ्यां योगाच्छुक्लं पटा इति ।
प्रसक्ते शास्त्रमारब्धं सिद्धये लिङ्गसङ्ख्ययोः ॥ १.३६ ॥

इह पदावधिकेऽन्वाख्याने पदान्तरानपेक्षया पदे संस्क्रियमाणे नियतवाक्यगतविशेषानवधारणात् सामान्यैश्वार्थमात्रे स्वलिङ्गसर्वनामनपुंसकयोगात्सङ्ख्यासर्वनामाभेदैकत्वयोगाच्च शुक्लमिति पदे स्थिते पटा इति पदान्तरसमन्वयोपजनेऽप्यभिन्नवृत्तस्यान्तरङ्गस्य संस्कारस्यानिवृत्तेः पटा इत्यसमन्वितार्थत्वादसमानाधिकरणेऽपि प्रयोगे प्राप्ते "विशेषणानां चाजातेरि"ति विशिष्टलिङ्गसङ्ख्यासिद्ध्यर्थमारभ्यते शास्त्रं लुबन्तविशेषणानां हि लुबर्थसमानाधिकरणत्वात् लुपि युक्तवदित्यनेनैव लुबर्थगतलिङ्गसङ्ख्ययोस्सिद्धत्वाद् गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानीत्यस्मिन्नर्थे सूत्रमवस्थापितं भाष्ये विशेषणानां तैर्युक्तस्यैव व्यक्तिवचने भवत इति सूत्रार्थः॥ १३६ ॥

तत्र विशेषणशब्देन सामान्यवाचिना गुण एव कथमभिधीयत इत्याह—

परार्थे शेषभावं यो वृत्तिषु प्रतिपद्यते ।
गुणा विशेषणत्वेन स सूत्रे व्यपादिश्यते ॥ १.३७ ॥

भेदकं विशेषणमिति यद्यपि प्रतीतं तथाऽपीह परतन्त्रमात्रं विवक्षितम्, तथा हि तद्धितग्रहणसंबन्धस्य युक्तवदित्यस्यानुवृत्तेस्तद्धितार्थयोग एकार्थीभावे तद्धितवृत्तिषु योऽङ्गभावः श्रूयते अन्यं तद्धितार्थमात्मोपधानाभेनोपकुर्वन् स गुणोऽत्र विशेषणमित्युक्तः, स हि मतुपान् मत्वर्थीयाकारान्ततया वा द्रव्यसामान्ये प्रक्रान्तः तदाश्रितत्वेनात्रात्यन्तपारतन्त्र्याद्विशेषणम्,

यस्तु व्यधिकरणः पटस्य शुक्ल इति स गुणमात्रप्रतिष्ठो द्रव्येण विशेष्यमाणत्वाद्विशेषणमेव न भवति पुंलिङ्गो च गुणे एकत्र तस्य प्रथमत एव प्राप्तसंस्कारत्वान्न लिङ्गसङ्ख्याभेदाकाङ्क्षा द्रव्यसमा-

नाधिकरणस्य तु द्रव्यसामान्ये नपुंसकैकत्वयोगिनि स्थितस्य द्रव्यविशेषलक्षणाश्रयधर्माकाङ्क्षिणो युक्ता विशिष्टद्रव्यलिङ्गवचनप्रतिपत्तिः तस्माद्गुणमुक्तवान् गुणवचनः शुक्लादिरत्र सूत्रे विशेषणमुच्यते ॥१३७॥

यद्यपि चास्य लुप्तप्रत्ययस्य विशेष्यवचनता तथाऽपि विशेष्यसामान्यवृत्तित्वात् तद्विशेषाकाङ्क्षत्वात्तं प्रति विशेषणत्वं भवत्येव, वाक्यावधिके त्वन्वाख्याने पदान्तरापेक्षया शुक्लो गुणोऽस्य पटस्यास्तीत्युपक्रम एव विशिष्टलिङ्गसङ्ख्यासिद्धौ किमर्थं सूत्रमित्याशङ्क्याह—

शब्दान्तरत्वाद्वाक्येषु विशेषाः यद्यपि श्रुताः ।
वृत्तेरभिन्नरूपत्वात्तेषु वृत्तिर्न विद्यते ॥ १३८ ॥

शुक्लो गुणोऽस्य पटस्यास्तीति यदिदं विशेषवाक्यं तन्मतुब्लोपान्मत्वर्थीयाकारान्ततया वा या वृत्तिस्तस्या भिन्नस्वरूपमेवेति प्रागेव प्रतिपादितं, ततश्च वाक्यगता विशेषा वृत्तौ नान्तर्भवन्ति, अभिन्नरूपा हि वृत्तिः पटादिविशेषेष्विति तस्य नियतवाक्यगतविशेषाभिव्यक्तिर्नास्तीति सर्वथा सामान्यापेक्षमेव वृत्तिपदानुशासनमिति विशेषलिङ्गसङ्ख्यासिद्ध्यर्थमिदमारम्भणीयमेव सूत्रम् ॥ १३८ ॥

नन्वेवमपि नियतविशेषनिष्ठस्यैव सामान्यस्य प्रतिपाद्यत्वादनिर्धारितोऽपि विशेषो भविष्यत्यन्वाख्याननिमित्तं समन्वयान्यथाऽनुपपत्त्या वा वहिरङ्गमप्याश्रयलिङ्गसङ्ख्यं प्रतीक्षिष्यते, कथमन्यथा सत्यपि वचने तत्सिध्येदित्याशङ्क्याह—

रूपाच्च शब्दसंस्कारस्सामान्यविषयो यतः ।
तस्मात्तदाश्रयं लिङ्गं वचनं च प्रसज्यते ॥१३९॥
सालिङ्गं च ससङ्ख्यं च ततो द्रव्याभिधायिना ।
सम्बध्यते पदं तत्र तयोर्भिन्ना श्रुतिर्भवेत् ॥१४०॥

इह योऽर्थः शब्दात्प्रतीयते स एव संस्कारनिमित्तम्, अस्माच्च वृत्तिपदादभिन्नरूपात् सर्वविशेषणसाधारणात् श्रुतिसामान्याच्च स्वभावादर्थसामान्यं प्रतीयते न तु विशेषः, तथा च विवक्षितस्यापि विशेषस्याप्रतीतस्यासत्समत्वात् सामान्यनिबन्धनमेवान्वाख्यानं युक्तमिति सामान्याश्रययोर्लिङ्गसङ्ख्ययोः प्राप्तिः ॥ १३९-१४० ॥

तयोश्चान्तरङ्गयोः कृतयोः विशेषसन्निधानेऽपि त्यागाभावाद् व्यधिकरणत्वादसम्बन्धे न वचनानुसारिणं प्रति प्राप्ते—

भाविनो बहिरङ्गस्य वचनादाश्रयस्य ये ।
लिङ्गसङ्ख्ये गुणानां ते सूत्रेण प्रतिपादिते ॥१४१॥

वाक्ये पदानां प्रयोगयौगपद्याभावाद् भाविग्रहणमसमानकालताप्रतिपादनपरं पूर्वप्रतिपादनेऽप्याश्रयस्य पदान्तरसंस्कारेऽनपेक्षणाद्, अत एव बहिरङ्गत्वमनपेक्षणादाश्रयस्याश्रितसंस्कारे, एवमपि वचनसामर्थ्याद् बहिरङ्गोऽप्यर्थोऽपेक्ष्यत इति विशिष्टलिङ्गवचनसिद्धिर्विशेषणानामिति सूत्रारम्भाद् ॥ १४१ ॥

यदा तर्हि प्रथमत एव तद्धितवाच्यत्वं विशेष्यस्याभिधित्सितं तदा किं वचनेनेत्यत आह—

विशेषवृत्तेरपि च रूपाभेदादलक्षितः ।
यस्माद्विशेषस्तेनात्र भेदकार्यं न कल्पते ॥१४२॥

विवक्षितेऽपि विशेषे वृत्तिपदस्य साधारण्यानवधारणं, तस्य तत इत्यशब्दार्थोऽन्वाख्याननिमित्तं न भवति विशेष इत्युक्तमेवैतत् ॥१४२॥

ननु च सामान्यस्य विशेषेषु प्रतिष्ठानात् तन्निबन्धनं कार्यं सामान्योपक्रमेऽप्यभिधानेऽनिवार्यं निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावादित्याशङ्क्याह—

विशेष एव सामान्यं विशेषाद्भिद्यते यतः ।
अभेदो हि विशेषाणामाश्रितो विनिवर्तकः ॥१४३॥

इह व्यावृत्तिर्विशेषलक्षणं, परस्परं व्यावर्तमाना हि विशेषाः कथ्यन्ते, तथा च सामान्यमप्यभेदेनाश्रितं विशेषणानां निवर्तकत्वाद्विशेषो भवति सामान्यविवक्षायां हि नियता विशेषा व्यावर्तिनो भवन्ति, तत्र यथा नियतो विशेषस्समाश्रितो विशेषान्तरं निवर्तयति; तथा सामान्यमपि विशेषानिति सोऽपि विशेषः, तदुक्तं "सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वदि"ति, एवं च पदान्तरानपेक्षेऽनुशासने भेदस्सामान्यमाश्रितः भेदानां निवर्तकमिति कथं विशेषगतलिङ्गसङ्ख्यालाभः ? ॥१४३॥

ननु चाभेदस्य भेदनिवारणे तैरसावुत्तरकालं न सम्बध्येत स्वानुरूपप्रत्ययजननं च तेभ्यतो न स्यादित्याशङ्क्याह—

यद्यदाश्रीयते तत्तदन्यस्य विनिवर्तकम् ।
भेदाभेदविभागस्तु सामान्येन निरूप्यते ॥ १४४ ॥

अन्यव्यवच्छेदफलत्वाच्छब्दप्रयोगस्य विशेषवत्सामान्यमपि नियतविशेषव्यवच्छेदमाश्रितं सत्करोत्येवेति वीप्सया व्यवच्छेदकत्वं विशेषलक्षणं सामान्यस्यापि योजितम्,

एवमपि च सामान्यं भेद इति नोच्यते सामान्यान्तराणामपाकरणेन स्वाश्रयेष्वनुवृत्तेः, नाप्यभेद इति शक्यते निरूपयितुं नियतविशेषाणां सामान्यान्तराणां च व्यावर्तकत्वाद्, इत्थं च यथा गौरिति मुख्येऽन्वाख्यातं सामानाधिकरण्यान्यथाऽनुपपत्त्या वाहीकं गोत्वे समारोपेणाभिधत्ते; तथा शुक्लादिशब्दाः सामान्ये मुख्येऽर्थे संस्कृता विशेषैः पदान्तरोपादानैः संयुज्येरन्निति तयोर्भिन्ना श्रुतिर्भवेदिति बहिरङ्गाश्रयगतलिङ्गसङ्ख्यासिद्ध्यर्थं सूत्रमित्यवस्थितम् ॥ १४४ ॥

ननु च पदवाच्यानामर्थानां वस्तूनामिव न किञ्चिदन्वयिरूपं दृश्यते तत्किमेषां सामान्यमित्याशङ्क्याह—

अपोद्धारश्च सामान्यमिति तस्योपकारिणः ।
निमित्तावस्थमेवातस्तत्स्वधर्मेण गृह्यते ॥ १४५ ॥

यद्यपि स्थितलक्षणार्थविशेषविषयं वाक्यमेव वाचकं; तथा च तस्मात्संसर्गरूपात् पदानामेवापोद्ध्रियमाणानां किञ्चिदर्थलेशलक्षणंसामान्यमप्यपोद्धारानुगुणं वाक्यार्थानुगुण्येनापोद्धारात्तदुपकारि व्यवतिष्ठते, अपोद्ध्रियते संसर्गात्पृथक् क्रियत इत्यपोद्धारस्सामान्यमिति, एवमपोद्ध्रियमाणत्वेन तस्य सामान्यस्योपकारिणो वाक्यार्थभूतस्येत्यर्थः, केवलाद्ध्यपोद्धृतात्पदाद् अर्थसामान्यविषयात् प्रतिभा जायत इति तद्विषयस्सामान्यं न विशेषः,

तथा हि—निमित्ते साकाङ्क्षरूपेऽवस्थितिर्यस्य न विशेषात्मनि तत्त्वेनात्मीयेन स्वभावेन निश्चीयते न भेदरूपेण तस्यानियतस्योपप्लवाद् अतश्च न विशेषलिङ्गसङ्ख्याभ्यां सम्बध्यते पदार्थः ॥ १४५ ॥

ननु च नियतवाक्यगतत्वात् पदानामपोद्धारेऽपि पदाभिधेया-विशेषा एवेति किमन्यत्सामान्यं स्यादित्याशङ्क्याह—

अनिर्धारितधर्मत्वाद्भेदा एव विकल्पिताः ।
निमित्तैर्व्यपदिश्यन्ते सामान्याख्यया विशेषिताः ॥ १४६ ॥

पदानां विशेषाभिधानासामर्थ्याद् अनवगतनियतविशेषरूपा भेदा-एव तेभ्यः प्रतीयमानाः सामान्यमित्यनया संज्ञया कल्पनया व्यवस्थापिता न विशेषसमाख्यया, यतश्च जातिगुणक्रियालक्षणैर्निमित्तैरुपाधिभिरवच्छिन्ना गौः शुक्लो गच्छतीत्यादिरूपेण ते व्यपदिश्यन्ते ततो-भेदा एवचंरूपा इति निश्चीयते,

यद्यपि पदैर्व्यावृत्तरूपोऽर्थो नाभिधीयते तथाऽप्युपाधिरूपोपधाने-नार्थाभिधानाद् भेदा एवाभिहिताः, निरुपाधेः सर्वतो व्यावृत्तस्याव्यवहार्यत्वाद्, दूरादपि ह्यारोपमात्रेण व्यक्तौ सैवावसीयते, तस्मात्सर्वस्या वृत्तेः प्रतीतेर्भेदनिष्ठत्वात् पदार्थानां विशेषस्य पदान्तरगम्यस्यानासादनमात्रात्प्रतीतिः सामान्यस्येति व्यवस्थाप्यते, तत्त्वदृष्ट्या तु तद्वाक्योपादानस्य विशेषस्यानासादनादाकाङ्क्षणाच्च विप्लुतरूपत्वादसत्येव पदार्थानां प्रतीतिः, उपायमात्रं तु सा वाक्यार्थप्रतीताविति निर्णीतचरमेतत् ॥ १४६ ॥

तदेवं विशेषणानामित्यारम्भस्समर्थितः, स्वाभाविकमेतदित्येवं तु तस्य भाष्ये प्रत्याख्यानमुक्तं; तदुपपादयितुमाह—

यदा तु व्यपदिश्येते लिङ्गसङ्ख्ये स्वभावतः ।
प्रयोगेष्वेव साधुत्वं वाक्ये प्रक्रम्यते तदा ॥ १४७ ॥

प्रयोगेष्वेव प्रयुज्यमानेष्वेव पदान्तरेषु वाक्यस्थानां वाक्यावधिकमन्वाख्यानं यदा प्रस्तूयते तदोपक्रम एवाश्रयविशेषसामानाधिकरण्यान्यथाऽनुपपत्त्या सोऽयमित्यभिसंबन्धाच्छुक्लादीनां विशेषलिङ्गसङ्ख्यायोग इति स्वाभाविकमेतदित्युच्यते, अत्र हि दर्शने नास्त्येतद्रूपाभेदादलक्षितो विशेष इति, न चाप्यन्तरङ्गबहिरङ्गभावः कश्चिद्, उपक्रम एवाश्रयविशेषस्यापेक्षितत्वात्, तथा चान्तरङ्गेऽर्थसामान्ये संस्कारो न पर्यवस्यति,

तदेवं पूर्वं विच्छेदोपक्रमेऽन्वाख्याने गुणगुणिनोर्भेदमाश्रित्य तद्धितप्रयोगे सत्याश्रयस्य सामान्ये वृत्तेरन्तरङ्गो लिङ्गसङ्ख्यासर्वनामयोग उक्तः, इदानीं तु सोऽयमिति संबन्धाश्रयेणाभेदमाश्रित्य प्रथमत एव वृत्तिनियतवाक्योपात्तविशेषवृत्तिता कथिता, तथा चात्र भेदसंबन्धाभावान्मतुपो लुगकारो वा न विधीयत इति नास्त्यभिन्नरूपत्वं वृत्तेः, भेदसम्बन्धविवक्षायामेव तद्विधानात् ॥ १४७ ॥

नन्वेवमभेदविवक्षैव न्याय्या; अन्यथा यथा भेदसंबन्धे गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्विधीयते तथा जात्याऽपि योगे विवक्षिते जातिशब्देभ्योऽपि कस्मात्स न विधीयत इत्याशङ्क्य जातिगुणयोः द्रव्यसमवेतत्वाविशेषेऽप्यवान्तरविशेषप्रतिपादनायाह—

तत्र प्रयोगो नियतो गुणानामाश्रयैस्सह ।
सामान्यं यत्तदत्यन्तं तत्रैव समवस्थितम् ॥ १४८ ॥

शुक्लादयो गुणास्संमुपजाते द्रव्ये निमित्तवशादनियमेन समवयन्ति यावदाश्रयं च नावतिष्ठन्त इत्यनियतः प्रयोगो भेदेनाभेदेन च पटस्य शुक्लः शुक्लः पट इति, जातिस्तूत्पत्तिप्रभृत्याविनाशादव्यभिचरितसम्बन्धा द्रव्येणेति तदभेदेन सोऽयमिति संबन्धाद्व्यवह्रियते सदैव न तु कदा चिदपि भेदेन पटस्य शुक्ल इत्यादिवदिति गुणशब्दा एव मतुब्लोपं भेदसंबन्धविवक्षायां प्रयोजयन्तीत्यर्थः, तथा च विच्छेदोपक्रमे सूत्रारम्भः समर्थितः ॥ १४८ ॥

एतदेव प्रकटयति—

न गोत्वं शाबलेयस्य गौरिति व्यपदिश्यते ।
शुक्लत्वं बाहुलेयस्य शुक्ल इत्यपदिश्यते ॥ १४९ ॥

भावप्रत्ययमन्तरेण व्यक्तेर्निष्कृष्टं सामान्यं नाभिधीयते जातावपि पदार्थ इति सर्वथा व्यक्तिरूपतां प्राप्तमभेदेन तदभिधीयते, सोऽयमिति संबन्धाद्धि व्यक्तिरूपतां प्राप्तं सामान्यं तथव निर्देशार्हं, यदा तु व्यक्तेर्निष्कृष्टरूपं विवक्षितं तदा भावप्रत्ययान्तवाच्यं शाबलेयस्य गोत्वमिति जातावपि हि पदार्थे द्रव्याभेदेऽङ्गतया जातेरभिधा-

नाद् गोर्गोत्वमिति प्रतीतिर्भिन्ना, गुणास्तु भेदेनापि कथ्यन्त इत्युक्तमेव ततश्च तेभ्यो मतुपो लुगुच्यते ॥ १४९ ॥

अन्यथा—

व्यतिरेके च सत्येवं मतुपः श्रवणं भवेत् ।
लुगन्वाख्यायते तस्माद्रसादिभ्यश्च नास्ति सः ॥ १५० ॥

पटस्य शुक्ल इति भेदे सति संबन्धिवृत्तौ मत्वर्थीयप्रत्ययेनासाधु च्यत इति तत्रापि शुक्ल इत्येव यथा स्यादिति मतुपो लुगुच्यते, "अव्यतिरेकात्सिद्धमिति चेद्र दृष्टो व्यतिरेक" इति तर्हि भेदसंबन्ध एव लुक्समर्थितः,

जातेस्तु नास्ति भेदसंबन्ध इति तद्वचनान्मतुम्नोत्पद्यते, अयमेव च विषयविभागो लुग्द्वारेणाख्यायतेऽभिधानशक्तिनियमनिमित्तः, ततश्च यथा श्रूयमाणे प्रकृत्यर्थावच्छिन्नः प्रत्ययार्थोऽभिधीयते तथा लुप्तेऽपि शुक्लादावित्युक्तं भवति ॥ १५० ॥

रसादिभ्यश्च स लुङ्नास्ति न हि ते मत्वर्थीयरहिताः स्वाश्रयमभिधातुं शक्नुवन्तीत्याह—

यत्सोऽयमिति संबन्धाद्रूपाभेदेन वर्तते ।
शुक्लादिवत्ततो लोपस्तद्रसादौ न विद्यते ॥ १५१ ॥

वचनग्रहणसामर्थ्याद्ये गुणमुक्त्वा तद्वति द्रव्ये सोऽयमिति संबन्धेन यादृशा एव गुणमात्रे वृत्तास्तादृशा एव वर्तन्ते तेभ्यो मतुपो लुग्विधीयते, गुणमात्रवृत्तित्वस्य दर्शनाद् गुणिनिवृत्तिमाख्यातुं तत्र निमित्तरूपारोपेणाभेदविवक्षायां शुक्लादीनां द्रव्याभिधानपक्षे भेदनिमित्तस्य मत्वर्थीयस्याप्राप्तौ किं लुका,

ननु च शुक्लः पटो विद्यते यस्येत्यत्र बाह्ये व्यतिरेके विवक्षिते मतुपो लुगिष्यत इति श्रौतस्यार्थस्यायोगाल् लाक्षणिकोऽर्थोऽत्राश्रीयते; ये सोऽयमिति संबन्धेन गुणिनिमित्तद्रव्यवचना अपि विशिष्टरूपा दृष्टाः तेभ्यस्सम्प्रति गुणमात्रवृत्तिभ्यो भेदसंबन्धविवक्षायां मतुपः श्रवणं मा भूदिति लुगन्वाख्यायते,

एवं च रसादयो व्यावर्तिता भवन्ति यतस्तद्रूपाभेदेन रसादिशब्दा-

नां तद्वति वर्तनं नास्ति सदैव हि ते मत्वर्थीयान्ता एव स्वाश्रयमाचक्षते रसवान् गन्धवानिति, तथा च वार्त्तिकं—"रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थमि"ति, अन्यस्य प्रकृतस्य प्रत्ययस्य निवृत्त्यर्थम्, रूपिण्यप्सरा इति तु शोभासंबन्धो गम्यते, न चक्षुर्ग्राह्यरूपगुणसमवायः, रसिको राजेत्यादौ तु शृङ्गारादिरससंबन्धो न रसनेन्द्रियग्राह्यगुणयोगो विवक्षित इति गुणादिति गुणविशेषाद्गुणशब्देभ्य एव रसादिभ्य इनिठनोर्निवर्तनादन्यतस्तौ भवत एव, उक्तेन न्यायेन तु लुगप्रसङ्गादन्यशब्देन वार्त्तिके लुगुच्यत इत्यपव्याख्यानम्,

तदेवमुपक्रम एव विशिष्टद्रव्यविवक्षायां स्वाभाविकमेतदिति गुणानामाश्रयेण सह सोऽयमित्यभेदसम्बन्धे सिद्धे लिङ्गसङ्ख्ये इति प्रतिपादितम् ॥ १५१ ॥

अत्रापि च पक्षे सूत्रस्योपयोगं प्रतिपादयितुमुपक्रमते—

आवेशो लिङ्गसङ्ख्याभ्यां क्वचिन्मञ्चादिवत् स्थितः ।
सोऽयमित्यभिसम्बन्धे स प्रष्ठादौ न विद्यते ॥ १५२ ॥

इह सोऽयमित्यभेदसम्बन्धविषये समारोप्यमाणस्यार्थान्तरे द्वैतं दृश्यते—आविष्टलिङ्गसङ्ख्यता तदभावश्च, तत्र मञ्चान् युवतीः पश्य वासांसि चेत्यत्र मञ्चशब्दस्तात्स्थ्यात् समारोप्यमाणोऽजहत्स्वलिङ्गसङ्ख्य एव प्रवर्तते स्वाधेये, तथा गिरिप्रभवासु नदीषु सामीप्याद् गिरिरूपसमावेशेन गिरिशब्दोऽजहत्स्वलिङ्गसङ्ख्य एव प्रवर्तमानो दृष्टः—गिरीन् सरितः स्यन्दमानाः पश्येति प्रष्ठप्रचरादिशब्देन, मञ्चादिशब्दास्तु स्वभार्यायां प्रस्थानादिक्रियासङ्गात् प्रवर्तमानाः परित्यक्तस्वलिङ्गसङ्ख्या एव समावेशविषयलिङ्गसङ्ख्योपादायिनो दृश्यन्ते, तथा प्रष्ठो प्रचरीति स्त्रीलिङ्गेनैव समाख्यायते स्त्री, तदत्र द्वे अपि लिङ्गसङ्ख्ये परित्यक्ते निमित्तिनि प्रवर्तमानेन, प्रष्ठादिशब्दस्तु क्वचित्स्वगतं लिङ्गमेवोपादायोपचरिते निमित्ते निमित्तिनि प्रवर्तते मञ्चान्योषितो हरीतक्यः फलानीति,

कश्चित्तु वचनमेवानुवर्तते स्वगतं खलतिक वनानीति, कश्चित्पुनः-द्वे अपि लिङ्गसङ्ख्ये स्वगते समाश्रित्य तद्वति निमित्तिनि वर्तते शब्दः तद्यथा विंशतिर्ब्राह्मणा इत्यादिः, एवं च शब्दशक्तिस्वाभाव्या

न्नियमो विषयविभागेन सिद्धः ॥ १५२ ॥

शास्त्रेऽप्यस्यैवार्थस्यास्ति ज्ञापकमित्याह—

लिङ्गं लिङ्गपरिज्ञाने सूत्रे प्रत्ययशासनम् ।
सोऽयमित्यभिसंबन्धात्पुंशब्दे स्त्र्यभिधायिनि ॥१५३॥

पुंयोगादाख्यायामिति प्रष्ठादिभ्यः स्त्रीप्रत्ययानुशासनं सोऽयमित्यभिसंबन्धेन स्त्रियां तेषां परित्यक्तलिङ्गसङ्ख्यानां प्रवृत्तिरित्यस्यार्थस्य ज्ञापकं, तथा हि—आख्याग्रहणादभेदसंबन्धाः पुंशब्दाः स्त्रियां ये वर्तन्ते ते गृह्यन्ते न तु भेदसंबन्धेन प्रष्ठस्येयमिति तद्धितान्ताः, तथा च भाष्यं—"न हि तद्धितान्तमाख्या भवती"ति, सति तद्धिते पुमाख्यानामभिन्नरूपाणामेव नास्ति स्त्रियां वृत्तिरित्यर्थः,

तदेवं प्रष्ठादीनामेव शब्दशक्तिस्वाभाव्याल्लिङ्गाच्च स्वलिङ्गसङ्ख्यापरित्यागेनार्थान्तरे वृत्तिर्नान्येषामिति ॥ १५३ ॥

मञ्चादिशब्दवच्छुक्लादिशब्दानामपि सोऽयमित्यभिसंबन्धेन द्रव्ये स्वलिङ्गसङ्ख्यानामेव प्रवृत्तिप्रसङ्गे विशेषणानामिति सूत्रमाश्रयविशेषगतलिङ्गसङ्ख्यासिद्ध्यर्थमारभ्यत इत्याह—

आश्रये लिङ्गसङ्ख्याभ्यामाश्रितं व्यपादिश्यते ।
विशेषणानां चाजातेरिति शास्त्रव्यवस्थया ॥१५४॥

शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् प्रष्ठादिवद् आश्रयलिङ्गसङ्ख्योपादाने सिद्धे पुंयोगादाख्यायामितिवद्विशेषणानामित्यपि शास्त्रमनुवादकं,ततश्चाश्रयगतविशेषाभ्यां लिङ्गसङ्ख्याभ्यामाश्रितं शुक्लादिगुणरूपमभिधीयते, सामानाधिकरण्यान्यथाऽनुपपत्त्येति स्थितम् ॥ १५४ ॥

तथा हि—

निमित्तानुविधायित्वाद्ये धर्मा भेदहेतुषु ।
त आश्रयेऽपि विद्यन्त इति बुद्धिर्निवर्त्यते ॥ १५५ ॥

निमित्तेन शुक्लादिना गुणेन निमित्ती द्रव्यविशेषस्तिरोहितरूपोऽभिधीयत इति तेषु भेदहेतुषु निमित्तेषु ये धर्मास्ते तत्राश्रये निमि·

त्तिनि सर्वे प्राप्ता इति, यथा शुक्लादिशब्दस्तत्र वर्तते तथा तद्गतलिङ्ग-सङ्ख्याप्राप्तावपि सूत्रारम्भ इत्यर्थः, तथा च शुक्लादिगुणगतलिङ्गवच-नप्रतिपत्तिः शास्त्रेण निवार्यते द्रव्यस्य गुणशब्देनान्वाख्यायमानस्य स्वलिङ्गसङ्ख्याभ्यामेव व्यपदेश इति,

दृष्टो हि निमित्तगतलिङ्गसङ्ख्यायोगो निमित्तिनि; तद्यथा–पञ्चा-ला इति क्षत्रियावच्छेदेन निवासस्याभिधीयमानस्य बहुत्वं; गोदौ ग्राम इति गोदासामीप्येनाभिधीयमानस्य ग्रामस्य द्वित्वम् ॥ १५५ ॥

ननु च पञ्चाला इत्यादौ "लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने" इति शास्त्रान्नि-मित्तगतलिङ्गसङ्ख्यायोग इत्याशङ्क्याह—

आख्यायते च शास्त्रेण लोकरूढा स्वभावतः ।
निमित्ततुल्या गोदादौ प्रवृत्तिर्लिङ्गसङ्ख्ययोः ॥ १५६ ॥

गोदौ ग्रामः; पञ्चाला जनपद इत्यादौ तु शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्नि-मित्तानुविधानेन निमित्तिनि शब्दप्रवृत्तिर्लोके सिद्धा वचनेन प्रकाश्यते न तु वचनमेव शब्दशक्त्याधानक्षमं; तथा च "तदशिष्यं संज्ञाप्रमाण-त्वादि"ति प्रत्याख्यातमेतत्, संज्ञा हि संज्ञिनां लौकिकः सम्प्रत्ययो रू-ढः, कश्चित् किल शब्दो निमित्तधर्मेण तद्वन्तमाचष्टे यथा मञ्चादिरिति, शुक्लादावप्येवं सन्देहे "प्रष्ठादिवन्निमित्तिधर्मेणार्थाभिधानं विशेषणा-नामि"ति वचनेन प्रकाश्यते ॥ १५६ ॥

यतश्च शब्दशक्तिरेव वचनेनानुगम्यते ततो विषयविभागोऽत्र सिद्ध इत्याह—

हरीतक्यादिषु व्यक्तिस्सङ्ख्या खलतिकादिषु ।
मनुष्यलुब्विशेषाणामभिधेयाश्रयं द्वयम् ॥ १५७ ॥

उक्तमिदं वार्त्तिके "हरीतक्यादिषु व्यक्तिः" "खलतिकादिषु वचनं"-"मनुष्यलुपि प्रतिषेध" इति, तत्र वाचनिकत्वे लिङ्गसङ्ख्ययोर्निनिब-न्धनोऽयं विषयविभागः, अनेन हि वचनेन स्वभावसिद्ध एवाख्यायते ऽर्थः वचनस्यार्थप्रभावने शक्त्यभावादिति हरीतक्यः फलानि नखरज-न्यः काशाः द्राक्षा इत्यादिषु लिङ्गमेव निमित्ततुल्यं सङ्ख्या त्वभिधेय निमित्तिगतैवेति फलानां बहुत्वाद्बहुवचनमेव भवति,

न हि पररूपसमारोपे तद्विषयस्य सर्वथैव स्वरूपं तिरोधीयत इति फलस्वरूपस्यातिरस्कारात् तदाश्रयं बहुत्वम् , निमित्तसङ्ख्योपादाने तु नास्त्यस्य शब्दस्य शक्तिः, यथा खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि विन्ध्यस्यादूरभवानीत्यादौ निमित्तगतसङ्ख्योपादाने शब्दस्य शक्तिः, लिङ्गं तु निमित्तगतमेव भवतीति वनस्य नपुंसकत्वाद् नपुंसकं खलतिकं वनानीत्यादि, तथा चञ्चेव मनुष्यश्चञ्चामनुष्य इत्यत्र "लुम्मनुष्य" इति "इवे प्रतिकृताविगति विहितस्य कनो लुपि यानि विशेषणान्युपादीयन्ते—अभिरूपः स्वाकृतिर्दर्शनीय इत्यादीनि; तेषां विशेषणानां पञ्चाला बह्वन्ना इत्यादिवन्निमित्तगतलिङ्गसङ्ख्याऽनुविधाने नास्ति शक्तिरित्यभिधेयो निमित्ती मनुष्यस्तदाश्रयं द्वयमपि लिङ्गसङ्ख्यारूपं भवति,

एवं च न्यायसिद्धेऽस्मिन्प्रकरणे "अजातेरि"त्येदपि प्रत्याख्यातम् आविष्टलिङ्गत्वाज्जातेः, पञ्चाला जनपद इति, जनपदस्य निमित्तलिङ्गसङ्ख्याऽनुविधानं न भविष्यति ॥ १५७ ॥

'यदपि व्याख्यातम् "अजातेरि"ति जातिप्रयोगं विना यावद्विशेषणानि लुबन्तर्गतलिङ्गसङ्ख्याऽनुविधायीनि; जातिविशेषणानि तु न तथेति तद्व्याचष्टे—

जातिप्रयोगे जात्या चेत्संबन्धमुपगच्छति ।
विशेषणं ततो धर्माज्जातेस्तत्प्रतिपद्यते ॥ १५८ ॥

कामचाराद्विशेषणेनावच्छेदस्य; यदा जातिमभिसन्धाय विशेषणं प्रयुज्यते तदा तद्गतलिङ्गसङ्ख्यासिद्धिः, तद्यथा—वरणा नगरं रम्योपवनं स्वच्छोदकं सुगन्धिकुसुममिति ॥ १५८ ॥

यदा तु लुबन्ताभिसन्धानेन विशेषणप्रयोगस्तदा—

लुबन्ते सन्निपतिते जातेरन्यद्विशेषणम् ।
लुबन्तस्य प्रधानत्वात्तद्धर्मैर्व्यपदिश्यते ॥ १५९ ॥

जातिराविष्टलिङ्गसङ्ख्येति ततोऽन्यद् विशेषणं लुबन्तसमानाधिकरणं तल्लिङ्गसङ्ख्यमेव सिद्धं—पञ्चालाः प्रियातिथयः स्पष्टाभिधायिनो विनीतवेषा बह्वन्ना जनपदः; गोदौ सूक्ष्मकण्टकौ ग्राम इति,

एवं च कृत्वा नार्थ एतदर्थेन सूत्रेणेति गुणवचनानामाश्रयतोलिङ्गवचनानि भवन्तीत्यत्रार्थे सूत्रं व्यापारितम्, अत्रापि यदाश्रितरूपमाश्रये प्रत्याख्यते तदाश्रितरूपस्योद्भूतत्वात्तच्छब्दमिवाश्रयस्तल्लिङ्गवचनमपि प्रतिपद्येतेति सूत्रारम्भः,

यदा त्वाश्रयरूपस्याश्रिते प्रत्ययस्तदाऽऽश्रयस्य स्वधर्मप्रतिपत्तिरेव युक्तेति स्वाभाविकमेतदिति प्रत्याख्यातं सूत्रम्, आश्रयधर्मरूपस्याश्रितेऽध्यासे हि पटशब्देन शुक्लगुणोऽभिधीयत इति तद्गत एव लिङ्गसङ्ख्यायोगो मुख्यः,

न चैवं स्वशब्देन गुणस्याभिधानं निवर्तत इति शुक्लादिशब्देन समानाधिकरणेन तुल्यलिङ्गसङ्ख्येनैव भवितव्यम्?

अपरः कल्पो वाऽत्रारम्भप्रत्याख्यानयोर्विद्वद्भिरुक्तः, तथा हि—निराश्रयस्य गुणस्याभावाद्यदाऽऽश्रयमात्रे तस्य निवेशस्तदा द्रव्यसामान्यगतलिङ्गवचनसर्वनामप्राप्तौ सूत्रारम्भः, यदा तु द्रव्यविशेषविवक्षापूर्वमेवेति नियते द्रव्ये गुणस्य निवेशस्तदा स्वाभाविकमेतदिति प्रत्याख्यानम्, उपक्रम एव हि प्रयोगेष्वेव वाक्ये साधुत्वं प्रकस्यत इत्यस्ति विशेषप्रत्यायने शब्दस्य सामर्थ्यम्,

तृतीयोऽप्यत्र दर्शनभेदः—कामचाराद्विशेषणविशेष्यभावस्य यदा गुणो विशेष्यते तदा स्वगतलिङ्गसङ्ख्याभ्यामेव प्राधान्यायोगे प्राप्ते गुणिगतलिङ्गसङ्ख्यासिद्धये सूत्रारम्भः,

यद्यपि च सूत्रे विशेषणानामित्युक्तं तथाऽप्यत्र गुणो विशेष्योऽपि प्राधान्येनाश्रयणात् स्वाधारं प्रत्याश्रितत्वाद्विशेषणं भवत्येवेति कथ्यते, अस्यामपि प्रधानदशायां विशेषणशब्देनाश्रितमात्रं ह्यत्र विशेषणमभिप्रेतं; न भेदकमेव, अस्ति च विशेष्यतया प्राधान्येऽपि गुणस्याश्रितत्वमिति न कश्चिद्दोषः, यदा तु गुणो विशेषणं तदा तस्य प्रधानानुरोधित्वादाश्रयधर्मप्रतिपत्तिर्न्यायसिद्धेति स्वाभाविकमेतदिति प्रत्याख्यानशब्दः; ततश्च न्यायसिद्धार्थप्रदर्शनार्थमिदं सूत्रं सकलशास्त्रव्यापकमिति ॥ १५९ ॥

येषु भाष्यवार्तिकप्रदेशेष्वस्योपयोगस्तानुद्दिश्य क्रमेण विचारयति—

नञ्समासबहुव्रीहिद्वन्द्वस्त्र्यतिशयेषु ये।

भेदा भाष्यानुसारेण वाच्यास्ते लिङ्गसङ्ख्ययोः ॥ १६० ॥

एतेषु भाष्यप्रदेशेष्वाश्रयतो लिङ्गवचनान्युक्तानि विचार्यन्ते भेदा इति ॥ १६० ॥

निमित्तानुविधानेन प्राप्तानपोद्याश्रयतो लिङ्गसङ्ख्याविशेषा भाष्ये प्रतिपादिता इहानुगम्यन्ते; तत्र प्रातिलोम्यक्रमेण लघुवक्तव्यत्वादतिशायनसूत्रवार्त्तिकभाष्यं तावद्याचष्टे—

यदि षष्ठीद्वितीयाऽन्तान्निष्कृष्टात्तमबादयः ।
न्यक्कारिणि स्युरुत्कृष्टे प्रकृते स्याद्द्विलिङ्गता ॥ ३६१ ॥

"अतिशायने तमबिष्ठनावि"त्यत्र बहवः पक्षाः—

अतिशायनशब्दः कर्तृसाधनः करणसाधनो भावसाधनो वेति; अतिशेत इत्यतिशायनो बहुलवचनात्कर्तरि ल्युट्, अतिशेते वाऽनेनेत्यतिशायनो गुणक्रियालक्षणो द्रव्याश्रयो धर्मः, द्रव्यस्य हि स्वतः प्रकर्षाभावादाश्रितधर्मद्वारकः सोऽवस्थापितः, तत्र च धर्माश्रयो धर्मी यदाऽभिभावकत्वेन विवक्ष्यते तदाऽसावतिशेत इति कर्ता प्रत्ययार्थो, यदा तु धर्ममात्रस्यात्र व्यापारस्तदा करणं धर्ममात्रं प्रत्ययार्थः, शुक्लेन हि गुणेन परोऽन्यानतिशेत इति स एवातिशायनो मुख्यो गुणः; अत एव तस्य प्रयोजकत्वादतिशाययतीति ण्यर्थोपपत्तौ निर्देशो न्याय्यः, भावसाधनेऽप्यतिशायनमतिशयः=प्रकर्षः स चाश्रितगुणनिमित्त इति स एव गुणस्तमबादिप्रत्ययार्थोऽवतिष्ठते, क्रियालक्षणो वा धर्मः, एते षु चार्थेषु प्रत्यये विधीयमाने सामर्थ्यात्प्रतियोगिनो निष्कृष्टादसौ भवति, तत्र च विशिष्टा प्रकृतिर्नोपात्तेति ङ्याप्प्रातिपदिकसामान्यान्निष्कृष्टवाचि प्रकृतित्वेनावतिष्ठते, समर्थविभक्तिश्च सूत्रे नोपात्तेत्युक्तं "किमन्वाख्यानात्पुनरुत्पत्त्या भवितव्यमि"ति ? तत्र द्वितीयाऽन्तादतिशय्यमानादित्युक्तं, शेतिरकर्मकोऽप्युपसर्गवशात् सकर्मकेऽभिभवे वर्तत इत्यभिभाविता प्रत्ययार्थः, तस्य न्यूनाभिभाव्येन प्रकृत्यर्थेन योग इत्यपकृष्टवाचिनः प्रत्ययाः, सूत्रेषु च येन केन चिच्छब्देनार्थनिवेश इति; यदा तिङन्तेन वाक्यं तदा कर्मणि न्यूने द्वितीया न्याय्येति द्वितीयान्तादित्याह, यदा कृदन्तेनैव वाक्यं तदा

कृत्प्रयोगे कर्मणि षष्ठीति षष्ठ्यन्तादपि संभवोऽत्र व्याख्यातः "षष्ठ्या-रूप्य चे"त्यतो वा षष्ठा समर्थविभक्तिरनुवर्तत एव, अर्थभेदश्चात्रोभ-यत्रापि समर्थविभक्तावित्येवंपरमेतद्, भाष्ये तु कृद्योगषष्ठ्याः कर्तर्यपि भावादसन्देहेन कर्मद्वितीयैवावगम्यत इति द्वितीयाऽन्तादित्युक्तम् १६१॥

एवमत्र प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदात् प्रकृतेर्यल्लि-ङ्गं तद्विपरीतं प्रत्ययार्थस्य प्रसज्येत; तामेव भिन्नलिङ्गतामुदाहरणेना-प्यभिव्यनक्ति—

कारयां कालाद् द्वितीयाऽन्तात्काले काल्यास्तरब् भवेत् ।
न्यक्कर्तरि तथा गार्ग्ये गर्गेभ्यः प्रत्ययो भवेत् ॥ १६२ ॥
न्यक्कर्तृषु च गर्गेषु गार्ग्यात्स्यात्तच्च नेष्यते ।

कालमतिशेते तस्य वाऽतिशायिनी कालीति द्वितीयाऽन्तात् षष्ठ्य-न्ताद्वाऽतिशय्यमानादतिशयितरि प्रत्यये कालतरा कालीति प्राप्नोति कालितरेति चेष्यते; तथा कालीमतिशेते तस्या वाऽतिशायनः काल-इत्यत्र कालितर इति प्राप्नोति कालतर इति चेष्यते, विलिङ्गतेति चात्रोपलक्षणं विभिन्नसङ्ख्यता च प्रसज्यते, तथा हि–गर्गानतिशेते गार्ग्य इति तत्र न्यक्कर्तरि गर्गतर इति प्राप्नोति गार्ग्यतर इति साधुरि-ष्यते, गार्ग्यमतिशेरते गर्गा इति तेष्वतिशायकेषु गार्ग्याद्विधौ गार्ग्य-तरा इति; प्राप्नोति गर्गतरा इति चेष्यते, अत्र च वृत्तौ सङ्ख्याविशेष-प्रतीतिर्लुग्लुग्भ्यामेव प्रतीयत इति भवत्येकवचनबहुवचनान्तात्तरबि-ति पूर्वमेव निर्णीतम् ,

एवं प्रत्ययार्थविशेषणपक्षो दुष्टोऽभिहितो भाष्ये; तदनन्तरमेव "तर्हि प्रथमाऽन्तात्स्वार्थिको भविष्यती"ति प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षोऽभ्यु-पगतः, तथा हि–अतिशेतेऽतिशायन इति "कृत्यल्युटो बहुलमि"ति कर्तर्येवातिशायनशब्दः, तत्र प्रत्ययवाच्यस्य व्यतिरेकहेतोरभावाद-न्तरङ्गा प्रातिपदिकार्थमात्रापेक्षा प्रथमा तदन्ताद्विधिः, अर्थान्तरा-निर्देशाच्च स्वार्थिकास्तरबादयः, अतिशायने यद्वर्तते तस्मात् प्रत्ययः स्वार्थे, काल्यतिशेते कालितरा कालोऽतिशेते कालतर इति विलि-ङ्गता न भवति; तथा गार्ग्योऽतिशेते गार्ग्यतर इति गर्गा ह्यतिशेरते गर्गतरा इति विसंख्यताऽपि न भवति; किन्त्विदमत्रानिष्टमुक्तं; यदि

प्रथमाऽन्तात्स्वार्थिकः कुमारितरा, अव्यतिरिक्तं वय इति कृत्वा "वय- सि प्रथम" इति ङीप्प्राप्नोति"

तदेतद्व्याचष्टे—

कुमार्याः स्वार्थिके ङीप्स्यात्प्रकृत्यर्थो हि नाधिकः ॥१.६३॥

कुमार्यतिशेते, किशोर्यतिशेत इति कुमारितरा किशोरितरेति "वयसि प्रथम" इति ङीप्स्यात्, स्वार्थिकत्वे तरपः प्रकृत्यर्थस्य प्रथम- वयोऽवच्छिन्नस्त्रीलक्षणस्यानतिरेकाद् न हि प्रथमेन ङीपाऽभिव्यक्ता- तिशायनस्य स्त्रीत्वं द्योतितम्,

ननु च तरपा कुमार्यर्थस्यैव प्रकर्षप्रकाशनात् प्रकृष्टस्यार्थस्य स्त्रीत्वमवगतमेव, तथा च भाष्यं तरपोक्तत्वात् तस्यार्थस्य न भविष्य- तीति स्त्रीत्वचत एव प्रकृष्यमाणत्वात्तरबन्तेनव द्योतितमेव स्त्रीत्वमि- ति ङीब्न भविष्यतीत्यर्थः,

अत्र चोदितं भाष्ये-"टावपि तर्हि न प्राप्नोती"ति, अभिहितार्थत्वं- सर्वस्त्रीप्रत्ययानुत्पत्तिनिमित्तं समानमित्यर्थः, अत्र परिहारोऽभिहितः, उक्तेऽपि हि भवन्त्येते स्वार्थिकाष्टावादय इति,

अयमर्थः—स्त्रियां यद्वर्तते प्रातिपदिकं तस्मात्स्वार्थे टावादयो- विहिताः, एवं च यथा प्रातिपदिकार्थस्य सर्वलिङ्गसाधारण्यादुपात्त- मपि प्रातिपदिकेन स्त्रीत्वं नियमेन न प्रतीयेतेति प्रथमेन स्त्रीप्रत्ययेन तद् द्योत्यते यथा कुमारितरेति, असति टापि विपरीतार्थावगमप्रसङ्ग- इति भवत्यसौ, न तु सर्वथैवोक्तेऽनवस्थाप्रसङ्गवत् स्वार्थिकेनापि भ वितव्यं, यद्यप्येवं टापवादो ङीबपि प्राप्नोतीत्युक्तं भाष्य इति चोद्यमेव,

ननु च प्रथमेनैव ङीपा प्रथमवयोऽवच्छेदस्योक्तत्वात् स्त्रीत्वमा- त्राभिव्यक्त्यर्थष्टावेव न्याय्यः, नैतदस्त्यर्थानुगुण्याद् ङीप एव न्या- य्यत्वं, तद्यथा-एको द्वौ बहव इत्यत्रोक्तार्थत्वेऽपि प्रथमा समया- द्भविष्यतीत्युक्ते; चादितं-"यदि सामयिकी न नियोगतोऽन्या अपि कस्मान्न भवन्ती"ति, तत्र परिहारोऽभिहितो"ऽर्थतो व्यवस्थे"ति न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति प्रयोगनियमानुपालनायां विभक्तौ यद्यपि न कश्चिदर्थानुरोधः तथाऽप्यनुगतार्थत्वात् प्रथमैव न्याय्येत्यर्थः, अप्र- दर्शने तत्र यत्रेत्यादावपि सप्तम्येव न्याय्या, एवमिहापि प्रक्रमाभेदार्थ- ङीबेव न्याय्येति युक्तमुक्तं ङीबपि तर्हि प्राप्नोतीति,

अन्तरेणापि च तरवादीन् प्रकरणादिवशात् केवलाऽपि प्रकृतिरतिशयमवगमयतीति प्रकरणाद्यभावेऽतिशयं द्योतयन्तो भवन्त्येव स्वार्थिकास्तरवादयो न वाचकाः, तथा हि—स्वतन्त्रमर्थमन्यानपेक्षं गमयन्तो वाचकाः कथ्यन्ते शब्दाः; तदपेक्षास्तु तद्गतमर्थं द्योतयन्तः स्वार्थिकाः; तत्रैव च द्योतनेऽत्रान्वयव्यतिरेकौ सव्यापारौ, पटुतरो देवदत्तः पटुकल्पः पटुरूप इति च सामानाधिकरण्यात् प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रकृत्यर्थानुवादित्वेन स्वार्थिकत्वमेषां निश्चीयते वाचकेषु तु यञादिषु गर्गस्यापत्यं गार्ग्य इति व्यधिकरणत्वं "न यावत्काली तावत्कालितरे"त्यस्माद्भाष्याच्च वाचकत्वावसायः; अभिव्यक्तप्रकर्षा हि काली सैव प्रकृष्यमाणा कालितरेति प्रकर्षोपादानानुपादानलक्षणभेदाश्रयेण भाष्यप्रवृत्तेः, तस्माल्लौकिक एवार्थो नियतोपस्थितिकः शास्त्रे वाचकद्योतकप्रविभागेनानुविधीयते न तु प्रक्रियागता एवामी विकल्पा निरस्तार्थाप्रविभागाः ॥ १६२-१६३ ॥

एवं स्वार्थिकत्वेऽपि दोषमुद्भाव्यानन्तरमभिहितम्—"एवं तर्हि गुणोऽभिधीयतेऽथ वा क्रियाऽभिधीयत" इति तदेतद्भाष्यं व्याख्यातुमाह—

षष्ठ्यन्तादधिके तस्माद्गुणे स्वाश्रयवर्तिनि ।
उत्कृष्टसमवेतायां क्रियायां वा विधीयते ॥ १६४ ॥

करणसाधनेनातिशायनशब्देन गुण उच्यतेऽभिभावकः, अतिशायनमभिभवन्तं स्वाश्रयं प्रयोजयति—अतिशाययतीत्यतिशायन इति वा ण्यन्तात्कर्तरि ल्युटि गुणोऽभिधीयते प्रकृष्यमाणेन हि गुणेन द्रव्यस्य समानगुणात् प्रकर्षो भवति स्वतः प्रकर्षाभावात् तेन च गुणेन स्वाश्रयसमवायिना स्वाश्रयव्यतिरेकोपजननात्; प्रकृतिर्गुणाश्रयवाचिनी षष्ठ्यन्ता भवति गुणः प्रत्ययार्थः शुक्लस्यातिशायनो गुण शुक्लतरः स्वाश्रयवर्तिनीतिवदत्राश्रयान्तरवर्तिनि न भवति प्रत्यय इति विलिङ्गताऽऽदिः पूर्वोक्तदोषो नावतरतीत्याह—यदा तु भावसाधनो ल्युड् अतिशयोऽतिशायनमिति तदा क्रिया प्रकर्षाख्योच्यत इत्येतस्यां वाच्यायां प्रत्ययः क्रियोपजनिते च व्यतिरेके प्रकृतेष्षष्ठी शुक्लस्यातिशयनं शुक्लतर इति,

व्यतिरिक्तश्चात्र गुणक्रियालक्षणः प्रत्ययार्थ इति वयस्विन्याः

कुमार्या विशेषणत्वेनाप्राधान्यान्न भवति तदन्तात् ङीप्प्रत्ययः, अत्र पक्षे गुणक्रियालक्षणोऽर्थः प्रत्ययवाच्यः प्रधानमिति द्रव्याभिधायिभिः पटादिभिः सामानाधिकरण्याभावो भाष्ये कथं न चोदित इत्याह—

उपात्तं च प्रकृत्यर्थो द्रव्यमेवाश्रयस्तयोः ।
सोऽयमित्यभिसंबन्धादभेदेन प्रतीयते ॥ १६५ ॥

यदेव प्रकृतेः प्रातिपदिकस्य वाच्यं द्रव्यमत्र सन्निहितं तदेवानयोर्गुणक्रिययोः प्रत्ययवाच्ययोः सोऽयमित्यभेदसंबन्धेनाश्रयः प्रतीयत इति भवति सामानाधिकरण्यं प्रकर्षप्रत्ययान्तस्य गुणक्रियामात्रे कदा चिदपि वृत्त्यदर्शनात् केवलं ङीप्प्रतिसमाधानाय प्रक्रियायां व्यतिरेकार्थत्वं तरबादेरुपेयते स्वार्थिका एव त्विमेऽतिशयद्योतनाद् अत एवातिशयविशिष्टस्य द्रव्यस्यातिशयप्रत्ययान्तेनोपादानादाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति ॥ १६५ ॥

ननु च शुक्लशब्देनात्र गुणोपसर्जनं द्रव्यमुच्यते तरबन्तेनाप्यतिशयविशिष्टं तदेव तथा चाश्रितमात्रस्य केन चिदनभिधानात् कस्याश्रितस्याश्रयवल्लिङ्गवचने स्यातामित्याशङ्क्याह—

रूपाभेदाच्च तद् द्रव्यमाकाङ्क्षावत्प्रतीयते ।
विशेषैर्भिन्नरूपैस्तदाश्रयैरिव युज्यते ॥ १६६ ॥

इह शुक्लशब्देन गुणोपसर्जनं द्रव्यमात्रमुच्यते तदेवातिशयविशिष्टं तरबन्तेनेति विशेषेषु तस्मात्पटादिषु न प्रतिपत्तिः साधारण्यात् सर्वविशेषेषु द्रव्यमात्रस्य, तथा च तत्पटादीन् विशेषानपेक्षमाणं प्रतीयत इति ते तस्यापेक्ष्यमाणा विलक्षणा बहिरङ्गाः पश्चात्संबध्यमानत्वादाश्रयत्वेन व्यवह्रियन्ते तच्च तदाश्रितत्वेन ॥ १६६ ॥

ततश्च—

भिन्नरूपेषु यल्लिङ्गं विशेषेषु व्यवस्थितम् ।
सङ्ख्या च ताभ्यां द्रव्यात्मा सोऽभिन्नो व्यपदिश्यते ॥१६७॥

स निर्विशेषोऽर्थात्मा गुणवचनशब्देनोच्यत इति तस्य संबध्य-

मानविशेषगतलिङ्गसङ्ख्ये सूत्रेण प्रतिपाद्येते इति ताभ्यामाश्रयलिङ्गसङ्ख्याभ्यामुपलक्षितः प्रतिपाद्यते, एवं गुणपक्षे तस्य स्वाश्रयवृत्तित्वात्तद्गतमेव वचनमुपपद्यते; क्रियापक्षे तु तस्या यश्चैवातिशेते यश्चातिशय्यत उभौ तावाश्रयौ भवत इत्येवमपि द्विवचनं प्राप्नोतीति चोदितं भाष्ये; अत्रोत्तरमभिहितं–शेतिरकर्मक इति, अत्र पर्यनुयोगः–अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्तीति—

सिद्धान्तवादिना तु येनाभिप्रायेणाकर्मक इत्युक्तं तमाविष्करोति कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्वभावकानां कर्मस्थक्रियाणां कर्तृस्थभावकः शेतिरिति किल समवायिकारणमस्य कर्म नास्त्येवमकर्मकोऽभिहितः ॥ १६७ ॥

तदेतद्याचष्टे—

आश्रयस्समवायी च निमित्तं लिङ्गसङ्ख्ययोः ।
कर्तृस्थभावकश्शेतिरतो भाष्य उदाहृतः ॥१६८॥

क्रिया यत्र समवैति स तस्या आश्रयः स चैक एवेत्येकवचनं भवति, अभिभवनं ह्यत्र शेत्यर्थः कर्तरि समवैति न कर्मण्यभिभाव्ये यत्किञ्चित्कर्म निमित्ततयाऽभिहितं तत्कर्मण्यपदिष्टमिति द्विवचनमपि कर्मापदिष्टो विधिः भाष्य उक्तः, कर्मैकत्वापेक्षेण हि कर्तुरेकत्वेन द्वित्वस्यात्र जननं स्यात् ॥ १६८ ॥

यदि कर्माप्यसमवायि गृह्येतेत्याह—

निमित्तमाश्रयत्वेन गृह्यते यदि साधनम् ।
कर्मापदिष्टयोः प्राप्तिस्तत्र स्याल्लिङ्गसंख्ययोः ॥ १६९ ॥

गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीत्यत्राश्रयशब्देन यदि निमित्तमात्रमुच्यते तदा क्रियाया आत्मलाभे द्वयमपेक्ष्यते कर्तृकर्मरूपमत्र साधनमिति स्यात् कर्मापेक्षयाऽपि तद्गतं लिङ्गं तदपेक्षद्वित्वोपजननाच्च द्विवचनम्, अभिभवो ह्यभिभाव्यमपेक्षते तत्र कर्मस्थत्वेन च क्रियायाः प्रसिद्धत्वाद् न करणाद्यपेक्षया बहुवचनप्रसङ्गश्चोदितः ॥ १६९ ॥

तदेवमतिशायनभाष्यं लिङ्गवचनातिदेशविचारप्रसङ्गेन व्याख्या

तम्, इदानीं तेनैव प्रातिलोम्यक्रमेण स्त्रीसूत्रवार्तिकभाष्यं लिङ्गवचनातिदेशविचारप्रसङ्गेन व्याख्यातुमाह—

शास्त्रे निमित्तभावेन समुदायादपोद्धृतः ।
स्त्र्यर्थस्तस्येच्छया योगः प्रकृत्या प्रत्ययेन वा ॥ १७० ॥

स्थितलक्षणो लौकिकोऽर्थः स्त्रीत्वविशिष्टद्रव्यस्वभावो निरंशात्पदात्प्रतीयते तस्य तु पदस्य प्रकृतिप्रत्ययपरिकल्पनयाऽन्वाख्याने तयोः प्रकृतिप्रत्यययोरवयवयोरनुशासनाङ्गत्वेन प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थतया निरंशोऽप्यसावर्थो विभज्यते, तत्र समिद्दृषदित्यादौ प्रातिपदिकमात्रेणापि स्त्रीत्वप्रतिपादनं दृष्टं, गौरीकिशोरीत्यादौ प्रत्ययसहितेनेत्यन्वयव्यतिरेकयोर्नियमाभावादन्वाख्यातुरिच्छया प्रयोगानुरोधिन्या प्रकृतिप्रत्ययार्थतया तद्विमर्शः ॥ १७० ॥

तथा हि—

स्त्रीशब्दो गुणशब्दत्वात्तुल्यधर्मा सितादिभिः ।
गुणमात्रे प्रयुज्येत संस्त्यानवति वाऽऽश्रये ॥ १७१ ॥

संस्त्यानं स्त्यादीनां संहननं गुणः तत्र वा स्त्रीशब्दो वर्तते तद्वति वा गुणिनीति शुक्लादिशब्दैस्तुल्यत्वेऽपि हि पटस्य शुक्लः शुक्लः पट इत्यादौ गुणमात्रे गुणिनि च दृष्टप्रयोगः,

एवं च स्त्रियामिति निर्देशे यदा गुणमात्रवृत्तिः स्त्रीशब्दः तदा प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे गुणे वर्तमानात्प्रत्यय इति प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षो भवति; अभिधेये स्त्रीत्वे टाबादय इति तु प्रत्ययार्थपक्षो जायते यदा तु तद्वति वृत्तिस्तदा संस्त्यानवति द्रव्ये वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे टाबादय इति प्रकृत्यर्थपक्षो भवति,

अत्र तु पक्षे यथा शुक्लादयो गुणं निमित्तीकृत्य तद्वति वर्तन्ते नैवं किञ्चित्प्रातिपदिकमस्ति यस्य द्रव्ये वृत्तौ स्त्रीत्वं निमित्तं, स्त्रीशब्द एव हि तथा तत एव तु विधौ सर्वप्रकृतिसाधारण्येन स्त्रियामित्यपार्थको निर्देशः स्याद् अत एव हि स्त्रियां स्त्रीशब्दप्रत्यायितेऽर्थे यत्प्रातिपदिकं वर्तत इति स्त्रीशब्देन प्रातिपदिकार्थ उपलक्ष्यते ततश्च कुमारस्त्रीति स्त्रीशब्दसमानाधिकरणेऽर्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकादित्ययं पक्षो जायते

स चानिष्ट इत्युक्तं स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद् भूतादिष्वतिप्रसङ्गः षट्संज्ञकेभ्यश्च प्रतिषेध इति ॥ १७१ ॥

तदेतद्व्याचष्टे—

स्त्र्यर्थस्संस्त्यानवद्द्रव्यं प्रकृत्यर्थश्च यद्यसौ।
द्रव्योपलक्षणार्थत्वं संस्त्यानस्य तथा सति ॥ १७२ ॥

संस्त्यानेन निमित्तभूतेनावच्छिन्नं संस्त्यानवत् तथा सति संस्त्यानमुपलक्षणं भवेत् तन्निमित्तेऽर्थे कस्य चिदप्यवृत्तेरित्यभिप्रायः ॥ १७२ ॥

एवं सति को दोष इत्याह—

संस्त्यानेन क चिद् द्रव्यं दृष्टं यदुपलक्षितम्।
अनङ्गीकृतसंस्त्यानात्तद्वृत्तेः प्रत्ययो भवेत् ॥ १७३ ॥

अनङ्गीकृतमनुपात्तं वाच्यत्वेन संस्त्यानं स्त्रीत्वं येन तद्वृत्तेः स्त्रीशब्दसंनिधापितेऽवर्तमानात्प्रातिपदिकात् प्रत्ययः प्रसज्येत बहिरङ्गस्यैव पदान्तरोपलक्षितार्थस्यान्वाख्याने निमित्तत्वेनापेक्षणात् ॥ १७३ ॥

अत्रोदाहरणमाह—

भूतादयः षडाख्याश्च संस्त्यानेनोपलक्षिते।
ब्राह्मण्यादौ यदा वृत्तास्तेभ्यस्स्युः प्रत्ययास्तदा ॥ १७४ ॥

यथा कुमारस्त्रीति स्त्रीशब्दप्रत्यायितेऽर्थे कुमारशब्दो वृत्तः स्त्रीप्रत्ययमस्मिन्पक्षे प्रतिपद्यते तथा भूतमियं ब्राह्मणी कारणमावपनमियं ब्राह्मणीत्यत्र भूतादिशब्देभ्यो ब्राह्मणीशब्दोपलक्षितस्त्रीत्वेऽर्थे वर्तमानेभ्यष्टाप् स्यात् तथा पञ्च षट् सप्त नव दश ब्राह्मण्य इति पञ्चादिभ्यः स्त्रीप्रत्ययप्रसङ्गे "न षट्स्वस्रादिभ्य" इति प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे स्त्रीत्ववचनाट्टाबादिरित्यनङ्गीकृतसंस्त्यानान्न भवतीति स्त्रीसमानाधिकरणपक्ष एवायं दोषः ॥ १७४ ॥

तथा हि—

तद्वन्तो हि प्रधानत्वात्प्रत्ययानां प्रयोजकाः।

सामानाधिकरण्येऽपि तस्माट्टाबादिसम्भवः ॥ १७५ ॥

अत्र पक्षे संस्त्यानाभिधानं प्रातिपदिकेन नाश्रीयते प्रत्ययोत्पत्तावपि तु संस्त्यानवन्तः स्त्रीशब्दोपलक्षिता अर्थाः प्रधानानि प्रत्ययानां प्रवर्त्तका इत्युपसर्जनत्वात् संस्त्यानस्य पदान्तरेण वाह्येन समानाधिकरणत्वेऽपि तथाभूतस्य संस्त्यानस्य प्रतीतेष्टाबादयो भवेयुरेव न ह्येतदत्र शक्यते वक्तुं, कथं पदान्तरगम्योऽर्थः शब्दसंस्कारे निमित्तमिति तथाभूतस्यैव वचनेनाश्रयणाद्,

एवं हि स्त्रीसमानाधिकरणपक्षं दूषयित्वा सिद्धं तु स्त्रियां प्रातिपदिकविशेषणत्वात् स्वार्थे टाबादय इति प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षोऽभिहितः ॥ १७५ ॥

एतदुत्थानबीजमाह—

गुणमात्राभिधायित्वं स्त्रीशब्दे वर्ण्यते यदा ।
प्रकृत्यर्थश्च संस्त्यानं स्वार्थिकाः प्रत्ययास्तदा ॥ १७६ ॥

संस्त्यानमात्रं यदा स्त्रीशब्दवाच्यं तच्च प्रातिपदिकविशेषणमिति तदा स्त्रीत्वे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् टाबादय इत्यर्थः स्यात् तेषामन्यस्यानिर्देशात् स्वार्थिकत्वं भवति यदा तु स्त्रीत्वेऽभिधेय इत्यर्थस्तदा प्रत्ययार्थविशेषणपक्षो जायते ॥ १७६ ॥

ननु च स्त्रीत्वमात्रे कस्य चित्प्रातिपदिकस्य वृत्त्यसम्भवात् कथं प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षो भवतीत्याह—

संस्त्याने केवले वृत्तिः प्रकृतीनां न विद्यते ।
तदाविष्टे ततो द्रव्ये गृह्यन्ते समवस्थिताः ॥ १७७ ॥

लौकिकोऽर्थः स्थितलक्षणोऽन्वाख्यानाङ्गमुपादीयमानो यथा सम्भवमसौ गृह्यत इति स्त्रियामित्युक्तेऽपि स्त्रीत्वमात्रे प्रातिपदिकस्य वृत्त्यदर्शनात् सामर्थ्यात् तद्विशिष्टार्थाभिधायिनः प्रातिपदिकाद्विधिर्विज्ञायते ॥ १७७ ॥

तथा च तेन स्त्रीत्वेनाविष्टे संभिन्ने द्रव्ये वर्तमानाः प्रत्ययमुत्पाद-

यन्तीति पूर्वदोषानवतार इत्याह—

उपकारि च संस्त्यानं येषु शब्देष्वपेक्षितम् ।
तेभ्यष्टाबादयस्तच्च भूतादिष्वाविवक्षितम् ॥ १७८ ॥

वाच्यत्वेनोपयोगि येषु शब्देषु तेभ्यष्टाबादय इत्युपलक्षणभूतं येषु संस्त्यानं तेभ्यो भूतादिभ्यः प्रत्ययाभाव इत्यर्थः, तदुक्तं भाष्ये–भूतमियं ब्राह्मणीति नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितं किं तर्हि पौतन्यमिति स्त्रीत्वे वाच्ये विवक्षिते भवत्येव प्रत्ययः, भूता ब्राह्मणीति सत्यवादिनी अतीता वेत्यर्थो न पौतन्यं तथा कारणमियं ब्राह्मणीति प्राधान्यं विवक्षितम् आवपनमियमुष्ट्रिकेति सम्भवनमाधेयप्रमाणादाधारस्य प्रमाणातिरेको विवक्षितः, पञ्चादीनामपि भेदगणनात्मिका सङ्ख्या वाच्या न स्त्रीत्वमिति तेभ्यः स्त्रीप्रत्ययाप्रसङ्गात् ततः प्रतिषेधः प्रत्याख्यातः ॥ १७८ ॥

एवं निर्दोषः प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षोऽवस्थापितः, तृतीयोऽपि पक्षोऽभिहितः–अथ वा पुनरस्तु स्त्रियामभिधेयायामिति प्रत्ययार्थत्वं स्त्रीत्वस्य, अत्र पक्षे सम्भावनाबीजमुपन्यस्य दोषमभिहितं व्याचष्टे—

संस्त्यानं प्रत्ययस्यार्थः शुद्धमाश्रीयते यदा ।
तदा द्विवचनानेकप्रत्ययत्वं न सिध्यति ॥ १७९ ॥

शुद्धं केवलं द्रव्यविशेषणभावमनापन्नं यदा संस्त्यानं स्त्रियामिति निर्दिष्टं प्रत्ययार्थत्वेनाश्रीयते तदा तस्यैकत्वात् कुमार्यौ कुमार्य इति द्विवचनबहुवचने न स्याताम् एकस्य च संस्त्यानस्य प्रत्यायने स्त्रीप्रत्ययो भवन्नेक एव स्यादिति गार्ग्यायणी कारीषगन्ध्या कालितरेत्यादावनेकस्त्रीप्रत्ययो न स्यात्, तदुक्तं वार्त्तिके–स्त्रियामिति स्त्र्यर्थाभिधाने चेट्टावादयो द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिरिति ॥ १७९ ॥

अथ तिस्रो जातय एवैताः सर्वत्र समवस्थिता इति दर्शने स्त्रीत्वं जातिरत्र निर्दिष्टा प्रत्ययार्थत्वेन तस्याश्च व्यक्तिभेदेन गावौ गाव इत्यादिवद्वचनभेदो योक्ष्यत इत्याशङ्क्याह—

जातिश्चेत्स्त्रीत्वमेवासौ भेदोऽन्यत्राविवक्षितः ।

तस्माद्भिन्नैरपि द्रव्यैस्तदेकं सद्विशिष्यते ॥ १८० ॥

स्त्रियामिति प्रत्ययार्थत्वेन जातिनिर्देशे प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति तस्या एव प्राधान्येन विवक्षितत्वादन्यत्र व्यक्तौ योद्वित्वबहुत्वाख्यो भेदो विशेषः स नात्र प्रतिपाद्यत्वेन विवक्षितः, यतस्तत्स्त्रीत्वमेकं सद्भिन्नैर्बहुभिः प्रकृतिवाच्यैराश्रयभूतैर्द्रव्यैः सङ्ख्याभेदवद्भिरवच्छिद्यत इति प्रधानभूतप्रत्ययवाच्यस्त्रीत्व एकत्वाश्रयमेकवचनमेव न्याय्यं, गावौ गाव इत्यादौ तु जात्यावेशेन व्यक्तीनामभिधानाद्युक्तोवचनभेदः ॥ १८० ॥

अथ गुणावस्था लिङ्गमित्यस्मिन्दर्शनेऽवस्थानां भेदाद्वचनभेदो भविष्यतीत्यत आह—

मात्राणां हि तिरोभावे परिमाणं न विद्यते ।
कुमार्य इति तेन स्यात्कुमार्यां भेदसम्भवात् ॥ १८१ ॥

मात्राणां सत्त्वादिगुणमयानां रूपरसादीनां तिरोभावे प्रतिलयेऽपचयेऽत्र संस्त्यानलक्षणे स्त्रीत्वे विवक्षितेऽवस्थाभेदाश्रयेण वचनभेदे कथ्यमानेऽवस्थाभेदानामेकत्रापीयत्ताऽनवधारणात् सदैव कुमार्य इति बहुवचनान्त एव प्रयोगस्स्यात् तदर्थस्य संस्त्यानस्य बहुत्वसंभवाद्व एवं हि गुणवृत्तमिति परिणामस्य क्षणिकत्वाद्व अवस्थाभेदस्सनातनः, अवस्थाभेदानादरेण प्रत्ययानुवृत्तिकार्यमेकं चेत् स्त्रीत्वं तदा जातिपक्षादस्या भेद इति नियोगत एकवचनं स्याद्व; अत एव चात्रापि जातेरेषणीयत्वात् फलत एकपक्षीभावं मन्यमानः पूर्वोक्तार्थोपपादनहेतुद्योतकं हिशब्दं पठति न समुच्चयार्थं चकारं, तथा चात्र पक्षे द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिदोषः, तथा द्रव्येण सामानाधिकरण्याभावोऽपि तथा चास्यां कुमारीति स्यात् संस्त्यानस्य च धर्ममात्रत्वात् क्रियायोगो न कल्पते अलङ्क्रियतां कुमारीति, तदत्र प्रतिसमाधानमुक्तं वार्त्तिककृता "गुणस्य चाश्रयतो लिङ्गवचनभावादि"ति ॥ १८१ ॥

तदेतद्व्याख्यातुमुपक्रमते—

जातिसङ्ख्यासमाहारैर्यथैव सहचारिणि ।

द्रव्ये क्रियाः प्रवर्तन्त एकात्मत्वे व्यपेक्षिते ॥ १८२ ॥
मूर्तिभ्यो मूर्तिधर्माणां तथाऽभेदस्य दर्शनात् ।
सामानाधिकरण्यं च क्रियायोगश्च कल्पते ॥ १८३ ॥

गौर्दुह्यतां ब्राह्मणशतं भोज्यतां पञ्चपूली समानीयतामित्यादौ जातिसङ्ख्यासमाहारैः शब्दोपादानात्करणभूतैः स्वात्मन्यसम्भवाद-विनाभाविनि द्रव्ये क्रियाः क्रियन्ते; जातितद्वतोः समवायाद्, भेदस्य प्रच्छादने अभेदे निरूपिते धर्मधर्मिणोरपि तथैव विवेकानवसायात् तत्त्वतो भेदेऽप्येकात्मत्वे बुद्ध्या निरूपिते सत्येव मूर्तिभ्यो वस्तुभ्यस्तद्ध र्माणां संस्त्यानादीनामभेदस्य द्रव्यादव्यतिरेकस्य प्रतिभासनात् सामा-नाधिकरण्यं द्रव्येण क्रियायोगश्च कल्पते, स्वभावाद्धि प्रत्ययेन द्रव्या-व्यतिरेकेण स्त्रीत्वं न प्रत्याय्यते, प्रक्रियायां तु प्रत्ययार्थपक्षापोद्धारः सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः संस्त्यानप्रसवगुणा इति भाष्ये मूर्ति-शब्देन वस्तुमात्रस्याभिधानादिहापि मूर्तिशब्देन वस्तुमात्रं लक्ष्यते, दिगादीनाममूर्तानामपि स्त्रात्वाख्यस्य धर्मस्य सम्भवात् ॥१८२॥१८३॥

केचिदाहुः—लुप्तमत्वर्थीयाः कुमार्यादयो द्रव्यवचनैः समानाधि-करणा भवन्तीति तन्मतमपाकरोति—

सामानाधिकरण्ये तु मतुब्लोपादपेक्षिते ।
लुक्तद्धितलुकीति स्याल्लुक्तत्राप्युपलक्षणम् ॥ १८४ ॥

संस्त्यानलक्षणधर्ममात्रवचनः स्त्रीप्रत्यय इति गुणवचनत्वान्मतु-पो लुका शुक्लादिवद् द्रव्यसामानाधिरण्येऽङ्गीक्रियमाणे लुक्तद्धितलु-कीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्प्रसङ्गः,

अथ सर्वदा द्रव्यस्यैव स्त्रीप्रत्ययान्तैः प्रत्यायनात् स्त्रीप्रत्ययस्य विधानसामर्थ्याल्लुक्प्रतिविधीयते; एवमपि कुत एतत् स्त्रीप्रत्ययस्या-लुग् भविष्यति न तु मतुप एव, एवं स्त्रीप्रत्ययस्य लुङ्नैव प्राप्नोति, तस्माद्विनाऽपि मतुपं स्वभावदेव द्रव्यस्य स्त्रीत्वाभेदेन प्रत्यायनं, तथा च यत्रापि मतुपो लुगारब्धः शुक्लादौ तत्रापि स्वार्थावच्छिन्नप्रत्यया-र्थप्रत्यायनशक्तिं प्रकृतेरेव ज्ञापयितुमित्युपलक्षणं तत्र लुग् असति तु तथाऽर्थाभिधाने लुकाऽपि किं कृत्यम् ॥ १८४ ॥

एवं प्रत्ययार्थपक्षे गुणवचनत्वादभेदोपचारादाश्रयेण सह तस्सामानाधिकरण्यं वचनभेदश्चोपपादितः, अनेकश्च प्रत्ययो भवति स्वभावाद् द्रव्योपसर्जनस्य स्त्रीत्वस्य क्व चिदनेकप्रत्ययेन प्रतिपादनात् प्रत्ययार्थपक्ष एव सामानाधिकरण्याद्यपरेण प्रकारेण समर्थयितुमाह—

केषां चिरत्यक्तभेदेषु द्रव्येष्वेव विधीयते ।
संस्त्यानवत्सु टाबादिरभेदेन समन्वयात् ॥ १८५ ॥

संस्त्यानवत्सु द्रव्येषु स्त्रियामिति स्त्रीशब्दस्य तद्वति वृत्तिमाश्रित्य प्रत्ययार्थपक्षेऽपि टाबादिर्विधीयते स्त्रीप्रत्ययान्ताद्धि नियोगतो द्रव्यं प्रतीयत इति तदेव प्रत्ययवाच्यं न्याय्यं कल्पयितुं, यद्येवमेकं प्रकृत्यर्थभूतं द्रव्यमपरं प्रत्ययार्थभूतमिति द्रव्यद्वयप्रतीतिप्रसङ्गः, न च भेदेन द्रव्यद्वयं प्रतीयते प्रकृतिप्रत्ययार्थयोश्च द्वयोः परस्परमनभिसंबन्धप्रसङ्ग इत्याशङ्क्योक्तं—त्यक्तभेदेष्विति, यस्मादविद्यमानविशेषेणार्थेनाविरोधाद्भवति प्रकृतिवाच्यस्य विशेषस्याभिसंबन्धोऽभेदेन सर्वत्र स्त्रीत्येवमाकारसंविन्निबन्धनेन सामान्येनावगमात् तस्मात्प्रकृतिप्रत्ययवाच्यतया सामान्यविशेषकल्पनया द्रव्यभेदे प्रकृतिवाच्यं हि विशिष्टं द्रव्यं प्रत्ययवाच्यं तु द्रव्यसामान्यं तदेव च प्रकृत्यर्थावच्छिन्नं विशेषमासादयति, तथा हि प्रकृतिवाच्यानां द्रव्यविशेषाणां स्त्रीत्येवमभेदोऽनुगतः प्रतीयत इति प्रातीतिकोऽयं भेदः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः; न तु परस्परासंबद्धौ द्वौ द्रव्यात्मानौ ॥ १८५ ॥
तथा हि—

सामान्यभूतो द्रव्यात्मा परिच्छिन्नपरिग्रहः ।
क्रियाभिर्युज्यते भेदैर्भागशश्चावतिष्ठते ॥ १८६ ॥

प्रकृतिवाच्येन द्रव्यविशेषेणावच्छेदाद् बुद्ध्या परिकल्पितः प्रत्ययवाच्यो द्रव्यात्मा सामान्यमिव न तु सामान्यमेव; एकपदनिबन्धनेन हि विशेषेणोपरागान्न सामान्यात्मनि द्रव्यमात्रमवतिष्ठते, अपि तु परिच्छिन्नः परिमितरूपः परिगृह्यमाण आलम्बनीयोऽस्येति परिच्छिन्नपरिग्रहः, एवं च कृत्वा क्रियायोगोऽस्य न विरुद्धः तैश्च प्रकृतिवाच्यैर्भेदैर्विशेषैस्तस्य समूहरूपस्य सर्वत्रानुगतत्वात् सामान्यस्य

भागैरिवावयवैरिवावच्छेदात् तद्रूपतयाऽवस्थानमिति सामानाधिकरण्यमपि युज्यते,

अयमत्राशयः—प्रकृतिप्रत्ययसमुदायाद्विशिष्टं द्रव्यं प्रतीयत इति तत्रापोद्धारे प्रक्रियायां कल्पनया सामान्यविशेषभावेन भेदमाश्रित्य प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थत्वमवस्थाप्यते तदेव प्रकृतेरन्यस्माद् भेदेनावधार्यमाणं विशेषः, टाबादेः स्त्रीत्वानुयायिना स्वभावेनानुगम्यमानं सामान्यमिति, लौकिके तु प्रयोगे विशेषपर्यवसानैव प्रतिपत्तिरिति सर्वमुपपद्यते ॥ १८६ ॥

तदेवं प्रत्ययार्थपक्षे प्रकारद्वयेन स्वाश्रयतो वचनमुपपादितम्; एतदाक्षिपति—

शुक्लादिष्वाश्रयद्रव्यं प्राधान्येनाभिधीयते ।
स्त्रीत्वं तु प्रत्ययार्थत्वादभिधाविषयो यतः ॥ १८७ ॥

गुणोपसर्जनद्रव्यवचनाः शुक्लादयो शुक्लं यदाश्रयगतलिङ्गसङ्ख्याऽनुवर्तिनः प्राधान्यादाश्रयस्य, स्त्रीत्वं तु प्रत्ययस्य टाबादेर्वाच्यं-प्राधान्येन प्रकृत्यर्थस्तु द्रव्यमात्रगुणभूतमिति कथमत्र गुणधर्मान्प्रधानं प्रतिपद्येत ? विशेषणानामित्यपि सूत्रेण विशेष्यवद्विशेषणानां व्यक्तिवचने अतिदिश्येते न तु विशेषणवद्विशेष्याणामभिधाविषय इति सत्यपि वास्तवे द्रव्यस्य प्राधान्ये न शब्दास्तदनुरुध्यन्ते; अपि तु स्वसामर्थ्यानुरूपमेषामभिधानमित्यर्थः ॥ १८७ ॥

एतत्परिहरति—

सोऽयमित्यभिसंबन्धादाश्रयं प्रतिपद्यते ।
स्त्रीत्वं स्वभावसिद्धो वा गुणभावविपर्ययः ॥ १८८ ॥

यद्यपि प्रक्रियायां स्त्रीत्वं प्रत्ययार्थ इति व्यवस्थाप्यते तथाऽपि शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्गुणभावस्येह विपर्ययो वैपरीत्यं द्रव्यस्य तु प्राधान्यमिति न हि सर्वत्र प्रत्ययार्थः प्रधानं तद्यथा साधने विधीयमानास्तिङो नाख्याते साधनं प्राधान्येनाचक्षते; अपि तु क्रियोपसर्जनं; सङ्ख्यायां विधीयमानाश्च विभक्तयः सङ्ख्येयोपसर्जनं तमाचक्षते दीव्यत्यादिषु च विधीयमानाष्ठगादयः क्रियावन्तमभिदधति प्राधान्येनेति

सर्वत्र शब्दशक्तिरेवानुसरणीया,

एवं चाश्रयस्यैव प्राधान्यात् तत्सङ्ख्याऽत्रोपपद्यते, यद्वा यद्यपि संस्त्यानमात्रमधिधेयं प्रत्ययस्य तथाऽपि तेनोपचरितभेदाः प्रकृत्यर्थ-व्यक्तीः प्रत्ययान्तोऽभिधत्त इति सिद्धं वचनम् ॥ १८८ ॥

तदेवं सामानाधिकरण्ये त्रयः प्रकाराः—द्रव्यानतिरिक्तस्य स्त्री-त्वस्य प्रत्यायनं तद्यथा मूर्तिभ्यो मूर्त्तिधर्माणामित्याद्युक्तमभेदोप-चारः, द्रव्यस्य प्राधान्यमितीहोक्तम् ,

इदानीं संस्त्यानवद्द्रव्यसामान्याभिधानपक्षेऽप्यत्र प्रत्ययार्थभूत-स्यापि सामान्यस्य वास्तवगुणत्वसम्भवाद् गुणवचनत्वादाश्रयतो लिङ्ग-वचनातिदेशं योजयितुमाह—

साकाङ्क्षत्वाद् गुणत्वेन सामान्यं वोपदिश्यते ।
व्यक्तीनामात्मधर्मोऽसावेकप्रख्यानिबन्धनः ॥ १८९ ॥

यदभेदेन संस्त्यानवद् द्रव्यं प्रत्ययवाच्यं सामान्यभूतमुक्तं तत्सूत्रे विशेषणशब्देन गुणपर्यायेणोक्तं यस्मात्प्रत्ययार्थत्वेन प्रधानमपि द्रव्य-सामान्यं प्रकृत्यर्थगतद्रव्यविशेषापेक्षत्वाद् गुणशब्देनार्हत्यभिधानं-द्रव्याकाङ्क्षस्यार्थस्य गुणत्वेन प्रसिद्धेः, न च विशेषेभ्यो विलक्षणं तद् यस्माद् व्यक्तीनां द्रव्यविशेषाणामसौ गुणस्वभावतां प्राप्तः, एकप्रख्या-निबन्धनो हि व्यक्तीनां स्वभावः सामान्यं कथ्यतेऽप्यव्यतिरेकदर्शने ऽपि समवायात्स्वरूपतिरोधानात् स्वभावताप्राप्तिरेव ॥ १८९ ॥

ननु साकाङ्क्षत्वाद्भवतु गुणत्वं द्रव्यसामान्यस्य बुद्ध्या परिक-ल्पितस्य तत्त्वतस्तु संस्त्यानविशिष्टस्य द्रव्यस्यैकत्वाश्रयाश्रयिभावः कथमित्याह—

एवंभूता च साऽवस्था भागाभेदपरिग्रहे ।
कृते बुद्ध्यैव भेदानामाश्रयत्वेऽवकल्पिते ॥ १९० ॥
निष्कृष्टेष्वपि भेदेषु व्यक्तिभेदाश्रये ततः ।
लिङ्गप्रत्यवमर्शेन लिङ्गसङ्ख्ये प्रपद्यते ॥ १९१ ॥

सामान्यविशेषरूपाभ्यां शबलावस्था लिङ्गसङ्ख्ये व्यक्तिरूपाश्रये

विशिष्टद्रव्याश्रये प्रतिपद्यत इति समन्वयः, अपोद्धारबुद्ध्या प्रकृतिप्रत्ययभागपरिकल्पने कृते तथैव समुदायवाच्यमर्थं प्रकृतिप्रत्यययोर्विभज्य, तथा हि–किञ्चिदस्य भेदरूपं प्रातिपदिकोपादानपरं प्रत्ययवाच्यंसंस्त्यानानुविद्धमंशप्रख्यं प्रकल्पितं भेदे च परिकल्पिते प्रकृतिवाच्यानां विशेषाणामाश्रयत्वे समारोपिते तेषु पृथक्कृतेष्वपि सर्वतन्त्रेष्वपि निरूप्यमाणेषु विशेषेषु लिङ्गप्रत्यवमर्शेन स्त्रीत्येवं निरूपणेन स्त्रीत्ववद् आश्रितत्वादाश्रयगतलिङ्गसङ्ख्याप्रतिलम्भः, अन्यत्र लिङ्गसङ्ख्ययोस्साहचर्येण दृष्टत्वादिह लिङ्गग्रहणं न त्वत्र स्त्रीत्ववतो लिङ्गान्तरस्य विरोधिनोऽतिदेशः संभवति;

तदेवं द्विवचनानुपपत्तिः प्रतिविहिता, अनेकप्रत्ययानुपपत्तिस्त्वत्र न प्रतिविहिता लिङ्गवचनविचारप्रस्तावेन हीदमिह कथ्यत इत्यत्राप्रस्तुतानेकप्रत्ययानुपपत्तिः सुप्रतिविधाना चेयं क्व चित्किल स्वभावाद्, द्रव्योपसर्जनस्य स्त्रीत्वस्यानेकेन प्रत्ययेनाभिव्यङ्ग्यत्वाद् न हि व्यञ्जकानां नियमः, एतामेव च शब्दशक्तिमनुसर्तुं ष्फस्य षित्वं ङीपर्थं कृतं, ष्यङश्च ङित्करणं यङश्चावित्यत्र सामान्यग्रहणार्थं, भाष्ये त्वन्यथा परिहारोऽभिहितः, भावस्य च भावयुक्तत्वादिति हि वार्त्तिकं गुणपरिणामरूपत्वात् स्त्रीत्यत्रापि स्त्रीत्वेन योग उपपन्न इत्यर्थः, विस्तरव्याख्याऽत्र वार्त्तिकोन्मेषे, एतच्च शब्दशक्तिमननुसृत्य प्रत्ययार्थपक्षे संस्त्यानस्य प्राधान्यं प्रक्रियागतमाश्रित्योक्तं, यथा तु शब्दशक्त्यनुसारेणेह द्रव्यप्राधान्यं विवक्षितं तथाऽनेकेनाप्यभिव्यञ्जकेन व्यङ्ग्यप्रतीतिर्दृष्टेति यथासमर्थितमेव न्यायः, तथा ह्यभिधानभेदात् स्त्रीत्वस्य स्त्रीत्वयोग उच्यते प्रातिपदिकेन द्रव्यरूपस्याभिधानात् प्रत्ययेन धर्मरूपस्येति प्रत्ययद्वयोपपत्तिः यथा तदेव कर्मादि विभक्तिभिः शक्तिरूपं प्रत्याय्यते प्रातिपदिकेन तु वस्तुभूतम्, अयं ह्येकस्यार्थस्य शब्दभेदात्प्रतीतिभेद उपपन्नः॥ १९०–१९१॥

प्रक्रमप्राप्त्या द्वन्द्वे लिङ्गवचनातिदेशस्योपयोगो विचार्यते–तत्र चार्थे द्वन्द्वविधानादलिङ्गसङ्ख्यत्वे चोदिते स्वाभाविकत्वादिति परिहारोऽभिहितः, स कथमुपपद्यते यतश्चार्थस्य द्वन्द्वेनोपग्राहान्मा भूच्चास्य तत्र प्रयोगः चशब्दवत्तु द्वन्द्वस्याप्यर्थोऽभिहित इत्यलिङ्गसङ्ख्यत्वंकेन न स्यादित्याशङ्क्य क्रमेणैतदुपपादयितुमाह—

अन्तरेण चशब्दस्य प्रयोगं द्वन्द्वभाविनाम्।

अविशिष्टार्थवृत्तित्वं रूपाभेदात्प्रतीयते ॥ १९२ ॥

धवखदिरादिशब्दाद् द्वन्द्वं भावयन्ते प्राप्नुवन्ति द्वन्द्वो वा भावी येषां तेषां चशब्दप्रयोगं विना विशिष्टार्थवृत्तित्वमवगम्यते समुच्चयाख्यविशेषणानपेक्षया धवादिजातीयस्यार्थस्य चशब्देनाविशेषितरूपा अविशिष्टरूपा धवादयश्शब्दा वाचका इति समुच्चयद्योतनाय वाक्ये चशब्दमपेक्षन्ते ॥ १९२ ॥

यतः—

विकल्पवति वा वृत्तिर्निवर्त्ये च समुच्चिते ।
तेषामज्ञातशक्तीनां द्योतकेन नियम्यते ॥ १९३ ॥

असति चादिपदप्रयोगे समुच्चयादिविशिष्टेऽर्थे द्वन्द्वभाविनां पदानां वाक्यावस्थानां वाचकशक्तिर्नावधार्यते सन्देहो हि स्याद्विकल्पादौ ततश्च यथा विकल्प्यमानोऽर्थो वाशब्देन पदानां वाचकशक्तिर्ज्ञाप्यते नञा च निवर्त्ये प्रतिषिध्यमाने तथा चशब्देन समुच्चीयमानद्योतकेनेति चपदं परपदनिष्ठस्य शब्दस्य वाचकत्वाभावाद् द्योतकलक्षणं ज्ञापयति, अकेवलपदप्रयोगो द्योतक इति निर्णीतं वाक्यकाण्डे ॥१९३॥

एवं वाक्ये चशब्दप्रयोगस्समर्थितः समासे तु द्वन्द्वे नास्ति तस्य प्रयोग इत्याह—

वृत्तौ विशिष्टरूपत्वाच्चशब्दो विनिवर्तते ।
अर्थभेदेऽपि सारूप्याच्चार्थेनापदिश्यते ॥ १९४ ॥

एकार्थीभावकृताद् वृत्तिवाक्ययोर्विशेषाद् वाक्यगतधर्मवैलक्षण्येन वृत्तिपदाभिधानादन्तरेणापि चशब्दं समुच्चयोपाधिकं विशिष्टार्थाभिधानं द्वन्द्वे स्वाभाविकं न तु चार्थे द्वन्द्वविधानाद्, न ह्यर्था आदिश्यन्ते सहविवक्षायां हि वृत्तावनुस्यूतभेदः प्रत्येकं पदैरन्योन्यापेक्षः समुदायोऽभिधीयत इति, तत्र भेदस्य निगलनात् तदधिष्ठानः समुच्चयो न द्योत्यः, वाक्ये तु भेदप्राधान्याच्चशब्देन भेदाधिष्ठानसमुच्चयो द्योत्यते ॥ १९४ ॥

तदेवमत्यन्तार्थभेदेऽपि चार्थेन द्वन्द्वार्थो निर्दिश्यते, क्रियायामितरे-

तरापेक्षासाम्यमात्रादन्वाख्यानाय ह्यर्थो लोकसिद्ध एव सर्वतो व्यावृत्तभावः कथं चित्सादृश्यलेशानुगमनेन शब्देषु निर्दिश्यते सर्वतो व्यावृत्तस्य प्रतिशब्दमर्थस्यानन्त्यान्निर्देष्टुमशक्यत्वात् प्रक्रियायां गौरवप्रसङ्गाच्चेति लाघवेनार्थनिर्देशो न्याय्यः, तत्र च तद्धितार्थनिर्देशवन्नैर्देशिकस्यार्थस्य प्राधान्यात् स्वभावसिद्ध एवार्थविशेषोऽनुगम्यते यदि तु यथानिर्देशमर्थाः स्युस्तदा,

चस्य चासत्त्वभूतोऽर्थस्स एवाश्रीयते यदि ।
तद्धर्मत्वं ततो द्वन्द्वे चादिष्वर्थकृतं हि तत् ॥१९५॥

अलिङ्गमसङ्ख्यमव्ययमित्यर्थनिबन्धनाव्ययसंज्ञेति चार्थे द्वन्द्वविधानात् तस्य चार्थस्येव धर्मो लिङ्गसङ्ख्यारहितत्वं द्वन्द्वेऽप्यनुषज्येत द्वन्द्वस्य चादिष्वपाठादव्ययसंज्ञा न प्राप्नोतीत्याशङ्क्योक्तं चादिष्वर्थकृतं हि तदिति ॥ १९५ ॥

अलिङ्गासङ्ख्यत्वे ह्यादीनामव्ययत्वं स्वभावसिद्धं पाठेनानूद्यते न तु पाठ एव विधायक उदाहरणार्थत्वात्तस्येति चसमानार्थत्वे द्वन्द्वेऽप्यव्ययत्वं स्यादेव मा भूद्वाऽव्ययसंज्ञा पाठनिबन्धना, अलिङ्गसङ्ख्यत्वं त्वर्थाश्रयं केन निवार्येतेत्यर्थमन्वर्थत्वाद्वाऽव्ययसंज्ञायाः सा हि भवेत् तस्मान्न वचनानुरोधी स्वार्थः शब्दानामित्यभिधानवैचित्र्यादर्थवैचित्र्यमुदाहरति—

चार्थश्शब्दे क चिद्भेदात्कथं चित्समवस्थितः ।
द्योतकाश्चादयस्तस्य वक्ता द्वन्द्वस्तु तद्वताम् ॥ १९६ ॥

शब्दशक्तिभेदाद्यथा समुच्चयशब्दोऽयं लिङ्गसङ्ख्यायुक्तं चार्थमाह तथा द्वन्द्व इति समुच्चयोपाधिकार्थान्तराभिधायकोऽसौ पदान्तरोपादानादर्थनिष्ठास्तु द्योतकाश्चादय इति वाचकत्वद्योतकत्वकृत एवायं विशेषो व्यक्तिवचनाभ्यामयोगो योगश्च ॥ १९६ ॥

तथा हि—

विकल्पाद्यभिधेयस्य चार्थस्यान्यपदार्थता ।
द्योतकत्वान्न कल्पेत तस्मात्सदुपलक्ष्यते ॥ १९७ ॥

विकल्पः समुच्चयः प्रतिषेध इत्येवमादिभिश्शब्दैरभिधीयमानस्यार्थस्यान्येन रूपेण लिङ्गसङ्ख्यायोगिना पदप्रत्याय्यता वाप्रभृतिभिर्विकल्पादिशब्दानामर्थाभेदे वाशब्दादिद्व द्योतकत्वान्न घटेत, अस्ति तु लिङ्गसङ्ख्यायोगिनोऽर्थस्य विकल्पादिशब्दैरभिधानात् सामान्यपदार्थतेत्येकस्यैव वस्तुनः शब्दशक्तिभेदान्नानाऽऽकारस्य प्रकाशनमिति, शब्दार्थोऽर्थ इति नये स्वाभाविक एवायमर्थभेद इति सत् सत्त्वभूतं वस्तु द्वन्द्वविषयत्वेन चशब्देनोपलक्ष्यते कुतश्चित् सामान्याद्व न त्वसौ तत्त्वतश्चशब्देनेव द्वन्द्वेन प्रत्याय्य इत्यर्थः, तदेतदुक्तं भाष्ये "नेदं वाचनिकमलिङ्गताऽसङ्ख्यता वा; किं तर्हि स्वभावविकमेतदिति॥१९७॥

एतदेवाह—

तत्र स्वाभाविकं लिङ्गं शब्दधर्मेऽप्यपेक्षिते ।
शब्दः कश्चित्तमेवार्थं कथं चित्प्रतिपद्यते ॥ १९८ ॥

शब्दधर्मे शब्दस्वभावेऽभिसंहिते भाष्य एतदुक्तमित्यर्थः, तथा हि वस्तुन ऐक्येऽपि शब्दभेदादर्थवैचित्र्यं, तद्यथा कार्श्यं कृशिमा कृशतेति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रकृतिरूपस्याभेदेऽपि प्रत्ययश्रुतिभेदनिबन्धनः स्थितिप्रसवसंस्त्यानभेदः, जलमापः, दारा भार्येति च शब्दभेदाल्लिङ्गवचनभेदः तथा द्वैतमित्यलिङ्गसङ्ख्यस्स एवमिति द्वैधानीति सलिङ्गसङ्ख्योऽर्थः प्रतिपाद्यते, अत्र हि धमुञन्तात् स्वार्थे डदर्शनमिति प्रत्ययान्तरत्वे शब्दान्तरत्वम् ॥१९८॥

एवं द्वन्द्वोऽपि सलिङ्गसङ्ख्यार्थाभिधायी स्याद्व एतदङ्कुरभिप्रायादर्थानां व्यवस्था न शब्दधर्मत इत्याशङ्क्याह—

शब्दादर्थाः प्रतीयन्ते स भेदानां विधायकः ।
अनुमानं विवक्षायाः शब्दादन्यन्न विद्यते ॥ १९९ ॥

जातावेकवचनं शब्दादिति यथाऽभिप्रेतमर्थं प्रतिपादयितुं वक्ता योग्याञ्छब्दानुदाहरतीति तेभ्यः शब्देभ्यो वक्तृविवक्षाऽनुमानाद्व्यवहारे शब्दा एवार्थव्यवस्थापने प्रभवः अक्षिनिकोचादीनामपि शब्दैरेवानुमापकत्वं सङ्केतितत्वात्, तथा हि शब्देभ्यो वस्त्वर्था एकस्वभावा अपि विस्तारं भजन्ते तेभ्यो नानारूपाणां प्रकाशनात्, तथा च

दारशब्दः स्त्रियं पुंस्त्वविशेषणामाचष्टे भार्याशब्दः स्त्रीत्वविशिष्टाम्, अप्छब्दोऽवयवात्मकं तमेवार्थं बहुत्वावच्छिन्नमाह, उदकशब्दस्तु समूहरूपमेकमित्यादिः शब्दधर्मोऽनुगन्तव्यः, अतश्च स शब्दः स्वशक्तिवशाद् भेदानां वाच्यविशेषाणां विधायको निर्माता, भागभेदस्य वस्तुनि समारोपणमिवार्थस्य स्वभावात्तत्कृतं नानात्वमित्यर्थः ॥१९९॥

तदेवं स्वाभाविको लिङ्गसङ्ख्यायोगो द्वन्द्वे समर्थितः, अथ चाश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्तीति पक्षान्तरं वाचनिकत्वाश्रयेण भाष्य उक्तं विचारयितुमाह—

समुच्चितस्स्याद् द्वन्द्वार्थो गुणभूतसमुच्चयः ।
समुच्चयो वाऽपि भवेद्गुणभूतसमुच्चितः ॥ २०० ॥

समुच्चयोपाधिकाः समुच्चिता वाऽर्था द्वन्द्वेनोच्येरन् समुच्चितोपसर्जनो वा समुच्चय इति द्वैतम् ॥ २०० ॥

समुच्चितस्य प्राधान्ये लिङ्गसङ्ख्ये स्वभावतः ।
समुच्चयस्य प्राधान्ये शास्त्रं स्यात्प्रतिपादकम् ॥ २०१ ॥

समुच्चयोपसर्जनस्य सत्त्वभूतस्यार्थस्य द्वन्द्ववाच्यत्वे स्वाभाविके लिङ्गसङ्ख्ये इत्युक्तं, यदा तु वचनेनार्थनिर्देशे समुच्चयः प्राधान्येन द्वन्द्ववाच्यः, तदा वचनेनैव विशेषणानामित्याश्रयतो लिङ्गवचने विधीयेते धर्मरूपत्वात्समुच्चयस्याप्राप्तयोरिष्टयोर्लिङ्गसङ्ख्ययोः शास्त्रं विधायकं तत्र समुच्चयस्य प्राधान्येऽप्याश्रितमात्रस्य विशेषणशब्देनाभिधानाद्युज्यतेऽतिदेशः ॥ २०१ ॥

समुच्चितप्राधान्येऽपि शास्त्रस्योपयोगमेकीयमतेनाह—

समुच्चयवतोऽर्थस्य प्राधान्येऽप्यपरे विदुः ।
निमित्तानुविधायित्वादसिद्धिं लिङ्गसङ्ख्ययोः ॥२०२॥

निमित्तरूपेण निमित्तिनोऽवधार्यमाणस्य तदावेशाद्रूपतिरोधानमितीहापि समुच्चयाख्यनिमित्तावच्छादितस्य समुच्चितस्य स्वधर्मप्रतिपत्त्ययोग्यत्वात्तदीययोर्लिङ्गसङ्ख्ययोरप्राप्तावतिदेश इति पक्षद्वयेऽपि शास्त्रमुपयोगि ॥ २०२ ॥

एतदयुक्तमित्याह—

समुच्चयो निमित्तं चेत्स्यान्निमित्तानुवर्तनम् ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चार्थो द्वन्द्वनिबन्धनः ॥ २०३ ॥

समुच्चयोपाधिरर्थो न द्वन्द्ववाच्यो येन निमित्तानुविधानं स्याद् अपि तु योऽर्थोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्वन्द्वस्य वाच्य इत्यवधारितः स-चार्थ इत्येवं द्वन्दस्यान्वाख्यानायानुभाष्यते स च क्रियायां समकक्षाणामर्थानां समूह उद्भूतकारकशक्तिः यस्य च कथं चित् समुच्चितशब्देनाभिधानदर्शनाद् भ्रान्त्या समुच्चयो निमित्तत्वेनानाध्यारोप्यते॥२०३॥

परमार्थस्त्वयमत्रेत्याह—

समुच्चितनिमित्तत्वे चार्थस्यावगमेऽपि वा ।
स्वभावसिद्धे द्वन्द्वस्य लिङ्गसङ्ख्ये व्यवस्थिते ॥२०४॥

यदा समुच्चितो द्वन्द्वस्य निबन्धनं तदा प्रधानधर्मानुविधानाद् न्यायप्राप्ते तदीये लिङ्गसङ्ख्ये यद्वाऽत्यन्तवैलक्षण्याच्चार्थ एवात्र समुच्चयो-नास्ति यस्य द्रव्येण सह गुणप्रधानभावश्चिन्त्येत सादृश्यलेशानुगममात्रेण तु शब्दानुशासने यथा कथं चिदर्थो निर्दिश्यते द्वन्द्वनिमित्तत्वेन चार्थ इति सत्त्वभूत एव तु स्वभावतो द्वन्द्वार्थ इति ॥ २०४ ॥

समुच्चयस्यासत्त्वादेव मिमित्तभावो नास्ति, अन्योन्यापेक्षवर्तिपदार्था द्वन्द्ववाच्याः स एव च समुच्चयस्तत् किमुच्यते चार्थस्यावगम इत्याशङ्क्य पूर्वोक्तमर्थभेदं स्मारयति—

पदान्तरस्थस्यार्थस्य द्योतकत्वान्न युज्यते ।
निपातो लिङ्गसङ्ख्याभ्यां द्वन्द्वस्त्वर्थस्य वाचकः॥२०५॥

वस्त्वर्थस्याभेदेऽप्यभिधाव्यापारभेदात् शब्दार्थो भिद्यत इति द्वन्द्वे सत्त्वभूतार्थाभिधानाच्चार्थस्य वाक्येऽसत्त्वभूतस्य दृष्टस्यावगमो वर्णित इत्यर्थः ॥ २०५ ॥

वाचकद्योतकशक्तिविलसितं चैतत् प्रागेवोक्तं पुनरपि निमित्तानु-

विधानदर्शनमुपालभते—

निमित्तानुविधाने च द्रव्यधर्मानपेक्षणात् ।
गुणप्रधानभावेन क्रियायोगो न कल्पते ॥ २०६ ॥

निमित्तानुविधाने निमित्तिरूपाच्छुरितस्य निमित्तिनो द्रव्यस्याभिधानात् तस्य धर्मः शक्तिर्बुध्या नावधार्यत इति क्रियाभिः प्राधान्येन गुणत्वेन वाऽस्य योगो न स्याद् ॥ २०६ ॥

द्रव्यं हि साधनं, तस्य चानवधारितस्वशक्तेः कथं क्रियाभिस्संबन्धः, न च निमित्तस्य क्रियायोगोऽसत्त्वभूतत्वात्, तत्र गुणभावेन करणादिरूपतया क्रियासम्बन्धः प्रधानभावेन कर्मरूपतया तस्य क्रियाभिरुत्पत्तिसंस्कारप्रतिपत्तिविषयस्य समन्वयाद् मा भूत्क्रियायोग इति चेदाह—

यस्य नास्ति क्रियायोगः स्वतन्त्रोऽसौ न विद्यते ।
अर्थो द्वन्द्वस्य तत्र स्यादुपादानमनर्थकम् ॥ २०७ ॥

"क्रियाऽनुषङ्गेण विना न पदार्थः प्रतीयत"—

इति स्वतन्त्रः स्वनिष्ठः क्रियाभिरसम्बध्यमानः पदार्थो नास्ति, ततश्च तस्मिन्नर्थे निमित्तानुरक्तक्रियायोगाभावाद् द्वन्द्वस्य वाचकत्वेन परिग्रहो निष्प्रयोजन इति नान्वाख्येयोऽसौ भवेदव्यवहार्यः; तस्मादन्वाख्यानादेवावसीयते निमित्तानुविधानमत्र ॥ २०७ ॥

न चापि सर्वत्र निमित्तानुविधानमित्याह—

समुच्चयवतोऽर्थस्य वाचको नानुवर्तते ।
निमित्तमपि चास्यार्थः स्वधर्मैर्युज्यते ततः ॥ २०८ ॥

येऽप्येते समुच्चितादयः शब्दाः समुच्चयोपाधिकार्थाभिधायकत्वेन प्रसिद्धाः, तेऽपि निमित्तं नानुरुध्यन्ते प्रागेव तु द्वन्द्वः, यत्र समुच्चयोपाधित्वे भ्रान्तिः, यत्र हि निमित्तरूपेण निमित्तिनि तिरोहितस्वरूपे प्रतिपत्तिस्तत्र निमित्तानुविधानं यथा शुक्लादौ, इह पुनर्निमित्तेन भिन्नेनावच्छिन्नस्याख्यानमिति नास्ति तद्, अत एव समुच्चयवत इति मतुबुपात्तः, भिन्नेन निमित्तेनावच्छिन्नस्यान्वाख्यानमिति मतुपा

दर्शयति, यत्र तु निमित्तरूपेणाभिधानं तत्र शुक्लादौ मतुम्नोत्पद्यते, तस्मान्निमित्तानुविधानाभावादत्र समुच्चितशब्दः स्वार्थं स्वलिङ्गसङ्ख्यायोगिनमभिधत्ते द्वन्द्वोऽपीति न कश्चिद्दोषः ॥ २०८ ॥

तदेवं समुच्चितस्स्याद् द्वन्द्वार्थ इत्यत्र पक्षे स्वभावत एव लिङ्गसङ्ख्ये इत्येतदेव युक्तं, समुच्चयप्राधान्ये तु विशेषणानामिति शास्त्रेण लिङ्गसङ्ख्याविधानं तत्रैव तद्वक्तव्यं समकक्षानर्थानभिदधतो द्वन्द्वस्य कस्समानाधिकरणपदवाच्य आश्रयः ? यस्य व्यक्तिवचने प्रतिपद्येते इत्याशङ्क्याह—

अन्योन्यस्त्वाश्रयो द्वन्द्वे विशेषौ तत्र हि श्रुतौ ।
समुच्चयस्तदाधारस्तद्धर्मैर्व्यपदिश्यते ॥ २०९ ॥

शुक्लाः पटा इत्यत्र यथा पटशब्दोपादाने गुणवचनस्याश्रयोऽस्ति नैवं पदान्तरोपादाने द्वन्द्वे विद्यते श्रुत्यैव द्वन्द्वपदाभ्यां विशेषयोर्भेदयोरुपादानादन्तरङ्गयोर्धवखदिराविति; तावेव च विशेषौ समुच्चीयमानौ समुच्चयस्याधार आश्रय इति तल्लिङ्गसङ्ख्ये समुच्चयवाचिनो द्वन्द्वस्य भवतः, तत्र च पूर्वोत्तरपदगताभ्यां विरुद्धाभ्यां लिङ्गाभ्यां युगपदुपदेशासम्भवात् पर्याये प्राप्ते परवल्लिङ्गं नियम्यते सङ्ख्याऽप्यवयवगतैकत्वसमाहारात्मिका द्वित्वबहुत्वलक्षणाऽवयवलक्षणाश्रयद्वन्द्वस्य भवति ॥ २०९ ॥

एवं परस्परापेक्षा अवयवार्था एव द्वन्द्वार्थ इत्यत्र दर्शने प्रतिपादितमिदम् , इदानीं युगपदधिकरणवचनतायां चार्थस्यासम्भवपक्षे प्रतिपादयितुमाह—

यो वाऽवयवभेदाभ्यां भेदवद्भ्यामिवान्वितः ।
एकस्समूहो धर्मान् स भागयोः प्रतिपद्यते ॥ २१० ॥

अवयवभेदानुगतस्सहविवक्षायां द्वन्द्ववाच्यः, अभिधानं पुनः स्वाभाविकम् , याभ्यां चैकमनेकार्थं ताभ्यामेवापदमिति प्रत्येकं पदैरभिधीयमानोऽर्थ इति, अत्र दर्शने व्यक्तिवचने अवयवाश्रये समुदायः प्रतिलभत इति स्पष्टमेतद्, अनुस्यूतभेदस्य च समुदायस्य द्वन्द्वेन प्रतिपाद्यत्वाद्, भेदवद्भ्यामिवेत्याह—न त्वत्यन्तभिन्नाभ्यामित्यर्थः,

अभेदानुगमान्न तयोर्भागयोराश्रयभूतयोस्समुदायो लिङ्गसङ्ख्ये अनुवर्तते, अन्यथा निरस्तभेदस्य वनयूथादिवदभिधाने भेदयोराश्रयभूतयोरनुपादानाद्वर्तिपदाभ्यां कस्य लिङ्गसङ्ख्ये भजेत द्वन्द्व इत्यभिप्रायः॥ २१०॥

नन्वेवमप्यवयवव्यतिरेकेण समुदायानुपलक्षणात् क आश्रयाश्रयिभाव इत्याह—

एकश्च द्व्यात्मकोऽर्थोऽसौ भेदाभेदसमन्वितः।
यौ भेदावाश्रितस्तत्स्थे लिङ्गसङ्ख्ये प्रपद्यते॥ २११॥

अवयवात्मकतया गृह्यमाणः समुदायो भिन्नः, स्वतस्त्वेकप्रख्यानिबन्धनतयाऽभिन्नस्वरूप इति द्वितीयो रूपः, तथा च प्रत्येकं पदैर्भेदात्मना प्रत्याय्यमान आश्रयः समूहात्मनाऽऽश्रित इत्याश्रयभूतवर्तिपदार्थसमवेते लिङ्गसङ्ख्ये समवलम्बत इति स्थितम्॥ २११॥
इदानीं बहुव्रीहौ व्यक्तिवचनातिदेशोपयोगं क्रमेण व्युत्पादयितुमाह —

यथा स्वशब्दाभिहिते चैत्रार्थे न प्रयुज्यते।
चैत्रशब्दो बहुव्रीहावप्रयोगस्तथा भवेत्॥ २१२॥

इहान्यपदार्थे बहुव्रीहिरन्वाख्यायते ततश्च तेनैवान्यपदार्थस्योक्तत्वाद् द्वन्द्व इव चशब्दस्य तदाऽभिधीयमानश्चैत्रादेः प्रयोगो न प्राप्नोति, तद्यथा चैत्रशब्देनोक्ते स्वार्थे पुनश्चैत्रशब्दो न प्रयुज्यते, उक्तार्थानां ह्यप्रयोगः, तदुक्तं वार्त्तिके—"पदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वादि"ति, अत्र परिहारोऽभिहितो-"न वाऽनभिहितत्वात् सामान्याभिधाने हि विशेषानभिधानमि"ति॥ २१२॥

एतद्व्याचष्टे—

यथा गौरिति शुक्लादेरभिधानं न विद्यते।
एवं यस्याभिसम्बन्धो गोभिस्तावत्प्रतीयते॥ २१३॥

सम्बन्धिसामान्ये बहुव्रीहिरिति तद्विशेषप्रतिपत्तिरतो न भवति, तद्यथा सामान्यवाची गोशब्दो विशेषाभिधानायासमर्थ इति प्रयु-

ऽयते विशेषप्रतिपत्तये गौः शुक्लः कृष्णो वेत्यादिः, एवं चित्रगुश्चैत्रो-मैत्रो वेति प्रयोगो विशेषप्रतिपत्तये न्याय्यः, चित्रा गावो यस्येति स्वामिमात्रस्य प्रतीतेः ॥ २१३ ॥

यत्र तु शब्दशक्तिस्वाभाव्याद् बहुव्रीहिणैव विशेषोऽङ्गीकृतः; तत्र तदभिधायी न प्रयुज्यत इत्याह—

सम्बन्धी नियतो रूढश्चित्राणां न च विद्यते ।
गवां यथा वज्रपाणिस्त्र्यक्षो वाऽपि व्यवस्थितः ॥२१४॥

वज्रं पाणौ यस्य त्रीण्यक्षीणि यस्येति नियतः प्रसिद्धोऽव्यभिचारी रूढः शक्रः शिवश्च सम्बन्धी वृत्तावन्तरेण विशेषपदप्रयोगमवगम्यत इति भवति तत्र सम्बन्धिविशेषेऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः, चित्रगुरित्यत्र विशेषो नावधार्यते चित्रैर्गोभिरविशेषेण स्वामिमात्रस्य सम्बन्धसम्भवादिति विशेषस्यानुप्रयोगोऽत्राविरुद्धः प्रकरणादेस्तु विशेषावगमेऽत्रापि तत्प्रयोगो नास्ति ॥ २१४ ॥

एवं वार्त्तिककृता विशेषाभिधानायानुप्रयोगे समर्थिते चोदितं भाष्ये—"भवेत्सिद्धा यदा सामान्ये वृत्तिः, यदा तु विशेषे वृत्तिस्तदा न सिध्यति चित्रा गावोऽस्य देवदत्तस्ये"ति, अत्र समाधिर्नेदमुभयं युगपद्भवति वाक्यं समासश्च, यदा वाक्यं न तदा समासः; यदा समासः सामान्ये तदा वृत्तिः, तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः—चित्रगुः कः ? देवदत्त इति तदेतद्व्याचष्टे—

शब्दान्तरत्वाद्वाक्येषु विशेषा यद्यपि श्रुताः ।
वृत्तिशब्दोऽन्य एवायं सामान्यस्याभिधायकः ॥ २१५ ॥

निर्णीतचरमेतद् वृत्तिवाक्ययोरर्थरूपभेदेन शब्दान्तरत्वमिति, विशेषप्रक्रमेऽपि वाक्ये वृत्तिशब्दो विशेषाभिधानप्रहतशक्तिरिति युक्त एवानुप्रयोगः, न हि वाक्यमेव वृत्त्यात्मना परिणमते पृथक्तस्यापि श्रुतत्वात्, तस्माद्वाक्योपलब्धानां विशेषाणां वृत्तावन्तर्भावात् सामान्यमेवासावाचष्टे, अदूरविप्रकर्षेण तु वृत्त्यर्थो वाक्येनोपदर्श्यते न तु सर्वतः परिच्छिन्ने वाक्यार्थे वृत्तिपदस्याभिधानशक्तिः सङ्ख्याविशेषादेरतोऽप्रतीतेः ॥ २१५ ॥

यद्येवं किमनेनावगमितविशेषेण साकाङ्क्षेण सामान्याभिधायिना बहुव्रीहिसमासेन प्रयुक्तेनेत्याशङ्क्याह—

अगोरचित्रगोश्चैव रूपभेदान्निवर्तकः।
न चित्रगुविशेषाणां रूपाभेदात्तु वाचकः॥ २१६॥

चित्रगुशब्देनाविद्यमानगोसंबन्धाद्व्यावृत्तोऽर्थोऽस्मादभिधीयते चित्रत्वेन विशेषणादचित्रगोर्व्यावृत्तिः, एवं च न सर्वथा सामान्यशब्दोऽयम्; अपि त्वन्यव्यावृत्तविशेषस्याभिधातेत्यर्हति प्रयोगमेतावतीं विवक्षां पुरस्कृत्य चित्रगवीसंबन्धे हि प्रतिपाद्ये भिन्नरूप एवायं शब्दः तन्निष्ठापरविशेषप्रतिपादने तु रूपसामान्यादशक्त इति सामान्यस्याभिधायकः कथ्यते चैत्रोऽपि हि स्याद्व चित्रगुर्मैत्रोऽपीत्यत्राविशेषः,

एवं विशेषशब्दानामनुप्रयोगे साधिते पुनश्चोदितं सामान्यस्यैव तर्ह्यनुप्रयोगो न प्राप्नोति चित्रगु तत्, चित्रगु किं, चित्रगु सर्वमिति, अत्र समाधिः—सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वत्, चित्रग्वित्युक्ते सन्देहः स्यात् सर्वं वा विश्वं वेति तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्य इति॥ २१६॥

तत्र सामान्यस्य कथं विशेषसादृश्यमिति व्याचष्टे—

तथा चित्रगुरित्येतत् प्रयुङ्क्ते न प्रयुज्यते।
एवं यदि स्यात्सामान्यं तस्य न स्यात्प्रतिश्रुतिः॥२१७॥

चित्रगुरित्येवं चित्रगवीस्वामिन्याख्याते न तदर्थ एव शब्दोऽनाकाङ्क्षितार्थः प्रयोगमर्हति, एवंभूतं यदि सर्वादिपदोपादानं सामान्यमनाकाङ्क्ष्यमाणं स्यात् तदा न प्रयुज्येत॥ २१७॥

यावदाकाङ्क्ष्यते तदित्यर्हति तावत्प्रयोगम् अन्यव्यावृत्त्याऽर्थाभिधानाच्च विशेषपदमेवैतदित्याह—

सर्वादयो विशेषास्तु प्रदेशानां निवर्तकाः।
यथा प्रदेशाः सामान्यप्रदेशान्तरबाधकाः॥ २१८॥

इह भेदकत्वं विशेषलक्षणमिति यथा चैत्र इत्युक्ते मैत्रादिविशेषान्त-

रव्यवच्छेदः प्रतीयते सामान्यस्य निवृत्तिस्तथा सर्वं विश्वमित्यादि- सामान्यपदप्रयोगे विशेषनिवृत्तिप्रतीतेरन्यव्यवच्छेदकमिदं; सामान्य- मपि विशेषो भवत्यपेक्षावशादित्यर्थः, एवं पदार्थाभिधानपक्षेऽनुप्रयो- गानुपपत्तिचोद्यं समाहितम्, यदा तु चित्रा गावो यस्येति विभक्त्यर्थे संबन्धलक्षणे बहुव्रीहिस्तदा संबन्धवाचिका विभक्तिः षष्ठी माऽनुप्रयो- जि;द्रव्यं तु सम्बन्ध्यनभिहितमिति तदभिधानायानुप्रयोग उपपद्यत एव, तदुक्तं भाष्ये-"अथ वा विभक्त्यर्थोऽभिधीयते" एतच्चात्र युक्तम्, अत्र हि सर्वपश्चात्पदं वर्तत इति चित्रा गावो देवदत्तस्येति यदेतत्षष्ठ्यन्तं- पदं तदभिधाव्यापारेण प्रातिपदिकार्थोपसर्जनं विभक्त्यर्थं प्राधान्ये- नाचष्टे, ततश्च संबन्ध्युपसर्जनस्य संबन्धस्यान्यपदार्थता न्याय्येति, सर्वपश्चाच्छब्देन षष्ठ्यन्तस्य पदस्य तत्र विभक्त्यर्थे व्यतिरेके संबन्ध- लक्षणे वृत्तिमाह, अभिधाव्यापारेण "नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धि- रि"ति न्यायात्पूर्वमवच्छेदके प्रातिपदिकार्थे संबन्धिनि वृत्तिः पश्चात् तदुपहितसंबन्धे विशेषे संबन्ध इति स एवान्यपदार्थः प्रधानभूतो- न्याय्य।, पूर्वं तु तात्पर्यदृशा संबन्ध्यन्यपदार्थ-उक्तो नाभिधाव्यापा- राश्रयेण तदाश्रयणमेव तु ज्याय इति भाष्यकारो मन्यते ॥ २१८ ॥

तदेतदाह—

विभक्त्यर्थाभिधानाद्वा षष्ठी नानुप्रयुज्यते ।
द्रव्यस्यानभिधानात्तु तच्छब्दोऽनुप्रयुज्यते ॥ २१९ ॥

गतार्थोऽयं श्लोकः ॥ २१९ ॥

अत्र पक्षे चोदितं "विभक्त्यर्थाभिधाने द्रव्यस्य लिङ्गसङ्ख्यो- पचारानुपपत्तिरि"ति विभक्त्यर्थस्यासत्त्वभूतत्वात् सत्त्वस्य ये लिङ्ग- सङ्ख्ये तदुपचारो व्यवहारोऽत्र समासवाच्यस्य न स्यादित्यर्थः, अत्र समाधिरुक्तः—"सिद्धं तु यथा गुणवचनेष्वि"ति, तत्र गुणव- चनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति शुक्लादीनामाश्रयैर्मतुब्लोपेन सामानाधिकरण्यादिह तु संबन्धमात्रवचनस्य बहुव्रीहेः संबन्धिवच- नैः मतुब्लोपात्सामानाधिकरण्यं न युज्यत इत्याह—

सामानाधिकरण्यं चेन्मतुब्लोपात्प्रकल्पते ।
मतुपोऽपि तदर्थत्वादनवस्था प्रसज्यते ॥ २२० ॥

बहुव्रीहिवन्मतुपाऽपि संबन्धस्यैव प्रतिपादनात् संबन्धिनोऽनभिधाने पुनरपरो मतुब्विधेयः, तेनापि सम्बन्धिनोऽप्रत्यायने पुनरपर इत्यनवस्था अनिष्टा मतुपामत्र स्याद्, मतुपा तु सम्बन्ध्यभिधाने मत्वर्थे बहुव्रीहेर्विधानात् तेनापि तथैवार्थाभिधाने विभक्त्यर्थाभिधानपक्षो न भवेद् ॥ २२० ॥

न केवलमनवस्था यावत्—

सम्बन्धस्य च सम्बन्धी सम्बन्धोऽन्यः प्रसज्यते ।
विभक्त्यर्थे प्रधाने च क्रियायोगो न कल्पते ॥ २२१ ॥

बहुव्रीहिवाच्यः सम्बन्धः प्रकृत्यर्थः तेनावच्छिन्नोऽपरो मतुब्वाच्यः सम्बन्धः प्रकृत्यर्थोपरक्तत्वाच्च प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थसम्बन्धावच्छिन्नः प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थस्य सम्बन्धी स्यात् तथा च प्रकृत्यर्थस्य सम्बन्धरूपता हीयेत, उपाधिमत्त्वात् सम्बन्धिरूपताप्राप्तेरित्यभिप्रायः, षष्ठ्यर्थप्रधाने च बहुव्रीहौ चित्रगुरानीयतामित्यादिः क्रियायोगो न स्यात् सम्बन्धस्यासत्त्वभूतत्वेन कारकशक्त्याविर्भावायोगात् ॥२२१॥

अत्र तत्र पश्य ततः पश्येति विभक्त्यर्थप्रधानेऽपि दृष्टः क्रियायोगो, नेत्याह—

विभक्त्यर्थप्रधानत्वात्ततस्तत्रेति न क्रिया ।
दृश्यादिः कर्मकर्त्रादिनिमित्तत्वाय कल्पते ॥ २२२ ॥

अपादानाधिकरणशक्तिप्रधानयोः ततस्तत्रेत्यनयोः दृशितिष्ठत्यादिका क्रिया कर्तृकर्मशक्ती नाविर्भावयति; विभक्त्यर्थस्य विभक्त्यन्तरार्थविरोधात् किन्त्वत्रावधिमत आधेयस्य च क्रियायोगः प्रतीयते ततः पश्य तत्र पश्य तत्र तिष्ठतीति ॥ २२२ ॥

एवं विभक्त्यर्थाभिधानपक्षे दोषः,

किञ्च विभक्त्यर्थाभिधाने चित्रगुर्देवदत्तस्येति षष्ठी स्याद्, न भविष्यत्यभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः सम्पन्न इति, अत एव क्रियायोगो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—

अन्तर्भवेच्च सम्बन्धः प्राधान्याभिहितः कथम् ।
स प्रातिपदिकार्थश्च तथाभूतः कथं भवेत् ॥ २२३ ॥

चित्रस्येति यथा षष्ठ्या सम्बन्धः प्राधान्येनोद्भूतरूपोऽभिधीयते तथा च बहुव्रीहिणेति स कथमत्रान्तर्भवेद् यो हि सम्बन्ध्युपसर्जनः सम्बन्धोऽभिधीयते सोऽन्तर्भवति समासे, तद्यथा राजपुरुष इत्यत्र राजविशिष्टस्य पुरुषार्थस्य प्राधान्यात्सम्बन्धो गुणभूत इति भवत्यसौ प्रातिपदिकार्थः; इह तु व्यतिरेकेणोच्यमानः कथं प्रातिपदिकार्थः स्यात् ॥ २२३ ॥

इदानीं क्रियायोगं तावदुपपादयति—

असम्भवात्तु सम्बन्धे सम्बन्धसहचारिणि ।
जातिसङ्ख्यासमाहारकार्याणामिव सम्भवः ॥ २२४ ॥

गामालभेत ब्राह्मणानां शतमानय पञ्चपूली बध्यतामिति जात्यादिषु शब्दचोदितेषु क्रियायोगानुपपत्तेः तत्सहचारिण्यविनाभाविनि द्रव्ये क्रिया यथाऽनुष्ठीयते तथा चित्रगुरानीयतामिति सम्बन्धमात्रे क्रियाऽनुपपत्तेस्तदविनाभूते सम्बन्धिनि तन्निवेशः ॥ २२४ ॥

स्यादेतद्—जातिशब्दैः स्वरूपाच्छुरितोऽभिधीयतेऽभेदेन सहचारीति युज्यते तत्र क्रियायोगः; इह तु सम्बन्धस्य प्राधान्यात् कथमेतदित्याशङ्क्यात्रापि सामानाधिकरण्यमुपपादयितुमाह—

सोऽयमित्यभिसंबन्धाद्विशिष्टाश्रयवाचिनाम् ।
शुक्लादिवल्लिङ्गसङ्ख्ये शास्त्रारम्भाद् भविष्यतः ॥ २२५ ॥

मा भून्मतुब्लोपादत्र सामानाधिकरण्यं सोऽयमित्यभेदसंबन्धाश्रयेण तु शुक्लादिवत् संबन्धेनोपचरिताभेदः संबन्धी वृत्तिपदवाच्यः संबन्धमात्रेऽपि विधानात् शब्दशक्तिस्वाभाव्यादिति मञ्चादिवन्निमित्तानुविधानपरिहारार्थं "विशेषणानामि"ति सूत्रेण सम्बन्धिगतलिङ्गसङ्ख्यासिद्धिः, निमित्तानुविधाने तु संबन्धस्य द्विनिष्ठत्वाद् द्विवचनं स्यात् शास्त्रारम्भात्तु प्रधानभूतान्यपदार्थाश्रये व्यक्तिवचने सिध्यतः॥२२५॥

यद्येवं कथमिदमुक्तं भाष्ये—"यदि तर्हि विभक्त्यर्थोऽभिधीयते कृत्स्नः पदार्थः कथमभिहितो भवति सद्रव्यः सलिङ्गस्ससङ्ख्यश्चेति यावता सोऽयमित्यभिसंबन्धाल् लिङ्गसङ्ख्योपपत्तिरित्याशङ्क्य भाष्यकारा-

भिप्रायं व्याचष्टे—

> भेदेन तु विवक्षायां सामान्ये वा विवक्षिते ।
> सलिङ्गस्य ससङ्ख्यस्य पदार्थस्यागतिर्भवेत् ॥ २२८ ॥

संबन्धिनो व्यतिरेकेण यदा संबन्धस्य बहुव्रीहिणा प्रतिपादनमिष्टं तदा द्रव्येणासामानाधिकरण्यात् तल्लिङ्गसङ्ख्ययोरयोगात् कृत्स्नस्य पदार्थस्यागतिरुक्ता सोऽयमिति संबन्धविवक्षायामेव वा निर्विशेषस्य सामान्यस्य चित्रगोरिदमुचितमित्यचित्रगुव्यावृत्तिमात्रपरेऽभिधाने बहिरङ्गस्य चैत्रादिपदान्तरगम्यस्याश्रयस्याभावाल्लिङ्गसङ्ख्यासर्वनामनपुंसकैकवचनप्रसङ्गात् कृत्स्नः पदार्थः कथमभिहितो भवतीत्युक्तम् , अतश्चात्र सोऽयमित्यभिसंबन्धेऽपि कृत्स्नपदार्थाभिधानाभावाद्विभक्त्यर्थाभिधानपक्षस्त्याज्यो द्रव्याभिधानपक्ष एवाश्रयितव्यः ॥ २२८ ॥

स कथमुपपद्यत इत्याह—

> साधुत्वं न विभक्त्यर्थमात्रे वृत्तस्य दृश्यते ।
> कृत्स्नार्थवृत्तेस्साधुत्वमिसर्थग्रहणं कृतम् ॥ २२७ ॥

प्रयुक्तानां शब्दानामन्वाख्यानात् षष्ठ्यर्थमात्रे द्रव्यादिरहिते वृत्तस्यैकार्थीभावापन्नस्य बहुव्रीहेस्समासस्य प्रयोगो यतो न दृश्यते द्रव्यप्रधानस्यैवान्यपदार्थस्यास्मात्प्रतीतेः, अतोऽर्थग्रहणं सकलार्थवाचिनः प्रयोगज्ञापनार्थं कृतम् , तदुक्तं भाष्ये—"अन्यपद इत्येतावता सिद्धे यदर्थग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं—कृत्स्नः पदार्थो यथा विज्ञायेत सद्रव्यस्सलिङ्गस्ससङ्ख्यश्चेति" सद्रव्यमपि निर्देशे द्रव्यमेव प्रधानमभिसंहितं न गुणादयोऽपि; समकक्षतया द्रव्यस्यैव तात्पर्यदृशा गुणाद्युपरक्तस्य प्रतीतेः, तत्र पद इत्युक्ते सामर्थ्याद्विभक्त्यर्थः सन्निहितः प्रतीयेत शब्दे शब्दस्य वृत्त्यभावाद् अर्थशब्दोपादाने तु पदेनार्थो विशेष्यमाणस्सर्वपदावधिको विज्ञायेत यथा ह्याधिक्याद्वाक्यार्थोऽत्रैवं व्यावर्त्यते तथा न्यूनत्वाद्विभक्त्यर्थमात्रमिति लिङ्गसङ्ख्यावत्पदार्थभूतं द्रव्यमेवान्यपदार्थ इति पदार्थाभिधानपक्ष एव ज्यायान् ॥ २२७ ॥

तत्र चानुप्रयोगस्समर्थितः, अत्र च पक्षे व्यक्तिवचनातिदेशस्य नास्त्युपयोग इति तस्य पक्षान्तरे सप्रयोजनत्वमाह—

सोऽयमित्यभिसम्बन्धाद् द्रव्यवृत्तिरयं यदा ।
सलिङ्गस्य ससङ्ख्यस्य तदा साधुत्वमुच्यते ॥ २२८ ॥

विभक्त्यर्थप्रधानपक्षे द्रव्यसामान्येन सम्बन्धस्योपचरिताभेदस्याभिधानेऽपि विशेषगतलिङ्गसङ्ख्यासिद्ध्यर्थं यथा गुणवचनेष्विति वार्तिककारेण व्यक्तिवचनातिदेशस्योपयोग उक्तो न त्वर्थपक्षे; अर्थग्रहणात्कृत्स्नद्रव्याभिधाने स्वाभाविकत्वाल्लिङ्गवचनयोरत्रेत्यर्थः, अत्र त्वयमुपालम्भः—यदि तर्हि कृत्स्नः पदार्थोऽभिधीयते लैङ्गास्साङ्ख्याश्च विधयो न सिध्यन्तीति भाष्य उक्तः ॥ २२८ ॥

तमेव व्याचष्टे—

अन्तर्भूतविभक्त्यर्थे षष्ठी न श्रूयते यथा ।
तथाऽश्रुतिः प्रसज्येत लिङ्गसङ्ख्याऽभिधायिनाम् ॥२२९॥

अर्थग्रहणात्सलिङ्गसङ्ख्यस्य द्रव्यस्य प्राधान्येनाभिधाने तद्गुणभूतस्य विभक्त्यर्थस्य सम्बन्धस्यान्तर्भावात्प्रातिपदिकार्थत्वे यथा षष्ठी विभक्तिर्न भवति तथा लिङ्गे स्त्रीत्वे भवा लैङ्गाष्टावादयः सङ्ख्यायामेकत्वादिकायां भवास्साङ्ख्यास्स्वादयस्तेषामप्यश्रुतिरश्रवणमप्रयोगः प्रसज्येतापद्येत ॥ २२९ ॥

स्वाद्यभावे केवला प्रकृतिः कथं प्रयोगार्हेत्याशङ्क्याह—

साधर्म्यमव्ययेन स्याद्बहुव्रीहेस्तथा सति ।
लिङ्गसङ्ख्यानिमित्तस्य संस्कारस्याप्रवर्तनात् ॥ २३० ॥

लिङ्गसङ्ख्याप्रापितस्य संस्कारस्य टाबादिस्वाद्युत्पत्तिलक्षणस्याभावादलिङ्गासङ्ख्यैरव्ययैर्बहुव्रीहिपदानामेकयोगक्षेमता स्याद्, यथैवाव्ययस्य स्त्रीप्रत्ययविभक्तिरहितस्य प्रयोगनियमापवादात् केवलस्य प्रयोगस्साधुः; एवं बहुव्रीहेर्भवेदित्यर्थः ॥ २३० ॥

चैत्रादिना सत्त्ववचनेन पदान्तरेण तर्हि कथं सामानाधिकरण्य-

मित्यत आह—

प्रयुक्तेन च सम्बन्धाच्चैत्रादिश्रवणं भवेत् ।
विना विभक्त्या सम्बन्धो विभक्त्या विद्यते विना ॥२३१॥

बहुव्रीहिपदेन द्रव्यसामान्यवाचिना विभक्तिरहितेनोच्चरितेन चित्रग्वित्यादिना विशेषप्रतिपादकानां चैत्रादीनां तत्समानाभिधेयत्वात् तद्वदेव विभक्तिरहितानां प्रयोगो भवेद् विभक्तिरहितस्य हि विभक्तिशून्येनैव सह सम्बन्धो न्याय्यो न तु सविभक्तिकेनात्यन्तवैधर्म्यात् तथा चासम्बन्धे द्रव्यसामान्यनिष्ठद्रव्यविशेषाभिधानं न स्याद् , एवमत्र पदार्थाभिधानपक्षे चोद्यभाष्यं व्याख्यातम् , अत्रैव परिहारभाष्यं— "लैङ्गेषु तावदुक्तं सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् स्वार्थे टाबादय" इति, यथाऽन्यत्र टाबादयो द्योतकाः तथा बहुव्रीहेरपि भविष्यन्तीत्यर्थः, साङ्ख्येष्वप्युक्तं कर्मादीनामनुक्ता एकत्वादय इति द्वितीयाऽऽदयो भविष्यन्तीत्यादि ॥ २३१ ॥

तदेतद्विवृणोति—

अभिधानेऽपि सङ्ख्यायाऽसङ्ख्यात्वं न निवर्तते ।
षष्ठ्यर्थस्याभिधाने तु स्यात्प्रातिपदिकार्थता ॥ २३२ ॥

बहुव्रीहिपदैरभिहिताऽपि सङ्ख्या स्वकार्यं स्वादिलक्षणं प्रापयत्येव तद्यथा—एको द्वौ बहव इत्यत्र; न ह्यभिहिताऽपि सङ्ख्या स्वरूपं जहाति, ततश्च कर्मादिविशेषणायाः सङ्ख्याया अभिधानाय द्वितीयाऽऽदयस्तावदुत्पद्यन्ते, प्रथमाऽपि न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति समय पालनायोत्पत्स्यते, अव्ययात्तु लुग्वचनेनायं प्रयोगनियमो बाधितः, न चैवं बहुव्रीहिपदेभ्यो लुगन्वाख्यातः, तुल्ये समयपरिपालने द्वितीयाऽऽदयः कस्मान्न भवन्तीति चेद् ? न—अर्थाभावात् , कर्मादिषु हि द्वितीयाऽऽदयः, तदभावे कथं भवेयुः, तस्मादेकादिशब्देभ्य इवार्थानुगुण्यात् प्रथमैकवचनादीन्येव भविष्यन्ति प्रातिपदिकार्थमात्रे, तदुक्तं—"अर्थतो व्यवस्थेति" वचनग्रहणाद्वा प्रथमा भविष्यत्युक्तार्थाऽपि. षष्ठ्यर्थस्य तु सम्बन्धस्य द्रव्ये गुणभूतस्याभिधानेन प्रातिपदिकार्थत्वादभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूत इति षष्ठी न भवति, यत्र तु प्राधान्येनोद्भूतः सम्बन्धः स विषयः षष्ठ्याः,

तदेवं पदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगानुपपत्तिचोद्यप्रतिसमाधानाय विभक्त्यर्थाभिधानपक्षः समाश्रितः, तत्र च सामानाधिकरण्यं क्रियायोगश्चोपपादितः, किन्त्वर्थग्रहणात्कृत्स्नार्थवृत्तेः साधुत्वं प्रयोगप्रामाण्यादवस्थापितम् ॥ २३२ ॥

केचित्पुनर्मतान्तरमाहुरित्याह—

अनुप्रयोगसिद्ध्यर्थं न विभक्त्यर्थकल्पना ।
वस्त्वन्तरमुपक्षिप्तमिति केचित्प्रचक्षते ॥ २३३ ॥

पदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वादित्यस्य प्रतिसमाधानाय विभक्त्यर्थाभिधानपक्षो नाश्रितः, न वाऽनभिहितत्वात् सामान्याभिधाने हि विशेषानभिधानमित्येवमनुप्रयोगस्योपपादितत्वात् किन्तु दर्शनान्तरमेवेदं युक्तायुक्तविचारविषयतयोपन्यस्तमित्यन्येषां मतं, तथा ह्यत्रापि सोऽयमित्यभिसम्बन्धाद् द्रव्यस्याभिधानमिष्यते तथा चानुप्रयोगानुपपत्तिरिति तदवस्थो दोषः, तत्र पुनस्तथैव प्रतिविधेयं न वाऽनभिहितत्वादिति, तत्कथं परिहारान्तरमिदं भवेदिति, केचिदिति वचनादत्रारुचिं सूचयति—तथा हि—भाष्ये—अथवेति समाधानान्तरत्वेनैवास्योपक्षेपः, एतच्चात्र युक्तम्—अत्र हि सर्वपश्चात्पदं वर्तत इति चास्य पक्षस्योत्कर्षोऽभिहितः, यद्यपि चात्रापि पक्षे सोऽयमितिसम्बन्धाद् द्रव्याभिधानं तथाऽपि प्रक्रियायामनुप्रयोगसिद्ध्यर्थं विभक्त्यर्थप्राधान्यमेव प्रयोगप्रामाण्यात्तु कृत्स्नार्थाभिधानमर्थग्रहणात् सिद्धान्त इति प्रागुक्तमेव ज्यायः, तत्र च स्वाभाविके लिङ्गसङ्ख्ये पक्षान्तरे तु शास्त्रादिति निर्णीतम् ॥ २३३ ॥

वस्त्वन्तरोपक्षेपदर्शने पक्षद्वयसङ्कलनायाह—

सम्बन्धिभिर्विशिष्टानां सम्बन्धानां निमित्तता ।
सम्बन्धैर्वा विशिष्टानां तद्वतां स्यान्निमित्तता ॥ २३४ ॥

वर्तिपदोपादानैः सम्बन्धिभिरवच्छिन्नानां सम्बन्धानां बहुव्रीहिप्रवृत्तौ निमित्तत्वं विभक्त्यर्थाभिधानपक्षे बहुव्रीहिभेदाच्चात्र बहुवचनम् एक एव तु सम्बन्धः प्रतिबहुव्रीहि प्रवृत्तिनिमित्तं पदार्थाभिधानपक्षे तु सम्बन्धैरवच्छिन्नानां सम्बन्धिनां बहुव्रीहिप्रवृत्तौ निमित्तत्वं बहुवचनमत्रापि पूर्ववत् ॥ २३४ ॥

एतदेवैकयोगक्षेममत्वर्थीयनिदर्शनेन व्युत्पादयति—

केचित्संयोगिनो दण्डाद्विषाणात्समवायिनः ।
तद्वति प्रत्ययानाहुर्बहुव्रीहिस्तथैव च ॥ २३५ ॥

संयोगाख्येन सम्बन्धेन विशिष्टाद्दण्डात् सम्बन्धिनि प्रवृत्तिनिमित्तात्समवायाख्यसम्बन्धोपकृताच्च विषाणात्तद्वति संयोगिदण्डसम्बन्धिनि समवायिविषाणसम्बन्धिनि च प्रत्ययान्मत्वर्थीयानिनिठन्मतुब्लक्षणान्वर्णयन्ति दण्डी विषाणीत्यादौ तथैव तेनैव प्रकारेण द्रव्याभिधानपक्षावलम्बिनो बहुव्रीहिसम्बन्धोपकृतसम्बन्धिनिमित्तमाचक्षते यथा दण्डविषाणसम्बन्धोपकृतौ सम्बन्धिनौ मत्वर्थीयनिमित्तम्, एवं यथास्वं सम्बन्धोपकृतो वर्तिपदार्थलक्षणः सम्बन्धी बहुव्रीहिसमासस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् अन्यपदार्थलक्षणस्तु सम्बन्धी वाच्य इति पदार्थाभिधानपक्ष इत्यर्थः, पालाशदण्ड इति संयोगोपकृतः सम्बन्धी निमित्तं, तिग्मविषाण इति समवायोपकृतः ॥ २३५ ॥

पक्षान्तरमाह—

भिन्नं सम्बन्धिभेदेन सम्बन्धमपरे विदुः ।
निमित्तं स विभक्त्यर्थस्समासेनाभिधीयते ॥ २३६ ॥

वर्तिपदार्थलक्षणसम्बन्धिविशेषोपकृतः सम्बन्धो वा यथायथं भिन्नोऽत्र मत्वर्थीये निमित्तम्, तथा हि-दण्डी विषाणीत्युक्ते सम्बन्धिनः सम्बन्धस्य च सन्निधानाच्छब्दप्रवृत्तावविशेषेण द्वयोरपि निमित्तत्वमवधार्यते द्वाभ्यामपि प्रतीतावनुरागजननात् प्रक्रियाभेदस्तु कल्पनाकल्पितः, एवं बहुव्रीहिणाऽपि समासेन स विभक्त्यर्थः सम्बन्धिविशेषोपकृतस्सम्बन्धः प्रतिपाद्यत इत्युक्तमेव, सम्बन्धमात्रे चात्र विश्रान्त्यभावादुभयत्र सोऽयमिति सम्बन्धेन तद्वदभिधानम् ॥ २३६ ॥

तदेवं बहुव्रीहेरन्यपदार्थविषयत्वे सम्बन्धस्य यदा निमित्तमात्रत्वं तदवच्छिन्नस्तु सम्बन्धी वाच्योऽर्थग्रहणसामर्थ्यात् तदा पूर्वः पक्षः, यदा तु सम्बन्ध एव प्रधानमन्यपदार्थतया स्वैरुपाधिभिः सम्बन्धिभिर्गुणभूतैरवच्छिन्नोऽभिधेयो वाच्यस्तदा द्वितीयः पक्ष इति निगम-

यितुमाह—

प्रधानमन्यार्थतया भिन्नः स्वैरुपसर्जनैः ।
निमित्तमभिधेयं वा सर्वपश्चादपेक्ष्यते ॥ २३७ ॥

प्रधानमन्यपदार्थतया सम्बन्धो वर्तिपदार्थैर्गुणभूतैरवच्छिन्नः स स्वन्धिनि प्रवर्तमानस्य बहुव्रीहेर्निबन्धनमिति पूर्वस्य पक्षस्य निगमनं, स एव वा सम्बन्धो वाच्यः, तथा हि–सर्वपश्चादपेक्ष्यत इति सम्बन्धाभिधानपक्षं भाष्येण संवादयति; अत्र हि सर्वपश्चात्पदं वर्तत इति भाष्य उक्तम्, अभिधाव्यापारेण षष्ठ्यन्तस्य पदस्य सम्बन्ध्यवच्छिन्नसम्बन्धप्रधानत्वादस्य पक्षस्योत्कर्षः प्रतिपादितः ॥ २३७ ॥

ननु च चित्रा गावो यस्येति व्यतिरिच्यमानेन तत्र गुणभूतेन स्वामिना स्वपदार्थभूता गाव एव विशेष्यमाणाः प्रधानमिति कथं–सम्बन्धविशिष्टस्सम्बन्धी सम्बन्धिविशिष्टो वा सम्बन्धो बहुव्रीहिवाच्यः स्यादित्याशङ्क्याह—

स्वामिनि व्यतिरेकश्च वाक्ये यद्यपि दृश्यते ।
प्राधान्य एव तस्येष्टो बहुव्रीहिविवक्षिते ॥ २३८ ॥

वृत्तिवाक्ययोरत्यन्तभेदादर्थभेदोऽविनाभावीति वाक्येऽन्यपदार्थस्योपसर्जनत्वेऽपि वृत्तौ प्राधान्यं तस्याभिमतम् ॥ २३८ ॥

एवं च नेदमनुगुणं वाक्यमित्याह—

गवां विशेषणत्वेन यदा तद्वाक् प्रवर्तते ।
अस्यैता इति तत्रार्थे बहुव्रीहिर्न विद्यते ॥ ॥ २३९ ॥

कस्यैताश्चित्रगव्य इति जिज्ञासायां चित्रा गावोऽस्येति यदा वाक्यं प्रयुज्यते तदोपसर्जनत्वे तद्वतो गोस्वामिनो वाक्यादस्मादवगतेर्वृत्त्यर्थो न प्रदर्शितः स्यात् परिपूर्णः ॥ २३९ ॥

इदं त्वनुगुणं वाक्यमित्याह—

यदा प्रत्यवमर्शस्तु तासां स्वामी गवामिति ।
गोभिस्तदाऽभिसम्बन्धो निमित्तत्वाय कल्पते ॥२४०॥

आसां चित्रगवीणां कः स्वामीति जिज्ञासायां यदा स्वामिविशेषप्रतिपत्त्यर्थं चित्रा गाव उपलक्षणत्वेनाश्रीयन्ते तदाऽन्यपदार्थस्य वर्तिपदार्थैर्गोभिरभिसम्बन्धो बहुव्रीहिसमासस्य निमित्तं जायते, ततश्च चित्रा गावो यस्य सोऽयं चित्रगुरित्येवमत्रान्यपदार्थप्राधान्ये वाक्यमुचितमित्यर्थः ॥ २४० ॥

यदा तर्हि सम्बन्धान्निमित्तात्सम्बन्धी समासवाच्यस्तदा लिङ्गसङ्ख्याऽतिदेशस्योपयोगो न वेत्याह—

अपेक्ष्यमाणस्सम्बन्धो रूढित्वस्य निवृत्तये ।
निमित्तानुविधायित्वात्तद्धर्मार्थः प्रयुज्यते ॥ २४१ ॥

सम्बन्धावच्छिन्नस्सम्बन्धी वाच्य इति निमित्तस्य सम्बन्धस्यानुविधानमनुप्रवृत्तिरिति तस्यैव सम्बन्धस्य स धर्मो लिङ्गसङ्ख्यारहितत्वं यस्य तथाभूतो बहुव्रीहिवाच्यः प्राप्नोति सम्बन्धो हि निमित्तमसत्त्वभूतस्स च नानुविधीयते, अत्र निमित्तमिति न वाच्यं यस्मान्निमित्तेऽननुविधीयमाने रूढिशब्दो बहुव्रीहिस्स्याद् रूढिष्ववयवार्थानुसरणाभावात् चित्रगुरित्यादौ त्ववयवार्थोऽनुस्रियत एव ॥ २४१ ॥

एतदेव निदर्शनेन द्रढयति—

नाना चित्रा इति यथा निमित्तमनुरुध्यते ।
नानाभूतेऽपि वृत्तस्सन्बहुव्रीहिस्तथा भवेत् ॥ २४२ ॥

नानाशब्दोऽसहभावमात्रवचनोऽव्ययं स यदाऽसहभावं निमित्तमुपादाय तद्वति सत्त्वरूपे वर्तते तदाऽपि स्वनिमित्तानुविधानादसत्त्वभूत एव, एवं बहुव्रीहिरपि स्याद् निमित्तानिमित्तवत्यर्थे निमित्तसरूपः प्रत्ययो जायत इति निमित्तिनः स्वरूपस्य शुद्धस्याप्रतिभासनात् स्वकार्ययोगाभावे निमित्तकार्यमेव न्याय्यमित्यत्र युक्तिर्गर्भीकृता, न तु दृष्टान्तमात्रादर्थसिद्धिः ॥ २४२ ॥

तदेवं निमित्तानुविधानेऽत्र प्राप्ते व्यक्तिवचनातिदेशस्सफलः, यदा तु वर्तिपदार्थभूताः सम्बन्धिनो निमित्तमन्यपदार्थस्य द्रव्यस्य तदा

नार्थोऽतिदेशेनेत्याह—

सम्बन्धिनि निमित्ते तु द्रव्यधर्मो न हीयते ।
लिङ्गाभावो हि लिङ्गस्य विरोधित्वेन वर्तते ॥ २४३ ॥

प्रवृत्तिनिमित्तं सम्बन्धि वाच्योऽपि सम्बन्धी लिङ्गसङ्ख्यासमन्वययोग्य इत्यत्र पक्षे स्वाभाविके लिङ्गसङ्ख्ये नार्थोऽतिदेशेन, न ह्यत्र निमित्तानुविधानेऽपि द्रव्यधर्मस्य लिङ्गसङ्ख्यायोगित्वस्य हानिः निमित्तस्यापि लिङ्गसङ्ख्यायोगित्वाद्, यद्यपि चान्यलिङ्गसङ्ख्याश्चित्रा गावश्च सम्बन्धिनो निमित्तभूताः देवदत्तश्चान्यपदार्थो वाच्योऽन्यलिङ्गसङ्ख्यस्तथाऽपि सम्बन्धिनामवयवार्थानामत्र प्रवृत्तिनिमित्तानां निमित्तरूपातिरोधायकत्वं भेदेन प्रवृत्तिनिमित्तहेतुत्वात् तथा चातिरस्कृतात्माऽन्यपदार्थः सम्बन्धी प्रतीयमानः स्वलिङ्गसङ्ख्यायोगार्ह-एवेति नास्ति विरोधः सम्बन्धस्य तु प्रवृत्तिनिमित्तत्वे स्वशब्दोपादानोऽसौ स्वरूपाविरोधेन सम्बन्धिनं गमयेत् तथा च केन निमित्तेनालिङ्गसङ्ख्येन तिरोहितरूपस्सम्बन्धी स्वलिङ्गसंख्याकार्यं नासादयति लिङ्गाभावो लिङ्गविरोधी नान्यलिङ्गता ॥ २४३ ॥

तथा हि—

सङ्ख्यावान् लिङ्गवांश्चार्थोऽभिन्नधर्मा निमित्ततः ।
आसन्न एव द्रव्यत्वात्तद्धर्मेन विरुध्यते ॥ ॥ २४४ ॥

यदा सम्बन्धी निमित्तं स एव च लिङ्गसङ्ख्यावानन्यपदार्थः तदाऽसावभिन्नधर्मा तुल्यधर्मा, केनाभिन्नधर्मेत्याह निमित्तमपेक्ष्येत्यर्थः, निमित्तेन तुल्यधर्मेति यावद् द्वयोरपि सम्बन्धिनोः सत्त्वरूपत्वात् ,

एवं चासन्न एवान्यपदार्थो निमित्तस्य तुल्यधर्मत्वान्निकटो नातिदूरः संबन्धनिमित्तपक्षवद्, अतश्च निमित्तधर्मैर्लिङ्गसङ्ख्याभेदैरन्यपदार्थो न विरुध्यते, अतिरोहितात्मा ह्यभिधीयमानः स्वलिङ्गसङ्ख्याभ्यां योज्यत इत्यर्थः,

क्व चित्तु विरोधे सति निमित्तधर्मानुवृत्तिर्भवत्येव तद्यथा हरीतक्यः फलानि, खलतिकं वनानीति, इत्थं च व्यतिरेकेण प्रतीयमानस्य निमित्तस्य द्वयी गतिः तद्धर्मानुविधानं हरीतक्यादिषु तदभावो यथा

बहुव्रीहौ स्वरूपावेशेन त्वभेदेन प्रतीयमानस्य निमित्तस्य निमित्तिना धर्मोऽनुविधीयत एव, गतमेतत् ॥ २४४ ॥

इदं तु वक्तव्यं विभक्त्यर्थपक्षेऽपि सोऽयमिति संबन्धात् सम्बन्धिनिष्ठत्वे कः पदार्थाभिधानपक्षाद् भेद इत्यत आह—

विभक्त्यर्थेन चाविष्टं शुद्धं चेति द्विधा स्थितम् ।
द्रव्यं शुद्धस्य यो धर्मस्स न स्यादन्यधर्मिणः ॥ २४५ ॥

षष्ठीलक्षणविभक्तिवाच्येन सम्बन्धेनापादितामेदं द्रव्यं विभक्त्यर्थाभिधानपक्षे वाच्यम्; अनन्योपहितं शुद्धं च, पदार्थाभिधानपक्षे वाच्यमिति प्रकारद्वयेन द्रव्यस्य प्रवर्तनात् पक्षभेदः, तत्र च शुद्धस्य स्वेनात्मनाभिधीयमानस्य यो धर्मो लिङ्गसङ्ख्ये स न भवति सम्बन्धेनाविष्टस्याख्यायमानस्य पररूपोपरागादिति लिङ्गसङ्ख्याऽतिदेशोऽत्र सफलः, पदार्थाभिधानपक्षे तु शुद्धस्य द्रव्यस्यान्यपदार्थस्य वर्तिपदार्थविशिष्टस्याभिधानाद् वर्तिपदार्थलक्षणास्सम्बन्धिनः प्रवृत्तिनिमित्तमिति द्रव्यधर्महानिरुक्ता ॥ २४५ ॥

एतदेव द्रव्यस्य प्रकारद्वयेन वर्तनं पक्षयोर्विभजति—

द्रव्यमात्रस्य निर्देशे भेदोऽयमविवक्षितः ।
ग्रन्थे पूर्वत्र भेदस्तु द्वितीयेऽनुप्रदर्शितः ॥ २४६ ॥

विभक्त्यर्थावेशलक्षणो यो विशेषो द्रव्यमात्रस्य शुद्धस्य सम्बन्धानुपहितस्य निर्देशे प्रतिपादने पूर्वस्मिन् ग्रन्थे यत्रानुप्रयोगानुपपत्तिश्चोदिता "न वाऽनभिहितत्वादि"त्यादिना च प्रतिसमाहिता भाष्ये, तत्र पदार्थाभिधानपक्षे नाभिधातुमिष्टः, अथ वा विभक्त्यर्थोऽभिधीयत इत्यत्र तु द्वितीये भाष्यग्रन्थेऽयं विशेषः साक्षादेवोक्तः, अत्रापि विभक्त्यर्थाविष्टं द्रव्यमेवोच्यते अन्यथा द्रव्यानभिधाने सर्वथैवासद्व्यक्तिवचनं कथमतिदेशादपि प्राप्येत प्रधानं तु संबन्धोऽत्र विवक्षितः॥२४६

यद्येवं तेन संवृतस्वरूपत्वाद्द्रव्यस्याभिधानाभाव इति कथमिद-

मुक्तं सद्रव्यः सलिङ्गः ससङ्ख्य इत्यत आह—

द्रव्यस्य ग्रहणे चात्र लिङ्गसङ्ख्याविशेषणम् ।
द्रव्याश्रितत्वं हि तयोस्ततोऽन्यस्य न सिध्यतः ॥ २४७ ॥

यद्यपि लिङ्गसङ्ख्ययोर्द्रव्यं विशेष्यं तथाऽपि तयोविशेषणमत्र द्रव्यग्रहणं बोद्धव्यम् अन्यस्य गुणादेस्ताभ्यामयोगप्रतिपादनार्थं-द्रव्याश्रितत्वमेवानयोरिति संबन्धाभिधानेऽपि लिङ्गसङ्ख्यासिद्धय-सद्रव्य इत्युक्तं सम्बन्धो हि षष्ठीवाच्यमुद्भूतमत्र रूपं हित्वा द्रव्याभेदेनाभिधीयमानः सद्रव्योऽभिहितो भवति न तु द्रव्यस्यात्र गुणभावादनभिधानम् अर्थेन हि रूपेण प्राधान्यं द्रव्यस्यैव पक्षभेदार्थं-तु सम्बन्धस्य शाब्दं प्राधान्यमाश्रितम् ॥ २४७ ॥

तथा हि—

सम्बन्धिभिन्नः सम्बन्धपरिच्छिन्ने प्रवर्तते ।
समासो द्रव्यसामान्ये विशिष्टार्थानुपातिनि ॥ २४८ ॥

वर्तिपदार्थभूतैः संबन्धिभिर्विशेषितो यः सम्बन्धः तेन परिच्छिन्ने स्वरूपसंबन्धेनावच्छिन्ने सम्बन्धिनि द्रव्यसामान्ये विभक्त्यर्थाभिधानपक्षे बहुव्रीहिर्वाचकत्वेन वर्तते सामान्य इति पदार्थविशेषाणामनभिहितानामनुप्रयोगोपपत्तिमत्रापि दर्शने पक्षान्तरवदाह ॥ २४८ ॥

अतश्च विशेषैः सामानाधिकरण्यात्तदनुपातित्वे फलमाह—

द्रव्यधर्मानतिक्रान्तो भेदधर्मेष्ववस्थितः ।
भविष्यदाश्रयापेक्षे लिङ्गसङ्ख्ये प्रपद्यते ॥ २४९ ॥

द्रव्यसामान्यवृत्तित्वाद्योग्यतामात्रात् द्रव्यधर्मं लिङ्गसङ्ख्यालक्षणमतिक्रान्तः समासो द्रव्यविशेषे गतश्च रूपाभेदादसमर्थो लिङ्गवचनं प्रतिपत्तुमिति विशेषणानामिति शास्त्रसामर्थ्यात् पदान्तरप्रयोगावधृतद्रव्यविशेषणाश्रयं गते यथायथं लिङ्गसङ्ख्ये समवलम्बत इत्यवसितविचारो बहुव्रीहिः ॥ २४९ ॥

क्रमप्राप्ते नञ्समासे लिङ्गवचनातिदेशं विचारयितुं भाष्योपक्षिप्तं-

पक्षत्रयं समर्थयते—

शास्त्रप्रवृत्तिभेदेऽपि लौकिकोऽर्थो न भिद्यते ।
नञ्समासे यतस्तत्र त्रयः पक्षा विचारिताः ॥ २५० ॥

एकत्र गुणप्रधानभावस्यानवस्थानात् कथं पक्षत्रयोपपत्तिः, अब्राह्मणादेर्हि अन्यपदार्थस्यैव क्षत्रियादेरवधारणात् तत्प्रधानत्वमेव न्याय्यमिति चोदिते सतीदं समर्थनम् "अर्थानादेशात् तत्र लब्धर्थमि"ति वदता स्थितलक्षणोऽर्थः प्रक्रियाभेदेऽप्यव्यभिचारी लौकिक उक्तः, तथा हि यदाऽन्यपदार्थः प्रधानं तदा व्यक्तिवचनमुत्तरपदम् अविद्यमाना ब्राह्मणव्यक्तिराश्रयभूताऽस्मिन् क्षत्रिये क्षत्रियजाताविति यदा तु पूर्वपदार्थो नञर्थो निवृत्तिरूपः प्रधानं तस्यासतः क्रियायोगाभावाद् तदा निषेधस्य प्रसङ्गपूर्वकत्वादुत्तरपदार्थसदृशमेव प्रतीयते, एवमुत्तरपदार्थप्राधान्येऽपि ब्राह्मण्येनावसितः क्षत्रियादिरेवावगम्यत इति नास्ति भेदः, स्थितलक्षणस्यार्थस्यापोद्धारपदार्थस्त्वन्वाख्यानाङ्गमिति प्रक्रियायां स भिद्यते, तथा च किंप्रधानोऽयं समास उत्तरपदार्थप्रधानः पूर्वपदार्थप्रधानोऽन्यपदार्थप्रधानो वेति पक्षत्रयमुपन्यस्य भाष्ये यस्मिन्पक्षे शास्त्रप्रक्रिया न विलुप्यते तमवस्थापयितुं विचारो न विरुध्यते ॥ २५० ॥

यद्यपि चापोद्धारपदार्थः प्रतिपादकशब्दनिष्ठः तथाऽपि—

शब्दान्तरेऽपि चैकत्वमाश्रित्यैव विचारणा ।
अब्राह्मणादिषु नञः प्रयोगो न हि विद्यते ॥ २५१ ॥

न ब्राह्मणोऽब्राह्मण इत्यादिपरिकल्पितावयवविभागप्रतिपादितशब्दनिष्ठं पूर्वपदोत्तरपदगतार्थविभागपरिकल्पनयाऽन्वाख्येयस्थितलक्षणार्थशब्दानुशासनं क्रियते लाघवार्थं तथा हि—प्रक्रियायामपि वाक्याद् वृत्तेः शब्दान्यत्वेऽपि वाक्येन सहाभेदं परिकल्प्य परीक्षा विधीयते तथा चाब्राह्मणादिषु समासेषु यद्यपि नञ्नाम न कश्चिद् दृश्यते, तथाऽपि वाक्ये नञः प्रयोगो दृष्टस्तदभेदेन व्युत्पादनं, सर्व एव हि वृत्तेः संसृष्टार्थाया विशेषणविशेष्यादिभेदोऽर्थानां वाक्याभेदसमाश्रयः; वाक्यार्थस्य वृत्तौ सम्प्रत्ययात् ततश्च निवृत्तिलक्षणस्य

सम्प्रत्ययादब्राह्मणादिष्वकाररूपमिदं नञ्सम्बन्धीति निश्चीयते, अधिकापनायादिषु त्वकाररूपमेवानुवर्तते न नञर्थः, परमार्थतस्त्वब्राह्मणादिर्निरस्तावयवविभागो मुण्डिसूत्र्यादिवदिति,

ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद्ब्राह्मणकम्बल—

इत्यादिना निर्णीतमेव ॥ २५१ ॥

एवं पक्षत्रयविचारोपपत्तिमुक्त्वा कीदृगर्थो वाक्ये नञो दृश्यते यस्य तदभेदेन वृत्तौ व्युत्पाद्यमानायामनुगम इत्याह—

प्राक्समासात्पदार्थानां निवृत्तिर्द्योत्यते नञा ।
स्वभावतो निवृत्तानां रूपाभेदादलक्षिता ॥ २५२ ॥

वाक्ये नञ्प्रयोगे निवृत्तिरवसीयते सा च न स्वतन्त्रा निर्विशेषणस्याभावस्याप्रतीतेरिति पदार्थनिष्ठाऽसौ तत्र सन्पदार्थो नञ्पदप्रयोगमात्राद्ध निवर्तयितुं नोत्सहते शब्दान्तरप्रयोगेऽपि च पदानां वाच्यस्य न्यूनताऽतिरेकयोरनुपपत्तिः तस्मात्स्वभावेनैव निवृत्तानां नञ् द्योतको निवृत्तेः, निवृत्तास्तर्हि कथं शब्देनोच्यन्त इति चेद्ध ? न—वस्त्वर्थः शब्दार्थः उपचारसत्ताऽऽश्रयस्तु भावाभावसाधारणप्रतीतिप्रतिभासी शब्दवाच्य इति व्यपदेशे पदार्थानामन्यासत्तिरौपचारिकीति कृतनिर्णयः, तथा च भावाभावसाधारण्यात् प्रयोगस्यानभिव्यक्ता निवृत्तिर्नञा विद्योतत इति परपदार्थनिष्ठस्यार्थस्यावेदनाद्द्योतकत्वमुच्यते ॥ २५२ ॥

यद्येवं नञस्तत्र पदार्थ एव नास्ति यः प्रधानं स्यात् सति वा तस्मिन्नभावात्मना तेन विशेष्यमाण उत्तरपदार्थः स्वभावात्प्रच्युतः कथमसत्त्वात् प्राधान्यं प्रतिपद्येत ; असति च वर्तिपदार्थयोरभिसंबन्धे तदवच्छिन्नान्यपदार्थाभिधानमपि न कल्पेतेति कथं पक्षत्रयोपपत्तिः ? अथोत्तरपदार्थगता क्रिया प्रतिषिध्यते तदा समास एव नास्तीत्याह—

ब्राह्मणादिस्थया वाक्येष्वाख्यातपदवाच्यया ।
क्रियया यस्य सम्बन्धो वृत्तिस्तस्य न विद्यते ॥ २५३ ॥

क्रिया प्रतिषिध्यमाना पदान्तरोपादाना वा स्याद्ध वृत्तिपदवाच्या

वा ? प्रथमे कल्पे ब्राह्मणो न भुङ्क्ते ब्राह्मणो नाधीत इति तिङन्तपद-प्रतिपाद्यतया ब्राणह्मादिसमवायिन्या यस्य नञः क्रियया योगः तस्यो, त्तरपदेनासामर्थ्यात् समासो नास्ति क्रियया हि नञोऽत्र सम्बन्धो-न ब्राह्मणादिभिरुत्तरपदैः ततश्च समासस्यैवात्राभावाद् गुणप्रधानभा-वविकल्पो वर्तिपदार्थानां निरालम्बनः पदार्थास्थमूतया त्वस्तिक्रि-यया नञो योगे समासो भवत्येव तदानीं ह्युत्तरपदार्थेनैव सामर्थ्यं-ब्राह्मणो नास्तीति, अव्यभिचारा हि सत्ता पदार्थस्याप्रयुज्यमानेऽपि क्रियापदे प्रतीयत इति सामर्थ्यलभ्यायास्तस्या निषेधे निवृत्तिपदा-र्थकैरेवोत्तरपदैरुपात्तेऽर्थे द्योतकस्य नञः प्रयोगात् सिद्धान्तयिष्यते समासः ॥ २५३ ॥

नन्वनेन न्यायेनोत्तरपदस्वीकृतयाऽन्ययाऽपि क्रियया नञस्सा-मर्थ्ये भवतु समास इत्यत आह—

पाचकादिपदस्था चेन्नञा सम्बध्यते क्रिया ।
तत्र सत्ताऽनुपादानात्त्रिपक्षी नोपपद्यते ॥ २५४ ॥

उत्तरपदेन पाचकादिना या गुणभावेन पच्यादिक्रियोपात्ता सा यदि नञा द्योतकेन वाक्य इव युज्यते तदा स्वार्थावच्छिन्नाया वाच्य-त्वेन नञा सत्ताया अपरिग्रहात् पक्षत्रयं न घटते ; द्योत्यार्थेनोत्तरपदे-नैव सम्बन्धादुत्तरपदार्थप्राधान्यमेवैकं भवेद्, न हि नञः स्वतन्त्रः कश्चित्पदार्थो यः प्रधानं गुण इति वा निरूप्यते द्योतकत्वाद् द्योत्यार्थ-निष्ठत्वात्, तथा च यत्र द्योत्येन क्रियालक्षणेनार्थेनास्ति सम्बन्धः तत्र समासो न पाचकोऽपाचकः इत्यादिः अत्र हि गुणभूतोत्तरपदेन क्रिया-ऽभिधीयत इति नञा निषेध्यतया तस्यास्सम्बन्धः, ब्राह्मणादेस्तूत्तरप-दस्य गुणभूताऽपि क्रिया न वाच्येति तेन नञस्सम्बन्धाभावात् पूर्वो-क्तपक्षत्रयानुपपत्तिः तस्माद् द्योतकत्वं नञोऽनुपपन्नम् पक्षाभेदा-नुपपत्तिप्रसङ्गादिति वृत्तिविषये वाचकत्वमभ्युपगमनीयं तथा चासत्तावचनत्वान्नञो निवृत्तपदार्थकैरुत्तरपदैर्ब्राह्मणादिभिरभिसम्ब-न्धात् पक्षत्रयमुपपद्यते, असत्तासामान्यवचनो हि नञ् तद्विशेषवचनै-र्योगमनुभवन् यथाविवक्ष पूर्वोत्तरपदान्यपदार्थप्रधानेतरभावसमाश्र-येण वृत्तिमापद्यते ॥ २५४ ॥

यद्येवं—

सत्तयैवाभिसम्बन्धो यदि सर्वत्र कल्प्यते ।
असन्निति समासेऽस्मिन् सत्ताऽन्या परिकल्प्यताम् ॥२५५॥

सर्वपदार्थानां सत्तायोगस्याव्यभिचारात् सत्तयैव पदार्थात्मभूतया न क्रियाऽन्तरेण व्यभिचारिणा यदि नञो योगः कल्प्यते तदा सन्नित्यत्रापि नञः समासे सत्ताया उत्तरपदनिबन्धनायाः सम्बन्धिसत्ताऽन्तरं नञा प्रत्याख्यमानं कल्पनीयमापतति, न चैवं सत्ताभेदः प्रतीयते एकस्या एवात्र निषिध्यमानायाः सत्ताया अवगमात् ॥ २५५ ॥

अत्रैवापरं दोषमाह—

क्त्वाऽन्ते च तुमुन्नन्ते च नञ्समासेन दृश्यते ।
विशेषणविशेष्यत्वं नञा सत्ताऽभिधायिना ॥ २५६ ॥

अकृत्वा अकर्त्तुमित्यत्राख्यातेनेव कृत्वसुजादिसम्बन्धयोग्यतया साध्यस्यैवार्थस्य प्रधानत्वेनाख्यायमानस्यासन्नित्येवमर्थेन नञा करोतेरभिसम्बन्धोऽवच्छेद्यावच्छेदकभावो नोपपद्यते न हि सत्तां निषेधता नञा करोतेः सम्बन्धो युज्यते प्रतिषेध्येनैव प्रतिषेधस्य सम्बन्धात् करोतेश्च सत्ताऽऽत्मकत्वाभावान्नात्र प्रतिषेध्यत्वं भवेदिति कथमभिसम्बन्धः तस्मादसत्तावाचित्वे नञ उभयत्राप्यत्र नोपपत्तिरिति निषेधमात्रवचनोऽत्र नञ् ; तथा चासन्नित्यत्र उत्तरपदार्थभूतां सत्तां निषेधतीति न द्वितीयसत्तापरिकल्पनाऽऽपतति, अकृत्वेत्यादौ तु करोतिमेव निषेधतीति सम्बन्धोपपत्तिः किन्त्वब्राह्मणादावनुपपत्तिः ब्राह्मणार्थस्य सतो निषेद्धुमशक्यत्वाद्; अत्रापि सन्नर्थः करोत्यर्थश्च भावात्मकः कथं निषेद्धुं शक्यते एवं तर्हि स्वभावतो निवृत्तस्यार्थस्य द्योतका नञ् वाक्य इव वृत्तौ प्रयुज्यते, तत्रापि द्वयी गतिः क्रियायोगमन्तरेण पदार्थस्य केवलस्यानुपपत्तेः विशिष्टक्रियाऽऽश्रयो वाऽर्थात्मा स्वभावतो निवृत्तो द्योत्यतां क्रियासामान्याश्रयो वा ? पूर्वत्र कल्पे सामर्थ्याभावाद् वृत्तिर्नास्ति सति वा सामर्थ्ये पक्षत्रयानुपपत्तिरित्युक्तं, द्वितीयपक्षे सत्तालक्षणस्य क्रियासामान्यस्य नञ्द्योत्यस्य सामान्यवाचिनैवोत्तरपदेन संबन्धेऽनवस्थोक्ता विशेषवाचिना त्वसंबन्ध इति द्योतकत्वमत्र नोपपद्यते, द्योतकत्वे हि द्योत्यार्थनिष्ठत्वात् सत्यपि

संबन्धे उत्तरपदार्थप्राधान्यमेवैकं स्यात् तस्माद्वाचकत्वमभ्युपेयं,—तथा च नञः स्वतन्त्रोऽर्थ इति यथायोगं तस्य गुणप्रधानभावोपपत्तौ विचारः, न पक्षत्रये तत्र सर्वत्र वचनो नञिति ॥ २५७ ॥

यथा द्वितीया सत्ता नापतति यथा चाकृत्वेत्यादौ संबन्धो युज्यते तथोपपादयति—

क्रियायास्साधनाधारसामान्ये नञ्व्यवस्थितः ।
ततो विशिष्टैराधारैर्युज्यते ब्राह्मणादिभिः ॥ २५८ ॥

सामान्याभिधानेऽपि नञोऽसत्तावचनत्वेन प्रस्तावात् सत्तालक्षणाऽत्र क्रिया तथा ह्यभावात्मको नञोऽर्थो भावस्य सत्ताया निषेधरूपः तस्यास्साधनमकर्मकत्वात् कर्तृशक्तिः, निराश्रयायाः साधनभावानुपपत्तेः सामर्थ्यलभ्यस्तदाधार आश्रयोऽनाश्रितविशेषस्सामान्यमस्तीत्येवंरूपोऽत्र निर्दिष्टः तत्र वाचकत्वेन नञ् व्यवस्थितः प्रवृत्तः किंविद्यमानोऽर्थोऽस्तीत्येवंरूपो नञो वाच्यो नेति ब्रूमः, कथं तर्हि क्रियायाः साधनाधारसामान्ये नञ् व्यवस्थित इत्युच्यते ? स्वार्थमभावात्मकं तत्र निवेशयतीत्येवमेतदुच्यते, ततश्चाभावोपरक्तमस्ति क्रियासाधनाधारसामान्यं वृत्तिविषये नञ्वाच्यमिति नास्तीत्येवंरूपो—नञोऽर्थः, तत्र किं नास्तीति विशेषाकाङ्क्षा तदुत्तरपदैः पूर्यते, तथा च ततस्सामान्यावस्थानाद्धेतोर्विलक्षणैस्सत्ताविशेषसाधनाधारवचनैर्ब्राह्मणादिशब्दैस्संबध्यते नञिति तदर्थयोः सामान्यविशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावोपपत्तिः, सामान्यरूपं ह्यविद्यमानं विशिष्टैरविद्यमानैर्युज्यते गोत्वं शाबलेयादिभिरिव, तत्र ब्राह्मणस्य सत्त्वमिति यदा कामचाराद्विशेषणविशेष्ययोर्विवक्षा तदा पूर्वपदार्थप्रधानता, असन् ब्राह्मण इति तु सामानाधिकरण्ये स्वपदार्थविश्रान्तावुत्तरपदाप्रधानता, असद्ब्राह्मण्यमस्येत्येवमन्यपदार्थगामित्वे वर्तिपदार्थयोरन्यपदार्थप्राधान्योपपत्तिः एवं विशेषे सामान्यस्याव्यभिचारात् पाचकादौ पच्यादिक्रियाविशेषानुगतसत्ताऽऽत्मकक्रियासामान्याश्रयपक्षभेदोपपत्तिः, एवं करोतिना सत्ताऽऽत्मनैव युज्यते न विशेषरूपेणेति विशेषे सत्तामेव समवायिनीं नञर्थोऽसत्सामान्यनिषेधयोग्यतयाऽकृत्वाऽकर्तुमित्यादावास्कन्दति असन्नित्यत्रापि प्रकरणाद्विशेषनिवेशिनोमेव

सत्तामसत्तासामान्यं निषेध्यतयाऽवलम्ब्यते अनवच्छिन्नविषयस्यास-त्त्वस्य प्रयोजनाभावेनाप्रतिपाद्यत्वाद् ब्राह्मणादिरेव हि कश्चित्स-न्निषेद्धुमत्रापादीयते न सन्ब्राह्मण इति प्रकरणात्तु विशेषावसाये ब्रा-ह्मणादिपदप्रयोगानादरः तथा च ब्राह्मणादिरिवात्राप्यर्थ इति सामा-न्यविशेषयोः प्रयोगोऽस्ति नैराङ्क्ष्यानुपपत्तेरिति सत्ताऽन्तरपरिक-ल्पनादोषानवसरः, सर्वत्र चात्रोत्तरपदार्थसदृशप्रतिपत्तिः, अन्यत्रा-ध्यारोपितस्य हि स्वतो निवृत्तस्य निषेधः सुवचः ॥ २५८ ॥

तदित्थं वाचकत्वमभ्युपगम्य सर्वमुपपद्यते द्योतकस्य तर्हि वाक्ये नञो वृत्तौ वाचकत्वं कथमुपपद्यत इति चेदाह—

वृत्तौ यथा गताद्यर्थमुपादाय निरादयः ।
युज्यन्ते साधनाधारैर्नञ्समासेऽपि स क्रमः ॥ २५९ ॥

निष्कौशाम्बिः अतिखट्वः प्रपर्णं इत्यादिवृत्तिपदेषु पूर्वपदभूता निरतिप्रभृतयोऽसत्त्ववचना अपि वाक्ये दृष्टाः सत्त्वभूतार्थाभिधा-यिनः, तथा हि—गतकान्तादिससाधनक्रियावचनाः कौशाम्ब्यादिभिर-पादानादिसाधनशक्त्याधारैर्द्रव्यैः संबध्यन्ते यदि चासत्त्ववचना एव स्युस्तदा तैः सत्त्ववचनैः संबन्धो न स्यादिति तदन्यथाऽनुपपत्त्या निष्क्रमणादिक्रियोपसर्जने साधनशक्त्याधारे द्रव्ये वृत्तिरेवानुमीयते वाक्यपरिदृष्ट एव च तत्र वृत्तिरभिधानशक्तिनियमादिति नातिप्रसङ्गः, यदाह वाक्यकारः—"तदर्थगतेर्वे"ति येनार्थेन निरादेर्भवति कौशाम्ब्या-दिना सामर्थ्यं तदन्यथाऽनुपपत्त्या तस्यैव प्रतीतेरित्यर्थः ॥ २५९ ॥

एवं यथाऽत्र वृत्तौ पूर्वपदं पदान्तरसंभिन्नार्थतया वाक्यपरिदृष्टं वि-शेषमन्तर्भावयति तथैवाब्राह्मणादाविति साम्ये, अत्रापि ह्युत्तरपदार्थ-सम्बन्धान्यथाऽनुपपत्त्या नञोऽसत्सामान्यवाचकत्वं परिकल्प्यत इति वाचकत्वोपायः सैवानुपूर्वी एवमप्यसत्सामान्याभिधायित्वे कथं-पक्षत्रयोपपत्तिः पूर्वोत्तरपदार्थयोर्गुणप्रधानभावानियमे सति हि त्रयः पक्षा उपपद्येरन् स तु कथमत्रानियम इत्याह—

तत्रासति नञो वृत्तेर्ब्राह्मणक्षत्रियादिभिः ।
विशेषणविशेष्यत्वं कल्प्यते कुब्जखञ्जवत् ॥ २६० ॥

द्वयोरपि खञ्जकुब्जशब्दयोर्गुणनिमित्तत्वाद्विशेषणविशेष्यभावं प्रत्यनियम उक्तो भाष्ये खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्ज इति, एवमसत्सामान्ये नञो वाचकत्वेन वर्तनात् तद्विशेषवचनैर्ब्राह्मणादिभिर्यथारुचि विशेषणविशेष्यत्वं गुणप्रधानभावः पर्यायेण घटते ॥ २६० ॥

तथा चाब्राह्मणोऽक्षत्रिय इत्यादौ किं सिद्धमित्याह—

कामचारे च सत्येवमसतः स्यात्प्रधानता ।
गुणत्वमितरेषां च तेषां वा स्यात्प्रधानता ॥ २६१ ॥

सिद्धं तु विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वादिति खञ्जकुब्जादिवदनियमे यदा सत्सामान्यं नञर्थः प्राधान्येन विशेष्यतया विवक्ष्यते तदा पूर्वपदार्थप्रधानता ; इतरेषामुत्तरपदार्थानां ब्राह्मणादीनां गुणत्वविवक्षायां सत्यां, यदा तु तेषामुत्तरपदार्थानां प्राधान्यं विवक्ष्यते तदोत्तरपदार्थप्रधानो नञ्समासः, अत एव च पूर्वपदोत्तरपदयोरभिसम्बन्धेऽर्थान्तरविषये विवक्षितेऽन्यपदार्थप्राधान्यमप्युक्तं भवति, वाक्ये तु निषेध्यनिष्ठतया निषेधस्यावगतेर्न स्वतन्त्रो नञ्पदार्थ इत्यवाचकत्वाद्द्योतकत्वम् , अतश्च गुणप्रधानभावे विवक्षानियमाभावात्तत्र पक्षत्रयानुत्थानम् , अत एव चादिवदलिङ्गताऽसङ्ख्यत्वमव्ययधर्मौ नञर्थस्य वाक्ये न तु वृत्तौ सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वात् ॥ २६१ ॥

ति

इत्थं पक्षत्रयोपपत्तौ समर्थितायां प्रथमं भाष्य उपक्षिप्तमुत्तरपदार्थप्राधान्यं परीक्ष्यम् , तथा हि विरोधादसन् कथं ब्राह्मणादिर्विशेष्येतेत्यत आह—

प्राधान्येनाश्रिताः पूर्वं श्रुतेः सामान्यवृत्तयः ।
विशेष एव प्रक्रान्ता ब्राह्मणक्षत्रियादयः ॥ २६२ ॥

सतो निषेद्धुमशक्यत्वान्निवृत्तिविशिष्ट एव विशिष्टेऽर्थे ब्राह्मणादयश्शब्दा वाचकत्वेनात्रोपक्रम एव प्रवृत्ताः, यदा तु तेषां भावरूपेऽप्यर्थे श्रुतेश्शब्दस्य रूपमीदृशमेव तदाऽसौ स्वार्थरूपा निवृत्तिर्बोध्यते नञा, नञ्पदप्रयोगे हि स विशेषः प्रकाशत इति विरोधाभावात् कल्पते

विशेषणविशेष्यभावः; प्राधान्येनाश्रुत इत्युत्तरपदार्थप्राधान्यपक्षमवलम्बने ॥ २६२ ॥

तदेव निदर्शनेन व्युत्पादयति—

यथा गौरादिभिस्तेषामवच्छेदो विधीयते ।
असताऽप्यनभिव्यक्तं तादात्म्यं व्यज्यते तथा ॥२६३॥

गौरः शुक्लः कृष्णो ब्राह्मण इत्यादौ यथा गौरादिभिर्विशेषणैरवच्छिद्यन्ते सामान्यश्रुता ब्राह्मणादयस्तथा सद्विशेषवचनाः श्रुतिसारूप्यादनवगतविशेषा नञा विशेष्यन्ते ॥ २६३ ॥

ननु गौरादयो विद्यमानार्थगतमेव विशेषमादधाना युक्तं यद्विशेषणानि स्युः, नञा तूत्तरपदार्थोन्मूलकेन कथं विशेषणविशेष्यभावः, नञ्प्रयोगे हि उत्तरपदार्थोऽसन्नित्यवधार्यते । तथा चासत्त्वादुत्तरपदार्थस्याप्रयोग एव ब्राह्मणादिशब्दानां प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह—

यथा सत्ताऽभिधानाय सन्नर्थः परिकल्प्यते ।
तथा सत्ताऽभिधानाय निरुपाख्याऽपि कल्प्यते ॥२६४॥

इह पदादुच्चरिताद्भावाभावसाधारणोऽर्थः प्रतीयते, न चासौ तथाविधो बाह्यः, तस्य भावैकनिष्ठत्वात् स एव चेच्छब्दैरुच्यते तदा तस्य सत्ताऽव्यभिचारात् तां प्रत्याकाङ्क्षाऽनुपपत्तेः सन्ब्राह्मण इति नावकल्पेत विशेषणविशेष्यभावः, अवकल्पते च, तस्मादुपचारसत्तारूपोऽर्थः पदवाच्यत्वेन कल्प्यते, सामान्येन भावाभावसंबन्धक्षम इत्यसन् ब्राह्मण इत्यत्रापि परिकल्पितार्थनिष्ठत्वेन नञ्प्रयोगो न विरुध्यते, बुद्धिर्ह्यस्य बहिस्सदसत्त्वमनपेक्ष्याकारं निरूपयन्ती विरोध्यविरोधिविशेषणसमन्वयक्षमं तं पदार्थीकरोतीति प्रागेव निर्णीतम्, तत्र यथा नीलोत्पलमितिबुद्ध्या भागभेदकल्पनया सामान्यात्मना वस्तु निरूपितं नीलविशेषणेन संबध्यते तथा भावाभावसाधारण्येन बुद्ध्या गृहीतस्य निवृत्तिर्विशेषणं युज्यते, न ह्युत्पलं नाम किञ्चित्सामान्यं जगत्यस्ति वस्तु यन्नीलसंबन्धाद्विशेषमाश्रयेत, एकमेव हि तदविभागं नीलोत्पलमिति बुद्ध्यैव भागभेदोपपत्तिः, एवमिहाप्यब्राह्मण-

इति निर्विषयस्य प्रतिषेधस्य प्रवृत्तेस्सत्ता निषेध्यत्वेनोपचर्यते, बुद्धिस्थायाश्च सत्ताया बाह्यत्वेनारोपाद्बाह्यसत्ताविषयः प्रतिषेधोऽव-तिष्ठते तेनैतदचोद्यं बुद्धिप्रतिभासस्यापि स्वेनात्मना सता कथं नि-षेध इति॥ २६४॥

एवं निवृत्तपदार्थकस्यापि ब्राह्मणशब्दस्य प्रयोग उपपादिते त-त्सदृशाधिकरणप्रतिपत्तिं नञ्समासेऽपि प्रतिपादयितुमाह—

क्षत्रियादौ पदं कृत्वा बुद्धिस्सत्तान्तराश्रया।
जात्या भिन्नां ततस्सत्तां प्रसक्तामपकर्षति॥ २६५॥

ब्राह्मणसत्ताविषया बुद्धिर्यदा कुतश्चिद्भ्रान्तिकारणात्क्षत्रिये प्र-वर्तते तदा ब्राह्मणशब्दस्तत्र प्रयुज्यते, सोऽयं मिथ्याऽध्यवसायो यदा तत्त्वज्ञानान्निवर्तते तदा नञः प्रयोग इत्ययं विषयो नञ्समासस्य, अब्राह्मणोऽयं क्षत्रिय इति क्षत्रियसामानाधिकरण्यात्तदवगतिः, एवं च गुणप्रयोगादुपजाता सम्यग्बुद्धिर्ब्राह्मणत्वैकार्थसमवायिनीं सत्तां क्ष-त्रिये ब्राह्मणशब्दप्रयोगात्प्रसक्तामपकर्षति ततो निवारयति, नायं ब्राह्मणो मिथ्या त्वेवमवसितस्तत्सदृशो ब्राह्मणोऽयमिति सदृशः क्षत्रि-यादिरेव समासार्थस्सम्पद्यते, न लोष्टादिसमारोपनिबन्धनस्य सादृ-श्यादेरभावात्, तथा चोक्तं–"नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिरि"ति॥ २६५॥

इह कथं नञ्समासः; अभाव इति, न ह्यत्रोत्तरपदार्थसदृशार्थसं-प्रत्ययः; अपि तु तन्निषेधः प्रतीयते, भावस्योत्तरपदार्थस्य तस्य चा-सतः कथं भावशब्दविषयतेत्यत आह—

अभाव इति भावस्य प्रतिषेधे विवक्षिते।
सोपाख्यत्वमनाश्रित्य प्रतिषेधो न कल्पते॥ २६६॥

प्रतिषेधविषयप्रक्लृप्त्यर्थमत्रापि बुद्ध्या निरूपितमाकारान्तरमव-लम्ब्य भावशब्दप्रयोगात्तस्य श्रुतिसामान्यादसद्विषयताऽनवगमात्त-दवगमाय नञ्प्रयोग उपपद्यते, निरुपाख्ये हि व्यामोहाज्ज्ञावतरत्वस-

मारोपे तत्त्वाध्यवसायान्नञ्प्रयोग इत्यर्थः, एवं वैतद्–अथ वा सर्वं इमे शब्दा गुणसमुदाये वर्तन्त इति दर्शनमुपक्षिप्तमत्र ॥ २६६ ॥

तदवलम्बनेनाप्याह—

अनेकधर्मवचनैः शब्दैस्सङ्घाभिधायिभिः ।

एकदेशेषु वर्तन्ते तुल्यरूपास्स्वभावतः ॥ २६७ ॥

जातिगुणक्रियालक्षणो धर्मोऽत्र गुणशब्देन विवक्ष्यत इति धर्मपदेनाह समुदायस्यैव शब्दात्प्रतीतेः स एव शब्दार्थो न्याय्यः, ततश्च—

"तपः श्रुतं च योनिश्चेत्येतद्ब्राह्मणकारकम्"

इत्युक्तं, यस्य परिपूर्णा धर्मजात्यादयः श्रुतादयश्च स मुख्यो ब्राह्मणः, तदभिधायी ब्राह्मणशब्दो रूढः, तेन तुल्यश्रुतिरवयवे वर्तते, समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते तद्यथा तैलं भुक्तं घृतं भुक्तमित्युक्तं, यद्यपि च सङ्घाभिधाय्येकदेशाश्रयो ब्राह्मणशब्दप्रयोग इति तस्यैकदेशाभिधायी चार्थभेदात् स्वभावतोऽत्यन्तभिन्न एव शब्दस्तथाऽपि श्रुतिसाम्यादर्वाग्दर्शना भेदं नावगच्छन्तीत्यभेदमाश्रित्य समुदायावयववृत्तित्वं कथ्यते, तथा च ब्राह्मणजातिरहिते क्षत्रिये विद्याविनयलक्षणैकदेशाश्रयो ब्राह्मणशब्दप्रयोग इति तस्यैकदेशाप्रवृत्तिता श्रुतिसारूप्यादनवगता नञ्प्रयोगादवधार्यते,

"तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः"

इति वा ब्राह्मण उच्यते यो गुणहीनो जातिमात्रेण तु ब्राह्मणः, इत्थं चात्र गुणसमुदायविषयत्वात् पूर्वोत्तरपदयोः सामानाधिकरण्यमुपपद्यते, अत्र हि नञा यस्यैव गुणस्य स्वाभाविकी निवृत्तिः सैव द्योत्यत इत्यवशिष्टानां गुणानामर्थात् सद्भावोऽवगम्यते, तत्र पूर्वमुपचारसत्ताऽऽश्रयेणोक्तम् , इदानीं तु पारमार्थिकस्यैव कस्य चिद्धर्मस्य नञा निवर्त्तनेऽपि परिशिष्टमात्राकलापे समुदायाध्यासेन शब्दप्रवृत्तिर्न निर्विषयेत्येतदाख्यायते, उभयोरपि च तयोरवयवयोः समुदायात्मनाऽध्यासात्तस्यैव निषेधस्तत्रैव च शब्दप्रवृत्तिरिति नेदं चोद्यम्–उत्तरपदार्थानुपादानांशानिषेधात् कथमुत्तरपदेन समन्वय इति ॥२६७॥

तथा हि—

यथैकदेशकरणात्कृत इत्यभिधीयते ।

अकृतश्चेति सङ्घातस्स एवाब्राह्मणे क्रमः ॥ २६८ ॥

एकदेशस्य निष्पत्तेस्तदपरस्य चैकदेशस्यानिष्पत्तेः कृताकृतस्सङ्घातोऽभिधीयते । अवयवात्मकत्वात्समुदायस्यावयवधर्मोपचारो न विरुध्यते ॥ २६८ ॥

एवं गुणसमुदायस्यैकदेशप्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यामब्राह्मणशब्दवाच्यं-तत्र दोषमाह—

ब्राह्मणोऽब्राह्मणस्तस्मादुपन्यासात्प्रसज्यते ।
अकृते वा कृतासङ्गादविशिष्टं कृताकृतात् ॥ २६९ ॥

एकदेशं सङ्घातात्मनाऽवसाय ब्राह्मणोऽयमिति कथ्यते एकदेशान्तरस्यासत्त्वात् , पुनः स एवाब्राह्मण इति प्राप्नोतीति विरोधापत्तिः, यदि वा स थैवाकृते समुदाये समर्थसाधनसन्निधेर्निवृत्तिसंभावनया कृतशब्दो यथा प्रयुज्यते तद्वत्क्षत्रियादौ ब्राह्मणसमानधर्मदर्शनाद् ब्राह्मणशब्दवाच्यमात्राकलापं प्रत्यस्य ब्राह्मणत्वसंभावनया ब्राह्मणशब्दप्रयोगे सति यदा नञा मुख्यार्थता निवर्तते न गौणार्थतेदृशी प्रकाश्यत इति तदा कृताकृतशब्देन तुल्योऽयं नञ्समास इति द्वितीयार्धेन चोद्यं निवारितम् ॥ २६९ ॥

एकदेशे च ब्राह्मणशब्दो मुख्य इति सादृश्याद् मुख्यभ्रान्तिस्स्यात् , तामपाकर्तुं नञ्प्रयुज्यमानो भवति विशेषणमित्याह—

अमुख्यसम्भवे तत्र मुख्यस्य विनिवृत्तये ।
शास्त्रान्वाख्यानसमये नञ् प्रयुक्तो विशेषतः ॥ २७० ॥

उपक्रम एवामुख्येऽर्थे ब्राह्मणशब्दः प्रयुक्तोऽनधिगतविवक्षितार्थ इत्यब्राह्मणशब्दस्य लौकिकस्याखण्डस्यान्वाख्यानार्थमेवं विभागे विवक्षितार्थसिद्ध्यर्थमुपपद्यते नञ्प्रयोग इत्यर्थः ॥ २७० ॥

अत्रोत्तरपदार्थप्राधान्ये भाष्ये चोदितम्—अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीति तत्कथं यावता राजपुरुषादिवत् पूर्वपदार्थोपहितविशेषस्योत्तरपदार्थस्य प्रतीतिरित्याशङ्क्य भाष्यकाराभिप्रायं व्याचष्टे—

पदार्थानुपघातेन दृश्यते च विशेषणम् ।

राजपुरुषादौ राजाद्यर्थः पुरुषाद्यर्थस्यानुच्छेदेन विशेषोपसंहारा युक्तं विशेषणम्, इह तु नञर्थ उत्तरपदार्थोच्छेदकः कथं विशेषणं स्याद् अनर्थक एवात्र नञ् तथा च ब्राह्मणमात्रस्यानयनं स्यादिति भाष्यकाराभिप्राय इत्यर्थः,

अथ न सर्वथोत्तरपदार्थनिवृत्तिरत्रापि तु—

अथ जातिमतोऽर्थस्य कश्चिद्धर्मो निवर्तितः ॥ २७१ ॥

नञेति शेषः, गुणसमुदाये जातेः प्रवृत्तिहेतुत्वात् तद्वतः समुदायस्य प्रदेशमात्रस्य निवृत्तिर्नञा द्योत्यते तदपरस्य तु प्रदेशस्य स्थितिरिति भवति विशेषावसायः ॥ २७१ ॥

यद्येवं—

अवश्यं ब्राह्मणे कश्चित्क चिद्धर्मो न विद्यते ।
विशेषावचनात्तत्र नञः श्रुतिरनर्थिका ॥ २७२ ॥

न हि सर्वो ब्राह्मणः परिपूर्णगुणो लभ्यत इति ब्राह्मणशब्दः प्रदेशवृत्तिरेव सर्वः, पूर्णगुणेऽपि जातिमात्रसंस्पर्शेन प्रवृत्तेः तथा च नञ्प्रयोगेऽपीत्यनर्थको नञ् ॥ २७२ ॥

किञ्चास्मिन्पक्षे—

अविशिष्टस्य पर्यायो नञ्विशिष्टः प्रसज्यते ।
अन्वाख्यानाद्धि साधुत्वमेवंभूते प्रतीयते ॥ २७३ ॥

य एवार्थो ब्राह्मणशब्दस्य निवृत्तैकदेशस्स एवाब्राह्मणशब्दस्येति नञ्समासवचनेन प्रज्ञापितसाधुभावोऽब्राह्मणशब्दो ब्राह्मणशब्दस्य पर्यायः प्राप्नोति ॥ २७३ ॥

एतत्समाधत्ते—

पदार्थानुपघातेन यद्यप्यत्र विशेषणम् ।
उपचारस्ततोऽर्थस्य साऽवस्था द्योत्यते नञा ॥ २७४ ॥

एकदेशोऽप्यत्र न मुख्यो ब्राह्मणजातीय इति बुद्ध्या तमुपचर्य तच्छब्दप्रयोगः, तथा चास्य सोपचरितलक्षणावस्था नञा प्रकाश्यत इति पदार्थानुपघातेनैवेदमपि विशेषणं युज्यत इत्यर्थः ॥ २७४ ॥

तथा हि—

विशेष्येषु यथाभूतः पदार्थस्समवस्थितः।
तथाभूते तथाभावो गम्यते भेदहेतुभिः ॥ २७५ ॥

राजपुरुषनीलोत्पलादावपि यथाऽवस्थितविशेष्यपदार्थनिष्ठो विशेषणार्थ इति भेदहेतुभिर्विशेषणैर्यथायथमर्थोऽवगम्यते, एवमिहापि ब्राह्मणपदार्थो बुद्ध्योपचरितरूप इत्येवं नञ्पदप्रयोगादवगम्यत इति युक्तं विशेषणम्; तदुक्तं भाष्ये—अथेह राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं कस्मान्न भवति अस्त्यत्रविशेषणं राजाऽत्र विशेषणं प्रयुज्यते तेन राजविशिष्टस्यानयनं भवति इहापि तर्हि नञ्विशेषकं प्रयुज्यते तेन नञ्विशिष्टस्यानयनं भविष्यतीति, अत्र चोदितं—कः पुनरसौ तत्रोक्तं निवृत्तपदार्थक इति ॥ २७५ ॥

तदाक्षिपति—

निवृत्तेऽवयवस्तस्मिन्पदार्थे वर्तते कथम्।
नानिमित्ता हि शब्दस्य प्रवृत्तिरुपपद्यते ॥ २७६ ॥

बुद्धिपरिगृहीताकारोऽपि शब्दः प्रवर्तमानो बाह्यगतं बीजमवलम्बत एव, तथा च दृश्यविकल्प्ययोरेकत्वाध्यवसायाद्बाह्यमेव शब्दार्थं मन्यन्त इति क्षत्रियादौ ब्राह्मणादेरेकदेशवाचित्वादवयवशब्दस्य कथमसति निमित्ते प्रवृत्तिः येन साऽवस्था नञा द्योत्यत इत्युच्यते ॥ २७६ ॥

अथ स्वाभाविकी निवृत्तिरिति क्षत्रियेऽपि ब्राह्मणशब्दः तदा—

आराच्छब्दवदेकस्य विरुद्धेऽर्थे स्वभावतः।
शब्दस्य वृत्तिर्यद्यस्ति नञः श्रुतिरनर्थिका ॥ २७७ ॥

यथा दूरान्तिकार्थवृत्तिराराच्छब्दस्तथा ब्राह्मणक्षत्रियवृत्तिः स्वभावतो ब्राह्मणशब्दो रूढ इत्यवगमे विनाऽपि नञ्प्रयोगं प्रकरणादिवशात्क्षत्रियावगतिर्ब्राह्मणशब्दाद्भविष्यतीति किं नञा कृत्यं येन नञ्समासोऽन्वाख्यायते न ह्यवश्यमनेकार्थानां पदान्तरप्रयोगाभिव्यङ्ग्यविशेषकत्वमुपलब्धम् , तदुक्तं भाष्ये–यदि स्वाभाविकी निवृत्तिः किं नञ्प्रयुज्यमानः करोतीति, अतोऽनन्तरमुक्तम्–अथ वाचनिकी तद्वक्तव्यं नञ्प्रयुज्यमानः पदार्थं निवर्तयतीति ॥ २७७ ॥

एतद्व्याचष्टे—

अथ स्वभावो वचनादन्वाख्येयत्वमर्हति ।
तद्वाच्यमप्रसिद्धत्वान्नञाऽर्थो विनिवर्त्यते ॥२७८॥

स्वभावोऽपि दुरवधारणत्वान्नञ् इत्यनेन यदि शब्देन ज्ञाप्यते तदेदमपि वचनेनान्वाख्येयम् , नञ्प्रयोगे पदानां प्रसिद्धोऽर्थो विनिवर्तत इति, अथास्यायं स्वभावः प्रयोगपारम्पर्यावसेयस्तदा सर्वस्यैवं स्वविषये व्यापारे शब्दान्तरानपेक्षणादुत्तरपदेनापि निवृत्त्यविधाने नञ् नापेक्षितव्य इत्यर्थः, अतोऽनन्तरं कीलप्रतिकीलवद्वाचनिको निवृत्तिः यद्येवं नञो माहात्म्यं न जातु चिद्राजानो हस्त्यश्वं बिभृयुरिति दूषयित्वा स्वाभाविकी निवृत्तिः सिद्धान्तिता, तत्र च नञ्निमित्ता तूपलब्धिः तद्यथा समन्धकारे द्रव्याणां प्रदीपनिमित्तं दर्शनमित्युक्तम् ॥ २७८ ॥

तद्व्याचष्टे—

यद्यप्युभयवृत्तित्वं प्राधान्यं तु प्रतीयते ।
प्रस्थानं गम्यते शुद्धे तदर्थो हि न तिष्ठतौ ॥ २७९ ॥

गतिनिवृत्तिवचनस्तिष्ठतिः प्रसिद्ध इत्यन्तरेण प्रशब्दमुपसर्गः प्रस्थानार्थोऽपि तमर्थमवगमयितुमपर्याप्तो यथा; एवं क्षत्रियवचनोऽपि ब्राह्मणशब्दो नञमन्तरेण तदर्थनिश्चयाधायीत्यर्थः, न हि प्रशब्दस्य प्रस्थानमर्थः, तिष्ठतेर्निरर्थकत्वप्रसङ्गादित्यसौ तिष्ठत्यर्थः, प्रशब्दस्तु द्योतकः, एवमत्रापि विज्ञेयम् ॥ २७९ ॥

ननु च यदि क्षत्रिये मुख्यो ब्राह्मणार्थो नास्ति तदा किमर्थं सन्दिग्धार्थो ब्राह्मणशब्दः तत्र वाचकोऽभ्युपगम्यते तस्य चायममुख्योऽर्थो नञ्प्रयोगादवधार्यत इति, यदि पुनरयं निवृत्तपदार्थकः किमर्थं-ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यत इत्युक्तं भाष्ये,

तदाह—

किमर्थमतथाभूते सति मुख्यार्थसम्भवे ।
भेदे ब्राह्मणशब्दस्य वृत्तिरभ्युपगम्यते ॥ २८० ॥

व्याख्यातार्थोऽयं श्लोकः, ॥ २८० ॥

अत्र परिहारभाष्यम् , एवं यथा विज्ञायेत अस्य पदार्थो निवृत्त-इति ह्युक्ते सन्देहस्स्यात् कस्य पदार्थो निवृत्त इति तत्रासन्देहार्थं-ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यत इति,

एतद्व्याचष्टे—

अयं पदार्थ एतस्मिन्क्षत्रियादौ न विद्यते ।
इति तद्वचनश्शब्दः प्रत्ययाय प्रयुज्यते ॥ २८१ ॥

अयमर्थः—अज्ञानाद् दुरुपदेशाद्वा केन चिद् ब्राह्मणा ेः क्षत्रियोऽध्यवसितः स एवं बोध्यते नायं ब्राह्मणोऽब्राह्मणोऽयमिति; क्षत्रिय इति तूक्ते ब्राह्मणार्थस्य तत्र निषेधो न कृतः स्यादिति विवक्षितोऽर्थो न प्रतीयेत तस्माद् बुद्ध्या तत्र ब्राह्मणा 'माश्रित्य नञो विषयप्रक्लृप्तौ तदर्थनिवृत्तिरिति युक्तम् ॥ २८१ ॥

बौद्धश्च शब्दार्थः समारोपितरूपः सर्वत्र युज्यत एवेत्याह—

बुद्धेर्विषयतां प्राप्ते शब्दादर्थे प्रतीयते ।
प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा श्रुत्या ह्यर्थोऽनुषज्यते ॥ २८२ ॥

इह यः शब्दार्थः प्रतीयते सर्वव्यवहाराङ्गं बहिस्सदसत्त्वमनपेक्ष्येति शब्दादर्थाः प्रतीयन्त इत्यादिना पूर्वं निर्णीतं, तथा

च भावाभावसाधारणशब्दैः स्वार्थस्समुल्लिख्यत इति, तत्र पदार्थेऽनवस्थिते यथायोगं भावरूपमभावरूपं वा विशेषणमवकल्पत एव, तत्रोत्तरपदार्थप्रधाने नञ्समासे नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थ इत्युक्तत्वाद्यत्रैव ब्राह्मणशब्दस्य भ्रान्त्या प्रयोगः तत्रैव तदर्थनिषेधे तदधिकरणसम्प्रत्ययो न सर्वत्रेत्यतिप्रसङ्गाभावार्थं सन्देहाद् दुरुपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तत इत्यादि भाष्यम् ॥२८२॥

तद्व्याचष्टे—

असम्यगुपदेशाद्वा निमित्तात्संशयस्य वा ।
शब्दप्रवृत्तिर्न त्वस्ति लोष्टादिषु विपर्ययात् ॥ २८३ ॥

दुरुपदेशात्क्षत्रिये ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तिः पिङ्गलकेशादेरुपदिष्टस्य विषयविवेकानवधारणात् कस्य चिद्भवति सन्देहनिमित्तं गुणस्सन्देहशब्देनात्रोक्तः, तथा हि सादृश्यलक्षणात्संशयनिमित्तात् तत्र शब्दप्रवृत्तिरित्यत्यन्तविसदृशेषु लोष्टादिषु ब्राह्मणशब्दस्य प्रवृत्त्यभावाद्—ब्राह्मणशब्दादुत्तरपदार्थसदृश एव क्षत्रियोऽवगम्यते न लोष्टादि, भ्रान्तिनिवारणाय हि नञः प्रयोगः, भ्रान्तिश्च सति निमित्ते; निर्बीजभ्रान्त्ययोगादिति सदृश एव तस्य विषयः, अत एव च नञा ब्राह्मणार्थे मुख्ये क्षत्रिये निवारिते तदधिकरणभूतः क्षत्रियोऽवस्थित एवेति प्रतिपद्यतेऽसौ क्रियासु साधनभावमब्राह्मणमानयेत्यादौ, प्रतिषेधमात्रोपक्षयत्वे तु नञ्समासस्यात्रासाधनः समासार्थः स्यादिति न समारोपितरूपप्रतिषेधमात्रेऽस्य व्यापारः समारोपस्य च प्रतिपत्तॄणां—विपर्यासितदर्शनानां नियमाभाव इत्यसत्यपि सादृश्ये कुतश्चिद् भ्रान्तिकारणात् सर्वत्र प्रसिद्धे नञ्समासे समारोपोऽनुगन्तव्यः उपचरितोत्तरपदार्थप्रतिषेधेन ह्युत्तरपदार्थप्रधानो नञ्समास इत्यप्राणिनामस्त्रीविषयादयोपधादचित्तवत्कर्तृकादिति प्रयोगदर्शनात् समारोपनिमित्तानुसरणेनोत्तरपदार्थसदृशप्रतिपत्तिर्विज्ञेया, इदं खल्वपि भूय—उत्तरपदार्थप्राधान्ये सङ्गृहीतं भवति किमनेकमिति भाष्यम् ॥२८३॥

तद्व्याचष्टे—

अनेकस्मादस इति प्राधान्येन हि सिध्यति ।
सापेक्षत्वं प्रधानानामत्र युक्तं त्वतद्विधौ ॥२८४॥

एकशब्दार्थस्यात्र प्रधानत्वे तदाश्रयमेकसङ्ख्यत्वादेकवचनमनुपसर्जनत्वात् सर्वनामसंज्ञाकार्यं स्मायादि च भवति, यदि तु पूर्वपदार्थस्यान्यपदार्थस्य वा प्राधान्यं स्यात् तदैकार्थस्योपसर्जनत्वात् संज्ञोपसर्जनप्रतिषेध इति सर्वनामसंज्ञा न स्यात् तथा अस इत्यत्र अन्तर्गणकार्यं त्यदादीनाम इत्येवमादि, तदर्थस्य प्राधान्ये सिध्यति गणपाठो हि सार्वार्थ्येन प्राधान्येन विशेष्यत इत्युक्तं पाठात्पर्युदासः पठितानां संज्ञाकरणं सर्वाद्यानन्तर्यकार्यार्थमिति तथा त्वतल्भ्यां नञ्समासः पूर्वविप्रतिषिद्धं त्वतलोः स्वरसिद्ध्यर्थमित्यस्य परिहारार्थं, यदुक्तं भाष्ये नात्र त्वतलौ प्राप्नुतः किंकारणमसामर्थ्यादिति, तदुत्तरपदार्थप्राधान्ये युज्यते, तथा हि—अब्राह्मणत्वमित्यस्य निरस्तावयवविभागस्य लौकिकस्य शब्दस्यान्वाख्यानाय यदा विभागः क्रियते तदा नञर्थस्य प्रतिषेधस्य भावस्य चापोद्धृतस्य ब्राह्मणादन्यस्य भाव इति यदा युगपद्विवक्षा तदा परत्वान्नित्यत्वात्त्वतलौ स्यातां, तयोः कृतयोः पुनः प्रसङ्गविज्ञानान्नञ्समासे समासस्वरः स्यात् सति शिष्टत्वादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्रत्ययस्वरश्चेष्यत इति पूर्वविप्रतिषेधेनात्र नञ्समासे चोदिते परिहारोऽयम्, भाष्येऽपि एते नात्रेत्यादि ब्राह्मणादन्यस्य भाव इति प्रतिषेधमपेक्षमाणो ब्राह्मणार्थस्तद्धितेनैकार्थीभावमनुभवितुं पूर्वमसमर्थ इति प्रथममत्र नञ्समासः क्रियते,

ननु च भावार्थमपेक्षमाणोऽपि ब्राह्मणार्थः सापेक्ष एवेति नञ्समासोऽपि न स्याद् नैतदस्ति प्रधानम् इदानीं सापेक्षमिति भवति वृत्तिः तद्धिते तु प्रकृत्यर्थस्योपसर्जनस्य सापेक्षत्वं, तदेतत्कथमुपपद्यते यद्युत्तरपदार्थप्रधानो नञ्समासः, पूर्वपदार्थान्यपदार्थप्राधान्ये तु भावप्रत्यययोरेकयोगक्षेमो नञ्समासस्स्याद् उभयत्रापि गुणस्य सापेक्षत्वादिति परिहारभाष्यं नोपपद्येतेत्युत्तरपदार्थप्रधानताया उत्कर्षः,

ननु च नित्यशब्ददर्शने विभज्यान्वाख्यानेनयेऽपि चाह ऊडितिलिङ्गाद्यगपत्सन्निधानेऽपि; अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गं बलवदिति नञ्सम्बन्धमात्राश्रयो नञ्समास एव पूर्वं भवति, सत्यमेतद् भावार्थं त्वपेक्षमाणो ब्राह्मण उद्भूतव्यतिरेको नञा सम्बध्यत इति प्रधानमत्र सापेक्षमित्येतदेव युक्तं पूर्वविप्रतिषेधवचनं तु ज्ञापकमुक्तम्, अतोऽन्योन्याभावप्रत्ययो नञ्समासात् प्राग्भवति तथा च तत्रोत्तर-

पदवृद्धिर्नञ्स्वरश्च भवति, अतोऽनन्तरं भाष्यं किमत्र सङ्गृहीतमेक-वचनमिति ॥२८४॥

तद्व्याचष्टे—

एकस्य च प्रधानत्वात्तद्विशेषणसन्निधौ ।
प्रधानधर्माद्व्याद्याचिरतो न वचनान्तरम् ॥२८५॥

एकार्थस्य प्रधानत्वात्तन्निषेधेनानेक इत्यत्र बहुष्वपि प्रतिपाद्येषु प्रधानार्थानुयाय्येकवचनमेव भवति न तु बहुवचनमित्यर्थः ॥२८५॥

ननु च द्व्यादयोऽत्रैकशब्दवाच्याः समारोपितैकत्वा इति नञा तत्रैकार्थप्रतिषेधे तदाधारस्य द्व्यादेः सम्प्रत्ययात् तद्गतमेव वचनं न्याय्यमित्याशङ्क्याह—

प्रधानमत्र भेद्यत्वादेकार्थोऽपि कृतो नञा ।
हित्वा स्वधर्मान्वर्तन्ते द्व्यादयोऽप्येकतां गताः ॥२८६॥

नञ्विशिष्टोऽनेक इत्यत्रैकार्थः प्रधानं विशेष्यत्वादिति तदाच्छुरितरूपाः परित्यक्तस्वभावधर्मा द्व्यादयो निमित्तसरूपतामापन्ना निमित्तानुविधानादेकत्वेनैव प्रतीयन्त इत्येकवचनमेव न्याय्यम् ॥२८६॥

विरुद्धेषु द्वित्वादिषु कथमेकत्वयोग इति चेदाह—

ब्राह्मणत्वं यथाऽऽपन्ना नञ्युक्ताः क्षत्रियादयः ।
द्वित्वादिषु तथैकत्वं नञ्योगादुपचर्यते ॥२८७॥

नञ् प्रयोगाद् ब्राह्मणशब्दो यथाऽब्राह्मण इत्यत्र क्षत्रियवृत्तिरवधार्यते तथाऽनेक इत्यत्रापि द्व्यादिवृत्तिरेकशब्दः प्रतीयते ह्युत्तरपदार्थसदृशोऽर्थः तत्र चाध्यारोपितो दुरुपदेशादिना निमित्तेनोत्तरपदार्थ इति सर्वत्र समानम् ॥२८७॥

तथा हि—

एकत्वयोगमासज्य सधर्मः प्रतिषिध्यते।
द्व्यादिभ्यस्तेषु तच्छब्दो वर्तते ब्राह्मणादिवत् ॥२८८॥

भ्रान्त्या द्व्यादावेकत्वमारोपितं नञा निवार्यते न त्वेकशब्दः तथा हि भ्रान्तिनिवारणं चिवक्षितं न प्रतीयेतेति क्षत्रियादौ ब्राह्मणादिशब्दवदेकशब्दोऽत्र प्रयोगार्हः, असति ह्येकशब्दे द्व्यादिष्वेकत्वारोपाभावात् किं बाधितुं नञ्प्रयुज्यते, तस्मान्नञो विषयप्रक्लृप्त्यर्थमेकशब्दः प्रयुज्यमानः प्रधानार्थ इति स्वधर्मानुवर्तते ॥२८८॥

वृत्तिवाक्ययोरविशेषेणेत्याह—

आविष्टसङ्ख्यो वाक्येऽसौ यथा द्व्यादौ प्रयुज्यते।
वृत्तौ तस्य प्रधानत्वात्सा सङ्ख्या न निवर्तते ॥२८९॥

एकं चेन्न निष्किनौ नैकं द्व्यादय इति यथा वाक्ये सङ्ख्यान्तरेऽपि एकशब्दोऽपरित्यक्तस्वसङ्ख्य एव प्रयुज्यते तथा समासेऽपि तदर्थस्य प्रधानत्वादनेक इत्यत्र स्वसङ्ख्यापरित्यागो नास्ति ॥ २८९ ॥

तत्परित्यागे तु विवक्षितार्थाप्रतीतिरित्याह—

प्रतिषेध्यो यथाभूतस्तथाभूतोऽनुपज्यते।
वचनान्तरयोगे हि न सोऽर्थः प्रतिषिध्यते ॥२९०॥

प्रतिषेधविषयप्रक्लृप्त्यर्थमसदर्थमप्युत्तरपदं प्रयुज्यत इति यादृशोऽध्यस्तः प्रतिषेध्यस्तादृशार्थाभिधानाय उत्तरपदमुपादीयते। द्व्यादौ चैकत्वं प्रतिषेध्यमित्युत्तरपदस्यैकवचने सत्ययं विवक्षितः प्रतिषेधोऽवगम्यते द्विवचनाद्युपादाने त्वेकत्वं प्रतिषेध्यमानं न प्रतीयेत तस्माद्विवक्षितार्थौपयिकवचनमेव न्याय्यम् ॥२९०॥

कथं पुनरेकस्य प्रतिषेधे बहूनां सम्प्रत्यय इति भाष्यमेकत्वनिवृत्तिमात्रं प्रसज्यप्रतिषेधरूपमभिप्रेत्य प्रवृत्तं पर्युदासाश्रयेण सम-

र्थ्यते—

अशुक्ल इति कृष्णादिर्यथाऽर्थस्सम्प्रतीयते।
सङ्ख्यान्तरं तथाऽनेक इत्यत्राप्यभिधीयते ॥२९१॥

पर्युदासे तु शुक्लनिवृत्त्या नीलादयो विशेषेणाशुक्लशब्दाद्यथा प्रतीयन्ते तथा द्व्यादयोऽप्येकसङ्ख्यानिवृत्त्या विशेषेणानेकपदादवगम्यन्ते, एतदेव समर्थयितुं भाष्यं प्रसज्यायं क्रियां गुणं वा ततः पश्चान्निवृत्तिं करोति तद्यथा—आसय भोजय शाययानेकमिति ॥ २९१ ॥

तद्व्याचष्टे—

क्रियाप्रसङ्गात्सर्वेषु कर्मस्वङ्गीकृतेषु च।
एकस्मिन्प्रतिषिद्धेऽपि प्राप्तमन्यत्प्रतीयते ॥२९२॥

क्रियापदमर्थसामर्थ्यात् साधनान्याक्षिपत्यविशेषेण तथाऽऽसयेत्युक्ते कर्मसामान्यमवगम्यते तत्र विधिपूर्वकत्वान्निवृत्तेः क्रियासामर्थ्याक्षिप्तनानासङ्ख्याश्रयकर्मप्रसङ्गे सत्येकप्रतिषेधादप्रतिषिद्धस्य सङ्ख्यान्तरयोगिन एव साधनत्वमवबुध्यते ॥ २९२ ॥

एतच्च कस्मिन्पक्षे कथ्यत इत्याह—

क्रियाश्रुतिश्च प्रक्रान्ते प्रसज्यप्रतिपेधने।
पर्युदासे तु नियतं सङ्ख्येयान्तरमुच्यते ॥२९३॥

प्रसज्यप्रतिषेधे प्रतिषेधोपक्षयत्वाच्छब्दस्य क्रियासामर्थ्यात् प्रतिषिद्धवर्जं साधनोपादानम् पर्युदासे तु शब्दादेव अनेकमित्यस्मादुत्तरपदार्थसदृशनियतसाधनोपादानमित्युक्तमेव ॥२९३॥

आसय शायय भोजयेति प्रयोज्यप्रयोजकप्रैषोपादानेन विरुद्धक्रियानिर्देशस्योपादाने भाष्यकारस्याभिप्रायं व्याचष्टे—

धात्वर्थः कर्मविषयो व्यपदिष्टः स्वसाधनैः।
अर्थात्सर्वाणि कर्माणि प्रागाक्षिप्यावतिष्ठते ॥२९४॥

सकर्मको धात्वर्थ आसनादिभेदभिन्नः पूर्वं यदा निर्दिष्टः प्रयोज्य-प्रयोजकादिः स्वसाधनावच्छिन्नो वरुद्धक्रियास्वभावस्तदा तस्या-विरुद्धानेकस्वभावस्यैकेन साधनेन साध्यत्वायोगात् पूर्वमेवा-नेकं साधनमुपात्तमित्येकनिषेधेन तस्यैव सम्प्रत्ययः अनन्तरं भाष्यं-यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्र क्रियागुणौ प्रसज्येते यत्र तु खलु न प्रसज्येते तत्र कथमनेकस्तिष्ठतीति तत्र परिहारः भवत्ये-वंजातीयकेष्वप्येकस्य प्रतिषेधे बहूनां सम्प्रत्यय इति, अत्र चोद्य-भाष्ये प्रसज्यप्रतिषेधे निषेधमात्रोपक्षयाद् द्व्यादीनामप्रतिपत्तिः स्या-दित्यर्थः पर्युदासे समानजातीयस्य सङ्ख्यान्तरस्यैकत्वसमारोपा-स्पदत्वात्सिद्धः संप्रत्यय इति परिहाराभिप्रायः ॥२९४॥

एतद्व्याचष्टे—

निर्ज्ञातसाधनाधारे यत्राख्याते प्रयुज्यते ।
अनेक इति पश्चाच्च तिष्ठतीत्यनुषज्यते ॥२९५॥

साध्यत्वात्तत्र सिद्धेन क्रिया द्रव्येण लक्ष्यते ।
प्रागवाङ्गीकृतं द्रव्यमतः पूर्वेण भिद्यते ॥२९६॥

यः कुतश्चिद्धेतोरेकतयाऽवधृतःसाधनशक्त्यधिकरणभूतो द्रव्या-त्मा आख्याते तद्वाच्यायां क्रियायां पुनरयथार्थताऽवसायादनेक इति पश्चाच्च तिष्ठतीत्यनुषज्यते प्रतिषिध्य पश्चात्क्रियापदं तिष्ठतीति प्रयु-ज्यते तत्र प्रागवधृतस्य शक्तिमतो द्रव्यस्य परार्थमुपादीयमानत्वात् तदात्मानुरूपां साध्यमाक्षिपति क्रियां न क्रियासामर्थ्येनाक्षिप्यते द्र-व्यमिति पूर्वस्मादस्य भेदः, अत्रापि च प्रज्ञातसाधनविषयोपनिपाता-देकप्रतिषेधस्य प्रतिषिद्धपरिहारेण प्रतीयते साधनं, तदेवमश्रुतेऽपि पूर्वं क्रियापदेनैकनिषेधमात्र एव वाक्यं पर्यवस्यति क्रियाकाङ्क्षणादिति तत्राप्येकनिषेधे सङ्ख्यान्तरस्य साधनत्वमवगम्यत व यत्रापि एकक्रियोपदेशे नास्ति तात्पर्यं तत्रापि यावत्सङ्ख्यान्तरं प्रतीयत-एवेति दृष्टान्तितं भाष्ये तद्यथा न न एकं प्रियं न न एकं सुख-मिति ॥ २९५—२९६ ॥

तद्व्याचष्टे—

सङ्ख्यैव प्रतिषेधेन सङ्ख्यान्तरमपेक्षते ।
वाक्येऽपि तेन नैकत्वमात्रमेव निवर्त्यते ॥२९७।

न न एकं प्रियं न न एकं सुखमिति एतद्वाक्यमाबाधे चेत्यत्र द्विर्वचनं शत्रोरसुखेन प्रियेण च प्रयोक्तुराबाधः, अत्र च क्रियापदस्याश्रवणात् सुखप्रियप्रतिषेधमात्रव्यापारेऽपि वाक्ये सङ्ख्यान्तराध्यासितानि सुखानि प्रियाणि च प्रतीयन्ते, एकं शत्रोर्न सुखम् अपि तु बहूनि, एवं प्रियाणि, इत्ययं ह्यत्र वाक्यार्थः विशेषप्रतिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाविषयत्वात्, सर्वसुखप्रियनिषेध एकपदोपादानमनर्थकं स्यात्, एवं च यत्र वाक्येऽप्येतत्सामर्थ्यं तत्र वृत्तावुत्तरपदार्थसदृशस्यार्थस्य पर्युदासे प्रतीतौ का विचिकित्सा तत्र ह्येकपदेनेव द्विबहूनाहेति नैकत्वमात्रनिवृत्तिः, अपि तु तन्निवृत्तिविशिष्टस्य द्व्यादेः प्रतिपत्तिस्सिद्धा ॥२९७॥

ननु कथं द्व्यादिरेव नियमेन प्रतीयते एकप्रतिषेधेऽन्यदेव शेषरूपं प्रतीयतामित्याशङ्क्याह—

स्नेहान्तरादवच्छेदस्तथाऽऽसत्तेः प्रतीयते ।
तैलेन भोजने प्राप्ते न त्वन्यदुपसेचनम् ॥२९८॥

यथा भोजनमतैलेन विधेयमिति चोदिते तैलप्रतिषेधसामर्थ्यात् सर्पिरादिस्नेहान्तराद्धेतोरवच्छेदो विशेषणं भोजनस्य प्रत्यासत्तेरेकजातीयत्वात् प्रतीयते न दध्ना पयसा वा, तथेहाप्येकप्रतीषेधे समानकार्यं सङ्ख्यान्तरमेव सङ्ख्याजात्या प्रत्यासन्नं प्रतीयते न त्वविशेषेण यत्किञ्चिदेवान्यदिति स्थितमुत्तरपदार्थप्रधानतायां नञ्समासस्यानेकमित्यस्योपपत्तिरिति,

कथं तर्हि वृत्तिभेदे प्रयोजकंचित्तमेकमनेकेषामिति भगवतः पतञ्जलेः प्रयोगः ? एकशेषाश्रयेणेति ब्रूमः, एकनिषेधेऽपि हि कुतश्चिन्निमित्तान्नियतामेव व्यक्तिसंभावयेदिति सम्प्रत्येकशेषो न्याय्यः भाष्यकृता त्वेकवचनं समर्थितं न तु बहुवचनं निवारितम् ॥२९८॥

इदानीमन्यपदार्थप्रधानपक्षविचारायाह—

एकार्थे वर्तमानाभ्यामसता ब्राह्मणेन च ।
यदा जात्यन्तरं वाह्यं क्षत्रियाद्यपदिश्यते ॥२९९॥

तदाऽवकल्पतेऽन्यपदार्थप्रधानो नञ्समास इति प्रकरणादवसेयम्, इहाब्राह्मणादिभिर्नञ्समासैरुत्तरपदार्थविपरीतवस्तुप्रत्यायनं दृश्यते; तत्र चान्वाख्यानप्रक्रियायां यदोत्तरपदोपादानाः समारोपितब्राह्मणाद्यर्थाः क्षत्रियादय इति नञस्तदोत्तरपदार्थप्राधान्यं निर्णीतं प्राधान्येनाश्रिताः पूर्वमित्यादिना, यदा त्वसत्सामान्यवृत्तिरप्ययं नञ् सद्विशेषनिबन्धनतया ब्राह्मणश्रुत्या सामान्यविशेषभावेनैकाधिकरण्येन संबन्धमनुभूय तत्संबन्धप्रापितार्थातिशयं वाह्यं पदान्तरोपादानं-क्षत्रियाद्यनुपतदिह तावत्येव विश्राम्यति तदाऽन्यपदार्थप्रधानो-नञ्समासः तथा ह्यविद्यमानो ब्राह्मणो ब्राह्मणव्यक्तिराश्रयभूता यस्य क्षत्रियस्य क्षत्रियजातेरित्यस्या अन्यपदार्थभूताया वर्तिपदार्थाभ्यामभावब्राह्मणाभ्यामवच्छेद इति जात्यन्तरं वाह्यं भवति ॥२९९

उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु क्षत्रियादौ समारोपितायां ब्राह्मणत्वजातेः प्रतिषेधात् सदृशं क्षत्रियादि जात्यन्तरमुत्तरपदवाच्यमेव न वाह्यं भवति बहुव्रीहाविवान्यपदार्थ इत्यस्याः श्रुतेरन्तरङ्गे स्वपदार्थ एव युक्ता वृत्तिरित्याशङ्क्यैतत्सदृशतत्पुरुषान्तरनिदर्शनेन व्युत्पादयति—

श्यामेव शस्त्री कन्येति यथाऽन्यद्व्यपदिश्यते ।
असद्ब्राह्मण इत्याभ्यां तथाऽन्ये क्षत्रियादयः ॥३००॥

शस्त्रीव श्यामा शस्त्रीश्यामा कन्येति श्यामाशब्दस्य शस्त्र्यां वृत्तौ समासवाच्यमुपमेयमुक्तमिति तत्र यथा वर्तिपदाभ्यामनभिधीयमानाऽपि कन्या समासेनाभिधीयते, यतः कन्याशब्देन सामानाधिकरण्यं-प्रतिपद्यते समासः तथाऽसन्निति नञा सदर्थेन ब्राह्मण इति च तद्विशेषवचनेन अनभिधीयमानोऽपि क्षत्रियस्समासेनाभिधीयते, तथा च यथोपमानसमासो विशेषविहितः सामान्यविहितेन बहुव्रीहिणा न बाध्यते, तथा नञ्समासोऽपीति वचनादन्यपदार्थेऽप्ययं तत्पुरुष-इत्यर्थः ॥ ३०० ॥

अत्रैव निदर्शनान्तरमाह—

असास्ना गौरिति यथा गवयो व्यपदिश्यते ।
जात्यन्तरं न गोरेव सास्नाऽभावात् प्रतीयते ॥३०१॥

गोरवश्यं सास्नासम्बन्ध इति असास्न इत्युक्ते यदि परं सास्नामात्रमस्य नास्ति परिशिष्टावयवसन्निवेशसाम्यमिति गोसदृशस्य गवयस्य प्रतिपत्तिर्न गोरेव प्रतिषिद्धसास्नायोगस्याती वाक्यात्प्रतीतिर्गवयसामानाधिकरण्यात्, एवमब्राह्मण इत्युक्ते जात्यन्तरं क्षत्रियोऽवगम्यते, ब्राह्मणजातिमात्रनिषेधे परिनिष्ठिततद्धर्मसाम्यप्रतिपत्तेः ॥ ३०१ ॥

तथा—

तुल्यरूपं यथा ख्यातं कण्टकैर्भेदहेतुभिः ।
खदिरं जातिभेदेन खर्बुरान् प्रतिपद्यते ॥ ३०२ ॥

खदिरखर्बुरौ गौरकाण्डौ सूक्ष्मपर्णावित्यभेदेन पूर्वमाख्याते सदृशौ खदिरखर्बुरौ प्रतिपद्य पश्चात् कण्टकवान्खदिर इत्यभिधाने कण्टकानां खर्बुरेऽभावात् ततः खदिरस्य भेदहेतुभ्यस्तेभ्यो विशेषः प्रतिपद्यते, तथा च खदिरः खर्बुरादन्य एव न तु कण्टकाभिसम्बन्धमधिकं तस्यैव प्रतिपद्यते। तथा ब्राह्मणधर्मैः सादृश्यमवधार्य क्षत्रिये ब्राह्मणत्वावसायात् ब्राह्मणशब्देन प्राप्ते कथ्यते नायं ब्राह्मण इति जातिभेदमात्रं, अन्यत्सर्वं सदृशमिति जात्यन्तरमेव प्रतीयत इति ॥३०२॥

दार्ष्टान्तिकमाह—

अविद्यमानब्राह्मण्यो यादृशो ब्राह्मणो भवेत् ।
अङ्गीकृतोपमानेन तथाऽन्योऽर्थोऽभिधीयते ॥ ३०३ ॥

शस्त्रीश्यामा कन्येति यथा वतिपदाभ्यामनुपात्ता कन्याऽभिधीयमानोपमानोपमेयभावमवगमयति असास्नो गौरिति च सास्नावर्ज्यमवयवसादृश्यं गोगवययोरर्थान्तराभिधाननिबन्धनं कण्टकादिवर्जं च गौरकाण्डादिसादृश्यमेव विवक्षितमिति सर्वत्र यथाऽत्रोपमानगर्भ-

मन्यार्थाभिधानं तथाऽब्राह्मण इत्यत्रापि, तथा च ब्राह्मणजातिवर्जमन्यैर्धर्मैस्सादृश्यात् क्षत्रियादिरेवान्योऽर्थोऽभिधीयते, तथा हि–वैश्यः क्षत्रियो वा ब्राह्मण इवायमब्राह्मणः तत्र सर्वथा भेदेऽभेदे वा नास्ति सादृश्यमिति गोगवयवत्कथं चिद्भेदाभेदावनुसर्तव्यौ, यथा हि ब्राह्मणः कुतश्चिन्निमित्तादपोद्धृतब्राह्मण्यसामान्यस्तथाजातीयकोऽयमित्यर्थः, ब्राह्मणस्यापि हि सम्भव इत्यब्राह्मण इत्यभिधानं कथमिव क्षत्रियादेर्न स्यादित्यतिशयोक्तिगर्भमेतदुक्तम् ॥ ३०३ ॥

तदेवमुपमानोपमेयभावमङ्गीकृत्य नञ्समासः क्षत्रियादिजातिभेदोपादानमर्थमासादयति, दृष्टश्च सादृश्यान्तर्भावो नञ्समासे, तद्यथा–अवर्षा हेमन्त इति, अत्र हि नञ्समासे वर्षासदृशो हेमन्तोऽभिधीयते कथमत्र सादृश्यमित्याह—

अवृष्टयो यथा वर्षा नीहाराभ्रसमावृताः ।
तद्रूपत्वात् स हेमन्त इत्यभिन्नः प्रतीयते ॥ ३०४ ॥

न वर्षा हेमन्तो वर्षासदृश इत्यर्थः, अविद्यमानवर्षणक्रिया यथा वर्षाः प्रकीर्यमाणनीहारनिकराः प्रलम्बमाननीलघनाच्छादितदिगन्तरास्तथाऽयं हेमन्तस्तमस्सन्ततितिरस्कृतालोक इत्येवंविधवर्षासादृश्यादवर्षा इत्यभिधीयते तादृरूप्येण स्वपदार्थोऽपि ह्ययं तत्पुरुषो व्युत्पादितो गर्भीकृत्योपमामन्यपदार्थे वर्तते न त्वविद्यमाना वर्षा वर्षात्वमस्येत्युपक्रम एवान्यपदार्थो व्युत्पाद्यते, उपसर्जनह्रस्वत्वप्रसङ्गात् ॥ ३०४ ॥

एवं गर्भीकृतोपमा नञ्समासाः प्रक्रियायामन्यपदार्थप्राधान्यविषया इत्येकेषां दर्शनम्,

अपरे ब्राह्मणादीनां सर्वेषां जातिवाचिनाम् ।
द्रव्यस्यान्यपदार्थत्वे नञा योगं प्रचक्षते ॥ ३०५ ॥

जातिपदार्थपक्षे ब्राह्मणादयश्शब्दा जातिमेवाधारविविक्तां प्राधान्येनाचक्षत इति वर्तिपदेन द्रव्यस्यानुपादानात् तदभिधायी समासोऽन्यपदार्थप्रधानो भवति, असन्ब्राह्मणोऽविद्यमानं ब्राह्मण्यं यस्मिन् क्षत्रियद्रव्यलक्षणेऽर्थेऽसावब्राह्मण इति जातिवाचिना ब्राह्मणशब्देन

सह तत्पुरुषः, तत्र ब्राह्मणजातेर्यत्राश्रयान्तरे सम्भाव्यते समवायस्तत्रैव निषेधस्समुचितो नात्यन्तविजातीय इति क्षत्रियादिद्रव्यमेवान्यपदार्थ उक्तः ॥ ३०५ ॥

अस्मिन्दर्शने बहुव्रीहिनञ्समासयोर्विषयविवेको विकल्पत इत्याह—

न चैवं विषयः कश्चिद्बहुव्रीहेः प्रकल्पते ।
अगुरश्व इति व्याप्तिर्नञ्समासेन यस्य न ॥ ३०६ ॥

एवं विषयो जात्यवच्छिन्नान्यपदार्थद्रव्याभिधायी नञ्समासवन्न प्रकल्पते बहुव्रीहेः, मत्वर्थे भूमादौ मतुब्बहुव्रीहिविधानात्, अविद्यमाना गावो यस्येत्यगुरयमश्व इत्ययं बहुव्रीहिर्यस्य नञ्समासेनानेन गोचरो नाक्रान्तस्तस्य कल्पित इत्यर्थादुक्तं भवति, अविद्यमानो गौर्गोत्वमस्याश्वस्य सोऽयमगौरश्व इति हि नञ्समासप्रतिपत्तिः, उत्तरपदार्थविजातीयस्य नञ्समासेन स्वभावादभिधानात्, अविद्यमाना गावो यस्येति तु मत्वर्थे बहुव्रीहिरित्यनयोर्विवेकस्सिद्धः, यदा तु नञोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वाच्यो वा चोत्तरपदलोपश्चेति प्रतिपदविहितो नञाश्रयो बहुव्रीहिः; तदैवं व्याख्यायते नञ्समासेन यस्य न व्याप्तेरवकाशदानं स एवंभूतो विषयो न कश्चिद्बहुव्रीहेः प्रकल्पते ततोऽनयोः समाने विषये प्राप्ते स्वाभाविको यथोपवर्णितो विषयविवेक इत्येतत्सामर्थ्याज्ज्ञेयम् ॥ ३०६ ॥

इत्थमर्थानुगुण्येऽप्यन्यपदार्थप्रधानतापक्षेऽत्र प्रक्रियायां दोष उक्तः, यद्यप्यन्यपदार्थप्रधानः अवर्षा हेमन्त इति तथाऽप्यस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्य प्राप्नोतीति भाष्येऽभिहितम्, एतद्व्याचष्टे—

द्वन्द्वैकदेशिनोरुक्ता परवल्लिङ्गता यतः ।
अवर्षासु ततोऽसिद्धिरिष्टयोर्लिङ्गसङ्ख्ययोः ॥३०७॥

अवर्षा हेमन्त इत्यन्यपदार्थप्राधान्ये हेमन्तगतलिङ्गसङ्ख्याप्रसङ्ग इतीष्टं बहुत्वं स्त्रीत्वं च न स्याद्, न चापि परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति परवल्लिङ्गता भवति; एकदेशिसमास एव तत्पुरुषे परवल्लिङ्गता नियमिता यतस्तत्पुरुषमात्रे हि परवल्लिङ्गतायां प्राप्तजीविकादावतिप्रसङ्गः

स्यात्; तथा च वार्त्तिकं—"प्राप्तादिषु वैकदेशिग्रहणात्सिद्धमि"ति उपसर्जनह्रस्वत्वमप्यत्र प्राप्नोतीत्यवर्षा इति; अगौरिति चान्यपदार्थप्रधानत्वाविशेषाद् बहुव्रीहिवत्, न चापि परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थाचिन्त्यदः परिहर्तुं शक्यते विशिष्टे तत्पुरुषेऽस्य वचनादित्यन्यपदार्थप्रधानपक्षो दुष्टः॥ ३०७॥

इदानीं पूर्वपदार्थप्राधान्यमधिकृत्याह—

विशेषणं ब्राह्मणादि क्रियासंबन्धिनोऽसतः।
यदा विषयिभिन्नं तत्तदाऽसत्त्वं प्रतीयते॥ ३०८॥

यदा नञ्पदोपादानोऽसदर्थः क्रियासंबन्धितया प्रक्रान्तस्तदोत्तरपदार्थेन ब्राह्मणेन स एवावच्छिद्यमानो विशिष्टः प्रतीयते ब्राह्मणलक्षणेन विशेषणेन भिन्नमवच्छिन्नमसत्त्वं नञर्थः प्रतीयमानं प्रधानं भवतीति पूर्वपदार्थप्रधानतापक्षो जायते॥ ३०८॥

ननु चासतः कथं क्रियासंबन्धित्वमित्याशङ्क्याह—

ब्राह्मणत्वेन चासत्वादुच्यते सत्तदन्यथा।
असदित्यपि सत्त्वेन सतस्सत्ता निवर्त्यते॥ ३०९॥

क्षत्रियादिरूपेण सन्नेवार्थो ब्राह्मण्ये नासन्नित्येवं विशिष्टविषयमसत्त्वं नञुपादत्ते न सर्वथाऽसत्त्वमिति नास्ति क्रियासंबन्धविरोधः, अत एव सदृशार्थसम्प्रत्ययोऽपि सिद्धः असदित्यपि नञ्समासे, सत्त्वेनेति अत्राप्यन्यथेति संबध्यते भावविशेषानुपहितस्याभावस्याव्यवहार्यत्वात् प्रकारान्तरेण वस्तुत्वेनोपलक्षितस्य सत उत्तरपदार्थस्य विद्यमानता निषिध्यते तथा चास्य भावरूपानुपातिना क्रियाविशेषेण योगोऽस्त्येव तदेतस्मिन्पूर्वपदार्थप्रधानतापक्षे भाष्ये चोदितम् "अव्ययं ह्यस्य पूर्वपदमि"ति॥ ३०९॥

तद्व्याचष्टे—

सामान्यद्रव्यवृत्तित्वान्निमित्तानुविधायिनः।
अयोगो लिङ्गसङ्ख्याभ्यां स्याद्वा सामान्यधर्मता॥ ३१०॥

उत्तरपदार्थविशिष्टो नञर्थः प्राधान्येनाभिधीयत इति यस्यात्र द्रव्यसामान्यरूपे क्षत्रियादौ शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यालिङ्गसङ्ख्यत्वान्निमित्तानुविधायिनो निमित्तवतः स्वेन सत्त्वेनाव्यपदेशात् सत्यपि सत्त्वरूपत्वेऽव्ययधर्मोपपत्तिरित्यनर्थमात्रलक्षणाव्ययसंज्ञाप्रसङ्गात् समासार्थोऽलिङ्गसङ्ख्यस्स्यात्, नञो हि वाक्येऽभावसामान्यमर्थोऽसत्त्वभूतो दृष्टः स एवात्र वृत्तावुत्तरपदार्थविशिष्टः प्राधान्येनाभिधीयत इति कुतो लिङ्गसङ्ख्ये स्याताम्,

अथ समासस्याव्ययेषु पाठाभावाद् अव्ययसंज्ञाऽभावाद्विभक्तेर्लुङ्नास्तीत्युच्यते तथाऽपि व्यपदेशनिवृत्तावपि वस्त्वर्थौ न निवर्तत इत्यव्ययधर्मा भवेयुरेव तथा च भाष्यं "पाठेनाव्ययसंज्ञायां सत्यामभिधेयवल्लिङ्गवचनानि भवन्ती"ति, यश्चेहार्थोऽभिधीयते न तस्य लिङ्गसङ्ख्याभ्यां योगोऽस्तीति अननुविधीयमानेऽपि वा निमित्ते सत्त्वसामान्यगतं लिङ्गं सर्वनाम स्यादेकत्वसङ्ख्या चेत्यब्राह्मणमित्येव प्रयोगः स्यात् न त्वब्राह्मणावब्राह्मणा इत्यादि, व्यक्तिविशेषनिबन्धनो हि लिङ्गसङ्ख्याभेदः, अत्र च व्यक्तिविशेषो न वाच्यः क्रियायोग्ये सत्त्वमात्रे तत्समासस्याभिधाव्यापारात् विशेषस्याप्रतीतेः, अत्र परिहारो भाष्येऽभिहितः "नेदं वाचनिकमलिङ्गता असङ्ख्यता वा किन्तर्हि स्वाभाविकमेतदि"त्यादि, तत्र किमस्माभिश्शक्यं वक्तुं यन्नञः प्राक्समासाल्लिङ्गसङ्ख्याभ्यां योगो नास्ति समासे तु भवतीति ॥ ३१० ॥

तद्व्याचष्टे—

प्रागसत्त्वाभिधायित्वं समासे द्रव्यवाचिता ।
निमित्तानुविधानं च न सर्वत्र स्वभावतः ॥ ३११ ॥

इह पौरुषेयी शब्दानामर्थप्रत्यायनशक्तिर्नियतविषया योग्यताऽभिधाना प्रयोगप्रामाण्यावसेयसतत्त्वा तत्र वृत्तिवाक्ययोः शब्दभेदाद्भिन्नशक्तित्वे वाक्ये नञर्थोऽसत्त्वभूतोऽपि वृत्त्या सत्त्वभूतोऽभिधीयते तथा च क्रियायोगो दृश्यते तथा हि वाक्ये नञ्प्रतिषेधस्याव्यतिरेकेण प्रतिषेधमाचष्ट इति प्राधान्येनाव्ययार्थस्याभिहितत्वाल्लिङ्गसङ्ख्यायोगो नास्ति, वृत्तौ तु प्रतिषेधोपसर्जनस्य प्रतिषेध्यस्य नञर्थत्वात् प्रतिषेध्यप्राधान्याल्लिङ्गसङ्ख्यायोग उपपद्यते, न

चावश्यकमन्यत्रापि निमित्तानुविधानं हरीतक्यादिषु व्यक्तिवचनयो-र्व्यवस्थादर्शनात् यतश्च नञ्समासे लिङ्गसङ्ख्यायोगस्य दर्शनाच्छुक्लादिवन्निमित्तानुविधानं नास्तीत्यर्थः ॥ ३११ ॥

तथा हि—

निमित्तानुविधाने च क्रियायोगे न कल्पते ।
तथा चाव्यपदेश्यत्वादुपादानमनर्थकम् ॥ ३१२ ॥

नञर्थस्यासत्त्वरूपस्य निमित्तस्यानुविधाने समासार्थस्य लिङ्गसङ्ख्यायोगवदब्राह्मणमानय पश्य वेत्यादिदर्शनादिक्रियासाधनभावो न स्यादित्यक्रियाऽङ्गस्य नामपदार्थस्य कीर्त्तनमफलमित्यनन्वाख्येयो नञ्समासः स्यात्, दृश्यते चास्य क्रियाऽङ्गभाव इति प्रयोगप्रामाण्यादननुविहितनिमित्तस्सत्त्वभूतार्थाभिधायी युज्यते लिङ्गसङ्ख्याभ्यां नञ्समासः, इयता च लिङ्गसङ्ख्यासम्बन्धमात्रं स्वाभाविकताऽभिधाने न स्यात् प्रयोगानुपाती तु यथायथं लिङ्गसङ्ख्याविशेषो विवक्षित इति तत्सिद्ध्यर्थं पक्षान्तरमत्र भाष्ये प्रतिपादितम्—"अथ वा गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ती"ति ॥ ३१२ ॥

तद्व्याचष्टे—

असत्सामान्यवृत्तिर्वा विशेषैः क्षत्रियादिभिः ।
प्रयुक्तैराश्रयैर्भिन्नो याति तल्लिङ्गसङ्ख्यताम् ॥ ३१३ ॥

उत्तरपदार्थविशिष्टमसत्सामान्यं समासार्थो निर्ज्ञातविशेष इति तज्जिज्ञासायां विशेषप्रयोगे तैर्विशेषैराश्रयैरसौ समासार्थो विशिष्टः प्रयोगयोग्य इति यथायथं तल्लिङ्गसङ्ख्ये एव न्याय्ये अर्थानामितरेतरभावाव्यभिचारात्, ब्राह्मणादिनिवृत्तेः क्षत्रियादय एवाश्रय इति तद्गते एव लिङ्गसङ्ख्ये युक्ते सर्वमूर्तीनां च सर्वलिङ्गत्वाच्छब्दशक्तेर्लिङ्गप्रतीतिनियमे क्षत्रियः क्षत्रमिति यथा स एवार्थो भिन्नलिङ्गाभ्यां शब्दाभ्यामभिधीयते एवमब्राह्मणः क्षत्रिय इत्यब्राह्मणशब्देन पुंस्त्वविशिष्टः सोऽर्थः प्रतिपाद्यते निवृत्तिवचनेनाभेदोपचारात् तद्गत एवोपादानात् यथा चान्ये जातिशब्दा आविष्टलिङ्गसङ्ख्यास्तथा नञ्समा-

सोऽपीति क्षत्रियादिना भिन्नलिङ्गेनापि सामानाधिकरण्यमस्योपपन्नम् एवमनापः पृथिवीत्याद्युपपत्तिः अत एव चात्रापि स्वाभाविकत्वमेव लिङ्गसङ्ख्याव्यवस्थाहेतुः पूर्वत्र तु परिहारे द्रव्यवचनत्वे स्वाभाविकत्वं हेतुरित्येतावता विशेषः ॥ ३१३ ॥

ननु निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावात् सामान्यशब्देनैवोपगृहीतो विशेष इति कथं तद्वाचिनः प्रयोग इत्याह—

प्रागाश्रयो हि भेदाय प्रधानेऽभ्यन्तरीकृतः ।
पुनः प्रत्यवमर्शेन विभक्त इव दृश्यते ॥ ३१४ ॥

असत्सामान्ये समासवाच्ये प्रथमत एव यद्यपि विशेषः स्वाश्रयोगर्भीकृतस्तथाऽपि सामान्यश्रुतेर्विशेषस्यावधारणाभावाद्विशेषशब्देन पुनरसौ प्रत्यवमृश्यत एव तथा च सामान्याद्विशेषस्य विभाग इव शब्दनिबन्धन इत्याश्रयाश्रयिभावप्रतीतावाश्रयगतसङ्ख्यायोग उच्यते ॥ ३१४ ॥

तथा हि—

समासे श्रूयते स्वार्थो येन तद्वांस्तदाश्रयः ।
द्रव्यं तु लिङ्गसङ्ख्यावदसताऽभ्यन्तरीकृतम् ॥३१५॥

वृत्तौ नञः सत्त्वप्रधानार्थत्वात् लिङ्गसङ्ख्यायोगे द्रव्यसामान्यमभावानुरक्तं तेनासता वचनेनाभ्यन्तरीकृतं प्रतिपादितमिति पूर्वस्य परिहारस्य स्वाभाविकत्वदर्शनस्यार्थो निगमितः, गुणवचनदर्शने तु द्वितीये परिहारे समासे स्वावाच्योऽर्थः प्रतीयते येनासत्सामान्येन क्षत्रियादिस्तद्वान्निवृत्तिविशिष्टोऽवधार्यते तस्याधार इति ॥ ३१५ ॥

निमित्तिनो निमित्तानुविधाने गुणवचनवल्लिङ्गसङ्ख्यायोगः कथितः स पदार्थोऽन्यपदार्थो वा क्षत्रियादिः कथं तेन पक्षद्वयोपपत्तिरित्याह—

एकार्थविषयौ शब्दौ तस्मिन्नन्यार्थवर्तिनौ ।
असतैव तु भेदानां सर्वेषामुपसंग्रहः ॥ ३१६ ॥

प्राक्समासान्नञ्वाक्ये निवृत्तिद्योतकः, ब्राह्मणशब्दश्च निवृत्तिविशिष्टार्थाभिधाय्येव, एवमन्यार्थवर्तिनावेतौ शब्दौ तस्मिन् समास उत्तरपदार्थेनावच्छिन्नो नञर्थ एकः प्रतिपाद्यो ययोस्तावेकार्थविषयौ, उपसर्जनसंभिन्नस्यैकस्यैव नञर्थस्य वाच्यत्वात् सर्वेषां तु भेदानां क्षत्रियादीनामभावेन नञर्थेनैव स्वीकारादुत्तरपदस्य तद्द्योतनमात्रे व्यापारात्पूर्वपदार्थप्राधान्यम् ॥ ३१६ ॥

यदा त्वन्यपदार्थप्राधान्यं तदाह—

ते क्षत्रियादिभिर्वाच्या वाच्या वा सर्वनामभिः ।
यान्तीवान्यपदार्थत्वं नञो रूपविकल्पनात् ॥ ३१७ ॥

क्षत्रियो वैश्य इत्येवमादयश्शब्दा अब्राह्मण इत्यत्रत्याद्विशेषात् स्फुटमितरेतरविवेकेन गमयन्ति प्रयुक्तास्सन्तः; तदप्रयोगे तु सर्वनामपदं सामान्यरूपेण तदर्थमाह—एवं च कृत्वा वृत्तिपदाभ्यामुपगृहीतोऽप्ययमर्थो न शक्यतेऽवधारयितुं पदान्तरप्रयोगमन्तरेणेति शब्दशक्तिमनवधारयन्तोऽन्यपदार्थत्वं क्षत्रियादेरेवावगच्छन्तोऽन्यपदार्थप्रधानत्वं नञ्समासस्याहुः, नञ्पदं हि प्रतिषेधमाह—ब्राह्मणपदं तु स्वसजातीयमर्थमिति क्षत्रियोऽन्यपदार्थ इति भ्रान्ताः, शब्दशक्त्यनुसारिणां तु स्वपदार्थ एवात्र सदृशलक्षणोऽर्थ इतीवशब्दः, तथा हि—नञो रूपमीदृशमत्र न विकल्प्यते न विशेषेणानुगम्यते यैर्यदुत्तरपदार्थाभावविशिष्टमसत्सामान्यं क्षत्रियाद्याश्रयभेदोपकल्पितविशेषं नञर्थ इत्युक्तं; तेषां भ्रान्तिः, पूर्वपदार्थप्रधानतायां लिङ्गवचनातिदेशस्योपयोगः ॥ ३१७ ॥

अत्र पक्षे दोषमुद्भावयति—

विशेषस्याप्रयोगे तु लिङ्गसङ्ख्ये न सिध्यतः ।
अवर्षादिषु दोषश्च हेमन्तोऽन्याश्रयो यतः ॥ ३१८ ॥

असत्सामान्यस्योत्तरपदार्थोपकृतस्य समासवाच्यत्वेऽत्र यदा क्षत्रियादयो विशेषाः प्रयुज्यन्ते तदा तैः प्रयुक्तैराश्रयैर्विशिष्टलिङ्गसङ्ख्यासिद्धिरस्तु तदप्रयोगे तु व्यक्तिविशेषनिबन्धने लिङ्गसङ्ख्ये न सिध्यत इति सामान्याश्रय एव नपुंसकैकत्वलक्षणे ते स्याताम् अवर्षा हेमन्तः अनापः पृथिवी अपञ्चाला जनपदः अगोदौ ग्रामः अतेजसिकताः अनर्थो गृहाः अनिदाघो वर्षा इत्यादिषु चेष्टलिङ्गसङ्ख्यासि-

द्विनं स्याद् यस्माद्वर्षाभ्योऽन्यो हेमन्तोऽत्राश्रयः समासोऽर्थस्येत्य- वर्षा इति हेमन्तगतलिङ्गसङ्ख्याप्रसङ्गः, एवमन्यत्र योज्यम्, हेमन्तग्रह- णस्योपलक्षणार्थत्वात् , पूर्वपदार्थप्राधान्याच्च वर्षाऽर्थस्योपसर्जनत्वाद् ह्रस्वप्रसङ्ग इति पूर्वपदार्थप्रधानपक्षोऽपि दुष्टः, उत्तरपदार्थप्राधान्य- मेव त्वत्र सिद्धान्तः, तथा च यथायथमुत्तरपदार्थगतलिङ्गसङ्ख्या- सिद्धिः, अतिदेशस्य तु नायं विषयः, ये हि बाह्यपदार्थस्य सम्बन्धे भेदे विपरिवर्तन्ते गुणवचनाः स्वाश्रयतो लिङ्गसङ्ख्ये प्रतिपद्यन्ते तद्य- था शुक्लादयो यथा बहुव्रीहिस्समासः, नञ्समासस्तूपात्तलिङ्गसङ्ख्या- भेदापरित्यागेनात्यन्तमनुवर्तते वर्षाऽऽदिष्विति जातिशब्दानामिवा- विष्टलिङ्गत्वान्नाश्रयतो लिङ्गानुगमोऽत्र क्रियते, तथा हि—अब्राह्मणः क्षत्रम् अब्राह्मणः क्षत्रियं इत्युत्तरपदार्थसमवाय्येव लिङ्गं दृश्यते अत- एव स्वाभाविकमेतदित्युक्तं, सङ्ख्याऽप्यवर्षाऽऽदिषूत्तरपदार्थसमवेतै- वेति साऽपि स्वाभाविको, अब्राह्मणावित्यादौ, तु क्व चिद्बा- ह्यपदार्थापेक्षा सङ्ख्या, यद्येवं शब्दशक्तिप्रतिनियमादप्रयोगेऽपि विशे- षस्य विशिष्टे लिङ्गसङ्ख्ये सिध्यत एवेति पूर्वपदार्थप्रधानपक्षोऽपि न त्याज्यः, अत एव भाष्य चोद्यप्रतिसमाधानेन समर्थित एवायम् असः असर्वस्मा इति च सर्वनामकार्यं भवत्येव नञर्थस्याव्यतिरेककर- त्वाद् अतिसर्वायेत्यादावेव हि व्यधिकरणविशेषणविषये सर्वाद्यर्थ- स्याप्राधान्यं न तु समानाधिकरणे नञ्समासे वाक्य इव स्वार्थाप- रित्यागेनैव हि नञ्समासे सर्वादयो नञर्थविशेषणं भवन्तीति प्रवर्तत- एव सर्वनामकार्यम्; अत एव प्रधानसामानाधिकरण्यान्नानावि- भक्तित्वादप्रथमानिर्देशाच्चासत्युपसर्जनत्वे ह्रस्वत्वमपि न प्राप्नोति न चोपसर्जनकार्येषु पारिभाषिकसम्भवे लौकिकमुपसर्जनमुपादेयम् तस्मादुपपन्नं पूर्वपदार्थप्राधान्यदर्शनं, तदेवं नञ्समासादौ लिङ्गस- मासादौ लिङ्गसङ्ख्याऽतिदेशो यथाभाष्यमनुसृतः यथा नञ्समा- सादौ, एवमाकृत्यभिधानाद्धैकं विभक्तौ वाजप्यायन इति जाति- पदार्थपक्षाश्रयेणैकशेषप्रत्याख्याने लि॰ वचनसिद्धिर्गुणस्यानित्य- त्वादित्युक्तं, गुणो द्वित्वस्त्रीत्वादिकः स चैकार्थसमवायाज्जाते- रवच्छेदकः नियतलिङ्गसङ्ख्यैश्च जातिशब्दैर्जातिः प्रत्याय्यत- इति शब्दशक्तिस्वभावापेक्षया नित्यत्वं तस्य कथ्यते, का चित्त किल जातिः स्त्रीत्वयुक्तेन शब्देन प्रत्याय्यते का चित्पुंस्त्वयुक्तेनेत्यादि

तथा का चिदेकत्वयुक्तेनेत्याद्यपीत्यनित्यत्वम् अत एव गुणविवक्षा नित्यत्वादिति भाष्ये पाठः, अत्रैव पक्षान्तरमभिहितं गुणवचनवद्वेति लिङ्गवचनसिद्धिरित्येव ॥ ३१८ ॥

तदेतद्व्याख्यातुमुपक्रमते—

आकृतिस्सर्वशब्दानां यदा वाच्या प्रतीयते ।
एकत्वादेकशब्दत्वं न्याय्यं तस्यां च वर्ण्यते ॥ ३१९ ॥

प्रख्याविशेषादाकृतिसद्भावे चोदनासु च तस्यारम्भाज्ज्ञायते चैकोपदिष्टमिति तस्या एव शब्दार्थत्वं निर्णीतं तथा चैकशब्दत्वे तदाश्रये सिद्धे प्रत्याख्यात एकशेषः आकृतेरेकत्वात् तत्र सम्बन्धग्रहणापपत्तेः सैव शब्दवाच्या, ननु च प्रतिनियतो विशेषशब्दात्प्रतीयत इति सामान्याभिधानमेवाश्रयभेदापायोपजनेऽप्वपि चैकप्रख्यानिबन्धनाया जातेर्भेदापायोपजनाभावात्तत्प्रयुक्तः शब्द एक एव न्याय्यः अर्थभेदे हि शब्दानां भेदः, अर्थश्च प्रधानभूतो जातिरेकेत्येक एव शब्दः एवमुपक्षिप्य लिङ्गं यावद्विचार्यते तथा हि-इयमाकृतिश्शब्देरभिधीयमानाऽऽविष्टलिङ्गोक्ता, आविष्टं लिङ्गं यया साऽऽविष्टलिङ्गा नियतलिङ्गेत्यर्थः सर्वत्र सर्वेषां लिङ्गानां सद्भावेऽपि केन चिच्छब्देन किञ्चिल्लिङ्गं प्रत्याय्यत इति शब्दविशेषापेक्षयाऽऽविष्टलिङ्गत्वमुच्यते ॥ ३१९ ॥

तदेतदाह—

आविष्टलिङ्गता तस्यां स्याद् ग्राम्यपशुसङ्घवत् ।
द्रव्यभेदेऽपि चैकत्वात्तत्रैकवचनं भवेत् ॥ ३२० ॥

"ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री"ति जातिपदार्थे प्रत्याख्याते सूत्रे स्वभावात्प्रतिनियतलिङ्गभेदोपग्रहः, तथा हि—तत्र मूलोदाहरणविषयेषु स्त्रीत्वमेव गाव इमा इति प्रत्युदाहरणविषयेषु तु पुंस्त्वमेव तरुणेष्विति, एवं जातिशब्दानां नियतलिङ्गतास्वभावाज् जातिपदार्थदर्शनाश्रयेण हि सूत्रप्रत्याख्याने शब्दशक्तिभेदाश्रयो लिङ्गनियमः, तथा च ब्राह्मणो ब्राह्मणीत्यादावपि जात्यभिधाने शब्दशक्तिनिमित्तमेवोभयलिङ्गताऽभिधानं वृक्ष इत्यादौ तु पुंस्त्वमेव नियतं जातेरेव चाभिधीयमानत्वादनुमीयमानद्रव्यभेदेऽपि तस्य शब्देनानुपादानादभिधीयमानजातिनिबन्धनमेकवचनमेव भवेदिति जात्याख्यायामेकस्मिन्

वहुवचनमारभ्यते पूर्वश्लोके यद्यदेति तत्सम्बन्धादिह तत्तदेति यो-
ज्यमिति समन्वयोपपत्तिः ॥ ३२० ॥

यदि तर्हि लिङ्गभेदेन योगः कथमाविष्टलिङ्गता जातेरित्यत आह—

आश्रयाणां हि लिङ्गैस्सा नियतैरेव युज्यते।
तथा च युक्तवद्भावे प्रतिषेधो निरर्थकः ॥ ३२१ ॥

एकार्थसमवायादाश्रयगतलिङ्गोपादाना जातिः शब्दशक्त्यनुसा-
रेण नियममङ्गीकृतवती तथा हि वृक्षः पादपस्तरुरिति वृक्षत्वजाति-
राश्रयगतं पुंस्त्वमेवोपादत्ते न कदा चिदत्र स्त्रीत्वनपुंसकत्वे दृश्येते
शिंशपाऽऽदयः स्त्रीत्वमेवाश्रयन्ते पनसमित्यादयस्तु नपुंसकत्वमेव
इष्वशनिप्रभृतयो द्विलिङ्गाः न ह्यत्र लिङ्गव्यतिकरः कदा चिदपि दृश्यत
इति शब्दशक्तिभेदापेक्षो लिङ्गनियमोऽयमाविष्टलिङ्गता जातेर्विवक्षिता
अत एव "विशेषणानां चाजातेरि"ति जातिप्रतिषेधो निष्फलः जाति-
शब्दा हि स्वसामर्थ्यानुरोधेन लिङ्गोपादायिनो न युक्तस्य लिङ्ग-
मनुरुध्यन्ते ॥ ३२१ ॥

नन्वेवं गुणवचनवदाश्रयगतलिङ्गपरिग्रहे न जातेः स्वतो लिङ्गयो-
गः कश्चिद् द्रव्यधर्मत्वाल्लिङ्गस्य ? सत्यमेतत् प्रभूतोऽयं प्रयोग इति तु
शब्दसंस्कारमात्रमत्र लिङ्गम् आविष्टलिङ्गो वा पादपशब्दोऽनुभवति
भिन्नलिङ्गेन सामानाधिकरण्यं तद्यथा ब्राह्मणोऽयं नपुंसकमिति प्र-
वृत्तिमन्तो हि सर्वेऽर्थास्तिसृभिः प्रवृत्तिभिरवियुक्ता इति यथा-
यथं शब्दैरनुगम्यन्ते अत एव चेतदाविष्टलिङ्गत्वं जातेः स्तनकेशा-
दिव्यञ्जनलौकिकलिङ्गपरिग्रहे नोपपद्यत इत्याह—

सर्वत्राविष्टलिङ्गत्वं लोकलिङ्गपरिग्रहे।
विरोधित्वात्प्रसज्येत नाश्रितं तच्च लौकिकम् ॥ ३२२ ॥

लोकव्यवहारनिरूढे लिङ्गे समाश्रीयमाणे स्तनादीनां व्यञ्जकानां—
प्रतिनियमात्तद्व्यङ्ग्यस्य स्त्रीत्वादेरेकार्थसमवायविरोधात् सर्वस्मिन्नर्थे
नियतलिङ्गत्वमेतच्छब्दानां प्राप्नुयात्, स्तनकेशयोगाभिव्यक्तस्त्रीत्वा
योषित् स्त्रीलिङ्गेनैव शब्देन व्यपदिश्येत न दारकलत्रशब्दाभ्यां पुंन-
पुंसकलिङ्गाभ्याम्, अश्वादयश्च नपुंसकेन वाहनशब्देन नोच्येरन् तस्मा-
दात्मीयस्सिद्धान्तः शब्दार्थो यथा नानालिङ्ग उपपद्यते स प्रतिज्ञेयः

अर्थव्यक्तिवस्तुशब्दैः सर्वार्थानां व्यवहाराद्यथा त्रिलिङ्गता सम्पद्यते तथा परिभाषणीयं तथा च भाष्यं—तस्मान्न वैयाकरणैश्शक्यं लौकिकं लिङ्गमास्थातुम्, अवश्यं कश्चित्स्वकृतान्त आस्थेय इति ॥३२२॥

तथा हि—

सामान्यमाकृतिर्भावो जातिरित्यत्र लौकिकम् ।
लिङ्गं न संभवत्येव तेनान्यत्परिगृह्यते ॥ ३२३ ॥

सामान्यादयश्शब्दाः पदार्थमेकमाचक्षते भिन्नलिङ्गाः, न च तस्य पदार्थस्य लौकिकमस्ति लिङ्गमित्यलिङ्गास्तदाश्रयणे प्रसज्यन्त एते शब्दास्तस्मादन्यद्व्यापकं शास्त्रीयं लिङ्गमाश्रीयते किं तदित्युक्तं भाष्ये संस्त्यानप्रसवो लिङ्गमिति ॥ ३२३ ॥

तद्व्याख्यातुमाह—

प्रवृत्तिरिति सामान्यं लक्षणं तस्य कथ्यते ।
आविर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चेत्यथ भिद्यते ॥ ३२४ ॥

अजस्रपरिणामिनां गुणानां परिणामविशेषानादरेण प्रवृत्तिः परिणाम इत्येव सामान्यं लिङ्गलक्षणं, तथा हि कस्य पुनः संस्त्यानं स्त्री प्रवृत्तिर्वा पुमानिति चोदयित्वा गुणानां रूपादीनामिति भाष्यं, सत्त्वरजस्तमस्सन्निवेशानां रूपादीनां संस्त्यानं संहननं विवेकेनावस्थाय धर्माणां केषां चित्प्रकृतौ प्रकृतिलयः तिरोधानं स्त्रीत्वम् अपरेषां प्रसवो-धर्मिण्युद्भव आविर्भावः पुंस्त्वं रजसः प्रवृत्तिधर्मिणोऽङ्गितायां प्रादुर्भावः गुणानां चात्यन्तमितरेतरसाहचर्यात्तमस उद्भूतस्याङ्गभूतरजो-धर्मप्रवृत्त्यनुरोधे तिरोभावः धर्मिरूपस्यापि तिरोभूतधर्मावस्थायामनुवृत्तेस्तमसस्सत्त्वधर्मोपरागात् स्थितिर्नपुंसकं स्त्रीपुंसनिषेधरूपतयैव गम्यमानत्वान्न भेदेन लक्षितम्, अत एव संस्त्यानप्रसवावस्थाव्यापित्वात् स्थितेर्लिङ्गसर्वनाम नपुंसकं स्थितितिरोभावावस्थयो रजोधर्मप्रवृत्तेर्गुणान्तरेऽप्यनुवेधादन्वयित्वे सति लिङ्गानां सामान्यमेतद् अनेन लिङ्गेन सर्वे पदार्था व्याप्ता इत्युक्तं भाष्ये प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या न हि कश्चित्स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठत इत्यादि ॥ ३२४ ॥

तद्व्याचष्टे—

प्रवृत्तिमन्तस्सर्वेऽर्थास्तिस्राभिस्तु प्रवृत्तिभिः ।
सततं न वियुज्यन्ते वाचश्चैवात्र सम्भवः ॥ ३२५ ॥

वर्धते यावदनेन वर्धितव्यमपायेन वा युज्यते इत्यनुग्रहोपघात-निमित्तसान्निध्ये भावानां परिणाममनुभवतामाविर्भावादिलक्षणाभिर्विशेषप्रवृत्तिभिरजस्रमवियोगः, तथा हि प्रतिकलमवस्थान्तरावधारणान्यथाऽनुपपत्त्या समुन्नीयते परिणामः तदुक्तं भाष्ये सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः संस्त्यानप्रसवगुणा इति, एवंरूपाश्च पदार्थाः शब्दैरनुगम्यन्ते न हि शुद्धं परिणामि वस्तु तत्त्वमभिधानविषयः आकारोपग्रहेण शब्दवाच्यत्वादिति सर्वशब्दानां शक्त्यनुसारी लिङ्ग-नियमः समञ्जसः ॥ ३२५ ॥

तत्र प्रकृतेस्त्रिगुणाया रजसाऽनवरतमस्तु प्रवृत्तिशीलता तद्विकाराणां च भोग्यात्मकानां, यस्तु भोक्ता पुरुषश्चेतनस्सोऽत्यन्तविधर्मा भोग्यजातान्निर्गुणः प्रवृत्तिमननुभवन् कथमात्मचैतन्यं चितिरिति लिङ्गविशेषनियताभिधानविषयतामनुभवतीत्याशङ्क्याह—

यश्चाप्रवृत्तिधर्माख्यश्चितिरूपेण गृह्यते ।
अनुयातीव सोऽन्येषां प्रवृत्तीर्विष्वगाश्रयाः ॥ ३२६ ॥

बुद्धिदर्पणे चिच्छायासंक्रान्त्या भोगनिष्पत्तेर्भोग्यभावशबलितमेव चैतन्यं व्यवहारेऽध्यक्ष्यते तदेव च शब्दगोचरोऽत्यन्ताज्ञातस्याभिधानायोगात् तथा चान्येषां भोग्यानां पृथगपरिमितपदार्थरूपानुगता प्रवृत्तिः परिणामविशेषाननुगच्छतीत्याभासगतलिङ्गभेदोपचारो निराभासेऽपि चैतन्ये ॥ ३२६ ॥

तथा हि—

तेनास्य चितिरूपं च चितिकालश्च भिद्यते ।
तस्य स्वरूपभेदस्तु न कश्चिदपि विद्यते ॥ ३२७ ॥

तेन बुद्धिदर्पणसंक्रान्तेन भोग्यजातेनास्य भोक्तुः चितिक्रिया भिद्यते, प्रतिभोग्यं विवेकेन भिद्यते विषयरूपानुकारेण हि ज्ञानमन्यथा प्रविभज्यते अत एवाविच्छिन्नाऽपीयं चितिक्रिया चेत्यवगतकालभेदो-

पचारात् प्रविभक्तकालेचावधार्यंते परमार्थतः पुनश्चैतन्यमात्ररूपस्य भोक्तुर्न कश्चन स्वरूपतो देशतः कालतो वा भेदः चितिक्रियाऽपि न ततो भिन्ना निराभाससंविन्मात्ररूपत्वात्तस्य पुरुषस्य चैतन्यमिति तु विकल्पकल्पिताकारो भेदो राहोश्शिर इत्यादिवदनुत्पन्नविवेकख्यातिकयोर्वाग्दर्शनानुगुणपुरुषयोः स्वरूपमेलनेन व्यवहरन्ति ॥ ३२७ ॥

इत्थं च कृत्वा पारमार्थिकेन चैतन्यरूपेण व्यवहाराभाव इत्याह—

अचेतनेषु चैतन्यं संक्रान्तमिव दृश्यते ।
प्रतिबिम्बकधर्मेण यत्तच्छब्दनिबन्धनम् ॥ ३२८ ॥

बुद्ध्याकारसन्निविष्टेषु सत्त्वादिगुणेषु जडेषु सत्त्वधर्मस्वच्छत्वातिशयवशेन चैतन्योपराग इति तत्रादर्शतलप्रख्ये प्रतिसंक्रान्तं बिम्बं व्यावहारिकं चैतन्यमभिधानविषय इति तदन्येषां प्रवृत्तिरविदधदानुभवति लिङ्गयोगमित्यर्थः, यत्तु-परं स्वयंज्योतिरपेतविकारग्रन्थि तदपरिणामि नावतरति व्यवहारम् , तदुक्तं—चितिशक्तिरपरिणामिनीत्यादि ॥ २९ ॥

तदेवं व्यवहारे चैतन्येऽपि लिङ्गयोगात्—

अवस्था तादृशी नास्ति या लिङ्गेन न युज्यते ।
क चित्तु शब्दसंस्कारो लिङ्गस्यानाश्रये सति ॥३३०॥

भोक्तृभोग्ययोर्लिङ्गभेदानुगमस्य साधितत्वात्तद्व्यतिरेकेण पदान्तराभावान्न का चिदसौ पदार्थावस्था यस्या लिङ्गसम्बन्धो नास्तीति व्यापकमिदं लक्षणं जाताप्यवस्थात्रयस्यावियोगात् सर्वभावानां नित्याया अपि जातेस्तदनपायात् सम्भवदपि चेदं लिङ्गं क्व चिदविवक्षया न कीर्त्यते तदाह भाष्यकारः तच्चोभयं सर्वत्र, यद्युभयं सर्वत्र कुतो व्यवस्था विवक्षातः स्त्यानविवक्षायां स्त्री प्रसवविवक्षायां पुमान् उभयोरविवक्षायां नपुंसकमिति तथा च शब्दसंस्कारमात्रं न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति लिङ्गप्रत्ययस्तत्र यथोच्यते तद्धितार्थनिर्देशे लिङ्गवचनप्रमाणं तस्याविवक्षितत्वादिति,

यदुक्तं—"अवस्था तादृशी नास्ति या लिङ्गेन न युज्यत"—इति ॥ ३३० ॥

तदेव व्यक्तयति—

कृत्तद्धिताभिधेयानां भावानां न विरुध्यते।
शास्त्रे लिङ्गं गुणावस्था तथा चाकृतिरिष्यते ॥३३१॥

पाकः पक्तिः पचनमिति कृदभिहितो भावोऽवस्थाभेदेन भिद्यमानस्तदनुगतं लिङ्गभेदमनुभवन्नियतलिङ्गैशब्दैर्विषयीक्रियते, एवं—गरिमा गुरुता गुरुत्वमित्यादिस्तद्धिताभिधेयः, एकोऽपि हि यावदवस्थान्तरमनुभवत्येव न हि कश्चित्स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते यतः तथा च संस्त्यानं संस्त्यायः संस्त्येति धातूपादाने काऽप्यवस्था लिङ्गभेदनिबन्धनैः शब्दैः प्रत्याय्यते, तदेवं गुणावस्थालक्षणं शास्त्रे परिभाषितं लिङ्गं न विरुध्यते कृत्तद्धिताभिधेयानां भावानां भिन्नमभिन्नमपि अन्यार्थैकत्वाद्भावस्य किञ्चिदेकमेव लिङ्गं युज्यते तदित्थं सिद्धेऽस्य लिङ्गलक्षणस्य व्यापित्व उपसंहरति तथा चाकृतिरिष्यत इति तथा चैवं सति गुणानां रूपादीनां सत्त्वादिगुणपरिणामरूपाणामाविर्भावाद्यवस्था प्रवृत्तिसामान्यरूपा लिङ्गजातिरभ्युपगम्यत इत्युपसंहारः कृतः ॥ ३३१ ॥

इत्थं च जातिशब्दानां लिङ्गव्याप्तिसिद्धेर्द्रव्यवदार्थिकेन याऽत्र लिङ्गविशेषसिद्धिः प्रसञ्जिता सा प्रतिसमाहिता भवतीत्याह—

लिङ्गं प्रति न भेदोऽस्ति द्रव्यपक्षेऽपि कश्चन।
तस्मात्सप्तविकल्पा ये सैत्रात्राविष्टलिङ्गता ॥ ३३२ ॥

द्रव्यपदार्थपक्षेऽपि गुणावस्था लिङ्गमाकृतिपदार्थनयेऽपि ता एव त्यक्तभेदा व्यक्तयो जातिरिति गुणावस्थासंभवाद्यथायथं स्वशक्त्यनुसारेण शब्दैर्नियतलिङ्गा जातिर्द्रव्यं वा नियतलिङ्गं प्रतिपाद्यत इति दर्शनद्वयेऽपि लिङ्गं प्रति भेदाभावः कथं न भेदो यावता जातिराविष्टलिङ्गा द्रव्यं पुनरनियतलिङ्गमित्याशङ्क्य निगमयति—तस्मादिति। त्रित्र्येकलिङ्गयैवो पादानविकल्पाश्च लिङ्गतानां सप्त वर्णिताऽर्हत जातिशब्दैस्तदुपग्रहे नियतैरेवासङ्करेण लिङ्गोपादानादाविष्टलिङ्गता जातेः कथिता न त्वेकलिङ्गपरिग्रह एवेति पक्षद्वयसाम्यं, वैयाकरणैर्हि न वस्तुधर्मो लिङ्गमिष्यते अपि तु शब्दार्थस्य लिङ्गयोगः, प्रतीयते च शब्देभ्यो जातिरपरिगृहीतलिङ्गसम्बन्धा-

तेन जातिः स्वयमेव लिङ्गम् अत आश्रयलिङ्गेन लिङ्गवत्त्वेनाभिनिविश्यते; अत एव गुणविवक्षा नित्यत्वादित्येतदभ्युपपद्यते, द्रव्यव्यभिचारेण जातेरपि गुणस्य स्त्रीत्वादेर्विवक्षाप्रक्लृप्तेः ॥ ३३२ ॥

एवं द्रव्यपक्षे साङ्कर्यं लिङ्गं प्रति समर्थितं जातिपदार्थकेन सम्प्रति वचनं समर्थयितुमाह—

वचने नियमः शास्त्राद् द्रव्यस्याभ्युपगम्यते ।
यतस्तदाकृतौ शास्त्रमन्यथैव समर्थ्यते ॥ ३३३ ॥

द्रव्यपदार्थदर्शनेऽपि बहुषु बहुवचनमित्यादिशास्त्रसामर्थ्याद्वचननियमः; न तु द्रव्यस्य सङ्ख्याऽस्तीत्येव साङ्कर्यपरिहारार्थं ह्यवश्यं वचनमारम्भणीयम् ॥ ३३३ ॥

एवं चेच्छास्त्रशरणा व्यवस्था; तदा जातावपि पदार्थे तच्छास्त्रमन्यथा वर्ण्यते, कथमित्याह—

वर्तते यो बहुष्वर्थो भेदे तस्य विवक्षिते ।
स्वाश्रयैर्व्यपदिष्टस्य शास्त्रे वचनमुच्यते ॥ ३३४ ॥

यो जातिलक्षणो बहुषु वर्तते तस्य भेदे भिन्नाधारसमवाये विवक्षिते बहुष्विति स्वाश्रयैः शास्त्रे कथितस्य बहुवचनं विधीयते—एवं द्वयोरिति व्यपदिष्टस्य द्विवचनमित्यादि वाच्यं, तदयमर्थः—द्वित्वसंख्याऽवच्छिन्नव्यक्तिविशेषाधिकरणा जातिर्द्विवचनान्तेन शब्देन प्रत्याय्यते बहुत्वसंख्याऽवच्छिन्नाधारसमवेता तु बहुवचनान्तेन, एकत्वसंख्याऽऽधारावच्छिन्ना त्वेकवचनान्तेन, तदेतदुक्तं भाष्ये—अथ यस्य द्रव्यं पदार्थः कथं तस्यैकवचनद्विवचनबहुवचनानि ? एवं स वक्ष्यति—एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनमिति यदि; तर्हि तस्यापि वाचनिकानि न स्वाभाविकानि; अहमप्येवं वक्ष्यामि—एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनमिति, एकस्मिन्या वर्तते जातिरित्याद्यर्थः, के चिदकारप्रश्लेषेणाभेदे तस्येति पठन्तस्तस्यैकशब्दार्थमेकत्वे सहजे शब्देन प्रतिपादयितुमिष्ट इति व्याचक्षते ॥ ३३४ ॥

७७

एवमनधिगतभेदायामेव जाताबाश्रयतो वचनमुपपद्यते—

यदा त्वाश्रयभेदेन भेद एव प्रतीयते ।
आकृतेर्द्रव्यपक्षेण तदा भेदो न विद्यते ॥ ३२५ ॥

आश्रयभेदेन जातेर्भेदानुविधाने वचनभेदः स्वगत एव, तथा चानेकशब्दत्वमपीत्येकशेष आरभ्यत एवेति द्रव्यपदार्थपक्षेण जातिपदार्थपक्षस्य भेदो नास्ति; उभयत्रापि प्रत्यर्थं शब्दनिवेशाद्, एतदेव दर्शनं भाष्ये हेयत्वेनोक्तं यदि कदा चिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता कदा चिद् द्वित्वेन कदा चिद् बहुत्वेन; एकाऽऽकृतिरिति प्रतिज्ञा हीयते यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमुक्तम् एकशेषो न वक्तव्य इति स इदानीं वक्तव्यो भवतीति ॥ ३२५ ॥

तस्मात्प्रागुक्तमेव युक्तमित्युपसंहरति—

अभेदे त्वेकशब्दत्वाच्छास्त्राच्च वचने सति ।
एकशेषो न वक्तव्यो वचनानां च सम्भवः ॥३२६॥

व्यक्तिनिबन्धनभेदानुविधानाभावेऽपि स्वाश्रयभेदनिबन्धनं बहुषु बहुवचनमित्यादिशास्त्राद्यथोक्तेन न्यायेन यदा जातिर्वचनभेदं प्रतिपद्यते तदा प्रयोजकस्यार्थस्यैकत्वादेकशब्दत्वे सिद्धे प्रत्याख्यायते सूत्रमेकशेषलक्षणम् ॥ ३२६ ॥

अतः चोदयति—

ननु चानभिधेयत्वे द्रव्यस्य तदपाश्रयः ।
आकृतेरुपकारोऽयं द्रव्याभावान्न कल्पते ॥ ३२७ ॥

आकृतेश्शब्दार्थत्वे द्रव्यस्यानभिधीयमानत्वात् तदाश्रयलिङ्गसंख्याऽसिद्धिः; कथं ? शब्दार्थनिमित्तो हि शब्दसंस्कारः, अनभिधीयमानस्य च वस्तुतः सत्त्वेऽपि संस्कारं प्रत्यसत्त्वमेव ॥ ३२७ ॥

एतत्परिहर्तुमाह—

व्यपदेशोऽभिधीयेत न शास्त्रे कश्चिदाश्रितः ।
द्रव्यं नाम पदार्थो यो न च स प्रतिषिध्यते ॥३२८॥

बहुषु बहुवचनमित्यादिशास्त्रेऽभिधीयमानाश्रयभेदनिबन्धनानि

वचनानीति न वचनमस्ति किन्तु सामान्येनैतदुच्यते तथा च भिन्नाधारा जातिर्वचनभेदं प्रतिपद्यत एव, न च जातिपदार्थदर्शने द्रव्यं नाम पदार्थो नास्ति तथा च भाष्यं–न ह्याकृतिपदार्थकस्य द्रव्यं नाम न पदार्थो द्रव्यपदार्थकस्य वाऽऽकृतिर्न पदार्थ इति, आकृतिपदार्थवादिनो द्रव्यं नाम यः पदार्थो न स नास्ति; अपि तु विद्यमान एवेति भिन्नद्रव्यसम्बन्धाया जातेराश्रयगतो वचनभेदोऽविरुद्धः, अतोऽनन्तरं–भाष्यं कस्य चित्तु किञ्चित्प्रधानभूतं किञ्चिद् गुणभूतमित्यादि ॥३३८॥

तद्व्याचष्टे—

गुणभावोऽभिधेयत्वं प्रति द्रव्यस्य नाश्रितः ।
उपकारी गुणश्शेषः पदार्थ इति कल्पना ॥ ३३९ ॥

जातिपदार्थकस्य जातिः प्रधानं शब्दवाच्या द्रव्यं-तु गुणत्वेन शब्दवाच्यमिति न विवक्षितमत्र, अपि त्वनभिधीयमानस्यापि द्रव्यस्योपकारित्वाज्जातिं प्रति गुणत्वमुच्यते, तथा हि लोके यो यस्योपकारी स तदर्थः शेषभूतो गुण इति कल्प्यते; तथा च द्रव्यं–जाताविति तत्सम्बन्धेन तद्गतवचनभेदप्रतिपत्तिरित्युक्तं भवति ॥३३९॥

कथमभिधेयत्वं प्रति गुणभावो द्रव्यस्य ? अत्र भाष्ये स्पष्टो न व्याख्यायत इत्यत आह—

द्रव्ये न गुणभावोऽस्ति विना द्रव्याभिधायिताम् ।
आकृतौ वा प्रधानत्वमत एवं समर्थ्यते ॥ ३४० ॥

द्रव्याभिधायितां विनेति, अत्र सति द्रव्याभिधाने यस्माद् द्रव्ये गुणभावो नास्ति जातेर्वा प्राधान्यं तस्मादेवमेतद्भाष्यं व्याख्यायते गुणत्वमुपकारित्वेन द्रव्यस्य नाभिधीयमानत्वेनेति; अभिधीयमानतायां हि द्रव्यस्याकृतिरवच्छेदिका स्यादिति तदेव प्रधानमभिधीयमानं स्याद् आकृतिस्त्ववच्छेदोपयोगिनी गुण एव स्यान्न प्रधानं, तथा च यथा राजपुरुष इत्यत्र राजार्थो न संख्याभेदं प्रधानगतमवलम्बते तथा जातिरपि नावलम्बेत सत्यपि तु गुणत्वे तदनुवृत्तौ वचनभेदापत्तेरेकशेषप्रत्याख्यानमयुक्तं स्याद् यदा तु नाभिधीयते द्रव्यं तदाऽनभिधीयमानमभिधीयमानाया जातेर्गुडशब्द इव माधुर्यादिभे-

दकमित्यात्माधारलिङ्गसंख्योपसंहारेणोपकारित्वाद् गुण इति युज्यते वक्तुम् ॥ ३४१ ॥

केचिदभिधीयमानयोरपि जातिद्रव्ययोर्गुणप्रधानभावं समर्थयन्त इत्याह—

केश्चिद् गुणप्रधानत्वं नामाख्यातवदिष्यते ।
न वृत्तिवत्परार्थस्य गुणभावस्तु वर्ण्यते ॥ ३४१ ॥

पाचकः पचतीति यथाऽभिधीयमानयोरेव क्रियाकारकयोर्गुणप्रधानभावस्तथाऽत्रापि, तथा हि नामपदेन क्रियाकारकसंबन्धोपसर्जनः साधनाश्रयः प्राधान्येनाभिधीयते धात्वर्थस्यात्र प्रत्ययार्थविशेषणत्वात्तेन चात्र भूतेन भाविनाऽपि च सद्विशेष्यत इति न क्रियाप्रधानंभावावस्थायामेव तथात्वाद् अत एवात्र संबन्धे भावप्रत्ययस्तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् क्रिया त्वत्र गुणभूताऽपि भेदेनावसीयते, आख्यातपदेन तु साधनविशेषप्रतिलब्धानुग्रहा क्रिया प्राधान्येनोच्यते भाव्यमानावस्था ह्यत्र क्रिया व्याप्रियमाणेन साधनेन विशेष्यते प्रत्ययार्थेनापि सता कर्तृव्यापाररूपा हि भावना भाव्यमानधात्वर्थनिष्ठेति प्रधानभूतव्यापारावेशेन कर्तुर्य एवावगमः स एव परार्थस्यापि प्राधान्यावगमहेतुः ॥ ३४१ ॥

तदेवं गुणभूतमप्यत्र साधनं भेदेनावधार्यते तथा च विशेषणैर्युज्यते देवदत्तः पचतीति, अत एव स्वसंख्यया क्रियामुपकरोति पचतः पचन्तीति; एवं जातिपदार्थतायां जातिः प्राधान्येन शब्दवाच्या द्रव्यपदार्थिकानां तु द्रव्ये विवक्षानियमेन हि युज्यते गुणप्रधानभावः यथा तु राजपुरुषादौ वृत्तिपदे परार्थस्योपसर्जनपदार्थस्य गुणभावोऽप्रधानत्वं नैवं नामाख्यातयोः साध्यसाधनभावस्य कथ्यते, तथा हि वृत्तावुपसर्जनार्थस्य प्रधानेन संभेदापत्तिर्विवेकाग्रहणात् स्वप्रयुक्तसंस्कारनिमित्तता नोपपद्यते शाब्द एव हि गुणभावः तस्य, तथा चार्थादिविशेषणं न युज्यते पाचकः पचतीति तूभयत्रापि साध्यसाधनभावावच्छेदेनोभयमपि क्रियाकाररूपं प्रतीयत एव केवलं सामर्थ्याद् गुणप्रधानभावः प्रतीयते यथायोगं, तथा हि भूतं भव्यायेति परिनिष्ठितरूपं साधनं परार्थं परिनिष्ठितत्वादेव अन्यस्योपकारायोपादीयमानत्वाद् यदुद्दिश्य च तत्प्रवृत्तिस्तत्साध्यं प्रधानमाख्यातपदे तु

कारकशक्तिः प्रवृत्तिनिमित्तमिति तदाधारः प्राधान्येनाभिधीयते, एवमिह दर्शनभेदेऽपि द्वयोरपि शब्दार्थत्वेन यदाऽऽकृतेराधारप्रकल्पितातिशयसम्पादनाय द्रव्योपादानं तदाऽऽकृतिः प्रधानं विशेष्यत्वेनोपक्रमाद् यदा तु व्यक्तिविशेषावच्छेदपरमाकृत्युपादानं तदा विपर्ययः॥ ३४१॥

यद्येवमाकृतिपक्षेऽपि द्रव्यस्याभिधीयमानत्वात्तद्गतवचनभेदवच्छब्दभेदप्रसङ्ग इत्याख्यव्योऽत्रापि एकशेष इत्याशङ्क्याह—

गुणभूतस्य नानात्वादाकृतेरेकशब्दता।
सिद्धो वचनभेदश्च द्रव्यभेदसमन्वयात्॥ ३४२॥

आकृतिपदार्थिकानां द्रव्यं गुणभूतं भिन्नमिति न गुणभूतशब्दार्थभेदापेक्षमनेकशब्दत्वम् अपि तु प्रधानभूतशब्दार्थभेदापेक्षमेकशब्दत्वमेव न्याय्यमिति नार्थ एकशेषेण वचनभेदस्तत्र सुतरां सिद्धोऽभिधेयेन द्रव्येण भिन्नेन योगाद्, अयमभिप्रायः—भेदाभेदयोर्गुणप्रधानभूतयोर्विरोधात् प्रधानयुक्तमेवैकशब्दत्वं, न हि प्रधानमनादृत्य गुणविधानं युक्तं, स्वनिमित्तं तु संस्कारं प्रधानानुग्रहाय गुणो वचनभेदलक्षणं प्रधानानुपरोधिनं प्रापयतु कोऽत्र विरोधः॥ ३४२॥

तथा हि—

साधनं गुणभावेन क्रियाया भेदकं यथा।
आख्यातेष्वेकशब्दाया जातेर्द्रव्यं तथोच्यते॥ ३४३॥

क्रियाप्राधान्य आख्यातस्य यथा गुणभूतसाधनाश्रयो वचनभेदः पचति पचन्तीति; तथैकशब्दवाच्यायाः प्रधानभूताया जातेस्तेनैव शब्देन द्रव्यस्याभिधाने सन्निहितोऽभिधीयमानो गुणोऽसावात्माधारं सङ्ख्याभेदं तत्र कल्पयति येन हि गुणधर्मेण प्रधानस्योपरोधो न भवति तं प्रधानोपकारायोपस्थापयत्येव गुणः; अन्यथा गुणत्वमेवास्य हीयेत; उपकारप्रभावितत्वात्तस्य, इत्थं च नामाख्यातवदिति निदर्शनं सुसदृशमुक्तं न वृत्तिवदिति, न हि राजपुरुषे राजार्थनिमित्तः कश्चिद् वचनभेदादिःसंस्कारोऽत्यन्तमभेदापत्तेः प्रधानार्थेनोपसर्जनार्थस्य, अत्र च साधनं क्रियाया न भिन्नां संख्यामुपसंहरति; अपि त्वविद्यामानभेदाऽपि स्वतः क्रियाश्रयगतवचनभेदापेक्षया पचतः पचन्तीति तिङन्तेनाभिधीयत इत्युच्यते; तथा च गुणभूतसाधनभेदादेव

निर्ज्ञातभेदत्वान्न तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्तीति भाष्येऽभि-हितम् ॥ ३४३ ॥

तदेवं जातिविशिष्टस्य द्रव्यस्याभिधानेऽपि प्राधान्याज्जातिपदार्थाभ्युपगमे लिङ्गवचनसिद्धिरुपपादिता, लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणस्यानित्यत्वादिति, गुणोऽत्र द्रव्यं विवक्षितं, यदा तु जातिमात्राभिधानमेव तदा गुणवचनवदाश्रयतो लिङ्गवचनानि व्याख्यातुमाह—

एकत्वे तुल्यरूपत्वाच्छब्दानां प्रतिपादने ।
निमित्तात्तद्वतोऽर्थस्य विशिष्टग्रहणे सति ॥ ३४४ ॥
सोऽयमित्यभिसम्बन्धादाश्रयैराकृतेस्सह ।
प्रवृत्तौ भिन्नशब्दायां लिङ्गसंख्ये प्रसिध्यतः ॥३४५॥

आधारैस्सह जातेरभेदे सति शब्दैः प्रत्यायने क्रियमाणे ये जातिविशिष्टद्रव्याभिधायिनो ये च जातिमात्राभिधायिनः शब्दास्ते तु तुल्यरूपत्वादभेदेनाध्यवसीयन्ते; तथा हि–स्वार्थवृत्तिप्रतिपादने जातिशब्दैर्जातिलक्षणनिमित्तं तद्वति द्रव्येऽध्यारोपितमाश्रित्य जातिविशिष्टस्य द्रव्यस्याभेदेन प्रत्यायनमिति तैराश्रयभूतैर्द्रव्यैस्सह जातेः सोऽयमित्यभेदप्राप्तौ निमित्तानुविधानेन निमित्तिनोऽप्यनुविधानात् तद्गतलिङ्गसंख्योपादानं शुक्लादिवदविरुद्धं भिन्नशब्दायामपि प्रवृत्तौ, यदा हि जातितद्वन्तौ द्वावप्येकशब्दवाच्यौ तदैकशब्दा प्रवृत्तिर्व्याख्याता, इह तु जातिमात्रस्य शब्देन प्रतिपादने भिन्नशब्दा प्रवृत्तिः, अत्रापि च निमित्तसरूपप्रत्ययोपजननाद्यथाप्रत्ययं च शब्देनाभिधानान्निमित्तिसंक्रान्तैव शब्दप्रवृत्तिः, तथा हि–अस्य गौरिति व्यतिरेको न दृष्ट इत्यभेदोपचारादाश्रयलिङ्गवचनसिद्धिः, एवं च फलतः पक्षयोरभेदः; पूर्वत्र तु गुणप्रधानभावेन द्वयोरभिधानम् इह त्वभेदोपचारादित्येतावान्विशेषः, यद्वा पूर्वत्रानभिधीयमानमपि द्रव्यमुपकारकं विवक्षितं तथा च चोदितम् ॥ ३४४—३४५ ॥

ननु चानभिधेयस्य इत्यादिजातिलक्षणनिमित्तानुविधानमन्तरेण च न व्यक्तयोः यथाविशेषणव्यवहारमवतरन्तीत्याह—

प्राक्च जात्यभिसम्बन्धात्सर्वनामाभिधेयता ।
वस्तूपलक्षणं सर्वे प्रयुज्यन्ते त्यदादयः ॥ ३४६ ॥

यावज्जातिरूपमाधारे न प्रत्याय्यते तावद्व्यक्तीनां रूपानवसायाद-निरूपणमेव विशेषणम् अरूपिका हि जातिराधारं न निरूपयन्ती व्यवहारयति यथास्वं विशेषशब्दैर्विशिष्टजातिरूपणाभावे तु विशेषशब्दानामगोचरः पदार्थ इति सत्त्वे द्रव्ये सिद्धस्वभावे तु वस्तुमात्रोपलक्षणास्सर्वनामशब्दास्त्यदादयः प्रयुज्यन्ते, ते हि वस्तु किञ्चिदिति सामान्यमात्रतया पदार्थमवगमयन्ति तस्माद्विशेषप्रत्यायनाय जातिरूपाध्यासेन निमित्तरूपतां प्राप्ताः पदार्था यथायथं जातिशब्दैरभिधीयन्ते गवादिभिरित्यभेदोपचाराज्जातिशब्दानां द्रव्याभिधानं न गौणम् अपि तु मुख्यमेवेत्याश्रयलिङ्गवचनसिद्धिरुक्ता ॥ ३४६ ॥

अत्रैव मतान्तरमाह—

पाकौ पाका इति यथा भेदकः कश्चिदाश्रयः ।
इष्यते चानुपादानो धर्मोऽसौ गुणवाचिनाम् ॥३४७॥

पाकशब्दः क्रियाधर्मवचनो नोपादत्ते तदाश्रयम्, अनुपादानेऽपि चात्र क्रियाऽऽश्रयो भेदकः, तथा हि द्विवचनबहुवचने भवतः कर्मस्थत्वात् पचिक्रियायास्तद्भेदे पाकभेदाभिधानमत्र, एवं गुणवाचिनां शब्दानां सोऽयमिति सम्बन्धादाश्रयानुपादानेऽनुपादानोऽसावाश्रयो भेदक इति जातिशब्दानां गुणवचनत्वादनुपात्तद्रव्याणामपि वचनभेदस्सेत्स्यतीति कैश्चिदभ्युपगम्यते, तत्तु न युक्तं—पाकौ पाका इति सोऽयमित्यभिसम्बन्धेनाश्रयोपादानस्यादृष्टेः, युक्तं यदाश्रयभेदेन पाकभेदाद्भिन्नशब्दाभिधेयत्वे स्वगत एव वचनभेदः न ह्ययमाश्रयगतः—आश्रयभेदेनाश्रितस्य भेदादाश्रितभेदानुयाय्येव तथा च गुडतिलतण्डुलौदनानां पाक इत्याश्रयभेदावगमादेवाश्रिताभेदप्रतीतेर्न बहुवचनं, शुक्लादिशब्दानां तु सोऽयमिति सम्बन्धेन दृष्टमाश्रयोपादानम् अत एव च जातिशब्दा भाष्ये निदर्शनत्वेनोपन्यस्ता गुणवचनवदिति, तथा हि—जातिशब्दा अप्याश्रयमभेदोपचारादुपाददत एव आश्रितमात्रं च गुणो विवक्षित इति जातिरपि तथा प्रसिद्धवस्तु गुणवचनत्वेन शुक्लादिरित्युपमानं न चाधारभेदेऽपि जातिभेदः पाकादिवदित्यभिन्नशब्दत्वे प्रत्याख्यात एकशेषेऽभेदोपचारेण तद्वृत्तिवृत्ते लिङ्गवचनसिद्धिरत्र विवक्षिता न त्वाश्रयानुपादानेन ॥ ३४७ ॥

तथा हि—

आश्रयस्यानुपादाने केवलं लभते यदि ।
आधारधर्मान् सामान्यं पुरस्तात्तद्विचारितम् ॥३४८॥

अनुपात्ताधारं शुद्धमेव जातिशब्देन सामान्यमभिहितमित्याधारगतान् लिङ्गसंख्यालक्षणान् धर्मान्प्रतिपद्यत इति नेदं गुणवचनवदित्यत्र परिहारे व्याख्यातुं युज्यते, एतद्धि पुर्वत्र परिहारे लिङ्गसिद्धिर्गुणस्यानित्यत्वादित्यत्र पक्षान्तरं व्याख्यातं तथा हि ननु चानभिधेयत्व इत्यादिना चोदयित्वा ।

"व्यपदेशोऽभिधेयेन शास्त्रे कश्चिदनाश्रितः" इति

परिहृतं, द्वितीयश्चापि पक्षोऽत्र व्याख्यातः कैश्चिद्द्गुणप्रधानत्वमित्यादिना द्वयोरप्यभिधीयमानत्वलक्षणो गुणप्रधानभावेन, अस्मिंस्तु परिहारे जातेरेवाभिधेयता अभेदोपचारात्तु तदाश्रयोपादाने तद्धर्मसिद्धिः, तत्र कथमभेदोपचार इत्युक्तं भाष्ये सामान्ये वृत्तस्य वृत्तिरुपजायत इति ॥ ३४८ ॥

तदुपपादयितुमाह—

जातौ पूर्वं प्रवृत्तानां शब्दानां जातिवाचिनाम् ।
अशब्दवाच्या सम्बन्धाद्व्यक्तिरप्युपजायते ॥३४९॥

निमित्तपुरस्सरा निमित्तिनो वृत्तिरिति पूर्वं निमित्तभूतायां जातौ शब्दप्रवृत्तिस्सा च जातिर्निराश्रया न सम्भवतीति शब्देनाभिधायकेन विषयीकृतादपि तद्वत्सम्बन्धलक्षणात् सामर्थ्याद्व्यक्तिस्तद्वत्प्रत्ययपथमुपारोहति तथा चाह–"अधिकरणगतिस्साहचर्यादि"ति प्रत्ययानुसारेण च शब्दाः प्रवर्तन्त इति ॥ ३४९ ॥

क्रमोऽस्त्यत्रोपपन्न इत्याह—

सोऽयमित्यभिसम्बन्धाज्जातिधर्मोपचर्यते ।
द्रव्यं तदाश्रयो भेदो जातेश्चाभ्युपगम्यते ॥ ३५० ॥

अभेदाध्यासाज्जातेरिव धर्मोऽस्येति द्रव्यं जातिशब्देनोच्यते जात्यात्मकत्वापत्तेः निमित्तरूपाच्छुरितस्य पदार्थस्यावगमात्तयैवाभिधानप्रवृत्तिरिति जातिलक्षणनिमित्तं व्यक्तवध्यस्य तदभेदेन शब्द-

स्तत्र वर्तते तथा च द्रव्यस्यापि निमित्ताच्छुरितस्य निमित्तनिबन्धनेन शब्देनाभिधानमर्थतो जायत इति तदाश्रयस्सङ्ख्याभेदो निमित्तेऽपि प्रतिज्ञायते, न हि जातिशब्देन द्रव्यं स्वेन रूपेणाभिधीयते; अपि तु निमित्तस्य तत्र सन्निधानान्निमित्तमभिदधता शब्देन सामर्थ्यान्निमित्युपादानं निमित्तिनो निमित्तस्य निष्कृष्टस्याभावात् तथा च प्रयोजकीकृतं मिमित्तमेवाभिधानमिति तदभेदात्तदेकत्वं न्याय्यम् उपात्तनिमित्तिगतस्तु धर्मप्रतिलम्भः विरम्य व्यापारायोगाच्च शब्दस्य नायमभिधायां क्रमः, प्रतिपत्तारस्तु तमेकमेव संसृष्टमर्थं स्वकल्पनाभिर्विभजन्त इति तदभिप्रायेण सामान्ये वृत्तस्येति भाष्ये क्रम उक्तः ॥ ३५० ॥

एतदेव निदर्शनेन साधयति—

मञ्चशब्दो यथाऽऽधेयं मञ्चेष्वेव व्यवस्थितः ।
तत्त्वेनाह तथा जातिशब्दो द्रव्येषु वर्त्तते ॥ ३५१ ॥

मञ्चाः क्रोशन्तीति क्रियासंबन्धस्याधेये मञ्चस्थे प्राणिन्युपपत्तेराधाररूपाभेदेनाधारवचनोऽपि मञ्चशब्दस्तदाधेयवचन इति निश्चीयते ; एवमानीयन्तां गाव इति क्रियासंबन्धस्य जातावनुपपत्तेस्तदभेदापन्ना व्यक्तयः क्रियासमन्वयसमर्था जातिनिबन्धनेन शब्देनोपादीयन्त इत्यवगमः ॥ ३५१ ॥

यद्येवं कथं जातिरेव पदार्थ इत्यत आह—

तत्र जातिपदार्थत्वं तथैवाभ्युपगम्यते ।
जातिरुत्सृष्टसङ्ख्या तु द्रव्यात्मन्यनुषज्यते ॥ ३५२ ॥

यथाऽऽधेयाभिधानेऽपि मञ्चशब्दस्तदाधारवचन इत्युच्यते तथैव सत्यप्याश्रयद्रव्योपादाने जातिशब्दो जातिपदार्थ एव [व्यवस्थाप्यते द्रव्यमपि हि नासौ स्वरूपेणाचष्टे; अपि तु जातिरूपाध्यासेनेत्युपचरितं जातिरूपसमावेशाद्ध द्रव्याभिधानं वाहीकाभिधानवद्ध मुख्यं तु जात्यभिधानमेव निरूढत्वाच्च नोपचारप्रतीतिः, यद्येवं निमित्ताभिधानं मञ्चादिवदेव स्यात् तथा चैकजात्याच्छुरिता व्यक्तयस्सर्वा [ऐक्येनाभिधीयेरन्निति वचनभेदो न स्यादित्याशङ्क्योक्तं— जातिरुत्सृष्टसंख्येत्यादि, 'जातेः स्वतः सङ्ख्यारहितत्वान्निरस्तस-

ङ्ख्यास्वरूपेण 'केवलमसौ द्रव्येऽध्यस्यत इति न तदाश्रया का चिदत्र सङ्ख्या प्राप्नोति नापि लिङ्गमलिङ्गत्वात्तस्या इत्याधारगतलिङ्गसंख्योपग्रह एव न्याय्यः ॥ ३५२ ॥

तदेवमुपपन्नो जातिशब्दानां लिङ्गवचनयोगः शुक्लादिशब्दवत्, तत्र शुक्लादिशब्दानां मतुब्लोपादभेदोपचाराद्वा तद्वति वृत्तिः जातिशब्दानां तु व्यतिरेकस्य कदा चिदप्यदर्शनान्मतुब्लोपेन नार्थोऽभेदोपचारादेव तद्वति वृत्तिः तथाऽपि च तद्वदभिधानमात्रं समानमाश्रित्योपादाय भेदानादरेण शुक्लादीनां दृष्टान्ततोपपत्तिर ेत्याह—

अस्येदमिति वा यत्र सोऽयमित्यपि वा श्रुतिः ।
वर्तते परधर्मेण तदन्यदभिधीयते ॥ ३५३ ॥

मत्वर्थीयवशेनाभेदोपचारेण वा शब्दोऽन्यत्र वर्तताम्; निमित्तरूपाध्यासेन तु निमित्तिनोऽभिधानं तुल्यम् इयता चेह प्रयोजनमित्यर्थः, इत्थं च यथा गुणरूपशब्दत्वं द्रव्यवाच्यत्वेऽपि शुक्लादीनामुच्यते तथा गवादीनां जातिशब्दत्वेऽपि न का चिद्धानिः ॥ ३५३ ॥

तथा हि—

यत्प्रधानं न तस्यास्ति स्वरूपमनिरूपणात् ।
गुणस्य चात्मना द्रव्यं तद्भावेनोपलक्ष्यते ॥ ३५४ ॥

निरुपाधेरर्थस्य द्रव्यात्मनः क्रियासंबन्धक्षमस्य शुद्धं स्वरूपं व्यवहारे नास्ति शाब्दे वैकल्पिके वा निरूपणपूर्वको हि व्यवहारः तच्च निरूपणमर्थस्योपाधिरूपाच्छुरणेनैव ततश्च गुणस्य यथायथं शुक्लजात्यादेर्विशेषणस्यात्मना स्वरूपेण द्रव्यं व्यवहारे तद्भावं गुणात्मतामिवोपगतमुपलक्ष्यते निमित्तसरूपतां प्राप्तं निमित्तीत्यर्थः ॥ ३५४ ॥

एवमपि जातिप्राधान्यं न त्रुट्यतीत्याह—

गुणस्य भेदकाले तु प्राधान्यमुपजायते ।
संसर्गश्रुतिरर्थेषु साक्षादेव न वर्तते ॥ ३५५ ॥

यदा द्रव्यं प्राधान्येन विवक्षितं भवति तदा जात्युपधीयमानं तदभिधीयते; यदा तु गुणस्यान्यस्माद् भेदेनाख्यानं प्रधानतया तदा

स्वसामान्यावेशेन तदभेदप्राप्तस्य तस्य प्रत्यायनं, यदा तु जातिरेव प्राधान्येनाभिमता तदा तस्याः शब्दस्वरूपाध्यासेनाभिधानं, तथा हि धर्मान्तरसंसर्गोपहितरूपविशेषं वस्तु शब्दाः शक्नुवन्त्यभिधातुं न शुद्धम् अत एव शब्दसंसर्गनिमित्ता श्रुतिः शब्दसंसर्गश्रुतिरित्युच्यते सा च धर्मान्तरमुखेनार्थेषु निविशते नोपधानत्यागेन साक्षान्निरुपाधेरनिरूपणान्निरूपणपूर्वकाणां शब्दानामविषयत्वात् ॥ ३५५ ॥

एवं तावज्जातिपदार्थताप्रसङ्गाद् द्रव्यपदार्थताऽपि कथं भवतीत्याह—यदिवा सोऽयमितिसंबन्धाद् द्रव्याभिधानेऽपि यदि जातिपदार्थता कथं तर्हि द्रव्यपदार्थतेत्याह—

जातौ वृत्तौ यदा द्रव्ये स शब्दो वर्तते पुनः ।
जातेरेव पदार्थत्वं न तदाऽभ्युपगम्यते ॥३५६॥

जातौ वृत्तित्वाद्विशिष्टं यदा द्रव्यमभ्याह न जातावेवाभिधाविरामः शब्दस्य तदा जातेश्च केवलाया न पदार्थत्वम् अभेदोपचाराच्च सोऽयमिति संबन्धेन यथा समर्थितं न द्रव्योपादानमभ्युपगम्यते; अपि तु तद्वत्पक्षोऽयं पूर्वत्र परिहारेऽभिहित इत्यर्थः ॥३५६॥

ननु च विरम्य व्यापारानुपपत्तेः शब्दानां कथं जातौ वर्तित्वात्स एव शब्दो द्रव्ये वर्तते दर्शनभेदेन हि भिन्ना एव शब्दा जातिमात्रवचनास्तद्वद्वचनाश्चेत्यत आह—

प्रवृत्तानां पुनर्वृत्तिरेकत्वेनोपवर्ण्यते ।
प्रतिपत्तेरुपायेषु न तत्त्वमनुगम्यते ॥ ३५७ ॥

सादृश्यादभेदावसायेनैवमेकत्वेन व्यवहारः प्रतिपादनोपायः संसृष्टार्थाभिधानं ह्युत्क्रममप्येवंकल्पनया क्रमेण प्रतिपद्यते,

न च परप्रतिपत्त्युपायानां परमार्थानुगमो न्याय्यो हेयत्वात्तेषां—तथा च तद्वदभिधाननयेऽक्रममेवोभयाभिधानम् ॥ ३५७ ॥

अत्रापि चोभयाभिधाने प्राधान्याप्राधान्यविवक्षावशेन जातिपदार्थता द्रव्यपदार्थता च दर्शनभेदेन समुच्चिष्यत इत्याह—

अपृथक्छब्दवाच्यस्य जातिराश्रीयते यदा ।
द्रव्यस्य सति संस्पर्शे तदा जातिपदार्थता ॥३५८॥

एकशब्दोपादानत्वेऽपि जातिद्रव्ययोर्यदा जातिराधारभेदप्रकल्पितभेदा कार्यप्रवृत्तौ प्राधान्येनाश्रीयते ब्राह्मणाः शुश्रूषितव्याः योऽयं पानीयं पिबति स गौः न पदा स्प्रष्टव्यो, गौरनुबन्ध्य इत्यादौ तदा सत्यपि द्रव्यस्य शब्देन संस्पर्शे जातिपदार्थपक्ष एव; जातिभेदप्रतिपादनमात्रोपक्षयत्वाद् द्रव्यस्य ॥ ३५८ ॥

द्रव्यस्य सति संस्पर्शे द्रव्यमाश्रीयते यदा ।
वाच्यं तेनैव शब्देन तदा द्रव्यपदार्थता ॥ ३५९ ॥

जात्युपादायिनैव शब्देन द्रव्योपपादने सत्यपि तस्याभिधेयत्वेनैव सम्बन्धे संस्पर्शे यदा द्रव्यं प्राधान्येन कार्यसंबन्धितयाऽऽश्रीयते जातिस्तु तद्विशेषणमात्रोपक्षया ब्राह्मणमिमं भोजयेत्यादौ द्रव्यपरायां चोदनायां तदा द्रव्यपदार्थपक्षः ॥ ३५९ ॥

तदेतदुक्तं कस्य चित्तु किञ्चित्प्रधानमिति जातिपरायामपि चोदनायां क्रियासम्बन्धक्षमत्वाद्द्रव्यमेव तात्पर्यदृशा पदार्थोऽवतिष्ठत इत्याह—

अपृथक्छब्दवाच्याऽपि भेदमात्रे प्रवर्तते ।
यदा सम्बन्धवज्जातिस्साऽपि द्रव्यपदार्थता ॥३६०॥

द्वयोरपि शब्दोपादानत्वे कार्यप्रतिपत्त्ययोग्यत्वादनादृत्य जातिं द्रव्यमेव पदार्थमातिष्ठन्ते व्याडिप्रभृतयः, यदाहुः "चोदनासु च तस्यारम्भादि"ति, जातिस्तु भेदमात्रे स्वाश्रयव्यवच्छेदमात्र एव तत्र प्रवर्तते शब्दाभिधेयाऽपि तद्यथा राजपुरुष इत्यत्र समासवाच्योऽपि सम्बन्धः सम्बन्धिस्वरूपावच्छेदमात्रोपयोगीत्युत्तरपदार्थप्रधान एव समासो न सम्बन्धप्रधानः,

एवं गवादिशब्दा जात्यभिधायिनोऽपि तद्वत्प्रधानाः यथा च राजपुरुषादयश्शब्दाः सम्बन्धोपाधिकमर्थं सकृदेवाभिदधति तथा जातिशब्दा जातिविशिष्टं नात्र क्रम इत्यपृथक्छब्दवाच्येत्यनेनाह, दृश्यते च केषां चित्क्रमो यथा गर्गशब्दो मूलप्रकृतिमुक्त्वा गर्गा इति वृत्तावपत्यमाहेत्यतो वैधर्म्यं सूचयितुमेवमत्राभिधानम् , एवं दर्शनभेदेन पदार्थद्वयं विभक्तं केषां चित्तु शुद्धैव जातिश्शब्दवाच्येति जातिपदार्थपक्षे शुद्धं च द्रव्यशब्दवाच्यमिति द्रव्यपदार्थ इति पक्षः ॥ ३६० ॥

इदमपरं पक्षद्वयमित्याह—

अत्यन्तभिन्नयोरेव जातिद्रव्याभिधायिनोः ।
अवाच्यस्योपकारित्व आश्रिते तूभयार्थता ॥३६१॥

केवलजात्यभिधायी शब्दोऽन्य एव, अन्यश्च केवलद्रव्याभिधायी; उभयत्रापि चानभिधीयमाना जातिर्द्रव्यं वा यथायोगमाधारभेदप्रकल्पनेन स्वगतलिङ्गसङ्ख्याऽऽदिधर्मप्रकल्पनेन चोपकरोतीति भगवतः पाणिनेराचार्यस्यायं पक्षः सर्वपक्षान्निर्दिष्टः, यथा च विषयभेदेन क चिज्जातिपदार्थता मद्रह्रदादिसिद्ध्यर्थम् अत एव जात्याख्यायां सरूपाणामिति च योगद्वयमारब्धवानाचार्यः ॥ ३६१ ॥

तदेवं प्रसङ्गाद्दर्शनभेदोपक्षेपः; प्रकृतमुपसंहरति—

आश्रिते स्वाश्रयकृतं भेदमभ्युपगच्छता ।
पुनश्चाप्येकशब्दत्वं जातिशब्देन वर्णितम् ॥३६२॥

व्यक्तिविशेषाश्रितायां जातौ शब्देनाभिधीयमानायां सन्निहिताश्रयनिबन्धनं शब्दसंस्कारनिमित्तलिङ्गवचनभेदमङ्गीकुर्वता प्रयोजकस्य शब्दार्थस्याभेदादेकशब्दत्वं जातिपदार्थवादे, अत्र पूर्वस्मिन्पक्षे भाष्यकारेण "यदि तस्या एव वचनानि वाचनिकान्यहमप्येवं वक्ष्ये बहुषु योऽर्थो वर्त्तते तत्र बहुवचनमि"ति ब्रुवता वर्णितमभिहितं तथा चैकशेषः प्रत्याख्यायते प्राधान्येन जातिश्शब्देनाभिधीयत इति सिद्ध एकस्तदभिधायी शब्दो व्यक्तिभेदेऽपि,

ये तु सम्बन्धिनो जातेस्ते भिद्यमाना भेदनिबन्धनं संस्कारं शब्दस्यैकस्य निवर्तयन्ति द्वितीयस्मिन्नपि पक्षेऽत्र गुणवचनवदाश्रयतो लिङ्गवचनानीति गुणभूतस्याभिधीयमानस्यापि द्रव्यस्य शब्दभेदप्रयोजकत्वाभावात्तदेवैकशब्दत्वमुपपादितम् सम्बन्धिनो हि जातेः सामर्थ्याद्वा सन्निहितनिमित्तभेदाच्छुरिता वोपादीयन्त इति परिहारद्वयतात्पर्यं व्याख्यातम् ॥ ३६२ ॥

तदेवं वृत्तिविचारप्रसङ्गागतं गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनसिद्धिविचारं भाष्यप्रदेशानुवादेन यथायथं परिसमापय्योपमानसमासविचारायोपक्रमते—तत्र प्रथमं तावदुपमानलक्षणोपयोगिभाष्यं मानं हि नामानिर्ज्ञातज्ञानार्थमुपादीयते; अनिर्ज्ञातमर्थं ज्ञास्या-

मीत्येतद्व्याचष्टे—

अनिर्ज्ञातस्य निर्ज्ञानं येन तन्मानमुच्यते ।
प्रस्थादि तेन मेयात्मा साकल्येनावधार्यते ॥३६३॥

मीयते परिच्छिद्यते येन तन्मानमिति सामान्येनावधारितस्य पदार्थस्य निश्चयेन विशेषरूपेणावधारणनिबन्धनं साकल्पेन परिच्छेदकं प्रस्थः खारी आढकमित्यादि मानं कथ्यते, एतच्च मानसामान्यलक्षणमिति प्रस्थादीत्यादिग्रहणात् प्रमाणोन्मानादयोऽपि गृह्यन्ते मानस्य ह्युत्प्रपरिभिर्विशेषणम् तत्र प्रस्थादि परिमाणं, द्व्यष्टयादि प्रमाणं, पलाद्युन्मानम् ॥ ३६३ ॥

मानसमीपमुपमानं व्याख्यातुमाह--

अनिर्ज्ञातं प्रसिद्धेन येन तद्धर्म गम्यते ।
साकल्येनापरिज्ञानादुपमानं तदुच्यते ॥ ३६४ ॥

प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानं तथा ह्यप्रसिद्धमनिर्ज्ञातं-गवयादि प्रसिद्धेन गवा सादृश्यतस्तद्धर्म तस्यैव धर्मो यस्य तदिवेति परिच्छिद्यते सादृश्यमात्रेण परिच्छेदो नारोहपरिणाहतस्साकल्येन विशेषात्मनाऽपि, अत एव सादृश्यं प्रत्यक्षेण स्फुटमत्रावधार्यत इति तदपेक्षोपमानस्येति नेदं मानमपि तु तस्य समीपं किञ्चिद्रूपतया परिच्छेदाद् अत एवोपमानस्य प्रामाण्ये विवदन्ते किल, प्रत्यायितवाक्यमेव प्रमाणं सादृश्यकथनं तूपाय इत्युपमीयतेऽनेनेति च करणव्युत्पत्त्या सदृशज्ञानमुपमानं साक्षात्तेनोपमेयपरिच्छेदात् संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिः फलं केषां चित् ,

अन्येषामनेन सदृशी मदीया गौरिति फलं गवादिस्तूपमानं परस्परयोगाद् व्यवह्रियते चक्षुरादीव प्रमाणशब्देन ॥ ३६४ ॥

एवमुपमाने व्याख्याते सामर्थ्यादुपमेयमपि व्याख्यातं भवति, उपमितिक्रियाया उपमेयविषयत्वात् ततश्च सामान्यधर्मव्याख्यानोपक्रमं सूत्रार्थं व्याचष्टे—

द्वयोस्समानो यो धर्म उपमानोपमेययोः ।
समास उपमानानां शब्दैस्तदभिधायिभिः ॥३६५॥

येन निमित्तेनोपमानोपमेयभावोऽर्थयोरसाववश्यसन्निधिरत्र धर्मस्साद्दृश्यं सामान्यमुच्यते द्विवृत्तित्वात्सामान्यं ते ब्रुवन्ति सामान्यवचनाः तैः शब्दैरुपमानवचनानां समास इति सूत्रार्थः शस्त्रीश्यामा शरकाण्डा गौरिति ॥ ३६५ ॥

ननु चात्र श्यामत्वादिगुणः प्रत्याश्रयसमवेतत्वाद्भिन्न एवेति कथं सामान्यमित्याशङ्क्याह—

आधारभेदाद्भेदो यः श्यामत्वे सोऽविवक्षितः ।
गुणोऽसावाश्रितैकत्वो भिन्नाधारः प्रतीयते ॥३६६॥

आश्रयभेदाच्छ्यामत्वगुणस्य यो भेदः सोऽत्र सामान्यवचनैरिति वदता नाभिधित्सितः आश्रयविशेषसमवेतोऽपि न विवक्षितमेकत्वं येन स तथाभूतसामान्यवचनसामर्थ्यादेवावगम्यते गुणः, भिन्नाश्रयत्वेऽपि हि गुणस्यान्वयिरूपमस्त्येव यद्वशाच्छ्याम इत्यभिन्नाभिधानप्रत्ययसंभवः ॥ ३६६ ॥

न चात्राभेद एव विवक्षितोऽपि तु—

गुणयोर्नियतो भेदो गुणजातेस्तथैकता ।
एकत्वेऽत्यन्तभेदे वा नोपमानस्य सम्भवः ॥३६७॥

अत्यन्तैकत्वे भेदाधिष्ठानस्य साद्दृश्यस्याभावान्नोपमानोपमेयभावः, न हि भवति गौरिव गौरिति, नाप्यत्यन्तभेदेऽन्वयिनो रूपस्याभावे हिमवानिव लोष्ट इत्युपमाऽस्ति, तस्माद्ध भेदाभेदविमर्शेनोपमायामाधारभेदाद्ध भेदः स्वालक्षण्येनान्वयिरूपवशेन चाभेदमाश्रित्य गुणोऽत्र सव्यापारः, एवंविध एव चार्थात्मा शब्दवाच्यो न हि शब्दाः स्वालक्षण्येन भेदमर्थानामावेदयन्ते सामान्य एव सम्बन्धग्रहणात् ३६७

मा भूदत्यन्तभेद उपमा; अभेदे तु कथं न भवति गुणो ह्येको द्वयोरुपमानोपमेयभावं वर्तयत्येवेत्याशङ्क्याह—

जातिमात्रव्यपेक्षायामुपमाऽर्थो न कश्चन ।
श्यामत्वमेकं गुणयोरुभयोरपि वर्तते ॥ ३६८ ॥

अनाश्रिताधारभेदस्य श्यामतामात्रस्य विवक्षायां शस्त्रीदेवदत्त-

योः श्यामगुणसमवेतमेकं श्यामत्वं सामान्यमित्येव वचनव्यक्तिः; तथा च सादृश्येन परिच्छेदाभावः ॥ ३६८ ॥

तथा हि—

येनैव हेतुना श्यामा शस्त्री तत्र प्रवर्तते ।
स हेतुर्देवदत्तायाः प्रत्ययेन विशिष्यते ॥ ३६९ ॥

अभिन्नसामान्यानुगतेन श्यामगुणेन समवेतेन शस्त्रीश्यामेति समधिगम्यते तेनैव चाभिन्नसामान्याधारेण गुणेन देवदत्ताऽपि श्यामेति प्रत्ययमुपारोहतीत्युभयोः श्यामत्वमित्येव प्रतीतिर्नोपमाऽर्थः कश्चिदत्र ॥ ३६९ ॥

तस्मात्—

आश्रयाद्यो गुणे भेदो जातेर्या चाविशिष्टता ।
ताभ्यामुभाभ्यां द्रव्यात्मा सव्यापारः प्रतीयते ॥ ३७० ॥

आधारभेदनिमित्तो यो गुणे विवेकोऽन्वयिरूपहेतुकश्चाविवेकस्ताभ्यां गुणगताभ्यां भेदाभेदाभ्यां कारणभूताभ्यां द्रव्यस्वभाव उपमानाख्यः परिच्छेदकरण उपमेयस्य व्यापृतोऽवधार्यते ततश्चोपमानोपमेयप्रक्लृप्तौ तयोरुपमानोपमेयलक्षणः सम्बन्धोऽवतिष्ठते ॥ ३७० ॥

ननु भेदाभेदौ विरुद्धौ कथमेकत्र व्यापृतौ स्यातामित्याशङ्क्याह—

सोऽयमेकत्वनानात्वं व्यवहारस्समाश्रितः ।
भेदाभेदविमर्शेन व्यतिकीर्णेन वर्तते ॥ ३७१ ॥

सोऽयमित्यनुभवसिद्धत्वेनाप्रत्याख्येयत्वमाह किल भेदाभेदावयमाश्रितः सादृश्यव्यवहारः सङ्कीर्णेनैकत्वेनान्यत्वरूपेण हेतुनाऽवतिष्ठमानो बुद्धावुपारोहतीति को विरोधः, तथा हि—अत्यन्ताभेदे स एवायमिति बुद्धिः ; अत्यन्तभेदे त्वन्यदेवेदमिति, सदृश इति बुद्धि र्भेदाभेदोभयरूपसंभिन्ना जायते तथा च जातिसमुद्देशेऽभिहितम्—

"सकृत्प्रवृत्तावेकत्वमावृत्तौ सदृशात्मताम् ।
भिन्नात्मिकानां व्यक्तीनां भेदापोहात्प्रपद्यते" इति ॥ ३७१ ॥

एतदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति—

श्यामेत्येवाभिधीयेत जातिमात्रे विवक्षिते ।
शस्त्र्यादीनामुपादाने तत्र नास्ति प्रयोजनम् ॥३७२॥

श्यामत्वसामान्यानुगतस्य गुणमात्रस्याधारविशेषणत्वेऽभिधित्सिते श्यामेयं देवदत्तेत्येव वक्तव्यं स्याद् एतावता विशिष्टजातीयेन सम्बन्धस्य प्रतिपादनात् तत्र किमर्थं शस्त्रीचेत्युच्यते ? अविशिष्टगुणयोगस्य गुणपदादेव प्रतीतेर्न कञ्चनातिशयमुपमानशब्दाः प्रत्याययन्तीति निष्प्रयोजनमेषामुपादानम् ॥ ३७२ ॥

नन्वेवं भेदाभेदविमर्शेनोपमानोपमेयभावेऽतिप्रसङ्गः, तथा हि श्यामगुणस्सकलाश्रयवर्त्यप्याधारभेदाद्भिन्नो जात्येकत्वाच्चैक इति कथं शस्त्र्येवोपमानमित्याशङ्क्य स्वालक्षण्येन गुणयोरुपमाविषययोस्तावद्विशेषमाह—

अशब्दवाच्यो यो भेदः श्याममात्रे स वर्तते ।
श्यामेषु केषु चिद्वृत्तिर्यस्य सोऽत्र व्यपेक्ष्यते ॥३७३॥

प्रत्याधारं सूक्ष्माणां भेदानामसाधारणस्ववाचकासम्भवादसंविज्ञानपदः श्यामगुणविशेषो वाचकाभावेऽपि वाच्यान्वयादस्ति स सर्वस्मिन्ननन्वयी क्व चिदेव वर्तमानोऽस्मिन्नुपमानोपमेयसम्बन्धे व्यपेक्ष्यते सव्यापारत्वेनाश्रीयते, तथा हि—शस्त्रीश्यामेति वृत्तिपदादेवोपमानोपमेययोः श्यामगुणो विलक्षणः प्रतीयते योऽन्यत्रासम्भवीति जातिप्रसङ्गः,

इत्थं चाधारभेदादन्योऽपि कया चित्स्वरूपप्रतिपत्त्याऽनवसितविवेकत्वाद् गुण एव सामान्यं भेदाभेदरूपाभ्यामौपम्यमवस्थापयतीत्युक्तं भवतीति ॥ ३७३ ॥

गुणजातेरपि न सर्वस्या अत्र व्यापार इत्याह—

श्यामेषु केषु चित्किञ्चित्किञ्चित्सर्वत्र वर्तते ।
सामान्यं कश्चिदेकस्मिञ्छ्यामे भेदो व्यवस्थितः ॥३७४॥

किञ्चिदपरसामान्यं केषु चिच्छ्यामगुणेषु वर्तते तदुपमायां सव्यापारं किञ्चित्तु सर्वत्र वर्तते महासामान्यं तदविशेषादुपमाननि-

मित्तं न भवति, कश्चित्तु श्यामे गुणे प्रतिनियते भेदो नियतावर्वते सोऽप्यतिशयप्रख्यापनायोपमाननिमित्तं भवत्येव, तद्यथा चन्द्रमसः कान्तिविशेषः कन्थावदनस्योपमाननिमित्तमतिशयाध्यारोपाद्, उत्कृष्टगुणेन हि न्यूनगुणस्योपमानादुत्कर्षसमारोपात्प्रशंसा जायते पूर्वं तु निरतिशयो भेदो नोपमाऽङ्गमित्युक्तम् ॥ ३७४ ॥

ननु गुणसामान्यव्यतिरेकेणापरं जातिरत्र नावधार्यत इत्याशङ्क्य तामुपपादयितुमाह—

तथा हि सति सौरभ्ये भेदो जात्युत्पलादिषु ।
गन्धानां सति भेदे तु सादृश्यमुपलभ्यते ॥ ३७५ ॥

जात्युत्पलादिगन्धानां गन्धत्वमहासामान्यव्यतिरेकेण सौरभ्ये शोभनामोदत्वलक्षणेऽपरसामान्ये सति भेदोऽवधार्यते येषां सौरभ्यं नास्ति ततो व्यतिरेको लक्ष्यते यथा हि—उत्पलगन्धमाघ्राय सन्तमसेऽपि प्रत्यभिजानात्युत्पलमिदमिति, एवं जातिगन्धावपि ततश्च सुरभित्वमपरसामान्यमाधारविशेषनियतमस्तीति निश्चयो यत्संबन्धात्सुरभीणि सुगन्धीनीमानि द्रव्याणीति निरूपणा, सत्यपि चैवं—सौरभ्येण गन्धानां विशेषे केषां चित्सादृश्यमप्यस्ति तथा हि गन्धयुक्तद्रव्यैः नखशैलेयादिभिरवान्तरभेदभिन्नसुरभिगन्धैरपि कया चित्तत्र भावप्रत्यासत्त्या पद्मादि सुरभिसदृशगन्धद्रव्यान्तरं निवर्त्यते पद्मगन्धि किञ्जल्कगन्धि मालतीगन्धीत्यादि, एवं गन्धवद्रूपस्याप्यवान्तरजातिभेदो न्याय्य इति श्यामेषु केषु चिद्वर्तमानमपरसामान्यं सिद्धम् ॥ ३७५ ॥

प्रतिनियतगुणवृत्त्यपरसामान्यमिति गुणानां प्रतिनियमः किंकृत इत्याह—

गुणानामाश्रयाद्भेदः स्वतो वाप्यनुगम्यते ।
अनिर्देश्याद्विशेषाद्वा सङ्कराद्वा गुणान्तरैः ॥ ३७६ ॥

स्वकारणादासादितभेदाद् द्रव्यलक्षणादाधारात् कश्चिद् गुणानांविशेषः, तद्यथा—उत्पलतमालादिगतस्य श्यामत्वस्य तथा चात्र स्वभावसाम्यादुपमाप्रवृत्तिः,

"रोलम्बशबलव्यालतमालश्यामलं नभः ।
नभो निर्मलनिस्त्रिंशव्यग्रपाणय माहव" इति

एकजातीयाधारसमवायेऽपि कश्चित्स्वरूपादेवाचिन्त्यवैभवाद् गुणानां विशिष्टानामेवोत्पत्तिविशेषो वक्ष्यत एव धूसरत्वादिः, कश्चित्पुनरसंविज्ञानपदः कारणमात्रादनुत्पन्नः कालपरिवासहेतुको विशेषो गुणानां, तद्यथा सुराऽऽदीनां परिणामविशेषासादनेन रसगन्धवैचित्र्योत्पत्तिः, तथा हि—तत्र सामग्र्याः खण्डशः कार्यानुत्पादात् सामग्र्यन्तर्गतात् कारणादयमतिशय इति निर्देष्टुं न शक्यते द्रव्यान्तरगतगुणसंमिश्रणाद्वा विशेषो गुणानां तद्यथा सहकारगन्धाधिवासस्यासवस्य मालतीकुसुमाधिवासितस्य च तैलस्य ॥ ३७६ ॥

तदेवमुपात्तभेदानां गुणानां कथा चित्प्रत्यासत्त्या केषां चिदपरसामान्यसद्भावे सामान्यवचनतायां तद्वचनेनोपमानवचनस्य समासात्सिद्धिः, न च नियोगतो गुणानां साम्यमेवोपमाहेतुः अपि तूत्कृष्टगुणमुपमानमित्याह—

उपमानं प्रसिद्धत्वात्सर्वत्र व्यतिरिच्यते ।
उपमेयत्वमाधिक्ये साम्ये वा न निवर्तते ॥ ३७७ ॥

व्यतिरेकोऽत्राधिक्यं विवक्षितं तेनाधिकगुणमुपमानमित्यर्थः तच्चाधिक्यं वास्तवेन रूपेण भवतु मा वा भूत् किन्तु प्रसिद्धत्वात्प्रतीतत्वाज्ज्ञापकत्वेनोपमेयं प्रत्याश्रीयमाणं प्रसिद्धमेव न्याय्यमिति तद्गुणस्योत्कर्षः प्रसिद्धतैव, तथा च न्यूनगुणमपि श्रृङ्गाररसपरिपोषणपरतया नारीमुखं शशिबिम्बस्योपमानत्वेन निर्दिशन्ति कामिनां हि प्रेयसीमुखमुत्कृष्टगुणत्वेन प्रसिद्धं—

यथा—

ईर्ष्यावशेन कलुषत्वमुपागतस्य
दूरान्मुखस्य तव सुन्दरि! साम्यमेत्य ।
चेतःप्रहर्षपरिपूरितपूर्णदेहः
स्वाङ्गेष्वपि प्रसभमद्य न माति चन्द्रः ॥

इत्थं च कृत्वा परिपूर्णगुणेन न्यूनगुणमुपमीयत इति यथाप्रसिद्धि परिपूर्णगुणता व्याख्येया, अत एवाह —सर्वत्रेति । न केवलं वस्तुतो

यत्रोत्कृष्टो गुणस्तदुपमानं यावन्न्यूनगुणमपि स्वप्रसिद्ध्याश्रयेणोपमानं व्यतिरिच्यते गुणाधिक्येन व्यवतिष्ठते, उपमेयभावस्तु गुणस्य वस्तुव आधिक्येऽतिरेके साम्ये तुल्यत्वे वा न निवर्तते नापैति, उपमानं नियताधिकगुणमेव विवक्षितम्, उपमेये त्वनियम इत्यर्थः ॥३७७॥

इदानीं प्रकारान्तरेणोपमानं लक्षयितुं मानलक्षणभाष्यमन्यथा व्याचष्टे—

अन्यैस्तु मानं जात्यादि मेयस्यार्थस्य वर्ण्यते ।
अनिर्ज्ञातस्वरूपो हि ज्ञेयोऽर्थस्तेन मीयते ॥ ३७८ ॥

मेयस्यावच्छेद्यस्य द्रव्यस्योपाधिविविक्तस्य प्रतीत्यनुपारोहात्प्रतीतये जातिगुणक्रियास्समाश्रीयमाणा मानव्यपदेशमासादयन्ति ३७८॥

मितस्तु स्वेन मानेन प्रसिद्धो यो गुणाश्रयः ।
आश्रयान्तरमानाय स्वधर्मेण प्रवर्तते ॥ ३७९ ॥

रूपान्तरेण संस्पर्शो रूपान्तरवतां सताम् ।
भिन्नेन यस्य मेयानामुपमानं तदुच्यते ॥ ३८० ॥

स्वेनात्मीयेन जात्यादिमानेन परिच्छिन्नो यो गुणविशेषाधारः प्रसिद्धः प्रतीतः सोऽप्रतीतगुणाधारान्तरप्रज्ञापनाय स्वसमवेतेनैव गुणेन यदा व्याप्रियते तदा तेन रूपान्तरेण भिन्नेन रूपान्तरवतां भिन्नानामपि मेयानां परिच्छेद्यानां परिच्छेदकं तदुपमानमुच्यते, तत्र संस्पर्शस्संबन्धोऽत्यन्तभिन्नानां नोपपद्यत इत्यर्थादन्वयिधर्माक्षेपः, ततश्च भेदाभेदविमर्शेनैतदप्युपमानं सादृश्यमात्रेण च परिच्छेदान्नात्यन्ताय मानमिति लक्षणमवस्थापितं तत्र शस्त्रीदेवदत्तयोर्गुणः श्यामत्वमुपमानोपमेयनिबन्धनं शस्त्रीश्यामेति ॥ ३७९-३८० ॥

यदा तु श्यामत्वमिदमनेन सदृशमित्युच्यते तदाह—

धर्मस्समानः श्यामादिरुपमानोपमेययोः ।
आश्रीयमाणप्राधान्यो धर्मेणान्येन भिद्यते ॥ ३८१ ॥

उपमानोपमेयभावव्यवस्थापको यः श्यामादिर्धर्मः यदोपकारित्वव्युदासेनाश्रयभिन्नः प्राधान्येनोपमेयतयोपादीयते तदा द्रव्यायमा-

णत्वाच्चस्यापरेण स्वगतेन धर्मेण विशेष्यमाणत्वमित्यन्यो धर्मोऽत्रोपमानोपमेयभावनिबन्धनम् ॥ ३८१ ॥

एतदेवोदाहरति—

शस्त्रीकुमार्योस्सदृशः श्याम इत्येवमाश्रिते ।
व्यपदेश्यमनेनेति निमित्तं गुणयोः स्थितम् ॥ ३८२ ॥

अनेन करणभूतेन धर्मेण दीप्त्यादिना श्यामगुणेन तुल्योऽयं श्यामगुण इति निरूपणीयं तत्रापि 'श्यामगुणयोरयं दीप्त्याख्यो धर्मस्समान इति प्राधान्ये धर्मस्य धर्मान्तरमुपमायाः सव्यापारमन्वेष्यमित्यनवस्थैवात्र ब्रह्मकाण्डे प्रतिपादिता—

"सामान्यमाश्रितं यद्यदुपमानोपमेययोः ।
तस्य तस्योपमानेषु धर्मोऽन्यो व्यतिरिच्यते" ॥ इति

यावच्चात्र विवक्षा तावदपर्यवसानं धर्माणां विवक्षाविरामे तु विरतिः ॥ ३८२ ॥

एवं चोपमानमुपमेयाद् भेदेन यदा विवक्ष्यते तदोपमानोपमेयभावः शाब्द इत्याह—

यदा निमित्तैस्तद्वन्तो गच्छन्तीव तदात्मताम् ।
भेदाश्रयं तदाख्यानमुपमानोपमेययोः ॥ ३८३ ॥

उपमानोपमेयभावे यन्निमित्तं गुणादिः श्यामादिस्तेन यदा तौ निमित्तिनावुपमानोपमेयावैकात्म्यमिव प्रतिपद्येते गुण इति गुणगुणिनोरभेदोपचारात् तदा भेदाधीनो व्यपदेशो विवेकेनोपमानस्योपमेयस्य च, तथा च तत्रोपमानोपमेयभावलक्षणसंबन्धद्योतकमिवादिपदमुपादीयत इति परिपूर्णेयमुपमा शस्त्रीश्यामा देवदत्ता शस्त्री यथा श्यामा गौरिव गवयः, शैला इव बलाहका इति, अत्र ह्युपमानोपमेयभावसंबन्धहेतोर्गुणस्य तद्वता भेदेन निर्देशे संबन्धश्चाभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः सम्पन्न इति न्यायात् तद्वाचिकाया विभक्तेरभावात् प्रथमान्तयोः समन्वयो न स्यादिति द्योतकमिवाद्युपादीयते समन्वयार्थमित्युपमानोपमेयतद्भावद्योतकपदप्रयोगात्परिपूर्णत्वम् ॥ ३८३ ॥

यदा तु सादृश्यहेतुकोऽभेदाध्यारोपोऽत्र तदोपमानोपमेयभावस्य गर्भीकार इत्याह—

तत्त्वासङ्गविवक्षायां येषु भेदो निवर्तते ।
लुप्तोपमानि तान्याहुस्तद्धर्मेण समाश्रयात् ॥ ३८४ ॥

उपमानोपमेययोस्तत्त्वासङ्गे योऽभेदाध्यारोपोऽत्र यदा विवक्ष्यते तदा भेदस्य निवृत्तत्वात्तदधीन उपमानोपमेयभावोऽपि तिरोधीयते गौर्वाहीकः सिंहो माणवक इति परार्थे शब्दप्रयोगान्यथाऽनुपपत्त्या चात्र कार्यात्कारणानुमानेन यास्कप्रभृतय आचार्याः समानधर्मान्तर्भावनेन लुप्तोपमानोमान्युपमानान्याचक्षते, लुप्ता साक्षादनवधार्यमाणोपमा येषां तद्धर्मेण समाश्रयादिति तेन समानेन धर्मेण गर्भीकृतेन सतोपमानशब्देनोपमेयस्य परिग्रहादित्यर्थः ॥ ३८४ ॥

एवं च कार्यस्य नियतकारणपूर्वकत्वमुक्तम् अन्यैस्तु मानं जात्यादीत्यनेन प्रकारेण यन्नात्यन्ताय मिमीते तदुपमानमिति भाष्यं तात्पर्येण व्याचष्टे—

शस्त्र्यां प्रसिद्धं श्यामत्वं मानं सा तेन मीयते ।
अन्या श्यामा तु तद्रूपा तेनात्यन्तं न मीयते ॥ ३८५ ॥

साकल्येन परिच्छेदकं मानं तच्च शस्त्रीगतं श्यामत्वं तद्धि तत्र प्रसिद्धं परिच्छेदकम् अन्या तु देवदत्ता श्यामाऽपि न प्रसिद्धेति तेन श्यामत्वेन कारणभूतेन परिच्छिद्यते, एवमपि परिच्छिद्यमानात्यर्थं सर्वतः परिमीयते, न हि धर्मसामान्यानुगममात्रात् सर्वात्मनाऽर्थोऽवधारयितुं पार्यते ॥ ३८५ ॥

तदेवं शस्त्रीगतेन श्यामत्वेन देवदत्ता यदा नात्यन्ताय परिच्छिद्यते तदा नात्यन्ताय मानमुपमानं शस्त्री संपद्यत इत्याह—

शस्त्रीं स्वेन गुणेनातो मिमानामाश्रयान्तरम् ।
असमाप्तगुणं सिद्धेरुपमानं प्रचक्षते ॥ ३८६ ॥

निजेन समाप्तकलेन श्यामगुणेनासमाप्तगुणमाधारान्तरं देवदत्तालक्षणं परिच्छिन्दतीं शस्त्रीमुपमानमाहुः, सिद्धेः प्रसिद्धेरिति परिपूर्णगुणत्वादित्यर्थः ॥ ३८६ ॥

एवं प्रकारद्वयेनोपमानोपमेयौ व्याख्याय सामान्यवचनत्वं विचार्यते; तथा हि—निमित्ताभेदापन्नस्य निमित्तिनोपाधानादुपमानगतं वा तदभेदापन्नं निमित्तमुच्यते: तदुपमेयगतं वा न तूभयगतं सकृदभिधातुं शक्यत इत्यनन्वयात् कथं सामान्यवचनत्वमित्याशङ्क्याह—

उपमेये स्थितो धर्मः श्रुतोऽन्यत्रानुमीयते ।
श्रुतोऽथ वोपमानस्थ उपमेयेऽनुमीयते ॥ ३८७ ॥

इह साधारणधर्मप्रयुक्त उपमानोपमेयभावः तत्र च युगपदुभयगतत्वेन साधारणधर्मस्याभिधानं न संभवतीति शस्त्रीश्यामा देवदत्तेत्युक्ते श्रुतेनैव श्यामत्वेन समन्वयादश्रुतकल्पनाऽयोगादेकत्रोपक्षयेऽपि शब्दस्यार्थान्तरेऽप्यनुमानाद् गुणसंबन्धावसाय इति यो दृष्टस्वभावो गुणस्तस्यैकतरोपक्षयेऽप्यभिधाने सामान्यवचनत्वोपपत्तिः ॥३८७॥

तत्रोपमेये श्रुतेर्निदर्शनमाह—

अधीयते ब्राह्मणवत् क्षत्रिया इति दृश्यते ।
उपमेयस्य भिन्नत्वाद् वचनं क्षत्रियाश्रयम् ॥ ३८८ ॥

उपमेयानां क्षत्रियाणां बहुत्वाद्बहुवचनमत्र श्रूयमाणमध्ययनस्य साधारणस्य धर्मस्योपमेयगतत्वमावेदयते सामर्थ्यात् पुनरुपमानैर्ब्राह्मणैरस्य सम्बन्धः प्रतीयते, उपमानस्य पुनरुपकारित्वात्तद्गतः श्रुतो धर्म उपमेये नियोगतोऽवगन्तव्य इति न तत्रोदाहृतम् ॥ ३८८ ॥

इत्थं चोभयगतत्वेनानभिधानेऽपि सामान्यवचनत्वमुपपद्यत इत्याह—

साधारणं ब्रुवन्धर्मं क्व चिदेव व्यवस्थितम् ।
सामान्यवचनश्शब्द इति सूत्रेऽपदिश्यते ॥ ३८९ ॥

अन्यतरगतत्वेनापि शब्देनाभिधीयमानो धर्मो वास्तवेन रूपेण भेदापरामर्शात् सामान्यमिति तदभिदधद्भवति सामान्यवचनः शब्दः, न हि यतश्शब्दो वक्त्युभयगतत्वेनातः साधारणो धर्मो भवति विशेषस्य ब्राह्मणादेः शब्देन सामान्येनाभिधानेऽपि साधारणत्वाभावात् तस्माद्वास्तवेन रूपेण साधारणं श्यामत्वसामान्यमेकगतत्वेनाऽप्यभिधीयमानमन्यत्रानुमानात् साधारणमेवाभिहितं भवति ॥ ३८९ ॥

तदेवं गुणजातौ वृत्तः सामान्यवचनः यदाऽपि गुणः श्यामादि स्तत्रापि वर्तमानः श्यामादिः शब्दः सामान्यवचन एवेत्याह—

नाभेदेन न भेदेन गुणो द्विष्ठोऽभिधीयते ।
भिन्नयोर्धर्मयोरेकः श्रूयतेऽन्यः प्रतीयते ॥ ३९० ॥

द्वयोरुपमानोपमेययोर्वर्तमानो गुणः श्यामलक्षणो गुणेनाभेदेनान्वयिरूपावेशेनाभिधीयते शब्देन यस्मादुपमानेनावच्छिद्यत उपमेयेन वा तथा चैकगतत्वेन विशिष्ट इति नाभेदेनाभिधानं नापि सहजेन व्यावृत्तेनात्मनाऽभिधीयते न हि स्वालक्षण्येन भेदं शब्दः स्पृशति सामान्यवचनत्वाद् नापि व्यावृत्तेनात्मनोपमायामुपयोगः तस्माच्छ्यामशब्देन तावद् गुणो विशेषेण कथ्यतेऽन्यतरसंबन्धात्त्रवच्छिद्यमानोऽपि सामर्थ्यादितरगतत्वेनावधार्यत इति भवति तच्छब्दः सामान्यवचनः ॥ ३९० ॥

एवं तात्पर्यतो भाष्यं व्याख्याय पाठपूर्वकं साक्षाद् व्याचष्टे—

नात्यन्ताय मिमीते यत्सामान्ये समवस्थितम् ।
सादृश्यादुपमेयार्थः समीपे परिकल्प्यते ॥ ३९१ ॥

यदत्यन्ताय मेयं शरीरं परिच्छिनत्ति तन्मानं प्रस्थादि जात्यादि वा व्याख्यातं तत्समीपे यत्तदुपमानम्, अत्र च तदित्यनेन प्रज्ञापनीयत्वेनाधिकृतत्वात् प्रधानमुपमेयं प्रत्यवमृश्यते; अस्योपमेयस्य यत्समीपे तदुपमानं, सामीप्यं च धर्मप्रत्यासत्तिकृतं तथा च सादृश्येन परिच्छेदकत्वात् सामान्ये साधारणे धर्मे संवन्धहेताववस्थितं तदपेक्षमुपमानेनात्यर्थं परिच्छिनत्ति यो हि साधारणो धर्मस्तावतोपमेयस्यात्र परिच्छेदो विधीयत उपमानेन न त्वन्येन धर्मेण, शस्त्र्या हि श्यामगुणतयाऽवच्छिद्यते देवदत्ता ॥ ३९१ ॥

ननु ‘संस्त्यानादिरूपेणेत्यपरिपूर्णमिदं मानमुपमेयसमीपवर्ति तत्समीप इत्यस्य भाष्यस्य व्याख्यानान्तरमाह—

मानं प्रति समीपं वा सादृश्येन प्रतीयते ।
परिच्छेदाद्धि सादृश्यमिह मानोपमानयोः ॥ ३९२ ॥

इह यदा प्रधानानुग्रहाय गुणो व्याप्रियते तदाऽस्योपसर्जनत्वात्

परामर्शो मा भूद् इह तु मेयं प्रति परिच्छेदोपयोग्यपि मानं स्वरूपे लक्ष्यमाणे प्रधानमिति तदेव तच्छब्देन परामृश्यते, तथा च मानस्य यत्समीपं तदुपमानं, सामीप्यं च समानधर्मयोगाद्, अस्ति चेह सादृश्यं परिच्छेदहेतुत्वं नाम मानोपमानयोः; एकमत्यन्ताय परिच्छेदकम् अपरं नात्यन्ताय भेदः, एवमुपमानलक्षणार्थं मानं हि नामानिर्ज्ञातज्ञानार्थमुपादीयते; अनिर्ज्ञातमर्थं ज्ञास्यामीति तत्समीपे यन्नात्यन्ताय मिमीते तदुपमानमिति भाष्यं व्याख्यातं, ततः पूर्वं तूपमानलक्षणप्रस्तावहेतुः प्रश्नभाष्यं–किं यदेवोपमानं तदेवोपमेयम् आहोस्विदन्यदुपमानमन्यदुपमेयमित्यस्ति ॥ ३९२ ॥

तद् व्याचष्टे—

एकजातिव्यपेक्षायां तदेवेत्यभिधीयते ।
भेदस्यैव व्यपेक्षायामन्यदेवेति गम्यते ॥ ३९३ ॥

इह यथाप्रत्ययमर्था व्यवहार्यतामापद्यन्ते तत्र यदोपमानोपमेययोरभिन्नमन्वयिरूपं व्यक्तिभेदतिरोधानेनैकगुणजात्यात्मकमभिसंहितं तदा तदेकरूपाध्यासादनयोरभेदो निश्चीयत इति तदेवेत्युच्यते, यदा तु निजो भेदो व्यावृत्तिर्व्यक्तिरूपं निरूपणेनाभिसंहिता तदाऽर्थान्तरत्वस्यैव प्रसिद्धस्यावधारणादन्यदेवेति भणितिः किमुपमानत्वेऽत्यन्ताभेद उपयुज्यते किं वाऽत्यन्तभेद इत्यभिप्रायः ॥ ३९३ ॥

ननु चोपमानमुपमेयमिति साधनविभागानुरोधी व्यपदेश एवानयोर्भेदं दर्शयति, कर्मकरणसाधनौ हि प्रत्ययौ भिन्नार्थाविति कथमभेदाशङ्केति; एतदभ्युपगच्छति—

कर्मत्वं करणत्वं च भेदेनैवाश्रितं यतः ।
अत्यन्तैकत्वविषयान्न स्यात्तेनात्र संशयः ॥ ३९४ ॥

प्रत्ययाभ्यां विभागेन यस्मात्कर्मत्वं करणत्वं चोपात्तं तस्मादत्र निरस्ताशेषभेदनिबन्धनं वास्तवं यदेकत्वं तत्संशयस्य पक्षो विषयो नोपपद्यत इति भिन्नयोरेव सामान्यधर्मोपाधिकमेकत्वं संशयविषयो न विरुध्यते ॥ ३९४ ॥

दृश्यते चैवंविधे विषये भिन्नानामपि काल्पनिकेनाभेदेन व्यवहार-

इत्याह—

भेदेन तुल्यरूपत्वाच्छालींस्तानिति दृश्यते ।
जात्यभेदात्स एवायमिति भिन्नोऽभिधीयते ॥३९५॥

अवधृतात्मभेदा अपि शालयो रूपसामान्यापहृतभेदैः प्रत्ययैरभेदेनावसीयन्त एव भुज्यन्त एवेति व्यपदिश्यन्ते, एवं तान्येव वासांसि परिधीयन्त इति च, एतच्च सादृश्यपर्यायं रूपसामान्यमभेदनिबन्धनमुक्तं शास्त्रे "रूपसामान्याद्वे"त्याकरवार्तिके तदेवोपपादयितुं तानेव शालीन्भुञ्ज्महे ये मथुरायां दृष्टा इति दृष्टान्तितम्, न केवलं सादृश्यमात्रनिमित्तो भेदावसायो यावज्जात्यभेदनिबन्धनोऽपि, तथा ह्येकसामान्याध्यासिता व्यक्तयोऽभेदेन व्यपदिश्यन्ते चत्वारो ब्राह्मणा उदकुम्भानाहरेयुरित्यादौ, अत्र हि माठरादिभेदेऽपि ब्राह्मण्येनाभेद उपात्तः, एवमिहाप्युपमानोपमेययोः सदृशधर्मनिमित्तया प्रत्यासत्त्या तद्गतैकजातिसमावेशाद्वाऽभेदस्य युज्यते संशयविषयता ॥ ३९५ ॥

भेदस्यापि च युज्यत इत्याह—

कथं ह्यवयवोऽन्यस्य स्यादन्य इति चोच्यते ।
अत्यन्तभेदे नानात्वं यत्र तत्त्वं न विद्यते ॥३९६॥

हलन्ताच्चेत्यत्रान्तशब्दमवयवमाश्रित्य हल् अन्तो यस्य तस्मादिति व्याख्यायमाने चोदितमिदं कथं हि को नाम हल् अन्तः स्यादिति, अत्र चावयवावयविनोरन्यत्व एवोपपत्तिरित्यत्यन्तभेदोऽयं विवक्षितः, तथा ह्यर्थेन ययोर्भेदो यत्र न कथं चित्तत्त्वमभेदस्संभवति तस्मिन्सति यन्नानात्वमत्यन्तं तदभिसन्धायैतदुक्तमन्यस्यान्य इति, उभाभ्यामन्यशब्दाभ्यामैकान्तिकमन्यत्वं निर्दिशन्ति; अवयवस्त्ववयविनः कथं चिदनन्यस्समवायेन तिरोहितभेदत्वाद्ु वर्णस्तु वर्णान्तरस्यानारम्भकत्वात् सर्वथैव भिन्नो नावयवो युज्यते, तदेवमत्र यथा कथं चिदनन्यत्वेऽप्यवयवस्यात्यन्तभेदाभिप्रायेणा नुपपत्तिरुक्ता, एवमिहाप्युपमानोपमेययोर्जात्यभेदाद्रूपसामान्याद्वा कथं चिदभेदेऽपि तदनादरेणात्यन्तभेदमाश्रित्यान्यदेवेति संशयविषयता कथिता ३९६॥॥

तत्रावयवावयविनोरेवाभेदसंभवो भिन्नयोरपि न तु वर्णयोः

परस्परमनारम्भकयोरित्याह—

अभेदस्य विवक्षायामेकत्वं सङ्घसङ्घिनोः।
सङ्घिनोर्न त्वभेदोऽस्ति न वाऽन्यत्वमुदाहृतम् ॥३९७॥

सङ्घोऽवयवी सङ्घिनोऽवयवाः तेषां समवायादपोदितभेदानां यदा विवक्षा तदा तदुभयमेव एवाभिमतः सङ्घस्समुदायो वा वनादिः तद्वन्तः समुदायिनो वृक्षादयः तेषां समुदायेन सहाभेदेन व्यतिरेकेऽभिधित्सिते वनं वृक्षाः ब्राह्मणस्सङ्घ इत्येकत्वमभेदो भवति,तथा हि—वनादिशब्दास्सङ्घातात्मना तत्समुदायिनः प्रतिपादयन्ति वृक्षादयस्तु जातिभेदोपरागेण तानेवेत्यस्ति भिन्ननिमित्तप्रयुक्तयोः शब्दयोरेकत्र वृत्तिः सामानाधिकरण्यं, यदा तु भेदविवक्षाऽत्र तदा वनादिशब्दाः सङ्घलक्षणधर्ममात्रवचना इति तदुपजनितव्यतिरेकाणां सङ्घिनामभिधानं वृक्षाणां वनं ब्राह्मणानां सङ्घ इति, एवं सङ्घसङ्घिनोर्भेदाभेदौ संङ्घिनोः समुदायिनोस्तु न कदा चिदभेदो भवत्यसंबन्धात्, तथा हि—शिंशपायाः पलाशस्य च नाभेदप्रतिपत्तिः माठरस्य कौण्डिन्यस्य च, एवं वर्णा अपि परस्परमनारम्भात् सङ्घिनोऽत्यन्तभिन्नाः परस्परेणाभेदमयोग्याः प्रतिपत्तुमित्यन्यत्वमेव कथितं, तथा च भेदाभेदावन्योन्यानुविद्धौ च संभवत इतीदाशुद्धौ विहायेतरौ विवक्षिताविति भेदाश्रयः प्रत्ययभेदोऽभेदाश्रयश्चैकताप्रश्न उपपद्यत एव, अथ वा—उपमानमुपमेयमिति यत्प्रसिद्धं लोके तत्किमेकमुतानेकमिति विचारविषयत्वेन प्रसिद्धभेदानुवादः, एतदनन्तरं किञ्च भो इत्युपक्रम्येदं भाष्यं-यदि यदेवोपमानं तदेवोपमेयं क इहोपमार्थो गौरिव गौः, अथान्यदुपमानमन्यदुपमेयं क इहोपमार्थो गौरिवाश्व इति ॥३९७॥

एतत्क्रमेण व्याचष्टे—

तत्राभिन्नव्यपेक्षायामुपमाऽर्थो न विद्यते।
यो हि गौरिति विज्ञाने हेतुः सोऽस्ति गवान्तरे ॥३९८॥

इह येन धर्मेण यः प्रसिद्धस्तेनाप्रसिद्धं ज्ञापयन् औपम्यमनुभवति अभिन्नस्य तु सामान्यस्योपमाहेतुत्वेनापेक्षायां न किञ्चित्फलमुत्पश्यामः, तथा हि—गौरिव गौरिति यदेव जातिरूपमुपमानावसाये निबन्धनं तदेवोपमेयाभिमतेऽपीति; अज्ञातस्योपमेयस्य ज्ञापनाभावान्नोपमानोपमेयभावः,

एवं च गोगवययोरप्यन्वयिधर्ममात्रापेक्षायां नोपमार्थं इत्युक्तं भवति ॥ ३९८ ॥

अत्यन्तभेदेऽपि नोपमार्थं इति विवृणोति—

व्यावृत्तानां विशेषाणां व्यापारे तु विवक्षिते ।
न कश्चिदुपकारोऽस्ति बुद्धेर्बुद्ध्यन्तरं प्रति ॥ ३९९ ॥

अन्वयिना धर्मेणाननुगतानामप्यत्यन्तव्यावृत्तानां भेदानामपेक्षणे नोपकारः कश्चिदुपमानप्रतीतेरुपमेयप्रतीतौ धर्मसामान्यमन्तरेण समन्वयाभावाद्गोऽश्वयोः, अत्र हि परिहारभाष्यम्–एवं तर्हि यत्र किञ्चित्सामान्यं कश्चिद्विशेषः तत्रोपमानोपमेयभाव इति ॥ ३९९ ॥

एतद्व्याचष्टे—

किञ्चिद्यत्रास्ति सामान्यं यदि भेदाश्च के चन ।

तत्रोपमानोपमेयभाव इति शेषः, तथा च प्रागेव व्याख्यातम्, एवं च कृत्वा द्वयोरपि गवोः सामान्यविशेषापेक्षो भवत्येवोपमानोपमेयभाव इत्याह—

गोत्वं गोष्वस्ति सामान्यं भेदाश्च शबलादयः ॥४००॥

ततश्च शाबलेयो बाहुलेय इति शाबलेयत्वाद्यवान्तरजातिभिन्नयोरप्येकार्थकारीयत्वादिनैकजातीयत्वेन प्रत्यासत्तौ भवत्येवोपमानोपमेयभाव इत्यर्थः, यद्वाऽत्र किञ्चित्सामान्यमित्यादिभाष्यस्यायमाक्षेपः सर्वत्र पदार्थेषु सामान्यविशेषभावयोगादौपम्यं स्यादित्यतिप्रसङ्गो मेरुरिव सर्षप इत्यपि स्याद् गौरिव गौरिति चेति श्लोकार्थः, अत एवैतच्चोद्यप्रतिसमाधानत्वेन वक्ष्यमाणोऽयं ग्रन्थ उपपद्यते तथा हि न महासामान्यमत्र विवक्षितम् ॥ ४०० ॥

किन्तर्हि—

सामान्यं श्यामता चैव तद्धि साधारणं द्वयोः ।
तदेव सिद्ध्यसिद्धिभ्यां भेद इत्यपदिश्यते ॥ ४०१ ॥

यत्र किञ्चित्सामान्यमित्यत्र भाष्ये सामान्यशब्देन न जातिरभिधित्सिता; अपि तु ततोऽर्थान्तरं श्यामत्वादि, तच्च द्वयोरुपमानोपमे-

ययोरन्वयि साधारणमिति सामान्यमुच्यते, तथा हि-उत्तरत्र भाष्यमस्ति न चावश्यं स एव सामान्यवचनो यो बहूनां सामान्यमाह द्वयोरपि यत्सामान्यमाह सोऽपि च सामान्यवचन इति. एवं च द्विवृत्तिश्यामत्वादिरत्र सामान्यमिति गम्यते तदेव च सामान्यमपि व्यावृत्तेरपि भावनाद्विशेष इत्युच्यते, कश्चिच्च विशेष इत्यत्र भाष्ये, तथा हि यथोपमाने तत्प्रसिद्धं न तथोपमेये न्यूनत्वादित्यस्ति भेदः, एवं च जातेरन्यत् सादृश्यं भेदाभेदानुस्यूतमिह सामान्यशब्देन साधारणपर्यायेण कथितमिति, ययोस्साधारणो धर्मः प्रसिद्धाप्रसिद्धदर्शनस्तयोरुपमानोपमेयभावस्तदुपनिबन्धन इत्युक्तं भवति, एवं च कृत्वा सजातीययोरपि संस्थानादिधर्मसादृश्यं शाबलेयबाहुलेययोरुपमानोपमेयभावोऽनेकजातिनिबन्धनो द्वयोर्गौरिव गौरिति ॥ ४०१ ॥

अत्रैव मतान्तरमाह—

श्यामत्वमेव सामान्यमन्येषामुभयोः स्थितम् ।
सम्पूर्णत्वात्तदन्यत्वाद्विशेष इति गम्यते ॥ ४०२ ॥

पूर्वं प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां भेद उक्तः, इदानीं सम्पूर्णतयेति विशेषः तथा हि-श्यामत्वलक्षणो गुण एव द्विवृत्तिराश्रयभेदाद्भिन्नोऽपि सौक्ष्म्यादलक्षितविवेकः सामान्यमित्युक्तः, स एवोपमाने सर्वात्मना परिसमाप्तत्वादुपमेये तु केन चिदंशेन न्यूनत्वादिनाऽऽश्रितेऽप्याधारभेदोपधानं भेदे विशेष्यमाणो विशेष इत्युक्तः, तथा च भेदाभेदाभ्यामवधार्यमाणो गुण एव द्विसादृश्यं न ततोऽर्थान्तरम् ॥ ४०२ ॥

यद्वा जातिरप्यस्तूपमायां सव्यापारा न त्वभेदेनैवावसीयमाना किन्तु भेदेनापीत्याह—

आकृतौ वाऽपि सामान्ये क चिदेव व्यवस्थिता ।
श्यामादयोऽवसीयन्ते विशेषास्त इहाश्रिताः ॥ ४०३ ॥

जात्येकार्थसमवायिनो ये सूक्ष्मा विशेषाः प्रतिनियते क चिदेव जात्याधारेऽवस्थिताः ते जातेर्भेदहेतवो यदा समाश्रीयन्ते तदा तैर्विशिष्टा जातिः क्व चिदेव समवेता सव्यापारा भवत्युपमानोपमेयभावलक्षणे संबन्धे, तथा हि-शस्त्रीदेवदत्तागतयोः श्यामगुणयोर्या गुणत्वजातिः साऽऽश्रयविशेषगतकान्तिमत्त्वादिधर्मविशेषैरनुरज्यमा-

ना भेदानुवेधात्साद्दृश्यप्रत्ययं प्रसूयते, गौरिव गौरित्यत्र विद्यमानोऽपि विशेषो जातेर्भेदकः शब्दान्नावधार्यत इति न भवत्युपमा शबलीश्यामा देवदत्ता शाबलेय इव बाहुलेय इत्यादौ तु गुणाधारभेदादेवावधार्यते विशेषः ॥ ४०३ ॥

इत्थं भाष्यग्रन्थं व्याख्याय पिण्डितार्थमाह—

जातेरभेदे भेदे वा सादृश्यं तत्प्रचक्षते ।
कश्चित्कदा चिदर्थात्मा तथाभूतोऽपदिश्यते ॥ ४०४ ॥

जातेरभेदेऽनन्यत्वेऽपि; एकार्थसमवेतविशेषा हि ते च भेद इत्यनन्तरोक्तार्थानुवादः, भेदे वेति सामान्यं श्यामताऽऽद्येवेति पूर्वोक्तार्थानुवादः एवं यत्सामान्यमुक्तं तत्साद्दृश्यमित्याहुः'तेन च साद्दृश्येन कश्चिदेव न सर्वोऽर्थात्मोपमेयस्तथाभूतस्सद्दृश इति कथ्यते निरूप्यते चाभिधानस्य निरूपणपूर्वकत्वाद्, इत्थं च सत्त्वज्ञेयत्वादि न साद्दृश्यं ततः सद्दृशप्रत्ययाभावादिति सामान्यधर्मयोगादेवौपम्ये नातिप्रसङ्गः ॥ ४०४ ॥

इदानीं सद्दृशप्रत्ययस्य विषयं व्यवस्थापयितुं तत्प्रत्यनीकभूतंप्रत्ययान्तरमुदाहरति—

यत्रार्थे प्रत्ययाभेदो न कदा चिद्विकल्प्यते ।
अविद्यमानभेदत्वात्स एक इति गम्यते ॥ ४०५ ॥

यस्मिन् वस्तुनि प्रत्ययस्याकारभेदो न कदा चिद्विकल्पते भेदप्रत्ययेन सह पर्यायं नापद्यते सदैवाभेदाकारेणोत्पत्तेः; तद्वस्तु धर्मिरूपमवस्थानानात्वेऽपि तत्कृतस्य भेदस्यासंविदितत्वाद्व्यवहारे ऽप्रतिभातस्यासत्कल्पत्वादविद्यमानभेदमेक इति प्रत्ययविषयः ॥ ४०५ ॥

प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययमुदाहरति—

योऽर्थ आश्रितनानात्वस्स एवेत्यपदिश्यते ।
व्यापारं जातिभागस्य तत्रापि प्रतिजानते ॥ ४०६ ॥

प्रसिद्धभेदोऽपि यः पदार्थः स एवेति प्रत्यभिज्ञायते तत्र जात्यंशस्य व्यापार इत्याहुः, जातेर्व्यक्तिभिरैकात्म्यापत्तौ भागवाचोयुक्तिः, एवं च केवलाया जातेः प्रत्यभिज्ञाप्रत्यये व्यापारो न सद्दृशप्रत्यये यत्र च

सादृश्यनिबन्धनात्तत्त्वसमारोपात् प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिरसौ लूनपुनर्जातकेशेष्विव जात्यापादिता भेदानां तु तत्त्वनिबन्धनैव प्रत्यभिज्ञा वस्तुनि हि संविदो भेदाभेदसंस्पर्शः ॥ ४०६ ॥

कथमित्याह—

जातिभागाश्रया प्रख्या तत्राभिन्ना प्रवर्तते ।
व्यक्तिभागाश्रया बुद्धिस्तत्र भेदेन जायते ॥ ४०७ ॥

जात्यंशस्य व्यापारादभेदेनैकजातीयः परामृश्यते गौरेवायमिति, व्यक्तिरूपाश्रया तु तत्र संविद् भेदोपलक्षिता प्रभवति ॥ ४०७ ॥

इदानीं सदृशप्रत्ययं लक्षयति—

अन्यत्र वर्तमानं सद्भेदाभेदसमन्वितम् ।
निमित्तं पुनरन्यत्र नानात्वेनेव गृह्यते ॥ ४०८ ॥
आधारेषु पदन्यासं कृत्वोपैति तदाश्रयम् ।
स सादृश्यस्य विषय इत्यन्यैरुपदिश्यते ॥ ४०९ ॥

निमित्तं प्रकृतत्वात्सदृशप्रत्ययस्य श्यामत्वाख्यमन्यत्राधारे शस्त्रीगते गुणे वर्तमानं सद्भूय आश्रयान्तरे देवदत्ताया गुणे वर्तमानं नानात्वेनेव भेदेनेव परिच्छिद्यते तेनाश्रयान्तरेणावच्छेदाद् अभेदेनापि तु समन्वयादिवशब्दः; अत एव भेदाभेदसमन्वितं सामान्यविशेषरूपसंबन्धमित्यर्थः, तदेवंविधनिमित्तमाधारेषु स्वाश्रयेषु गुणेषु पदन्यासं विधाय तदालम्बनं सादृश्यप्रत्ययमुत्पाद्य तस्य गुणस्य य आधारो द्रव्यं तत्प्राप्नोति समवेतसमवायात्तत्र सदृशप्रत्ययं जनयति; तथा च सर्वगुणाश्रयः सादृश्यस्य विषयः तत्र सादृश्यं निमित्तमुपमानोपमेयभाव इत्यर्थः, इत्थं चेदं सादृश्यं भेदाभेदसमन्वयाज्जातेरन्यद्, अभेदात्मिका या जातिः साऽन्यत्र नानात्वेन न गृह्यते; अपि त्वेकत्वेनैव,अनेन च ग्रन्थेनैकीयमतेन यत्र कश्चिच्च विशेष इति भाष्यमन्यथा व्याख्यातम् , तथा हि—पूर्वं यत्राधारे किञ्चित्सामान्यं कश्चिच्च विशेषः, तत्रोपमानोपमेये भवत इति भवितृभ्यां भावस्योपलक्षणात् तत्रोपमानोपमेयभाव इत्यर्थोऽभीष्टः, इह तु यत्र निमित्ते भेदाभेदसमन्विते सति सामान्यविशेषावभासः प्रत्ययो द्रव्ये

भवति तत्र निमित्ते सत्युपमानोपमेये द्वे द्रव्ये भवतः तन्निमित्तरूप-स्य सादृश्यस्य तत्रापि पारस्पर्यसमन्वयादित्यर्थः, अतः परं भाष्यं-किं वक्तव्यमेतद् न हि; कथमनुच्यमानं गंस्यते, मानं हि नामेत्यादि तत्प्रागेव सूत्रार्थोपयिकत्वेनोपमानलक्षणरूपं व्याख्यातम्, अतोऽनन्तरं भाष्यं—कामं तर्ह्येतेनैव हेतुना यस्य गवयो निर्ज्ञातः स्याद् गौर्ज्ञातः कर्तव्यः स्याद् गवय इव गौरिति बाढं कर्तव्यमित्यनेनोपमानोपमेययोरव्यवस्थाऽभ्युपगता ॥ ४०९ ॥

तां निदर्शनेन व्युत्पादयितुमाह—

परापेक्षे यथाभावे कारणाख्या प्रवर्तते ।
तथाऽन्याधिगमापेक्षमुपमानं प्रचक्षते ॥ ४१० ॥

कार्यापेक्षं कारणत्वमित्यन्यापेक्षत्वेऽपि न कार्यकारणभावसङ्करः न हि यमेव प्रति कार्यं तमेव प्रति कारणम् एवमप्रसिद्धमुपमेयं प्रसिद्धमुपमानं तदपेक्षया यद्यपि व्यवह्रियते तथाऽपि प्रसिद्धाप्रसिद्धयोः सङ्कराभावान्नोपमानोपमेयभावविपर्यास इत्यर्थः ॥ ४१० ॥

अत्रैव निदर्शनान्तरं—

गुरुशिष्यपितापुत्रक्रियाकालादयो यथा ।
व्यवहारस्तथौपम्यमप्यपेक्षानिबन्धनम् ॥ ४११ ॥

न गुरुर्गुर्वन्तरापेक्षया, शिष्योऽपि न शिष्यापेक्षया शिष्यः, पिता न पित्रन्तरापेक्षया, पुत्रोऽपि न स्वपुत्रं प्रति पुत्रः, क्रिया स्वसाधनापेक्षया साध्या न हि क्रियान्तरं प्रति, साधनमपि न तु स्वसाधनापेक्षयैव,

यथोक्तं—

"तत्र यं प्रति साध्यत्वमसिद्धा तं प्रति क्रिया ।
सिद्धा तु यस्मिन्साध्यत्वं न तमेव पुनः प्रति" इति,

प्रसिद्धपरिमाणा क्रिया परिच्छेद्यक्रियान्तरं प्रति कालः परिच्छेदकत्वाद् न तु परिच्छेद्याया एव परिच्छेद्या; आदिग्रहणाद्विशेष्यभावादेरापेक्षिकस्य सङ्ग्रहः, एवं यस्य गवयः प्रसिद्धस्तस्यासावुपमानं वनेचरस्य गौरप्रसिद्ध उपमेयः, नागरिकस्य तु

विपर्ययः, अत एव कामिनः श्रृङ्गाररसपरिपोषकतया नारीमुखमुत्कृष्टगुणत्वेन प्रसिद्धमिति शशिबिम्बस्योपमानं भवतीत्युक्तम्, अतः परमिदं भाष्यं—किं पुनरिहोदाहरणं शस्त्रीश्यामा क्व पुनरयं श्यामाशब्दो वर्तते शस्त्र्यामित्याह—केनेदानीं देवदत्ताऽभिधीयते समासेनेति ॥ ४११ ॥

एतद्व्याचष्टे—

श्यामात्वमुपमाने चेद् वृत्तं वृत्तौ प्रयुज्यते ।
उपमेयं समासेन बाह्यं तत्राभिधीयते ॥ ४१२ ॥

पक्षान्तरस्यापि वक्ष्यमाणत्वाच्चेदित्यस्य पक्षस्याभ्युपगमं द्योतयति ,उपमाने शस्त्र्यां यदि श्यामत्वं वृत्तौ समासे स्थितमभ्युपगम्यते तदा वर्तिपदयोरुपमानवर्तित्वात्ततो बाह्यं ताभ्यामनुपगृहीतमुपमेयं-समासेनाभिधीयत इत्यायातं; तथा चान्यपदार्थप्रधानोऽयं समासस्तत्पुरुषोऽपि ; न हि तस्योत्तरपदार्थप्राधान्यनियमः; नञ्समासे पक्षत्रयविचारानुपपत्तिप्रसङ्गाद्, न चार्थादेशनं वचनानुसारि लोकप्रसिद्धार्थस्यानुवादात् , तथा चेह समानाधिकरणसमासानुरोधाद् वृत्तौ शस्त्रीशब्दसमानाधिकरणत्वेनापि श्यामाशब्दस्य प्रयोगे भवत्युपमेयस्य सम्प्रत्यय इत्यन्यपदार्थप्रधानत्वेन व्यवस्था,यद्येवमनेनैव न्यायेन बहुव्रीहावप्यन्यपदार्थप्राधान्यसिद्धेः किमन्यपदार्थग्रहणेन ? सत्यं-किन्तु न सर्वं प्रत्याख्येयं प्रयोगानुसारेणेत्यन्तरङ्गे स्वपदार्थे सम्प्रत्ययाशङ्काऽपनोदाय युक्तमन्यपदार्थग्रहणं, तत्र शेषाधिकारविहितत्वाच्च बहुव्रीहेर्न तेनास्य बाधः, अन्यथाऽस्य बहुव्रीहिसंज्ञायां गुणवचनस्य श्यामाशब्दस्य विशेषणत्वात् पूर्वनिपातस्स्यात् क्लृप्तव्यवस्थितविभाषाया विज्ञानादपि परिह्रियते स्वार्थस्त्वभिन्नः तत्पुरुषेऽप्यत्रोपमानाश्रय एव पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति ।

ननु च बहुव्रीहौ शस्त्री श्यामा यस्येत्येवं संबन्धेन भवेदौपम्यप्रतीतिः, नैतदस्ति; शस्त्री श्यामा यस्या देवदत्ताया इति संबन्धसामान्ये बहुव्रीहिः, सामान्यं च विशेषनिष्ठं; कश्चात्र संबन्धविशेष इत्युपमानोपमेयभाव एव प्रतीयेत, अन्यस्यायोगात् तस्माच्छेषवचनाद्बहुव्रीहेरयं न विषयः,

अथ सङ्ख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु दोष इति यदा शेषवचनं-

प्रत्याख्यायते तदा कथं तदाऽपि प्राक्कडारात्परं कार्यमित्यत्र दर्शने वचनसामर्थ्यादयं तत्पुरुषो भवति, अनवकाशो ह्ययमिति परमेवेति नियमानुपपत्तिः यदाऽपि प्राक्कडारादेका संज्ञेति दर्शनं तदाऽप्यनेन विशेषविधिनोपमानानि सामान्यवचनं च विशेषमाश्रित्य प्रवृत्तेरुपमेयलक्षणान्यथाऽनुपपत्त्या सादृश्यमन्तर्भाव्योपमेयमाचष्टे यथा शस्त्रीश्यामा तथा देवदत्तेति शस्त्रीश्यामा कथ्यते शस्त्रीश्यामा देवदत्तेति वाक्ये श्यामाशब्दस्योपमानोपमेयाभ्यां संबन्धयोग्यत्वाद्, एकतरोपक्षये तु तदितरो वाक्यार्थः, समासे तु समानाधिकरणप्रस्तावादुपमान एव सामान्यवचनः सकृदुच्चरित इत्युपमेयः समासोऽर्थो वर्ण्यत इति विशेष्यवृत्तावित्याह अनन्तरमिदं भाष्यं यद्येवं शस्त्रीश्यामो देवदत्त इति केन टाप्न श्रूयेतेति ॥ ४१२ ॥

एतद्विवृणोति—

टाबन्त एव चैत्रादौ श्यामाशब्दस्तथा भवेत् ।
सूत्रे च प्रथमाऽभावान्न श्यामाद्युपसर्जनम् ॥ ४१२ ॥

शस्त्र्यां वर्तमानः श्यामाशब्दो गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनभावात् स्त्रीवृत्तिष्टाबन्त इति समासवाच्यत्वे चैत्रादेरुपमेयस्य शस्त्रीश्यामा चैत्र इति स्यात् सामान्यवचनैरिति च तृतीयानिर्देशात् प्रथमानिदष्टमित्युपसर्जनसंज्ञाऽभावे ह्रस्वत्वमत्र नास्ति, उपमेयवृत्तित्वे तु तल्लिङ्गं सिध्यति; अतोऽनन्तरं भाष्यं उपसर्जनह्रस्वत्वमत्र भविष्यतीति, तत्र प्रथमानिर्देशाभावे ; एकविभक्तीत्युपसर्जनत्वं स्याद् अन्वर्थत्वेन वा प्रधानत्वात् तथा चानन्तरं चोद्यभाष्यं—यदि तर्हि उपसर्जनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्तीति तित्तिरिकल्माषो कुम्भकपाललोहिनीत्यनुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोति ॥ ४१३ ॥

तदेतद्व्याचष्टे—

अथ वैकविभक्तित्वाद् गुणत्वाद्वोपसर्जनम् ।
नैव तित्तिरिकल्माष्यामिष्टः स्त्रीप्रत्ययो भवेत् ॥ ४१४ ॥

प्रतियोगिनः पदस्य नानाविभक्तियोगेऽपि यदभिन्नविभक्ति तदुपसर्जनमुक्तं कौशाम्ब्यादि, इहापि समासे कर्तव्यत्वेन विषयभूते यत्प्रक्रियावाक्यं तत्र प्रधानमन्यपदार्थं पदं नानाक्रियाऽऽवेशादनेकवि-

भक्तीति, तदपेक्षया गुणवचनं भवत्येव; एकविभक्तिप्रधानस्य नानाक्रियाऽऽवेशेऽपि हि न गुणः स्वरूपादपैति तथा च बहुव्रीहावनेकवचनमुपसर्जनार्थं न वैकविभक्तित्वादिति प्रत्याख्यातं, तत्र च प्रधानस्यान्यपदार्थस्य पदस्य नानाविभक्तित्वमाश्रित्यैकविभक्ति वक्ति पदम्, एवमिहापि भविष्यतीत्येकविभक्तित्वादुपसर्जनत्वम् अन्यत्र तु समानाधिकरणसमासेऽनिष्टप्रसङ्गो नास्ति, उत्तरपदार्थप्रधानत्वाद्यथायथं क्रियायोगे तत्रोत्तरपदस्य नानाविभक्तित्वाद् उभयगतिरिह शास्त्रे संभवतीति वा न्यायादन्वर्थत्वेऽप्रधानमुपसर्जनमन्यपदार्थप्राधान्याच्चात्रोत्तरपदार्थो गुणः, न चैवं लौकिकेऽर्थे समाश्रीयमाणे संज्ञाकरणमफलं प्रधानस्यापि कस्य चित्पूर्वनिपातार्थं संज्ञाविषयत्वात् तद्यथा पुरुषव्याघ्रः पाचकवृन्दारिका पूर्वकायः अर्धपिप्पलीति अत्र पूर्वपदार्थः प्रधानमिति समासशास्त्रे प्रथमानिर्देशादुपसर्जनसंज्ञा सफला विषयभेदेन च कृत्रिमाकृत्रिमयोः शास्त्रे समाश्रयणात्नात्र लौकिकमुपसर्जनमाश्रीयते तथा च पूर्वनिपातव्यवस्थाऽभावः, राज्ञो गोः क्षीरमिति च समासशास्त्रे द्वयोः षष्ठीति प्रथमानिर्देशादुपसर्जनत्वेऽन्वर्थत्वाश्रयमेकस्यैव तद्व्यवस्थानम्,

एवं च कौशाम्ब्यादीनां समासे परार्थत्वादेवोपसर्जनत्वे सिद्धेऽप्येकविभक्तेः कृत्रिमतासिद्ध्यर्थमुपसर्जनसंज्ञा पूर्वनिपातार्थं युज्यत एव कृत्रिमाकृत्रिमत्वेऽप्युपसर्जनस्य पूर्वनिपाते कृत्रिमस्यैवाश्रयणम् उभयोः कृत्रिमत्वेऽन्वर्थेन व्यवस्था ह्रस्वविधौ तु व्याप्तिन्यायादुभयोराश्रयणं लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययान्तस्योत्तरपदत्वेन प्रथमानिर्देशाभावेऽपि तद्धितार्थविशेषणत्वादन्वर्थमुपसर्जनत्वं तदेवमत्र श्यामादेरुपसर्जनत्वमुपपद्यत इति ह्रस्वः सिध्यति, उपमेयस्यान्यपदार्थस्य नानाविभक्तित्वेऽप्येकविभक्तित्वं तदपेक्षम् उपमानस्य चोपमेयार्थत्वाद् गुणभाव इत्युपमानापेक्षमत्र श्यामादेर्गुणत्वम् इति विकल्पस्समर्थनीयः, अन्यथोपमेयापेक्ष एव गुणत्वे तेन चैकविभक्तित्वमिति विकल्पो नोपपद्यते, एवमनेन प्रकारेण ह्रस्वसिद्धावपि तित्तिरिकल्माषीत्यत्रान्यतो ङीषिति स्त्रीप्रत्ययोऽभिमतो न स्यात्, तथा ह्यत्र पूर्वं स्त्रीप्रत्यये तित्तिरिणोपमानेन पुल्लिङ्गेन कल्माषीशब्दस्य सामानाधिकरण्यं न स्यादिति पूर्वमकृत्वैव स्त्रीप्रत्ययं सामानाधिकरण्यादुपमानवृत्तित्वे वर्तिपदयोः समासः क्रियते; समासवाच्या चोपमे-

या स्त्रीति स्त्रियामनुपसर्जनाधिकारान् ङीप् न स्यात् कल्माणस्योपमेये गुणत्वात् ततश्च टाबत्र स्त्रीप्रत्ययः प्रसज्येत, एवं कुम्भकपाललोहिनीति वर्णादनुदात्तादिति ङीप्न स्यादित्यर्थः; एवं सत्युपसर्जनत्वेऽनिष्टमिदमभ्युपगम्योक्तं न त्वत्रापसर्जनत्वं न्याय्यं कृत्रिमे हि संभवति न ह्रस्वविधौ तस्यैव सम्प्रत्ययो युक्तः, लुक्तद्धितलुकीत्यत्र तु प्रकृतस्य कृत्रिमस्यासंभवादनुवृत्तिसामर्थ्याल्लौकिकमन्वर्थमाश्रीयते ततोऽन्यत्र त्वकृत्रिमाश्रयणमेव युक्तम् अत्र च कृत्रिमत्वं नास्ति एकविभक्तीति ह्येवं व्याख्यायते समास इत्याधारसप्तमी न विषयसप्तमी तेन समासाधारं यदेकविभक्ति तत्रैव प्रतियोगिनो नानाविभक्तित्वे तदुपसर्जनसंज्ञमिति, अत्र च समासस्थस्य प्रतियोगिनः पदस्य विभिन्नविभक्तियोगाभावः समानाधिकरणसमासो ह्ययमिति कथं भिन्नविभक्तियोगः स्याद् अत एव भाष्यकारेणारुचिरत्र सूचिता यदि पुनरुपसर्जनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्तीति नैवंविधेषूपसर्जनसंज्ञाऽवकल्पत इत्यर्थः, तस्मादुपसर्जनत्वाभावाद् ह्रस्वत्वमत्र न स्यादिति स्थितमेतत्, टावन्त एव चैत्रादौ श्यामाशब्दस्तथा भवेदिति ॥ ४१७ ॥

यत्तु चोदितं कैश्चित् सत्यपि चोपसर्जनह्रस्वत्वे परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थातिदेशात् पुनराकारप्रसङ्ग इति तदनुपपन्नम्, दत्ता युवतीतीत्यत्र शब्दातिदेशे द्वितीयस्य तिशब्दस्य प्रसङ्गात् प्रत्याख्यातं वदिति, कुतः पुनराकारप्रसङ्गः, अभ्युपगम्योपसर्जनत्वं स्त्रीप्रत्यये दोष उक्तः, तत्र समाधानं शङ्कित्वा दोषान्तरप्रसङ्गेन निराकरोति—

सति शिष्टस्वरीयस्त्वाद्बाह्ये ङीषि च सत्यपि ।
उपमानस्वरो न स्यात्तस्मात्स्त्र्यन्तस्समस्यते ॥ ४१८ ॥

समासे तस्योपमेयार्थवृत्तेरनुपसर्जनत्वात् तस्मात्समासाद्बहिर्भूतस्त्रीप्रत्ययोऽत्र भविष्यति तित्तिरिकल्माषकुम्भकपाललोहितादयो हि समुदाया एव वर्णविशेषवाचिनो रूढाः कल्माषादीनामेव तु वर्णवाचित्वे ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेः प्रतिषेधात् समुदायादत्र स्त्रीप्रत्ययोऽभ्युपगम्याप्युच्यते अत एवाह सत्यपि ङीषि चेति, यद्वाऽनुपसर्जनादिति प्रधानेन तदन्तविध्यर्थो योगो व्याख्यातः अत्र च नैवंजातीयकान्युपसर्जनानीति भाष्याभिप्रायाद्वर्णवाचिना प्रधानेन तदन्तविधेस्समासात् स्त्रीप्रत्ययो जायते, एवमप्युपमानपूर्वपदप्रकृतिस्व-

रोऽत्रेष्टो न स्यात् तथा हि कृते समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तावत्येव प्रवर्तते, पदग्रहणं हि परिमाणार्थमित्युक्तं न सुबन्ततिङन्तपरिग्रहार्थं—तत्र स्त्रीप्रत्यये प्रत्ययस्वरस्सतिशिष्टन्यायादुपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधेत, ङीषि चायं दोषः तत्र स्वरस्य प्रत्ययोदात्तस्य भावात् ङीपि त्वनुदात्तत्वादुपमानस्वर एवावशिष्यत इति विशेष्य ङीषित्युक्तं यत एव स्वरदोषस्तस्मात्पूर्वमकृते समासे स्त्रीप्रत्यये कृते तदन्तस्य सामान्यवचनस्योपमानेन समासः कार्यः, तथा च सतिशिष्टत्वादुपमानस्वर एवेष्टस्सिध्यति, एतच्चोपमाने सामान्यवचनस्य वृत्तौ न लभ्यते तित्तिरिणा पुंसा कुम्भकपालेन नपुंसकेन च सामानाधिकरण्यात् स्त्रीप्रत्ययानुत्पत्तेरिति सामान्यवचनस्योपमाने वृत्तावयं दोषः ॥४१५॥

किञ्च—

गुणे न चोपमानस्थे सापेक्षत्वं प्रकल्पते ।
प्राधान्यस्य तदा न स्याद् व्याघ्रादौ लिङ्गदर्शनम् ॥४१६॥

पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूरः पुरुषव्याघ्र इत्युपमितं व्याघ्रादिभिस्सामान्याप्रयोग इति समासे सामान्यवाचिनः शूरादेः शब्दस्य प्रयोगे तत्सापेक्षत्वादसामर्थ्यादेव समासो न भविष्यतीति किं सामान्याप्रयोग इति वचनेन? तत्तु ज्ञापयति भवति प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास इति व्यवस्थापितं लिङ्गदर्शनम्, एतच्च गुणे सामान्यधर्मे शौर्यादौ व्याघ्राद्युपमानगते पुरुषादेः प्रधानस्य तदपेक्षत्वं न स्यादुत्तरस्योपसर्जनस्य सापेक्षत्वादिति नोपपद्यते विवक्षितार्थज्ञापनम् उपमेयवृत्तौ हि गुणस्य एतज्ज्ञापकं युज्यते, तेनोपमाने वृत्ताविति प्रदेशान्तरपर्यालोचनया विनोपमानस्थत्वं गुणवचनस्य युक्तम् ॥ ४१६ ॥

उपसर्जनत्वेन ह्रस्वसमर्थनमनुपपन्नमितीमं पक्षं हेयतयोपसंहर्तुमाह—

तस्मात्सति गुणत्वेऽपि प्राधान्यं विग्रहान्तरे ।
नैवंजातीयकं शास्त्रे संभवत्युपसर्जनम् ॥ ४१७ ॥

उपमानवृत्तेरुपमेयविशेषणत्वात् सत्यप्यप्राधान्ये श्यामादेर्विग्रहान्तरे प्राधान्यमस्ति यदोपमेयवृत्तिर्गुणः तदा यद्वाक्यं तत्र, तथा हि शस्त्रीव देवदत्ता श्यामेत्यत्रोपमेयवृत्तेः श्यामस्य प्राधान्यम् उपमानवृत्तित्वेऽपि च समासेनोपमेयस्याभिधानाद्वस्तुतः प्राधान्यमेव धर्मस्य

प्रक्रियावाक्यापेक्षया तु गुणत्वं तथा चैवंप्रकारं वस्तुतः प्रधानं शास्त्रेऽपि नोपसर्जनसंज्ञमुपपद्यते प्रक्रियाभेदे हि लौकिकोऽर्थः शास्त्रेणानुविधेयः लोके च प्रधानमेवेदमित्यन्वर्थमपि शास्त्रे लोकप्रसिद्धार्थानुवादकेनाप्युपसर्जनत्वम् अत एवोपसर्जनान्यप्येवंजातीयकानीति भाष्येऽरुचिः सूचितेत्युक्तं, तदेवमुपमानवृत्तित्वं गुणवद्वचनस्यानुपपन्नमुक्त्वाऽताऽनन्त भाष्येऽभिहितम्–एवं तर्हि शस्त्र्यामेव शस्त्रीशब्दो वर्त्तते देवदत्तायां श्यामाशब्द इति उपमेयवृत्तित्वमाख्यातम्, अत्र तु चोदितम् एवं गुणो निर्दिष्टो भवति बहवश्च शस्त्र्यां गुणाः सूक्ष्मा मृदुतरीति, उपमेये सामान्यवचनस्य वृत्तेः यथायथं तल्लिङ्गपरिग्रहस्सिद्धः प्रकृतं चोत्तरपदार्थप्राधान्यमेव निर्वाहितं भवति किन्तु शस्त्रीव श्यामा देवदत्तेति श्यामगुणोपलक्षितस्योपमेयस्य निर्देशाद् उपमानगतस्य गुणस्य शस्त्रीशब्देन जातिविशिष्टार्थाभिधायिना नियतस्यासंस्पर्शादौपम्यहेतोर्धर्मस्य प्रतिनियतस्य प्रज्ञापनं न स्यादिति भाष्यार्थः, अत्र परिहारभाष्यम्–अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके सम्प्रत्यय इति ॥ ४१७ ॥

एतद्विवृणोति—

उपमेयात्मनि श्यामो वर्तमानोऽभिधीयते ।
उपमानेष्वनिर्दिष्टस्सामर्थ्यात्सम्प्रतीयते ॥ ४१८ ॥

यद्यपि साधारणो धर्मः श्यामादिरुपमेयस्थः स्वशब्देन प्रत्याय्यते सकृदभिधाव्यापाराच्च शब्दस्य तदुपक्षयत्वमेव, तथाऽप्युपमाने समानधर्मस्यान्यस्याश्रुतेः संनिधानात् साकाङ्क्षत्वाच्च श्रुतेनैव योगः परिकल्प्यते; अश्रुतपरिकल्पनायाः श्रुतसंबन्धस्य न्याय्यत्वाद्, अत्रैव दृष्टान्तभाष्यं तद्यथा चन्द्रमुखी देवदत्तेति बहवश्चन्द्रे गुणाः या चासौ प्रियदर्शनता सा गम्यत इति ॥ ४१८ ॥

एतद्व्याचष्टे—

द्रव्यमात्रेऽपि निर्दिष्टे चन्द्रवक्त्रेऽनुगम्यते ।
विशिष्ट एव चन्द्रस्थो गुणो नोपप्लवादयः ॥ ४१८ ॥

चन्द्रमुखीति सामान्यधर्ममन्तरेणोपमानभूतद्रव्यमात्रोपादानेऽपि प्रसिद्धेरुपमानहेतुराह्लादकत्वादिस्साधारणो धर्मोऽनुवर्त्तते

न त्वन्ये चन्द्रधर्मा उपप्लवादयः उपप्लवः शशाख्यो मलः आदिशब्दाद् वृद्धिक्षययोगः, अन्ये तु वृद्धिक्षययोगो नित्यप्रवृत्तगतित्वं वोपप्लवः, आदिशब्दाच्छशलाञ्छनत्वादय इति व्याचक्षते, इत्थं च यत्र नामानिर्दिष्टो गुणः प्रसिद्धेरुपमानहेतुर्विशिष्टः प्रतीयते तत्रैकत्र श्रुतोऽपि सामर्थ्यादन्यत्र कथं न प्रतीयेतेत्याशयो निदर्शनेन गर्भीकृतः ॥ ४१९ ॥

तदेवमुपमानवृत्तिसामान्यवचनमित्ययं पक्षः, एतच्चात्र प्रक्रियायां नानात्वं विचार्यते परमार्थतस्तु लौकिकः शस्त्रीश्यामादिरखण्डः शब्दो विशिष्टोपमेयार्थवाचीत्याह—

भेदभावनयैतच्च समासेऽप्युपवर्ण्यते ।
विशिष्टगुणभिन्नेऽर्थे पदमन्यत्प्रयुज्यते ॥ ४२० ॥

उपमानवृत्तित्वे सामान्यवचनस्यैकं वाक्यम् उपमेयवृत्तित्वे तु द्वितीयमिति वाक्यभेदस्य नानात्वस्योपमानार्थत्वमुपमेयार्थत्वमित्येवंभूतस्यानुभवेन याऽऽहिता वासना संस्कारस्तया हेतुभूतया वाक्यसमानार्थत्वं वृत्तेरवसाय तत्राप्येतदुपमानोपमेयार्थवचनत्वं सामान्यवचनस्य कथ्यते, उपमानोपहितभेदश्यामादिगुणविशिष्टे तूपमेये निरंशं समासपदं वाक्यादन्यदेवोच्चार्यते तदन्वाख्यानोपायपरिकल्पना तु प्रक्रियाऽनुरोधाद्यथाऽन्यद्दु दोषजातं नापतति तथा कर्तव्येति सम्प्रत्युपमेयवृत्तिसामान्यवचनं स्थितम्,

एवं हि शस्त्रीश्यामो देवदत्त इति सिध्यति तित्तिरिकल्माषीति चेष्टः स्त्रीप्रत्ययो भवति अत्रापि पक्षे चोद्यभाष्यम्–एवमपि समानाधिकरणेनेति वर्तते व्यधिकरणानां समासो न प्राप्नोतीति उपमेयवृत्तित्वे श्यामाशब्दस्य शस्त्रीशब्देन सामानाधिकरण्याभावात् समानाधिकरणप्रकरणं नानुगृह्येतेत्यर्थः, अत्र परिहारोऽभिहितः–किं हि वचनान्न भवतीति, अन्यत्र कृतार्थत्वाद् दुर्बलमत्र प्रकरणमकृतार्थतया श्रुत्या बाध्यत इत्याशयो भाष्यकारस्य,

ननु चोपमानवृत्तित्वे सामान्यवचनस्यास्ति वचनस्यावकाशः तथा च प्रकरणानुग्रहोऽपि कृतो भवति, नैतदस्ति विशिष्टार्थवृत्तेः पदस्यान्वाख्याने शास्त्रे प्रक्रियाभङ्गाय यः प्रभवति, असावपोद्धारपदार्थो नाश्रयणीयः, उपमानविषये च सामान्यवचने द्वयोरपि पदयोरुप-

मेयं प्रति गुणत्वात् सापेक्षत्वे सामर्थ्याद्वृत्तिर्न स्याद् उपमेयवृत्तित्वे तु संनिहितोभयाधिकरणस्संबन्धो निराकाङ्क्षो वर्तते तथा च सामर्थ्यमिति व्यधिकरणयोरपि गमकत्वाद्वचनं विधत्ते वृत्तिम्, अतोऽनन्तरं भाष्यं यद्यपि तावद् वचनात्समासस्स्याद् इह तु खलु मृगीव चपला मृगचपला समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नोतीति॥४२०॥

तदेव विवृणोति—

यदि भिन्नाधिकरणो वचनादनुगम्यते ।
मृगीव चपलेत्यत्र पुंवद्भावो न सिध्यति ॥ ४२१ ॥

यदि वचनसामर्थ्यात्प्राकरणिकं सामानाधिकरण्यमनादृत्य व्यधिकरणयोरप्ययं समासोऽनुविधीयते तदा मृगचपलेत्यत्र कर्मधारयाश्रयोऽन्यत्र समानाधिकरणपदे चरितार्थः पुंवद्भावो न स्यात् ४२१

अत्र परिहारं प्रदेशान्तरोक्तत्वाद् भाष्येऽनुकमप्याशङ्कते—

अस्त्रीपूर्वपदत्वात्तु पुंवद्भावो भविष्यति ।
यथैव मृगदुग्धादौ न चेत् स्त्र्यर्थो विवक्ष्यते ॥ ४२२ ॥

जात्यन्तरनिवृत्तिपरायां चोदनायां मृगक्षीरादौ पुंवद्भावः तत्फलं पुमर्थशब्दप्रयोगस्सिद्ध इति प्रत्याख्यातः पुंवद्भावः, न वाऽस्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वादिति, एवमिहापि मृगचपलादौ मृगजातीयस्य चापलस्य विवक्षितत्वान्मृग इव चपलेत्येव विग्रह इति स्त्रीत्वाविवक्षायां सिद्धमिष्टं तथा हि कृतेऽपि पुंवद्भावे शब्दात्स्त्रीत्वस्यावगतेरविवक्षैव समर्थनीया स हि विवक्षितोऽर्थः यश्शब्दाद् गम्यते यदि तु विशिष्टस्य स्त्रीचापलस्य स्त्रियैवोपमोपपत्तेः स्त्रीत्वविवक्षा तदाऽऽरम्भणीय एवात्र पुंवद्भावः, कृते च तस्मिन्वृत्तौ स्त्रीत्वस्यान्तर्भावो वक्तव्यः; अत एव न चेत्स्त्र्यर्थो विवक्ष्यत इति पाक्षिकत्वेनायं परिहारश्शङ्कितः अनेनैव चाशयेन भाष्ये नोपन्यस्तमिदम् अत एवातोऽनन्तरं निर्दोषपक्षाश्रयेण भाष्यम्—एवं तर्हि तस्यामेवोभयं वर्तत इति ॥ ४२२ ॥

एतद्व्याचष्टे—

शस्त्रीव शस्त्री श्यामेति देवदत्तैव कथ्यते ।
तस्यामेवोभयं तस्मादुच्यते शास्त्रविग्रहे ॥ ४२३ ॥

इहोपमानवृत्तित्वे सामान्यवचनस्योपमेयः समासवाच्योऽभिहितः, एवं चात्र वाक्ये वर्तिपदयोरेवोपमेयवृत्तित्वमस्तु तथा ह्युपचाराच्छस्त्रीव शस्त्रीति देवदत्ता कथ्यते ; अतस्तस्यां देवदत्तायामुपमेयभूतायामेवोभयमुपमानवचनं सामान्यवचनं च वर्तेत इति सामानाधिकरण्योपपत्तौ पुंवद्भावस्सिद्धः प्रकरणं च न बाधितं भवति, उपमानसंबन्धमन्तर्भाव्य च देवदत्तायां शस्त्रीशब्दः प्रवर्तेत इत्यभेदाध्यवसायाद् गम्यते परार्थौ शब्दप्रयोगो गर्भीकृतो वाऽर्थो युज्यते नान्यथा, तद्यथा सिंहो माणवक इत्यादिः सिंहमध्यापयेति चोपचरितेन शब्देन व्यवहारो दृश्यते ; एवमिह शस्त्रीशब्देन देवदत्तैव व्यवह्रियते. एतच्च तस्यामेवोभयं वर्तेत इति शास्त्रविग्रहे शास्त्रप्रक्रियागते वाक्ये कथ्यते वाक्यावस्थायां हि समानाधिकरणतासमर्थनार्थमिदमभिधीयते तत्र च शास्त्रप्रक्रियायां विविधं नानाभूतमपोद्धारपदार्थानां ग्रहणं, लौकिके तु पदे विशिष्टार्थवाचके निरंशे विभागाभावान्नास्योपन्यासस्यावसरः तत्र हि वर्णतत्पदविभागस्यासत्यत्वान्न कश्चिच्छस्त्रीशब्दस्तदर्थो वा ; यस्योपचरितार्थत्वं वर्ण्येतेत्यभिप्रायः, एष एव पक्षः सिद्धान्ततया भाष्येऽवस्थापितः तथा ह्यनन्तरं भाष्यम् एतच्चात्र युक्तं यत्तस्यामेवोभयं वर्तेत इतरथा बह्वपेक्षं स्यादिति ॥ ४२३ ॥

एतद्याचष्टे—

पुंवद्भावस्य सिद्ध्यर्थं पक्षे स्त्रीप्रत्ययस्य च ।
बह्वपेक्ष्यमतस्तस्यामुभयप्रतिपादनम् ॥ ४२४ ॥

यदा श्यामाशब्द उपमेये वर्तेत इति पक्षः तदाऽत्र पक्षे वैयधिकरण्याद्वर्त्तनसामर्थ्यात्समासेऽपि पुंवद्भावस्य सिद्ध्यर्थमस्त्रीपूर्वपदविवक्षानियमोऽपेक्ष्यः मृगक्षीरादिवदत्र मृगचपलादौ सामान्यस्यैव विवक्षा न विशेषस्येत्येतदनुसरणीयम् एष विवक्षानियमोऽत्रानुस्रियमाणो गौरवं प्रतिपत्तावापादयतीति बह्वपेक्ष्यत्वमत्र, यदा तु शस्त्र्यामुपमाने श्यामाशब्द इति पक्षस्तदाऽत्र पक्षे शस्त्रीश्यामो देवदत्त इत्युपसर्जनह्रस्वत्वेन सिद्धौ तित्तिरिकल्माषीत्यादावनुपसर्जनाधिकारादिष्टस्य स्त्रीप्रत्ययस्य सिद्ध्यर्थं समुदाया एवैते वर्णविशेषवाचिनो नैवंजातीयकं वोपसर्जनमिति प्रधानेन तदन्तविधेस्समासाद् बाह्यो ङीषिति वाच्यं तथा च स्वरे दोष इत्येतदत्र बह्वपेक्ष्यं, यत एवमनयोः

पक्षयोर्बह्वपेक्ष्यमतस्तस्यामेवोपमेयस्योपमानोपमेयवचनस्य भाष्येऽ-भ्युपगम इत्यर्थः प्राक्समासादुपमेयवृत्तेः कल्माषादेः स्त्रीप्रत्ययस्ये-ष्टस्य सिद्धेर्यथायथमुपमेयगतलिङ्गसिद्धेश्च ॥ ४२४ ॥

प्रकारान्तरेणात्र बह्वपेक्षत्वं व्याचष्टे—

श्यामा शस्त्री यथा श्यामा शस्त्रीकल्पेति चोच्यते ।
तत्रोपमानेतरयोः श्यामेत्येतदपेक्ष्यते ॥ ४२५ ॥

श्यामा शस्त्री यथेत्युपमेयवृत्तौ श्यामाशब्दस्य विग्रहवाक्यं-प्रदर्शितं श्यामा शस्त्रीकल्पेत्युपमानवृत्तौ श्यामाशब्दस्य विग्रहवाक्यं, तदत्रैकनिष्ठस्य गुणस्याभिधाने तदितरगतत्वेन सामर्थ्यात् कल्पनं-धर्मसामान्यप्रयुक्तत्वादुपमानोपमेयस्य संनिधानादेकत्र श्रुतोऽपि साधारणो धर्मोऽपरत्रानुमीयत इति बह्वपेक्षत्वं केचिदाहुः, तदेतदुक्तं, भाष्ये यदि तावदेवं विग्रहः क्रियते शस्त्रीव श्यामा देवदत्तेति शस्त्र्यां-श्यामेत्येतदपेक्ष्यं स्याद् ; अथाप्येवं विग्रहः क्रियते यथा शस्त्री श्यामा तद्वदियं देवदत्तेति, एवमपि देवदत्तायां श्यामेत्येतदपेक्ष्यं स्यादिति४२५

ननु विग्रहवाक्यं लौकिकार्थानुगुणं प्रदर्शनीयमित्युभयत्रापि श्या-माशब्दो वाक्ये प्रयोक्तव्यः, वृत्तौ तु द्वितीयस्य श्यामाशब्दस्यान्तर्भूत त्वादप्रयोग इति कथं बह्वपेक्ष्यमित्यत आह—

अथ श्यामेव शस्त्रीयं श्यामेत्येवं प्रयुज्यते ।
शस्त्री यथेयं श्यामेति तावदेव प्रतीयते ॥ ४२६ ॥

श्यामा शस्त्री यथा तथेयं देवदत्ता श्यामेत्येवं द्वयोः श्यामाशब्द-योरुपमानोपमेयगतयोः प्रयोगे शस्त्री यथेयं श्यामेति सकृच्छ्या-माशब्दप्रयोगे यत्परिमाणं वस्तु तावत्परिमाणमेवावगम्यते ॥४२६॥

तथा हि—

उपलक्षणमात्रार्था गुणस्यास्य यदि श्रुतिः ॥
पृथग्द्वयोः श्रुतोऽप्येष नेष्टस्यार्थस्य वाचकः ॥ ४२७ ॥

वस्तुमात्रोपलक्षणाय गुणशब्दस्योपादानेऽसकृत्प्रयोगेऽपि नेष्टस्यौ-पम्यस्य प्रतिपादनं स्याद् या श्यामगुणोपलक्षिता शस्त्री सा धर्मा-न्तरेणापि तथाभूताया देवदत्तायाः परिच्छेदिकेत्यपि प्रतीतेरौपम्य-

निबन्धनत्वं नियोगतः श्रुतस्यासकृत्प्रयोगेऽपि न गम्येत ॥ ४२७ ॥

अथोपमायां सव्यापारत्वमत्र श्रुतस्य तदा—

उपमेयं तु यद्वाच्यं तस्य चेत्प्रतिपादने ।
सव्यापारा गुणास्तत्र सर्वस्योक्तिस्सकृच्छ्रुतौ ॥ ४२८ ॥

उपमानसम्बन्धेन परिच्छेद्यमुपमेयं यत्प्रधानं वाच्यमभिधेयं तस्य रूपविशेषप्रज्ञापने यदि व्यापृता गुणा नोपलक्षणमात्रार्थाः तदैकगुणप्रयोगेऽपि सर्वस्योपमानस्यापि गुणप्रतिपादनं सामर्थ्यादिति द्विरभिधानं नोपयुज्यते सादृश्यावच्छेदेनापि सम्बन्धं नियन्तुं गुणस्योपादानमिति यथाविवक्षितार्थप्रतिपत्तिर्भवति; तदेवमुपमान उपमेये वा वृत्तौ सामान्यवचनस्येतरगतत्वेनापेक्षणादिति यदपेक्ष्यमिति तस्यामेवोभयं वर्तत इत्येष एव सिद्धान्तो भाष्यकारेणावस्थापितः, अतः परं वाक्यकारः पपाठ—उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभाक्त्वात् सामान्यवचनाप्रसिद्धिरिति ॥ ४२८ ॥

तदेतद्व्याचष्टे—

प्रकाराधारभेदेन विशेषे समवस्थितः ।
शब्दान्तराभिसम्बन्धे सामान्यवचनः कथम् ॥ ४२९ ॥

पूर्वं साधारणं ध्रुवं धर्ममित्यादिना सामान्यवचनत्वे प्रतिपादितेऽप्युपमेयगतत्वेनोपमानगतत्वेन वा गुणस्येहोक्तत्वादेकतरोपक्षये कथं साधारण्यमित्याक्षेपोऽयमुपपद्यते तथा ह्याधारनिष्कर्षेण गुणमात्राभिधाने नियतेनाधारेणावच्छेदाद् भवेत्सामान्यवचनत्वं तदा चायं गुणः स्वप्राधान्येनाभिधीयमानो नोपमायां सव्यापारः; अपि तु धर्मान्तरेणोपमानिमित्तेन संबध्यते यथोक्तं धर्मस्समानः श्यामादिरित्यादि, यदाऽपि साधारणगुणनिमित्तस्तत्त्वाध्यारोपस्तदा सामान्यवचनस्य प्रयोग एव नास्ति, यदा पुनरभेदोपचारान्मतुब्लोपाद्वा द्रव्यसमानाधिकरणो गुणवचनस्तदाऽयं समानाधिकरणस्समासः सामान्यं साधारणो धर्मो गुणः; तमुक्त्वा तद्वृति यो वर्तते स सामान्यवचन इत्युक्तं तत्र चाधारेण नियतेन योगात्तद्भेदे विशिष्ट एव गुणः संसर्गिधर्मान्तरादिभेदाद्वा, यथोक्तं गुणानामाश्रयाद् भेदः स्वतो वेत्यादि, यद्यपि चैकत्र श्रुतोऽन्यत्र सामर्थ्यात्प्रतीयत इत्युक्तं तथाऽ-

पि वचनग्रहणादिहाभिधाव्यापारेण साधारण्यं विवक्षितं न श्रुत्यर्थाभ्यां, श्यामाशब्दश्च गुणमात्रस्यापि प्रतीतौ शब्दान्तरेणोपमानवाचिनोपमेयवाचिना वा योगात्तन्नियतत्वेन, विशेषप्रवृत्तिरेव,

ननु चासौ वाक्यार्थो न पदसंस्कारं प्रतिबध्नाति नैतदस्ति निरस्तावयवभेदस्य वृत्तिपदस्यान्वाख्येयत्वात् पूर्वपदोत्तरपदप्रविभागे क्रियमाणे तदर्थानुसारेणैवापोद्धारपदार्थः प्रविभजनीयः, तत्र च विशिष्टार्थवचन एव श्यामशब्दः प्रविभक्तुं न्याय्य इति कथं सामान्यवचनता ॥ ४२९ ॥

अत्र परिहारः—

साहश्यमात्रं सामान्यं द्विष्ठं कैश्चित्प्रतीयते ।
गुणो भेदेऽप्यभेदेन द्विष्ठ-त्तिर्वा विवक्षितः ॥ ४३० ॥
व्यापारो जातिभागस्य द्रव्ययोर्वाऽभिधित्सितः ।
रूपात्सामान्यवाचित्वं प्राग्वा वृत्तेरुदाहृतम् ॥ ४३१ ॥

उभयगतं सादृश्यमात्रं सामान्यशब्देनात्र विवक्षितं सादृश्यं च भेदाभेदाभ्यामेव भवति तथा चैकगतत्वेनाप्यभिधाने तस्यान्यापेक्षत्वादभिधाव्यापारादेवोभयनिष्ठताऽवगम्यत इत्युपपद्यते सामान्यवचनत्वं, गुण एवात्र प्रकाराधारविशिष्टोऽप्युपमायां व्यावृत्तो विशेषेणोपमानोपमेयगतो विवक्षितः सामान्यवचनशब्दस्य प्रत्याययितुमिष्ट इत्यर्थः, तथा चान्वयिना रूपेणोच्यमानो गुण एव सादृश्यं न ततोऽर्थान्तरं तदेतदुक्तं भाष्ये न चावश्यं स एव सामान्यवचनो यो बहूनां सामान्यमाह द्वयोरपि यस्सामान्यमाह सोऽपि सामान्यवचन इति, यच्च वाक्यकारेणोक्तं न वा श्यामत्वस्योभयत्र भावात्तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्यवचनप्रसिद्धिरिति,

तद्व्याचष्टे—व्यापारो जातिभागस्येत्यादिना, द्रव्ययोरुपमानोपमेयलक्षणयोर्गुणजातेर्व्यापारो गुणाभेदप्रत्ययकारणद्वारेणौपम्यसंबन्धप्रत्यायनं सामान्यवचनेन विवक्षितं, यद्यपि गुणजातिस्सकलाश्रयसमवेता भिन्नत्वान्नोपमायामुपयोगिनीत्युक्तं तथाऽपि स्वाधारगतसूक्ष्मविशेषोपरागादवान्तरसामान्यरूपतामापन्ना सादृश्यशब्दवाच्यौपम्योपयोगिनी भवति तथा च जात्यापादिताभेदस्य श्यामत्वगुण-

स्योभयत्रोपमानोपमेययोः समवेतस्याभिधायकः सामान्यवचनशब्दः, तदाह रूपात्सामान्यवाचित्वमिति उपमानोपमेयगतस्य गुणस्य रूपात्सामान्यावेशादभिन्नस्य प्रत्यायने सामान्यवचनता श्यामादेः शब्दस्य सिध्यतीत्यर्थः, अभेदोपचाराद्द्रव्यवृत्तिता चात्र शब्दस्येति द्रव्ययोरित्याह परिहारान्तरं स्पष्टमिदं भाष्येऽभिहितम्,

अथ वा सामान्यवचनैरित्युच्यते सर्वः शब्दोऽन्येनाभिसंबध्यमानो विशेषवचनस्सम्पद्यते, अत एवं विज्ञास्यामः प्रागभिसंबन्धाद्यस्सामान्यवचन इति, तदेवाह प्राग्वा वृत्तेरुदाहृतमिति; आभिमुख्येनान्योन्यरूपसंमिश्रणेन संबध्यन्ते यस्मिन्नर्था इति समासोऽभिसंबन्धशब्देन विवक्षितः, तत्रार्थानां निर्विभागत्वाद्यथा विशेषणविशेष्येण द्वितीयाश्रितादिभिः समानाधिकरणेनार्धं नपुंसकमित्यादिव्यवहारो वाक्यगतभेदभावनावशादाश्रीयते तथा सामान्यव्यवहारोऽपि, तथा हि वृत्तिवाक्ययोः संसृष्टासंसृष्टार्थयोः सत्यपि भेदे रूपसामान्यादभेदाभिधानोपपत्तेर्वाक्यगतैर्धर्मैर्वृत्त्यन्वाख्यानमपोद्धारपदार्थकल्पनयोपपद्यत एव, ततश्च समासे सामान्यस्योपमेयावरुद्धत्वेऽपि ततः पूर्वं वाक्ये विच्छिन्नार्थप्रत्यायकपदप्रयोगे विशेषावरोधाभावात् सामान्यवचनतोपपत्तिः, यद्वा सामान्यमुक्तवान् सामान्यवचन इति वाक्यावस्थापरिदृष्टं सामान्यवचनत्वं भूतपूर्वगत्याऽऽश्रीयते यथा शस्त्रीशब्दस्य वृत्तावुपमेयवृत्तित्वेऽपि भूतपूर्वगत्योपमानवाचित्वमिति सर्वेष्टसिद्धिः॥ ४३०–४३१॥

इदानीमुपमितं व्याघ्रादिभिरित्यत्र भाष्यं विचार्यते तथा हि तत्र सामान्यवचनस्य पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूर इति समासो मा भूदिति सामान्याप्रयोग इत्युच्यते, अत्र च पूर्वोत्तरपदयोरुपमानोपमेयार्थभेदाद्वैयधिकरण्यादेव समासस्याप्रवृत्तिः, यद्येवं मूलोदाहरणेऽपि पुरुषव्याघ्र इति कथं सामानाधिकरण्यमित्यत आह—

व्याघ्रशब्दो यदा शौर्यात्पुरुषार्थोऽवतिष्ठते।

तदाऽधिकरणाभेदात्समासस्यास्ति संभवः॥ ४३२॥

शौर्यादिसमानगुणान्तर्भावेणोपमानवचना अपि व्याघ्रादयो यदा तदाऽऽरोपादुपमेयवृत्तयो भवन्ति तदा समानाभिधेयत्वात्समानाधिकरणाधिकारविहिता वृत्तिरुपपद्यते पुरुषव्याघ्रः पुरुषसिंह इति,

अत्र च सामान्यधर्मस्यान्तर्भावादप्रयोगः ॥ ४३२ ॥

यदा तु स प्रयुज्यते तदा—

शूरशब्दप्रयोगे तु व्याघ्रशब्दो मृगे स्थितः
भिन्नेऽधिकरणे वृत्तेस्तत्र नैवास्ति संभवः ॥ ३३३ ॥

स्वशब्देनैव सामान्यधर्मस्योपमेयगतस्याभिधाने मृगजातीये स्वार्थ उपमानलक्षण एव व्याघ्रशब्दो वाचकत्वेन वर्तते नोपमेये पुरुषे भेदसंबन्धस्योद्भूतस्येवादिना द्योतितत्वादभेदेनायोगाद् एवं च भिन्नाधिकरणत्वात्प्राकरणिकः समासो न प्राप्नोतीति किं प्रतिषेधेनेत्यर्थः ॥ ४३३ ॥

एतत्समर्थयते—

सामानाधिकरण्येऽपि गुणभेदस्य संभवात् ।
प्रयोगः शूरशब्दस्य समासेऽप्यनुषज्यते ॥ ४३४ ॥

यदाऽपि समानगुणान्तर्भावेण व्याघ्रशब्दः पुरुषे वर्तते तदाऽपि शूरशब्दस्य प्रयोगः स्यात् समानसाधर्म्यस्य नियमव्यापनाय; अन्यथा सामानाधिकरण्यान्यथाऽनुपपत्त्याऽध्यारोपहेतुरनियतो गुणः प्रतीयेत; तथाऽपि गुणभेदस्यास्ति संभवो व्याघ्रे शौर्यहिंस्रत्वबलवत्त्वादिरपि गुणः संभवादन्तर्भूत इत्यवधार्यते तथा च नियमाय शूरशब्दप्रयोगेऽपि समासः स्यादित्यर्थवान् प्रतिषेधः ॥ ३३४ ॥

ननु सिंहो व्याघ्र इति पूजायां, श्वा काक इति कुत्सायामित्युद्घोष्यते तथा च पुरुषव्याघ्रः पुरुषसिंह इति शौर्यमेव पूजाऽर्थमन्तर्भूतो गुण इति कथमनियम इत्याशङ्क्याह—

पूजोपाधिश्च यो दृष्टः कुत्सनोपाधयश्च ये ।
तेषां भिन्ननिमित्तत्वान्नियमार्था पुनः श्रुतिः ॥ ४३५ ॥

पूजाप्रतिपादनपरतया ये ये गुणा उपमेयोपकारिणोऽन्तर्भाव्यन्ते उपमानेन ते बहवो व्याघ्रादेः प्रकरणभेदगताः, ततश्च सामान्यशब्दादस्मान्नियमेन नावगम्यन्त इति पुनः श्रुतिः शूरादिशब्दोऽवधारणार्थः प्रयोक्तव्य एव, तद्यथा अभिमनायते सुमनायते दुर्मनायत इत्यत्र सुदुरभीनां प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे गतार्थानामपि प्रत्ययप्रयोगाद्रूपसा-

मान्यात् प्रत्ययान्तरस्य मनायत इति सर्वसाधारण्याद्विशेषानभिव्यक्तौ प्रयोगस्तादर्थ्येनोपपद्यते; तथाऽत्रैवं पुरुषकाक इति निन्दाप्रतिपादनपरतयाऽपि प्रयोगे काकगताशुचिभक्षणानवस्थायिताऽऽदयो निन्दाहेतवो बहव इति नियमाय पुनः श्रुतिः साधारणवचनस्येति समासप्राप्तौ युक्तः प्रतिषेधः, चन्द्रमुखादौ तु प्रसिद्धिवशाद्विशिष्टधर्मप्रतिपत्तिरुक्ता, इहापि प्रकरणादिवशाद्विशेषप्रतिपत्तावपि यदा प्रकरणाद्यभावः तदा प्रयोगे साधारणवचनस्य समासनिषेध उपपद्यत एव किं वाऽत्र सामानाधिकरण्यसमर्थनेन, तथा हि सामान्यप्रयोगेऽपि सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् समासाप्राप्तौ प्रधानस्य सापेक्षस्यापि भवति समास इति ज्ञापकार्थमेतदुक्तम् ॥ ४३५ ॥

एवं च वैयधिकरण्येन समासप्राप्तावपि भवत्येवैतज्ज्ञापकमित्याह—

असम्भवेऽपि वा वृत्तेस्स्यादेतल्लिङ्गदर्शनम् ।
अच्वेरिति यथाऽलिङ्गमभावेऽपि भृशादिषु ॥ ४३६ ॥

वैयधिकरण्यादसंभवेऽप्राप्तौ वृत्तेः समासस्य तत्संभावनया यदेतत्सामान्याप्रयोग इति वचनं तत्सुतरामेव लिङ्गदर्शनं ज्ञापकं भवेद्‌ न केवलं सापेक्षत्वादसामर्थ्ये यावद्वैयधिकरण्यादपि, प्रधानस्य च स्वातन्त्र्यादनेकविशेषणयोगोपपत्तिर्न्यायसिद्धा, गुणो ह्येकेन वशीकृतो नान्येन सम्बध्येत गुणत्वमेव हि तदा जह्यात् प्रधानस्य युगपदनेकेनोपकारिणा सम्बन्धो भूषणमेव प्राधान्यपरिपोषणादिति न्यायसिद्धेऽर्थे लिङ्गदर्शनमिदं, दृष्टत्वासम्भवेऽपि सम्भावनामात्रेणोपादीयमानं लिङ्गं तद्यथा भृशादिभ्यो भुव्यच्वेरित्यत्र भवत्यर्थे क्यङो विधाने तत्रैव भवतियोगे च्विप्रत्ययस्यापीति च्वावुत्पन्ने तेनैव भवत्यर्थस्योक्तत्वात्तदन्तेभ्यो भृशादिभ्यः क्यङोऽनुत्पत्तौ सिद्धायामपि प्राप्तिं सम्भाव्याच्वेरिति प्रतिषेधः क्रियमाणो लिङ्गं यत्रार्थे च्विस्तत्रैव क्यङित्यस्यार्थस्येत्यभूततद्भावे क्यङ् सिद्धो भवति अभृशो भृशो भवति भृशायत इति, एवमिहापि वैयधिकरण्यादेव समासाप्राप्तौ प्राप्तिसम्भावनया सामान्याप्रयोग इति प्रतिषेधः प्रधानस्य सापेक्षस्यापि भवति समास इत्यस्यार्थस्य लिङ्गं जायते; तेन राजपुरुषः शोभन इत्यादि सिद्धम् , उपमेयगतत्वे चात्र सामान्यवचनस्य प्रधानगामिता भवति नान्यथेति प्रागेव निर्णीतम् ॥ ४३६ ॥

इदानीमुपमानप्रसङ्गेनेदमपरं विचार्यते—

वत्यन्तावयवे वाक्ये यदौपम्यं प्रतीयते ।
तत्प्रत्ययविधौ सूत्रे निर्देशोऽयं विचार्यते ॥ ४३७ ॥

ब्राह्मणवदधीते क्षत्रियवद्युध्यते वैश्यवदर्जयतीति वत्यन्तपदैक-देशकं यद्वाक्यं तत्रोपमानोपमेयभावलक्षणसम्बन्धोऽवधार्यते; तथा हि अध्ययनादिक्रियालक्षणोऽत्र समानो धर्म उपमेयगतत्वेन श्रूयते ; अर्था-दुपमानगतत्वेन प्रतिपत्तिरिति भवत्यौपम्यस्यात्रावगमः तस्यौपम्यस्य प्रतिपादको योऽत्र प्रत्ययो वतिस्तद्विधायके सूत्रे तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरित्यत्र योऽयं निर्देशस्स परीक्ष्यते तथा हि प्रकृत्यर्थत्वेन चात्र क्रिया निर्दिश्येत प्रत्ययार्थत्वेन वा ? यद्यपि प्रकृत्यर्थत्वेन व्याप्रियमा-णा क्रिया प्रत्ययार्थत्वेन प्रत्येया प्रत्ययार्थत्वेन चोपादीयमाना प्रकृत्य-र्थत्वेन प्रत्येया धर्मसाधारण्यप्रयुक्तत्वादुपमानोपमेयभावस्येति फला भेदः; तथाऽपि कस्सम्बन्धी क्रियाया न्याय्यो लक्ष्यव्यवस्था च कथं न भिद्यत इत्यस्ति विचारस्य प्रयोजनं, तत्रेदं भाष्यम् इदमयुक्तं वर्तते किमत्रायुक्तं यत्तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीत्युच्यते ; कथं च तृतीयासमर्थं नाम क्रिया स्यादिति ॥ ४३७ ॥

तत्र कोऽभिप्रायो भाष्यकारस्य येन तृतीयासमर्थं क्रियेति प्रकृ-त्यर्थविशेषणपक्षमभ्युपगम्याक्षिपतीत्यत आह—

क्रियेत्युपाधिः प्राथम्यात्प्रकृत्यर्थस्य यद्यपि ।
न प्रातिपदिकं तत्र क्रिया वाऽप्युपपद्यते ॥ ४३८ ॥

तेनेति समर्थविभक्तिरर्थविशेषनिबन्धना, तथा हि—उपमेया-पेक्षया तदुपकारायोपसर्जनीभूतः परिगृहीतव्यतिरेकः तुल्यमिति प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थं उपमानलक्षणः प्रत्ययार्थत्वेन समन्वययो-ग्योऽनया व्यतिरेकविभक्त्या ज्ञाप्यत इति समर्थविभक्तिरियमुच्यते, सामर्थ्यं च प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थेनेति प्रकृतेरियं विभक्तिः तुल्यमिति प्रत्ययार्थः प्रत्ययसन्निधौ तस्य प्रकृतेरनधिगतस्यावसायात् तत्र क्रियेति विशेषणमुपादीयमानं संनिहितत्वात् प्रकृत्यर्थेन वा संब-ध्येत प्रत्ययार्थेन वा श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याभिश्च पदा-र्थानां गुणविनियोगादिह स्थानान्नियमः, तथा हि प्रथमस्थानपतितं—

तेनेत्येतदिति तस्यैव क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावाद्युक्तं क्रियेति विशेषणं, तद्यथा साऽस्य देवतेति सेत्यस्योपाधित्वेन देवता, तेन रक्तं रागादिति च तेनेत्यस्य रागादिति विशेषणं पञ्चमीनिर्देशादेव प्रकृत्यर्थविशेषणताऽत्र स्थानबलात् तदेवं यद्यपि तृतीयासमर्थं क्रियेति न केनचिदत्र प्रथममुक्तं तथाऽपि न्यायबलात् क्रियेत्युपाधिप्राथम्यात् प्रकृत्यर्थस्येति युक्तं यत्तृतीयासमर्थं क्रिया चेत् सा भवतीत्युच्यत इति भाष्यं, न्यायायातोऽयमर्थोऽवश्याभ्युपगमनीय इति उक्तविकल्पत्वादुच्यत इति भाष्ये व्यपदिष्टः, तत्र तृतीया सत्त्ववाचिनः प्रातिपदिकाद्विधीयते, न च तत्क्रियावाचि साध्यमानरूपायाः क्रियायास्तिङन्तैकगोचरत्वादिति कथं तृतीयासमर्थस्य क्रियेत्यनेन विशेषणम् संभवादित्याक्षेपः॥ ४३८ ॥

विशेषणसामर्थ्यात्क्रियावाचि तर्हि तृतीयासमर्थं भविष्यतीत्याह—

सत्त्ववृत्तस्य शेषे वा तृतीया साधनेऽपि वा
तिङामसत्त्ववाचित्वादुभयं तत्र विद्यते ॥ ४३९ ॥

सीदन्त्यस्मिन् जातिगुणक्रिया इति इदं तदिति व्यपदेशयोग्यं द्रव्यमुच्यते, तत्र वृत्तस्य प्रातिपदिकस्य तृतीयया योगः, तथा हि सप्रातिपदिकार्थः परोपकाराधानयोग्यत्वात्तदुपकारोपजनितव्यतिरेकस्तद्वाचिकां विभक्तिमाश्रयते स च व्यतिरेकः क्रियाकारकसम्बन्धनिमित्तः कश्चिच्छेषसम्बन्धः, तद्यथा—अध्ययनेन वसति दध्ना जडः तपसा कृशः धनेन कुलमिति हेतुहेतुमद्भावोऽयं शेषसम्बन्धः, कश्चित्पुनः क्रियाकारकसम्बन्ध एव व्यतिरेकः तत्रापि तृतीया तद्यथा दात्रेण लुनाति परशुना छिनत्तीत्यादि तदेतद्द्वयमपि तृतीयानिमित्तं क्रियावाचिनां तिङामसम्भवि, आख्यातस्य क्रियावाचिता, क्रिया च साधनव्यापारस्वभावा प्रसृतावयवा साध्या सिद्धस्वभावद्रव्यविलक्षणेति साध्योपयोगिनीनां शक्तीनामनाश्रयः, सिद्धस्वभावानां चार्थानामन्योन्योपकारे साधनशक्तिप्रभावितः शेषसम्बन्धो न तु साध्यस्वरूपायाः क्रियाया इति नास्ति क्रियावाचिन आख्यातात् तृतीया क्रियावाचिनस्तृतीयासमर्थताविरोधप्रतिपादनतात्पर्याच्चाप्रातिपदिकत्वं तिङन्तस्यानुपात्तम् अर्थविरोधादेव तृतीयाऽनुपपत्तेः सिद्धत्वाद्, यद्यपि च तुल्यार्थे वतिविधानात् तन्निमित्ताशेषविषयैवेह तृतीया

सम्भाव्यते तथाऽपि सर्वथाऽसम्भवमाख्यातुं साधनेऽपि तृतीयोपन्यस्ता ॥ ३३९ ॥

ननु च करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्येत्यसत्त्वभूतार्थाभिधायिनोऽपि करणभाव उक्तः, सर्वथाऽसत्त्वभूतत्वे क्रियां प्रति साधनत्वायोगात् करणभावोऽघटमानः स्यादिति धर्ममात्रवचनोऽत्र विवक्षितः, धर्ममात्रस्य हि द्रव्यायमाणस्य स्वेनात्मना सिद्धत्वात् करणभावोपपत्तिः, क्रिया तु साध्यत्वेनालब्धस्वभावा सर्वथा नान्यत्रोपकाराय प्रभवति, पाकादयस्तर्हि क्रियावचनास्तृतीयासमर्था भविष्यन्तीत्यत आह—

पाकादयस्तृतीयाऽन्तास्सत्त्वधर्मसमन्वयात् ।
न क्रियेत्यपदिश्यन्ते कृत्वोऽर्थप्रत्यये यथा ॥ ३४० ॥

धात्वर्थसिद्धतायां घञादीनां विधानाद् द्रव्यधर्मेण सिद्धत्वेन योगान्न तदन्ताः क्रियाऽभिधायिन इत्याख्यायन्ते; अत एवैषामक्रियावचनत्वाल्लिङ्गसङ्ख्यासमन्वयोपपत्तौ कृदभिहितो भावो द्रव्यवदिस्युच्यते, सिद्धता च क्रियाधर्मो न द्रव्यं भवतीति द्रव्यवदिति वतिनिर्देशः, उपसंहृतसाधनव्यापारत्वात् सिद्धावस्था साध्यत्वाभावान्न क्रिया; अपि तु भूतपूर्वया क्रियया व्यपदिश्यते तु धर्म इति न तु सिद्धतायामेव साध्यताऽस्ति विरोधाद्यौगपद्याभावाद्, एवं च कृत्वा घञाद्यन्तप्रयोगे क्रियाऽभ्यावृत्तिगणने वाच्ये ये प्रत्ययास्ते न भवन्ति पञ्चकृत्वः पाको द्विः पाक इति; अतश्चाभ्यावृत्तिग्रह पञ्च पाका इत्येतद्व्यवच्छेदार्थम्, अन्यथा धर्मधर्मिणोरभेदप्रतीत्या स्यादत्र क्रियागणनात्प्राप्तिः, साध्यस्य स्वर्थस्याभ्यावृत्त्या पुनः पुनः प्रवृत्तिरूपया योगः यदि च घञादिवाच्यः साध्यस्स्यात् सोऽप्यभ्यावृत्तिविषयैः प्रत्ययैर्युज्येत न च युज्यते तस्मादत्र कृत्वोऽर्थप्रत्ययविषये तदनुत्पत्त्यैव यथा पाकादयो न क्रियावचना इति निश्चीयन्ते तथा सर्वत्रैषा क्रियाऽभिधायिता भावो न्यायसिद्ध इत्यर्थः ॥ ३४० ॥

एवं तर्हि तुमुनः स्वार्थविधानात् क्रियावाचि तदन्तं प्रातिपदिकमस्ति तथा च पञ्चकृत्वो गन्तुमिति कृत्वोऽर्थप्रत्यययोगस्तुमुनन्तस्य ये च तुमुनर्थं विधीयन्ते क्त्वाप्रभृतयस्तेऽपि साध्यार्थाभिधायिनो-

युज्यन्ते च क्त्वोऽर्थैर्द्विर्भुक्त्वेत्याशङ्क्याह—

ये चाव्ययाः कृतः केचित्क्रियाधर्मसमन्विताः ।
तेषामसत्त्ववाचित्वं तिङन्तैर्न विशिष्यते ॥ ३४१ ॥

यान्येतान्यव्ययानि कृदन्तानि तेषां भाव्यमानरूपोऽर्थो वाच्य इत्याख्याततुल्यास्ते तद्वदेव तृतीयया न युज्यन्त इत्यर्थः, प्रातिपदिकार्थमात्रे तु प्रथमाऽत्र न विरुध्यते ॥ ३४१ ॥

कृत्यादिवाच्या तर्हि क्रिया स्वेन रूपेण सती क्रियाऽन्तरसाधनं स्यादिति युज्यते तृतीययेत्यत आह—

कृत्वसुच्विषयो याऽपि शयितव्यादिषु क्रिया ।
उपमानोपमेयत्वं तत्रात्यन्तमसम्भवि ॥ ३४२ ॥

पञ्चकृत्वः शयितव्यमिति कृत्वोऽर्थप्रत्ययदर्शनाद् यद्यपि शयितव्यादयः साध्यस्वभावक्रियावचनास्तथाऽप्यत्र विषय उपमानोपमेयभावासंभवान्नैते क्रियावाचिनस्तृतीयान्ताः प्रकृतत्वेनात्राभीष्टा इत्यर्थः ॥ ३४२ ॥

ननु च धातुनैव साध्या क्रियोपात्तेति शयितव्यादौ काऽन्याऽतिरिक्ता क्रिया प्रत्ययार्थः स्याद् न चैते प्रत्ययाः स्वार्थिकाः; तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इति भावकर्मणोर्विधानाद्. अत्र प्रतिपाद्यते—इह धातुः कृद्विषयां साधनमवच्छिन्दन्तीं क्रियामवस्थान्तरं परिदृष्टेन भाव्यत्वेनोपलक्षितामाह न वर्तमानेन भाव्यत्वेनोपलक्षितां ततश्च प्रत्ययोपात्तसव्यापारसाधनसम्बन्धादभिव्यज्यके भाव्यता वर्तमानक्रियायाः, तद्यथा पचति देवदत्त इत्यत्र लकारवाच्यकर्तृसम्बन्धाद्धात्वर्थो भाव्यतां भजते, एवं पाचक इत्यादौ, इत्थं चास्यते देवदत्तेनेत्यत्रापि लकारवाच्यभावनासम्बन्धाद्धात्वर्थो भाव्यतामनुभवतीति व्यतिरिक्तो भावो लकारवाच्यः स एव कृत्यादिष्वनुवर्तते कृत्वा शयितव्यमित्यादावपि भावे प्रत्ययविधिरिति वाह्योऽयं प्रत्ययवाच्यो भावः कथमत्रात्यन्तमुपमानोपमेयभावासम्भव इत्याह—

न केवलौ द्रव्यगुणौ तद्वान्वाऽप्युपमीयते ।
शयितव्यादिभिस्तेषु नोपमार्थोऽस्ति कश्चन ॥ ३४३ ॥

शयितव्यादिवाच्यया क्रियया द्रव्यं वोपमीयेत गुणो वा शुद्धः तद्वान्द्रव्यवान् गुणी वेति पक्षभेदाः; तत्र स्वेनात्मना सिद्धत्वाद् न द्रव्यमुपमेयं; न हि शयितव्येन तुल्यो देवदत्त इति क्रियाद्रव्ययोः कश्चिदन्वयी धर्मः सादृश्यनिमित्तमस्ति, नापि शयितव्येन तुल्यं देवदत्तस्य स्वमिति द्रव्यवतः कश्चिदुपमाऽर्थः, नापि शयितव्येन तुल्यः स्थूलः शयितव्येन तुल्यं स्थौल्यमस्येति गुणगुणिनोरौपम्यं विद्यते क्रियया सादृश्यहेतुधर्माभावात् प्रसिद्धगुणक्रियाहेतुको ह्युपमानोपमेयभावश्चन्द्रमुखादौ दृष्टो न चेह तथा प्रसिद्धिः, तत्रैतत्स्यात् सन्नपि क्रियया द्रव्यगुणादेः समानो धर्मोऽत्र न प्रयुज्यत इति सदृशधर्मान्तराभिधायिनः शब्दस्याप्रयोगादुपमानोपमेयभावानवगम इति ॥३४३॥

नैतद्युक्तमित्याह—

उपमानोपमेयत्वे द्रव्ये चानुक्तधर्मिणि ।
निमित्तत्वेन गम्यन्ते रूढयोगाः क्रियागुणाः ॥ ३४४ ॥

अनभिहितेऽपि सदृशे धर्मे प्रसिद्धिवशादुपमानोपमेयभावनिमित्तत्वेन गुणक्रियानिरूढसम्बन्धाः पदार्थैकदेशभावापन्ना इवाविनाभाविनः प्रतीयन्त एवेति न ते नियमेन श्रुतिमपेक्षन्ते तथा हि चन्द्रवन्मुखमस्या इत्युक्ते प्रियदर्शनत्वं कान्तिमत्त्वं चाश्रुतमपि प्रतीयत इत्युक्तमेव पूर्वमिहापि शयितव्येनेत्युक्ते प्रतीयेत कश्चिद्धर्मो यद्युपमा युज्यते ॥ ३४४ ॥

एवं तर्हि क्रियायां प्रत्यासन्नक्रियावानुपमीयत इत्यत आह—

होतव्यशब्दो होतेत्यत्राप्यर्थो न विद्यते
विरोधात्क्रियया तस्मात्क्रियावान्नोपमीयते ॥ ३४५ ॥

शयितव्येन तुल्यश्शायकः होतव्येन तुल्यो होतेति कृत्यान्तेन क्रियावचनेन स्वाश्रयः क्रियावानुपमेयो न युज्यते; क्रिया हि साध्यस्वभावा सिद्धस्वभावेन सह विरुद्धत्वान्न सम्बन्धक्षमा, साध्यत्वेन चाप्राप्तस्वरूपा क्रिया परं कथं प्रज्ञापयेत् समानगुणयोगाच्चौपम्यम् अत्यन्तभेदश्च क्रियाद्रव्ययोरित्यत्रापि; अत उपमायाः प्रयोजनं नास्ति ॥३४५॥

एवं तर्हि समानत्वात् क्रिययोरेव साक्षादुपमानोपमेयभावो भव-

तीत्याशङ्क्याह—

क्रियासमानजातीया तद्भावान्नोपमीयते।
जातिभेदेऽपि पाकेन भिन्नाः पाकादयः क्रियाः ॥३४६॥

तुल्यजातीया क्रिया क्रियान्तरोपमानं स्याद् भिन्नजातीया वा? पूर्वत्र पक्षे तद्भावादैकात्म्यान्नोपमेया क्रिया तथा हि शयितव्येन तुल्यं शयितव्यम् अध्येतव्येन तुल्यमध्येतव्यमित्यत्यन्ताभेदे गौरिव गौरितिवन्नोपमाऽर्थः कश्चित् तथा च भाष्यकारः—यदि यदेवोपमानं तदेवोपमेयं क इहोपमाऽर्थो गौरिव गौरिति भिन्ना अपि ह्यर्था एकजात्यावेशेनावधार्यमाणा नोपमानं भेदाश्रयत्वात्तस्येत्याशयः, द्वितीये तु पक्षेऽत्यन्तभिदां नोपमार्थो न हि भवति वक्तव्येन तुल्यं गन्तव्यमिति जातिभेदादेव ज्ञाते हि भेदे भिन्ना इति पुनर्वचनमुपमाहेतोः समानधर्मस्यासम्भसूचनार्थं, भिन्नजातीये हि समानधर्माभावान्नोपमाऽर्थः, तथा च भाष्यम्—अथान्यदुपमानमन्यदुपमेयं क इहोपमर्थो गौरिवाश्व इति, एवं न केन चित्प्रकारेणोपमानोपमेयत्वमत्रेत्यत्यन्तासम्भवीत्युक्तं; गुणलेशेनापि यदपि साम्यं तदपीह न सम्भवतीत्यत्यन्तग्रहणेनाचष्टे, नापि भिन्नजातीयत्वेऽपि क्रियया द्रव्यगुणत्वादीनां सत्त्वज्ञेयत्वादिभिर्धर्मैः सादृश्यमाश्रित्योपमा कल्पत इति वाच्यं? सत्त्वादिधर्माणां सर्वार्थसाधारण्यान्न निमित्तत्वमुपमायामत्र प्रत्यये सम्भवतीति पूर्वपक्षभाष्यं व्याख्यातम् ॥ ३४६ ॥

अत्रेदानीं शयितव्यादिगतानां सजातीयानां क्रियाणामुपमानोपमेयभावनिमित्तभूतं भेदमुपपादयितुमाह—

आकारभेदाद्भिन्नायामुपमानस्य सम्भवः।
अध्येतव्येन विप्राणां तुल्यमध्ययनं विशाम् ॥ ३४७ ॥

तुल्यजातीयाया आश्रयभूतद्रव्यभेदाद्विशेषजात्यनुगमाच्च साम्ये भेदाभेदप्रयुक्तस्योपमानत्वस्यास्ति सम्भवः तथा हि ब्राह्मणानामध्येतव्येन सदृशमिदं क्षत्रियादीनामध्ययनं राज्ञः शयितव्येन तुल्यं देवदत्तस्य शयितव्यमिति प्रयोगो दृष्टः ॥ ३४७ ॥

ननु चात्र क्रियावचनश्शब्दो भेदप्रतिपत्तयेऽधिकरणमपेक्षमाणः

सापेक्षत्वादसमर्थों भवन्नानुभवति तद्धितवृत्तिमित्याशङ्क्याह—

अर्थात्प्रकरणाद्वाऽपि यत्रापेक्ष्यं प्रतीयते ।
सामर्थ्यादनपेक्षस्य तस्य वृत्तिः प्रसज्यते ॥ ३४८ ॥

यस्मिन्विषये सामर्थ्यात्कुतश्चित् प्रस्तावाद्वा यदाऽपेक्षणीय आधारो निर्ज्ञातो भवति तदाऽध्येतव्यादेरेव शब्दादाश्रयविशेषावच्छेदस्यावगमाद्वाचकपदयोगमन्तरेणानपेक्षोऽसावनुभवेत् सामर्थ्यनिबन्धनां वृत्तिं ब्राह्मणाध्येतव्येन तुल्यं क्षत्रियाध्येतव्यं राज्ञः शयितव्येन तुल्यं देवदत्तशयितव्यमित्यत्र च समासे कृते भेदाभावादेकार्थीभावे सति सापेक्षत्वाभावः, तथा स्थातव्येन तुल्यं गमनं मन्दत्वाद् नृत्तेन तुल्यं गमनं बहुविकारत्वादिति भिन्नजातीयानामपि क्रियाणामस्त्येवोपमानोपमेयभावः कृदभिहितस्य च भावस्य न केवलं द्रव्यवद्भावः क्रियावद्भावोऽपि दृश्यते तथा हि भोक्तुं पाको वोढुं पाठः कारकस्य गतिरिति क्रियायामुपपदभूतायां विधीयमानौ तुमुन्ण्वुलौ दृश्येते घञाद्यन्तेष्वप्युपपदेष्विति तेषां क्रियाधर्मत्वनिश्चयः,

ननु चात्र धातुभागवाच्यक्रियाश्रयणे तुमुन्ण्वुलौ भविष्यतः नैतदस्ति प्रत्ययवाच्यायाः क्रियागताया निर्वृत्तेरेव सुतरां भोजनाद्यर्थत्वाद् यद्येवं क्रियाशब्देनोपपदस्य निर्देशे कथं सिद्धरूपता तद्धर्मोऽप्युपपदत्वेन गृह्यते धर्मधर्मिणोरभेदाश्रयेण क्रियाशब्देन धर्मस्यापि प्रत्यायनमविरुद्धमित्यदोषः, एवं तर्हि कृत्वोऽर्थप्रत्यया अपि कथं न भवन्ति घञाद्यन्तप्रयोगाद्; उच्यते—अभ्यावृत्तिग्रहणात्तत्र क्रिया कर्तव्यात्मकेन स्वेनैव रूपेणोपयुज्यते न सिद्धतया निर्वृत्तस्यानिर्वर्त्यतया पुनः प्रवृत्त्ययोगात्, ततश्चाख्यातप्रयोगमन्तरेण तत्र क्रियायाः कर्तव्यताऽनवगमादभ्यावृत्त्यभावात् प्रत्ययाभावः; आख्यातप्रयोगे तु वाक्यपरिसमाप्तिस्तत्राख्यातस्य साध्यस्वभावक्रियाऽभिधायित्वादिति तदाश्रयतः कृत्वोऽर्थप्रत्ययो भवति पञ्चकृत्वः पाको वर्तत इति,

ननु च धर्मधर्मिणोरभेदाश्रयेण भोक्तुं पाक इति क्रियोपपदनिमित्तः प्रत्ययो भवतु निवृत्तेर्भोजनार्थत्वोपपत्तेः तथा च समन्वयः पदानाम्; ओदनस्य पाक इत्यादौ तु कथं कर्मणा समन्वयः प्रत्ययार्थत्वेन प्रधानभूतस्य सिद्धताऽऽख्यस्य साधनसम्बन्धानुपपत्तेः साध्यस्यैव हि कारकैर्योगः; सत्यम्—उपसर्जनभूतधात्वर्थद्वारकस्तु कर्मयोगः; यद्ये-

वमभ्यावृत्त्याऽप्युपसर्जनभूतसाध्यस्वभावधात्वर्थद्वारेणास्तु योगः, न भवति विरोधात् तथा हि प्रधानस्यार्थान्तरैः सम्बन्धो गुणधर्मेण स्वभावविरोधिना न भवति, अभ्यावृत्तिर्हि सिद्धताविरोधिनी विरोधिनिवृत्तस्य पुनः प्रवृत्त्ययोगात् साधनसम्बन्धस्तु गुणद्वारको न विरुध्यते ॥ ३४८ ॥

तदेवं घञाद्यन्तविषयेऽपि क्रियाऽऽश्रयविधेस्तुमुनादेर्दर्शनात्तद्वाच्याऽपि क्रिया तृतीयान्ता सम्भवति अत्रोपमानभूतः प्रत्ययार्थ इत्याह–

तैलपाकेन तुल्ये च घृतपाके विवक्षिते ।
क्रियावदपि कार्याणां दर्शनात्प्रत्ययो भवेत् ॥ ३४९ ॥

न केवलं कृदभिहितस्य भावस्य द्रव्यवत् कार्याणि लिङ्गसङ्ख्यायोगलक्षणानि दृश्यन्ते यावत्तुमुनादीन्यपीति प्रदर्शितम्, एवं च तैलपाकेन तुल्यो घृतपाक इति तृतीयासमर्थात् क्रियावाचिनो वतिर्भवेत्, सापेक्षत्वं चात्र नास्त्येकपदोपात्तत्वादाधारस्य ॥ ३४९ ॥

घञाद्यन्त उपपदे क्रियावत् कार्ययो स्तुमुण्ण्वुलोर्भावे वार्तिककारमतं संवादकमाह—

अतिङ्ग्रहणमेवं तु समासस्य निवर्तकम् ।
गमनं कारकस्येति ण्वुलप्यस्मिन्न सम्भवेत् ॥ ३५० ॥

उपपदमतिङित्यत्र सुप्सुपेत्यधिकारात् तिङन्तस्योपपदस्य कारको व्रजतीत्यादौ समासप्राप्तिरेव नास्तीति किमतिङिति प्रतिषेधेनेति चोदिते सति वाक्यकारः पपाठ–उपपदमतिङिति तदर्थप्रतिषेध इति तच्छब्देन तिङः परामर्शः तस्यार्थो यस्य तस्यायं सुबन्तस्य प्रतिषेधो द्रष्टव्य इत्यर्थः, न च यस्तिङोऽर्थः स सुबन्तस्य सम्भवतीति सामर्थ्यादुष्ट्रमुखवदुपमानगर्भस्समासः तस्येवार्थो यस्येति क्रियाऽर्थस्येत्युक्तं भवति, अतिङित्यर्थप्रधानो निर्देश इत्यर्थः, अत एव स्पष्टमिदं पठितव्यमित्याह–क्रियाप्रतिषेधो वेति, उपपदमक्रियेत्यविवक्षितार्थप्रतिपादकः स्पष्टः सूत्रन्यासः कर्तव्य इत्यर्थः,

एवं च यत्क्रियाप्रधानं सुबन्तमुपपदं तस्य समासप्राप्तौ प्रतिषेधोऽयं सम्पद्यते तद्यथा कारकस्य गतिः कारकस्य गमनं कारकस्य व्रज्येत्याद्युदाहृतम् एतच्च कथमुपपद्यते यदि गत्याद्युपपदेषु तुमुण्ण्वु-

लौ भवततोऽन्यथासिद्धतावचनत्वात् तदभावे कथमिदं समासप्रतिषेधस्य प्रयोजनं न स्याद्, न चान्यस्मिन् ण्वुल्तृचाविति सामान्यलक्षणेन यो विहितस्तत्र ण्वुलि तदन्तेन क्रियावचनस्य समासनिषेधोऽयमुपपद्यते तत्रोपपदस्य भावात् क्रियावचनस्य समासप्राप्तावसत्यां प्रतिषेधस्यानर्थकत्वात्,

तदेवं कारकगतिरित्यादौ गत्यादेः सुबन्तत्वादुपपदसमासस्य प्रसङ्गादुपपद्यमानः प्रतिषेधो घञाद्यन्तेषूपपदेषु क्रियाकार्यं तुमुण्ण्वुलादि ज्ञापयति न तु गत्याद्यर्थनिबन्धनस्य सिद्धरूपस्यार्थस्य क्रियात्वमवगमयति वस्तुस्वभावविपर्ययख्यापनस्याशक्यत्वात् ॥ ३५० ॥

तदित्थं शयितव्यादीनां क्रियावचनानामत्र तृतीयासमर्थतोपपत्तावपि केनाशयेन नैष दोषः सर्वं एते गुणशब्दाः समुदायेषु वर्तन्त इत्याद्युपक्रम्य समुदायेषु वृत्ताश्शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इति ब्राह्मणादीनां शब्दानामध्ययनादिलक्षणक्रियामात्रवृत्तित्वाश्रयेण यत्तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीति प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षो भाष्यकारेण समर्थित इत्याशङ्क्याह—

सर्वस्य परिहाराथ समुदायत्वमाश्रितम् ।
शुद्धायास्संभवान्न स्यात्क्रियाया ब्राह्मणादिषु ॥ ३५१ ॥

सम्भवत्स्यपि होतव्यादौ क्रियावाचिनि तृतीया समर्थे यदर्थस्य समुदायत्वं सर्वं एते शब्दा गुणसमुदायेषु वर्तन्त इत्याश्रितं भाष्यकारेण सिद्धान्ततया तत्रायमाशयश्चूर्णीकृतः सर्वसाधारणं परिहारो यथा स्यादिति अन्यथा शुद्धायाः केवलायाः शयितव्यादिपदोपादानायाः क्रियायाः प्रत्ययप्रकृतित्वेन तृतीयासमर्थायास्सम्भवाद् ब्राह्मणादिशब्दविषये वतिप्रत्ययो न स्याद् ब्राह्मणवदधीते क्षत्रिय इत्यादौ ब्राह्मणादिशब्दो ह्युपचारात्तदेकदेशवृत्त्या क्रियावाची होतव्यपाकादिशब्दस्तु मुख्यया वृत्त्या क्रियाऽभिधायीति सति मुख्ये विषये कुतो गौणपरिग्रहः स्यात्,

नन्वेवं समुदायैकदेशाभावकल्पनयाऽपि क्रियावचनसमर्थने सम्भवति मुख्यविषये कथं गौणपरिग्रह इति कथं न चोद्यते व्याप्तेन्यायात् यासर्वस्य परिग्रह इत्यदोषः, यद्वा क्रियायास्तृतीयासमर्थतामनुप-

पत्नामभ्युपगम्य प्रकारान्तरेण प्रतिसमादधतश्चूर्णीकारस्यासम्भव एव शुद्धक्रियावचनस्य तृतीयासमर्थस्येत्याशयः ॥ ४५१ ॥

तथा हि—

उपमानाविवक्षायां स्वधर्मश्च निवर्तते ।
क्रियाया न श्रुता यस्मादुपमानं समाप्यते ॥ ४५२ ॥

पाकादिपदोपादानायाः क्रियाया उपमानत्वेनापेक्षायां स्वो धर्मः स्वभावोऽसत्त्वभूतलक्षणो निवर्तते यतो नोपमा तस्य श्रवणमात्रात्तत्त्वं परिपूर्णं भवति; अन्वयिधर्मापेक्षायां तत्त्वात् ॥ ४५२ ॥

अपेक्ष्यतां तर्ह्यन्वयिधर्मः किमेतावतोपमानभूतायाः स्वधर्मोऽपैतीत्यत आह—

तृतीयोऽप्याश्रितो भेदो धर्मस्साधारणो द्वयोः ।
व्यापारवान्न कृत्स्नस्य साम्यं कृत्स्ने न विद्यते ॥४५३॥

तृतीयः स्वभावव्यंवस्थाऽर्थमुपमानोपमेयाभ्यामपेक्षितो यो विशेषोऽपरस्माद्व्यावृत्तः तयोर्द्वयोस्समानः सोऽपि नोदासीन एवापेक्ष्यते येनाकिञ्चित्करत्वात्तस्य स्वधर्मान्न क्रियाऽपेयात् किन्तु व्यापारवद्द्वयोः समवायात् तथा च क्रियायामाश्रितत्वाद्गुपमानत्वस्य सम्पादने व्यग्रो व्यापृत इति समानधर्माधारत्वेन क्रिया विप्रकीर्यमाणत्वात् साध्यस्वभावादपैति स्वातन्त्र्येण द्रव्यायमाणा हि स्वाश्रितधर्मवशादुपमेयपरिच्छेदसम्पादनाङ्गभावगमनात् सिद्धतयाऽऽत्मानमुपदर्शयेद् न हि स्वभाव एव रूपेऽवस्थितायाः प्रज्ञापनहेतुत्वमुपमेयं प्रति युज्यते; अनिष्पन्नस्य परं प्रत्यङ्गभावायोगाद्, इत्थं च तैलपाकादिरिदं तदिति प्रत्यवमृष्टसमानधर्माधारतां प्रतिपद्यत इति द्रव्यमसौ होतव्यादिश्च सौष्ठवादितुल्यधर्माश्रयोऽपि तथैवेति न क्रियावाचि तृतीयाऽन्तमस्यामवस्थायां न हीह वास्तवेन रूपेण क्रियाद्रव्यादिः पदार्थो वर्ण्यते; अपि तु सिद्धसाध्यताऽऽदिरूपेण शब्दवाच्येन, तथा ह्येकोऽपि ध्वनिः क्रियागुणद्रव्यरूपतयाऽभिधीयते ध्वनति घण्टेति क्रमोपजातावयवः शब्दसन्तानः पूर्वापरीभूतः साधनप्रतिबन्धोत्पादो यदा विवक्ष्यते तदेयं क्रियाऽपि प्रसृतावयवा ध्वनतीत्याख्यातेनाभिधीयते; यदा तु कारणान्तरनिरासार्थं सम्बन्धिन्या घण्टया विशेष्यते घण्टाया ध्व-

निरिति तदा निष्पन्नरूपोऽसौ गुणः सुबन्तेन शब्देनोच्यते, ध्वनित्वमित्यत्र तु भावप्रत्ययान्तेन शब्देन द्रव्यभावापन्नो जातेर्गुणीभूतः प्रातिपादिकार्थः कथ्यते ध्वनति शब्द इति च कारकशक्तियुक्तः स एवार्थोऽभिधीयते, व्यक्तवर्णस्य चात्र कर्तृत्वमव्यक्तस्य साध्यत्वमित्यनवस्थिता व्याकरणे पदार्थाः, तस्मात्क्रियापदादपि न साक्षात्क्रिया साध्यस्वभावाऽत्र प्रतीयते; अपि तु सिद्धस्वभावेति द्रव्यमेवैतदिति सुबन्तं न क्रियावाच्यस्ति; आख्यातमेव तथा, ततश्चाप्रातिपदिकत्वात्तृतीया नास्ति अत एव च नामाख्यातभेदेन सिद्धसाध्यार्थभेदाद् द्विधा पदं सङ्क्षेपेणोक्तं, तत्रैकस्मात्समानोऽत्र धर्मो व्यापारवानित्यत उक्तं न कृत्स्नस्येत्यादि सकलस्यार्थस्य सकलेन सर्वधर्माणां साम्ये भेदाभावान्न साम्यं सादृश्यमुपमानोपमेयभावाभिधायि संभवति भेदाभेदाभ्यां तदुपपत्तरुक्तत्वादिति ॥ ४५३ ॥

साधारणो धर्मो भेदाभेदाभ्यामत्र सव्यापार एव भवतु द्रव्येण सिद्धरूपेणासावपेक्ष्यते न साध्यस्वभावया क्रिययोपमानभूतयेत्याशङ्कयाह—

द्रव्ये वाऽपि क्रियायां वा निमित्तात्तत्प्रकल्पते ।
क्रियाणां विद्यमानत्वाद् वृत्तिर्न स्याद्वतादिषु ॥ ४५४ ॥

तदिति पूर्वप्रक्रान्तं साम्यं निर्दिश्यते, द्रव्यं वा भवतु क्रिया वाऽर्थान्तरप्रज्ञापनेनोपमानं; सर्वथा सादृश्यनिबन्धनत्वादर्थानां साम्यस्य तद्धेतुर्निमित्तं साधारणो धर्मोऽन्वेष्यः, तथा हि शुद्धं स्वात्मावस्थं द्रव्यमर्थान्तरस्योपमेयस्य परिच्छेदकं न भवतीति तदर्थं समानं गुणमाकाङ्क्षति ततो हि निमित्तात्साम्येन परिच्छेदस्संभवति, एवं क्रियाऽप्यनपेक्षितसमानधर्मा नोपकारायार्थान्तरस्य प्रज्ञापनीयस्य प्रभवतीत्यवश्यमपेक्षणीयं निमित्तमनयाऽपि, तथा च द्रव्यायमाणेयं क्रियात्वं जहाति, साधनव्यापारावस्थाप्रतिपत्तये हि निर्वर्त्यमाना प्राधान्येनोपादीयमाना क्रिया भवति, यदा तु साधनव्यापारावस्थां कथयितुं न प्रकृता नापि क्रिया प्रतिलब्धप्राधान्येनोपादीयते किन्तु धर्मान्तरं प्रत्याश्रयभूता साधनव्यापारनिरपेक्षोपादीयते तदा व्यापारानपेक्षया धर्मान्तराणामाश्रयभूतत्वेन चेदं तदिति व्यपदेश्यं द्रव्यमेवोच्यते न क्रियाऽसौ, यदि पुनरनपेक्षितनिमित्तानां स्वरूपादेव क्रियाणामुप-

मानत्वं युज्येत तदाऽसां शुद्धानामुपमानभूतानां सम्भवात् किमर्थं गौणक्रियावचनगवादिशब्दविषये वतिप्रत्ययो भवेत् ? सम्भवति मुख्ये विषये गौणपरिग्रहस्यान्याय्यत्वादिति गोवद् ब्राह्मणवदिति प्रयोगो न स्यात् ॥ ४५४ ॥

यदा तु साधारणधर्माश्रयेणौपम्यं भवति तदा क्रियाभिरपि धर्मान्तराणामपेक्षणादुक्तनयेन स्वरूपहानान्मुख्ये विषयेऽसंभवति गौणाश्रयणं युक्तमित्याह—

अभावात्केवलायास्तु तद्वानर्थः प्रतीयते ।
प्रधानासम्भवे युक्ता लक्षणार्था क्रिया श्रुतिः ॥ ४५५ ॥

क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावात् प्रथमश्रुतं तेनेत्येतत्क्रियोपाधिना यदा सम्बध्यते तदा प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षेऽपि यथोदितन्यायेन शुद्धायाः क्रियायास्सम्भवो नास्तीति श्रौतार्थपरित्यागे लाक्षणिकोऽर्थः स माश्रीयते स्वाधारेण नित्यमवियोगाच्च क्रियायाः स एवाविनाभावितया लक्ष्यत इति तृतीयासमर्थं क्रियाऽऽविष्टद्रव्यवचनमाश्रीयते ॥४५५॥

ततश्चैकदेशवृत्त्या ब्राह्मणादयः क्रियावचनाः प्रकृतास्तद्वदेव शयितव्यादयोऽपि ह्यत्रोपमानत्वे ब्राह्मणादिभिस्सर्वथा साम्यमित्याह—

क्रियाऽन्तरेषु सापेक्षाः क्रियाशब्दाः क्रियाऽन्तरे ।
उपकाराय गृह्यन्ते यथैव ब्राह्मणादयः ॥ ४५६ ॥

क्रियान्तरेऽन्यस्यां क्रियायां क्षत्रियाध्येतव्यादिलक्षणायामुपकाराय सादृश्येन परिच्छेदाय क्रियाशब्दा उपमानवचना ब्राह्मणाध्येतव्यादयः क्रियान्तरेषूपमानहेतुसौष्ठवादिषु साकाङ्क्षाः प्रयुज्यन्तेऽसञ्च यथाऽध्ययनादिसादृश्यहेतुक्रियाऽपेक्षा ब्राह्मणादयश्शब्दाः क्षत्रियादिपरिच्छेदायोपादीयन्ते तथैत इति सर्वप्रकारं क्रियाशब्दानान्द्रव्यवचनैरुपमानत्वे साम्यमित्युभयेऽपि वृत्तिमनुभवन्तीत्यर्थः ॥ ४५६ ॥

तत्रैतत्स्यात् क्रियाऽप्युपमानत्वेनोपादीयमाना यदि धर्मान्तरापेक्षिणी तदाऽनवस्थाऽत्रेत्याशङ्क्य निदर्शनपूर्वकं तामभ्युपगन्तुमाह—

यथा प्रकर्षस्सर्वत्र निमित्तान्तरहेतुकः ।
द्रव्यवद् गुणशब्देऽपि स निमित्तमपेक्षते ॥ ४५७ ॥

न वै द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षापकर्षौ स्त इति निरुपाधेरतिशयाभावात् संसर्गा धर्मान्तरनिमित्तः प्रकर्षोऽस्य व्यवस्थापितः शुक्लतरः पट इति स्वसमवायिशुक्लगुणहेतुकोऽतिशयः, एवं यदाऽसौ शुक्लो गुणोऽतिशयवत्त्वेन विवक्ष्यते तदा द्रव्यायमाणः स्वशब्देनाभिहितो भास्वरताऽऽदिस्वगतनिमित्तापेक्षस्तथोच्यते शुक्लतरमस्य रूपमिति ॥४५७॥

अत्रैवाथ निदर्शनान्तरमाह—

यो य उच्चार्यते शब्दः स स्वरूपनिबन्धनः ।
यथा तथोपमानेषु व्यपेक्षा न निवर्तते ॥ ४५८ ॥

इह करणसन्निवेशी परिगृहीतक्रमः शब्दो वाचकोऽग्निमन्नोदात्तमधीष्वेति; तस्य च निरुपाधेर्वाचकत्वायोग इति स्वरूपक्रममुपाधित्वेनासावाश्रयति तथा च यदधिष्ठानाः श्रुतयः प्रत्याय्यमर्थमभिनिविशन्त इति ब्रह्मकाण्डेऽभिहितं तदेप च संहृतक्रमं स्वरूपमस्याभिधेयमर्थमपि हि स्वरूपाच्छुरितशब्दो वक्तीति निर्णीतचरं, तत्र करणसन्निवेशिनः स्वरूपाच्छुरितस्य वाचकत्वे प्रयोगस्ं वाच्यं स्वरूपं; तदपि यदा कारणोपारोहि तदाऽप्यपरं वाच्यं संहृतक्रमं कल्पयितव्यमिति सर्वत्र त्रितयमन्वयिनिमित्तं तद्वानभिधेयश्चेति, तदेव वीप्सया सार्वत्रिकत्वेन दर्शयति-यो य इति, यदपि हि प्रवृत्तिनिमित्तं स्वरूपं तदपि यदा कारणसन्निवेशि भवति तदाऽपरं प्रवृत्तिनिमित्तमवश्यापेक्ष्यं निरुपाधेर्वाचकत्वाभावादिति कृतनिर्णयमेतत्काण्डान्तरे पूर्वमहापीति न पुनरिह वितन्यते, एवं यथा प्रकर्षे धर्मान्तरस्य यावत्सम्भवो वचसस्तावत् परिकल्पना स्वरूपे च स्वरूपान्तरस्य तथौपम्येऽपि निमित्तस्य प्रकल्पनाद् उपमानमुपमेयं तयोश्च साधारणो धर्म इति सर्वत्र त्रितयमपरिहार्यम् अतश्च ब्राह्मणवत् क्षत्रियोऽधीत इत्यध्ययनं साधारणो धर्मः तस्याप्युपमानत्वे ब्राह्मणाध्ययनेन क्षत्रियाध्ययनं तुल्यमिति सौष्ठवादि धर्मान्तरं साधारणं कल्प्यं तस्याप्युपमानत्वेऽन्यद्धिति शब्दव्यापारोपरमान्निमित्तेऽनवस्थाया निवृत्तेर्नावस्थेयं मूलक्षयकरी पर्यवसानसम्भवात् ॥ ४५८ ॥

तदेवं शुद्धायाः क्रियायाः तृतीयासमर्थाया असम्भव इति पूर्वपक्षभाष्यं समर्थितम्, इदानीमत्रेवेदमयुक्तं वर्तत इति यद्भाष्यं-

तत्पूर्वपक्षसमर्थनानुवादेन गमयति—

क्रियावृत्तेस्तृतीयाऽन्तस्यैवं चासम्भवे सति ।
प्रसिद्धन्यायकरणो भाष्ये युजिरुदाहृतः ॥ ४५९ ॥

इदमयुक्तं वर्तत इति युजिक्रियायाः करणं किमिति नोपात्तमिति चोद्ये ? कथ्यते प्रसिद्धत्वात् करणस्य भाष्यकारेणानुपादानं वचनेनेत्यर्थः, तथा हि—तृतीयाऽन्तस्य क्रियावचनस्योक्तेन न्यायेनासंभवः प्रतिपादित इति न्यायलक्षणमत्र करणं प्रसिद्धेः न साक्षान्निर्दिष्टं; तेन न्यायेनोक्तमित्यर्थः, यत्किल क्रियास्वरूपसामर्थ्यपर्यालोचनया साधनमवगम्यते तस्य स्वशब्देनोपादानमनादृतं, तद्यथा अर्हन्निति विशिष्टमेव कर्म सत्कारादि प्रतीयत इति न स्वशब्देनोपादीयते, वर्षतीति च प्रसिद्धेः कर्मणोऽकर्मिकेयं क्रियोक्ता कर्ता चात्र प्रसिद्ध इति न स्वशब्देनावश्यं कथ्यते देव इति ॥ ४५९ ॥

यस्तु मन्यतेऽन्तर्भूतमत्र क्रियास्वरूप एव न्यायलक्षणं करणमिति न प्रयोगमर्हतीति तन्मतं निरस्यति—

अन्तर्भूते तु करणे प्रयोगो न पुनर्भवेत् ।
न्यायेनायुक्तमित्यत्र जीवतौ प्राणकर्मवत् ॥ ४६० ॥

यथा जीवति प्राणान्धारयति जायतेऽस्त्यात्मानं बिभर्तीति प्राणादिलक्षणस्य कर्मणः क्रियास्वरूपेऽन्तर्भावाज्जीवति प्राणान् अस्त्यात्मानमिति प्रयोगो न भवति; एवं न्यायलक्षणस्य करणस्य युजावन्तर्भावे न्यायेनायुक्तमुपपत्त्या युक्तमिति न कदा चित्प्रयोगो भवेद् बहिर्भूतं हि साधनं क्रियायाः पृथक्प्रयोगमर्हति नान्तर्भूतं तस्मात्प्रसिद्धिरेव करणस्याप्रयोगेऽनुसरणीया, एतच्चान्वाख्यानसमयपालनाय कथ्यते, अयुक्तमित्यस्य शब्दस्यान्वाख्याने युजिक्रिया प्रकृत्यर्थः करणं न्याय इति ॥ ४६० ॥

परमार्थतः पुनानरस्तावयवविभागोऽयं शब्दो नात्र का चिद्युजिक्रिया यस्या कारणमुच्येत व्युत्पत्तिकर्मणि केवलं क्रियेयं परिकल्प्यत इत्याह—

शास्त्राभ्यासाच्च भेदोऽयमयुक्तमिति वर्ण्यते ।
अशोभनमसम्बन्धमिति रूढिर्व्यवस्थिता ॥ ४६१ ॥

अन्वाख्याने व्युत्पत्तिनिमित्तमनुगुणाया उपादानादकरणिकायाश्च तस्या असम्भवात्प्रसिद्धो न्यायः करणं साक्षान्नोपात्तमिति भाष्यकाराभिप्रायोऽयमस्माभिर्व्याख्यायते, प्रयोगे तु लौकिके निरस्तावयवविभागोऽशोभनमसम्बन्धमन्याय्यमश्लिष्टमर्थमयुक्तः शब्दः प्रतिपादयतीति नात्र युजिक्रिया का चिदित्यनेनैवाशयेन भाष्यकारः करणं नात्र निरदिक्षत्॥ ४६१ ॥

तदेवं क्रियावाचिनस्तृतीयाऽन्तस्याभावात्प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षाक्षेपः; असम्भव एव त्वस्य पक्षस्येति प्रतिपादयितुमाह—

विविभक्तिः प्रकृत्यर्थं प्रत्युपाधि कथं भवेत्।
विभक्तिपरिमाणे च प्रकल्प्यं विषयान्तरम् ॥४६२ ॥

तेनेति तृतीयासमर्था प्रकृतिरत्र प्रधानं विशेष्यत्वात्तदर्थमुद्दिश्य क्रियेत्ययमुपाधिः प्रथमान्तत्वेन भिन्नविभक्तिः कथमुपपद्यते सामानाधिकरण्याभावाद् अर्थविशेष उपाधिस्तदन्तवाच्यः समानशब्दो य इति हि समानाधिकरणोऽर्थ उपाधित्वेन लक्षणीयः तद्यथा द्रुतिहरिः पशुः दण्डप्रहरणमस्यां दाण्डा सास्य देवतेति प्राजापत्यइत्यादि विशेषणं त्ववच्छेदकमात्रलक्षणं विविभक्त्यपि भवति यथा गार्गिकया श्लाघत इति, तत्रैतत्स्यात् सम्बन्धान्यथाऽनुपपत्त्या विभक्तिविपरिणामः कथ्यत इति; तच्च न श्रुतस्य प्रथमाऽन्तत्वमस्येदमेवोत्पत्तिवाक्यमित्यन्यत्र कृतार्थत्वाभावात् कथं विपरिणामः; परिणामे हि विषयान्तरं प्रकल्प्यं यत्र कृतार्थत्वं स्याद्, अन्यथा प्रथमाऽन्तश्रुतेर्निष्फलता स्याद्, ऊहन्यायो हि परिणामः; तत्र च प्रकृतौ श्रुतस्य विकृतावन्यथात्वं न्याय्यम् ॥ ४६२ ॥

एतदेवोपपादयति—

विभक्त्यन्तरयोगो हि यस्य तद्विषयान्तरे।
विभक्त्यन्तरसम्बन्धस्सामर्थ्यादनुमीयते ॥ ४६३ ॥
सारूप्यात्तु तदेवेदमिति तत्रोपचर्यते।
शब्दान्तरं विभक्त्या तु युक्तं शास्त्रे तदश्रुतम् ॥ ४६४॥

यस्य शब्दस्य श्रुता विभक्तिः क चिद्विषये केन चिदुपकारेण समन्वयमेति तस्यान्यस्मिन् योगे साक्षादनिर्दिष्टसम्बन्धिनि प्रकृत-

त्वात् स्वरितलिङ्गादपेक्षणीयत्वे श्रुतयैव विभक्त्या समन्वयायोगे तद-न्यथाऽनुपपत्त्या तदन्वययोग्यविभक्त्यन्तरसम्बन्धोऽनुगम्यते, तत्र च नित्यत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धस्य नोपात्तस्य शब्दस्य तदर्थस्य वाऽन्य-थाभावो युज्यत इति शब्दान्तरमेव योग्यविभक्तियुक्तं साक्षादनुच्चरि-तमप्युत्प्रेक्ष्यते, प्रकृतिभागेन तु पूर्वेण सादृश्यादभेदाध्यवसाये स एव शब्दो विभक्त्यन्तरेण परिणमत इति परिणामव्यवहारः, तद्यथा—तदेव क्षीरं दधि जातमिति परिणामः, अत्रापि हि क्षीरधर्माणां केषां चिद-न्वयाद् भेदेऽपि क्षीराद् दध्नः परिदृश्यमाने परिणामव्यवहारः; तदे-वेदमिति च प्रत्यभिज्ञानम्, एवमिहापि प्रत्ययभागभेदेऽपि प्रकृति भागान्वयादभेदाध्यवसायः,

इत्थं च विभक्तिविपरिणामो भावतोऽन्यस्यैव कल्पनमूह इति कथमुत्पत्तिवाक्य एव श्रुतस्य युज्यते, प्रकृतौ ह्युपयुक्तस्य विकृता-वूहो न्याय्यः, तथाहि—भूवादयो धातव इति संज्ञासम्बन्धे धातव इति प्रथमायाः श्रुतायाश्चरितार्थत्वेऽनुदात्तङित इत्यादौ समन्वयान्यथाऽनु-पपत्त्या पञ्चम्यन्तं धातोरिति शब्दान्तरमनुमीयते तस्मादुच्चार्यमाणा विभक्तिरुपयोगवती कस्मिंश्चिद्वाक्यार्थे प्रदर्शनीया ततो विभक्तिवि-परिणामः कथ्यते, अन्यथा यद्विभक्तिरवयव उच्चारितस्तद्विभक्त्यर्था-पेक्षो वाक्यार्थो यदि नाभिप्रेतस्तदा तद्विभक्त्युच्चारणमनर्थकमेव स्याद्; न ह्यन्यथोच्चारयितव्येऽन्यथोच्चारयतो वक्तुः कश्चिद् गुणो-लक्ष्यते, असम्बन्धाभिधायित्वमेव हि परं स्यात् कश्चित्पुनरेक विभ-क्त्यर्थान्तर्भावतात्पर्येण निर्देशाद्यथायथं तदुपयोगो युज्यत एव तद्यथा—अनल्विधाविति सर्वविभक्त्यन्तसमासः नानाविभक्त्यर्थयो-गो हि प्रातिपदिकार्थसकृन्निर्देशेऽन्यत्राभिप्रेतः, तथा चार्थतन्त्रे तन्त्रनिर्देशे श्रुताया विभक्तेर्नान्तरीयकत्वमवस्थाप्य विधिशब्दमन्तरे-णापि च विवक्षितार्थलाभो वर्णितः ॥ ४६३-४६४ ॥

इह तु क्रियेति नियतत्वाद्विभक्त्यंशस्य नैतद्युज्यते वर्णयितुं तृती-याऽर्थेनैव समन्वयस्येष्टेः ततश्च तेनेत्यस्मात्प्रथमं प्रथमा प्रकृतिस्तृती-याऽन्तावगतेति तदनुरोधात् क्रिययेत्यपि तृतीया निर्दिश्येत; अन्यथा प्रथमानिर्देशे प्रधानस्य तृतीयाऽन्तस्य तदनुरोधेन विपरिणामाभावा-त्कथं समन्वय इत्याह—

प्रकृतिश्चेत्तृतीयाऽन्ता तेनेत्यस्मात्प्रतीयते ।

क्रियेति प्रथमाऽन्ता सा कथं भवितुमर्हति ॥ ४६५ ॥

परिणामयोगस्योपपादितत्वाद् विविभक्तित्वे कथं सम्बन्ध इत्युक्तमेतत् ॥ ४६५ ॥

सत्यपि वा विभक्तिपरिणामे तेनेत्यनेन क्रिययेत्यस्यासमन्वय एवेत्याह—

क्रिययेति तृतीया च प्रयोगे कस्य कथ्यताम् ।
तेनेत्यस्य हि सम्बन्धः सूत्रस्थेन न विद्यते ॥ ४६६ ॥

सूत्रे श्रुतेन तेनेत्यनेन क्रिययेत्यस्य लिङ्गभेदात् सम्बन्धो न विद्यत इति कस्य प्रयोगे क्रिययेति तृतीयोपाधिः कथ्यतां न कस्य चिदित्यर्थः समानलिङ्गस्य सम्बन्धिनः प्रयुज्यमानस्यासम्भवात् क्रियया तुल्यमित्येवं प्रत्ययार्थेन समन्वये तु प्रकृतेरयमुपाधिर्न स्यात् ॥ ४६६ ॥

तदेवं सम्बन्धमाक्षिप्य समर्थयितुमाह—

सोपस्कारेषु सूत्रेषु वाक्यशेषस्समर्थ्यते ।
तेन यत्तत्तृतीयाऽन्तं क्रिया चेत्सेति गम्यते ॥ ४६७ ॥

इह सूत्रे वाक्यानां क्रियापदाश्रवणात् साध्याहारत्वमवसीयते लक्ष्यानुगुण्येन च लक्षणप्रणयनाद्यथायथं लक्ष्यभेदानुसारेण क्रियापदमध्याहर्तव्यं ततश्चात्र चेच्छब्देन संबन्धभेदस्यावेदनाद्यत्तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीत्येवं वाक्यशेषसमर्थनादुपपन्नस्संबन्धः, अयमत्राशयः मा भूत्सूत्र एव विपरिणामः तस्य तु यत्समन्वयवाक्यं व्याख्यानरूपं तत्र परिणामोपपत्तिः, तत्र च तेनेति तृतीयानिर्देशः प्रकृतेस्तृतीयाऽन्तताप्रज्ञापने चरितार्थ इति चेच्छब्देन पुनः प्रत्ययस्पृश्योपाधिसम्बन्धमनुभवितुं स्वातन्त्र्यमापादितस्य तस्य युज्यते यथोपाधिपरिणामः, तद्यथा—इको गुणवृद्धी इत्यस्याः परिभाषायाः समप्रधानविषयोपकारकत्वं यत्र तु गुणवृद्धी इति ब्रूयात् तत्रक इत्युपस्थितं द्रष्टव्यमिति वाक्याध्याहारेण समर्थ्यते ॥ ४६७ ॥

तदेवमत्र क्रियेत्युपाधेस्तेनेत्युपाधिमता समन्वयो वाक्याध्याहारेण, न चावश्यं समानशब्द एवोपाधिरन्यथाऽपि सम्भवादित्युपाधि-

वैलक्षण्यं प्रतिपादयितुमाह—

उपाधेः कस्य चिद्वाक्ये प्रयोग उपलभ्यते ।
प्रतीयमानधर्मान्यो न कदा चित्प्रयुज्यते ॥ ४६८ ॥

तदस्यां प्रहरणमिति नेदमेव साक्षात्प्रत्ययविधानवाक्यं पञ्चम्या-श्रवणाद् अपि तु प्रयोगे दण्डः प्रहरणमस्यां क्रियायां मुष्टिः प्रहरण-मस्यां क्रियायामिति भिन्नानां वाक्यानामिति सामान्येनानुकरणं प्रयोगवाक्ये च दण्डादेर्व्यभिचारिणी प्रहरणरूपता सामानाधिक-रण्येनोपादीयत इति तथैव सूत्रेऽप्यनुकारः, तदयमुपाधिः समानशब्दो-पात्तस्य लोके भेदविषये व्यभिचारात् प्रयोगः, अपरः पुनरुपाधिः साम-र्थ्यगम्यस्वभावत्वात् प्रयोगे नैव श्रूयते ततश्च तस्य प्रयोगेऽश्रवणात्सू-त्रेऽपि तथैवानुकरणं नास्ति केवलं यथा कथं चित्सूत्रेऽसावुपलक्षणीयः, तथा चायमिह क्रियालक्षण उपाधिः, न हि ब्राह्मणेन तुल्यमधीते क्षत्रिय इत्यत्र ब्राह्मणगतत्वेन क्रिया साक्षात्प्रयुज्यते; अपि तु साम-र्थ्यात्प्रतीयत इति तस्यास्योपाधेः प्रथमाऽन्तस्यापि सूत्रे निर्देशे न क-श्चित्पर्यनुयोगो; वाक्याध्याहारेण समन्वयोपपत्तेः ॥ ४६८ ॥

तत्र प्रतीयमानोपाधेरुदाहरणमाह—

नीलमुत्पलमित्यत्र न विशेष्ये न भेदक ।
कश्चित्तद्धर्मवचनो वाक्ये शब्दः प्रयुज्यते ॥ ४६९ ॥

नीलमुत्पलमित्यत्र वाक्ये सामानाधिकरण्यादेव गम्यमानत्वा-त्तद्धर्मस्य विशेषणविशेष्यत्वस्य तदभिधायि नीलं विशेषणमुत्पलं-विशेष्यमिति न प्रयुज्यते शब्दः; केवलं सूत्र एव विशेषणं विशेष्येणेति पदयोरवच्छेदार्थः प्रयोगः ॥ ४३९ ॥

अतश्च—

अत्यन्तानुगमात्तत्र न सूत्र न च विग्रहे ।
विभक्तिपरिणामेन किञ्चिदस्ति प्रयोजनम् ॥ ४७० ॥

अवच्छेद्यावच्छेदकत्वस्यात्यर्थेनान्तर्भावाद् नीलं च तदुत्पलं-चेत्यत्र वाक्ये विशेष्यशब्दस्य सूत्रे तृतीयाऽन्तस्य विशेष्यमुत्पलमिति नास्ति परिणामफलं सामानाधिकरण्यादेव विशेष्यत्वस्यावगतत्वाद्,

इत्थं च वाक्ये प्रयोगाभावाद्विशेष्यादेशशब्दस्य सूत्रेऽपि कस्यानुकरणमिदं स्याद् यदनुरोधाद्विशेष्येणेति तृतीयाऽन्तं प्रथमाऽन्ततया विपरिणम्येत ॥ ४७० ॥

एवंजातीयके विषये विभक्तिपरिणामस्याप्रसक्तिः प्रकृतोपपादनपरतयोच्यते न तु विशेष्येत्यत्र विभक्तिपरिणामः समन्वयार्थः संभाव्यते; श्रुतेनैव समन्वयोपपत्तेः, अत एवैतन्निदर्शनीकृत्य प्रकृते योजयितुमाह--

तृतीयाऽन्तं क्रियेत्येतद्विग्रहे न प्रयुज्यते ।
यथा दण्डः प्रहरणं क्रीडायामिति दृश्यते ॥ ४७१ ॥

ब्राह्मणेन तुल्यमधीते क्षत्रिय इत्यत्र विग्रहवाक्ये क्रियेति तृतीयाऽन्तस्य प्रयोगो नास्ति यस्मादुपमेये श्रुता क्रियेति सामर्थ्यादुपमानेऽपि प्रतीयते; अन्यथोपमामोपमेयभाव एव न स्यादिति वाक्ये प्रयुज्यमानायाः क्रियायाः किमनुरोधाद्विभक्तिपरिणामः सूत्रे स्यादिति यथा कथं चिदप्युपक्षेपेऽस्योपाधेर्न दोषः, दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायामित्यत्र तु वाक्ये प्रहरणस्योपाधेः प्रयोगो दृश्यते प्रहरणक्रियायाः साधकतमत्वं हि दण्डस्य न दण्डपदप्रयोगादेव गम्यते स्वार्थमात्रस्य ततः प्रतिपत्तिरिति स्वशब्देन प्रहरणमित्यनेन तस्य तत्त्वमावेद्यते तथा च तथैव सूत्रेऽनुकारः ॥ ४७१ ॥

तत्रैतत्स्याद्--नीलं विशेषणं विशेष्यमुत्पलमित्यपि प्रयोगो दृश्यत इति कथमिदमन्तर्भूतधर्मण उपाधेरनदर्शनं स्यादित्याशङ्क्यापरं निर्विवादमत्रोदाहरणमाह--

घविधौ पच्च संज्ञायामिति सूत्र उदाहृतम् ।
उपादानं प्रयोगेषु तस्यात्यन्तं न विद्यते ॥ ४७२ ॥

पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेत्यत्र घप्रत्ययविधौ संज्ञायामिति प्रयुक्तो य उपाधिः तस्य प्रयोगेष्वत्यन्तमनुच्चारणं प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य संज्ञात्वात् समानशब्दोऽयमुपाधिर्गतार्थत्वान्नोपादीयते, एवं क्रियेत्यपि ॥ ४७२ ॥

तत्रैतत्स्यात् प्रधानानुविधायित्वाद्‌ गुणानां तेनेत्यभिसंबन्धे क्रिय-

येत्यवश्यं विपरिणमनीयमित्याशङ्क्याह—

यैरप्रयुक्तैः संस्कारः प्रधानेषु प्रतीयते ।
ते भेदेऽपि विभक्तीनां निर्दिश्यन्त उपाधयः ॥ ४७३ ॥

प्रयोगे प्रयोगमन्तरेणापि क्रियेत्ययमुपाधिः प्रधानातिशयाय प्रभवतीति किं प्रधानानुवृत्त्या, तथा हि भिन्नविभक्तित्वेऽपि यदि प्रधानोपकारोऽपि घटेत तदा प्रधानविभक्तिराश्रीयेत यावताऽन्यविभक्तित्वेऽपि व्यपदेशमात्रफलत्वादुपाधेर्लभ्यते प्रधानोपकार इति न तद्विभक्तावत्रादरः, तथा हि क्रिययेत्यपि विभक्त्युपादाने भिन्नलिङ्गत्वादसामानाधिकरण्यं तदवस्थमिति यथा कथं चिदप्युपक्षेपो गुणानां लभ्यते प्रधानोपकारसम्पादनायोपादानतात्पर्यादभिसम्बन्ध इति स्थितम् ॥ ४७३ ॥

एवं प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे क्रियावचनस्य तृतीयाऽन्तस्यासम्भवात्सर्वं एते शब्दा गुणसमुदायेषु वर्तन्त इति क्रियावाचिनस्तृतीयाऽन्तताऽसमर्थनार्थं 'यद्भाष्यं तदिदानीं व्याचष्टे—

समुदायेषु वर्तन्त भावानां सहचारिणाम् ।
शब्दास्तत्त्वाविवक्षायां समुच्चयविकल्पयोः ॥४७४ ॥

गौरत्वशुच्याचारत्वपिङ्गलकेशत्वादीनां नियतजात्याच्छुरितानां सहभाविनां धर्माणां यस्समुदायस्तत्र वाचकत्वेन ब्राह्मणादिशब्दा वर्तन्ते, यद्यपि चैते धर्माः कदा चिद् व्यभिचारान्न नियोगतः सहभाविनस्तथाऽपि ये यज्जातिसहचरा धर्मास्ते तज्जातिनिमित्तेन शब्देनोच्यन्त इति ब्राह्मणत्वादिजात्या सहभावो व्यभिचारो विवक्षितः, अत एव शब्दार्थसङ्करो न भवति सर्वेषां मात्राकलापवचनत्वेऽपि नियतजातिसाहचर्योपलक्षिताः प्रतिनियता एव शब्दानामर्था यतस्तदेतत्पुनः समुच्चयस्य विकल्पस्य चाविवक्षायां समुदायवचनत्वमुच्यते शब्दानामविद्यमानो विकल्पोऽयं वाऽयं येत्येवंरूपोऽविद्यमानश्च समुच्चयोऽयं चायंचेत्येवंरूपो यस्य तस्य समुदायस्य विवक्षायाम् ॥४७४॥

ननु मा भूद्विकल्पः समुदायार्थविरोधित्वादत्र समुच्चयस्तु युगपदनेकार्थरूपः कथं समूहार्थतां विरुणद्धीत्याशङ्क्याह—

समुच्चयस्तु क्रियते येषु प्रत्यर्थवृत्तिषु ।

भेदाधिष्ठानया योगस्तेषां भवति सङ्ख्यया ॥ ४७५ ॥

प्रत्यर्थवृत्तित्वे वाचकस्य समुदायस्समुच्चयरूपेण वाच्यस्स्यात् तथा हि समकक्षतया समुदायान्तर्गतानामवयवानामभिधाने सर्वं प्राधान्येन समुच्चिता अभिहिता भवन्ति, एवं च भेदस्योद्भूतत्वात्प्रधानार्थप्रयुक्तं बहुवचनं स्यात्, तद्यथा वृक्षा इति भेदप्राधान्येनाभिधीयमाना बहुत्वयोगिनः, यदा तु वनमितिवद्विगलितभेदः समुदायोऽभिधीयते तदैकवचनमेवार्थैकत्वान्न्याय्यं, तदा च भेदाधिष्ठानस्य समुच्चयस्याभावः ॥ ४७५ ॥

एवमिह समुदायार्थत्वे प्रत्यर्थवृत्तित्वायोगात् समुच्चयाभावो यदि तर्हि न तुल्यकक्षतया मात्राकलापोऽभिधीयते तदा जातिविशिष्टद्रव्याभिधानपक्षादस्य पक्षस्य को भेद इत्याह—

सर्वैर्विशिष्टास्तैरर्थैर्जन्यन्ते सहचारिभिः ।
बुद्धयः प्रतिपत्तॄणां शब्दार्थास्तानतो विदुः ॥ ४७६ ॥

जातिगुणक्रियाभिः सहभाविभिरर्थैः प्रतिपत्तॄणां यतो विशिष्टास्वदाच्छुरिता जात्यवच्छिन्नार्थग्राहिण्यो बुद्धयो जायन्ते; अतो बुद्ध्यनुसारेण निरूपितेऽर्थे शब्दप्रयोगात्ततोऽपि तथैव प्रतिपत्तेर्गुणसमुदाय एव प्रतीयमानः शब्दार्थ इति व्यवस्थाप्यते, द्रव्यस्य चार्थक्रियोपयोगात्तदेव प्रधानं जातिगुणक्रियाऽऽदिधर्मसंसृष्टमभिधानगोचरः इत्यर्थैक्यादत्राप्येकवचनमेव जात्याविष्टं तु द्रव्यमेवोच्यते, द्रव्याभिधानपक्षे क्रियागुणास्तु द्रव्यस्य निर्गुणस्य निष्क्रियस्य चानुपपत्तेः सामर्थ्यादवगम्यन्त इति पक्षान्तरादस्य विशेषः पक्षस्य सर्वस्याप्यभिधागोचरत्वादत्र ॥ ४७६ ॥

तदेतदाह—

संसृष्टाः प्रत्ययेष्वर्थास्सर्व एवोपकारिणः ।
तेषां प्रत्ययरूपेण सर्वेषां शब्दवाच्यता ॥ ४७७ ॥

बाह्यं वस्तु स्वभावत एव निरंशत्वाद्विशिष्टं न तत्र भेदपूर्वकः संसर्गव्यवहारः कश्चित् , तत्पुनर्बुद्धौ विपरिवर्तमानमनादिवासनाविभ्रमजुषां प्रत्ययानामविकलनमविषय इति परिकल्पितभागविभागे-

नावसीयते अवसाय च पृथक्प्रत्ययैरनुसन्धीयते तथा च प्रत्ययेष्वेवार्था जातिगुणक्रियाद्रव्यलक्षणा भेदपूर्वकं संसर्गं भजन्त इति न तदभिप्रायेण समुदाये वाचोयुक्तिः, तथा हि प्रत्ययोपारूढाकाराभिधायिनः शब्दा बाह्यमभिनिविशन्ते भेदाध्यवसायादिति मात्राकलापात्मनोऽर्थस्य सर्वस्यैव बुद्धिविपरिवर्त्याकारानुविधानेन वाचकाश्शब्दा व्यवस्थाप्यन्ते बुद्धावपि च यथा बाह्यं गुणप्रधान भावेनार्थानामुपारोहाज्जातिगुणक्रियासंसृष्टस्य द्रव्यस्यैव प्राधान्येनाभिधानादैकार्थ्यं भवति ॥ ४७७ ॥

यद्येवं द्रव्यस्यैवाभिधानमस्तु को विरोधो गुणसमुदायनय इत्याशङ्क्याह—

केवलानां तु भावानां न रूपमवधार्यते ।
अनिरूपितरूपेषु तेषु शब्दो न वर्तते ॥ ४७८ ॥

निरूपणपूर्वकत्वादभिधानस्योपाधिविविक्तस्य च द्रव्यमात्रस्य रूपमगोचरो निरूपणाया इति ॥ ४७८ ॥

संसृष्टोपाधिद्रव्यं गुणसमुदायदर्शने शब्दवाच्यं तत्र समुदाये प्रवृत्ताश्शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते, तद्यथा पूर्वे पञ्चाला इत्युक्तेजनपदवचनस्य च पञ्चालशब्दस्य प्रसिद्धस्यैकत्वाज् जनपदस्य पूर्वशब्देन विशेषणानुपपत्ताववयवे वृत्तिस्समुदायशब्दस्य, ततश्च समुदायात्प्रच्युत्यावयवे वर्तमानश्शब्दो नित्यमर्थसम्बन्धमाक्षिपेदित्याशङ्क्य समर्थयितुमाह—

पूर्वशब्दप्रयोगाच्च समुदायान्न निवर्तते ।
वर्ततेऽवयवे नापि नोपात्तं त्यजते क्व चित् ॥ ४७९ ॥

शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वान्नेह समुदायाद्वाच्याद्विचलति पञ्चालशब्दः पूर्वशब्दप्रयोगाद्धेतोः नापूर्वमवयवे वाचकत्वमासादयति निरूढस्य त्यागोऽपूर्वस्य चोपादानं न क्व चिद्विषये शब्दानामिष्टम् ॥ ४७९ ॥

यदि तद्युपात्तस्य समुदायस्य न त्यागस्तदा कथं समन्वयः तस्मात्समुदायेन समन्वयान्यथाऽनुपपत्त्या समुदायशब्दोऽप्ययमवय-

वमुपादास्यत इत्याशङ्क्याह—

समुदायाभिधायी च यदि भेदं विशेषयेत् ।
तत्रातुल्यविभक्तित्वं पूर्वकायादिवद्भवेत् ॥ ४८० ॥

एकत्वाज्जनपदस्य पूर्वशब्देन व्यवच्छेद्याभावात्समुदायाभिधायी पञ्चालशब्दोऽत्र पूर्वशब्देन सम्बन्धानुरोधाद् भेदमेकदेशं यदि व्यवच्छिन्द्यात् तदाऽवयवोपजनिते व्यतिरेके समुदायस्य षष्ठ्या भाव्यमिति समानविभक्तित्वं न स्यात् यथा कायस्य पूर्वः परो वा भाग इति; एवं पञ्चालानां पूर्व इति स्यात् तथा च सामानाधिकरण्यबाधः, न च बाधितेऽपि सामानाधिकरण्ये मुख्यार्थत्यागेनावयवार्थोपादानं युक्तं नित्यत्वात्सम्बन्धस्य तस्मादत्यजत एव मुख्यार्थमवयवोपादानं वैयधिकरण्येन स्याद् अत्र न सामानाधिकरण्येनेत्यर्थः ॥ ४८० ॥

इदानीमवयववृत्तिं समर्थयते—

समूहे च प्रदेशे च पञ्चाला इति दृश्यते ।
तथा विशेषणं सर्वे इत्येतदुपपद्यते ॥ ४८१ ॥

इहेमे पञ्चालादयश्शब्दा निवासाधिकरणभावानुगमनेन वा व्युत्पाद्येरन् व्युत्पत्तिप्रत्याख्याने वा स्वाभाविकार्थविशेषसंबन्धास्समनुज्ञायेरन् ? पूर्वत्र पक्षे यथा संस्थायस्याविशेषः समस्तजनपदाभिधेयस्वामिविशेषाणामाधारभावमनुभवति तथा तदेकदेशोऽपि न ह्ययमवयवी कायादिवदपि तु वनस्थानीयः तथा च सकलावयवस्य समूहस्यादर्शनात् प्रत्यवयवं परिसमाप्तेश्च भागश एवाधारतां प्रतिपद्यते ततश्च निमित्तरूपानुविधानेन निमित्तिनमभिदधदयं शब्दः समुदायैकदेशयोस्तुल्यप्रवृत्तिः; उभयत्रापि निमित्तरूपस्य निवासाधिकरणभावस्य समानत्वात् समुदायोऽपि ह्येकदेशद्वारेणैव कार्येषूपादीयते तद्यथा पञ्चालान्प्रविष्टः पञ्चाला दृश्यन्तां पञ्चालेषु कृतमिति स्वाभाविकदर्शनेऽपि शब्दानामनेकार्थत्वात्समूहैकदेशयोर्वर्तमानत्वमुपपद्यत एवेति न त्यागोपादानार्थः कश्चिदत्र, अतश्चोभयथा पञ्चालशब्दस्य दृष्टे व्यभिचारसंभवे सर्वे पञ्चाला लब्धा हृता आच्छिन्ना इति समुदायप्रतिपिपादयिषायां विशेषणं सर्वशब्दः कथ्यते अन्यथा समूहस्यैकत्वात् कृत्स्नत्वेन विशेषणं न सम्बध्येत ॥ ४८१ ॥

तदेवं समुदायशब्दस्यापि प्रसिद्धस्यावयवे वृत्तिर्मुख्यतयैवेत्युक्तम्, अत्रैव भाष्यकारमतं संवादकमाह—

तथाऽर्धपिप्पलीत्यत्र जात्यन्तरनिवृत्तये ।
अर्धं च पिप्पली चेति खण्डे शब्दः प्रयुज्यते ॥४८२॥

समानाधिकरणसमासाभ्युपगमेनैकदेशिसमासः प्रत्याख्यातो भाष्ये, तथा चार्धं च पिप्पली चेत्यार्धपिप्पलीति सामानाधिकरण्यं कथमुपपद्येत यदि खण्डेऽवयवेऽन्नावयवविवाची पिप्पलीशब्दो नाभ्युपगम्येत, युक्तं चैतद् यदयं जातिशब्दो व्यक्तौ प्रचयापचयानपेक्षोऽत्र वर्तते तथा ह्येकदेशिसमासेऽप्यर्धं पिप्पल्या इति जात्यन्तरापोहार्थम् अर्धपिप्पल्याऽवच्छिद्यते तथा च समानाधिकरणसमासेऽपि जात्यन्तरनिवृत्त्यर्थमेवार्धशब्दस्य पिप्पली विशेष्येति फलतः प्रतीतेरभेदः, प्रक्रियाभेदस्तु पूर्वपदार्थप्रधानैकदेशिसमासे तत्र च परवल्लिङ्गताऽऽरम्भः एकदेशिसमासस्यैव तत्पुरुषस्य तदिष्टेः, समानाधिकरणसमासे तूत्तरपदार्थप्राधान्यादेव तत्सिद्धिरिति तत्प्रत्याख्यातम् ॥ ४८२ ॥

एवं च यथाऽत्र जात्यभिव्यक्तिसमर्थावयवविवचनोऽपि पिप्पलीशब्दस्तदेकदेशे जात्यन्तरनिवृत्तिपरायां चोदनायां वर्तते तथेहापि पञ्चालशब्द इत्याह—

पञ्चालानां प्रदेशोऽपि भिन्ना जनपदान्तरात् ।
तत्रान्यस्य निवृत्त्यर्थे शब्दे भेदो न गम्यते ॥ ४८३ ॥

यथा समस्तो जनपदः पञ्चाला मगधादिजनपदान्तराद्भिलक्षणस्तथा तदवयवोऽपि ग्रामादिरिति जनपदान्तरनिवृत्तिपरायां चोदनायां पञ्चालशब्दे प्रयुक्ते समुदायावयवविभागस्याविवक्षितत्वादसौ भेदः समुदायावयवलक्षणो विशेषो नावसीयत इत्यनादृत्य तं; सन्निहितेऽर्थे मुख्यतयैव शब्दस्यात्र वृत्तिरित्यर्थः, इत्थं, चावयवेन सामानाधिकरण्यादतुल्यविभक्तित्वमत्र नास्ति जात्यन्तरनिवृत्तिविवक्षायां प्रयोगस्याविशेषात् समुदायावयवयोः ॥ ॥४८३ ॥

यद्येवं तयोस्तुल्येऽभिधेयत्वे कथमुच्यते समुदायेषु हि

वृत्ताश्शब्दा इत्यत आह—

प्रसिद्धास्तु विशेषेण समुदाये व्यवस्थिताः ।
प्रदेशे दर्शनं तेषामर्थप्रकरणादिभिः ॥ ४८४ ॥

पञ्चालादयः शब्दास्समूहे यथा प्रसिद्धा न तथाऽवयवे सामर्थ्यं प्रकरणादिवशेनावयववृत्तित्वस्य निश्चयादिति समुदायेषु मुख्यत्वमेषां कथ्यते प्रसिद्धतरत्वादित्यर्थः ॥ ४८४ ॥

एवं ब्राह्मणादिशब्दानामपि समुदाये मुख्या वृत्तिरवयवेऽपीत्याह—

यदुपव्यञ्जनं जातेस्सहचारि च कर्मसु ।
तत्तदारूढसम्बन्धं यत्प्रायेणोपलक्षितम् ॥ ४८५ ॥

समुदायः प्रदेशो वेत्येवं तास्मिन्ननाश्रिते ।
अर्थात्मन्यविशेषेण वर्तन्ते ब्राह्मणादयः ॥ ४८६ ॥

जातेरभिव्यञ्जकमुपनयनादिसंस्कारविशेषोपबृंहितमुपदेशसनाथं द्रव्यं कर्मसु यजनयाजनादिकासु क्रियासु सहचार्यव्यभिचारि शौचश्रद्धाविद्वत्ताऽऽदि, तत्र तस्यां जातौ रूढसम्बन्धं प्रसिद्धयोगं मृदुचित्तता सत्यवादित्वमवैरानुशय इत्येवमादि बाहुल्येनानुमितं तदाश्रित्य शब्दः प्रवर्तमानः समुदायाभिधायीति व्यवस्थाप्यते प्रसिद्धेः, तत्र च जात्यन्तरनिवृत्तिपरायां चोदनायां जातिनिमित्तस्यास्य शब्दस्य समुदायावयवविभागानाश्रयेण प्रवृत्तेरवयवेऽपि वृत्तिरविरुद्धा; अर्थप्रकरणादिवशात्पुनस्तथाऽवसाय इत्थं च मुख्यत्वमेव ॥ ४८५–४८६ ॥

एवं तर्हि समुदायार्थादन्य एवावयवार्थः शब्दार्थभेदाच्च दोषपत्तेरिति कथमभेदेन समुदायेषु वृत्ताश्शब्दा अवयवेषु वर्तन्त इति व्यपदेश इत्यत आह—

यश्च तुल्यश्रुतिर्दृष्टः समुदाये व्यवस्थितः ।
तेनोपचरितैकत्वं प्रदेशेऽप्युपलभ्यते ॥४८७॥

तुल्यश्रुतित्वाद्रूपसामान्यादेकत्वमवसाय समुदाये वाचकत्वेन व्यवस्थितोऽवयवेऽपि वर्तत इत्युक्तं न हि समुदायात् प्रच्युत्यावयवे

तस्यैव शब्दस्य वृत्तिरस्ति सम्बन्धानित्यत्वप्रसङ्गादित्युक्तमेव ॥४८७॥

एवं सारूप्यात्तदेवेदमित्युपचारादवयवे समुदायशब्दस्य वृत्तौ पूर्वे पञ्चाला इत्येकं निदर्शनं व्याख्यातम् अपरमपि तैलं भुक्तं घृतं भुक्तमित्युक्तं तद्व्याचष्टे—

संस्कारादुपघाताद्वा वृत्तोऽक्तपरिमाणके ।
तैलादौ जातिशब्दोऽत्र सामर्थ्यादवसीयते ॥ ४८८ ॥
नेक्षिता जातिशब्दानां समुदायानुपातिता ।
जातिमाचक्षते तर्हि व्यक्तीर्वा जातिसंश्रयाः ॥ ४८९ ॥

तैलादिशब्दानां जातिनिमित्तत्वे कथं समुदायवचनतायामत्र दृष्टान्ततोपपत्तिरित्याक्षेपे प्रतिसमाधानमिदम्—तथा हि रोगविशेषप्रशमनाय यदौषधाहितविशेषं घृतं तैलं वा मात्रापरिच्छिन्नं तदिह तैलादिशब्दवाच्यं विवक्षितं, तच्च षोडशद्वात्रिंशदित्यादिपलपरिमाणत्वात् परिच्छिन्नपरिमाणमिति समुदायो भवति श्वकाकाद्युच्छिष्टत्वेन चोपहतं परित्याज्यं घृततैलाद्यत्र नियतपरिमाणमेव विवक्षितं प्रकरणसामर्थ्याद् अन्यथा जातिनिबन्धनेऽत्र तैलादिशब्दे जातसमवायाविशेषात् समुदायेऽवयवे वा वृत्तिरित्येतन्नोपपद्यते, अक्तपरिमाणे तु वृत्तौ यदेतत्संस्कृतं घृतं तैलं वा तस्य प्रतिदिनमेकदेशाभ्यवहारेऽपि तदेवेदं भुक्तमिति समुदायाध्यारोपेणावयवे वृत्तिरुपपद्यते ॥ ४८८-४८९ ॥

एवं श्वादिसम्पर्कदूषितेऽपि तदिदं श्वघृतं तैलं वेत्यवयवे समुदायारोपाद् वृत्तिः कथमयमाशयो भाष्यकारस्यावसीयत इति चेदाह—

न जातिगुणशब्देषु मूर्तिभेदो विवक्षितः ।
ते जातिगुणसम्बन्धभेदमात्रनिबन्धनाः ॥ ४९० ॥

जातिगुणनिमित्ताश्शब्दा मूर्तिभेदमसवगतद्रव्यपरिमाणविशेषमनाश्रित्य तद्धर्ममात्रे वर्तन्ते ; उपचयापचयानपेक्षा हि तेषां विशिष्टजातिगुणयोर्नावधारणाय प्रवृत्तिः, तथा हि जातिगुणसंबन्धं एवान्यस्माद्भिद्यत इति भेदो विशेषस्तन्मात्रमूर्तिभेदानपेक्षं निबन्धनं निमित्तमेषामिति, ये तु परिमाणशब्दा द्राणादयस्तेऽक्तपरिमाणमर्थम-

भिदधति तथा चैकदेशापाये न वर्तन्ते ततश्च जातिनिमित्तायां वृत्तौ तैलादिशब्दानां समुदायावयवयोरविशेषः स्यादिति संस्कारोपघात-विशिष्टेऽर्थेऽत्र भाष्यकारस्य तैलादिशब्दोऽभिमत इत्युन्नीयते, प्रदेशान्तरे हि चूर्णिकाऽऽकपरिमाणशब्देभ्यो जातिगुणशब्दानां द्रोणः प्रस्थः शतमिति भेदमुपागमत् ॥ ४९० ॥

इदानीं शुक्लो नीलः कृष्ण इत्युदाहरणान्तरमत्रैव व्याख्यातुमाह—

कृष्णादिव्यपदेशश्च सर्वावयववृत्तिभिः ।
गुणैस्तेऽप्येकदेशस्थाः पटादीनां विशेषकाः ॥ ४९१ ॥

गुणनिमित्तानां शब्दानां मूर्तिभेदानपेक्षेदानीमेवोक्ता तथाऽपि लोके समस्तावयवव्याप्त्या यो गुणो वर्तते तत्र तद्व्यपदेशस्सिद्धः कृष्णः पट इति तथा च समुदायशब्दा एते मुख्यया वृत्त्या कथ्यन्ते यत्र त्ववयवः कश्चिच्छुक्लोऽपरः कृष्णस्तत्रापि समुदायारोपाच्छुक्लादिशब्दप्रवृत्तिः, यस्य हि पटस्यावयवोऽपि न शुक्लस्तन्निवृत्तिपरायां चोदनायां समुदायावयवयोरभेदविवक्षायामयं प्रयोगः तथाहि सद्यः प्रक्षालितपटावयवमलिनीकरणे ऽऽभ्यसूया वक्तारो भवन्ति कृष्णः पटः कृत इति ॥ ४९१ ॥

तत्रैव प्रकारान्तरमाह—

पटावयववृत्तास्तु यदा तत्र पटादयः ।
तथा तैलादिवत्तेषां जातिशब्दत्वमुच्यते ॥ ४९२ ॥

एकदेशकृष्णे पटे पटः कृष्ण इत्यभिधाने द्वयी गतिः समस्तावयवकृष्णस्याध्यारोपादवयवे कृष्णशब्दो यथा प्राग्व्याख्यातं, यदा तु पटशब्दोऽत्रैकदेशे प्रवृत्तः तदा सन्निहितः कृष्णोऽवयवः कृष्णशब्देन कृत्स्नावयवव्यापिकृष्णगुणनिमित्तेन मुख्यतयाऽभिधीयते पटस्तु समुदायवचनोऽवयवे प्रवृत्तोऽत्रोदाहरणं तस्य च तदानीं तैलादयः संस्कारोपघातप्रापितातिशयद्रव्ये समुदायशब्दात्मतां प्रतिलभ्य तदन्यव्यावृत्तिपरेऽभिधानेऽवयवे तद्रूपारोपादासादयन्ति प्रत्यायकत्वं तथेमेऽपि पटादयोऽवयविनि समस्तावयवसमाहारात्मके प्रसिद्धा जात्यन्तरनिवृत्तिपरायां चोदनायामवयवेऽपि प्रवर्तन्त इत्यर्थः, अनयैव च दिशा घृतादिशब्दो मुख्यार्थो भुकशब्दस्य समुदायेऽवयवरूपाध्यासात् प्रयु-

को मन्तव्यः, यदि क्रियाशब्दस्यापि भुक्तशब्दस्याक्तपरिमाणे कर्मणि प्रसिद्धिरनुगन्तुं पार्यते तथाहि यदा भुक्तत्वमुपहतस्य संस्कृतस्य वा तैलादेः सन्दिग्धं तदा भुक्तत्वव्यावृत्तये तैलं भुक्तमित्युच्यमाने समुदायावयवयोर्भेदविवक्षा नास्तीति युज्यते समुदायशब्देनावयवस्याभिधानं तदयमत्र परमार्थः यदा पटः प्राधान्येन विवक्षितः तदा शुक्लशब्दोऽवयवे वर्तते यदा तु शुक्लोऽवयवः प्राधान्येन विवक्षितः तदा पटशब्दोऽवयवे वर्तते, एवं तैलं भुक्तमित्यत्रापि वाच्यं; तथा च जनपदान्तरनिवृत्तिपरायां चोदनायां पञ्चालशब्दोऽवयवे मुख्यः पिप्पलीशब्दश्च तदितरव्यवच्छेदविवक्षायामेकदेशेऽपि मुख्यः ॥ ४९२ ॥

तथा तैलादिशब्दोऽप्यन्यव्यावृत्तिपरेऽभिधान इति निगमयितुमाह—

निवृत्त्यर्था श्रुतिर्येषां भेदस्तेष्वनपेक्षितः ।
प्रदेशे समुदाये वा गुणोऽन्येषां निवर्तकः ॥ ४९३ ॥

अन्यनिवृत्तिपरेऽभिधाने समुदायावयवभेदमनादृत्य प्रदेशे वा समुदाये वा वर्तमानः शब्दो गुणाद्यभिधायी कृष्णादिरन्यव्यवच्छेदं करोत्येवेति मुख्यैवेयं शब्दप्रवृत्तिः ॥ ४९३ ॥

तदेवं निदर्शनान्युपपाद्य दार्ष्टान्तिकभाष्यमेवमयं समुदाये ब्राह्मणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेऽपि वर्तत इत्येतद्व्याख्यातुमाह—

ब्राह्मणाध्ययने तत्र वर्तते ब्राह्मणश्रुतिः ।
सादृश्यं तत्र दृष्टं हि क्षत्रियाध्ययनादिभिः ॥ ४९४ ॥

केचित्तावदाहुः—ब्राह्मणवदधीते क्षत्रिय इत्युपमेयेऽध्ययनस्य श्रुतेस्तद्धेतुकमेवात्र साम्यमुपलक्षितं तथा च ब्राह्मणशब्दोऽध्ययनमात्रेऽवयवे वर्तते तपः श्रुतमध्ययनमित्यादौ हि समुदाये मुख्ये ब्राह्मणशब्दः प्रसिद्ध इति तदेकदेशेऽध्ययनमात्रे समुपचरितः ततश्चाध्ययनक्रियावाचिनस्तृतीयासमर्थाद्वतिरित्येकीयं मतम् ॥ ४९४ ॥

एतदनुपपन्नमित्याह—

ब्राह्मणाध्ययने वृत्तिर्यदि स्याद्ब्राह्मणश्रुतेः ।
वक्तव्यं केन धर्मेण तुल्यत्वं क्रिययोरिति ॥ ४९५ ॥

अध्यनमात्रवाचित्वे ब्राह्मणशब्दस्य, अध्ययनयोरेवोपमानोपमेय-भावोऽवगम्येत नाध्यापकयोस्तन्निमित्तः, अध्ययनयोश्चौपम्यनिमित्तं-धर्मस्सौष्ठवादि वाच्यं स्यात्, तथा च तदधिकरणभावापन्नमध्ययनमिदं तदिति व्यपदेश्यत्वं क्रियात्वं जह्यादिति न क्रियावाचिनस्तृतीयासमर्थता समर्थिता स्यादित्यभिप्रायः ॥ ४९५ ॥

तस्मादिदमत्र युक्तमिति स्वमतेन सिद्धान्तमुपन्यस्यति—

अध्येतरि यदा वृत्तिरुच्यते ब्राह्मणश्रुतेः ।
निमित्तत्वं तदोपैति क्रियैवाध्येतरि स्थिता ॥ ४९६ ॥

शुद्धक्रियावाचिनस्तृतीयाऽन्तस्यासंभवात् क्रियाविशिष्टद्रव्यवचनो गृह्यते तत्र ब्राह्मणशब्दस्य समुदायवाचकत्वेऽप्यध्यनप्रधाने द्रव्ये गुणसमुदायावयवे वृत्तिः कल्प्यते तथा चाध्ययनक्रियाव्यापारप्रधानादु ब्राह्मणशब्दात्तृतीयाऽन्तादु ब्राह्मणेन तुल्यमधीते क्षत्रिय इति ब्राह्मणवदिति वतिप्रत्यये कृते शब्दोपात्ताध्ययनहेतुको ब्राह्मणक्षत्रिययोरुपमानोपमेयभावोऽवगम्यत इतीष्टसिद्धिः ॥ ४८६ ॥

एकीयमते तु दोषान्तरमाह—

सिंहशब्देन संबन्धे शौर्यमात्राभिधायिना ।
चैत्रात् षष्ठी प्रसज्येत योगे शौर्यादिभिर्यथा ॥ ४९७ ॥

यः किल ब्राह्मणशब्दस्याध्ययनमात्राभिधायितामाह तस्य शौर्यमात्राभिधायिना सिंहशब्देन चैत्रस्याभिसंबन्धे चैत्रस्य सिंह इति व्यतिरेकनिबन्धना विभक्तिः प्रसज्येत यथा चैत्रस्य शौर्यमिति, अस्मत्पक्षे तु तद्वति सिंहशब्दस्य वृत्तेरुपमानोपमेययोस्तत्रासङ्गे सामानाधिकरण्यमुपपद्यते ॥ ४९७ ॥

उपालम्भान्तरमप्येकीयमतस्याह—

ब्राह्मणायेव दातव्यं वैश्यायेत्येवमादिषु ।
सम्प्रदानादियोगश्च क्रियामात्रे न कल्पते ॥ ४९८ ॥

अध्यनक्रियामात्रे ब्राह्मणशब्दो वतिविषयेऽभिधीयमानो ब्राह्मणवद्वैश्याय दातव्यं ब्राह्मणवद्वैश्यादध्येतव्यं ब्राह्मणवद्वैश्ये वर्तितव्यमिति सम्प्रदानापादानाधिकरणादिसंबन्धो न स्यात् क्रियामात्रस्य तदनु-

पपत्तेः न हि ब्राह्मणाध्यनादध्येतुं शक्यते, अस्मत्पक्षे तु तद्वतोऽभिधाने सर्वमेतद्युज्यते ॥ ४९८ ॥

किञ्च भाष्यविरोधोऽप्येकीयमत इत्याह—

क्रियामात्राभिधायित्वादव्ययेषु वतेर्न च ।
पाठः कदा चित्कर्तव्यस्तुल्यौ पक्षावुभौ यतः ॥ ४९९ ॥

प्रत्ययार्थविशेषणपक्षेऽत्रैव भाष्यकारः प्राह—अपि चाव्ययेषु वतेः पाठो न कर्तव्यो भवति क्रियायामर्थं भवल्लिँङ्गसंख्याभ्यां न योक्ष्यत इति, यदि च प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षेऽप्युपमानशब्दानां क्रियामात्रवचनत्वं तदा ि यायाँ तुल्यादि क्रियैव प्रत्ययार्थो न्याय्य इत्यसत्त्वभूतत्वात्तस्याः सिद्धेऽलिङ्गसंख्यत्वे स्वरादिष्वसत्त्ववचनेषु मध्येऽव्ययसंज्ञाऽर्थं वतेः पाठोऽत्रापि प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे न कार्यः स्यादिति प्रत्ययार्थविशेषणपक्षमुत्कर्षयितुं कथमेवं तत्रैव पाठो न कर्तव्यः स्यादिति भाष्यकारः प्राह क्रियामात्रवचनत्वे हि ब्राह्मणादिशब्दानां द्वावपि प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थविशेषणपक्षौ समानावुभयत्रापि क्रियायाः प्रत्ययार्थत्वाद्, यदा त्वस्मत्पक्षे क्रियावान्ब्राह्मणशब्दवाच्यः तदोपमेयोऽपि तेन तुल्यः क्रियावानेव न्याय्य इति तस्य सत्त्वभूतत्वाल्लिङ्गसंख्याप्राप्ता अव्ययेषु वतेः पाठोऽस्मिन्नेव पक्षे कर्तव्यः स्यादिति युक्तं प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे तदा पाठेनोत्कर्ष आख्यातुम् ॥ ४९९ ॥

तदेवमेकीयमतं सावद्यमुद्भाव्य स्वमतं निरवद्यतया निगमयितुमाह—

जहाति जातिं द्रव्यं वा तस्मान्नावयवे स्थितः ।
क्रियायास्तु श्रुतिर्यस्मात्तद्वत्यर्थेऽवतिष्ठते ॥ ५०० ॥

यत एवं क्रियामात्राभिधाने दोषस्तस्मादेकदेशेऽपि वर्तमानो ब्राह्मणशब्दो जातिं द्रव्यं वा न परित्यजति जातिरत्रोपमानत्वेनोपात्ता द्रष्टव्या, तथा साङ्कर्यपरिहारार्थं गुणसमुदायेऽपि वर्तमानश्शब्दो जातिनिमित्तत्वं न त्यजति तथाऽवयवेऽपि वर्तमानो द्रव्यं वाच्यं न जहाति यस्माच्च सूत्रे क्रियायाः प्रकृत्यर्थोपाधित्वेन श्रवणं तस्मात्तद्वति क्रियावति द्रव्ये ब्राह्मणादिशब्दोऽत्र वर्तमानो गृह्यते अन्ये तु सहचारिणो धर्मास्त्यज्यन्त इत्यवयववृत्तिताऽप्युपपद्यते ॥ ५०० ॥

यदि तर्हि क्रियावानभिधेयस्तदा क्रियायास्तृतीयासमर्थत्वं कथमित्यत आह—

अक्रियाणां निवृत्त्यर्था यतश्चात्र क्रियाश्रुतिः ।
क्रियोपलक्षिते तस्मात्क्रियाशब्दः प्रतीयते ॥ ५०१ ॥

मुख्यस्य क्रियामात्राभिधायिनस्तृतीयाऽन्तस्यासम्भवादक्रियाणां द्रव्यगुणतद्वृत्ता निवृत्तितात्पर्येण क्रियाशब्दोऽत्र कथ्यमानः क्रियावन्तमुपलक्षयति मुख्यार्थासम्भवे लक्षणाया गङ्गाऽऽदिषु दृष्टत्वात् ॥५०१॥

कथमेतद् यावता होतव्यादयः क्रियामात्रवचनास्सन्तीति तदाह—

होतव्यादिषु यस्माच्च क्रियाऽन्या ब्राह्मणादिवत् ।
अपेक्षणीया शुद्धेऽर्थे तस्माद् वृत्तिर्न कस्य चित् ॥ ५०२ ॥

ब्राह्मणवदित्युक्ते यथाऽध्ययनमुपमाननिमित्तत्वेऽपेक्षणीयं साधारणो धर्मः तथा ब्राह्मणहोतव्येन तुल्यं क्षत्रियस्य होतव्यमित्यत्राप्यन्या क्रिया साधारणधर्मभूताऽपेक्षणीया स्याद् अन्यथा समन्वयानुपपत्तिः तथा च सत्त्ववचनैर्ब्राह्मणादिशब्दैस्तुल्या होतव्यादयः तत्रापि धर्मान्तराधारभावमनुभवन्ति क्रिया स्वरूपादपैति सत्त्वभावापत्तेरिति केवलक्रियावचनाभावान्मुख्यार्थासम्भवे क्रियाशब्देन तद्वदुपलक्षणं न्याय्यमेव ॥ ५०२ ॥

तत्रैतत्स्याद् यद्युपमेये क्रियाश्रुतेः सैवोपमानेऽप्याश्रीयते साधारणो धर्मस्तदा किमवयववृत्तिपरिकल्पनाप्रयासेन; अस्तु समुदाय एव वाच्यः तथाऽपि तत्स्थां क्रियामेवोपकारिणीमपेक्षिष्यामह इत्याशङ्क्याह—

सर्वं वाऽप्येकदेशो वा यस्मिन्नाश्रीयते क्व चित् ।
विशेषवृत्तिं तं सर्वमाहुर्भेदे व्यवस्थितम् ॥ ५०३ ॥

समुदायवचनोऽवयववचनश्च यश्शब्दस्तं सर्वं शब्दं विशेषवृत्तिविशिष्टार्थवाचकमाचक्षते यतो भेदे विशेषे सर्वस्य शब्दस्यावस्थानं तथाहि यदाऽवयवे प्रयोगस्तदा सर्वं समुदायरूपं नापेक्ष्यत इति तन्निवृत्त्या विशेष एव शब्दार्थः यदा तु समुदाये प्रयोगस्तदैकदेशो नापेक्ष्यत इति तन्निवृत्त्या विशेषवचन एव शब्दः, यथा हि प्रदेशः

प्रदेशान्तरमवच्छिन्दन् विशेष इत्युच्यते तथा समुदायोऽप्यवयवं निवर्तयन्विशेष इत्युभयवृत्तिरपि शब्दो विशेषविषयः, ततश्च समस्तधर्माच्छुरितस्यार्थस्य निरूपणात्तथैव शब्देनाभिधानेऽस्यैव गुणसमुदायविषयत्वे शब्दानां समर्थिते ब्राह्मणशब्देन यदा समुदायाभिधानं तदाऽवयवस्यावच्छेदानिवारणात् कथं प्रतीयते येन समुदायवचनत्वेऽपि तन्निमित्त उपमानोपमेयभावोऽवगम्यते समुदायाभिधाने हि तस्यैव प्राधान्यं विकल्पसमुच्चयव्युदासेनोक्तं संमूर्च्छितरूपो हि समुदायोऽभिधीयते न स्वत्रावयवा भेदवन्तः कथ्यन्ते विकल्पेन समुच्चयेन वा भेदविवक्षायां हि विकल्पो वा स्यात् समुच्चयो वा, अभेदप्राप्तास्तु समुदिता यदाऽभिधीयन्ते तदा न विकल्पो न समुच्चयः ; अत एव वृक्षशब्देन मूलादीनां भेदेनानभिधानाद्बहुवचनं न भवति तस्मात्समुदायाभिधानेनाभिधीयमानोऽवयव इति तेन निष्कृष्टरूपेणानभिधीयमानेन न कश्चिदुपकार इति समुदायादपोद्धृतोऽवयवः समाविष्टव्यापारद्रव्यलक्षणोऽत्र ब्राह्मणशब्दस्यार्थो वाच्यः केवलायाः क्रियाया वाच्यत्वे दोषाभिधानात्क्रियोन्मुखं द्रव्यमभिधेयमिति क्रियामुखेन तुल्यतोपपत्तिस्तस्य ॥ ५०३ ॥

यद्यवयवे समुदाये च शब्दस्य वृत्तौ विशेषवचनत्वं किमिदानीं सामान्यवचनत्वं स्यादित्यत आह—

समुच्चयो विकल्पो वा प्रकारास्सर्व एव वा ।
विशेषा इति वर्ण्यन्ते सामान्यं वा विकल्पितम् ॥ ५०४ ॥

यदि समुच्चितास्सर्वे भेदाश्शब्देनाभिधीयन्ते अथ विकल्पितास्सर्वथा विशेषवचनत्वमेव शब्दानां तथा ह्यनेकोऽर्थोऽभिन्नरूपः समकक्षतयाऽभिधीयमानस्समुच्चितोऽभिहितो भवति जातिगुणक्रियाऽऽदिरूपस्तत्र चकदेशमात्रस्य विकल्पस्य च निवृत्तिरिति विशेषएवायम् एवं पर्यायेणाभिधीयमानास्त एवार्था विकल्पिता भवन्ति तत्रापि च समुच्चयस्य व्युदासाद्विशेषरूपतयैव यद्यपि समुदायोविकल्पसमुच्चयवाच्य इत्युक्तं तथाऽप्यनेकार्थताप्रकारपरिसंख्याप्रसङ्गेनात्र विकल्पसमुच्चयावुपात्तौ समुच्चयाद् भेदेनोपादानाच्च प्रकार इति द्रव्यं प्रति गुणभूता धर्मा निर्दिष्टाः, तथा च सामान्यावेशप्राप्ता गुणप्रधानभावेनात्र धर्मा विवक्षिता इति तृतीयोऽयं पक्षः सम-

प्राधान्यं पर्यायो गुणप्रधानभावश्चेति एतावानत्र प्रकारस्संभवी क्रमेणोपन्यस्तः त एते सर्वं एवाभिधीयमानाः प्रकाराः प्रतिनियतभेदापोहहेतुत्वाद्विशेषा एवावगन्तव्याः सामान्यमप्यविकल्पितं प्राधान्येनाभिधीयमानं विशेष एव प्रतिनियतविशेषापावर्तनात् तथाहि सामान्यरूपोपरागेण युगपदेव बहवो विशेषाः कथ्यमानाः प्रतिनियतमपावर्तयन्त्येव विशेषं सर्वेषामभिन्नसामान्यानुवेधेन क्रियायोगाद्ध अत एव भाव्यं सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वदिति ॥ ५०४ ॥

एवं विशेषवचनत्वे शब्दानां व्याप्तिरुपदर्शिता तथा च समुदायवचनत्वेऽपि तत्सिद्धिः, इदं तु वक्तव्यमुपमाने क्रियागुणयोरेवोपकारात् तद्विषयं शब्दानां समुदावचनत्वं कीदृशमित्याह—

न हि ब्राह्मण इत्यत्र भेदः कश्चिदपाश्रितः ।
अपाकृतो वा तेनायं समुदाये व्यवस्थितः ॥ ५०५ ॥

नियतस्य भेदस्य प्रतिपादने तदपरस्य निवारणात् समुदायवचनत्वं न स्याद्ध न चात्र कश्चिदङ्गीकृतोऽपरश्च निवारितो विशेष इतियुक्तं समुदायवचनत्वं प्रकरणादिनिरपेक्षो हि ब्राह्मणशब्दः समूहमेवाचष्टे ॥ ५०५ ॥

इत्थं च समुदायवचनत्वे क्रियागुणयोः शब्दार्थत्वादुपमाहेतुत्वमित्युपमाविषये समुदायवचनस्यास्त्वुपयोगः तथा ह्यवयववृत्तित्वं तत्र स्यादित्याह—

क्रिया त्वाश्रीयते यस्मिन् स भेदोऽध्यवसीयते ।
तथाऽन्यथा सर्वथा चेत्यप्रयोगे न विद्यते ॥ ५०६ ॥

यस्मिन्नुपमाने क्रियाऽऽश्रीयते साधारणधर्मत्वेनापेक्ष्यते तत्र स क्रियाऽऽख्यो धर्मः समुदायवृत्तस्य शब्दस्य वाच्यो निश्चीयते ब्राह्मणेन तुल्यमधीत इत्यत्र ह्यध्ययनस्य साधारणस्य धर्मस्याश्रयणमिति शब्दान्तरसन्निधानात्तत्रैव वाक्ये ब्राह्मणश्रुतिस्समर्थ्यते यतः शब्दान्तरस्याप्रयोगे सति यतोऽभिमतः प्रकारोऽन्यस्सर्वो वा न संभवति अनपेक्षितशब्दान्तरप्रयोगादिः शब्दो झटिति स्वार्थं प्रसिद्धं समुदायरूपमेवाह यतस्तस्मादुपमाविषये यत्नात् समुदायशब्दस्यावयवे वृत्तिरित्यर्थः ॥ ५०६ ॥

तमेव यत्नमाह—

उपमाने क्रियावृत्तिमुपमेये क्रियाश्रुतिः ।
प्रत्याययन्ती भेदस्य करोतीव पदार्थताम् ॥ ५०७ ॥

ब्राह्मणवदधीते क्षत्रिय इत्युपमेये क्षत्रिये क्रिया श्रूयमाणोपमानेऽपि ब्राह्मणशब्दे क्रियाऽर्थत्वं सूचयति समानधर्ममात्रप्रयुक्तो ह्युपमानोपमेयभाव इत्युभयत्र क्रियासाधारणत्वं ततश्च भेदस्य प्रदेशस्यात्रोपमानपदेनाभिधानं निश्चीयते, उपमेयगता क्रियाश्रुतिरुपमानगतां क्रियां नाभिदधाति किन्तु ततोऽवसीयते क्रियावचनत्वमुपमानशब्दस्येतीवशब्दः, न च शुद्धायाः क्रियाया वचनं संभवतीति ॥ ५०७ ॥

क्रिययोरप्युपमानोपमेयभावेऽभिसंहिते व्यापाराविष्टद्रव्यवचनादेव तृतीयासमर्थाद्वतिरित्याह—

व्यापारेणैव सादृश्ये व्यापारस्य विवक्षिते ।
क्रियावद्वचनाच्छब्दात्प्रत्ययः प्रतिपाद्यते ॥ ५०८ ॥

ब्राह्मणाध्ययनेन तुल्यं क्षत्रियाध्ययनमित्यपि क्रिययोस्साम्येऽध्ययनवदिति सौष्ठवादिधर्मान्तराधारभावं प्रतिपद्यमाना क्रिया प्रातिपदिकार्थो द्रव्यायमाणवेत्यत्रापि पूर्ववत्क्रियाश्रुतेरुपलक्षणत्वात् क्रियाऽऽविष्टद्रव्यवचनादेव तृतीयासमर्थाद्वतिरिति समानं पूर्वेण ॥ ५०८ ॥

यदि द्रव्यवचनादपि समाश्रितक्रियाप्रधानात्प्रत्ययोऽभ्युपगम्यते तदा क्रियाया असत्त्वभूतत्वादलिङ्गसङ्ख्यत्वे सिद्धे स्वरादिषु वतेः किमर्थः पाठश्चोद्यत इत्याशङ्क्याह—

क्रियावतो हि सादृश्ये वक्तुमिष्टे क्रियावता ।
अध्येता ब्राह्मण इव प्रत्ययो न निवर्तते ॥ ५०९ ॥

क्रियावतोर्द्रव्ययोरप्युपमानोपमेययोरुपात्तक्रियाद्वारकं सादृश्यमाश्रित्य ब्राह्मण इवायं क्षत्रियोऽध्येता ब्राह्मणेन तुल्योऽध्येता ब्राह्मणवदिति स्यादनिष्टप्रत्ययो वतिः तथा च सत्त्ववचनत्वादव्ययेषु वतेः पाठः कर्तव्य इत्युक्तं द्रव्यप्राधान्ये हि सत्त्वं प्रत्ययान्तस्येति लिङ्गसङ्ख्यायोगः स्याद् अतः स्वरादिपाठेनाप्यव्ययत्वमारभ्यते ॥ ५०९ ॥

ननु च क्रियावतोरपि क्रियाद्वारक एवोपमानोपमेयभावस्तत्र

चेष्यत एव वतिरिति कथमनिष्टत्वेन प्रत्ययो न निवर्तत इत्युक्तमित्याह—

अधीते तुल्य इत्येवं पुंल्लिङ्गेन विशेषणम् ।
क्रियावति क्रियायां तु तुल्यशब्दो नपुंसकम् ॥ ५१० ॥

क्रियावतोस्सादृश्ये वतिर्विधीयमानः सत्त्वरूपत्वात्तयोस्तुल्यशब्दः तल्लिङ्ग एव प्रयुज्यते ब्राह्मणेन तुल्योऽधीते क्षत्रिय इति तथा च क्रियानिमित्तं तुल्यत्वं नियमेन प्रतीयेत; अन्येन केन चिद्धर्मेण तुल्योऽधीत इत्यप्यवगमात् क्रियातुल्यत्वस्यासम्प्रत्ययादत्र प्रत्ययो नेष्यते क्रियानिमित्ते तु सादृश्ये प्रत्यय इति तत्र तुल्मशब्दः क्रियायां निपतन्नसत्त्वभूतत्वात्तस्याः शब्दसंस्कारार्थं लिङ्गसर्वनामनपुंसकमेवाश्रयते तथा च क्रियानिमित्तं तुल्यत्वं ब्राह्मणेन तुल्यमधीत इति नियोगतः प्रतीयत इति तत्रैवेष्यते वतिः, अत्र च पक्षे सत्त्वभूतस्यापि क्रियाविशेषणस्यं विशेष्यधर्मानुवृत्तेर्लिङ्गविशेषायोगाद्व्ययेषु पाठो न कार्यो वतेरिति ॥ ५१० ॥

इदानीमत्रैव प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे यदि तर्हि तृतीयासमर्थं विशेष्यते प्रत्ययार्थो विशेषितो भवति तत्र को दोषः तृतीयासमर्थात्क्रियावाचिनो गुणतुल्यत्वेऽपि प्रत्ययः प्राप्नोति पुत्रेण सह तुल्यः स्थूलः पुत्रेण सह तुल्यः पिङ्गल इति यो भाष्ये गुणतुल्येऽपि प्रत्ययः प्रसञ्जितः स कथमुपपद्यते यावता न पुत्रशब्दः क्रियावाचीत्याशङ्क्य भाष्यं समर्थयितुमापातयति—

प्रकृत्यर्थे विशिष्टोऽपि प्रत्ययार्थाविशेषणात् ।
पुत्रेण तुल्यः कपिल इति वृत्तिः प्रसज्यते ॥ ५११ ॥

एकत्वात्क्रियाशब्दस्य प्रकृत्यर्थविशेषणोपक्षये प्रत्ययार्थस्य तुल्यत्वस्याविशेषितत्वाद् गुणेनापि कपिलत्वेन तुल्ये पुत्रशब्दात्तृतीयासमर्थाद्वतिस्स्यादिति चोद्यभाष्यं विवृतम् ॥ ५११ ॥

पुत्रशब्दस्य क्रियावाचित्वं समर्थयितुमाह—

याः पुत्रे रूढसम्बन्धाः क्रिया लोके विवक्षिताः ।
तान्निष्क्रियावतः पुत्राद् गुणतुल्ये वतिर्भवेत् ॥ ५१२ ॥

पितुर्निदेशे यो वर्ततेऽधीते सन्तानमनुवर्तते च स पुत्रस्सदाचारानुपालनात्कथ्यते यस्तु न नियोगकारी नाध्येता न सदाचारस्तमपुत्रोऽयमिति व्यवहरन्तीति निदेशस्थानादिक्रियाः पुत्रशब्दार्थे निरूढयोगाः पुत्रशब्दोऽन्तर्भावयति यथा ब्राह्मणादयोऽध्ययनादिकान्धर्मानिति तद्द्वयमपि समुदायवचन इत्यत्रोपात्तक्रियाभिः क्रियावतः पुत्रादवयववचनात् तृतीयासमर्थाद्गुणेनापि तुल्ये विवक्षिते वतिर्भवेत् ॥ ५१२ ॥

तत्रैतत्स्यात् "पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्त्रायते पुत्र इत्यतः" इति पुत्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं पवनादिक्रियामवधार्य को निदेशस्थानादिषु बाह्यासु पुत्रार्थसहचारिणीषु क्रियास्वादर इत्यत आह--

अन्तर्भूतं निमित्तं च रूढिशब्देषु यद्यपि।

क्रियास्तु सहचारिण्यो रूढास्सन्ति पदार्थवत् ॥ ५१३ ॥

इह रूढिषु नावयवार्थानुगम इति प्रवृत्तिनिमित्तभूतामन्तरङ्गामपि क्रियामनादृत्य पदवाच्यद्रव्यतुल्याः साहचर्येणाव्यभिचारात् प्रतीयमानाः प्रसिद्धा निर्देशस्थानादयः क्रियास्समाश्रीयन्ते प्रवृत्तिनिमित्तभूता हि क्रिया व्युत्पत्तिनिबन्धनत्वेन परमाश्रीयते नार्थक्रियासु तस्या व्यापारः निरुपयोगानां तु प्रसिद्धिवशाच्छब्दार्थत्वमेवेति ताभिरेव तद्वत्ताऽऽश्रीयते ॥ ५१३ ॥

तदेवमेकेन विशेषणेनोभयविशेषणायोगात् क्रियाग्रहणेन प्रकृत्यर्थे विशेषिते क्रियावदुपलक्षणार्थत्वात् क्रियाश्रुतेर्ब्राह्मणादिशब्देभ्यः क्रियावद्वचनेभ्यः प्रत्यये समर्थितेऽपि प्रत्ययार्थस्याविशेषितत्वाद्गुणतुल्येऽपि प्रत्ययप्रसङ्ग इत्यस्तु तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणं यत्तत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीति पक्षान्तरमुपन्यस्तं भाष्ये व्याख्यातुमाह-

क्रमं तु यदि बाधित्वा प्रत्ययार्थविशेषणम्।

प्रधानानुग्रहात्साम्याद्विभक्तेश्चावतिष्ठते ॥ ५१४ ॥

स्थाननिमित्तः क्रम उक्तः प्राथम्यात् तेनेत्येतत्क्रियाशब्देन विशेष्यत इति तस्य त्वत्र बाधः समानविभक्तित्वात्प्रधानत्वाच्च प्रत्ययार्थस्य तुल्यमित्यस्य क्रियेति विशेषणं न्याय्यमित्येव कल्प्यते तथाहि प्रधानस्य प्रत्ययार्थस्य विशेषणयोगे कल्प्यमाने गुणस्य प्रकृत्यर्थस्य तदनु-

पपत्तिः सामानाधिकरण्येन च सम्बन्धसम्भवेऽध्याहारेण तेनेत्यस्य क्रियेति सम्बन्धो न न्याय्यः, विभक्तिसाम्यं हि शब्दवदशब्दस्तु क्रमः ॥ ५१४ ॥

एवं प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षं बाधित्वा यदि प्रत्ययार्थविशेषणपक्षः कल्प्यते तदाऽत्रापि पूर्वदोषसाम्यमित्याह—

प्रकृतेरविशिष्टत्वात्क्रियातुल्ये प्रसज्यते ।
पुत्रादौ गुणशब्देभ्यः पूर्वोक्तस्य विपर्यये ॥ ५१५ ॥

एकेन विशेषणेन द्वयोर्योगात्क्रियाग्रहणेन प्रकृतिरविशेषिताऽत्र स्यात् ततश्च गुणवचनेभ्यः स्थूलादिभ्यः पूर्वोक्तनिर्देशस्थानाद्विक्रिया क्रियया तुल्ये पुत्रे वाच्ये वतिर्भवेत्, तथाहि प्रकृत्यर्थविशेषणे यदुदाहृतं तदेवात्र विपर्ययेणोदाहर्तव्यं स्थूलेन तुल्यः पुत्र इति, तदुक्तं-भाष्ये-एवमपि तृतीयासमर्थमविशेषितं भवति तत्र को दोषः—तृतीयासमर्थादक्रियावाचिनः क्रियातुल्येऽपि प्रत्ययः प्राप्नोतीति, के चित्पुनरत्र साक्षाद्भाष्येऽनुदाहृतत्वात् स्थूलेन तुल्यो यातीत्येवमुदाहरन्ति तथाहि—आख्यातादुपमेयस्य क्रियाविशिष्टस्य प्रतीतिरितीदमेव युक्तमिति मन्यते ॥ ५१५ ॥

तच्च न; यतः—

स्थूलेन तुल्यो यातीति बहिरङ्गा क्रियाश्रुतिः ।
अनिमित्तं वतेस्तुल्यं यातीत्यत्रेष्यते वतिः ॥ ५१६ ॥

तुल्यो यातीति पुंल्लिङ्गेन सामानाधिकरण्यान्नियोगतः क्रियातुल्यत्वं नावगम्यते यतः केन चिदन्येन धर्मेण स्थूलेन तुल्यो देवदत्तः स यातीत्येवमपि प्रतीतेः, तथा च देवदत्ते निरूढेन धर्मान्तरेण तुल्यतया निर्ज्ञाते तस्य पश्चात्सन्निपतन्ती क्रियाश्रुतिर्वतेः प्रत्ययस्योत्पत्तौ निमित्तं हेतुर्न भवति, शाब्दी हि क्रिया भवेदुपमानोपमेयसम्बन्धे निबन्धनम्, न चेह स्थूलेन तुल्य इति पदद्वयसम्बन्धकाले तत्प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्ते का चित्सन्निहिता क्रिया; स्थूलशब्दस्य गुणवचनत्वात् तुल्यशब्दस्य च पुंल्लिङ्गत्वात् क्रियाविषयत्वाभावाद्, वृत्ते तु सम्बन्धे प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्ते पदान्तरात्पश्चात्प्रतीयमाना क्रिया बहिरङ्गा नोपमासम्बन्धे निमित्तम्, एवं च स्थूलेन तुल्यः पुत्र इत्यस्मा-

दस्या विशेषः, यदा तु स्थूलेन तुल्यं यातीति नपुंसकलिङ्गेन तुल्यशब्देन सामानाधिकरण्यं यातीत्यस्य तदा क्रियाप्राधान्यं नियोगतः प्रतीयते; असत्त्वभूतत्वात्क्रियायास्तद्विशेषणस्य नपुंसकत्वोपपत्तेः तथा चात्रेष्यते वतिः स्थूलवद्याति मन्दायमानपदविन्यासश्लथितोदरकलश इति, अत्र ह प्रकृतिप्रत्ययार्थाभिधायिपदद्वयसमन्वयकाल एव शब्दवाच्या क्रिया सम्भवत्युपमानोपमेयभावनिमित्तं ब्राह्मणवदधीतइतिवदिति न बहिरङ्गात्प्रतीतिः ॥ ५१६ ॥

तदेवं पक्षद्वयेऽपि समीकृतस्य दोषस्य भाष्ये समाधिरभिहितः, नैष दोषः यत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीत्युच्यते तुलया च संमितं तुल्यं यदि च तृतीयासमर्थमपि क्रियाप्रत्ययार्थोऽपि क्रिया ततस्तुल्यं भवतीति तदेतत्तात्पर्यतो विवृणोति—

द्वयं विशेष्यते तेन यदेकत्र विशेषणम् ।
तुल्यशब्दो हि तं धर्ममुभयस्थमपेक्षते ॥ ५१७ ॥

यत्क्रियाग्रहणमेकत्र श्रुतं सद्विशेषणं तेन क्रियाग्रहणेन द्वयं प्रकृतिप्रत्ययार्थलक्षणं विशेष्यतेऽवच्छिद्यते कथमेकेनोभयविशेषणम् , एवं हि प्रवृत्तिभेदस्तस्य भवेदित्यत आह—तुल्यशब्दो हीत्यादि सादृश्यस्योभयाधिष्ठानत्वाद् यस्मात्तुल्यशब्दस्तं क्रियाऽऽख्यं धर्ममुभयगतमङ्गीकरोति तस्मादुभयविशेषणं सामर्थ्यादवतिष्ठते श्रुत्यैकनिष्ठत्वेऽपीति५१७

एवं हि तुल्यशब्दार्थं उपपद्यत इत्याह—

एकः समानो धर्मश्चेदुपमानोपमेययोः ।
तुलया संमितं तुल्यमिति तत्रोपपद्यते ॥ ५१८ ॥

भाष्येऽभिहितं तुलया च संमितं तुल्यमिति यद्यपि सदृशेऽर्थे तुल्यशब्दो रूढस्तथाऽपि व्युत्पत्तिनिबन्धनं क्रियाऽनुविधीयत इत्याशयः; तथा च यथा तुलया किञ्चित्परिच्छिद्यते तथा समानेन धर्मेण परिच्छेद इति संमितत्वं समानत्वमस्ति, एवं चैकत्रापि श्रुतोऽपरत्र सामर्थ्यादन्वयी समानो धर्मोऽवगम्यत इति तात्पर्येण तुलया संमितत्वमुक्तंतस्मात्प्रकृत्यर्थविशेषणेऽपि प्रत्ययार्थः क्रिया; न ह्यन्यस्तुल्यः क्रिययाऽस्ति अन्यदतः क्रियायाः ॥ ५१८ ॥

एवं प्रत्ययार्थविशेषणेऽपि तुल्यंशब्दसामर्थ्यात् प्रकृत्यर्थक्रियाऽऽक्षेप–इत्युभयपक्षभावी दोषो नास्ति स चात्र समानो धर्मो न यः कश्चिद् अपि तु यश्चोदनायां सन्निहित इत्याह––

सूत्रे श्रुतश्च द्विष्ठोऽसावभेदेन प्रतीयते ।
न च सामान्यशब्दत्वादश्रुते गम्यते क्रिया ॥ ५१९ ॥

असौ क्रियाऽऽख्यो धर्मः सूत्रे क्रिया चेदिति श्रुतः शब्देनैकगामित्वेऽपि चोदिते तुल्यतासामर्थ्यादुभयगतोऽवधार्यते, एवं च पुत्रेण तुल्यः स्थूलः स्थूलेन तुल्यः पुत्र इत्यत्र प्रत्ययो न भवति, यत्र हि श्रूयते क्रिया तत्रोभयगतत्वेनापेक्ष्यतां न त्वत्राश्रूयमाणे क्रियाशब्दे न च पुत्रशब्द एव क्रियावचनोऽस्य सामान्यशब्दत्वात् सक्रिये निष्क्रिये चाविशेषेण हि पुत्रशब्दः प्रत्यायकत्वेन वर्तते ततश्चात्र नियोगतः क्रिययैव सादृश्यमिति नास्त्यवगमः, धर्मान्तरेणापि साम्यसंभवे समुदायशब्दस्य क्रियावत्यवयवे प्रवृत्तेरप्रमाणकत्वाद् यत्नसमधिगम्या हि प्रदेशे वृत्तिः शब्दस्येत्युक्तम् ॥ ५१९ ॥

ननु च निदेशस्थायिताऽऽदयो निरूढसंबन्धाः पुत्रार्थे क्रियाः प्रतिपादिता इति तासामसम्प्रत्ययः कस्मात्पुत्रशब्दादित्यत आह—

अश्रुताश्च प्रतीयन्ते निदेशस्थायिताऽऽदयः ।
ये धर्मा नियतास्तेषां पुत्रादिषु न विद्यते ॥ ५२० ॥

श्रुतेः प्रतीतिहेतुत्वादश्रुताः कथं प्रतीयन्त इत्युक्तं नियता इति, तदयमर्थः श्रुत्यभावादयमेव धर्म इति प्रतीतिर्नास्ति सामान्येन तु प्रतीतावस्ति निमित्तं नयत्यं नाम, तथा हि निरूढयोगत्वात्प्रसिद्धेः पदार्थैकदेशानां भवति क्रियाणामन्तरेणापि स्ववाचकप्रयोगं पुत्रशब्दात्सामान्येन प्रतीतिः, एवमपि च तेषां बहूनां च धर्माणां निरूढत्वान्नियतस्य वाचकस्याभावान्नियोगतः क्रियाया एवोपमाहेतुत्वस्यासंप्रत्ययाशेषां सामान्यधर्माणां संबन्धित्वेन पुत्रादिषु वाच्येषु तद्धितवृत्तिर्नास्ति पुत्रवदयं माणवको द्रष्टव्य इत्यादि, एवं स्थानिवदादेश इत्यत्रापि स्थानिवद्वर्तत इत्यर्थः, इत्थं च स्थूलेन तुल्यं याति स्थूलवद्यातीति वृत्तिरुक्ता, अनपेक्षिते तु क्रियापदे नास्त्यवगतिः ॥ ५२० ॥

एतमेवार्थं निगमयति—

अनाश्रितक्रियस्तस्मान्न तुल्योऽस्तिं क्रियावता ।
क्रियायाः श्रवणे साऽपि क्रियावत्ता प्रतीयते ॥ ५२१ ॥

असति क्रियापदप्रयोगे यस्मान्नियमेन क्रिया साधारणी न प्रतीयते तस्मात्पुत्रादिषु नियोगतः क्रियानिमित्तस्योपमानोपमेयभावस्याप्रतीतेर्वृत्तिर्नास्ति; अतोऽनपेक्षिता साधारणक्रिया नापरेण क्रियावता सदृशी विद्यते, ब्राह्मणवदधीते क्षत्रिय इत्यादौ तु मूलोदाहरणे साक्षादुपमेयगतत्वेन क्रियायाः श्रवणे क्रियासंबन्धनिमित्तत्वेनोपमानेऽपि गम्यत इति द्वयोरपि पक्षयोर्दोषप्रतिविधानसाम्यम् एवमपि प्रत्ययार्थविशेषणपक्ष एव सिद्धान्तितः; तथाहि भाष्यं किंपुनरत्र ज्यायः प्रत्ययार्थविशेषणमेव ज्यायः कुत एतद् एवं हि कृत्वाऽऽचार्येण सूत्रं पठितं वतिना सामानाधिकरण्यं कृतम् अपि चाव्ययेषु वतेः पाठो न कर्तव्यो भवति क्रियायामयं भवन् लिङ्गसङ्ख्याभ्यां न योक्ष्यत इति ॥ ५२१ ॥

एतद्व्याचष्टे—

द्वयोः प्रतिविधानाच्च ज्यायस्त्वमभिधीयते ।
नित्यासत्त्वाभिधायित्वात्प्रत्ययार्थविशेषणे ॥ ५२२ ॥

उभयोरपि पक्षयोर्दोषप्रतिविधानात् प्रशस्यतरे प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे ज्यायस्त्वमभिधीयते यत्नान्तरानपेक्षतया ह्यत्र पक्षे लाघवमिति प्रशस्यतरत्वमाख्यायते तथाहि क्रियाया असत्त्वभूताया नित्यं नियोगतो वतेः प्रत्यायकत्वादलिङ्गसङ्ख्यतयाऽव्ययत्वे सिद्धे स्वरादिषु पाठो न कर्तव्यो भवति ॥ ५२२ ॥

ननु चात्रापि पक्षे क्रियावतस्सत्त्वभूतस्य वतिवाच्यतेति कर्तव्य एव हि स्वरादिषु वतेः पाठ इत्याशङ्क्याह—

असत्त्वभूतो व्यापारः केवलः प्रत्यये यतः ।
विद्यते लक्षणार्थत्वं नास्ति तेन क्रियाश्रुतेः ॥ ५२३ ॥

त्यये विषयभूते वाच्यत्वेन यस्मादसत्त्वभूतो व्यापारः क्रियालक्षणः केवलो द्रव्यरहितोऽस्ति तेन क्रियाश्रुतेः क्रियाशब्दस्य क्रियावदुपलक्षणत्वं नास्ति, अत्र पक्षे यथा प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे शुद्धायाः क्रि-

यायास्तृतीयासमर्थाया असम्भवात्पूर्वमुक्तं संभवति हि श्रौते मुख्येऽर्थे लक्षणाया अनुपपत्तिः तथाऽत्र क्रियामात्राभिधायित्वात्प्रत्ययस्याव्ययत्वोपपत्तौ तत्र पाठो न कर्तव्यः ॥ ५२३ ॥

तत्रैतत्स्याद् यथा प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे शुद्धायाः क्रियाया असंभवात् तद्वदुपमानं तथाऽत्रापि पक्षे प्रत्ययवाच्यायाः क्रियायाः क्रिययैव तुल्यत्वात् तस्याश्शुद्धाया अभावे क्रियावद्वचनादेव प्रत्यय इति कः पक्षयोर्विशेष इत्यत आह—

क्रियावतस्तु ग्रहण.त्प्रकृत्यर्थविशेषणे ।
क्रियामात्रेण तुल्यत्वे सिद्धा सत्त्वाभिधायिता ॥ ५२४ ॥

प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे क्रियावतः प्रकृत्यर्थत्वेनोपादानात् तुल्यतासामर्थ्याद्यदा क्रिययैवोपमेयेति पक्षस्तदाऽसत्त्वभूतार्थत्वाद्वत्यन्तस्याव्ययत्वं सिद्धम् ॥ ५२४ ॥

यदा तु क्रियावान् प्रत्ययार्थ इति पक्षः तदाऽऽह—

यदा क्रियानिमित्तं तु सादृश्यं स्यात्क्रियावतो ।
क्रियावतोऽभिधेयत्वात् तदा द्रव्याभिधायिता ॥ ५२५ ॥

तुल्यमिति नपुंसकेन विशेषणात् साक्षात् क्रियैव सदृशी समधिगम्यते सा च क्रिया क्रियान्तरं यदा सौष्ठवादिना समानेन धर्मेणोपमिमीते तदा प्रत्ययार्थविशेषणपक्षः; यदा तु क्रियावानुपमीयते तदा द्वैतं व्यापारानुविद्धस्य वा प्राधान्यं तस्य व्यापारोपलक्षितस्य वा ? पूर्वत्र पक्षेऽसत्त्वभूतत्वादव्ययत्वं सिद्धम् आख्यातवाच्यो ह्युपमेय इत्याख्यातस्यासत्त्वभूतार्थप्राधान्यादव्ययत्वं; क्रियोपलक्षितस्य द्रव्यस्य तु प्राधान्ये प्रकृतिवाच्योऽपि क्रियावान्प्रत्ययार्थोऽपि क्रियावान् तुल्यतावशादिति वतेः सत्त्वभूतार्थवाचित्वात् पाठेनाव्ययत्वमुक्तम् ॥५२५॥

इत्याह—

अव्ययेषु वतेः पाठः कार्यस्तत्र स्वरादिवत् ।
ब्राह्मणेन समोऽध्येतेत्यत्र वत्प्रत्ययो भवेत् ॥ ५२६ ॥

स्वरादीनामसत्त्ववचनत्वं स्वारोहावस्वर्यात इति सर्वसंबन्धाव्यभिचारिणः कर्मादिभावस्य दृष्टत्वाद् अत एव चादिष्वसत्त्ववचने-

ष्वेषां पाठो न कृतः पृथक्पाठेनाव्ययसंज्ञा कार्या, पाठसामर्थ्याद्धि सत्त्ववचनत्वेऽप्यव्ययसंज्ञा प्रवर्त्तते, पूर्वत्र तु पक्षेऽन्वर्थत्वादव्ययत्वं सिध्यति, भाष्यकारमते न व्येतीत्यव्ययमित्येव लक्षणं प्रपञ्चार्थस्तु पाठः, सूत्रकारमतेऽप्यपठितानां केषां चित् संग्रहार्थमन्वर्थसंज्ञैव लक्षणं प्रपञ्चार्थः पाठ इत्येव न्याय्यं, वार्त्तिककारमते त्वलिङ्गासङ्ख्यमव्ययमित्येतदेवाव्ययलक्षणमिति मुनित्रयदर्शनेऽपि प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे पाठमन्तरेण सिद्धाऽव्ययसंज्ञा वत्यन्तस्येत्यस्य पक्षस्योत्कर्षः, उत्तरसूत्रेणापि वतेर्विहितस्यासत्त्वभूतार्थाभिधायित्वमिवशब्दस्येव तदर्हमित्यनेनापि क्रियायां वतिर्विधीयत इति न तदर्थोऽपि पाठः, प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे चाव्ययेषु पाठचोदनाप्रनाडिकया भाष्यकारेण ब्राह्मणेन तुल्योऽध्येतेत्यध्येतरि समाने प्रत्ययोऽनिष्ट आपादितो भवतीति स इह विवृतः, क्रियामात्रवाचित्वे ह्यसत्त्वरूपतेति सामर्थ्यात् तद्वद्वाचित्वेऽसत्त्वरूपतायां तत्रव तद्वति प्रत्ययोऽनिष्टः स्फुटमुक्तो वतिः ॥ ५२६ ॥

इदानीमत्र पक्षे वतिना सामानाधिकरण्यं विवरीतुमाह—

सामानाधिकरण्यं च वत्यर्थेनापदिश्यते ।
तुल्यमित्यन्यथाकल्प्यो वाक्यशेषोऽश्रुतो भवेत् ॥ ५२७ ॥

वतिशब्देन भाष्ये वत्यर्थस्तुल्यशब्द उक्तः; तथाहि विधीयमानत्वाद्वतेरसिद्धावस्थस्य विशेषणीयत्वं नास्ति प्रसिद्धस्य हि भेदाय विशेषणोपादानमर्थवद्भवति साधुत्वप्रतिपत्तये, विशेषणापेक्षायां च न युगपद्वतेस्सामर्थ्यं विद्यते न चास्य क्रियारूपता चास्ति येनाक्रियानिवृत्त्यर्थं क्रियेत्येतद्विशेषणमुपादीयेत तस्माद्वत्युपलक्षितेन वत्यर्थवाचिना तुल्यशब्देनात्र क्रियाशब्दस्य सामानाधिकरण्यं भाष्ये विवक्षितम्, तुल्यार्थे हि क्रिया चास्त्यक्रिया चेति युक्तं विशेषणं यत्तत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीति च श्रौतमेव सामानाधिकरण्यं, प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे तु तेनेत्यस्य क्रियेत्यसामानाधिकरण्याद्यत्तत्तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीति वाक्यशेषाध्याहारेण समन्वयः कल्पयितव्यः स्यात्, सम्भवति तु श्रौते समन्वयेऽध्याहारेण तदुपपत्तिर्गरीयसी ॥ ५२७ ॥

अध्येतरि च प्रत्ययोऽनिष्टोऽत्र पक्षे न प्राप्नोतीत्याह—

क्रियावतोश्च सादृश्ये प्रत्ययार्थविशेषणे ।
अध्येत्रा सदृशोऽध्येतेत्यत्र नास्ति वतेर्विधिः ॥ ५२८ ॥

सामानाधिकरण्येन क्रियाया एव तुल्यतया विशेषणात् तदाविष्ट एव कर्तर्यपि प्रत्ययोऽत्र पक्षे न प्रधानभूते द्रव्ये, एवं च कृत्वाऽऽख्याते नात्र क्रियाप्रधानेन निर्देशो ब्राह्मणेन तुल्यमधीत इति, पूर्वत्र पक्षे क्रियावता प्रत्ययर्थेन तथाविधस्यैव प्रत्ययार्थस्य साम्यमुपमाहेतुत्वेन क्रियाया गुणत्वादिद्रव्यप्राधान्येऽनिष्टः प्रत्ययः प्रसजेद्, नाप्युत्तरसूत्रेण तत्र तस्येवेत्यनेन पुत्रेण तुल्यः स्थूल इत्यादौ प्रत्यय इष्यते बाह्येन हि सम्बन्धिनोपजनितप्रातिपदिकार्थव्यतिरेकात् षष्ठ्यन्तात् सप्तम्यन्ताद्वा तत्र प्रत्यय ष्यते तेन पुत्रवत्स्थूल इत्यादौ नैवोत्पत्तव्यं प्रत्ययेन, यदा तु पुत्रवत्स्थूलो वर्तत इत्युच्यते तदा क्रियाकृतो भवत्युपमानोपमेयभावो न गुणकृत इति भवति प्रत्ययः, सर्वथा क्रियाऽनाश्रयणे तदभावः, तदेवं श्रौतस्य सामानाधिकरण्यस्योपपत्तेरव्ययेषु पाठाप्रसङ्गाच्च प्रत्ययार्थविशेषणपक्षः प्रशस्यतरत्वेन सिद्धान्तितः'। ॥ ५२८ ॥

इदानीं तत्र तस्येवेत्ययं वतिरिवार्थविषयो विचार्यते तत्रेदं भाष्यं किमर्थमिदमुच्यते तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरित्येव सिद्धमिति तत्रेवतुल्यशब्दयोस्समानार्थत्वेऽपि पूर्वेण तृतीयाऽन्ताद्विधिरनेन तु सप्तम्यन्तात् षष्ठ्यन्ताच्चेति समर्थविभक्तिभेदात्कथं पूर्वेण सिद्धिरिति पूर्वपक्षभाष्येऽभिप्रायं व्याचष्टे—

तुल्यार्थैरिति या तस्यास्तृतीयाया न भिद्यते ।
अर्थो भेदेऽपि सप्तभिरितराभिर्विभक्तिभिः ॥ ५२९ ॥

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्यामिति यो तुल्यार्थैर्योगे तृतीया विधीयते तस्या योऽर्थः स रूलाभिर्विभक्तिभिरिवयोगे विधीयमानाभिः करणभूताभिर्योऽर्थोऽभिधीयते ततो न भिद्यते, भेदेऽपीति सामर्थ्यादन्यत्वे विभक्तीनां यद्वाऽभिधानव्यापाराभेदेऽपि वस्तुभेदः वृत्तौ ह्यत्र विभक्तेरवगमात् तदर्थभेदकृतस्यात्रच्छेदस्यासंभवः सदृशार्थसम्प्रत्ययस्य समानत्वात्केवलं विग्रहवाक्यमात्रमत्र भिद्यते तस्माद्वस्वभेदात्पूर्वेणैव सिद्धिरुक्ता ॥५२९ ॥

तमेवार्थभेदमुदाहरति—

भोज्यते ब्राह्मण इव तुल्यं भुक्तं द्विजातिना।
पश्यति ब्राह्मणमिव तुल्यं विप्रेण पश्यति॥ ५३०॥
ब्राह्मणेनेव विज्ञातं तुल्यं ज्ञातं द्विजातिना।
दीयतां ब्राह्मणायेव तुल्यं विप्रेण दीयताम्॥ ५३१॥
ब्राह्मणादिव वैश्यात्त्वमधीष्वाऽध्ययनं बहु।
इत्येवमादिभिर्भेदस्तृतीयाया न कश्चन॥ ५३२॥

तुल्यार्थयोगे तृतीया शेषविभक्तिः इवार्थयोगे क्रियासाधने विभक्तः यः शेषसंबन्धश्च क्रियाकारकसंबन्धपूर्वक इति तृतीययाऽत्र समस्तस्य क्रियाकारकसंबन्धस्य हेतुभूतस्याक्षेपाद्वस्त्वर्थस्य भेदो नास्ति, आदिग्रहणात्

विप्रेण तुल्यं वैश्यात्त्वमधीष्वाध्ययनं बहु।
ब्राह्मणस्येव वैश्यस्य धनमेतदुपस्थितम्।
विप्रेण तुल्यं वैश्यस्य धनमेतदुपस्थितम्।
गुणा विप्र इवात्रैते क्षत्रिये बहवः स्थिताः।
विप्रेण तुल्यं तिष्ठन्ति क्षत्रिये बहवो गुणाः॥

इत्युदाहार्यम्॥ ५३०–५३२॥

अत्र चोदयन्ति—

तुल्यं मथुरयाऽधीये मात्रा तुल्यं स्मरामि ताम्।
मथुरायाश्च मातुश्च कथं सादृश्यकल्पना॥ ५३३॥

मथुरायामिव पाटलिपुत्रेऽधीयेऽहं मातुरिव देवदत्तायाः स्मरामीत्यत्र तत्र तस्येवेतीष्यते वतिः, मथुरावदधीये मातृवत्स्मरामीति, पूर्वेणैव तु सिद्धावत्रेदं वाक्यं स्याद् मथुरया तुल्यमधीये मात्रा तुल्यं स्मरामीति तथा चाध्ययनस्य मथुरया सादृश्यं स्मरणस्य च मात्रा तत्र मातुः स्मर्यमाणाया अधिकरणस्य च मथुराया न काचित्तादृशी क्रिया लक्ष्यते याऽध्ययनस्मरणयोस्तुल्या स्यादिति तस्यां मातृमथुराशब्दयोर्वृत्तिः कल्प्यते यदि परमध्ययनस्याध्ययनान्तरं स्मरणस्य च

स्मरणान्तरमाश्रयभेदेन भिन्नं सदृशं स्यात् तत्र कर्तृसमवेतमिति कर्माधिकरणयोर्मातृमथुरयोरत्रासंभव एव ॥ ५३३ ॥

तस्मात्कथमत्र पूर्वेण प्रत्यय इत्यत आह—

मथुराविषयः पाठः स्मरणं मातृकर्मकम्।
मथुरामातृशब्दाभ्यामभेदेनाभिधीयते ॥ ५३४ ॥

मथुरया तुल्यमधीय इत्युमेयेऽध्ययनक्रिया श्रूयमाणोपमानेऽपि तामवगमयति समानधर्मप्रयुक्तत्वादौपम्यस्य तथाऽध्ययनं मथुराऽधिकरणमित्याधाराधेययोरभेदविवक्षायामयं प्रयोगः, एवं मातृविषयं स्मरणं विषयविषयिणोरभेदाभिसन्धानेन मातृशब्देन कथ्यत इति मात्रा तुल्यं स्मरामीति प्रयोगः, मथुराऽधिकरणेनाध्ययनेन तुल्यं पाटलिपुत्रेऽध्ययनं मातृविषयेण स्मरणेन तुल्यं देवदत्तायाः स्मरणमित्यर्थः, यद्यपि माताऽत्र शेषस्तथाऽपि वास्तवं कर्मत्वमभिप्रेत्य स्मरणं मातृकर्मकमित्युक्तं कर्मप्रभावितो ह्यत्र शेषः तथा चाधीगर्थदयेशां कर्मणीति कर्मणश्शेषत्वविवक्षायामियं षष्ठी प्रतिपदोक्ता समासनिवृत्त्यर्थमिति निर्णीतचरम् ॥ ५३४ ॥

यथा च पूर्वं समुदायशब्दानामवयवे वृत्तिरुपपादिता तथाऽत्राप्यस्तीति निदर्शनपूर्वमाह—

उष्ट्रावयवतुल्येषु मुखेषूष्ट्रश्रुतिर्यथा।
वर्तते गृहतुल्ये च प्रासादे मथुराश्रुतिः ॥ ५३५ ॥

उष्ट्रो मुखमस्येत्येवमुष्ट्रमुखशब्दो व्युत्पाद्यते तत्र चोपमानपूर्वस्योत्तरपदस्य लोपः प्रत्याख्यातो भाष्ये सामानाधिकरण्यान्यथाऽनुपपत्त्या ह्युष्ट्रशब्दोऽत्रोष्ट्रावयवे मुखे वर्तते न च प्राण्यन्तरमुखं प्राण्यन्तरस्य संभवतीति सामर्थ्यादिवार्थगर्भीकारेणात्र संबन्धः, इत्थं चात्र यथा समुदायशब्दोऽवयवे वर्तते तथा मथुराशब्दः समुदायवचनोऽप्यत्रैकदेशे गृहे वर्तत इति मथुरातुल्याः पाटलिपुत्रे गृहा इत्ययमर्थो मथुरागृहैस्तुल्याः पाटलिपुत्रगृहा इति चशब्दोऽत्र तथाशब्दार्थे, यद्वा निदर्शनत्वात्तद्भावेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्समुच्चयेन निर्देशोपपत्तिः, एवमनेन मथुराया इव पाटलिपुत्रस्य गृहा इतीवार्थविषयो वतिस्सञ्ज्ञ-

ह्यते यद्वाऽत्रोपचारात्क्रियायां द्रव्यवचनस्य वृत्तिर्मा भूत् क्रियाद्वारकं-तु द्रव्ययोरेव साम्यमिति ॥ ५३५ ॥

निदर्शनद्वारेण व्युत्पादयितुमाह—

यथाऽध्ययनयोस्साम्यमध्येत्रोरपदिश्यते ।
तथा क्रियागतैर्धर्मैरुच्यन्ते साधनाश्रयाः ॥ ५३६ ॥

ब्राह्मणवदधीते क्षत्रिय इत्यध्ययनक्रिययोः साम्यं तुल्यत्वमध्येत्रोः तत्साधनयोः कर्त्रोराख्यायते तथा ह्यध्ययनद्वारेणाधीयानयोरुपमानोपमेयभावोऽवस्थाप्यते, एवं मथुरावदधीते मातृवत्स्मरतीत्यध्ययनस्मरणाख्यक्रियाऽऽश्रयैः धर्मैः सादृश्यलक्षणैः कारकशक्त्याधारा मथुराऽऽदयः कथ्यन्ते ; अध्ययनस्मरणद्वारेण हि तत्कर्माधिकरणयोरुपमानोपमेयभावलक्षणस्संबन्धोऽवतिष्ठते, न हि कर्तार एव क्रियाद्वारेण संबन्धमनुभवन्ति ; साधनमात्रेण क्रियाया अविनाभावात् ॥ ५३६ ॥

तदेवं मथुरया तुल्यमधीते मात्रा तुल्यं स्मरतीत्यादावपि पूर्वेण विधिः, तथा च वतिनैवान्तर्भावात् क्रियायास्तद्वचनस्य प्रयोगो न भवति, इह तु सामान्येन सादृश्यमात्रे विधानमित्यस्ति विशेष इत्याशङ्क्याह—

इवार्थे यत्र वचनं पूर्वसूत्रे च यो विधिः ।
क्रियाशब्दश्रुतौ भेदो न कश्चिद्विद्यते तयोः ॥ ५३७ ॥

सति क्रियापदप्रयोगे तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरित्यनेन पूर्वसूत्रेण तत्र तस्येवेत्यस्य योगस्य विशेषो व्याप्त इति नेदमारब्धव्यं, न च पूर्वेण विधौ क्रियापदप्रयोगो नास्ति ॥ ५३७ ॥

यतः—

यद्यप्युपाधिरन्यत्र नियतो न प्रयुज्यते ।
रूपाभेदात्त्वनिर्ज्ञाता क्रियाऽत्र श्रूयते पुनः ॥५३८॥

हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ साऽस्य देवतेत्यादावयं पश्वादिरुपाधिरवच्छेदको विशिष्ट इति दृतिहरिरित्यादौ प्रयोगे स्वशब्देन नोपादीयते प्रत्ययेनैव गमितत्वाद्, नियते ह्यर्थे विधीयमानः प्रत्ययो नार्थान्तरे सन्दिह्यते, इह पुनः सामान्येन क्रियोपाधिरिति वत्यन्तान्नियोगतः क्रि-

याविशेषस्यानवगमाद्विशिष्टक्रियावचनस्य प्रयोगोऽवश्यंभावी वृत्ति-पदं ह्यविशिष्टरूपं क्रियामात्रप्रत्यायने समर्थं स्याद् न तु नियतक्रिया-वेदने तस्य शक्तिः ॥ ५३८ ॥

एतदेव निदर्शनेन साधयति—

यथा व्युत्परयः पुच्छौ णिङन्ते सुदुरादयः ।

सत्यपि प्रत्ययार्थत्वे भेदाभावादुदाहृताः ॥ ५३९ ॥

पुच्छादुदसनव्यसनपर्यसनेषु णिङो विधिरुक्तः तथा पुच्छौ णयन्ते पुच्छयतावविशेषादसनादीनां सामान्येनानवगमे विशेषाभिव्यक्तये प्र-त्ययेनवान्तर्भाविते व्युदसनादावुदादेरुपसर्गस्य प्रयोगोऽङ्गीकृतः विपु-च्छयते उत्पुच्छयते पारपुच्छयत इति तथा भृशादिष्वभिमनस् इत्या-दावुपसर्गाणां प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षेऽडादिषूदोऽट् सिद्धान्तितो भवत्यर्थ-लक्षणप्रत्ययार्थविशेषणपक्षे प्रत्ययेनैवोपगृहीतार्थत्वेऽपि रूपाभेदात्प्रत्य-यान्तस्य विशेषाभिव्यक्तावसामर्थ्यात् प्रयोगोऽङ्गीकृतोऽभिमनायते सु-मनायते दुर्मनायत इति

एवं क्रियामात्रे वतेर्विधानात्तदन्तेन क्रियाविशेषानभिव्यक्तौ तद-भिव्यक्त्यर्थः क्रियापदप्रयोगो न्याय्यः, तथा च क्रियाशब्दश्रुतौ भेदाभावात्पूर्वेणैव सिद्धमिति स्थितम् ॥ ५३९ ॥

एतदेव निगमयति—

एवं च सति पूर्वेण सिद्धोऽत्रापि वतेर्विधिः ।

नियमे वाऽभिधाने वा भिद्यते न क्रियाश्रुतिः ॥ ५४० ॥

इह यदा पूर्वसूत्रेण वतिस्तदाऽपि तेन क्रियासामान्यस्याभिधाना-द्विशेषाभिव्यक्तये क्रियापदप्रयोग इति नियमो भवति विशेषान्तरव्य-वच्छेदाद्, अनेन तु योगेन यो वतिः सादृश्यमात्रमुपादत्त इत्यनाख्या-तत्वाद्वत्यन्तेन क्रियायाः क्रियाशब्देन प्रत्यायनमपूर्वमवतिष्ठते, इत्थं-चैतावानत्र भेदः क्रियाशब्दप्रयोगस्तु सर्वथा न भिद्यते न विशिष्यत इत्यनर्थकः पुनर्वतेरनेन विधिर्लक्ष्ये विशेषाभावादित्यभिप्रायः पूर्वपक्ष भाष्ये व्याख्यातः ॥ ५४० ॥

अनन्तरमक्रियार्थोऽयमारम्भ इति योगप्रयोजनमुक्तं व्याचष्टे—

इवे द्रव्यादिविषयः प्रत्ययः पुनरुच्यते ।
क्रियाणामेव सादृश्ये पूर्वसूत्रे विधीयते ॥ ५४१ ॥

तेन तुल्यमित्यनेन क्रियया तुल्यत्वस्य विशेषणात्क्रियानिमित्ते सादृश्ये वतिरुक्तः, तथा च गवा तुल्यो गवय इत्यत्राक्रियासादृश्ये वतिर्न भवति, अनेन त्विवार्थे वतिर्द्रव्यगुणनिमित्तेऽपि सादृश्ये भूयो विधीयत इत्यस्ति विशेषः ॥ ५४१ ॥

तथा ह्यत्रोदाहरणम्—

मथुरायामिव गृहा ब्राह्मणस्येव पाण्डुराः ।
इत्यत्र द्रव्यगुणयोः पूर्वेण न वतिर्भवेत् ॥ ५४२ ॥

मथुरायामिव पाटलिपुत्रे गृहा निचितनवरत्ना इत्यत्र गृहद्रव्ययोस्तुल्यत्वं ब्राह्मणस्येव क्षत्रियस्य शुक्ला दन्ता इति शौक्ल्यगुणनिमित्तं सादृश्यम् अत्र पूर्वसूत्रेण वतिर्न भवति तस्य क्रियानिमित्तसादृश्ये निमित्तत्वादिति पुनरिहोच्यते ॥ ५४२ ॥

एतदाक्षिपति—

आरम्भस्याक्रियाऽर्थत्वे नार्थो योगेन विद्यते ।
ऋते क्रियाया ग्रहणात्पूर्वयोगेन सिध्यति ॥ ५४३ ॥

तत्र तस्येवेत्यस्य योगस्य द्रव्यगुणतुल्यत्वार्थे करणेऽङ्गीक्रियमाणे पूर्वत्र क्रियाग्रहणमकृत्वा नारब्धव्यमिदम्, तथा हि क्रियाग्रहणस्य द्रव्यगुणनिमित्ते सादृश्ये मा भूदिति प्रयोजनं तत्रापि चानेन विधानर्थकं तद्व्यावर्त्याभावादिति तेन तुल्यमित्येवास्तु सर्वविषये सादृश्ये वतेर्विधानमित्यर्थः ॥ ५४३ ॥

ननु न मथुरया तुल्या गृहाः; नापि देवदत्तेन तुल्या दन्ता अपि तु मथुराऽधिकरणैर्गृहैरितरे तुल्या देवदत्तसंबन्धिभिश्च दन्तैरितरे दन्ता इति पूर्वेणासिद्धौ षष्ठीसप्तमीसमर्थाद्वतिविधानं युक्तमेवेत्याशङ्क्याह—

मथुराऽवयवे वृत्तिर्व्याख्याता मथुराश्रुतेः ।
ब्राह्मणावयवान्दन्तान्वक्ष्यति ब्राह्मणश्रुतिः ॥ ५४४ ॥

नेदमपूर्वं चोद्यते प्रागेवास्यार्थस्य निर्णीतत्वात् तथा हि—उग्रश्च-दे-

यथाऽवयवे मुखे वर्तते तथा मथुराऽवयवे गृहे वर्तिष्यत इति मथुरया तुल्या इत्यादिविग्रहोपपत्तिः नियतावयवपरिग्रहश्चात्र दन्तादीनामुपमेयत्वेन प्रयोगादवधार्यते ॥ ५४४ ॥

इदानीं पूर्वत्र क्रियाग्रहणस्य व्यवच्छेद्यमुपदर्शयन्निवार्थविषयस्य वतेरारम्भसमर्थनार्थमाह--

न काचिदिवयोगे तु बाह्यात् संबन्धिनो विना ।
षष्ठी विधीयते तत्र पूर्वेण प्रत्ययो भवेत् ॥ ५४५ ॥

यदि पूर्वत्र क्रियाग्रहणं न क्रियते तदा गौरिव गवय इत्यत्रापि वतिस्स्याद् इवशब्दयोगे हि व्यतिरेकविभक्तिः षष्ठी न काचिदुपदिष्यते अनपेक्ष्य बाह्यं संबन्धिनमिवार्थमात्रे, इवार्थो हि सामानाधिकरण्येनैव समन्वेति न तु व्यतिरेकं जनयति तथा च तद्योगे प्रथमैव भवति ॥५४५॥

ननु पूर्वत्र तृतीयासमर्थाद्वतिरित्यत्र प्रथमासमर्थात्कथं प्रसङ्ग आपद्यत इत्यत आह--

आधिक्यं तुल्यशब्देन संबन्ध उपजायते ।
षष्ठीतृतीये तत्र स्तस्तुल्यशब्दो हि वाचकः ॥ ५४६ ॥

तुल्यशब्दः स्वतन्त्रस्यार्थस्य वाचक इति तेन सत्त्वभूतार्थाभिधायिना समन्वयं प्रतियोगिनो व्यतिरेकस्समुद्भवति तथा च तुल्यार्थैरिति विकल्पेन व्यतिरेकविभक्ती षष्ठीतृतीये भवतः ॥ ५४६ ॥

तुल्यशब्दसमानार्थस्तु यदेव शब्दः प्रयुज्यते तदा-

इवशब्दप्रयोगे तु बाह्यात्संबन्धिनो विना ।
नाधिक्यमुपमानेऽस्ति द्योतकस्सम्प्रयुज्यते ॥ ५४७ ॥

परपदार्थनिष्ठत्वेन प्रयोगाच्चद्गतं विशेषं प्रकाशयन् स्वतन्त्रेणार्थेनायोगाद् व्यतिरेकमिवशब्दो द्योतको नापादयति ततश्च यदा तुल्यशब्दसमानार्थेनेवशब्देन सादृश्यमुपदिश्यते तदा व्यतिरेकविभक्त्यभावादसति क्रियाग्रहणे पूर्वेण वतिर्भवेदित्यवश्यकर्तव्यमेतन्निवृत्त्यर्थं क्रियाग्रहणं तथा चाक्रियार्थोऽयमारम्भो ऽुज्यत इत्यर्थः, न चानेनेवार्थे प्रथमासमर्थाद्गु गौरिव गवय इत्यत्र प्रसज्यते तत्र तस्येवेति समर्थविभक्तिनियमादिति न किञ्चिदनिष्टम् ॥ ५४७ ॥

ननु पूर्वत्र तुल्यशब्देनैव सादृश्यमुपदर्शयितव्यं तृतीयानिमित्तव्यतिरेकहेतुनाऽनपेक्ष्य बाह्यसंबन्धिनं प्रकृत्यर्थस्येवार्थेन समन्वयाभावादिवशब्देन सादृश्योपदर्शनायोगादिति कुतो गौरिव गवय इत्यत्र प्रत्ययप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य इवतुल्यनिमित्तयोर्व्यतिरेकयोर्भेदप्रदर्शनेनासति क्रियाग्रहणे पूर्वयोगेन तुल्यनिमित्ते व्यतिरेके विधीयमानो वतिस्तुल्यशब्देनापि सादृश्योपदर्शनेऽतिप्रसजेदित्याह—

इवे यो व्यतिरेकोऽत्र स प्रासादादिहेतुकः।
तुल्ये तद्विषयापेक्षमाधिक्यमुपजायते ॥ ५४८ ॥

मथुरायामिव पाटलिपुत्रे प्राकाराः, देवदत्तस्येव यज्ञदत्तस्य दन्ता इति योऽयमिवशब्दप्रयोगे व्यतिरेकः षष्ठीसप्तमीविभक्तिनिमित्त उपलभ्यते नासाविवार्थनिबन्धनः; अपि त्वनपेक्षित एवेवार्थयोगे दत्तप्रासादादिनिमित्तोऽयं; ततश्च प्रत्ययार्थहेतुकस्य व्यतिरेकस्यात्रासंभवात् सामर्थ्याद्बाह्यसंबन्धिनिमित्तषष्ठीसप्तम्यन्ताद्वतिरवतिष्ठते पूर्वेण तुल्यार्थं तु यो वतिः तत्र बाह्यं सम्बन्धिनमनपेक्ष्यैव तुल्यार्थनिमित्त एव व्यतिरेके तृतीयाऽन्ताद्वतिरिति भिन्नविषयताऽनयोः ॥५४८॥

तथा च सति पूर्वत्र क्रियाग्रहणे तुल्यार्थनिमित्ते व्यतिरेकेऽतिप्रसङ्गमुदाहरति—

गवयेन समोऽनड्वानिति वृत्तिस्तथा भवेत्।
न त्वस्ति गौरिवेत्यत्र व्यतिरेक इवाश्रयः ॥ ५४९ ॥

क्रियानिमित्ते तुल्यत्वे क्रियाग्रहणप्रत्याख्यानेऽनादृते गवयेन तुल्योऽनड्वानित्यत्रापि वतिस्स्यात् साक्षाद् द्रव्ययोरेव सादृश्ये तस्मादवश्यकर्तव्यं पूर्वत्र क्रियाग्रहणमिति तेनासिद्धौ द्रव्यगुणसादृश्ये द्वितीयस्यारम्भो युक्तः, न च द्वितीयेन योगेन गवयेन तुल्योऽनड्वानित्यत्र प्राप्नोति इवार्थनिबन्धनो हि व्यतिरेको न संभवतीति बाह्यसम्बन्ध्यपेक्षे तस्मिन्वतिर्द्वितीययोगेन भवति, न चात्र बाह्यसम्बन्ध्यनुसरणम् अत एव सादृश्याभावः, न चापि गौरिव गवय इत्यत्रापि द्वितीयेन योगेन प्रत्ययः प्राप्नोति इवार्थनिबन्धनस्य व्यतिरेकस्याभावाद् बाह्यसम्बन्ध्यनुसरणात् तथा चात्र षष्ठ्यभावात् प्रथमैव, न च प्रथमासमर्थाद् द्वितीयेन योगेन प्रत्ययो विहितः, यदा तु बाह्योऽपेक्ष्यते

सम्बन्धी तदा गोरिव गवयस्य संस्थानमिति भवत्येव वतिर्गोव-दिति ॥ ५४९ ॥

तदेवं क्रियाग्रहणसमर्थनेन योगद्वयारम्भे समर्थिते पूर्वाचर्योर्यो-गयोर्विषयविभागेनावस्थानमाह—

उपमेयेन सम्बन्धात्प्राक्प्रासादादिहेतुके ।
व्यतिरेके वतेर्भावो न तुल्यार्थत्वहेतुके ॥ ५५० ॥

प्रागुपमेयसम्बन्धात्प्रासादादिनिमित्तवशे सञ्जाते व्यतिरेके तद्वि-भक्तौ षष्ठ्यां सप्तम्यां वोपजातायां पश्चादिवार्थयोगे सत्युपमे-यसम्बन्धे वतिर्द्वितीयेन योगेन बाह्यसम्बन्धिसमुत्थापिते व्यतिरेके विभक्तिरियमित्यर्थः, न तु यथा पूर्वसूत्रे तुल्यत्वनिमित्त एव व्य-तिरेके समुपजातेऽन्तरङ्गे तन्निमित्तव्यतिरेकविभक्तिस्तृतीयासमर्थात् तत्र हि तुल्यार्थनिमित्तस्यैव व्यतिरेकस्योद्भवाद् बाह्यसम्बन्ध्यपेक्षा निष्प्रमाणिका, किन्त्वसति क्रियाग्रहणे ब्राह्मणेन तुल्यः क्षत्रिय-इति धर्मान्तरनिमित्तेऽपि सादृश्ये स्याद्वतिरिति विभक्तविषयत्वेऽपि योगयोः क्रियाग्रहणं कर्तव्यमेव ॥ ५५० ॥

तदेवमक्रियाऽर्थस्समर्थितस्तत्र तस्येवेत्यारम्भः, तत्रैतत्स्थात् प्र-कृतां विभक्तिं परित्यज्य किमर्थं समर्थविभक्त्यन्तरमुपादीयते तत्र भाष्यं न का चिदिवशब्देन योगे तृतीया विधीयत इति तद्व्याचष्टे—

इवशब्देन सम्बन्धे न तृतीया विधीयते ।
प्रकृतां तापतस्त्यक्त्वा विभक्त्यन्तरमाश्रितम् ॥ ५५१ ॥

इवशब्देन प्रत्ययार्थे निर्दिष्टे प्रकृताया एव विभक्तेस्तेन सम्बन्धः कल्प्येत, यदीवशब्देन योगे शेषविषये तृतीया विधीयेत तुल्यार्थ इति तृतीयस्या इवशब्दयोगे विधानादिवशब्दस्य द्योतकत्वात् तुल्यार्थत्वा-भावाद्, एवं तावदन्तरङ्गे सम्बन्धे नास्तीवयोगे तृतीया नापि तद्योगे शेषविषये तृतीया ज्ञापयितुमिष्टा सप्तमीवद् बाह्यसम्बन्ध्यपेक्षायां तु शेषविभक्तिर्नास्तीवार्थयोगेऽपि तु कारकविभक्तिर्यथायथं क्रिया-सम्बन्धे भवति, न च तया कारकविभक्त्यर्थो व्याप्तः तुल्यार्थयोगे तृतीयावद्यथा प्राक्प्रदर्शितमिति प्रकृतार्थमसम्भवन्तीं तृतीयां परि-त्यज्य षष्ठीसप्तम्यौ बाह्यार्थसम्बन्धापजनितव्यतिरेकनिमित्ते निर्दि-

श्येते; ताभ्यां च तुल्यशब्दस्य समन्वयानुपपत्तेः प्रत्ययार्थोऽप्यन्य-इवशब्देनेह दर्शितः, तथा चान्तरङ्गे सम्बन्धे पूर्वो विधिरयं तु बाह्य-सम्बन्ध्यपेक्षायामिति स्फुटो विवेकः, अतोऽनन्तरभाष्यं-ननु च सप्त-म्यपि न विधीयते एवं तर्हि सिद्धे सति यदिवशब्दयोगे सप्तमीं शा-स्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति तुल्यशब्देन योगे सप्तमीति कि-मेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं देवेष्विव नाम ब्राह्मणेष्विव नामेत्येष प्रयोग-उपपन्नो भवतीति शेषविषये यथा तृतीया नास्ति तथा सप्तम्यपी-ष्यत एव ज्ञापकाद्यथासप्तमी भवति एवं तृतीयाऽपि भविष्यति इव-शब्दयोगे तस्मादेव ज्ञापकादित्यनुवृत्त्यैव तृतीयान्ताद्वतौ सिद्धे तत्रे-ति सप्तमीनिर्देशो ज्ञापयति शेषविषये भवतीवशब्दयोगे सप्तमीति तृतीया तु नेष्यत इति नासौ ज्ञाप्यत इति भाष्यार्थः ॥ ५५१ ॥

एतद्विवृणोति—

सप्तम्यपि न तत्राऽस्ति ज्ञापकार्था तु सा कृता ।
इष्टा सा शेषविषये नियतासु विभक्तिषु ॥ ५५२ ॥

बाह्यसम्बन्धिनिमित्तस्य व्यतिरेकस्य षष्ठ्यैव संग्रहात् सप्तमीवि-भक्तिरत्र तृतीयावदेव नास्ति तथा चेयमपि नोपादेया, ननु च षष्ठी-समर्था विधौ सप्तम्यर्थस्य न संग्रहो येन सप्तम्यन्तमुपमेयं प्रयुज्येत मथुरावत्पाटलिपुत्रे प्राकारा इति षष्ठ्यर्थो हि शेषः सप्तम्यर्थस्त्वाधारः साधनं, न च युगपच्छेषसाधनयोर्विवक्षा न्याय्या विरोधात्, साध-नानां ह्यविवक्षा शेष इत्युक्तमत्र प्रतिपाद्यते षष्ठीसमर्थादपि वतौ वृत्तौ विभक्तिविशेषस्याश्रयणाद् उपमानोपमेयभावमात्रस्यावगतेः सम्बन्धसामान्ये सर्वविशेषान्तर्भाववद्युज्येत सप्तम्यन्तमुपमेयम्; तथा हि वत्यन्तेन पदेनौपम्यमात्रं प्रतिपाद्यते लोके विशेषविभ-क्त्यन्तर्भावने तस्याशक्तत्वादिति शास्त्रे तथैवानुगमात्सम्बन्धसामान्ये षष्ठीसमर्थादेव वतिरुपदिश्यते सर्वविशेषाणां च सम्बन्धसामान्येऽ-न्तर्भावाद्यदोपमेयं सप्तम्यन्तं प्रयुज्यते तदा तत्राधिकरणविवक्षाया-मुपमानेऽप्यधिकरणविषयत्वमवसीयते गुणीभूतं ह्युपमानं प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थे,वत्यर्थेऽन्वेति, उपमेयाद्विशेषावधारणं तस्य तथा चोद्घोष्य-ते-उपमाने यः संशयस्स उपमेयाद्व्यावर्तत इति,

नन्वनेन न्यायेन मतुप्प्रत्ययोऽपि षष्ठीसमर्थादेव विधेयः तथाऽपि

सप्तम्य स्यावगमादिति किं तत्रास्मिन्निति सप्तमीनिर्देशेन ? नैतत्सं-मानं मतुपो हि षष्ठीसप्तम्यर्थ एव वाच्यं प्रधानमिति वृक्षवान्पर्वत-इत्यादावाधारभावः श्रुत्यैवावगम्यमानोऽस्मिन्निति भेदेन षष्ठ्या नि-र्देष्टुं न्याय्यः, अन्वाख्याने हि प्रतीयमानो लोकेऽर्थोऽङ्गभावेनोपादी-यते, अस्ति चात्र विशेषेण प्रतीतिः वतौ पुनरुपसर्जनभूतः प्रकृ-त्यर्थ इति तदन्तादौपम्यमात्रस्य प्रतीतिः प्रधानस्य प्रत्ययार्थस्येति तदेव षष्ठ्या समर्थविभक्त्या गुणभूतेन प्रकृत्यर्थेन योजनीयमिति तयैव सप्तम्यर्थस्य व्याप्तेः सप्तमी नोपादेया सती ज्ञापकायोपादीयमाना प्रकल्पते, तथाहि यथायोगं नियतविषयावस्थानासु विभक्तिषु परस्प-रविषयावगाहनमनुपपन्नमित्यत्र षष्ठीविषये शेषसप्तमी भवतीति ज्ञा-प्यते यथेवशब्दयोगे षष्ठी भवति बाह्यसम्बन्धिनिमित्ता तथा सप्त-म्यपीत्यर्थः ॥ ५५२ ॥

तदन्यास्तु विभक्तयः स्वविषयप्रतिनियता इवयोगेऽपि न समा-कीर्यन्त इत्याह—

यदि तु व्यतिरेकेण विषयेऽस्मिन्विभक्तयः ।
प्रवर्तेरंस्तृतीयैव व्यभिचारं प्रदर्शयेत् ॥ ५५३ ॥

अस्मिन्निवार्थविषये सर्वा विभक्तयो यद्यविशेषेण स्वविषयाति-क्रमेण सङ्करेण स्युरित्येवं ज्ञापनमत्रेष्टं स्यात् तदा प्रकृता तृतीयैवेम-मर्थं शक्नोति ज्ञापयितुमिति तां त्यक्त्वा विभक्त्यन्तराश्रयणं न स्याद् विभक्त्यन्तरोपादाने तु सप्तम्येव शेषविषयेऽत्र भवति ना-न्या विभक्तय इति विशेषेण ज्ञापनमिष्टमित्यवसीयते, ततश्च देवैरिव नामेत्यादि प्रयोगोऽसाधुः ॥ ५५३ ॥

एतदेव निगमयितुमेवं तर्हि सिद्ध इति भाष्यं निगमयति—

व्यभिचारे तथा सिद्धे सप्तमीग्रहणाद्विना ।
सप्तम्येवोच्यते सर्वा न सन्त्यन्या विभक्तयः ॥ ५५४ ॥

तथेति, तृतीयाऽनुवृत्त्या सङ्करे निश्चितेऽन्तरेणापि सप्तमीग्रहणं-यत्तस्या उपादानं तज्ज्ञापकस्य नियतविषयतां दर्शयति, एवं तर्हि सप्तम्येवात्रोपादीयतां तथा हि ज्ञापनमपि सिध्यति षष्ठ्यन्ताच्च वतौ

योऽर्थः स एव सप्तम्यन्तादपि, विषयभावलक्षणो हि सप्तम्यर्थः षष्ठ्यर्थमपि संग्रहीतुं प्रभवति ॥ ५५४ ॥

तथा च भाष्यं नित्यं परिग्रहीतव्यं परिग्रहीत्रधीनं भवतीत्याशङ्क्याह—

अत्यन्तमत्र विषये सप्तम्या ज्ञापकार्थता ।
बाधिताऽपि निवर्तेत षष्ठी सङ्गृह्यते पुनः ॥५५५॥

इवार्थविषयेऽसंभवन्ती सप्तमी निर्दिश्यमाना स्वात्मनो भावं तत्र नित्यमेव ज्ञापयतीति पक्षे षष्ठी नैव स्यादिति तस्या अपि ग्रहणमत्र पक्षे भावार्थं, ननु चासति षष्ठ्युपादाने केवलसप्तमीनिर्देशे बाह्यसम्बन्धिनिमित्तेऽधिकरण एव सप्तम्या उपपद्यमानत्वे कथं विशेषविषये भावो ज्ञाप्यते, सत्यां हि षष्ठ्यां शेषोऽयमिति निश्चीयते तत्रैव षष्ठ्युपपत्तेरिति तत्साहचर्येण सप्तमी निर्दिश्यमाना स्वात्मानं तद्विषयं ज्ञापयेत् तस्मात् षष्ठ्या अनिर्देशे सप्तम्या ज्ञापकत्वमेव नोपपद्येत कुत एव तया षष्ठी बाध्येत, सत्यमेतद्—अन्यतमयैव तु विभक्त्याऽत्रेतरविषयव्याप्तिसिद्धेरुभयोपादानादेका ज्ञापकार्था सम्पद्यते, तत्र च सप्तमीविषये षष्ठ्या अनिष्टत्वात्सप्तम्येव ज्ञापनार्था भाष्येऽभिहिता षष्ठ्यन्तादपि च वतेरिष्टत्वात् स्वविषये षष्ठी नोपावर्ततेऽत्रेति इयमेवास्या अबाधाऽऽख्यायते,

ननु च यदि शेषविषये सप्तमीयम् अत एव ज्ञापनादित्युच्यते तदाऽधिकरणसप्तम्यन्ताद्वतिर्न स्याद् मथुरायामिव पाटलिपुत्रे प्राकारा इति, एतस्मिन्हि विषये शेषविषयेयं सप्तमीत्यनुप्रयोगे पाटलिपुत्र इति सप्तमी न स्याद् अन्तरेणाधाराधेयविवक्षामिवशब्दयोगे हि शेषविषया सप्तमी ज्ञाप्यते, ननु चानुप्रयोगेऽस्तीवशब्दः तस्माद् मथुरायामिव पाटलिपुत्रस्य प्राकारा इत्येव सिध्येत् तत्रेत्येतत्पुनरावर्तते तन्त्रेण वा निर्देश इत्यधिकरणसप्तम्यन्ताद्वतिरेतेन क्रियते ; अपरेण शेषविषये सप्तमी ज्ञाप्यत इति भाष्यकाराभिप्रायमुपाध्याया वर्णयन्ति,

अन्ये त्वाहुः—सप्तम्यर्थोऽप्याधाराधेयभावः सम्बन्धसामान्यविहितया षष्ठ्याऽन्तर्भावयितुं शक्यत एवेत्यनुप्रयोगे सप्तम्यन्तेऽपि षष्ठ्यन्तादेव प्रत्ययः न ह्यत्राधाराधेयभावविवक्षायां वतिप्रत्ययो निवार्यते सप्तम्यर्थे ; अपि तु शेषविवक्षायामिवशब्दप्रयोगेऽस्ति सप्तमीत्येव ज्ञाप्यते परं, गतमेतत् ॥ ५५५ ॥

इदानीं क्रमप्राप्तस्तदर्हमितिविहितोऽर्हार्थे वतिर्विचार्यते तथाहि अत्राक्षेपभाष्यं किमर्थमिदमुच्यते तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरित्येव सिद्धमिति ? एतद्व्याचष्टे—

पूर्वाभ्यामेव योगाभ्यां विग्रहान्तरकल्पनात् ।
अर्हार्थेऽपि वतिः सिद्धस्स त्वेकेन निदर्श्यते ॥ ५५६ ॥

इदं राजानमर्हति वृत्तं राजवद्वृत्तमित्युदाहरणम् अत्र च क्रियाग्रहणस्यानुवृत्तेस्तदिति द्वितीयासमर्थादर्हतेः कर्तरि क्रियालक्षणे प्रत्ययो भवति अर्हतेः कर्त्री या क्रिया वृत्तादिलक्षणा तस्यां प्रत्ययः, एष चार्थो यथाविभागप्रदर्शकं राज्ञा तुल्यं वर्तते वृत्तमिति वाक्यं क्रियते तदाऽपि प्रतीयते, ततश्च तृतीयाऽन्तात्तेन तुल्यमित्येवात्र वतिस्सिद्धः, यदाऽपि तु राजानमर्हति धैर्यं राजवद्धैर्यं वेषो वा ब्राह्मणमर्हत्युपशमो ब्राह्मणवदुपशम इत्युदाहरणं तदाऽपि तत्र तस्येवेत्यनेन प्रत्ययस्सिद्धः, क्रियातुल्यत्वाभावात् तेन तुल्यमनेन नात्र सिद्धिः, यत्किल राजानमर्हत्यन्यस्य धैर्यं तद्राज्ञ इव धैर्यमिति शक्यते वक्तुं, केवलं विग्रहवाक्यभेदमात्रं वस्तुतोऽभेदः, यदा तु भाष्ये तेन तुल्यमित्येव सिद्धमित्येकेन योगेन सिद्धिरुक्ता सोपलक्षणार्था वेदितव्या, उदाहरणमात्रं हि तत् तथा च स वतिरेकेन निदर्श्यते उपलक्ष्यत इत्यर्थः, पूर्वेणैवात्र सिद्धिरित्येतावति तात्पर्यम् ॥ ५५६ ॥

तत्र तेन तुल्यमित्यनेन तावत्कथं सिद्धिरित्याह—

तेन तुल्यमिति प्राप्तेः क्रियोपाधिः प्रसिध्यति ।
राजवद्वर्तते राजेत्यत्र भेदे विवक्षिते ॥ ५५७ ॥

क्रियातुल्यार्थलक्षणप्रत्ययार्थावच्छेदद्वारेणोपाधिर्विशेषणं यस्य वतेः स सिध्यति तेन तुल्यमित्यनेनैवात्र प्राप्तेस्तस्यानया वा प्राप्त्येत्यर्थः, तथाहि राजानमर्हति वृत्तमित्येष एवार्थो राज्ञा तुल्यं वृत्तमस्येति, ननु च भवेत्सिद्धं यदा राजवद्वर्तते ब्राह्मण इति विवक्षा यदा तु राजवद्वर्तते राजेत्यर्थः तदा कथं ? न हि तेनैव तस्योपमानं सम्भवतीत्यत आह—अत्र भेदे विवक्षित इति, भेदोऽत्र विवक्षित इत्यौपम्यमस्ति ॥ ५५७ ॥

कथमेकस्य भेद इत्याह—

राजत्वेन प्रसिद्धा ये पृथुप्रभृतयो नृपाः ।
युधिष्ठिरान्तास्तेऽन्येषामुपमानं महीक्षिताम् ॥ ५५८ ॥

इह पृथुभरतययातिदिलीपप्रभृतयोऽनवद्यचरिताः परिपूर्णराजवृत्ता युधिष्ठिरावधयो राजानः ते च प्राथमकल्पिकाः साम्प्रतिकस्यापरिपूर्णराजोचितसमाचारस्य प्रशंसाऽर्थमुपमानमुपादीयन्ते, प्रसिद्धेन राज्ञा तुल्यमस्य वृत्तं राज्ञो राजवदयं वर्तत इति, अपरिपूर्णराजसमाचारस्य हि राजविपरीतमपि वृत्तं संभाव्यत इति प्रशंसायां राजवद्वृत्तमस्येत्युच्यते तथा च भेदे सत्युपमानोपमेयभावः, प्रयोगसानर्थ्यादेव चैवंविधभेदावसायोऽत्राभेदे वतेरनुपपत्तेः ॥ ५५८ ॥

ननु च प्रजापालननिमित्तं राजत्वमुपमेयस्याप्यस्तीति राजेवायमिति केन विशेषणान्येनोपमीयते ? अथास्य रक्षादिराजकार्यं नास्ति तदा सादृश्याभावात् कथमत्र प्रसिद्धो राजोपमानं स्यादित्यत आह—

सिद्ध्यसिद्धिकृतो भेद उपमानोपमेययोः ।
सर्वत्रैव यतोऽसिद्धं प्रसिद्धेनोपमीयते ॥५५९ ॥

परिपूर्णापरिपूर्णगुणनिमित्तः प्रसिद्धिकृतः सर्वत्रोपमानोपमेयभावः अनेनैवेति काऽत्र विचिकित्सा सर्वथा भेदेऽभेदे वा तस्यानुपपत्तेरावेदितत्वात्, तथाहि ब्राह्मणवदधीते क्षत्रिय इति करणसौष्ठवातिशयाद् ब्राह्मणाध्ययनं प्रसिद्धमप्रसिद्धस्य क्षत्रियाध्ययनस्योपमानम् एवमिह यस्य परिपूर्णं राजत्वं चतुरुदधिमेखलापर्यन्तपृथिवीपालनात्स प्रसिद्धो भरतादी राजैव व्यपदिश्यते न त्वस्य राजानं वृत्तमर्हतीति व्यपदेशः, यस्त्वेकदेशस्वामी कोशदण्डादिसाधनदरिद्रोऽकृतात्मरक्षो विशृङ्खलचेष्टः संभावितः स प्रशस्यते राजवद्वृत्तमस्येति, एवं प्रसिद्धेन वसिष्ठादिना ब्राह्मणेनान्यो ब्राह्मणवदयं वर्तते ब्राह्मणइत्युपमीयते ॥ ५५९ ॥

तदेवमत्र तेन तुल्यमिति सिद्धं तत्र तस्येवेत्यनेन त्वसिद्धिरित्याह—

राजवद्वृत्तमस्येति राजन्येव विवक्षिते ।
अक्रियाऽर्थेन योगेन द्वितीयेन भविष्यति ॥ ५६० ॥

अक्रियाऽर्थोऽयमारम्भ इति व्यवस्थापितं, तथा च रूपादिगुणतुल्येऽनेन सिध्यति वतिः भरतस्य राज्ञ इवास्य रूपं धैर्यमुपशमो राजवदिति, एतच्चारब्धेऽपि तदर्हमित्यस्मिन्नर्हतेः कर्त्र्यां क्रियायामेव प्रत्ययस्येष्टेर्न सिध्यतीत्यवश्यं पूर्वेण साध्यम्, तदेवं पूर्वेण सिद्धिरुपपादिता, अतोऽनन्तरमारम्भसमर्थनार्थं भाष्यं-न सिद्धयति तृतीयासमर्थात्तत्र यदाऽन्येन कर्तव्यां क्रियामन्यः करोति तदा प्रत्यय उत्पद्यते, इह पुनर्द्वितीयासमर्थादात्मार्थायां क्रियायामर्हति कर्तरि निश्चितबलाधाने प्रत्यय उत्पद्यत इति ॥ ५६० ॥

एतद्व्याचष्टे—

उपमानाविवक्षायां नियमार्थोऽयमुच्यते ।
धर्मोऽर्हति क्रियाकर्ता तदर्थं वचनं पुनः ॥ ५६१ ॥

इह यदा सामान्यवचनो राजशब्द उपादीयते तदा जातिमात्रोपादाने भेदस्याविवक्षितत्वात्तन्निबन्धन उपमानोपमेयभावो नास्ति, तत्र हि राजानमेवायमाचारोऽर्हति नान्यमित्यवधारणविवक्षा राजसंबन्धित्वेनावधारितस्यापि वृत्तस्यान्यसम्बन्ध्यपाकरणेन बलाधानस्थैर्योत्पादनमत्र विवक्षितं राजवदिदं वर्तत इति, किञ्च यदा तेषामेव प्रसिद्धानां राज्ञां कश्चिदुच्यते राजवद्वर्तत इति तदोपमानोपमेयभावो नास्ति ॥ ५६१ ॥

तदाह—

कृतहस्तवदित्येतत्प्रसिद्धेष्वेव दृश्यते ।
राजत्वेन प्रसिद्धे च राज्ञि राजवदित्यपि ॥ ५६२ ॥

कृतोऽभ्यासान्निवेशितो हस्तो येनासौ कृतहस्तोऽर्जुनप्रभृतिः प्रसिद्धः स एव चैवमुच्यते चिच्छेद कृतहस्तवदिति नात्र परेण कृतहस्तेन तुल्यत्वं विवक्षितं किन्तर्हि दृढमुष्टेरस्यैव य उचितश्छेदः शरीरपातनं तदनेन कृतमित्येषोऽर्थो विवक्षितः, तदा चोपमानोपमेयभावाभावात् कृतहस्तमर्हति नान्यमित्येवं विज्ञातस्यापि कृतहस्तत्वेन नियमार्थं पुनः श्रुतिः कृतहस्तवदिति,

एवं प्रसिद्धस्य राज्ञो राजत्वेन निर्ज्ञातस्यापि

"पाण्डोर्विदुर ! सर्वाणि प्रेतकार्याणि कारय ।

राजवद्राजसिंहस्य" इत्येतत्प्रयुज्यते, न चात्र पाण्डोरन्येन राज्ञा सम्भवत्युपमानं परिपूर्णगुणत्वात् ततश्चायमत्रार्थः—यानि राजानमेवार्हन्ति प्रेतस्य परलोकप्राप्तस्य कार्याणि सम्पाद्यानि तानि विधत्स्वेति ॥ ५६२ ॥

तथा चास्य योगस्यायं तात्पर्यतो विषय इत्याह—

अराज्ञि येषां धर्माणां दृष्टोऽत्यन्तमसम्भवः ।
ते राजनि नियम्यन्ते त्यज्यन्ते व्यभिचारिणः ॥ ५६३ ॥

ये राजन्येव दृष्टा धर्मास्तेषां तत्रैव निश्चितानां बलाधानं स्थैर्योत्पादनं यदा विवक्षितं भवति तदा नियमाय भवति प्रयोगे। नियमे चान्यनिवृत्तिरिति राजानमेवेदमेव च वृत्तमर्हतीत्युभयतो नियमस्सम्पद्यते यदाह त्यज्यन्ते व्यभिचारिण इति राजानमेवेदं वृत्तमर्हति नेदमन्यस्साधारणमराजसु नास्त्यस्य संभव इत्यात्माहार्यां क्रियायामर्हतिकर्तरि निश्चितबलाधान इत्यस्य भाष्यस्यार्थः, अर्हतिकर्ता वृत्तंव्यापारः क्रिया तस्य च कर्तुर्व्यापारस्य कर्त्रन्तरेभ्यो यदाऽवच्छेदो विवक्षितस्तदाऽनेन सूत्रेण वतिरित्यर्थः, सा च क्रिया आत्माहा द्वितीयाऽन्तवाच्यस्यार्थस्य याऽऽत्मनोऽर्हा नान्याहेंति, राजवद्रूपं राजवद्धैर्यमित्यादौ तु तत्र तस्येवेत्यनेनैव, तदर्हमित्यनेन त्वर्हतेः कर्त्र्यं क्रियायां विधानादत्राप्राप्तेः, तदिदमत्र तात्पर्यम् ; भेदे विवक्षिते पूर्वेण वतिः सिद्धः; अभेदविवक्षायां तूपमानोपमेयभावाभावान्नियमफलेनानेन वतिरिति ॥ ५६३ ॥

ननु च राजानमर्हत्येतद्वासो ब्राह्मणमर्हत्येष कमण्डलुरित्यत्र कस्मादयं वतिर्न भवति ? अनभिधानात् तथा चेद् क्रियाग्रहणानुवृत्तेरर्हतेः कर्त्र्यां क्रियायामेवायं प्रत्यय इत्याह—

अर्हतेश्च क्रिया कर्त्री या तस्यां वतिरिष्यते ।
राजानमर्हति च्छत्रमिति न त्वेवमादिषु ॥ ५६४ ॥

अर्हतिकर्तरीति सामान्येन विधानेऽपि वृत्तादिकायां क्रियायामेव प्रत्यय इष्यते न च्छत्रादावर्हतिकर्तरि द्रव्ये ॥ ५६४ ॥

कुत एतदित्याह—

प्रयुक्तानां हि शब्दानां शास्त्रेणानुगमस्सताम् ।
छत्राद्यर्थे तु वचने प्रत्याख्यानं न सम्भवेत् ॥ ५६५ ॥

सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे शास्त्रारम्भान्न शास्त्रेण शब्दा जन्यन्ते; अपि तु शिष्टप्रवाहप्रयुक्तानां विद्यमानानामेव तेषां साधुत्वानुसरण-मात्रमिति निर्णीततरमेतत्, ततश्च राजवच्छत्रं ब्राह्मणवत्कमण्डलुरि-त्यस्य शब्दस्योपमानोपमेयभावानङ्गीकरणे नार्हत्यर्थस्य विवक्षित-स्याप्रत्यायकत्वादसाधुत्वेऽन्वाख्यानं नोपपद्यते किञ्च तेन तुल्य-मित्यनेनैव सिद्धे प्रत्याख्यानं यदस्य योगस्य क्रियते तदेवं सति न स्यात् तथा हि राजवच्छत्रमित्यादौ तेन तुल्यमित्यनेनासिद्धिः क्रि-योपाधौ तुल्यत्वे तेन विधानाच्छत्रादिषु कर्तृत्वसिद्धेरित्येतदर्थमिदं सूत्रं स्यादिति कथं प्रत्याख्यायते ? अभ्युपगम्य च तत्प्रत्याख्यानम-न्यथा समर्थ्यमाने राजवद्वृत्तमित्यादौ प्रयोगे छत्रादौ कर्तरि प्रत्य-यस्याभावः स्फुटमुक्तो भवति भाष्यकृतेत्याशयः, ततश्चारम्भेऽपि-क्रियैवास्य वाच्येत्येवमारम्भप्रत्याख्याने समफले भवतः ॥ ५६५ ॥

तदेवं भाष्ये समर्थितोऽस्यारम्भः प्रत्याख्यानं तु तत्र नास्तीति कुतो निश्चितं तदित्याह—

तदर्हमिति नारब्धं सूत्रं व्याकरणान्तरे ।
संभवत्युपमात्राऽपि भेदस्य परिकल्पनात् ॥ ५६६ ॥

आपिशलाः काशकृत्स्नाश्च सूत्रमेतन्नाधीयते; अतोऽवसीयते प्रत्या-ख्यानमस्य, तथाहि भाष्यकारस्तन्त्रान्तरादेवावसितमर्थं स्ववचनेना-दिदेश परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमिति हि तन्त्रयुक्तिः, तत्र कोऽभिप्रायः तेषामाचार्याणां ये सूत्रमिदं नाधीयते: उच्यते—इहाभिन्नेऽप्यर्थे भेद-परिकल्पनयोपमानोपमेयभावोपपत्तेः पूर्वेणैव सिद्धो वतिरित्यस्या-नारम्भः ॥ ५६६ ॥

कथं भेदपरिकल्पनेत्याह—

एकस्य कार्यनिर्ज्ञानात्सिद्धस्य विषयान्तरे ।
तद्धर्मत्वविवक्षायां बुद्ध्या भेदः प्रकल्प्यते ॥ ५६७ ॥

एकस्याप्यर्थस्य विषयान्तरे निर्ज्ञातकार्यस्य यत्र विषयान्तरेऽन्यस्मिन्विषये तद्धर्मत्वं तत्कार्यकरणशक्तत्वं यदा विवक्षितं भवति तदा तत्कार्यकरणनिमित्ततया कल्पनया बुद्ध्या नानात्वं समारोप्यते तथा च नानात्वस्यावस्थापनान्निजाच्चाभेदाद् भेदाभेदाश्रयमुपमानोपमेयत्वमुपपद्यते तथाहि यथा भवानन्यस्मिन् रणे पूर्वत्राभ्यासवशाद्धस्तलाघवेनाच्छेत्सीत् तथा तेन तुल्यमन्यदाऽपि च्छिनत्तीति; एवं पूर्वापरकालतया कार्यभेदात् प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां च भेदकल्पनया चिच्छेद कृतहस्तवदित्येकत्राप्युपमानोपमेयभावोपपत्तौ सिद्धः पूर्वेणैव वतिः, तथा सामान्यवचनेऽपि राजशब्दे निर्ज्ञातविशेषवृत्तौ वा विषयान्तरे दृष्टेन धर्मेण प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्योपमानं यानि वा भूतपूर्वाणां राज्ञां प्रेतकार्याणि तत्तुल्यतया पाण्डोरपि विधत्स्वेत्यर्थः ॥ ५६७ ॥

अवश्यं चैतदेवं ज्ञेयम् अन्यथा सूत्रारम्भे वतिर्भवतु; इवशब्दस्तु भेदाभावादत्र न स्यादित्याह—

सूत्रारम्भान्न चैतस्मादिवशब्दस्य विद्यते ।
प्रयोगस्सोऽपि चैतस्य विषये विद्यते वतेः ॥ ५६८ ॥

क्रियमाणे सूत्रे वचनात् प्रत्ययो लभ्यते इवप्रयोगस्तु प्रसिद्धत्वाद् भेदपरिकल्पनामन्तरेण न घटामेतीत्यावश्यकोऽत्र भेदः ॥ ५६८ ॥

दृश्यते च परिकल्पितभेदेऽन्यत्रापीहेवशब्द इत्याह—

दस्युहेन्द्र इवेत्येतदैन्द्रे मन्त्रे प्रयुज्यते ।
अन्यत्र दृष्टकर्मेन्द्रो यथेत्यस्मिन्विवक्षिते ॥ ५६९ ॥

इन्द्र इव ह्युपस्तूयसे इन्द्र इव दस्युहा भव क्षेत्राणि सृजेत्यत्र इन्द्रदेवताके मन्त्रे दृष्टोऽयमितीवशब्दो नानात्वाध्यारोपेणोपमानोपमेयभावं द्योतयति, तथाहि—इन्द्र एवेन्द्र इवेत्यत्रोपमीयते नानात्वं च विषयान्तरे निर्ज्ञातकार्यं विषयान्तरे तद्धर्मविवक्षायामत्र, ततश्चायमर्थः—यथा त्वमन्यत्रेन्द्रस्तस्करनिपातनव्यापारो भूतस्तथेहापि भवेति इन्द्र इवेन्द्रः प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिकृतद्दृष्टादृष्टकार्यभेदाद् भेदपरिकल्पनया कथ्यते ॥५६९॥

अत्रैव लौकिकमप्युदाहरणमाह—

पूर्वामवस्थामाश्रित्य याऽवस्था व्यपदिश्यते ।

सदृशत्वं तवैवेति तत्रैवमभिधीयते ॥ ५७० ॥

अवस्थाभेदेन पदार्थभेदमाश्रित्य सादृश्यसंप्रत्ययो दृष्टः, तद्यथा यौवनावस्थां चारुत्वातिशयवतीं प्रसिद्धामाश्रित्यान्या स्थाविरावस्थोपमीयते तवैव सदृशस्त्वमिति, अवस्थाभेदे ह्यवस्थावतो भेदमाश्रित्यत्वया तुल्यस्त्वमित्येक एवोपमीयते ॥ ५७० ॥

तदयमत्र सङ्क्षेपः—

प्रसिद्धभेदं यत्रान्यदुपमानं न विद्यते ।
उपमेयस्य तत्रात्मा स्वबुद्ध्या प्रविभज्यते ॥ ५७१ ॥

वास्तवे भेदे सति स्तुत्यतिशयविवक्षयाऽनन्वयालङ्कारमुखेनैकस्यैवोपमानोपमेयभावः प्रतीतचरः, तद्यथा—

रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवेति,

एवं नान्यो भवतस्सदृशस्सम्भवति यदि परस्त्वमेवात्मनः सदृश इत्युपमानान्तरासंभवेन स्तूयतेऽर्थः, तत्र च बुद्धिपरिकल्पनया भेदस्समवलम्बनीयः ॥ ५७१ ॥

तदेवं काल्पनिकस्य भेदस्य राजेव त्वं राजेतीवशब्दप्रयोगान्यथाऽनुपपत्त्याऽवधारितत्वात् पूर्वेणैव सिद्धेः प्रत्याख्यानं सिद्धम्, तत्रतत्स्थाद् गाणोऽयं विषयः पूर्वसूत्रस्य सति च मुख्ये वास्तवभेदविषये कथमत्र प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह—

योऽपि स्वाभाविको भेदस्सोऽपि बुद्धिनिबन्धनः ।
तेनास्मिन्विषये भिन्नमभिन्नं वा न विद्यते ॥ ५७२ ॥

योऽपि वस्तुसन्निवेशी भेदः सोऽपि बुद्ध्युपारूढ एव भेदव्यवहारं वर्तयतीति बुद्धेरेवात्र स्वातन्त्र्यादस्मिन् शब्दस्य व्यवहारे वस्तुतो नानैकं वा न संभवति, अभिन्नेऽपि बुद्ध्याभेदाद् भिन्नेऽपि चाभेदसमारोपेण व्यवहारात्तानेव शालीन् भुञ्ज्महे इति, उपमायां च बुद्धिपरिकल्पितभेदहेतुत्वं प्रागेव प्रतिपादितम् ॥ ५७२ ॥

अत्रैव भाष्यकारीयं संवादमाह—

अङ्गदी कुण्डली चेति दर्शयन्भेदहेतुभिः ।

चैत्रमीदृशमित्याह बुद्ध्यवस्थापरिग्रहात् ॥ ५७३ ॥

उपदेशेऽजनुनासिक इत्यत्र गुणैः परिप्रापणमुद्देश इत्युद्देशलक्षणस्येदमुदाहरणं भाष्ये–अङ्गदी कुण्डली व्यूढोरस्कस्ताम्रायताक्षो वृत्तबाहुरीदृशो देवदत्त इति, तत्र गुणैरङ्गदित्वादिभिरवच्छेदकैः देवदत्तमेव लक्षयन्नीदृशोऽनेन तुल्य इत्याचष्टे, तत्र नान्येन तुल्यो विवक्षितः किंतर्हि–अङ्गदित्वादिभिर्धर्मैरुपक्षितो यो बुद्धौ तदानीं परिस्फुरति तेन सदृश इत्यभिमतम्; अतश्च बुद्धिप्रतिबिम्बेन बाह्यस्य सारूप्याभिधानाद् बुद्धिसमारोपितभेदः स्फुटमेवोपमानोपमेयभाव उक्तः ॥५७३॥

किमेवमभिधाने फलमित्याह—

एतैश्शब्दैर्यथाभूतः प्रत्ययात्मोपजायते ।
तत्प्रत्ययानुकारेण विषयोऽप्युपपद्यते ॥ ५७४ ॥

अङ्गदीत्यादिभिश्शब्दैर्यदर्थावभासो ज्ञानविशेष उद्भवति तदाकारसादृश्येन बाह्योऽर्थोऽवबोध्यते, ज्ञानाकारस्यैव बाह्यत्वेन व्यवहर्तृभिरध्यवसायात्, तदिदमत्र तात्पर्यम्–अङ्गदित्वादिभिधर्मैराच्छुरितो बुद्धावाकारो यमर्थं बाह्यं पश्यतस्ते समुद्गच्छति स त्वया देवदत्त इति व्यवहर्तव्य इति दृश्यविकल्पयोरभेदाध्यवसायेन व्यवहारसिद्धिः॥५७४॥

तस्मात्काल्पनिक एव भेदः सर्वत्रोपयोगीति व्याप्तिमाह—

बुद्ध्यवस्थाविभागेन भेदकार्यं प्रतीयते ।
जन्यन्त इव शब्दानामर्थास्सर्वे विवक्षया ॥५७५॥

यद्यच्छास्त्रे भेदकार्यं तत्तद् बुद्धिकृतभेदावलम्बं, तथाहि कारकव्यवहारो बुद्ध्यवस्थानिबन्धनोऽभिहितो व्यपदेशिवद्भावाच्चैकाचो द्विर्वचनमित्याद्यनुसन्धेयम्, युक्तं चैतद् यतो बहिस्सदसत्त्वमनपेक्ष्यैव विवक्षाप्रापितसन्निधानेऽर्थे कृतपदबन्धाश्शक्तयः, तथा च प्रयोक्तृभिः सन्धानेन शब्दानामर्थप्रादुर्भावोऽवतिष्ठते, चिरातीतानामपि कंसादीनां प्रत्ययोपकृतसदाकाराणां प्रयोज्यप्रयोजकभावव्यवस्थायां कंसं घातयति बलिं बन्धयतीत्यादिप्रयोगप्रवृत्तेः ॥ ५७५ ॥

तस्माच्छब्दार्थो न वस्त्वर्थ इत्याह—

तथाविधेऽपि बाह्येऽर्थे भिद्यन्ते यत्र बुद्धयः ।

न तत्र कश्चित्सादृश्यं सदपि प्रतिपद्यते ॥ ५७६ ॥

व्यक्त्यन्तरसादृश्येष्वप्यर्थेषु साधारणधर्मावलम्बना यावद् बुद्धयो न जातास्तावत्सदप्यनङ्गीकृत्य सादृश्यमत्यन्तव्यावृत्ताकारबुद्धिपरिच्छेद्यतया न कश्चित्प्रतिपत्ता साम्यमवगच्छति गवयसंस्थानानुपलम्भे हि गवि न तत्सादृश्यप्रत्ययः ॥ ५७६ ॥

अत्यन्तव्यावृत्ते च बुद्धिसमारोपिताभेदाश्रयो भवति सम्प्रत्यय इत्याह—

अत्यन्तं विषये भिन्ने यावत्प्रख्या न भिद्यते ।
न तावत्प्रत्यभिज्ञानं कस्य चिद्विनिवर्तते ॥ ५७७ ॥

अत्यन्तव्यावृत्तायामपि व्यक्तौ बुद्धेर्भिन्नाया अनुत्पत्तावन्वयिधर्मोच्छुरणयाऽभेदावसाये स एवायमित्येकाकारपरामर्शोऽविचलः समुदेति, तथाहि मन्दालोके देशे दूराद्वा रूपमात्रेणार्थावधारणाद्विवेकेनावसाये पूर्वदृष्टाकारानुसन्धानेनाभेदेनावसायः; निकटे स्फीतालोकेऽपि च प्रथमाक्षसन्निपाते झटिति पूर्ववासनोद्बोधात्स एवायमिति प्रत्यभिज्ञोत्पत्तिः, एवं देवदत्तयज्ञदत्तयोर्भेदमनवसायैक्यप्रतिपत्तिः ॥ ५७७ ॥

तदेवं भेदाभेदव्यवहारस्य बहिस्सदसत्त्वपरामर्शोऽनुपकारक इति प्रत्ययप्रतिभासिना भेदाकारेण सम्भवत्यैकस्यैवोपमानोपमेयभाव इति राजवद् वृत्तमित्यादेः पूर्वेणैव सिद्धावबुधबोधनार्थं तदर्हमित्यस्यारम्भ इत्याह—

अयमेव तु सूत्रेण भेदो भेदेन दर्शितः ।
प्रसिद्धमपि दुर्ज्ञानमबुधः प्रतिपद्यते ॥ ५७८ ॥

अयमेव बुद्ध्यवस्थाऽऽश्रयो भेदव्यवहारो योगारम्भेण व्युत्पाद्यते वास्तवाद् भेदादयमन्यो भेद इति भेदेन पृथक्त्वेन ख्यापितः सूत्रारम्भेण, न हि सर्वः स्वयमेवंविधमथ विवेक्तुमुत्सहते सर्वपुरुषाधिकारेण च शास्त्रप्रवृत्तिरिति प्रतीतेऽप्यर्थे मन्दबुद्धिव्युत्पादनाय शास्त्रारम्भो युक्तः, राजानमर्हतीति च विग्रहान्तरं दृश्यतेः मन्दमतीनां पूर्वेण

सिद्ध्यध्यवसायनिमित्तं तदत्र दुर्ज्ञानत्वमेकस्योपमानोपमेयाभावाभावात् स्यात् ॥ ५७८ ॥

तच्च न युक्तं दृश्यते ह्येकस्याप्युपमानोपमेयभाव इत्यबुधबोधनार्थमपि नेदमारब्धव्यमित्याह—

वैयाकरणवद् ब्रूते न वैयाकरणस्सदा ।
वैयाकरणवद् ब्रूष्वेत्यतः सोऽप्यभिधीयते ॥ ५७९ ॥

व्याकरणज्ञोऽपि कश्चिद् ग्राम्यदुर्भगाभिधानप्रयोगादवगतसंस्कारशब्दाभिधानाच्च वैयाकरणत्वमतिक्रान्तः साधुशब्दप्रयोगकुशलैर्वैयाकरणैरुपमीयते वैयाकरणवत्कथयेति, अन्यैस्तुल्यमभिधत्स्व म्लेच्छभाषणदुर्ग्रहं त्यजेति ॥ ५७९ ॥

तथा—

केचित्पुमांसो भाषन्ते स्त्रीवत्पुंवच्च योषितः ।
व्यभिचारे स्वधर्मोऽपि पुनस्तेनोपदिश्यते ॥ ५८० ॥

व्यभिचार इति स्वधर्मस्य तथा च सम्भावितस्वधर्माः सजातीयैरेवोपमीयन्तेऽर्थाः पुंवदभिधीयताम्, अन्यैरनुवृत्तपुरुषोचितभाषणैस्तुल्यमभिधत्स्व म्लेच्छभाषणदुर्ग्रहं त्यजेति, तथा केचित्पुमांसो भाषन्ते भवद्भिः कथ्यतां किमप्रगल्भोक्तिभिः सदसि योषित्सम्भावनयोपहास्यतामात्मा नीयत इति तथाऽतिप्रगल्भभाषिणी का चिदभिधीयते स्त्रीवदभिधीयताम् अन्याभिर्युवतीभिः स्त्रीभिस्तुल्यं कथ्यतां माऽतिप्रगल्भोक्तिभिर्योषित्सीमानं हासीरिति, तथा क्लैब्यमाचरन् कश्चिदुच्यते पुंवद्युध्यस्व यथाऽनतिवृत्तपौंस्ना युध्यन्ते तथा युध्यस्वेत्यर्थः ॥ ५८० ॥

तदेवं स्वोचितानुष्ठानत्यागदर्शनादात्मीयाचारोऽप्यप्रसिद्धत्वादुपमया विधीयत इति दृष्टम्, तथा चैकस्योपमानोपमेयभावो न दुर्ज्ञानः, यत्तु प्रागुक्तं पूर्वावस्थामाश्रित्य तवैव सदृशस्त्वमित्यवस्थान्तरं साम्प्रतिकमुपमीयत इति तत्रोक्तितात्पर्य व्याचष्टे—

सदृशस्त्वं तवैवेति लोके यदभिधीयते ।
उपमानान्तरं तत्र प्रसक्तं विनिवर्तते ॥ ५८१ ॥

सर्वोपमानधर्मातिक्रान्तस्त्वमित्यन्योपमानव्यावृत्त्या स्तुतिपरमे-
तदभिधानमनन्वयालङ्कारच्छाययेति व्याख्यातमेतत् ॥ ५८१ ॥

तदेवं सर्वत्र भेदकल्पनयोपमानोपमेयभावप्रक्लृप्तेर्व्याकरणान्तरे नारब्धमिदं सूत्रमितीहाप्युपमानविवक्षायामनारम्भोऽस्याभ्युपगत एव विवक्षान्तरे त्वावश्यकमिदमित्याह—

युक्तमौपयिकं राज्ञ इत्यर्थस्य निदर्शने ।
उपमानाविवक्षायां तदर्हमिति पठ्यते ॥ ५८२ ॥

युक्तमिदमुचितमिदं राज्ञो वृत्तं राज्यानुपालने ह्युपायभूतमिदमिति निश्चितबलाधानख्यापनेनास्त्युपमानोपमेयभावविवक्षेति तत्सम्बन्धे विहितस्य वतेर्नायं विषय इति पृथक्सूत्रमत्र प्रत्ययविध्यर्थं पठ्यत इत्यारम्भोऽस्य समर्थितः, अयमाशयः–भवेदुपमानोपमेयभावविवक्षायां सिद्धिः, तथा च व्याकरणान्तरेऽस्यानारम्भः, एवमिहाप्यनारम्भः परमतस्याविरुद्धस्याप्रतिषिद्धत्वाद् अर्हत्ताप्रतिपिपादयिषायां त्वस्यारम्भः सफल इति व्याकरणान्तरेऽस्यासिरुद्भाविता, अत एव भाष्यकारः–प्रयोजनस्थापनादेव विरतो नौपम्याश्रयेण प्रत्याचख्यौ, इत्थं च वैयाकरणवद् ब्रूहीत्यादावपि यदौपम्यमविवक्षित्वा योग्यतामात्रं प्रतिपिपादयिषितं भवति तदाऽनेनैव वतिरिति सिद्धम् ॥५८२॥

इदानीं वक्ष्यमाणप्रस्तावार्थमाह—

प्रसक्तानुप्रसक्तस्तु वतिशेषोऽभिधीयते ।
उपमानाभिसंबन्धादस्मिन्वातिरुदाहृतः ॥ ५८३ ॥

इह वृत्तिपदविचारः प्राधान्येन प्रस्तुतः, तत्र चोपमानसमासविचारानुषङ्गेणोपमानसम्बन्धे विधीयमानस्य वतेरिहोपन्यासो विचारोयेत्युपमानवतिरनुषङ्गायातः प्रसक्तः तस्यानु पश्चात् क्रमायातोऽनुपमानवतिरप्युपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे इत्ययमवशिष्टः प्रसङ्गेन विचारार्थं निरूप्यत इति प्रकरणानुसन्धिः, तत्रार्थग्रहणं किमर्थं नोपसर्गाच्छन्दसि धाताविस्येवोच्येतेति भाष्येऽर्थग्रहणमाक्षिप्तम् ॥५८३॥

तत्राभिप्रायं व्याचष्टे—

प्रधानकल्पनाभावे गुणशब्दस्य दर्शनात् ।
उपसर्गाद्वतौ सिद्धा धातौ धात्वर्थकल्पना ॥ ५८४ ॥

धातुशब्देन भूवादेर्मुख्यतः प्रत्यायनाद्धातावित्युक्ते तस्य शब्दस्य प्रत्ययवाच्यत्वाभावादन्तरेणाप्यर्थग्रहणं धातुरूपाध्यासाद् गुणकल्पनया सामर्थ्यात्तत्सहचरितोऽर्थो लभ्यत इति किमर्थं ग्रहणेनेत्यर्थः, अतएव भाष्यं शब्दे कार्यासम्भवादर्थे कार्यं विज्ञास्यत इति ॥५८४॥

तत्रतत्साहचर्यान्नियोगतोऽर्थे प्रतिपत्तिः कथम् अन्यस्यापि धातुसम्बन्धिनः शब्दधर्मस्य धातुना साहचर्यादित्यत आह—

स्वं रूपमिति चैतस्मिन्नर्थस्यापि परिग्रहः ।
रूपवज्ज्ञापितस्तस्मादासन्नोऽर्थो ग्रहीष्यते ॥ ५८५ ॥

अन्तरङ्गत्वादहेयत्वादसाधारणत्वाच्च स्वं शब्दस्येत्येव सत्त्वेन विशेषितस्य रूपस्य परिग्रहे सिद्धे स्वं रूपमिति रूपग्रहणं रूपवदर्थोऽप्यङ्गीक्रियत इति ज्ञानार्थं तथा च रूपसमानकक्षः प्रत्यासन्नतरः सम्बन्धी प्रसिद्धो वाच्योऽर्थ एव ग्रहीष्यते तावतैव वाक्यार्थस्योपपत्तौ शब्दधर्मस्तत्सम्बन्धी कथमनुरोधाद् गृह्येतेति भावः, अत्रोत्तरं भाष्यम्–इदं तर्हि प्रयोजनम् उत्तरपदलोपे यथा विज्ञायेत धातुकृतोऽर्थो धात्वर्थः कः पुनर्धातुकृतोऽर्थः साधनमिति ॥ ५८५ ॥

एतद्व्याचष्टे—

धात्वर्थेनोपजनितं साधनत्वेन साधनम् ।
धातुना कृतमित्येवमस्मिन्सूत्रे प्रतीयते ॥ ५८६ ॥

धातुशब्देन स्वार्थस्यात्रोपलक्षणाद् धातुकृतः क्रियाकृतः क्रियया प्रादुर्भावितोऽर्थोऽत्र निर्दिष्टः, स च साधनं कारकं तथाहि–यद्यपि सिद्धस्वरूपं कारकं क्रियां प्रत्युपादीयते साधनत्वे तथाऽपि न स्वरूपेण क्रियया साधनं कृतं जनितम् अपि तु साधनत्वेन साध्यापेक्षत्वात्साधनभावस्य सामान्यस्य कर्मादिविशेषरूपस्य च क्रिया हि तत्साधनानि प्रवर्तयतीति,

"प्रवृत्तिरेव प्रथमं क्व चिदप्यनपाश्रिता ।
शक्तिरेकाधिकरणे स्रोतोवदपकर्षति" ॥

इत्यादिना पूर्वमेव निर्णीतमेतत् ॥ ५८६ ॥

यदुक्तमुत्तरपदलोप इति तत्र कोऽयमन्वाख्यातसूत्रकारेणोत्तरप-

द्लोपो नामेत्यत आह—

यश्शब्दश्चरितार्थत्वादत्यन्तं न प्रयुज्यते ।
विषयेऽदर्शनात्तत्र लोपस्तस्याभिधीयते ॥ ५८७ ॥

इहार्थप्रयुक्तस्य शब्दस्य सत्यर्थे वचनशतेनापि प्रयोगो निवारयितुं न पार्यते केवलमन्यतो निर्ज्ञातार्थस्य चरितार्थत्वात् कृतकृत्यत्वात् प्रसक्तादर्शनवत् सर्वत्र व्यवह्रियते ततश्च धातुशब्देन क्रियाऽभिधानात् तत्कृतोऽर्थस्तदुपचारात्स एवेति धातुरेवार्थो धात्वर्थ इति गौणे सामानाधिकरण्ये मयूरव्यंसकादित्वात् सति समासे धातुकृतोऽर्थ इति, यद्वस्तु सम्पद्यते तद्भाष्यकारेण दर्शितम् , यद्वा धातुस्तदर्थः क्रिया = अर्थः; प्रयोजनं यस्य साधनस्येत्येवमयं बहुव्रीहिः क्रियते, क्रिया च साधनस्य साध्यत्वादेव प्रयोजनं भवति तस्मिन् साधने वर्तमानादुपसर्गात्स्वार्थे वतिः, एवमर्थग्रहणसामर्थ्यात् साधनलाभे प्रयोजनमुक्तं साधनं भवल्लिङ्गसंख्याभ्यां योक्ष्यत इति ॥ ५८७ ॥

तत्र शक्तिरूपत्वेन क्रियावदसत्त्वभूतत्वात्साधनस्य कथं लिङ्गसंख्यायोग इत्यत आह—

क्रियायास्साधने द्रव्ये प्रादयो ये व्यवस्थिताः ।
तेऽप्यसत्त्वाभिधायिभ्यो वतिस्स्वार्थे विधीयते ॥ ५८८ ॥

साधनशक्त्याश्रयो द्रव्यमत्र साधनशब्देन विवक्षितं शक्तिशक्तिमतोरभेदात् तस्मिन्द्रव्ये क्रियासाधनाक्षिप्ते ये वाचकत्वेन प्रवृत्ताः प्रादय उपसर्गास्तेभ्यस्ससाधनक्रियावाचिभ्यस्स्वार्थे वतिप्रत्ययोऽयं विधीयते तथा च सत्त्वभूतार्थाभिधानाल्लिङ्गसंख्यायोग उपपद्यते साधने ॥ ५८८ ॥

तत्रैतत्स्यात् क्रियाविशेषद्योतकाः प्रादयोऽवधृता नैषां द्रव्याभिधानसामर्थ्यमवधृतमित्याशङ्क्याह—

प्रत्ययेन विना प्रादिस्तत्रार्थे न प्रयुज्यते ।
भेदेन तु समाख्याने विभागः परिकल्पितः ॥ ५८९ ॥

वाक्येऽपि नियता धर्माः केचिद्वृत्ताविति शब्दशक्तिप्रतिनियमाद्यद्यपि वाक्ये प्रयुक्तानां प्रादीनां द्रव्याभिधानशक्तिर्नास्ति तथाऽपि

वृत्तिविषये शक्तिरियमवगम्यते, उद्गतानि उद्वतो निगतानि निवत इत्यखण्डोऽयं शब्दः प्रकृतिप्रत्ययविभागेनान्वाख्यायमानः प्रकृतिभागस्य क्रियासाधनोपसर्जनद्रव्यवचनत्वं प्रत्ययभागस्य च स्वार्थिकत्वं प्रतिपद्यते; इत्थं चोपसर्गाणामत्र वृत्तिविषयोऽयं स्वभावोऽर्थग्रहणेनानुविधीयते, लौकिकस्यैवार्थस्यान्वाख्यानाङ्गभावेनोपादानाद्, असति पुनरर्थग्रहणे शब्दे कार्यासम्भवात्क्रिया प्रतीताऽविनाभावात् साधनशक्तिमेवोपलक्षयेद्, अर्थग्रहणात्तु तद्भेदापन्नं द्रव्यं प्रतीयते, अन्यार्थग्रहणमफलं स्यात् ॥ ५८९ ॥

यदि च साधनशब्देन शक्तिमात्रमविवक्षितं स्यात्तदा—

अनङ्गीकृतसत्त्वं तु यदि गृह्येत साधनम् ।
विभक्तिभिर्नियोगस्स्याद्यथैव तसिलादिषु ॥ ५९० ॥

अनुपात्ताधारे साधनमात्रे गृह्यमाणे ततस्तत्रेत्यादाविवात्यन्तसाधनप्राधान्यायाः शक्तेः शक्त्यन्तरायोगाद्यथायथं विभक्तयो न स्युः सर्वास्तमयादेकवचनमेव स्यात् ततश्चासर्वविभक्तित्वेऽव्ययसंज्ञा प्रसज्येतेति लिङ्गसङ्ख्यायोगा विरुध्येत, अर्थग्रहणसामर्थ्याच्चु गुणीकृतक्रियासाधनं द्रव्यं प्राधान्येनोपसर्गाणां वाच्यमत्रानुगम्यत इति वत्यन्तस्य सत्त्ववचनतायां यथायथं क्रियासमन्वये सर्वविभक्तियोगादव्ययसंज्ञाऽभावे उद्वतो निवत इत्यादिव हुवचनान्तप्रयोगोपपत्तेः, एकार्थे शब्दान्यत्वाद् दृष्टं लिङ्गान्यत्वमिति चात्र लिङ्गान्तरयोगो न विरुध्यते ॥ ५९० ॥

नन्वेवमपि स्वरादिषु वतेः पाठात् प्राप्तमव्ययत्वमित्यत आह—

पाठाद् यैरविभक्तित्वं वत्यन्तेष्वनुगम्यते ।
तेषामुद्वत इत्येव वक्तव्या सविभक्तिता ॥ ५९१ ॥

अविभक्तित्वं विभक्त्यदर्शनं तन्निबन्धनमव्ययसंज्ञा कथ्यते तथा च स्वरादिपाठादव्ययत्वेऽविभक्तित्वं विभक्त्यदर्शनमिति सामर्थ्यात्तन्निबन्धनाव्ययसंज्ञा पाठाद्यैरङ्गीक्रियते तेषां मत उद्वत इत्यत्राव्ययत्वाल्लोपे प्राप्ते सविभक्तिता वक्तव्या प्रतिपाद्या, तथा हि—अर्थग्रहणसामर्थ्यादव्ययत्वं न भवति अन्वर्थसंज्ञा हि साऽलिङ्गासङ्ख्यत्वेऽवतिष्ठते, अत्र च साधनस्य द्रव्यस्य ग्रहणात्सत्त्ववचनत्वात्तदभाव इत्यर्थः,

तदेवं वतिः परीक्षितः, तत्प्रसङ्गेन तत्रत्यमन्यदपि विचार्यते–वाक्यकारः पपाठ–स्त्रीपुंसाभ्यां वत्युपसङ्ख्यानमिति स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनादित्यवधिविशेषोपादानेन प्राग्भवनात् प्रकृतिविशेषादस्मान्नञ्स्नञावुपदिश्यमानावपत्यादिष्वर्थेषूत्सर्गप्रत्ययान् बाधित्वा यथा भवतस्तथा वत्यर्थेऽपि वतिं बाधित्वा स्यातामिति स्त्रीवत् पुंवदिति सिद्धयर्थं वतिरत्रोपसङ्ख्येयः, तत्र वतीति वतिसहचरितस्यार्थस्याधिकरणत्वेन निर्देशः, यद्वा वतौ विधीयमाने स्त्रीपुंसाभ्यामप्यसौ विधेय इत्यर्थः, भावलक्षणे सप्तमीयम् एतस्य वार्तिकस्य भाष्ये प्रत्याख्यानमुक्तम् आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'न वत्यर्थे नञ्स्नञौ भवत इति यदयं स्त्रियाः पुंवदिति निर्देशं करोतीति ॥ ५९१ ॥

एतद्व्याचष्टे–

वत्यर्थं नावगाहेते पुंवदित्यस्य दर्शनात् ।
नञ्स्नञावपवादस्य बाधकं तन्निपातनम् ॥ ५९२ ॥

स्त्रियाः पुंवदित्युच्चारणाद्वत्यर्थादुत्कर्षो नञ्स्नञोर्ज्ञायते यदि ह्येतौ वत्यर्थमवगाहेयाताम् अपवादेन निपातितो वातनं श्रूयेत, अतस्तु नूनमेतावेतमर्थमुत्क्रामयतो येनानयोर्विषय उत्सर्गः श्रूयत इति ज्ञापयन्ति,

ननु च पुंवदितिनिर्देशाद्वतिरप्यस्तु यथा प्राप्तौ च नञ्स्नञावपि वत्यर्थेऽधिकारेण प्रतिपादितसन्निधानौ स्यातामित्याशङ्क्योक्तं बाधकं तन्निपातनमिति ॥ ५९२ ॥

कथमस्य बाधकत्वमित्येतदेव व्यक्तयति––

एतमुत्क्रामतो नूनं वत्यर्थं नञ्स्नञाविति ।
तयोः प्रवृत्तावुत्सर्गो बाधनान्नोपपद्यते ॥ ५९३ ॥

अपवादविषये प्रवृत्तिरुत्सर्गस्योपलभ्यमानाऽन्यथाऽनुपपत्त्याऽपवादमपावर्तयति ततोऽन्यथा सत्त्वे चावकाशवानयमुत्सर्गो वराकः,तत्र कथं प्रवर्तेतेति बाधकत्वानिश्चयोऽस्य, अप्राप्त्यनुमानं हि बाधा तत्र यथाऽपवादः स्वरूपनिवृत्तौ ससंरम्भोऽपि सामान्यविधेः स्वविषयं प्राप्तिं सूचयति तथा निपातनमात्मरूपप्रतिलम्भव्यावृत्तमपि यथा प्राप्तबाधने पर्यवस्यति तथा सर्वादिवार्तिके निपातनमप्येवंजातीय-

कमिति बाधकानि निपातनानि व्यवस्थापितानि, अतश्च वत्यर्थे पौंस्नमित्यादिप्रयोगोऽसाधुः ॥ ५९३ ॥

एवमपि स्त्रीवदिति न सिध्येदिति चोदयित्वा योगापेक्षं ज्ञापकमिति भाष्यं तद्विवृणोति—

नञ्स्नञौ विहितौ येन स योगो नावगाहते ।
वतिप्रकरणं तद्धि लिङ्गमेवं समर्थ्यते ॥ ५९४ ॥

सामान्यतो दृष्टमिदं लिङ्गमनुमानं ज्ञापकं तथाहि स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनादिति यो योगस्स वत्यर्थं नाक्रामतीत्येवंव्यापारमिदं लि मुपपद्यते वतिप्रकरणमिति तेन तुल्यं तत्र तस्येव तदर्हमिति सूत्रत्रयविहितेऽपि वतावर्थे नञ्स्नञावुत्क्रामत इत्यर्थः, तथा चतान्योगानपेक्षत इति योगापेक्षं तज्ज्ञापकं सूत्रं, ततश्च वत्यर्थे नञ्स्नञोरभावात् स्त्रीवदित्यपि सिध्यति,

"विशेषनिरपेक्षस्य लिङ्गस्य ज्ञापकत्वतः"

इति सिद्धम् ॥ ५९४ ॥

तदेवमुपमानप्रसङ्गायातो वतिर्विचारितः, इदानीमुपमानविचारे परीक्षणीयं बहूनामुपमेयानामुपमानं यदैकमुपादीयते तदा किमुपमेयभेदमनुवर्तते तद् अथाभिन्नमेवोपकाराय प्रभवतीति संशीतावाह—

अभेदेनोपमानस्य भिन्नार्थोपनिपातिता ।
ऊहस्तथोपमानानामङ्गवन्नोपलभ्यते ॥ ५९५ ॥

इह प्रधानानुग्रहाय गुणाः प्रयुज्यमाना यथाऽनुग्रहाय भवन्ति प्रधानस्य तथैवात्मरूपमनुवर्तन्त इति न्यायः, एकत्वेनैव तु स्वधर्मेण युक्तं शक्नोत्युपमानमुपमेयमनेकमुपकर्तुमिति किमनुरोधाद् भेदमवलम्बेत, अत एव विकृतावुपमेयभेदेऽपि प्रकृतिगतमेव वचनमभिन्नार्थावेदकमुपमानमित्यूहो यथोपमेयं वचनभेदो न दृश्यते तद्यथाऽङ्गनाम्नामूहाभावोऽपि भेदादेव निर्ज्ञातभेदत्वात् सङ्ख्यान्तरपरिणामस्य कृतकत्वादिति संबन्धबाधनमेवात्र, तथा चोहविदामाम्नायः—

अङ्गानि ज्ञातनामानि उपमानेन्द्रियाणि च ।
एतानि नोहं गच्छन्ति अध्रिगौ विषमं हि तद् इति ।

तत्रेहोपात्तमेव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकमुदाह्रियते—अङ्गानामनूहो यथा यत्य-

शुर्मायमक्तारो वा पङ्क्तिराहते मज्जिर्मा तस्मादेनसः प्रमोचयत्वित्यत्रैक-पशुके प्रकृतियागे उर इत्येकवचनमङ्गनाम द्विपशुकेऽपि विकृतियागे अस्योहाभावात् पशू इत्याहसातामिति चास्यैव विपरिणामी न पुनरुरसी इति विपरिणस्यते, अङ्गिभेदाच्चाङ्गानां सङ्ख्याभेदस्यावधारणादिनि चात्र न्याय्यः, एवं बहुपशुकेऽपि विकृतियागे पशव आहसतेत्यूह्यते नोशंसीति, तद्वदुपमानानामनूहो यथा कश्यपेवांसा अच्छिद्रे श्रोणी कवषोरुरुकेपर्णेत्यादि; अभेदेनैवोपमातुं शक्तेरुपमानपदानां कश्यपकवषस्रेकाणां कच्छपमत्स्यजातीयकरवीरवाचिनां यथोपमेयं लिङ्गसङ्ख्याभिरपरिणामो न भवति, एवमूहाभावो न्यायविदां प्रसिद्धोऽत्राभेदेनोपमानस्य संवादक उक्तः ॥ ५९५ ॥

संवादकान्तरमप्याह—

गवेधुके चरौ दृष्टा गोविकर्ताक्षवापयोः ।

पशू रुद्र इव ह्येताविर्त्येकवचनश्रुतिः ॥ ५९६ ॥

रुद्र इवैतौ गोविकर्तात्तवापौ पशू अभिमन्येते इति वेदे श्रूयते तथाहि गवेधुना तृणजातिविशेषेण संस्कृते चरौ प्रकृते गोविकर्तात्तवापयोर्विशसित्रोरियमुपमा रुद्र इवैतौ विशसितारौ गोविर्त्तनात्तवापौ गा विकृन्ततोवि गोविकर्तः अक्षान्वपतीत्यत्तवापः तन्नामानौ पशूनां विशसितारौ तौ चोपमेयानेकवचनान्तेन रुद्रशब्देनोपमानेनात्र दृष्टौ तथा चैकवचनश्रुतिरियं रुद्र इति दृष्टाऽस्मिन्नाम्नाय इत्यस्मादेवाम्नायादुपमानमुपात्तैकसङ्ख्यमेवानेकमप्युपमेयमुपसंस्करोतीति निश्चीयते॥ ५९६ ॥

यदि पुनरुपमेयभेदेनोपमानं भिद्यते तदा—

उपमानस्य भेदाच्च बहुषु स्यादञो विधिः ।

काश्यपा इति लोपः स्यात्तथा प्रतिकृतिष्वपि ॥ ५९७ ॥

यञञोश्चेति बहुषु लुगुच्यते तत्र चोद्यते वदस्य वदयोर्वाऽपत्यानि बहूनि माणवका विदा इत्यत्रापत्ये बहुष्वित्यर्थे व्याख्यायमाने बहुषु लुङ् न प्राप्नोति अञो वैदस्य वैदयोरित्येकद्वयोरुत्पत्तेः; अत उक्तं मा भूदेवम् अनन्तं यद्बहुष्विति भविष्यति तत उक्तं नवं शक्यम् इहापि स्यात् काश्यपाः प्रतिकृतयः काश्यप इति काश्यपस्यापत्यं काश्यपः विदाद्यञि काश्यप इव प्रतिकृतयः काश्यपा इति, इवे प्रतिकृताविस्युत्पन्नस्य क-

नो देवपथादित्वाज्जीविकार्थे चापण्य इति लुपि कृते प्रतिकृतिबहुत्वेऽज्न्तस्य वर्तमानत्वादञन्तं बहुष्विति लुक्स्यात् तथा च कश्यपा इति प्रतिकृतिषु साधुः स्याद्; न चेष्यते काश्यपा इत्येवेष्यत इति अञ्यो बहुष्विति स्थापितं, बैदस्यापत्यानि विदा इत्यत्र त्वेकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनीत्युक्तत्वाददोषः, यदि चात्रोपमेयभेदादुपमानभेदस्तदा प्रतिकृतीनामुपमेयानां बहुत्वादुपमानं,काश्यपोऽपि भिन्न इति बहुष्वेवायमञ्स्यात् तथा चाञ्यो बहुष्वित्येवमप्यत्र लुक्प्रसज्येतेति भाष्यविरोधः, कश्यपा इति प्रतिकृतिषु चानिष्टप्रयोगप्रसङ्गः तस्मादुपमेयभेदेऽपि नोपमानं भिद्यते ॥ ५९७ ॥

नन्वेवं काश्यप इव प्रतिकृतय इति विहितस्य प्रत्ययस्य लुपि युक्तवद्भावादेकवचनमेव स्यादित्याह—

एवं तु युक्तवद्भावादत्रैकवचनं भवेत् ।

एवमित्युपमेयभेदेऽप्यजहदेकसङ्ख्याकस्योपमानस्य प्रवृत्तौ प्रतिकृतिबहुत्वेऽप्येकवचनमतिदेशादनिष्टमापद्येत, अत्र परिहारमुत्प्रेक्षितमाह—

लुम्मनुष्ये तथोक्तः स्याल्लिङ्गस्यैकस्य सिद्धये ॥ ५९८ ॥

लिङ्गसिध्यर्थं लुम्मनुष्य इति वार्तिके लिङ्गग्रहणात् केवलाद्वचनमत्र प्रकरणेऽतिदेशान्न भवतीत्यवसीयते; अन्यथा लिङ्गवचनसिध्यर्थमित्येव ब्रूयात् तस्माल्लि स्यैकस्य सिध्यर्थमेवमभिधानं स्यात् संभाव्यत इत्यभिधेयाश्रयमेकवचनं भवति चञ्चेव मनुष्यः चञ्चेव मनुष्या चञ्चा इति मनुष्यसङ्ख्यैव; लिङ्गं तु चञ्चाऽऽश्रयम् एवं काश्यपा इत्यत्रापि पुल्लिङ्गमतिदेशाद्वचनं तु प्रतिकृतिगतमेव ॥ ५९८ ॥

ननु चाविशेषेण लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने इत्युक्ते कथं वार्तिके लिङ्गमात्रपाठादत्र वचनमपाक्रियते, अतिदेशप्राप्तमपि चामनुष्यलुप्येव वार्तिकप्रामाण्यादस्तु तत्रापि हरीतक्यादिषु व्यक्तिरिति वचनात्सिद्धिरिति काश्यपा इत्यत्र कथं वचनं युक्तवद्भावान्न स्यादित्याशङ्क्य परिहारान्तरं वक्तुमाह—

उपमेयेषु भिन्नेषु क्वचिदेकं प्रवर्तते ।
प्रत्ययस्य विधौ तत्र नित्यं युक्तवदिष्यते ॥ ५९९ ॥

नानाभूतेषु परिच्छेद्येषु प्रतिकृतिरूपेष्वभिन्नं वा केन उत्पत्तिनिमित्तमुपमानमत्र व्याश्रियते प्रत्युपमेयं वा भिन्नमिति द्वौ पक्षौ स्तः तत्राभिन्नस्य व्यापारे प्रतिकृतिबहुत्वे लुपि युक्तवद्विति युक्तवद्भावोऽनियत एव प्रवर्तते तथा चेष्यत एवेति न काचिदनिष्टापत्तिः ॥५९९॥

यदा पुनरुपमानं भेदेनोपमेयं प्रति वर्तते तदा काश्यपा इति सिद्धिरित्याह—

यदा प्रत्युपमेयं तु तदेकैकमवास्थितम् ।
तदा बाह्यार्थभेदेन तद्धितान्तं प्रचीयते ॥ ६०० ॥

उपमेयभेदे प्रत्येकमुपमानं यदा परिच्छेदाय प्रवर्तते तदा प्राथमकल्पिकेऽर्थे भेदो नास्ति तथा च काश्यपस्य प्रतिकृतिः काश्यपः, एवं द्वितीयोऽपि काश्यपस्तृतीयोऽपि काश्यप इति प्रत्येकमभिसंबन्धान्नानात्वमत्र नास्ति केवलमेतच्च द्धितान्तं लुप्तप्रतिकृतिप्रत्ययं शब्दरूपं प्रचीयते प्रचयमनेकत्वमापद्यते तथाहि सरूपाणामेकशेषवशेन काश्यपश्च काश्यपश्च काश्यपश्च काश्यपा इति बहुत्वे संबध्यते न चेदानीमतिदेशशास्त्रस्य लुपि युक्तवदित्यस्य व्यापारोऽस्ति वृत्तत्वात्तद्व्यापारस्य, यदा तु काश्यप इवायं प्रतिकृतिसमूह इति प्रथममेव प्रत्ययस्तदाऽस्य व्यापारः, तथाहि युक्तस्य सङ्ख्याभेदोऽस्ति तन्निबन्धनम्, इदानींतु प्रतिकृतीनां प्रचय इति; अन्योऽयं बाह्यार्थभेदनिबन्धनस्सङ्ख्याभेदोन निवर्तते ॥ ६०० ॥

ननु चैवमपि लुवर्थं एवायं प्रचीयमान इति युक्तवद्भावः कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्य निदर्शनद्वारेण व्युत्पादयति—

यथा समूहप्रचये द्विगूनां भिन्नसङ्ख्यता ।
पञ्चपूल्यादिषु तथा सुबन्तः प्रचयो भवेत् ॥ ६०१ ॥

पञ्च पूलास्समाहृताः पञ्चपूलीति द्विगुरेकवचनमिति कृत एकवद्भावे पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूली चेत्येकशेषे पञ्चपूल्य इति बहुत्वे पुनरेकवद्भावः कस्मान्न भवतीति चोद्ये; न वाऽन्यतरस्यानेकत्वादित्युत्तरमुक्तम् अयं हि न द्विगुरेकार्थाभिधायी किन्त्वन्यस्यैकशेषशब्दस्येदं बहुत्वं द्विग्वर्थस्य ह्येकवद्भाव आरब्धः, अकृते चैकशेषेऽर्थान्तरानपेक्षस्य द्विगोरेव योऽर्थस्तत्रैकवद्भावः स एव हि द्विग्वर्थो न्याय्यः

कृते त्वेकशेषे द्विग्वर्थसमुदायस्य प्रचितस्य द्विग्वर्थादन्यत्वादन्तरङ्गे प्राथमकल्पिके द्विग्वर्थे चरितार्थत्वादेकवद्भावस्य पुनरप्राप्तिः, एवमिह लुपः सोऽर्थो यो लुबन्तादेव प्रतीयतेऽन्यानपेक्षादित्येकशेषे कृते शब्दान्तरत्वादन्तरङ्गे चरितार्थो युक्तवद्भावो बहिरङ्गेऽत्र प्रचयबहुत्वे न प्रवर्तते ॥ ६०१ ॥

तदत्र दृष्टान्तोऽयमसदृश इत्याह—

प्रचये भिद्यमाने तु सङ्ख्या पूलेषु भिद्यते ।
अर्थभेदो लुबन्तेषु नैवं कश्चन दृश्यते ॥ ६०२ ॥

पञ्चपूलाः समाहृताः पञ्चपूलीति योऽर्थो द्विगोरवधार्यते नासावेव पञ्चपूल्य इति प्रचयविवक्षायामेकशेषे कृते, पूर्वत्र हि पञ्चसङ्ख्याऽवच्छिन्नोऽर्थः, एकशेषे तु पञ्चदशसङ्ख्याऽवच्छिन्नः; द्वयोरेकशेषे तु पञ्चपूल्याचिति दशसङ्ख्याऽवच्छिन्नः; तस्माद् द्विबहुत्वादिना प्रचये भिद्यमाने द्विग्वर्थसंख्याऽन्यैव संख्या जायते; तथा च नायं द्विग्वर्थ इति शक्यते वक्तुं पञ्चसङ्ख्याऽवच्छिन्नसमाह्रियमाणार्थवाचकत्वादेव द्विगोरिति युक्तः, अत्र न वाऽन्यस्यानेकत्वादिति परिहारः, इह तु लुबन्तविषये न कश्चनार्थस्य भेदः, य एव ह्यर्थः प्रत्येकमुपमानसम्बन्धे प्रचयविवक्षायामेकशेषे कृते स एवैकस्याप्युपमानस्य बहुषूपमेयेषु सम्बन्धे प्रथमत एव बहुवचनस्य प्रवृत्तौ; तथा चार्थभेदाभावादत्र प्रचयार्थोऽपि लुबर्थः शक्यते वक्तुमिति तत्र वचनातिदेशः स्यादेव,

ननु चास्त्येवार्थभेदः तथाहि प्रत्येकं प्रतिकृतीनामुपमानसम्बन्धे सत्येकशेषेण बहुवचनान्तप्रयोगे प्रतिकृतेरेकैकस्याः काश्यप उपमानत्वेन प्रतीयते; अभिन्नस्य तूपमानस्य बहुषूपमेयेषु सम्बन्धे प्रतिकृतिसमूहस्यैकः काश्यपः प्रतीयेतोपमानमिति प्रतिकृतीनां परिच्छेद्यत्वाविशेषेऽप्यस्ति भेदः, सत्यमेतावानस्ति विशेषः; किन्तु लुबन्तस्यार्थानवगमाल्लुपा सम्बन्धित्वेन प्रचयोऽप्यर्थोऽवच्छेदमर्हत्येव, तथाहि य एव लुबन्तवाच्यः प्रतिकृतिरूपोऽर्थः स एव प्रचये बहुत्वमापद्यते नान्यः, किञ्च—काश्यप इव काश्यप इत्यत्र प्रयोजनाभावादतिदेशो न प्रवर्तते द्वयोरपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरेकार्थत्वात् तथा च प्रचयविवक्षायामेव युक्तवद्भावेन कृत्यं काश्यप इव प्रतिकृतय इत्यत्रापि हि प्रतिकृतीनामुपमेयानामेकशेषादेव बहुत्वमवधार्यत इति बहिरङ्ग एवार्थ,

सम्भवति युक्तवद्भावः प्रवर्त्तैव; तस्मात्प्रकारान्तरेणात्र काश्यप-इत्यस्य सिद्धिर्वक्तव्या न त्वेकशेषेणाप्यत्र सिद्धिः ॥ ६०२ ॥

तत्प्रकारान्तरमाह—

येषूपमेयवचनश्शब्दोऽन्यो न प्रयुज्यते ।
उपमानस्य तत्रान्यैस्सङ्ख्यया भेद इष्यते ॥ ६०३ ॥

येषु लुबन्तेषूपमेयवचनः परिच्छेद्यभूतप्रतिकृत्यर्थः शब्दो लुबन्तादन्यो नोच्चार्यते तत्रोपमानस्य काश्यपस्य संख्याभेद इष्यते भिन्नमत्रोपमानं प्रवर्तत इत्यर्थः, तथाहि—उपमेयवचनस्य शब्दस्योपादाने तत एव बहुत्वावगतेरुपमानं भिन्नमेवोपमेयोपकाराय प्रभवति तद्यथा—काश्यप इव देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा इमाः प्रतिकृतय इत्यादौ, यदा तूपमेयवाची शब्दो न प्रयुज्यते तदा काश्यप इत्युक्ते सन्देहः किमेकस्याः प्रतिकृतेरिदमुपमानमुतानेकस्या इति, अनेकस्या अप्युपमाने युक्तवद्भावेन काश्यपशब्दस्यैकवचनान्तस्योपपत्तेः, तस्मादत्रोपमेयभेदपरिच्छेदायोपक्रमत एव काश्यप आत्मभेदमुपमानभूतः प्रतिपद्यत इति काश्यपाः प्रतिकृतय इति सिद्धम्, अन्यैरिति चात्र वचनं मतान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ६०३ ॥

अत्रैवार्थे निदर्शनमाह—

यथा गुडतिलादीनां प्रयोगादेकसङ्ख्यता ।
पाकादेरप्रयोगे तु भिन्नसङ्ख्याऽभिधीयते ॥ ६०४ ॥

गुडतिलतण्डुलानां पाकः; ताम्रः पलाशेषु बभूव राग इत्यादौ वाक्यादिबहुत्वादेवावधृतनानात्वः पाकादिरेकत्वेनैव निर्दिश्यते, यदा तु पाक्यभेदावधारणनिमित्तः स्वाश्रयभेदावधारणनिमित्तश्च शब्दान्तरप्रयोगो नास्ति तदा पाको राग इत्युक्ते सन्देहः किमेकपाक्यद्रव्यगतोऽयं पाकोऽथानेकगतः, तथा किमेकाधारोऽयं रागोऽथानेकाधार इति निश्चयप्रतिपत्त्यर्थः पाकौ पाका रागौ रागा इत्यनेकत्वसंख्यायुक्त एवार्थः प्रतिनिर्दिश्यते ॥ ६०४ ॥

एवमिहापीति दार्ष्टान्तिके योजयितुमाह—

यस्सम्बन्धगतो भेदः स प्रयोगे प्रतीयते ।

सम्बन्धिनामतो भेद उपमेयेन गम्यते ॥ ६०५ ॥

यः स्वतो न भिद्यतेऽपि तु सम्बन्धिभेदाद् भेदमवलम्बते स सम्बन्धिवचनस्य प्रयोगे भेदप्रतीतिमासादयति पदार्थः; तद्यथा गुडादीनां प्रयोगे पाकादिः, अप्रयोगे तु सम्बन्धिवचनस्य यथा पाकादेर्विशेषो नावधार्यते तथा प्रतिकृतिवचनस्याप्रयोगे तद्गतो भेदो विशेष उपमेये परिच्छेद्ये नावधार्यंत इति तदर्थमुपात्तभेदमेवोपमानं प्रवर्तते तथा च भिन्नेनोपमानेनोपमेयस्य भेद आवेद्यत इत्यर्थः ॥६०५॥

एतदेव निगमयति—

तस्मात्समानशब्दत्वप्रसङ्गविनिवृत्तये ।
उपमेयगतो भेद उपमानेषु दृश्यते ॥ ६०६ ॥

काश्यप इत्युक्तेऽपत्यं गोत्रं प्रतीयेत न नियमेन प्रतिकृतिः सत्यामपि वोपमानसम्बन्धप्रतिपत्तावेकानेकसाधारणस्योपमेयस्यावगमात् सामान्यशब्दत्वमुच्यते, ततश्च तन्निवारणायोपमेयाश्रयभेदप्रतिपत्त्यर्थं प्रधानानुयायित्वाद् गुणानामुपमानमवलम्बते भेदम् ॥ ६०६ ॥

उपक्रम एव यदा तर्ह्युपमेयवचनस्य प्रयोगस्तदा गतार्थत्वाद्बहुत्वस्याप्रयोग इत्याशङ्क्यान्यैरिति वचनान्मतान्तरं यदत्र सूचितं तदुपक्रमते वक्तुम्—

उपमानं समस्तानामभिन्नं श्रूयते क्व चित् ।
भिन्नानामुपमेयानामेकैकं वोपमीयते ॥ ६०७॥

इह कदा चित्समुदितानामेकमुपमानमुपमेयानां ; कदा चित्तु नानाभूतानां प्रत्येकमुपमानप्रवृत्तिरिति तद्द्वैतम् ॥ ६०७ ॥

पूर्वत्र पक्षे निदर्शनमाह—

यथा गरुड इत्येतद्व्यूहापेक्षं प्रयुज्यते ।
एकेन यत्र सादृश्यं वैनतेयेन हस्तिनाम् ॥ ६०८ ॥

गजानां सन्निवेशविशेषो हि गरुडेनोपमीयते गरुड इवेमे हस्तिन इति, एवमश्वानां रचनाविशेषो मकरेण मकर इवेमे वाजिन इति, तथा श्येन इवेमे इष्टका इति, एवं चायं गरुडव्यूहादिः सन्निवेशविशेषो

रचनाभेदः सैनिकादेः परिकल्पितः शक्यते वैनतेयादिनोपमातुं यद्येक-वचनान्त एव गरुडशब्दः प्रयुज्यते तथाहि गरुडाकृतयो गजा गम्य-न्त इति संस्थानविशेषो गरुडेन परिच्छिन्नो भवतीति सम्बन्धिभेदा-दत्रभेदो न भवति, न हि गरुडस्योपमेया गजाः सम्बन्धिनोऽपि तु तद्व्यूहः, यदा तु गरुडा इवेमे हस्तिनो मकरा इवेमे वाजिन इति बहुवचनप्रयोगस्तदा प्रत्येकं हस्तिनामश्वानां चोपमेयत्वं प्रतीयेत तथा च शीघ्रजवत्वादिना सादृश्येनोपमानमवगम्येत न तु व्यूहः परिमेयोऽवधार्यते ॥ ६०८ ॥

एवमिहापि—

एकस्यापि प्रतीयेत भिन्ना प्रतिकृतिस्सह ।
काश्यपस्येति तेनायं प्रत्येकमवतिष्ठते ॥ ६०९ ॥

यदि काश्यप इवेमाः प्रतिकृतयः काश्यप इत्येकवचनान्तमुपमानं प्रयुज्यते तदा गरुडस्येव हस्तिनो व्यूहेन तुल्याः काश्यपस्य नानाभूता प्रतिकृतिः केन चित्सन्निवेशादिना धर्मेण सह तुल्या विज्ञायेत न तु प्रत्येकमुपमानं गम्येत, सहशब्दस्तुल्यार्थः, तद्योगे काश्यपस्येति षष्ठी तस्मात्प्रत्येकमुपमानभावप्रतिपत्त्यर्थमत्र काश्यपशब्दः प्रत्युपमेयं भेदे-नैवावतिष्ठते, पूर्वत्र दर्शन उपमेयशब्दस्याप्रयोग उपमेयभेदावगमायो-पमानं पारार्थ्यादात्मभेदं प्रतिपद्यत इत्युक्तम्, इह पुनः सत्युपमेय-शब्दप्रयोगे भेदेनोपमानस्य दृष्टत्वात् प्रत्युपमेयमेकैकमुपमानमिति प्रतिपत्त्यर्थमुपक्रम एव भेदमुपमानमुपादत्त इति दर्शनभेदः ॥ ६०९ ॥

इदानीमेकेन समुदितानामुपमाने निदर्शनान्तरं प्रसिद्धतरमाह—

मेघाः शैल इवेत्युक्ते समस्तानां प्रतीयते ।
सादृश्यं गिरिणैकेन प्रत्येकं तेन भिद्यते ॥ ६१० ॥

शैल इवामी बलाहका महापरिमाणा नानाविधरागविच्छुरिता-नेकसंस्थानशिखरत्वादिति पर्वतेनैकेन बलाहकानामुपमीयमानत्वे समुदितानां गिरितुल्यत्वमवधार्यते न तु प्रत्येकं, न ह्येकैको मेघः पर्व-तसदृशोऽनेकवर्णविच्छुरितानेकसंस्थानशिखरत्वादिभिः पर्वतसाधार-णधर्माभावादेकैकस्य समुदितानामेव हि तथाभावः; यत एवमेक-वचनान्तमुपमानमनेकस्य समुदितस्य स्याद्व न प्रत्येकं तेन कारणेन

सत्युपमेयशब्दप्रयोगे सम्बन्धिन उपमेयस्य समुदितस्यैकस्यापि भावात् सम्बन्धिभेदानिश्चयात् पाकादिवदुपमानस्यातोऽवधारणात् प्रत्येकमुपमानसम्बन्धप्रतीत्यर्थमिदं काश्यपलक्षणमुपमानमुपक्रम एवात्मभेदं प्रतिपद्यत इत्यर्थः,

तदेवं विवक्षितार्थप्रतीत्यर्थं काश्यपा इति बहुवचनप्रयोगोऽवस्थापितः, नन्वेवमुपक्रम एव भेदप्रतिपत्तेरञो बहुषूत्पत्तिः स्यादित्यञ्यो बहुष्वित्येवं लुगत्र प्राप्नोति, नैष दोषः—अनेकत्व एव ह्यर्थ उत्पद्यते तथा च युक्तवद्भावादेकवचनं प्राप्तमित्येकशेषेण बहुवचनं समर्थितं, तत्रापि च युक्तवद्भावस्य प्राप्तिमाशङ्क्योपमेयभेदप्रतिपत्त्यर्थं बहुवचनमिदं समर्थितं, तथा च विवक्षितार्थप्रतिपादनानुरोधाद्युक्तवद्भावायातं वचनमत्र बाध्यते, एतमेव च न्यायं गर्भीकृत्य हरीतक्यादिषु व्यक्तिरित्युक्तमितीदमपि तत्रैव द्रष्टव्यम्, अञन्तं यद्बहुष्वित्यपि चाश्रीयमाणेऽत्र लुगप्रसङ्गो भाष्येऽभिहितः—तथा हि यञञोश्चेत्यत्र यस्कादिभ्यो गोत्र इत्यतो गोत्रग्रहणानुवृत्तेर्लौकिकस्य चापत्यलक्षणस्य तत्र गोत्रस्य ग्रहणादञन्तं यद्बहुषु गोत्रमित्याश्रयणात् प्रतिकृतिबहुत्वाभावाल्लुगविषयोऽयम्,

इत्थं च कृत्वा बदस्य वैदयोर्वाऽपत्यानि बहूनि विदा इत्यत्राप्यञन्तस्य गोत्रबहुत्वे वर्तमानत्वादनेनैव लुक् सिद्ध इति, एकवचनद्विवचनान्तस्य च प्रवृत्तौ यूनीत्येतदनारब्धव्यमिति भाष्ये सिद्धान्तोऽवस्थापितः लौकिकस्य हि गोत्रस्य यञञोश्चेत्यत्र ग्रहणाद्युवाऽपि गोत्रमिति गतमेतत् ॥ ६१० ॥

इदानीमुपमानप्रसङ्गेन समासाच्च तद्विषयादित्ययमिवार्थविषयश्छविधिर्विचार्यते—तत्र तदित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यत इति भाष्यं, सर्वनाम्ना प्रधानपरामर्शः समुचितः, समासश्चात्र प्रधानं प्रत्ययप्रकृतित्वेन गुणभावादिवार्थोऽपि च्छविधौ गुणभावादप्रधानमित्यन्यस्यासम्भवात् कस्य परामर्श इति प्रश्नः ?

अत्रोत्तरं—छप्रत्यय इति, स एव हि विधेयत्वात्प्रधानं सर्वनामसंबन्धयोग्य इत्याशयः, अनन्तरमुक्तं कथं समासो नाम च्छविषयः स्यादिति भवेत् प्राधान्याच्छप्रत्ययस्य परामर्शः किन्त्वर्थस्यासङ्गतिः—तथाहि—छप्रत्ययो विषयो यस्य तस्मात्समासाच्छप्रत्ययो भवतीत्यर्थः सम्पद्यते समासस्य कथं छप्रत्ययो विषयस्स्याद् न हि शब्दः शब्दस्य

विषयो भवति ; अर्थ एव हि शब्दस्याभिधेयो विषयो न्याय्यः शब्दस्त्वनुकरणस्य प्रत्याय्यो भवेद्विषयो न च समासश्छस्यानुकरणं छ एव हि यथा स्याद् अथात्रायमाशयः अनन्यत्र भावो विषयार्थ इति च्छप्रत्ययादन्यत्र यस्य समासस्याभावः स च्छविषयः समास इति, एतदयुक्तमित्याह—

छापेक्षा तद्विषयता विधेयत्वान्न गम्यते ।
काकतालीयमित्यत्र प्रसिद्धं ह्युपलक्षणम् ॥ ६११ ॥

यस्समासश्छप्रत्ययादन्यत्र न भवति ततश्छो भवतीत्येवं छप्रत्ययापेक्षं समासस्य तद्विषयत्वं न घटते काकतालीयमित्यत्र व्युत्पाद्ये यस्माद्यन्निर्ज्ञातं तदन्यस्य ज्ञप्तिहेतुरुपपद्यते छप्रत्ययोऽनेनैवेदंप्रथमतया विधेय इत्यप्रसिद्धममुमुपाश्रित्य विशेषणं कथमेतद्विषयतया प्रकृतिभूतः समासोऽवच्छेत्तुं पार्यते, यदि हि च्छप्रत्ययो लक्षणान्तरेण लब्धात्मरूपो भवेत् तदा तत्र नियतत्वं प्रकृतेः समासस्यावधार्यं प्रत्ययविध्यर्थमुपादानं युज्यते न तु लक्षणान्तरेण च्छो विहितः ,इदमेव ह्युत्पत्तिवाक्यमस्य तथा च प्राक्छविधेः । समासस्य च्छविषयत्वमसिद्धं कथमनूद्यते ? अथ भाव्यवस्थाऽऽश्रयेण च्छविषयत्वं समर्थ्यते तदा किमनेनोक्तेन यस्मात्समासाच्छो विधास्यते स चेच्छविषयो भवति तस्माच्छप्रत्ययो भवतीत्येवमर्थे विज्ञायमाने न कश्चित्प्रकृतेरुपकारोऽभिहितो भवति च्छप्रकृतेस्समासस्य च्छविषयत्वाव्यभिचारादन्यस्य निवर्तनीयस्य सिद्धस्याभावात् ॥६११॥

ननु च भाव्यवस्थाऽऽश्रयेण च्छविषयत्वसमर्थने विशेषणस्यास्ति प्रयोजनं तथाहि च्छविषयत्वेन समासस्य विशेषणे विषयार्थस्यानन्यत्र भावरूपत्वाच्छप्रत्ययादप्रयोगः समासस्यास्य ख्यापितो भवतीत्याशङ्क्याह—

राजाश्वादिश्च विषयः स्यादन्यो वेत्यनिश्चितम् ।
तेन च्छस्य विधानात्प्राग्व्यपदेशो न विद्यते ॥ ६१२ ॥

तद्विषयादित्यनेन च्छविषयः समासो विशेषेणोपादीयमानः सर्वो राजाश्वादिः प्रसिद्धो विधास्यमानच्छप्रकृतित्वादेव च्छविषयोऽन्यो

वा प्रकरणान्तरेण संभाव्यमानः छविषयो गृह्येतेत्येतावन्नाव-धारितं येन प्रसिद्धस्य निश्चितच्छप्रत्ययविषयत्वप्रणाडिकया साधुत्वं ज्ञाप्येत समासस्य प्रकारान्तरेण हि च्छविषयत्वानुपपत्तेश्छप्रत्ययप्रकृतित्वादेव समासस्य तद्विषयत्त्वम् , इत्थं च सर्वस्यैव समासस्य प्रकृतित्वोपपत्तौ किमनेन विशेषणेन व्यवच्छिद्येत; न च सर्वस्य समासस्य च्छप्रत्ययादन्यत्रासाधुत्वमेवं ज्ञाप्यते ? अनिष्टेः, न चानिष्टार्था शास्त्रप्रक्लृप्तिर्न्याय्या, तदित्यस्य तु परामर्शनीयमन्यत्कल्प्यतां तस्माच्छविधेः पूर्वं नियतस्य समासस्य प्रसिद्धतद्विषयस्याभावाच्छविषयादिति विशेषणं न युक्तम् , सिद्धे हि प्रत्यये कार्यान्तरे तेन विशेषणं प्रकृतिरूपस्य दृष्टं, तद्यथा षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति न तु स्वयमलब्धात्मलाभः स्वनिमित्तस्यैव विशेषणं युक्तं स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धे ह्यर्थे ज्ञापको भवति,

तदेवं प्रधानप्रत्यवमर्शसंभवे सर्वनाम्ना छविधौ निमित्तभूतः प्रत्यवमृश्यत इवार्थः सोऽपि ह्यत्र प्रकृतत्वात्सन्निहित इत्युक्तम् , एवं तर्हीवार्थः प्रतिनिर्दिश्यत इति, इवार्थश्चात्र प्रत्ययवाच्य इति कथं प्रकृतिभूतस्समासः तद्विषयस्स्यादिति सर्वनामप्रत्यवमर्शसामर्थ्यादिवार्थस्यात्र द्वौ व्यापारौ सम्पद्येते तेनैकेन व्यापारेणेवार्थः समासस्यावच्छेदकोऽपरेण प्रत्ययवाच्यो जायते, इवार्थविषयात्समासादिवार्थे छ इत्यर्थः, अत्रैतमभिप्रायं बुद्ध्वा चोदितं समासेनोक्तार्थत्वात्तद्धितो न प्राप्नोतीति, एकस्यैवार्थस्य व्यापारभेदाभावात् समासविशेषणत्वे समासवाच्यत्वाच्च प्रत्ययो न स्याद्, न ह्यभिधानमन्तरेण समासस्य विषयभावमवगन्तुमर्हतीवार्थ इत्यर्थः,

अथ वचनादभिहितेऽपीवार्थे प्रत्ययो यथा तद्धितार्थे द्विगुरिति वचनाद् द्विगुतद्धितयोः साधारणोऽर्थः, तदा शस्त्रीश्यामादेरपि समासादिवार्थाभिधायकाच्छप्रत्ययस्स्याद् ? अत्र परिहारोऽभिहितः—द्वाविवार्थाविति, सर्वनामप्रत्यवमर्शान्यथाऽनुपपत्त्या व्यापारभेद इवार्थस्येत्यभिप्रायः पूर्वमेव निर्णीतः ॥ ६१२ ॥

कौ द्वावत्रेवार्थावित्याह—

द्वयोरिवार्थयोरर्थनिमित्तत्वं प्रतीयते ।
एकेनावयवो युक्तं प्रत्ययोऽन्येन युज्यते ॥ ६१३ ॥

काकतालीयमजाकृपाणीयमित्यत्र द्वाविवार्थौ गम्येते तयोरेकेन समासैकदेशः पूर्वपदमुत्तरपदं च संबद्धमिति तमिवार्थं प्रत्याययन् समासो भवतीवार्थविषयः तद्धितान्तशब्दापेक्षया वा प्रकृतिभूतः समास एवात्रावयवः सोऽपि च स्वावयवद्वारेणेवार्थेन युज्यते न तु साक्षाद् अपरेणेवार्थेन वाच्येन च्छप्रत्ययस्सम्बध्यते, शस्त्रीश्यामेत्यत्र पुनः प्रसिद्धश्यामगुणया यथा शस्त्र्या देवदत्तोपमीयते तथाऽन्याऽपीति देवदत्ताख्येनोपमेयेनोपमानस्याप्रयोजनत्वादेक इवार्थः ॥ ६१३ ॥

तत्र येनेवार्थेनावयवो युज्यते तमाह—

चैत्रस्य तत्रागमनं काकस्यागमनं यथा ।
दस्योरभिनिपातस्तु तालस्य पतनं यथा ॥ ६१४ ॥

काकतालीयमित्यत्र काकस्यागमनमुपमानं चैत्रागमनमुपमेयं तथा तालपतनमुपमानं दस्युसमागमः पुनरुपमेयः, अतर्कितोपनतत्वमुभयत्रापि समानो धर्मः, तदेव समासवाच्य इत्यर्थः ॥ ६१४ ॥

प्रत्ययवाच्यमप्याह—

सन्निपाते तयोर्याऽन्या क्रिया तत्रोपजीयते ।
वधादिरुपमेयेऽर्थे तया छविधिरिष्यते ॥ ६१५ ॥

काकतालयोस्समागमे सति या परा तत्समागमनिमित्ता वधोऽङ्गभङ्गः स्फोट इत्यादिका क्रिया जायते तया य उपमेयः परिच्छेद्यस्त्रवधादिलक्षणोऽर्थस्तत्रोपमानोपमेयसंबन्धे द्वितीय इवार्थे वाच्ये सूत्रेणच्छप्रत्ययो विधीयते ॥ ६१५ ॥

ननु च काकागमनेन चैत्रागमनं वाह्यमुपमीयत इति तत्र प्रति तस्य गुणभावः तालपतनेन च दस्युसमागम उपमीयत इति तत्र तस्य गुणभावः ततश्च काकतालयोरन्योन्यसंबन्धाभावादसति सामर्थ्ये समासः कथमनेनैव च्छविधिना ज्ञापकेनात्र समासो भाष्येऽवस्थापित इति चेत् तथाऽपि सुप्सुपेत्यस्यैव व्यापारो भाष्ये गमित इति कथमसामर्थ्ये तत्प्रवृत्तिः भवतु वा समासः किन्त्वसमन्विताभ्यामवयवधर्माभ्यां समुदायार्थस्यानुपजननात् केन प्रकृत्यर्थेन प्रत्ययार्थो-

विशेष्येतेत्याशङ्क्याह—

क्रियायां समवेतायां द्रव्यशब्दोऽवतिष्ठते ।
पातागमनयोः काकतालशब्दौ तथा स्थितौ ॥ ६१६ ॥

दध्योदनो गुडधाना इत्यादौ यथा द्रव्याणां सिद्धस्वभावानां परस्परसंबन्धाभावात् तदन्यथाऽनुपपत्त्योपसेकादिक्रियायामाश्रितायां द्रव्यशब्दो दध्यादिर्वर्तते तथाऽत्र काकतालशब्दौ स्वसमवेते व्यापारे वर्तेते ; ततश्च काकागमनं काकशब्दवाच्यं तालपतनं तालशब्दवाच्यमित्यस्ति परस्परमभिसंबन्धः प्रतिपादितः, ब्राह्मणवदधीत इत्यादौ ब्राह्मणादेरन्यत्र द्रव्यशब्दस्यापि क्रियायां वृत्तिविषये वृत्तिः, ततश्चायमत्रार्थः काकागमनमिवातर्कितोपसम्प्राप्तमिदं तालपतनं तालपतनमिव चातर्कितोपसंप्राप्तमिदं काकागमनमिति परस्परोपमानेन पूर्वोत्तरपदार्थयोः समन्वयोपपत्तौ प्रत्ययार्थविशेषणतोपपात्तः काकागमनतालपतनयोर्हि समन्वयोपपत्तौ ताभ्यां देवदत्तागमनदस्यूपनिपातयोरुपमेयत्वात्तत्रेवार्थे वाच्ये समासस्योत्पत्तौ तद्वधेन देवदत्तवध उपमेये छप्रत्ययप्रवृत्तिः ॥ ६१६ ॥

ननु चोपक्रम एवातर्कितोपनतेन तालकृतेन काकवधादिना देवदत्तवधादिर्दस्युकृतः किमिति नोपमीयते तथाहि काकागमनतालपतनयोगाएया वृत्त्या काकतालशब्दयोरत्र वृत्तिः परिकल्पयितुं नोपयुज्यत इति किं काकागमनतालपतनयोरत्रान्योन्योपमानेनेत्यत आह—

यदन्वाख्यायकं वाक्यं तदेवं परिकल्प्यते ।
प्रयोगवाक्यं यल्लोके तदेवं न प्रयुज्यते ॥ ६१७ ॥

इह तु प्रकृतिप्रत्ययविभागवशेनान्वाख्यानभित्त प्रक्रियावाक्यमनेन प्रकारेण समन्वितार्थं पदं सम्पाद्यते काकागमनमिव तालपतनं तालपतनमिव काकागमनमिति, अन्योन्यापमानेन हि प्रक्रियायामन्वाख्यानोपायभूतमिदं वाक्यं न त्वेतल्लोके प्रयुज्यते; अन्यथा वधेनैव तालकर्तृकेण काकः सम्बध्येत न तालेन यदि नेदमुपरच्येत प्रक्रियावाक्यं, स्थितलक्षणार्थं प्रत्यायकं तु प्रयोगवाक्यं लौकिकं नैवंभूतं, न हि, छप्रत्ययमन्तरेण काकतालशब्दो वाक्यस्वभावो लोके प्रयुज्यते, केवलं काकतालीयमित्यस्य लौकिकस्य शब्दस्यान्वा-

ख्यानोपायपरिकल्पनेयं यथासमन्वयं हि परिकल्पनमित्यनुगुणतरोऽयमुपायः ॥ ६१७ ॥

तदाह—

ययोरतर्किता प्राप्तिर्दृश्यते काकतालवत् ।
तयोस्समासप्रकृतेर्वृत्तिरभ्युपगम्यते ॥ ६१८ ॥

यथा काकतालयोरनाशङ्कितावस्थितयोर्वधादिनिमित्तस्सम्बन्धस्तथा ययोर्दस्युदेवदत्तयोर्दृश्यते तयोस्सम्बन्धोपाधिकयोस्तत्समागम इववाच्ये समासलक्षणा या प्रकृतिस्तस्याः सकाशाच्छस्य प्रत्ययस्य वृत्तिः प्रतिज्ञायते ॥ ६१८ ॥

तदेवं काकतालद्वयसम्बधोपाधिः प्रकृत्यर्थो विभज्यते, उपमेये तु वधादौ छप्रत्ययः तद्विषयैव च नियमेनेयं प्रकृतिरित्यन्यत्रास्याः साधुत्वाभावः, इदमेव च वस्तु भाष्ये विस्तरेण प्रदर्शितं, कस्मिन्नर्थे वृत्तिरभ्युपगम्यत इत्याह—

काकस्य तालेन यथा वधो यस्य तु दस्युना ।
तत्र चित्रीकृतेऽन्यस्मिन्नुपमेये छ इष्यते ॥ ६१९ ॥

काकतालसमागमसमो दस्युदेवदत्तसमागम एकः समासार्थइवार्थः पूर्वं दर्शितः, अयं त्वपरः प्रत्ययवाच्योऽत्र प्रदर्श्यते यदिहान्यस्मिन्निति यथा यदृच्छयोपरिनिपतता तालेन यदृच्छाऽऽगतस्य काकस्य वधो वृत्तः; तथाऽतर्कितोपनिपतता दस्युनाऽसम्प्रधारितोपस्थितस्य देवदत्तस्य वध इत्येवमभूतरूपतां प्राप्ते परिच्छेद्येऽर्थे छप्रत्ययः काकतालसम्प्राप्तिनिमित्तोपजनितक्रियाविशेषोपमितेऽन्यस्मिन् क्रियाविशेषे छविधिरित्यर्थः, तेन यथा तालेन काको यदृच्छया हतः तथा यदपरमसमीहितमाश्चर्यभूतं जायते तत्काकतालीयमुच्यत इत्यर्थः, गतमेतत् ॥ ६१९ ॥

उपमानप्रसङ्गेनेवार्थप्रस्तावाच्छविधिवदन्यदप्यत्र विचार्यते-तथाहि-स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्नित्यत्र सादृश्यं प्रकारार्थस्तत्र चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानमित्युक्तं चञ्चस्सदृशश्चञ्चत्को बृहत्कः कस्यै-

तदभिधानमित्याह—

चञ्चत्प्रकारश्चञ्चत्को बृहत्क इति चापरे ।
मणिमण्डूकखद्योतान् सादृश्येन प्रचक्षते ॥ ६२० ॥

प्रकारोऽत्र सादृश्यमिति चञ्चत्प्रकारो बृहत्प्रकारश्चञ्चत्को बृहत्क इति मणिप्रभृतीनामन्यतमस्याभिधानमाचार्या मन्यन्ते, अपर इत्याचार्याणामभिन्नमतानां निर्देशः ॥ ६२० ॥

कीदृशमत्र मण्यादिसादृश्यमित्याह—

तत्रोन्मेषनिमेषाभ्यां खद्योत उपमीयते ।
श्वासप्रबन्धैर्मण्डूकः स्पन्दमानप्रभो मणिः ॥ ६२१ ॥

अचलन्नपि खद्योतः स्वप्रभाच्छुरितश्चलन्निवावधार्यमाणश्चञ्चत्कशब्दवाच्यः, तथाहि स्वप्रभोन्मीलननिमीलनक्रियाभेदात् स्पन्दमान इव लक्ष्यते तथा चानवरतप्रवर्तमानोच्छ्वासवशोच्छूनशरीरतया चलितशरीर इवावधार्यमाणो भेकश्चञ्चत्काभिधानविषयभावमुपैति; एवमविच्छिन्नोद्गमदीप्यमानरश्मिचक्रवालचलितमूर्तिरिव मणिः ॥ ६२१ ॥

चञ्चत्कबृहत्के कः प्रकारार्थ इत्याह—

प्रविकासिप्रभोऽल्पोऽपि महानुप उपलभ्यते ।
बृहत्क इति तत्रैष मणौ शब्दः प्रयुज्यते ॥ ६२२ ॥

परिकृशोऽपि मणिः सर्वतः प्रसर्पिभाजालवशेन स्थूलतरमूर्तिरवधार्यमाणो बृहत्सदृशो बृहत्क इत्यभिधीयते ॥ ६२२ ॥

प्रसङ्गेन प्रकारस्वरूपं दर्शनभेदेन विचारयति—

सादृश्यमेव सर्वत्र प्रकारः कैश्चिदिष्यते ।
भेदेऽपि तु प्रकाराख्या कैश्चिदभ्युपगम्यते ॥ ६२३ ॥

प्रकारवचने थाल्; प्रकारे गुणवचनस्य; स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्नित्यादौ सर्वत्र शास्त्रे सादृश्यमेव प्रकारशब्दार्थः, तथाहि यथा तथेति तुल्यत्वमेव द्योत्यते पटुपटुजातीय इति तु जातीयरा सदृशः प्राधान्येनाभिधीयते पटुपटुरिति द्विर्वचनेन सादृश्यमेव तद्वति गुणभूतं द्योत्यते, एवं स्थूलप्रकारः स्थूलक इति,

केचित्तु भेदेऽपि प्रकाराख्येष्यते—अत्रापि सर्वत्रैव यथा तथेति भेद एव वाच्यः स एव समस्तसादृश्यहेतुरिति तदप्यर्थाद्गम्यते, एवं पटुपटुः स्थूलक इत्यत्रापि, इत्थं च भेदसादृश्ययोः सर्वत्र प्रतीतावेको-ऽभिधेयोऽपरस्सामर्थ्यगम्य इति मतभेदेन प्रकारो विभज्यते, पशुप्रकारो देवदत्त इत्यत्र सामान्यविशेषभावायोगात्सामान्यमेव प्रकारः तद्धर्मादपि पशुर्देवदत्त इत्यभेदाभिधानात् कार्यात्तद्धेतुः सादृश्यमेव गम्यते न तु प्रयोगद्वयेऽप्यत्र भेदोऽवसीयते, ब्राह्मणप्रकारा माठरादय इति तु सामान्यस्य विशेषेऽन्वयाद् भेदेनाप्रतीतौ सादृश्यासम्भवे भेदो न प्रकार इत्याहुः ॥ ६२३ ॥

अस्तु सादृश्यं भेदो वा प्रकारः, इदं तु विचार्यते—किं सर्वनामवद्भ्यः प्रकारवचने विधीयमानः थाल् प्रातिपदिकसामान्याद्विहितस्य जातीयरो बाधकः; तथा च शिक्षातीय इति न सिध्येत् प्रकारस्य च थालैवाभिव्यक्तौ तथाजातीय इति कथं प्रयाग इत्यत आह—

प्रकारवचनः कश्चित्प्रकारवति संस्थितः ।
प्रकारमात्रे वर्तित्वात्कश्चित्तद्वति वर्तते ॥ ६२४ ॥

कश्चिदिति जातीयर् कंश्च प्रत्ययो द्विर्वचनं च, अत्र हि प्रत्यये स्वभावाद् गुणभूतस्य प्रकारस्याभिधानमिति प्रकारवानेव प्राधान्येनोच्यते; अत एव प्रकार उच्यते यस्मिन् स प्रकारवचनः तस्मिन्प्रातिपदिकादयं प्रत्यय इति प्रकारवति भवति, थाल्पुनः प्रकारमात्र एव; न तद्वति किन्तु प्रकारे वृत्तिमनुभूय तद्वति जातीयर्सहितो वर्तत इति सामर्थ्यादवसेयं न तु शुक्लादिवत्तद्वति वृत्तिः थालन्तस्येह दृश्यते, एवं च भिन्नविषयत्वाद्बाध्यबाधकभावश्च न भवति तथाजातीय इति च प्रयोगो भवति, यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्त इत्यत्रापि न थालन्त एव प्रकारवन्तमभिधत्तेऽपि तु क्रियाऽपेक्षायां वाक्यस्यास्य परिसमाप्तेर्वर्तते दृश्यते वेत्यादिका याऽसावपेक्षिता क्रिया तत्र करणभावमापन्नः प्रकार एव प्रतीयते येन प्रकारेण देवदत्तो वर्तते तेन प्रकारेण यज्ञदत्तोऽपीत्यर्थः, अतश्च क्रियया संबध्यमानः करणतयाऽत्र सदृशप्रकारं प्रकारवति षष्ठीनिमित्तं व्यतिरेकं नापादयति न तु तद्वदभिधानं षष्ठ्यभावादनुमेयमन्यथासिद्धेः षष्ठ्यभावस्य ॥ ६२४ ॥

यदि तर्हि थालस्सादृश्यं प्रकारार्थस्तदा यथाऽर्थेऽव्ययीभावमुक्त्वा

किमर्थं पुनस्सादृश्येऽन्वाख्यायत इत्याह—

साहश्यग्रहणं सूत्रे सदृशस्योपलक्षणम् ।
तुल्ययोरव्ययीभावे सहशब्दोऽभिधायकः ॥ ६२५ ॥
वीप्सासादृश्ययोर्वृत्तिर्या यथाऽर्थाभिधायिनः ।
स चायमव्ययीभावभेदो भेदेन दर्शितः ॥ ६२६ ॥

अव्ययं विभक्तीत्यादौ सूत्रे सादृश्यग्रहणेन धर्मी सदृशो लक्ष्यते धर्मो ह्यव्यभिचारात् स्वाश्रयमुपलक्षयितुं पर्याप्त एव, तथा च सदृशस्सख्या ससखीति सदृशयारव्ययीभावे सहशब्दो वाचको न सादृश्यमात्रस्येति सामर्थ्यादत्र सूत्रे धर्मिणो धर्मस्सदृशस्योपलक्षणं, वृत्तिकारैर्हि पूर्वैरुदाहरणमिदमत्रोक्तमिति तदाश्रयेण सह शब्दोऽभिधायको वाचकस्सदृशाख्यस्य धर्मिण उच्यते, एवं च यदव्ययमभिधायकं सदृशार्थस्य तस्य सादृश्यग्रहणेन समासः कथ्यते सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वेऽपि चास्य वचनादव्ययीभावश्चेत्यस्मादव्ययत्वं यथा स्वरादीनां, यत्पुनरव्ययं यथाऽर्थाभिधायिसमासभाक्त्वेन निर्दिष्टं तस्य वीप्सायां सादृश्ये च वृत्तिर्धर्ममात्रे न धर्मिणि प्रत्यर्थमनुरूपमिति यथा सादृश्य इति प्रतिषेधाद्यथाशब्दस्सादृश्यवचनो न समस्यते थालन्तप्रतिरूपको वा यथाशब्दो वीप्सावचनो निपातस्समस्यत एव; वीप्सा च यथाऽर्थो भेदः तथाहि प्रत्यर्थमित्यत्रार्थसामान्यस्य क्रियाया व्याप्यमानताविशेषः प्रतिना प्रकाश्यत इति साकल्येन पदार्थानां क्रियया समन्वयो वीप्सासामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारो भवति यथाऽर्थः ॥ ६२५–६२६ ॥

तदेवं यथार्थे सादृश्यमत्रेऽव्ययीभावः स्यादिति तद्वति सादृश्यग्रहणेन पुनर्विधीयत इत्ययं विशेषः पृथक्प्रणयनादेव धर्मधर्मिणोरत्रोभयतः प्रकारान्तरमत्रैवाह—

साहश्यं योग्यता कैश्चिदनावभ्युपगम्यते ।
यत्तु मूर्तिगतं साम्यं तत्सेहनाभिधीयते ॥ ६२७ ॥

अनावनुशब्दविषये या योग्यता तेनानुशब्देन द्योत्या; तदेव सादृश्यं यथाऽर्थ इति, समासस्तत्रानुरूपं सुरूपो वहतीति रूपेण तुल्यं हाटकादिना वेषोऽन्यो वा कश्चिच्छोभाऽतिशहेतुत्वाच्च सुरूपो धारयती-

त्यर्थः, इत्थं च कृत्वा तत्र गुणस्य रूपस्य सादृश्ये यथाऽर्थेऽव्ययीभावः, योग्यतालक्षणो हि यथाऽर्थः सादृश्यात्माऽत्र गुणविषयः, यत्तु मूर्तगतं वस्तुनिष्ठमवयवसन्निवेशादिना सादृश्यं द्रव्यविषयं तत् ससखीत्यत्र सदृशशब्देनाख्यायते तथा च सादृश्यं सख्या ससखि न तु सदृश- इति, एवं द्रव्यगतत्वेन भिन्नं सादृश्यं सूत्रे सादृश्यशब्देनोपादीयते यथाशब्देन तु योग्यताऽऽख्यं गुणगतत्वेनेति भिन्नविषयतैव समासयोः, यदा तु योग्यता वीप्सा सादृश्यं च यथाऽर्थ इति भेदेन निर्देशादनुरूपं- सुरूपो वहतीत्यत्र सादृश्यादस्यैव योग्यताशब्दार्थो यद्योग्यं रूप- स्य शोभाकारित्वेन यदुचितं तदनुरूपमिति तदा पूर्व एव धर्मधर्मि- भेदः पृथगुपादाने हेतुर्वाच्यः सादृश्यमेव सर्वत्र प्रकार इति यदुक्तं- तदव्यापकं, तथाहीत्थम्भावे कमण्डलुना छात्रमित्यत्र मनुष्यतासामा- न्यस्य छात्रादिविशेष इति ॥ ६२७ ॥

भेदोऽत्र प्रकारो न सादृश्यम् अपरस्य भेदवतोऽपेक्षणादित्येतत्स- मर्थयितुमाह—

इत्थम्भावेऽपि सादृश्यं बुद्ध्यवस्थानिबन्धनम् ।

ग्रहणे भेदमात्रस्य तत्रान्यैवाभिधीयते ॥ ६२८ ॥

अङ्गदी कुण्डलीत्यादिना पूर्वमीदृशो देवदत्त इति बुद्धिप्रकल्पित- सारूप्योपादानादत्रापीत्थंभावे ग्रहणे प्रत्यये भेदमात्रात्कथ्यते बाह्यवस्तु- न उपरागाद्भेदलेशो न तत्त्वतो भेदः, ततश्च ज्ञानानुकारा बहिरर्थस्य व्यवस्थापकत्वात्प्रकार इति सादृश्यमप्यत्र प्रकार उपपद्यते, एवं पञ्च- धा भुङ्क्ते त्रेधाऽधीत इत्यादावपि सङ्ख्याया विधाऽर्थे धेति ग्रह- णनिर्भासस्य बाह्यानुकारित्वेन सादृश्यं प्रकारार्थमुपपाद्यः सङ्कल्पित- भेदसदृशस्य क्रियाविशेषस्य हि निर्वर्तनमत्र, तदेतदागमोपबृंहितं- शोभत इत्यागमरुचिरुपासितवृद्धतामुपदर्शयन् सर्वत्र प्रकारार्थस्सा- दृश्यमिति ॥ ६२८ ॥

अत्र भाष्यकारमतं संवादकमाह—

गौर्वाहीक इति द्वित्वे सादृश्यं प्रत्युदाहृतम् ।

प्रकारे गुणवचनस्येत्यत्र द्विर्वचनविधौ गुणवचनग्रहणस्य प्रत्यु- दाहरणमग्निर्माणवको गौर्वाहीक इति भाष्येऽभिमतं, यदि च प्रकार- स्सादृश्यं तत एतदुपपद्यते गोसादृश्याद्धि वाहीको गौः; अग्निसादृश्या-

च्च माणवकोऽग्निः, न तु सामान्यस्य गोत्वस्याग्नित्वस्य चायं विशेषो भेदः, तदनेन द्विर्वचनविधेरन्यत्रापि प्रकारः सादृश्यमिति सूचितं भवति द्विर्वचनाभावेऽप्येतस्यैव प्रदर्शनात्,

ननु च गवादिशब्दो गुणनिमित्ताभेदाध्यवसायादेव वाहीकादा प्रयुक्त इति कथं न गुणवचन इत्याशङ्क्याह—

शुक्लादौ सति निष्पन्ने वाहीको न द्विरुच्यते ॥ ६२९ ॥

इति महावैयाकरणमहाकविमहायोगिमहाराजावन्तीश्वर-
श्रीभर्तृहरिविरचितं वाक्यपदीयम् ।

परिसमाप्तरूपगुणवचने प्रसिद्ध संभवति वाहीको वाहीकाभिधायी गोशब्दो न द्विः प्रयुज्यत इत्यर्थः, शुक्लादिशब्दो हि गुणे तद्वति समारोपितगुणसंबन्धे च वर्त्तमानो गुणवचन एव, गोशब्दस्तु वाहीक एव तथा न जातौ, अत एव गुणमुक्तवान् गुणवचन इत्यभिधीयते; गोशब्दस्तु वाहीके वर्तमानो न गुणमुक्तवान् पूर्वंजातौ प्रवृत्तेः, इत्थंच कृत्वा प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात् सिद्धमित्युक्तं द्विर्वचनकारणत्वात्प्रकृतिर्द्विर्वचनमात्रस्यात्र स्थानी कथ्यते तदर्थो गुणवचनस्येत्यनेन विशेष्यते न तु प्रकारार्थः, प्रकारो हि सर्व एव गुणवचनः,तथा चाह प्रकारे सर्वेषां गुणवचनत्वात् सर्वप्रसङ्ग इति द्रव्यवाचिनामपि गवादीनां वाहीकादौ गुणनिमित्तसादृश्यवशेन प्रवृत्तेः प्रकारे गुणवचनत्वमस्त्येवेति किं विशेषणेन व्यावर्त्यते ? तस्माद् गुणवचनग्रहणसामर्थ्याद् गुणवचने यश्शब्दो निर्ज्ञातस्तस्य प्रकारे सादृश्ये द्योत्ये द्विर्वचनमिति नास्त्यतिप्रसङ्ग इति गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः शुक्लादेरेव द्विर्वचनं गुणमात्रवाचिनश्चेति शुक्लशुक्लः पटः शुक्लशुक्लं रूपं, पटुपटुरितीष्टंसिद्धम्, इतिग्रन्थसमाप्तौ ॥ ६२८ ॥

तदेवं संसर्गावस्थः पदार्थो वाक्यार्थादपोद्धृत्य पदविभागपूर्वकं समीक्षित इति परिसमाप्तोऽर्थद्वारकः पदविचार इति शुभम् ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णकप्रकाशे-
वृत्तिसमुद्देशश्चतुर्दशः ।
प्रकीर्णप्रकाशाख्यं—
समाप्तं चेदं पदकाण्डम् ।

टीकाकृत्कृतः स्वपरिचयः ।

मुक्तापीड इति प्रसिद्धिमगमत्कश्मीरदेशे नृपः

श्रीमान् ख्यातयशा बभूव नृपतेस्तस्य प्रभावानुगः ।

मन्त्री लक्ष्मण इत्युदारचरितस्तस्यान्ववाये भवो-

हेलाराज इमं प्रकाशमकरोच्छ्रीभूतिराजात्मजः ॥ १ ॥

तमोध्वंसस्सूर्यादिभिरिह कृतो यद्यपि भुवि

प्रदीपस्साफल्यं क्वचिदपि तथाऽप्यत्र विषये ।

प्रयात्येव प्रायो जगति खलु भावः कृतधियां-

न शक्यो निन्होतुं स्फुरदभिनवस्फाररुचिरः ॥ २ ॥

निराकाङ्क्षेण वपुषा गता सर्वजनीनताम् ।

तृतीया वागवस्थेयं प्रतिष्ठामुपयात्वितः ॥ ३ ॥

त्रैलोक्यगामिनो येन त्रिकाण्डी त्रिपदीकृता ।

तस्मै समस्तविद्याश्रीकान्ताय हरये नमः ॥ ४ ॥

सूक्तिश्रियः स्फुटा एता जयन्ति जगतां गुरोः ।

हरेर्भाण्याब्धिपीयूषच्छटाऽऽच्छुरितविग्रहाः ॥ ५ ॥

संपूर्णमिदं वाक्यपदीयं व्याकरणदर्शनम् ।

विज्ञापनम् ।

बनारससंस्कृतसीरीज़ अर्थात् वाराणसीसंस्कृतपुस्तकमाला ।

इयं पुस्तकमाला खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषानिबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमा ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्येऽपि विद्वांसः शोधयन्ति। ये च पुस्तकमालायाः प्रथमखण्डाद् प्रभृति ग्राहकास्तैः प्रत्येकखण्डस्य मूल्यम् १) एकं रूप्यकं देयम्। ये चान्ये ग्राहकाः मध्यस्थानि कानिचित् खण्डानि ग्रन्थमेकं वा गृह्णन्ति ते निम्नलिखितमूल्येन प्राप्स्यन्ति। यैर्महाशयैश्चेदत्र बहूनि पुस्तकानि संग्राह्याणि तैर्यथोचितसुलभमूल्येन तानि प्राप्यन्ते । विशेषवृत्तानि पत्रव्यवहारतो ज्ञेयानि ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

	रु०	आ०
सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५ (परिवर्द्धितं संस्करणम्)	७	८
अर्थसंग्रहः अंग्रेजीभाषानुवादसहितः (अप्राप्यः)	०	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३ (अप्राप्यम्)	०	०
तन्त्रवार्त्तिकावशेषः टुपूटीका खण्डानि ४	३	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतशुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख०६	६	०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीका-गौडपादभाष्यसहिता(अप्राप्या)	०	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ११ प्रथमद्वितीयकाण्डात्मके प्रथमभागे पुण्यराजटीकासहिते खण्डानि ३ तथा द्वितीयभागे तृतीयकाण्डे हेलाराजटीकासहिते खण्डानि ३ नोपलभ्यन्ते । अग्रे तृतीयकाण्डस्य चतुर्थाद्यष्टखण्डानि प्राप्यन्ते । तस्य मूल्यम्	६	४
रसगङ्गाधरः सटीकः खण्डानि ६	३	०
परिभाषावृत्तिः श्रीसीरदेव विरचितः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीतभाष्यसहितम् खण्डानि ५	६	४
पाणिन्यादि ३२ शिक्षासंग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः सटीका खण्डानि ४	३	०
शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रं महर्षिकात्यायनप्रणीतं सभाष्यम्	४	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यम् सभाष्यं खण्डानि ४	४	०
बृहद्वैयाकरणभूषणम् । (अप्राप्यम्) खण्डानि ४	०	०
विवरणोपन्यासः । सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	३	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख०८	८	०
वेदान्तदीपः श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः खण्डानि ३	४	८

पातञ्जलदर्शनम् मणिप्रभाऽऽख्यवृत्तिस० (अप्राप्यम्)		०
व्याकरणमिताक्षरा श्रीमदन्नंभट्टप्रणीता खण्डानि १०	१५	०
रसमञ्जरी । व्यङ्ग्यार्थकौमुद्या प्रकाशेन च सहिता ख० ३	३	०
भेदधिकारः व्याख्यासहितः । श्रीमदप्पयदीक्षितकृतोपक्रमपराक्रमसंहितः खण्ड २	३	०
बोधसारो नरहरिकृतः । तच्छिष्यदिवाकरकृतटीकया सहि०	१५	०
ब्रह्मसूत्रदीपिका । श्रीमच्छङ्करानन्दभगवद्भिर्विरचिता खण्डे २	३	०
दैवज्ञकामधेनुः । प्राचीनज्यौतिषग्रन्थः खण्डानि ३	४	८
श्रीमदणुभाष्यम् श्रीवल्लभाचार्यविरचितम् । श्रीपुरुषोत्तमजीविरचितभाष्यप्रकाशाख्यव्याख्यासमेतं खण्डानि १५	२२	८
तत्त्वशेखरः । तथा तत्त्वत्रयचुलुकसंग्रहः	१	
श्रीभाष्यवार्त्तिकम् । श्रीमद्रामानुजाचार्यविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्रतिपादनपरम् । यतीन्द्रमतदीपिका च । खण्डे २	३	०
गूढार्थदीपिका । श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धस्थरासपञ्चाध्याय्याः विवृतिपरा व्याख्या । भ्रमरगीतव्याख्या च खण्डानि४	६	०
आश्वलायनसूत्रप्रयोगदीपिका । मञ्चनाचार्यभट्टविरचिता	३	०
काव्यालङ्कारसूत्राणि आचार्यवामनविरचितानि वृत्तिसमेतानि कामधेनुसमाख्यव्याख्यासहितानि च खण्डे २	१	८
श्रुत्यन्तसुरद्रुमः । श्रीपुरुषोत्तमप्रसादविरचितः खण्डानि ३	४	८
चतुर्विंशतिमतसंग्रहव्याख्या । श्रीभट्टोजिदीक्षितसंकलिता	३	०
श्रीविद्वन्मण्डनम् । श्रीविट्ठलनाथदीक्षितविरचितम् । श्रीपुरुषोत्तमजीविरचितसुवर्णसूत्राख्यव्याख्यासहितं खण्डे २	३	०
सांख्यायनगृह्यसंग्रहः । पण्डितवरवासुदेवविरचितः ।	१	८
महासिद्धान्तः । आर्यभटाचार्येण विरचितः। म० श्रीसुधाकरद्विवेदिकृतटीकासहितः । खण्डानि ३	३	६
न्यायलीलावती । न्यायाचार्यश्रीवल्लभविरचिता । खण्डम् १	०	८
ज्यौतिषसिद्धान्तसंग्रहः तत्र सोमसिद्धान्तो ब्रह्मसिद्धान्तः पितामहसिद्धान्तो वृद्धवसिष्ठसिद्धान्तश्च खण्डे २	२	४
लीलावती । श्रीभास्कराचार्यविरचिता । महामहोपाध्यायश्रीसुधाकरद्विवेदिकृतटिप्पणीसहिता (अप्राप्या)	०	०
बीजगणितमव्यक्तगणितं वा । श्रीभास्कराचार्यविरचितम् । म०म० श्रीसुधाकरद्विवेदिकृतटिप्पणीसहितम्	२	०